

821(477)'06

C-51

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ДЕРЖЛІТЕРА
УКРАЇНИ

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ТВОРИ

*В ШЕСТИ
ТОМАХ*

•

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1959

РОЗМОВА З ЧИТАЧЕМ

Література!

Як це втішно — читати любий тобі літературний твір.

Як цікаво жити одними почуваннями з близькими тобі по духу героями книг, осмислювати разом із ними суспільні події, пізнавати всі сторони буття — до того невідомі тобі, незнані, нові.

Як хвилює це — заглядати в самі душі людей, що оточують тебе, з якими ти разом працюєш і борешся, і разом з ними йти далі, відчуваючи, що сам ти змужнів і зміцнів у товаристві з рідними тобі героями, що саме життя розступилося перед тобою і стало краще видимим у своїй перспективі.

Величезні сили — сили впливу на читача — захоче в собі художня література.

Великий Ленін у своїх філософських трудах і в своїх виступах неодноразово звертався до справи літератури, а в статті «Партійна організація і партійна література» вичерпно визначив керівні принципи політики партії в галузі літератури як «частини загальнопролетарської справи».

Центральний Комітет нашої партії, всемірно допомагаючи розвиткові радянської літератури, видав ряд найважливіших ухвал, і вони стали дороговказами в роботі кожного, хто присвятив свою працю літературі. Ці історичні документи, закликаючи літераторів до активної участі в соціалістичному будівництві, водночас спрямовують увагу літераторів і на конкретні факти і явища в самій літературі і якнайширше та якнайглибше охоплюють і всі справи організації літературного процесу, і всі питання творчої роботи письменника.

Письменник!

Як це радісно і як це відповідально — бути письменником.

За роки після Великої Жовтневої революції величезні і величні зміни відбулися в нашій Вітчизні, соціалістичне

будівництво докорінно змінило весь уклад нашого життя і збагатило духовно радянську людину, будівника комунізму. Риси комунізму прийшли не лише в наше виробництво та у взаємини поміж людьми, комуністичні риси народились та загартувались і в характері та свідомості радянської людини.

Радянська література зросла в процесі історичних соціалістичних перетворень і стала найпередовішою літературою в світі.

Але збільшилися і вимоги споживача радянської літератури — зростало в своїх духовних запитах радянського народу, нашого читача.

Стати на рівень вимог сучасності, вести читача вперед у його творчій участі в комуністичному будівництві — це завдання стоїть перед усією літературою і перед кожним радянським письменником зокрема.

Література виховує читача — в цьому її призначення. Але читач — головний герой літератури — своїми вимогами теж впливає на розвиток літератури, отже, й виховує письменника.

Знати свого читача, постійно — у своїй повсякденній роботі — прислухатися до його думок про те, як же задовольняє твоя робота його запити, — обов'язок кожного письменника.

І поміж десятків доріг, які ведуть від читача до письменника, поміж ниток, які снуються між читачем і письменником і тісно зв'язують їх у спільній участі в комуністичному будівництві, особливо важливі безпосередні зустрічі письменника з читачем.

Ми, радянські письменники, часто зустрічаємось з читачами. В цьому — дорожочина своєрідність творчої роботи радянського літератора.

В нерозривних зв'язках письменника з народом зустрічі з читачами є наче суворим громадським контролем над роботою письменника. Але вони — і радісне побачення найближчих друзів: письменника і читача.

Ми зустрічаємось групами — на великих літературних виступах, організованих з будь-якої нагоди, зустрічаємось індивідуально — на диспутах з приводу нової книги. Ми зустрічаємось на багатолюдних конференціях і на вузьких нарадах, на клубних вечорах і запросто біля стенда в бібліотеці.

Нічого й говорити, яке найважливіше значення мають для письменника саме такі — колективні — зустрічі з

читачем. Адже вони є найкращим виявом громадської думки про роботу письменника, бо в колективному обговоренні книги народжується найбільш вірна її оцінка. Обговорення книги в колективі читачів є, безперечно, найбільш довершеною формою громадської критики.

Та дуже дорогі письменникові і зустрічі з читачем сам на сам.

Під час таких зустрічей між читачем та письменником виникають прекрасні, задушевні розмови: і про книгу, і про творчість, і про наше життя. Буйний розвиток радянського життя—буяння його соціалістичних форм, зростання нашої радянської людини, зміцнення комуністичних рис у її характері та збагачення й гартування її комуністичного світогляду—стає особливо виразним і яскравим під час тих зустрічей і в тих розмовах. В живому контакті з читачем письменник починає краще бачити саме життя і суворіше оцінювати свої власні книжки. Він черпає з тих розмов і життєвий досвід, і творчу насапу, ба й удосконалення майстерності.

І от, коли я заглиблююсь у спогади про зустрічі з читачами і пригадую, що вони говорили мені про мої книги, а також і всі ті висповки, які я тоді ж зробив собі з тих розмов, я відчуваю потребу ще раз повернутися думками до своїх книжок і критично їх обдумати.

Нехай це не видається претензійним—намір виступити в ролі критика своїх власних книг. Автор не має підготовки критика, щоб дати повний аналіз свого творчого доробку, але він має необмежене право на самокритику.

Озирнутися на перейдену путь, зіставити думки читачів та критики з власними думками й прийти до остаточного висновку—і цікаво, і корисно: певніше простуватимеш далі в творчій роботі.

Приймає чи не приймає книгу народ-читач,—власне, це й визначає книзі право на життя.

Поміж моїх читачів були і прихильники, і опоненти моїх книг: розмови і з тими, і з тими в однаковій мірі збагатили мене в моїй роботі.

І я хочу розповісти про деякі зустрічі з читачами, щоб читач наочно побачив свою участь у роботі письменника над книгою, усвідомив своє значення в літературному процесі.

Цьому і має бути присвячена моя розповідь—нехай читач прийме її як задушевну розмову з письменником.

МАРУСЯ ПОВИННА ПОВЕРНУТИСЬ

Ми зустрілися з ним на березі Азовського моря — поблизу Матроської слобідки під Маріуполем, тобто нинішнім містом Жданов.

До Маріуполя я потрапив випадково, шукаючи притулок, де б у затишку закінчити роботу над новою книгою. То було давно — на світанку літературної юності, і писав я тоді «роман про любов».

До міста я прибув вранішнім поїздом. В пору, на яку припадає початок цієї розповіді, сонце перейшло вже за полудень, я встиг обійти все місто — і от потрапив кінець кінцем сюди, в порт, на берег моря і сів зовсім знесилений. Я не міг знайти собі вільної кімнати: стояв серпень, купальний та виноградний сезон, і місто було набите курортниками. Що ж тепер було робити мені, коли не тільки влаштуватись вигідно для роботи, а й прихилити на ніч голову не було де? Доводилось або повертати назад додому, або сідати на пароплав, пливати морем і шукати притулку десь в іншому місці.

Я сидів, звисивши ноги до води, на окантовці портового причалу, з лівої руки стояв мій чемоданчик, з правої — футляр з друкарською машинкою, і сумно позирав у морську далечинь. Морська далечинь була таємнича та принадна, але хто міг мені поручитись, що там, у таємничій та принадній далечині, я знайду собі тихий закуток? Марєво полудневої спеки стояло над морем, сонце немилосердно пекло мені в потилицю, бризу з моря не було, і я почував себе зле.

Місце, де я сидів, було аж у кінці порту, портовий гамір дзвенів ген далеко приємними відлунками, і людей поблизу зовсім не було.

А втім, була ще одна людина, крім мене, в цьому пустинному закутку на морському березі.

Кілька кроків віддаля, біля самісінької лінії прибою, стояв матрос і теж щільно вдивлявся в море. Він спинився тут невдовзі після того, як приплентався сюди я, і вже з години стояв непорушно, як закам'янілий, не змінивши навіть пози, в якій застиг тільки прийшовши. Він стояв, широко розставивши ноги на піску, вільно випроставши широкі плечі й виставивши опуклі, м'язисті груди під тільником. Але руки його — міцні, жиливі, засмагли начорно робочі руки — безсило звисли вздовж могутнього торса, а голову він по-нуро похилив і невідривно дивився на поверхню застиглого в мертвому штилі моря важким поглядом з-під навислих густих брів. Безкозирка зсувулась йому далеко на потили-

цю, а бушлат, недбало накинутий наопашки, тримався у нього за плечима, здавалося, на самому комірі. Вся кремезна, але обважніла постать матроса виказувала його цілковиту байдужість до всього навкруги. Здавалось, вдарить нагло шторм, хитнеться ґрунт від землетрусу, впаде йому небо на голову — він однаково не поворухнеться і отак стоятиме далі, аж поки не поглинуть його, розкрившись, самі надра землі.

Про що думав матрос? Які почування опановували його єство? Що так вразило й пригнітило його?

І чого виглядав він у морській далечині?

Друзів з дна моря, загиблих у страшній корабельній катастрофі? Рідне судно, що зникло на далеких морських путях? Чи милу серцеві дівчину-рибалку, яка пішла баркасом у шторм і досі не повернулась?

Я писав перед тим один за одним фантастичні та пригодницькі романи — з півдесятка стояло вже їх на полицях бібліотек — і, признаюсь, відчув у грудях хвильний холодок творчого неспокою. Чи не новий сюжет для нового роману оце стояв поруч, поринувши у спогади про надзвичайні пригоди в своєму фантастичному житті?

Нарешті матрос повів головою — либонь, вперше за весь цей час — і спинив свій погляд на мені. Якусь мить він задумливо дивився на мене, неначе не міг згадати, чого йому треба. Потім він таки вийшов із стану своєї закам'янілості, рушив з місця, але спинився, не дійшовши до мене два кроки.

— Майборода, — сказав він, кинувши пальцем до безкозирки, і назвав своє моряцьке звання: я забув зараз — була то «перша» чи «друга» стаття.

Я промимрив невиразно своє прізвище і «дуже присмрно», а він зразу сів там, де спинився, за два кроки від мене. Він сів теж на край окантовки причалу, але ноги зігнув у колінах, зчепив руки під коліньми і нахилився всім тілом трохи вперед, знову прикипівши поглядом до далекого туманного морського горизонту. І зразу заговорив:

— Отак щодня о дев'ятій годині, тільки відкривають у лікарні двері, я вже там, заходжу до неї в палату і кажу: «Марусю! Простив, забув усе, нічого такого ніколи й не було — тільки ж дай мені руку, поведу тебе в наш флігель, і заживемо новим, прекрасним життям!» А вона ховає руку під подушку, одвертається до стінки і мовчить...

Признаюсь, я був спантеличений. Матрос не сплутав мене ні з ким із своїх знайомих, він знав, що перед ним незнайома людина, — він же щойно відрекомендувався мені для

першого знайомства: Майборода. Але я аж ніяк не був підготовлений до його слів — до самого змісту слів, глибоко інтимного, та й до тону, яким їх було вимовлено, безмежно сумного і без краю гіркого.

Але є багато таких, простих серцем і щирих душею людей, які прості і щирі з усіма іншими людьми. Багато є людей, які не вміють тримати свою радість і своє горе в собі, — вони мусять їх негайно довірити іншим. Матрос Майборода був, очевидно, з таких людей, він міг із своїм болем прийти і звернутись до кожного, хто б він не був, навіть до людини, цілком незнайомої і не баченої перед тим. І він говорив до неї, як до рідної і близької собі, — така була глибина його горя.

І матрос Майборода повідав мені своє горе.

Він кохав Марусю. Три роки тому — отам, два кілометри звідси, в тіні молодого яблуневого саду в Матроській слобідці, — вони власними руками побудували собі «флігель», як він казав, з двох кімнаток і кухні. Маруся розвела в горщиках різні квіти — герань, фікуси, кактуси і китайську розу — і розставила їх по підвіконнях. Майборода посадив кущі жасмину та бузку попід вікнами у садку. І разом вони накупили в крамницях всяких меблів та всякого начиння — не сразу, бо не вистачало грошей, а потроху, від кожного місячного утримання Майбороди. Спочатку — каструлі та миски, потім ліжко, стіл і стільці, тоді шафу-шифонець, канапу з дзеркалом у спинці, мисник для кухні та кухонний стіл. Майборода щороку ходив у плавання — на три місяці, на чотири, а один раз і на півроку; і коли він повертався до рідної домівки, його зустрічала на порозі Маруся — в сльозах щастя і в розквіті краси. І щоразу, переступаючи поріг флігеля, бачив зворушений Майборода, як хоропіє їх дім — затишком і достатком. У дворі забігали кури, потім зарохкав кабан у сажі, потім з'явилася на дверях червона порт'єра, а там — тюлеве покривало на ліжку, білі фіранки на вікнах і шовковий абажур. То хазяйновита й ощадна Маруся викроювала «лишки» з одержуваного по атестату матроського скромного утримання. Певна річ, що в кутку — як і в кожній порядній матроській хатині — вже стояла бамбукова етажерка, і на ній, на верхній полицці, — сувеніри плавань Майбороди: індійські черепашки, китайські віялка, арабські мавночки, а також сім білих слоників — на довге щастя і вічну любов. На нижніх полицках стояли книжки, лежали ілюстровані журнали і невеличка колекція патефонних пластинок у дермаatinовому альбомі. По стінах кімнат у багатних рамках були розвішані фотографії Майбороди

та його товаришів, зроблені в усіх відвіданих ними портах обох півкуль світу. Все це були несподівані і радісні сюрпризи коханої Марусі. І все було добре та гарно в рідній домівці Майбороди. І жила вже мрія — як бігатиме та галасуватиме в ній маленький Майборода, майбутній флотоводець і переможець стихій...

Та от два тижні тому повернувся Майборода з чергового рейсу, і Маруся на цей раз не зустріла його на порозі. З кімнат флігеля вяло пустою, на кухні в челюстях печі лежала купка холодного, відсирілого попелу.

Сусідки — жінки його друзів і товаришів, — витираючи очі ріжками хустин, розповіли похололому Майбороді, що Маруся покинула його назавжди. Вона закохалась в бухгалтера хлібної контори і перейшла жити до нього...

Недовго квітло те нещасне кохання: чи то Маруся пішла від бухгалтера, чи то бухгалтер покинув Марусю. Сусідки були схильні обвинуватити Марусю — зрадливу й невдячну Маруську, — але вмовляли Майбороду потягти до суду спокусника-бухгалтера. Сусіди, навпаки, обстоювали наявність вини бухгалтера — хлюста і жевжика — і не бачили іншого виходу для Майбороди, як набити морду спокусникові та закорити його на глибокій воді від сходу до заходу сонця.

Так чи так, але Маруся не повернулась до флігеля в Матроській слобідці, мабуть, докори сумління сушили її. Не прийшла вона і до батьківської хати. Вона зразу захворіла і вже другий тиждень лежала в лікарні.

Та на слова Майбороди — «простив, забув, не було зовсім нічого, дай мені руку, підем у пап флігель і будемо жити прекрасним життям!» — Маруся одверталась мовчки до стінки...

Така була сумна і гірка історія кохання матроса Майбороди, повідана мені при першому знайомстві на березі Азовського моря, в маріупольському порту поблизу Матроської слобідки.

Я мовчав, коли Майборода розповідав. Що я міг сказати йому, які слова могли полегшити горе і затамувати біль?

В кремезпому, дужому і загартованому тілі матроса уживалась мужня душа і ніжне серце. Він був лагідної вдачі, і він — кохав.

Ми перемовчали якийсь час, і потім Майборода запитав, — то були, власне, перші його слова до мене, бо все, що він досі казав, то була його мова не до мене, а тільки до себе самого.

— А чого ви тут сидите? — запитав мене Майборода.

Я пояснив, що приїхав, не знайшов кімнати і тепер не знаю, що далі робити, — вертати додому чи пливати вечірнім пароплавом в інші місця.

— Ходім, будете жити в мене... — зразу ж сказав Майборода.

Він дивився на мене, і в його погляді було таке благоання — не кидати його, така надія, що поріг флігеля у Матроській слобідці він переступить зараз не сам, що я мимоволі скорився його поглядові і звівся.

Він мерщій підхопив мій чемоданчик, я взяв машинку — і ми пішли.

До слобідки було кілометрів зо два, і ми мало говорили, поки йшли. Майборода мовчав, позираючи то собі під ноги, то знову в море перед собою. Я інколи звертався до нього з коротким запитанням, і він коротко мені відповідав. Я запитував, де він плавав, у яких морях і океанах бував, і він неохоче відказував: Середземне море, Атлантичний океан. Я запитував, які порти він відвідував, і він знехотя називав — Константинополь, Марсель, Лондон, Ріо-де-Жанейро... Він був людиною бурхливого життя, але зараз його пригнітило власне горе, і це горе було таке велике, що поглинуло разом з ним і все його життя. Мене він ні про що не питав, — він не знав досі, хто я, для чого сюди приїхав, що збираюсь робити, йому було, мабуть, байдуже до цього або не спадало на думку запитати.

Потім і я перестав його розпитувати, і ми йшли мовчки. Чарівний пейзаж Матроської слобідки в кучугурах зелених садів серед білих сипучих пісків над синню моря вже випливав нам назустріч.

А думав я тоді ось що: мій роман, для закінчення роботи над яким я шукав тихого закутка, був присвячений коханню, і його сюжет — то був зовсім «класичний» сюжет — майже точно повторював ситуацію, яку змалював мепі в своїй розповіді Майборода. Так само: він кохає і вона кохає, вона зраджує, а він... Як глибоко зворушила мене розповідь Майборода, і — яким же банальним і мертвим проти живої історії Марусі і Майборода здався мені зараз точпісінько такий сюжет мого роману... Чому?

Тим часом ми прийшли в слобідку і попрямували до білої хатки в зеленому садку. Майборода ступав попереду, але, підійшовши до дверей, спинився і спершу пропустив мене. То міг бути звичайний жест ввічливості — пропустити гостя попереду, а може, Майборода не хотів бути передо мною, коли переступатиме поріг, щоб я не бачив, як він його переступатиме.

Ввійшовши в будинок, я спинився вражений. Пустка панувала в кімнатах, пустка панувала в кухні. Де ж ті меблі, які купував разом з Марусею Майборода, де квіти на вікнах, які викохувала Маруся, де весь той милий дріб'язок, що таким затишком зустрічав Майбороду, коли він переступав поріг, повертаючись з далеких плавань по чужих країнах?

В кухні в челюстях печі лежала купка золи, про яку розповів мені Майборода і яку він, очевидно, так і не наважився викинути. В першій кімнаті під вікном на підлозі валився розбитий вазон — земля висипалась з нього, і квітка давно всохла. В другій кімнаті в кутку, — там, очевидно, колись і стояла етажерка з сувенірами, — просто на підлозі лежала купка книжок, зламане китайське віялко і розтрощена черепашка...

Майборода зрозумів моє здивування і глухо промовив за моєю спиною:

— Вона забрала з собою всі речі, як відходила...

Він вийшов надвір, узяв кухоль, зачерпнув води з діжки, що стояла тут же, під ринвою, і одним духом вихилив кухоль. Піт зразу зросив Майбороді чоло, і він втерся рукавом.

Потім Майборода повернувся і сказав:

— Я можу жити в кухні або й спатиму в садку, а ви розташовуйтеся як зручніше...

Він усе ще стояв на порозі, неначе не наважуючись переступити його і ввійти в свою страшну, спорожнілу квартиру — в своє спорожніле життя. Тепер я помітив, що в кухні, в закутку біля печі, лежав кинутий на долівку зім'ятий бушлат, — там, очевидно, спав Майборода.

Я пройшовся по кімнатах — мені було ніяково, як завжди, коли стороннім спостерігачем входиш в чуже життя, і мені було тоскно в цих нежилых кімнатах, у цій мертвій пустці. Над вікнами я побачив чорні ями у білих глиняних стінах, — гардини були зірвані разом з гаками, на яких вони висіли.

Я спинився біля купки книжок, нахилився і машинально взяв кілька.

Серед книжок, які я тримав у руках, я несподівано побачив свою книгу: роман «Останній Ейджевуд».

Отже, Майборода був мій читач! Не знаю чому, але я ніяк не сподівався побачити тут мою книжку, не думав про те, що й Майборода може бути моїм читачем.

Майборода глухо промовив з-за порога, — він так і не заходив до кімнати:

— Книжок вона з собою не взяла. Не знаю, чому вона не взяла бодай цієї. Ми читали її вдвох, уголос, і вона дуже була захоплена тоді...

Він нарешті переступив поріг і тихо, навшпиньки, — неначе боявся когось сполохати своїми важкими кроками, — наблизився до мене, обережно взяв книжку з моїх рук і подивився на неї. Він подивився на обкладинку, потім перегорнув кілька сторінок, явно не бачачи тексту, цілком занурений в свої власні, невеселі думки, в свої гіркі й тоскні спогади. Я відчував його думки: він згадував, як саме цю книжку вони читали вдвох із Марусею... Він стояв так якийсь час, понурий, похиливши голову і тяжко замислившись. Потім закрив книжку і зітхнув:

— Тільки ж нащо вона мені тепер, — сказав він, — оця книжечка?..

Все з тим же виразом очей, так само тихо й навшпиньки, він пішов знову до дверей, повернувся в кухню, нахилився до своєї імпровізованої постелі і сунув книжку під бушлат. Вона не була йому потрібна, ця книжечка, але вона була йому дорога як пам'ять, і він вирішив зберегти її, держати ближче до себе...

Я не признався Майбороді, що я — автор книги, яка сподобалась Марусі. Перед лицем справжнього горя Майбороди, звичайного людського горя, я засоромився цієї книги, в якій все було вигадкою. В ту хвилину мені стало особливо відчутно, що читач чекає від книги відгуку на свої почування і шукає в ній відповіді на свої запитання, бо життя персонажів книги він приймає як живий зразок і жадає в своєму житті піти саме за цими зразками.

Майборода, хоча й не довідався, що автором дорогої для нього як пам'ять, але не потрібної йому книги був я, однак здогадався, що я — письменник. Мене зрадила моя друкарська машинка.

Коли ми посідали з Майбородою на ганку, щоб обміркувати, як же нам розташуватись на спільне життя, Майборода звернув увагу на чорний футляр, що стояв поруч із моїм чемоданом. Його здивувала незвичайна, зрізана з одного боку, форма футляра.

— Що це, — запитав Майборода, — баян?

— Ні, не баян...

Я б багато віддав тоді за те, щоб то був баян і щоб я вмів на баяні грати: в здогадці Майбороди бриніла радість — гра на баяні, очевидно, дала б йому бодай невеличку потіху.

— А! Це, мабуть, друкарська машинка? — здогадався-таки Майборода.

І цей здогад аж вдарив Майбороду. Він навіть звівся на ноги.

— Ви письменник! — прошепотів Майборода. — Письменник...

В його шепоті забриніла радість — можливо, ще дужча, ніж від уяви, що я баяніст.

Я мовчав, але Майборода й не потребував підтвердження на свій здогад.

Він ухопив мене за руку й майже обійняв.

— Слухайте! Дорогий товаришу!.. — Він хвилювався так, що не міг вимовити слів. — Дорогий товаришу письменник... так порадьте ж мене... порадьте, що маю робити... Боже ж мій, ви ж письменник, ви ж, певно, знаєте, що треба зробити...

Мені було дуже боляче тоді, що я не знав, як поради-ти Майбороду...

Признатися, я й сам розраховував знайти пораду для мого роману про любов — з живої історії цього моряка.

Я мовчав западто довго, а думка Майбороди тим часом працювала чимдуж, і він сам запропонував вихід:

— Слухайте! Знаєте що? Напишіть книжку — таку книжку, щоб... словом, я віднесу її до Марусі, вона прочитає, заплаче й... повернеться знову до мене. Напишіть таку книжку, щоб Маруся поверпулась до мене!

Він дивився на мене з благанням, всю силу свого горя і свого кохання до Марусі він вкладав у цю просьбу і вірив, всією силою горя й кохання вірив, що можна написати книжку, прочитавши яку, Маруся... заплаче й повернеться знову до нього. Він не знав, чи зумію я написати таку книгу, але йому було потрібно, щоб я зумів написати її, і він вірив, що я її напишу, бо ж я — письменник...

Майборода випустив мою руку і заховав обличчя в долоні.

— Ех,— простогнав Майборода з тугою,— такі треба книжки писати, щоб душа в людини ставала як море в ясний день, щоб до неї ніяка гидота не приставала! Щоб люди по правді жили, щоб душа в людини була як білий день, щоб чорної ночі до себе не допускала...

Ми довго просиділи на гашку з Майбородою,— тепла, тиха, зоряна ніч поклала нас спати пізно. І останнє, що мені при тій розмові сказав Майборода, було прохання читача:

— Напишіть книгу про любов. Хорошу книгу про хорошу любов...

Я пообіцяв Майбороді.

Багато книжок написав я з того часу, але моєї обіцянки Майбороді я так досі й не виконав.

Письменник завжди в неоплатному боргу перед читачем. Певна річ, що того роману, з яким я приїхав тоді в Маріуполь, я не дописав. Я спалив усе написане і всі нотатки — також. Його «класичний» сюжет в своїй мертвій високопарності був занадто нужденний проти великої простоти живого сюжету Майбороди і Марусі.

Сюжет роману формально був наче той самий, але була то тільки мертва і мертво народжена схема. Нема сю ж е т у в формальному, нехай точному, як алгебраїчна формула, зіставленні «дій та лицедій», яке б це зіставлення не було захоплююче та ефектне. Для того, щоб із ситуації, випадку, фактичного епізоду створився сюжет, потрібно вдихнути в них думки, почуття і вчинки живих людей, і тоді живе світло осяє всі ті ситуації та події. Не тільки розташування сил, а сама сила кожного живого людського образу в зіставленні з силами й змістом інших людських образів творять сюжет, кожного разу — неповторний. Сюжетів є стільки, скільки є людей — в їх взаєминах з іншими людьми. Живе життя само творить сюжети, і годі втиснути їх у колодки наперед взятих схем, хоч би й з аристотелівської поетики.

Не можна замовити собі написати «роман про любов», — почуття не абстрактні, вони не живуть без людей. Щоб написати, як люблять сучасні люди, треба знати все життя цих людей. Любов народиться в кожному романі, якщо це буде справді книга про життя людей.

І щоразу, як я починаю писати нову книгу і замислююся над своїми не сплаченими читачеві боргами, я неодмінно згадую про Майбороду і мій не сплачений їй борг.

Саме тоді, в зустрічі з матросом Майбородою, я зрозумів, що тільки той письменник — справжній письменник, у творах якого читач знаходить відповідь на свої запитання — і в горі, і в radoшах. Читач шукає в книзі розв'язання складних життєвих ситуацій, в які доводиться потрапляти їй, шукає поради й допомоги у взаєминах з іншими людьми.

Але написати книгу — таку, щоб, прочитавши її, Маруся повернулась до Майбороди, — мені хочеться над усе.

Майборода правий: треба писати такі книжки, щоб від читання їх душа людини ставала як море в сонячний день, щоб до неї ніяка гидота не приставала, щоб люди жили по правді, щоб людина сама була як білий день і щоб чорної ночі до себе не допускала...

МАНДРІВКА В МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ

Ця зустріч з читачами почалась за обставин надто незвичайних, і мені б не хотілось, щоб таке трапилось вдруге.

Карета швидкої допомоги приставила мене до хірургічної лікарні, і мені мали зробити невідкладну операцію на плунокку.

Коли мене клали на операційний стіл, шеф-хірург ретельно мив руки в кутку, а в кімнаті метушилися четверо його асистентів, готуючи інструменти й наркоз. Обставини не були веселі, і тому — поки санітари прив'язували мене, а сестра мастила живіт йодом — всі четверо асистентів намагались мене розважити. Коли хворий стоїть перед тривожною невідомістю, лікарі неодмінно потішають його розповідями про радощі, які чекають на нього попереду — в його довгому і легкому житті. Це відноситься до психотерапії і має на меті вселити в хворого віру в одужання та розпалити в ньому бажання жити, що є найкращою запорукою переборення хвороби, як кажуть лікарі. Тим-то й на цей раз, довідавшись, що хворий — літератор, асистенти один перед одним запевняли мене, що я напишу ще багато книжок і доживу до п'ятдесятилітнього ювілею моєї літературної діяльності.

Наймолодший з асистентів, — молода лікарка, яка готувала зараз ін'єктор, бо мала в час операції слідкувати за моїм пульсом і в разі занепаду діяльності серця робити впорскування, — виявилась моєю читачкою. Вона нещодавно прочитала мій роман «Господарство доктора Гальванеску» і тепер поспішала потішити мене своїми враженнями. Але вона так захопилась «психотерапією», що наготовлену для ін'єкції голку вхопила пальцями. Голка стала нестерильна, і, зачервонівшись та зиркнувши з-під руки, чи не побачив шеф, вона мерщій сунула зіпсовану голку в ванночку з окропом.

Шеф-хірург і далі мив руки під струменем теплої мильної води. Мити руки перед операцією належить п'ятнадцять хвилин, і він виконував це старанно та урочисто. Він зосереджено мовчав весь час, лише інколи щось похмуро бурмочучи, — чи то до своїх заклопотаних думок, чи то на своїх аж надто балакучих асистентів. Старий ексудан не був, мабуть, прихильником нових віянь у медицині, і його, можливо, ображали надто жваві психотерапевтичні розмови в його суворому білому царстві біля операційного стола.

«Господарство доктора Гальванеску» — науково-фантастичний роман, і це була моя перша книга в науково-фантастичному жанрі. Після нього я опублікував ще кілька науково-

фантастичних романів: «Ще одна прекрасна катастрофа» та інші. Роман «Що було потім» був написаний за п'ять чи шість років після «Господарства доктора Гальванеску» і є його безпосереднім продовженням. І це був останній науково-фантастичний роман, який я написав. Чому я написав продовження «Господарства доктора Гальванеску» аж через шість років і чому після того я більше не працював у жанрі наукової фантастики — про це й буде мова в цьому нарисі: згадувані тут зустрічі з читачами двадцять років тому¹ і стали тому причиною.

В романі «Господарство доктора Гальванеску» мова йшла про сенсаційні експерименти буржуазного «ученого». Стурбований і переляканий тим, що експлуатовані класи не хочуть миритись із своїм рабським становищем у буржуазному суспільстві, борються проти капіталізму, повстають і тим загрожують самому існуванню капіталістичного світу, цей «учений» вирішив перетворити робітника на безсловесного робота і таким чином запобігти самій можливості революції. В своїх злочинних хірургічних експериментах «учений» робить певні фізіологічні зміни в людському організмі і намагається пристосувати його до сприймання радіохвиль, щоб за їх допомогою керувати механічними функціями людського організму, позбавленого свідомості.

Роман «Господарство доктора Гальванеску» був написаний у пригодницькому плані, як і пишуться звичайно науково-фантастичні романи. Фабула роману була сповнена різних жахів, карколомних пригод, хвилюючих несподіванок і заплетена в складну інтригу, спрямовану на те, щоб цілком полонити увагу читача. Але мова про роман зайшла зараз серед медиків, знавців людського організму та його фізіологічних функцій, а гіпотеза в сюжеті роману мала безпосереднє відношення до фізіології людського організму, ба й хірургії, і авторові цікаво було почути думку фахівців.

Одначе з висловів лікарки-читачки я зрозумів, що захопила її в романі саме пригодницька фабула, а про всю «наукову» частину роману вона не обзивалася й словом. Я лежав уже міцно прив'язаний до стола, живіт мені був уже намащений йодом, і страшна хвилина операції наближалась. «Психотерапевтичні» розмови лікарів мене не дуже потішили — я почував себе зле, але — не так з справжнього інтересу, як для того, щоб продемонструвати свій спокій, я запитав у лікарки, що вже тримала мій пульс:

— Ну, а сама наукова гіпотеза, яка закладена в основу

---

¹ Писалося при початку п'ятдесятих років.

фантастичної концепції — оті хірургічні зміни в людському організмі та підпорядкування механіки органів людського організму впливові радіохвиль,— що ви скажете про цю проблему з наукового погляду?

Відповідь на моє запитання несподівано прилинула з кутка від умивальника. І то були перші слова, які вимовив хірург. Він уже закінчив стерилізувати руки і тепер тримав їх високо вгору, немов здався на милість переможця або, навпаки, збирався кинутись на ворога. Насправді ж він тримав руки так для того, щоб не торкнувся непароком якогось предмета і не звести нанівець весь складний і забарний процес стерилізації рук. Так, з піднятими вгору руками, він і наближався до операційного стола, до мене.

— Відповідь на всі гіпотези, концепції та проблеми,— сказав він,— ви дістанете завтра, коли цілком очуняєте від наркозу... Наркоз! — подав він сувору команду.

Маска лягла мені на обличчя, і я задихнувся.

Роман «Господарство доктора Гальванеску» був взагалі однією з перших моїх книг, одним з перших кроків на літературній путі — юнацька проба пера. Його опубліковано більше як чверть століття тому, і я щоразу щиро дивуюся, коли й до сьогодні чимало з читачів, які заговорюють зі мною про нові книжки, згадують і про «Господарство доктора Гальванеску»: вони або читали цю книгу замолоду (якщо читач — людина поважного віку), або й нещодавно.

Одначе обіцяну відповідь на моє запитання на другий день я не дістав. Хвороба моя була надто занедбана, операція пройшла важко, і чотири доби я був в агонії. І протягом цього часу — щоразу, як на хвилину я виривав із забуття,— я бачив перед собою темне, засмагле, в дрібних зморшках обличчя в рамці кучми сивого волосся, обличчя мого хірурга. Коли вночі я прокидався від важкого пропасного сну, я теж неодмінно бачив за тумбочкою біля мого ліжка, в колі світла маленької затіненої абажуром лампочки, його голову, нахилену до книжки. Він сам чергував біля мене і коротав нічиці за читанням.

На п'ятий день я прокинувся вранці і зразу зрозумів, що небезпека залишилась позаду. Це було мені зрозуміло з власних відчуттів — дивної легкості в тілі; це було зрозуміло і з обличчя хірурга, який схилився до мене: схудле, почорніле за ці дні, воно сяяло щастям. Він боровся за життя людини, і в цій боротьбі він переміг.

В палаті, крім нас двох, нікого не було.

— Доброго ранку! — гукнув хірург весело, дзвінко і молодод, дарма що завжди говорив глухим і хрипливатим суво-

рим голосом. І закінчив уже зовсім по-юнацькому: — Тепер уже будемо жити і жити, можете мені повірити! А чи знаєте, що ви мало не загинули і в медицині ніяких надій не було?..

Я був тоді ще дуже кволий, і хірург не дозволив мені балакати. Ввечері він прийшов знову — свіжий, рожевий, чисто поголений і щойно підстрижений. Він поглянув на температурний аркуш і радісно закивав головою — температура була майже нормальна, потім помацав пульс і весело свиснув — серце працювало чудово.

— Ну-с,— жваво почав він,— а тепер, раз ви живий і здоровий, маю до вас кілька запитань.

Я чекав на нудні, але законні запитання лікаря до пацієнта — про самопочуття, про болі та їх характер, про апетит, сон, стул і таке інше.

— Ви маєте медичну освіту? — запитав хірург.

— Ні,— здивовано відповів я.

— Та що ви кажете! — здивувався й хірург.— А звідки ж у вас обізнаність у медичних справах? У вашій книзі відчувається... е-е-е.. не те щоб ерудиція, але певне знайомство з деякими теоретичними положеннями в галузі медицини...

— Мені доводилось читати...— почав був я, та аж тепер дійшло до моєї свідомості найголовніше.— Хіба ви читали мій роман «Господарство доктора Гальванеску»?

Хірург хитро підморгнув:

— Тоді як ви лягали на операційний стіл, я ще його не читав. Я взагалі мало читаю белетристики — бракує часу. Але ж я пообіцяв вам дати відповідь на запитання про науковість вашої гіпотези. І я мусив роман прочитати.

— Але ж, докторе, коли ви це встигли? Ви ж просиділи чотири ночі тут, біля мене?

— І над вашою книжкою.

Він поглянув на мене з посмішкою:

— Цікаво, розумієте, знати, кого ти порізав і чи вірно порізав. А може, варто було наперед чогось повчитись у вашого доктора Гальванеску?

Він все жартував, і я відказав йому в тон:

— Ну, і тепер ви переконались, що в цього лиходія вам не було чого вчитись?

Але хірург раптом урвав свій жартівливий тон і сказав серйозно:

— У мене до вас є пропозиція. Мою відповідь на це запитання давайте відкладемо на якийсь час. Але ви пообіцяйте мені, що, тільки станете на ноги, прийдете до мене в клініку при інституті і побуваєте при кількох операціях; сто-

роннім це заборонено, але, як директор клініки, я вже влаштую це вам...— Він знову хитро підморгнув.— Згода?

Звичайно, я дав згоду.

І от, коли я вийшов з лікарні, в трубці мого телефону я інколи чув голос хірурга:

— Завтра, о восьмій ранку, я роблю дуже складну операцію, чекаю на вас.

Або:

— Післязавтра я робитиму точно таку операцію, як робив вам. Чи не цікавитесь глянути?

Або ще:

— Приходьте негайно в клініку. Привезли людину з тяжкими травмами. Але її треба порятувати! Для вас є нагода наочно побачити діяльність найбільш відповідальних інстанцій кровообігу.

Водночас я одержував запрошення на засідання секції хірургії та перспекти роботи будинку лікаря.

Словом, хірург серйозно заходився біля моєї медичної освіти.

До відповіді, чи реальна гіпотеза у моєму романі, хірург тактовно не повертався. Я теж не повторював мого запитання. На живих спостереженнях під час операцій мені давно вже стало ясно: все моє фантастичне побудування було наївне. Поставити таку проблему міг лише невіглас. Таким невігласом і був я, коли сідав писати роман «Господарство доктора Гальванеску».

Мені було соромно і сумно.

Сумно — бо я видав книгу, яка попри усі мої добрі наміри вводила читача в оману. Соромно — бо порушена була найперша заповідь літературної роботи; ти здобуваєш право писати тільки тоді, коли сумлінно вивчив весь матеріал, проконсультуєшся із знавцями в усьому, чого не знаєш, і коли ти цілком певний, що скажеш у книзі правду.

Що ж до наукової фантастики, то письменник, висувачи проблему, може сягати верховин фантастичної інтерпретації, однак повинен бути цілком компетентним в тій галузі знання, з якої бере гіпотезу.

Це елементарна істина. Але я був тоді молодий літератор, початківець у літературі і профан у науках, і відповідь, яку дав мені мій хірург на наочних прикладах, стала мені наукою на все життя.

Я працював тоді саме в жанрі наукової фантастики, тема мого нового роману, який я тоді тільки викінчив («Ще одна прекрасна катастрофа»), теж безпосередньо торкалася

медицини, і на якийсь час я затримав подання рукопису до друку, щоб ще раз вивірити себе.

Але питання медицини захопили мене.

Я читав спеціальну літературу, медичні журнали й газети, коло моїх друзів-лікарів надзвичайно поширилось, і я блукав по клініках та лікарнях. Мене цікавили медичні проблеми, але ще більше цікавила мене, літератора, медицина в її прямому відношенні до людини. Я навідувався і на амбулаторні прийоми хворих у поліклініках.

Після моєї «клінічної» та «амбулаторної» діяльності я ще якийсь час — вдаючи то санітара, то лікпома — виїздив по екстрених викликах з каретою швидкої допомоги.

Медицина — надзвичайно цікава галузь знання: вона відкриває перед людиною саму людину. Медик володіє не тільки знанням людського організму та його функцій, він має змогу якнайглибше пізнати людину в її психічному та соціальному житті. Нікому, як саме медикові, не відкриваються так всеоб'ємно душа і серце людини, її інтелектуальний та емоціональний світ, якщо, певна річ, медик сам буде допитливою, спостережливою людиною і не обмежуватиметься тільки професійним автоматизмом.

І от у моїх мандрівках у медицину я побував і в клініці, якою керував професор Ш.

Познайомитись з роботами професора Ш. мені було особливо цікаво тому, що «наукова» гіпотеза, яку я був побудував колись для роману «Господарство доктора Гальванеску», зовсім близько підходила до хірургічної практики професора Ш. та до проблеми, яку він уже розв'язав.

Нині мільйони людей порятовані від невідоротної загибелі або позбулися тяжких, рідше невиліковних хвороб — завдяки операції переливання крові. Наукова думка від давніх-давен побудувала гіпотезу про можливість переливання крові і поставила це як реальну проблему. Чимало дослідників билися над цією проблемою, але розв'язання прийшло зовсім недавно — за нашої пам'яті. Основоположником операції став тоді ще молодий російський хірург Ш. — він розробив методику й техніку переливання крові.

Після дошкульної наочної «критики», яку дістав я на роман «Господарство доктора Гальванеску» від його читачів-лікарів, мені дуже хотілось «порятувати» книгу. Я хотів би виправити її, підвівши «реальну наукову базу» під... ненаукову гіпотезу, яка лягла в основу фантастичної концепції. І я дуже розраховував на те, щоб консультація професора Ш. допомогла моєму задуму.

Я попросив видавництво, яке збиралось випустити чергове перевидання «Господарства доктора Гальванеску», попередити відправити книгу на рецензію до професора Ш.

На листовний запит про згоду професор в той же день відповів по телефону, що книгу йому трапилось читати і він охоче поговорить з автором.

Автори науково-фантастичних романів здебільшого орієнтуються на те, що читачем їх книги буде підліток і школяр. І це завжди позначається на викладі книги, на побудові сюжету, на трактовці теми. Але на перевірку виходить, що книги цього «юнацького» жанру люди дорослі, ба й дуже поважного віку, читають з не меншою охотою, ніж діти. Це підтверджує не одне обслідування читацьких абонементів по бібліотеках. І це варто мати на увазі не тільки видавництвом, але й насамперед самим авторам науково-фантастичних творів: їх стилістичні завдання від цього тільки ускладнюються.

Професор прийняв мене і редактора видавництва, який вів мою книгу, у себе в клініці, в робочому кабінеті.

Це був сивий і худорлявий чоловік у пенсне, з ясними, прозорими, але пронизливими очима. Він керував кафедрою в медичному інституті нашого міста не так давно, але мав великий авторитет серед професури, і студенти його любили. У місті, крім того, він був відомий як людина широких мистецьких смаків — меценат театру, колекціонер шедеврів малярства, аматор музики. А втім, загальновідомо, що саме лікарі дуже часто сполучають в собі любов до своєї професії з безкорисним тяжінням до мистецтва, ба й віртуозністю в якійсь галузі мистецтва.

Професор почав нашу розмову з компліментів. Він сказав, що прочитав мою книгу, дарма що довго не наважувався приступити до читання: лєнінградець, росіяниця, він досі стикався з українською мовою лише в діловодстві клініки та в медичних бюлетенях. Української художньої літератури в оригіналі йому ще не доводилось читати, і цей роман був першою книгою українською мовою, яку він почав читати: він завжди залюбки читав наукову фантастику. Дочитуючи книгу до кінця, він вже майже не зважав, що читає... по-українському.

Одначе слова професора не дуже мене потішили. Мова знову йшла про «цікавість» розповіді, про захоплюючу фавбу та про «буйність» фантазування.

Справді-бо, чому одвіку так повелося, що науково-фантастичні романи пишуться неодмінно в пригодницькому плані?

Пригодницький план, авантюрний роман, звичайно, ма-

ють всі права на існування в нашій радянській літературі. Пригодницький жанр зовсім несправедливо занедбаний і зовсім безпідставно облитий презирством критиків-снобів. Засобами цього легкого для читання жанру можна довести до свідомості читача глибокий ідейний зміст.

Але чому популяризація досягнень науки, пропаганда перспектив розвитку науки, постановка наукових проблем повинні бути віддані тільки на поталу літературницькому трюкацтву, вихолощеній схемі людських відносин та знекровленому декларуванню ідей, як це ведеться в науково-фантастичній літературі, коли формою науково-фантастичного твору стає пригодницький жанр?

Чи не зводиться таким чином весь жанр наукової фантастики цілком незаслужено на рівень ярмаркового продажу недоброякісного краму за допомогою кричущої реклами?

— Ви сумлінно опанували класичну спадщину науково-фантастичного жанру,— гречно констатував професор.— Але...— він зняв пенсне, кинув туманний погляд у стелю і раптом закінчив тоном, яким, очевидно, ставив запитання своїм малоуспішним студентам,— чи задумувались ви над тим, в чому самий смисл буржуазного науково-фантастичного роману?

— Так,— відповів я,— задумувався...

І тут я вилив усе моє роздратування проти пригодницького жанру за те, що він захопив у полон наукову фантастику. Я говорив про те, що буржуазний фантастичний роман вганяється тільки за сенсацією, за незвичайним, тільки за тим, щоб приголомшити читача, і зовсім мало дбає про те, чи на наукових основах скомпонована в ньому гіпотеза. Весь смисл буржуазного фантастичного роману я визначав не в його науковому настановленні, а в накопиченні жахлих небезпек та неймовірних пригод, у плетенні хитромудрої інтриги, якої б ошелешений читач не міг розплутати до останньої сторінки. Класичний науково-фантастичний роман передбачив і опоетизував наперед чимало наукових досягнень, які здійснили прийдешні покоління. Але сучасний буржуазний романіст, вдаючись до ідеї якогось технічного випаходу та розвиваючи фантастичну гіпотезу в цьому плані, ніколи не клопочеться тим, чи реальний цей винахід і чи в інтересах людства розв'язання такої проблеми. Навпаки, здебільшого фантастичні концепції в сучасному буржуазному романі відводять читача геть від конкретних завдань, які стоять перед людством, та й взагалі від реального життя...

— Одначе, — перебив мене професор, — в ваших словах стільки ненависті не тільки до авантюрного жанру, але й до самих традицій науково-фантастичної літератури, що мені незрозуміло, чому ж і в вашому романі...

— Ви маєте рацію, — похмуро перебив його мову я, — в моєму романі я теж підпав під вплив не тільки класичної, але й почасті сучасної буржуазної науково-фантастичної літератури, і всі її якості позначились і на моєму романі...

Сказати по правді, було б важко не підпасти під вплив класичного науково-фантастичного роману. Адже чверть століття тому, коли я сідав писати мій перший науково-фантастичний роман, передо мною були тільки зразки класичного науково-фантастичного роману. Науково-фантастичні ж романи, належні перу моїх сучасників, російських радянських письменників, були зовсім не численні на той час — як, проте, і сьогодні — і також сліпо повторювали традиції класики. Власне, я й взявся до науково-фантастичного роману тому, що хотів розвинути цей жанр в українській літературі. І мені — літератору-початківцю — легше було шукати себе самого, ідучи за шуканнями інших. Так часто, а може, й завжди, починають молоді літератори.

Професор люб'язно посміхнувся на мою тираду:

— Боюсь, що ви занадто суворі до себе. Звичайно, данину класичному роману цього жанру ви віддали, і не могли не віддати. Очевидно, для літератури і для науки тут діють однакові закони творчості.

І він теж виголосив тираду про те, що, борючись проти негативних якостей ворожої тобї течії, ти цілком свідомо використовуєш деякі її позитивні риси. Так опановується і надбання минулого. Нове родиться із заперечення старого, але використовує його досягнення.

Професор був людина ясного світогляду, діалектик і матеріаліст, до того ж — чемний, доброзичливий і хотів би підбадьорити мене.

— Але крім наслідування традиції класичного науково-фантастичного роману, — сказав він, — я бачу в вашій книзі певне пародіювання буржуазного роману, глузування з його тенденції накоичувати випадки, пригоди і жахи.

Мені було особливо втішно почути таку мову. В новому романі «Ще одна прекрасна катастрофа», що викінчений в рукописі відлежувався тим часом у шухляді мого стола, таке пародіювання жанру буржуазного науково-фантастичного роману я обрав собі як ключ для розповіді. Роман висував певну наукову проблему, але основне авторське завдання було в тому, щоб у сюжеті роману зіткнути буржуаз-

ного вченого і саму наукову проблему з умовами соціального життя в буржуазному суспільстві. Автор мав на меті показати нездійсненність розв'язання багатьох наукових проблем в умовах капіталістичного світу. Водночас автор дотримувався самої форми буржуазного роману і, пародіюючи її, намагався показати її ходульність та її безглуздість. Автор поспішив поінформувати про це свого співрозмовника.

— Дуже цікаво буде прочитати ваш новий роман, — відгукнувся професор. — Треба думати, що ваше завдання ви виконали в ньому з усією силою сарказму.

Але я ще не закінчив і мусив висловити до кінця претензії до буржуазного науково-фантастичного роману:

— Я думаю, що смисл буржуазної науково-фантастичної літератури не в тому, щоб розкрити владу людини над природою, що повинен мати своїм завданням науково-фантастичний жанр в літературі соціалістичного суспільства, а в намаганні стверджувати й всіляко пропагувати владу людини над людиною. В цьому — смисл буржуазного фантастичного роману.

Професор терпляче вислухав мене і сказав:

— Очевидно, ви маєте радіо. Але саме тут і починаються мої претензії до вашого роману. Я маю претензії і до наукової частини, і до частини соціальної, і до їх, так би мовити, взаємодіяння...

— Щодо «наукової» частини, — сумно мовив я, — то прошу вас, дорогий професор, не бійтесь виразів: я вже й сам розумію, що «науковість» роману дорівнюється нулю.

— Ну, вже й нулю! — професор чемно посміхнувся. — Повірте, ідея вашої гіпотези мені дуже близька. Коли хочете знати, я сам переболів подібними гіпотезами, коли шукав розв'язання проблеми переливання крові. Знекровлення людського організму, насичення його фізіологічним відповідником та керування механічними функціями організму за допомогою радіо — ця гіпотеза цілком годяща, навіть дуже спокуслива для сюжетних традицій науково-фантастичного жанру. Щодо самої технічної можливості подібної операції... — професор знизав плечима і поглянув на мене, як мени здалося, співчутливо, — то це нереально на теперішньому рівні науки, не думаю, щоб стало можливим і за дальшого її розвитку. Але ж мова не про те! Мова про те — чи потрібна гіпотеза в науці та на які висновки штовхає вона в соціальному житті? Висловлюючись вашими ж словами, я скажу: перед радянською наукою такі завдання не стоять і не можуть стояти, бо вони не в плані завдань людства. І ми,

радянські науковці, діячі соціалістичної науки, відчуваємо себе ображеними.

— Чому? — здивувався я.

Але замість відповіді на моє запитання професор раптом сам поставив мені запитання і, треба сказати, доволі-таки несподіване:

— Скажіть, будьте ласкаві, ви не пробували простежити, як спала вам на думку сама ідея механічного використання мертвого тіла, ідея гальванізації трупа?

Я замислився. Справді, звідки це впало мені в голову? Соціальний смисл «ідеї» буржуазного вченого, цілком очевидно, прийшов від шукання художнього виразу для самої соціальної суті капіталізму: капіталістична система убиває людську особу, дбає тільки про експлуатацію механічних здатностей людини, намагається перетворити людину на сліпого виконавця і безсловесного раба. Саму наукову гіпотезу треба було приймати як алегорію, як символ. Але звідки прийшла ідея біологічних експериментів над людиною? Я ніколи не задумувався над цим.

— Можливо, — певно сказав я, — це чисто асоціативно... Знаєте, в роки громадянської війни, бувши лікпомом, я якийсь час працював начальником моргу. Ми не мали змоги ховати померлих, і в морзі нагромаджувались сотні трупів. Мене, вісімнадцятилітнього юнака, мучило і викликало протест споглядання трупів. Молоді, повні сил люди лежали передо мною горами мертвяків!.. Пригадую, в юнацькій голові виникали думки про боротьбу з смертю, виникали їй дитячі мрії про оживлення померлої людини...

— Еврика! — радісно крикнув професор. — Про оживлення! Ви мріяли перемогти смерть, повернути померлих до життя, навіть оживити мертвих! Чому ж у вашому романі, навпаки, мова йде про умертвіння живих?

— Контрастне перетворення ідеї. Коли ця ідея потрапила до буржуазного ученого, до класового ворога...

— Класового ворога! — знову зрадів професор, неначе піймав мене на гарячому. — Буржуазного ученого! А — ваш клас? А — ваша, радянська, соціалістична наука?.. Отут і починаються претензії до вас від нас, радянських лікарів, діячів соціалістичної науки!

І він виклав мені ці претензії.

Претензії ці, власне, і відкрили мені справжнє розуміння жанру наукової фантастики в радянській літературі.

Вони були зовсім прості, ці претензії, які висловив мені тоді мій читач — радянський медик. Але чверть століття тому — майже на світанку і радянської літератури, і

радянських наук — вони були для мене, молодого літератора, відкриттям.

Адже радянська медицина, як і кожна інша радянська наука, — конструктивна. Адже завдання всіх радянських наук — перетворювати життя на справедливих соціальних основах, в ім'я соціалістичної перебудови світу, — творити життя!

Отже, радянська література — коли темою твору стає наукова проблема — і повинна насамперед відображати та виявляти саме цей «созідательний» зміст і характер науки.

Чи варто темою твору радянської літератури брати псевдонауковість, порочний зміст або невірні шляхи буржуазної науки?

Це, звичайно, можливий варіант, якщо мова іде про розвінчання буржуазної науки, про розкриття служіння буржуазних учених інтересам капіталістичного світу. Але розвінчання це можна — і треба — здійснити тільки через розкриття і ствердження принципів, настанов і досягнень соціалістичної науки. В розкритті соціалістичних принципів науки та показі їх ствердження — смисл показу науки в творах радянської літератури. Таке розкриття і буде найдошкульнішим запереченням буржуазної науки. Але воно буде разом і найпереконливішим — засобами художньої літератури — ствердженням науки соціалістичної.

Професор сказав мені тоді: радянська медицина служить людині, вона існує для того, щоб давати людині життя, продовжувати його, щоб захищати людський організм від хвороб, гартувати його, навіть удосконалювати — і тим унеможлилювати хвороби. Лікар — борець за життя. Саме так — і тільки так — треба змальовувати в усіх жанрах радянської літератури, і особливо в жанрі наукової фантастики, медицину і медиків.

Здавалось би, він не сказав нічого нового і не повідав нових істин.

Але тільки така позиція має визначати в радянському науково-фантастичному романі всі гіпотези і проблеми, з якої б царини науки вони не прийшли. Такий висновок мусив зробити для себе радянський літератор, автор науково-фантастичних романів. Сьогодні це ясно кожному. Але чверть століття тому для літератора-початківця це було визначенням творчого методу, накресленням програми роботи.

— От у такому плані і треба було б використати вашу гіпотезу та побудувати проблему і в їх науковому, і в їх соціальному спрямуванні, — сказав професор. — От тоді б це й була наукова фантастика, яка іде в річищі життя, розви-

вається в інтересах людини і відповідає конкретним планам, які стоять перед людством.

Роман «Господарство доктора Гальванеску» не був написаний в такому плані. Його гіпотеза була псевдонаукова. Але в цьому було тільки півбіди. Гірше було те, що псевдонауковій діяльності негативного персонажа — буржуазного ученого — протиставлялися тільки... авантюрні дії позитивних персонажів. Роман не стверджував позитивної програми дій, отже, й не розвінчував негативної програми, псевдонаукової концепції.

Я був щиро засмучений: адже я прийшов з тим, щоб знайти спосіб «підвести наукову базу» під моє фантазування. Я хотів «порятувати» роман перед читачем. Чи ж це було можливо?

Професор теж поставився скептично до такої ідеї.

— Хіба в цьому справа? — запитав він. — Хіба справа в тому, щоб посилити правдоподібність? Справа в тому, щоб стверджувати правду...

Саме тоді й зародилась в мене думка написати продовження «Господарства доктора Гальванеску» — другу його частину. В цій другій частині радянські лікарі повертали до життя людей, спотворених зловредними експериментами доктора Гальванеску. Так з'явився роман «Що було потім». Ідея, отже, була зведена до примітиву: тільки парировати удар, тільки ліквідувати шкоду, заподіяну буржуазною наукою. Сюжет нового роману не ставив ніяких нових проблем, але в цьому бодай наголошувалася творча, конструктивна програма радянської медицини. І це був уже перший, нехай і несміливий крок на путі до створення радянського науково-фантастичного роману.

Але цей перший крок був у мене і останнім — більше науково-фантастичних романів я не писав.

Наукова гіпотеза, яку в перспективі підносить у своєму сюжеті кожний науково-фантастичний роман, повинна вирости з конкретної, реальної проблематики певної галузі науки. Наукова проблема в науково-фантастичному романі не просто «викладається», — як це ми маємо в популяризаторській літературі, — а інтерпретується: автор повинен виявити різні напрямки в цій галузі науки і показати їх боротьбу між собою. Цій боротьбі течій автор мусить дати вірне, марксистське тлумачення — як боротьбі світоглядів; матеріалістичного проти ідеалістичного. Отже, авторові потрібна значна наукова підготовка: автор в опануванні наукового матеріалу повинен бути не дилетантом, а знавцем.

вається в інтересах людини і відповідає конкретним планам, які стоять перед людством.

Роман «Господарство доктора Гальванеску» не був написаний в такому плані. Його гіпотеза була псевдонаукова. Але в цьому було тільки півбіди. Гірше було те, що псевдонауковій діяльності негативного персонажа — буржуазного ученого — протиставлялися тільки... авантюрні дії позитивних персонажів. Роман не стверджував позитивної програми дій, отже, й не розвінчував негативної програми, псевдонаукової концепції.

Я був щиро засмучений: адже я прийшов з тим, щоб знайти спосіб «підвести наукову базу» під моє фантазування. Я хотів «порятувати» роман перед читачем. Чи ж це було можливо?

Професор теж поставився скептично до такої ідеї.

— Хіба в цьому справа? — запитав він. — Хіба справа в тому, щоб посилити правдоподібність? Справа в тому, щоб стверджувати правду...

Саме тоді й зародилась в мене думка написати продовження «Господарства доктора Гальванеску» — другу його частину. В цій другій частині радянські лікарі повертали до життя людей, спотворених зловредними експериментами доктора Гальванеску. Так з'явився роман «Що було потім». Ідея, отже, була зведена до примітиву: тільки парировати удар, тільки ліквідувати шкоду, заподіяну буржуазною наукою. Сюжет нового роману не ставив ніяких нових проблем, але в ньому бодай наголошувалася творча, конструктивна програма радянської медицини. І це був уже перший, нехай і несміливий крок на путі до створення радянського науково-фантастичного роману.

Але цей перший крок був у мене і останнім — більше науково-фантастичних романів я не писав.

Наукова гіпотеза, яку в перспективі підносить у своєму сюжеті кожний науково-фантастичний роман, повинна виростати з конкретної, реальної проблематики певної галузі науки. Наукова проблема в науково-фантастичному романі не просто «викладається», — як це ми маємо в популяризаторській літературі, — а інтерпретується: автор повинен виявити різні напрямки в цій галузі науки і показати їх боротьбу між собою. Цій боротьбі течій автор мусить дати вірне, марксистське тлумачення — як боротьбі світоглядів; матеріалістичного проти ідеалістичного. Отже, авторові потрібна значна наукова підготовка: автор в опануванні наукового матеріалу повинен бути не дилетантом, а знавцем.

Я — не фахівець будь-якої галузі науки. Мій фах — література.

І я зробив тоді висновок, що науково-фантастичну літературу повинні і можуть створити тільки науковці-фахівці: біологи, хіміки, інженери. Я зрозумів пізніше хибність такого висновку.

Радянський науково-фантастичний роман може бути тільки новаторським.

В літературі соціалістичного реалізму жанр наукової фантастики має шукати дорогу до читача не через компоновання гострої фабули та хитромудрої інтриги, а, певна річ, через поглиблення та загострення самої наукової проблематики, через знаходження конфліктів у самій науці, через розкриття величезних перспектив науки в соціалістичному суспільстві. Для жанру наукової фантастики потрібні сюжети, які виростають з досягнень та завдань соціалістичної науки і соціалістичного будівництва, які виникають із зіткнення проблем науки і будівництва з життям, працею і світоглядом людей, які будують комунізм.

Але розкриття боротьби наукових течій веде до розкриття боротьби ідей і породжує нове коло проблем — філософських, моральних, етичних. Автор повинен розкривати їх на живих взаєминах між людьми, на змаганні між людьми, які розвивають науку. Тільки тоді і науковий, і соціальний напрямки будуть зв'язані одним міцним вузлом реалістичного сюжету.

Отже, автори науково-фантастичної літератури повинні бути інженерами людських душ — майстрами літератури.

Мені здається, що новаторський науково-фантастичний роман має народжуватись у нас в радянській літературі соціалістичного реалізму із співдружби та співробітництва діячів науки і літератури — із співавторства науковця і письменника.

Для професії літератора, здається мені, крім інших, важливі дві умови: уміння бачити і уміння осмислено відтворити.

Я почав пробувати свої сили в літературі, мавши деякі живі спостереження з часів першої світової війни та війни громадянської. Можливо, я умів побачити. Але я ще не вмів відтворити бачене. В процесі опанування літературного фаху — в роботі над першими книгами, які й були саме науково-фантастичними романами, — уміння осмисленого відтворення почало приходити до мене. І от тоді мене непереможно потягло від «вигадки» до «справжності», від викладу інтерпретованих ідей до розкриття світогляду людей, від

показу тільки результатів людської діяльності до заглиблення у внутрішній світ людини — в осмислення почуттів, думок, поведінки та дій людини в її взаєминах з іншими людьми.

Можливо, якраз мої «мандрівки» в медицину — не тільки в сферу медичних ідей, але й в коло людей, які творять медицину і для яких медицина твориться, — і стали причиною такого творчого зламу. Коли я осягав у тих «мандрівках» матеріал, мене тягло не так до заглиблення в наукові концепції, як до заглиблення в психіку, в ставлення до праці та цілого життя медиків та їх пацієнтів. Адже мої пізніші оповідання та повісті на медичні теми — «Мужність», «Серце красуні», «Хребет є пасмо гір», «Історія однієї хвороби» або п'єса «Великі труднощі» — були написані не так про медичні проблеми, як про медиків та їх пацієнтів. Вони були задумані та опрацьовані саме в час моїх «мандрівок» у медицину, саме тоді, як я «полював» за науковими гіпотезами для фантастичних романів.

Словом, захопившись іншими жанрами, я жанр наукової фантастики покинув. Але я жалю за ним, коли такий жаль висловлює мені читач.

Одного разу такий жаль я відчув особливо гостро.

То була зустріч з читачем за обставин особливо хвилюючих, 1943 року павесні. Радянські війська врзались клином у розташування армій фашистських загарбників і визволили місто Харків.

Я був тоді у Москві, і, як українського письменника, ще й харків'янина у той час, мене запросили на урочистий вечір, присвячений визволенню другої столиці України — Харкова. Вечір відбувся в клубі штабу Радянської Армії.

Після мого виступу, присвяченого радісній події, в перерві до мене підійшов поважний і кремезний чоловік з погонами медика і з зірками генерал-лейтенанта. То був славетний на весь Радянський Союз і на весь світ лікар.

— Дуже приємно з вами познайомитися, — привітно сказав генерал-лейтенант медичної служби, — я ваш читач.

І він назвав мені кілька моїх книг, які він читав. Поміж названих були й мої науково-фантастичні романи.

— Але ж, — сказав я, — мої науково-фантастичні романи не виходили російською мовою, вони опубліковані в СРСР тільки українською мовою.

— О, — засміявся мій співрозмовець, — та я ж українець, хоча й давненько з України. І особливо приємно було мені читати українські науково-фантастичні романи. Адже, скільки мені відомо, раніше в українській літературі не було на-

уково-фантастичних романів. Над чим ви зараз працюєте? Знову в царині медицини?

Я мусив признатися, що давно вже не пишу науково-фантастичних романів.

— Жаль,— сказав читач,— дуже жаль. Радянська медицина, знаєте, зробила величезний крок уперед, і перспективи її ще більші. Десятки і сотні надзвичайних проблем! А наукова фантастика цікава не тільки молодому читачеві, вона дуже потрібна й дідусям та фахівцям. Знаєте, фантастична література добре прочищає старечий мозок — як мандрівка в молодість, а фахівця розбуркує і тягне пофантазувати в своїй галузі — помандрувати в майбутнє. Пригадуєте, що сказав товариш Ленін про фантазію та її значення для практичної діяльності?.. Повернетесь ще до цього жанру?

Як хотілося мені тоді сказати: давайте напишемо разом!..

1953

ЗЕРНА НОВИХ УРОЖАЇВ

Якось навесні завітала до мене незнайома людина.

— Можна?— запитав незнайомец з порога і зупинився роздивляючись. Він поглядав доброзичливо, але пильно, навіть допитливо.— А ви змінились. Дуже-дуже змінились!— констатував він непохвально.

В тридцятих роках я жив літні місяці в селі Білики на Полтавщині разом з угорським письменником Мате Залкою. Мате Михайлович Залка мало не щороку перебував літній час у Біликах. Мате Михайлович казав, що село Білики зовсім схоже на куточок його рідної Угорщини і що взагалі в українському селянинові він бачить рідні йому риси селянина угорського. До того ж за років громадянської війни, воювавши в лавах Червоної Армії за визволення України від іноземних інтервентів та білогвардійців, Залка в бою біля села Білики був поранений, і це особливо зріднило його з цим селом.

Хто знав близько Мате Михайловича, той ніколи не забуде, яка це була чарівна людина і як усі зокола щиро прихилились до нього. Особливо були закохані в Мате діти. Коли Мате йшов селом — легко і якось по-військовому підтягнений — слідом за ним неодмінно сунула ціла хмара сільських хлопчаків, його пайперших приятелів. То були друзі щирі та вірні, але ревниві та вимогливі. Вони заводили бійку між собою — за увагу «дядька Матвія», і наполегливо

вимагали, щоб дядько Матвій негайно змайстрував вудку або навчив плести бриля «по-угорському» — в сім соломинок. Вони настійно кликали до лісу по гриби, на річку — грати «в морський бій» або на городи — полювати за молоденькими огірками та першими помідорами. Нині ці колишні юні друзі Мате з чималим успіхом будують наше життя та керують життям колгоспу в селі Білики, а в пам'ять про дядька Матвія прибили на дверях правління білицького колгоспу меморіальну дошку. Двоє з малолітніх друзів Мате Залки — чорнявий та карокий Володька і білоголовий, вихрястий Юрко — були в ті часи й зовсім невідступні від нього. Вони навіть переночувати намагались десь поблизу, під шовковицею біля хати Залки, щоб бути на місці, коли рано-вранці з'явиться на порозі дядько Матвій і побіжить до річки виконувати обряд вранішнього купання. Цей щоранковий обряд виконувався завжди купно з юрбою білицьких дітлахів — і одчайдушний виск, вереск та регіт зависали тоді над сумирним селом щонайменше на півгодини. Володька та Юрко були наче змінними ад'ютантами при Мате: вони не ходили зразу вдвох, бо тяжко ревнували один одного, але той з них, котрому щастило першим з'явитися поблизу, не відступав уже цілий день ні на крок. Коли Мате йшов з кимось із дорослих і до малечі йому не було діла, Володька та Юрко йшли віддала, додержуючи «дистанцію пристойності». Коли ми з Мате вибирались на полювання, Володька або Юрко затаювались десь поблизу і, тільки шубовсне в воду підстрелена качка, стрімголов плитали в річку. Здобич вони діставали завжди, хоч би й з якої непролазної гружавини.

— Так оце я той самий Юрко біля дядька Матвія і с... — признався нарешті мій гість, тепер уже й сам статечний «дядько». — Вам тоді, певна річ, і невтямки було, що я не тільки гасав у болото за підранками, а й був вашим із Матвієм Михайловичем найретельнішим читачем. Тоді б я ні за що в світі не признався, а тепер скажу. Тепер я сам викладач літератури у Білицькій школі.

Ось який читач сидів тепер — через багато років — передо мною.

Колишній вихрястий Юрко повідав мені, що вони з Володькою всю свою юнацьку пору прожили в сяяшій світлого образу Мате Залки. Потім в роки Вітчизняної війни обидва вони пішли боронити Вітчизну від гітлерівських нападників, і світлий образ Мате Залки — героя, який віддав своє життя непримиренній боротьбі проти фашистів, — неважче йшов поперед кожного з них у кожній битві на рідній

землі. Володька став льотчиком, громив з повітря ворожі комунікації, обрушував смертоносний вантаж свого повітряного корабля на голови ненависних загарбників. Він віддав життя за волю Вітчизни. Юрко став піхотинцем, в славному солдатському бойовому труді ступінь за ступенем визволяв рідну землю від фашистської чуми. Потім, заганяючи фашистського звіра в його лігво, пішов землями Європи і визволяв від гітлерівських окупантів Угорщину. Саме там, в Угорщині, на батьківщині Мате Залки, був Юрко тяжко поранений. З глибоким хвилюванням розповідав він тепер, як це було значуще для нього — пролита кров за Угорщину, укохану батьківщину Мате Залки, який колись пролив свою кров за Україну, укохану батьківщину Юрка...

З світлою пам'яттю про чарівний образ Мате Залки прийшов тепер Юрко до мене.

Люди доброї, доброзичливої та товариської вдачі завжди ваблять до себе і здобувають загальну прихильність. Любов до людей чарує і завойовує серця людей. Та не тільки чудава вдача Мате Залки прихилила до себе хлопчаків. Юрка і Володьку захоплювало саме життя Мате Залки, ореол романтичної слави довкола його постаті. Мате Залка був перед ними живим втіленням революційного слова і діла, живим образом борця за свободу і щастя людей. Як полопить такий образ молоду дитячу душу!

Білицькі хлопчаків добре знали бойову біографію угорського революціонера. Вони знали, як полопений австроугорської армії в першу світову війну організував у дні Жовтневої революції червоногвардійський батальйон з інших полонених угорців і рушив воювати за комунізм на землі. Їм було відомо, як на чолі Інтернаціонального загону, в якому об'єдналися вже й серби, хорвати, чехи й словаки, прямував Мате Залка до серця пролетарської революції, Москви. Їх особливо хвилювало, як у цьому бойовому поході відбив Мате Залка в Колчака ешелон золота — золотий запас молоді Радянської республіки, що його білогвардійський главоверх замірявся вивезти до Японії, і як приставив цей дорогий вантаж Леніну в Москву. Вони знали всі подробиці дальшого бойового маршу Інтернаціонального полку під командуванням Мате Залки через всю Україну — і через село Білики також — проти Врангеля, Пеглюри та білополяків. Сім раз, бойові ордени і нагорода особистою золотою зброєю — такий був бойовий шлях пролетарського революціонера і полководця. Хлопчакам було відоме і те, що жив Мате Залка мрією визволити свою рідну країну і поспішав на допомогу радянському урядові в рідній Угорщині. Але

сили реакції задушили тоді пролетарську революцію в Угорщині, і Мате Залка залишився на своїй другій батьківщині, в Радянському Союзі. Мате Залка став пролетарським письменником і гаряче взявся до літературної діяльності — теж в ім'я торжества ідей соціалізму, охоплений бажанням перетворити життя на всій землі.

Мате Залка звичайно зиму жив у Москві — в спільній роботі з російськими радянськими письменниками, літо проводив на Україні, де зав'язалася в нього дружба з багатьма українськими радянськими письменниками.

Хіба ж могли білицькі хлопчаки спати спокійно по своїх хатах, коли в сусідній хаті жив такий чоловік?

— Я цілісіньке літо ходив назирці за дядьком Матвієм, — розповідав тепер Юрко, — і коли б ви знали, яке то було щастя для мене! І то була зарядка для мене на все життя, аж до сьогодні, і думаю — поки живий. Знаєте, живий образ полонить душу, впливає на неї дужче за все. Література — надзвичайно сильна справа, але виховує вона насамперед тому, що в книгах, відбивається їх автор, жива людина, його натура, його душа — навіть, коли сам письменник у сюжеті твору і не розповідає про себе, словом не обізвається про своє життя. Особиста біографія письменника збагачує літературний твір, який вийде з-під його пера, — це загальновідомо, і письменник усвідомлює це, коли стає літератором-професіоналом. Але я думаю, що літератор-професіонал, письменник повинен дбати про те, щоб біографія його і далі збагачувалась, була чиста, ідейна, високоморальна і цікава. Книги Мате Залки і він сам — найкращий тому приклад. Я щасливий, що не тільки читав книги Мате Залки, але й знав його, бачив, чув. Живий образ ще дужчий за літературу...

Він урвав мову, на мить примовк і раптом признався:

— Знаєте, я ж обома вухами слухав, або прямо скажемо — підслуховував усі ваші розмови з Матвієм Михайловичем. Запам'ятались мені всі ті розмови на все життя. Знаєте, що таке дитяча пам'ять?..

В те літо, про яке йде мова, в Іспанії якраз почалась війна. Іспанський народ піднявся на боротьбу проти сваволі і мужньо боровся не тільки проти своїх іспанських катів, але й проти німецьких та італійських фашистських інтервентів, посланих Гітлером та Муссоліні на допомогу чорному каудільйо та для випробування фашистської військової машини. В героїчній Іспанії відбувалась «мала» війна, але то була репетиція майбутньої «великої» світової війни.

Мате тоді тільки й жив подіями в Іспанії. В наших розмовах він весь час говорив про іспанську війну — болів

серцем за іспанський народ, мріяв і самому пробратись до Іспанії, щоб віддати свою ненависть до фашизму і своє воєнне вміння на боротьбу за волю іспанського народу.

Вихрятьий Юрко чув саме ці розмови — і вони запали в його дитячу душу. Пристрасна цілеспрямованість непримирної до насильства натури Мате Залки стала дороговказом у житті і йому, і його героїчному другові Володі.

Але були тоді між Мате та мною й інші розмови — про книжки, над якими кожний з нас в те літо працював. Їх також підслуховував вихрятьий Юрко — молодий читач. В тих розмовах були дороговкази й мені — молодому письменникові.

Того літа Мате Залка закінчив роман «Добердо», а я — повість «Дитинство». Ми зачитували один одному уривки й обмінювались думками. Я був позбавлений змоги тоді ж прочитати рукопис «Добердо» цілком — переклад на російську мову на ту пору ще не був доведений до кінця. Але Мате прочитав весь рукопис «Дитинства», — він розумів українську мову, — і перші правки на рукопису були зроблені при ньому. До того Мате читав ще кілька моїх книжок, — він взагалі був моїм читачем.

Коли ми, письменники, говоримо про читача, то звичайно маємо на увазі людей, які не мають прямого ділового відношення до літератури. Ми маємо на увазі робітників і колгоспників, студентів і школярів, інженерів і учителів — взагалі людей будь-яких професій, крім літературних. І ми ніколи не маємо на увазі письменника-читача.

А між тим найперші читачі нових книг письменника — якраз і є інші письменники.

Рукопис нової книги, ба й тільки його чернетку, ми неодмінно даємо читати товаришам, щоб перевірити себе досвідом товариша по роботі. І часто думка товариша-письменника буває вирішальною для майбутньої книги. Буває, що після гострої критики товариша письменник відкладає рукопис надовго, щоб повернутись до нього геть пізніше. Буває, що після суворого товариського осуду письменник і зовсім відмовляється від друкування написаної книги. У мене, скажімо, є два таких великих рукописи (крім кількох дрібніших речей), які після негативного ставлення декого з товаришів я вирішив не публікувати зовсім.

Поміж письменників Мате Залка був найкращим читачем. Ніхто не вмів так радіти за успіх товариша, ніхто не вмів так прямо і безкомпромісно висловити товаришеві свою критичну думку. Мате був суворий в своїх вимогах до ідейної чистоти, до ідейної сили твору.

Повість «Дитинство» сподобалась Мате. Але він надавав їй особливого значення: він побачив у повісті злам у моїй творчій роботі. Він зразу відзначив, що після всіх попередніх шукань в цій повісті міцніє стиль реалізму. І Мате надзвичайно зрадив з цього. Він визнавав тільки реалізм у мистецтві і був пристрасним поборником реалістичного стилю в літературі. Мате вимагав від мене, щоб я повість продовжив, щоб я написав хронологічний цикл повістей, який би висвітлював життя мого покоління і початком якого і мала стати повість «Дитинство». Роман «Добердо», який писав у той час Мате Залка, був присвячений саме описові життя його покоління під час першої світової війни.

Мате казав:

— Кожне покоління має право записати своє життя, бо життя кожного покоління — прекрасне! Життя кожного покоління треба осмислити, щоб саме покоління розібралося в своєму житті і дало можливість наступним поколінням скористати з досвіду попередніх. Він посилався на біографічні твори Короленка, Толстого, Гаріна. Мате казав: ми маємо щастя належати до покоління, яке стало на грані двох епох і перейшло цю грань. Наше покоління ввійшло в свідоме життя у великі дні Жовтня, пройшло крізь громадянську війну, стало учасником подій, які потрясли світ і змінили всю дальшу історію світу. Тому наше покоління заслужило особливе право на запис свого життя. Скористатися з цього права, прийняти це право як свій обов'язок повинен кожний письменник, який виходить з нашого покоління.

І Мате пристрасно закінчував:

— Ми не маємо права не записати життя нашого покоління, не осмислити його, не передати його досвіду молодшим. Ми не маємо права піти з життя, поки не здійснимо цього нашого обов'язку!

Саме тоді, в цих наших розмовах, стали мені виразні контури ще не написаного тоді, а тільки задуманого роману «Вісімнадцятилітні» — основної книги з трилогії, яку тепер відкриває повість «Дитинство». Роман «Вісімнадцятилітні» мав охопити приблизно той же період часу, який охоплював роман «Добердо». Тільки герої угорського письменника Мате Залки були походженням з Австро-Угорської імперії, герої мого задуманого роману — з імперії Російської. В час першої світової війни вони були один проти одного, по різні боки австро-російського фронту. Мате був старший проти мене на чотири роки і взяв участь у першій світовій війні, я досяг призовного віку вже після її закінчення. Герої «До-

бердо» — однолітки Мате Залки — в громадянську війну прийшли після їх особистої участі в війні імперіалістичній. Мої однолітки були безпосередніми очевидцями подій першої світової війни; живучи в місцях, де відбувались бої, вони росли, формувались і дозрівали в ході імперіалістичної війни («Наші тайни»). Війна війні, мир хижинам і війна палацам! — ідеям перетворення імперіалістичної війни на війну класову, громадянську — присвячувався роман Мате Залки «Добердо». В такому ж плані мав бути написаний і мій майбутній роман — третій в трилогії — «Вісімнадцятилітні». Мате Залка був пристрасним агітатором за його написання.

Під час обговорення майбутнього роману і цілої трилогії між нами не раз заходила мова про деякі мої попередні, вже опубліковані книжки, особливо — з погляду розкриття в них теми боротьби проти українського буржуазного націоналізму. Бо розпочата в другому романі трилогії «Наші тайни» тема боротьби проти українського буржуазного націоналізму повинна була знайти в романі «Вісімнадцятилітні» якнайширше і якнайглибше висвітлення. Тим-то й доречно було переглянути всі попередні спроби в цьому напрямі (наприклад, повісті «Півтори людипи» і «Хома», романи «Фальшива Мельпомена» та «По той бік серця»), тим паче, що виступи критиків з приводу цих книжок були в той час надто розбіжні.

Частина критиків, говорячи тоді про те, як у цих книжках автор розкривав тему боротьби проти українського буржуазного націоналізму, доводила, що автор не викривас до кінця самий антинародний смисл ідеології націоналізму. Інші критики, навпаки, додержувались думки, що автор висміює націоналістів, змальовує їх огидними, отже, начебто і розкривав нужденність самих «ідеалів» націоналізму.

Писав я ті книжки невдовзі після громадянської війни. Молодий автор тоді тільки-но ступив на літературний шлях, прийшов у літературу після старої дореволюційної школи, тільки-но формував свій світогляд і не мав ніякого особистого досвіду в боротьбі з класовим ворогом. І молодий автор розгубився. Хто правий, а хто — ні? Кому вірити, а кому — не вірити?

Пригадую, в тисяча дев'ясот двадцять дев'ятому році — після рецензій на згадані книжки — в клубі письменників у Харкові підійшов якось до мене Мате Залка. Ми тоді не були ще з ним знайомі. Але така вже була вдача у Мате: він вважав себе знайомим з усіма людьми на світі. І до людей, які були йому симпатичні, підходив, радісно посміхаю-

чись, сяючи своїми ясними очима і ще здалеку простягаючи руку.

— Слухай! А я читав, як ти висміюєш націоналістів і що з приводу цього пишуть в статтях і рецензіях.

Так ми познайомилися з Мате Залкою і так почалась наша перша розмова — про тему боротьби проти націоналістів. Мате говорив зі мною — з автором, але говорив про автора в третій особі, наче запрошуючи мене, сторонню людину, до об'єктивного обговорення.

Мате сказав тоді:

— Слухай, а тобі не здається, що автор трохи захопився своїм бажанням показати нікчемність ворога-націоналіста? Це дуже хороше бажання, але ж після цього читач може спати собі спокійно — в сподіванні, що ворог не страшний і що він, кінець кінцем, «сам себе з'їсть». Що ти про це думаєш? Чи не може така книжка демобілізувати читача в той час, коли мова йде про лютого і підступного ворога, з яким ще треба боротись?

Мені важко зараз — більше як через двадцять років — відтворити точно слова Мате Залки, але з м'єст його думки та і н т о н а ц і я, якою вона висловлена, були точно ці.

Мате тоді сказав ще: дуже добре, що ти хотів розкрити, як приховується класовий ворог, як він, маскуючись, прибирає благоприсойної подобу, бо ворога треба навчитись розпізнавати в усіх його подобах. Але ти заховав свою ідею, а з нею і зв'язче нутро ворога, за десятьма дверима й двадцятьма замками. Література має право ускладнювати сюжет, щоб читачеві було цікавіше читати, але вона не має права затуманювати сюжет так, щоб читач перестав його розуміти.

І раптом Мате розсердився:

— Ти знаєш, що це — формалізм! — Це було сказано так, як говорять до злочинця, ловлячи його на місці злочину.

Мате був переконаний і непримиренний поборник реалізму. Формалізм у мистецтві та літературі він палко ненавидів. Словом «формаліст» він лявся.

Я пам'ятаю, Мате додав тоді ще, хвилюючись:

— Не можна сміятись назад, треба сміятись вперед...

Хвилюючись, Мате інколи трохи калічив російську мову і говорив, неначе поспішаючи законспектувати свої думки. Але він зразу ж ловив себе на тому і докладно пояснював свою думку. Думка його була про те, що сміх у літературі повинен не заспокоювати, а непокоїти. Сміх повинен бути непримиренний до ворога. Він повинен не розбурювати читача, а мобілізувати, не тягти назад, а кликати вперед.

І от тепер, за кілька років, в Біликах, ми сиділи з Мате перед свіжим номером газети з останніми вістями з Гвадалахари, з фронту боїв іспанського народу проти фашистських полчищ Франко. Мате сказав мені:

— Слухай! Ти бачиш, що вийшло з націоналістів, яких ти висміював у твоїх давніх книжках? Вони воюють з фашистською зброєю в руках. Рано ми з тобою сміялися...

В Іспанії воювали проти іспанського народу іспанські, італійські та німецькі молодчики, але то воював фашизм. Око більшовика добре бачило корінь фашизму: фашизм не був «безбатченком» — його породжував капіталізм. Око більшовика бачило, й куди росте буржуазний націоналізм, — тільки в фашизм! Думка художника вільно асоціювала свої спостереження. Мате впізнавав у подобі іспанського, італійського чи німецького — міжнародного — фашиста і риси українського буржуазного націоналіста також.

І просто переходячи від хвилюючих подій в далекій Іспанії до згадки про мої давні романи, Мате сказав мені тоді:

— Тепер ти розумієш, у чому була тоді твоя помилка?

Так, на той час я вже добре зрозумів, у чому були мої помилки. І зрозуміти ці помилки — після справедливої партійної критики — чимало допоміг мені саме Мате Залка, мій читач, світла людина і яснозорий більшовик.

Кожному ясно, що художній твір повинен змістом своїм брати участь у боротьбі проти ворожої ідеології. Але боротися проти ворожої ідеології аж ніяк не означає — тільки паплюжати на ворожу ідеологію. Треба викрити її огидний, антинародний, контрреволюційний смисл. Та ворожу ідеологію не можна «витруїти» якимсь «хімічним» способом. Ворог падає тільки під ударами борців, і ворожу ідеологію можна перемогти тільки ствердженням справедливої ідеології, тільки через показ будівництва нового, справедливого, соціалістичного життя.

Мої перші спроби змалювати націоналістів якоюсь мірою викривали, звичайно, ворожу ідеологію — і це добре. Але вони були позбавлені розкриття змісту ідей, які протистоять ідеології буржуазного націоналізму. Вони були позбавлені показу самої боротьби народу проти ворожої ідеології націоналізму. В них не було і образів борців, які борються, будуючи нове життя.

Така хибка цих книг.

Але провина автора — більша. Провина автора, який не зумів написати ці книги на належній ідейній висоті, не зумів відповісти на високі вимоги народу-читача, побільшу-

валась ще й тим, коли і за яких обставин вийшли в світ ці його книги.

Адже книжки ті виходили в світ у роки, коли точилась особливо гостра боротьба проти проявів українського буржуазного націоналізму саме в літературі, проти ворожої діяльності контрреволюційних націоналістичних угруповань саме на ідеологічному фронті.

Партія викрила, розвінчала і розгромила підступи української націоналістичної контрреволюції. Партійні документи того часу розкрили весь величезний обсяг і всю глибину цієї всенародної боротьби.

А письменник, тримаючи в руках дошкульну зброю — книги, не зумів загострити свою зброю наполегливим опануванням великої ленінської науки і разити ворога якнайдошкульніше.

Саме про це ми й говорили з Мате Залка.

І ми ще говорили про те, що в романі «Вісімнадцятилітні», який я ще напишу, я повинен не тільки висміяти націоналістів, а викрити саму антинародну суть ідеології націоналізму, не тільки викрити її, але й протиставити їй ідеологію пролетарського інтернаціоналізму, розкривши її в ділах людей, в боротьбі народу, в образах борців.

Мате був надзвичайно послідовний. Слово письменника було в нього завжди революційною дією. І діла його ніколи не розходились із словом. Слово і діло були в нього єдині. Це було одне ціле — він сам. З революційної боротьби він прийшов у літературу для того, щоб, поклавши шаблю, докінчувати революційну дію пером. Потім він поклав перо і знову взявся до шаблі для участі в боях проти сил контрреволюції.

Роман «Добердо», який Мате закінчив у Біликах на час початку війни в Іспанії — роман про перетворення війни імперіалістичної на війну класову, — закінчувався такими словами:

«Форвертс, Гекслі! Вперед, лейтенант Матраї! Ти оголосив війну війні і тепер ідеш, щоб організувати легіони друзів і товаришів, які повернуть дула своїх гвинтівок проти тих, хто примушує їх битись...»

На цьому Залка поставив крапку.

І з Біликів Мате зник.

Згодом виявилось, що він — пориваний ненавистю до фашизму і пристрастю боротьби — пробився-таки через кордони та країни і воює в Іспанії. Він поставив крапку в романі і поїхав організувати друзів і товаришів на боротьбу проти фашизму.

Мате Залка став генералом Лукачем і очолив бригаду добровольців-антифашистів одинадцяти націй. В Дванадцятій інтернаціональній бригаді, якою командував генерал Лукач, зібрались антифашисти — французи, поляки, чехи, англійці, американці, шведи, німці, італійці, болгари. В бригаді була спеціальна рота з угорців. Була й рота з українців, яка присвоїла собі ім'я Тараса Григоровича Шевченка.

Подвиги генерала Лукача в антифашистській боротьбі на полях Іспанії — загальновідомі. Полководець Лукач — письменник Мате Залка — став національним героєм іспанського і угорського народів. Він став живим символом пристрасного і непримиренного борця-антифашиста для всіх волюбних народів світу.

Світлу пам'ять його шанує все людство...

Я сповнений невимовного хвилювання, що він був моїм другом.

Я сповнений гордості, що він був моїм читачем.

Останній привіт від нього — з думками про мої книги — я мав з полів бойовищ під Мадридом. Він писав листа в хвилину перерви між лютими битвами, коли фашистські повітряні пірати засипали бомбами позиції, на яких він стояв на смерть.

Він був — борець. Живий образ борця. Саме той образ, якого бракувало в сюжетах моїх перших книг, спрямованих проти ворогів народу, українських буржуазних націоналістів.

Читач романів Мате Залки, колишній малолітній Юрко, прийняв рішення увічнити образ Мате Залки. Юрко мріє написати книгу, яка б відтворювала світлий образ людини, письменника і борця, яка б славилася дружбу поміж людьми різних націй, братство народів, єдність передового людства в опорі найлютішому ворогові людства — фашизму.

В своїй вимріяній книзі він задумав використати свої враження після перебування під час визвольного походу Радянської Армії на батьківщині Мате Залки, Угорщині, використати всі матеріали, які можливо роздобути про ратний подвиг генерала Лукача в Іспанії, використати й свої дитячі спогади, те, що зберегла йому пам'ять про дядька Матвія у Біликах.

Що ж: і пуху, і пера! Як казав Мате, йдучи на полювання і вважаючи своїм веселим обов'язком переінакшити мисливське напучування, щоб бодай чимось прислужитися і боротьбі проти марновірства.

Читач завжди доповнює або продовжує письменника. Він або висловлює письменникові свої думки про його книгу,

або сам бере перо в руки і пише. Письменник Залка висловив мені свою думку читача. Читач Юрко бере в руки перо письменника. І це — не замкнуте коло. Це — зерно для нових літературних врожаїв.

1953

СПОДІВАНИЙ АВТОРИТЕТ

Мені здається, що особливу увагу для письменника має думка про його книгу, висловлена фахівцем.

Мова не про літературних фахівців і не про спеціальний аналіз тонкощів літературної майстерності. Мова про визначення правдивості книги і самої сили художньої правди в її поєднанні з літературною майстерністю, — саме це і є, власне, найглибшою оцінкою книги, отже, й найтоншим визначенням майстерності також. Мова про «фахівця», який є найкращим знавцем матеріалу, що ліг в основу книги, про безпосереднього учасника подій, які стали джерелом змісту. Якщо в основу книги лягло життя колгоспного села, то найцінніша думка — колгоспника. Якщо сюжет книги взято з побуту льотчиків, пайцінніша думка — льотчика. Якщо темою книги є проблеми виховання та діяльність учителів, то — учителя. Прототип героя роману — найбільш щирий, пристрасний та непримиренний читач і найбільш вимогливий критик. Мабуть, ні один з моїх романів не «розколов» так табір моїх читачів, як роман «Сорок вісім годин».

З кожною книжкою, звичайно, буває так, що одному читачеві вона подобається, іншому не подобається. Один приймає книгу цілком, захоплюється її змістом і безоглядно захоується в героїв роману. Інший теж говорить про книгу схвально, але, вихваляючи те, що припало йому до вподоби, вміє побачити й недоліки книги, критично відзначає, що йому не до серця. Ще інший після прочитання книги залишається настільки прикро вражений тим, що йому не сподобалось, що за цим не бачить ніяких позитивних якостей і гудить книгу цілком. Книга — одна, книга та ж сама, але думки про неї різні. Різні не тільки вимоги читачів, різне може бути і сприймання книги. Різні, проте, й самі читачі. Доло книги зумовлюють в однаковій мірі і якості книги, і якості читача — його вдача, інтереси й смаки. Тут діє і соціальний, і індивідуальний критерій. Все це — загальновідомо.

Але про роман «Сорок вісім годин» один табір читачів висловлювався тільки схвально. Другий — категорично його засуджував.

Саме тому мені конче треба згадати про думку читача-фахівця.

Хто мав бути таким «фахівцем» — найбезпосереднішим знавцем матеріалу — для роману «Сорок вісім годин»?

Визначити тему роману «Сорок вісім годин» і надзвичайно складно, і зовсім просто. Я писав про міжнародне становище на той час (1931—1932 рр.) і зосереджував увагу на взаєминах після Версальського миру поміж найбільшими капіталістичними країнами — США, Англією, Францією та переможеною Німеччиною. Я визначав суперечності між цими країнами та протиріччя всередині цих країн — в самій капіталістичній системі, показував, що уряди цих країн ворогують між собою, але проти нас, країни соціалізму, вони єдині. І я протиставляв світові капіталізму нашу країну в буянні її творчих сил: вивершення першої п'ятирічки за чотири роки було лейтмотивом книги. Два світи — світ капіталізму і світ соціалізму — так зовсім просто визначається тема книги.

Книга «Сорок вісім годин» була для мене плодом наполегливої праці. Я — не економіст за фахом — писав книгу про економіку Європи, ба й цілого світу. Отже, дні і ночі я не виходив з бібліотек і перегорнув десятки спеціальних книжок, роблячи виписки і конспекти. Я також повинен був якнайгрунтовніше вивчати самий хід будівництва за першим п'ятирічним планом у нашій країні.

Географічна карта стала основною схемою моєї роботи. На географічні карти заносив я всі свої остаточні висновки з вивчених матеріалів. В моїй кімнаті я заліпив картами всі стіни від підлоги до стелі, ба й стелю теж, бо на стінах картам вже не вистачало місця. Карти були — фізичні, політичні, економічні, карти сфер впливу різних країн та карти розподілу світу поміж різними індустріальними «імперіями».

«Географія» моєї книги, дарма що основна дія роману відбувалася лише на території СРСР і саме на маршруті кур'єрського поїзда Москва — Одеса, була величезна.

А втім, дуже різноманітною стала потім і «географія» читачього кола книги. Письменники взагалі одержують багато листів від читачів. Але про цю книгу, — особливо, коли вона з'явилась у перекладі російською мовою, — я почав одержувати листи і з берегів Тихого океану, і з плато Паміру, і з-поза Кавказького хребта. І читачі були напрочуд різноманітні за фахом. Писали: геолог, агроном, торговельний представник за кордоном, інженер, лікар, економіст, астроном, учитель і навіть піп-розстрига, що був тепер золотостарателем.

Геолог високо оцінював книгу, дарма що про геологію в книзі не було й півслова. Піп-золотостаратель — дарма що давно змінив хрест і кадило на кайло та решето — таврував книгу як найвищий акт богохульства. Торговельний представник, який жив за кордоном і до революції, вихваляв книгу за дошкульне викриття капіталізму й капіталістів. Агроном книгу категорично засуджував — і не за якісь там хиби в питаннях сільського господарства, про яке в книзі мови не було, а за її «абсолютну» нелітературність та антихудожність.

Судження читачів, які знайшли конче необхідним висловити мені свою думку, були категоричні. Або — захоплення книгою та надмірне її захвалювання, або — гострий осуд і в'їдливе глузування.

Одні казали, що саме такою і повинна бути художня література.

Інші висловлювали подив, як видавництво художньої літератури могло дозволити собі друкувати таку нісенітницю.

Кому мав повірити автор?

Хто з читачів був найбільш компетентний?

Письменникові важливо не тільки почути думку про його книгу, йому конче потрібно повірити критиків, компетентному читачеві!

Очевидно, розбрат між читачами мав причиною собі те, що в художній інтерпретації опановуваного матеріалу я пішов на формальний експеримент. Одні його сприймали, іншим він заважав. Я скомпонував зміст книги, ідучи, власне, за перенесеним у літературу принципом політичного плаката: виразність композиції, ударна деталь, гротеск для негативних образів.

Роман «Сорок вісім годин» писаний 1931—1932 років. То були роки найширшого розгортання соціалістичного будівництва за першим п'ятирічним планом у нашій країні і наростання протиріч між країнами капіталістичними, загострення суперечностей всередині капіталістичних країн, у самій капіталістичній системі. Капіталістичний світ зазнавав у ті роки найбільшої за всю свою попередню історію кризи, а світ будованого соціалізму здобував свої найперші, але грандіозні перемоги. В нашій Вітчизні відбувались найвеличніші соціалістичні перетворення. Вони відбувались у народному господарстві, в державній економіці, в побуті і в кожній радянській людині. Соціалістичні принципи виробництва вперше поставали на світі, соціалістичні взаємини встановлювались між виробниками,

соціалістичні риси розвивались у кожному радянському трудівникові.

Радянський письменник не міг не бути цілком захоплевий величчям історичним процесом, не міг не бути схвилюваний баченням переможного поступу соціалізму, не міг не взяти безпосередньої участі у всенародному піднесенні своєю зброєю — словом художника! І письменникові хотілось чимдуж відгукнутись на історичні процеси, якнайшвидше сказати своє слово. Природно, що саме в ті роки в радянській літературі поширилась буйно мала літературна форма — оповідання, нарис, фейлетон. Публіцистика — форма найшвидшого відгуку художнім словом на суспільні події — набрала в ті роки особливого значення і ваги.

Звідси й прийшли до літератора увага до публіцистичного жанру, захоплення цим жанром, бажання опанувати його.

Отже, беручись до роману «Сорок вісім годин», я поставив собі не тільки пряме ідейне завдання, яке й було найпершою метою книги, а й чисто формальне завдання. Виходячи з того, що на той час в українській художній літературі був ще мало розвинутий жанр публіцистики, я хотів опанувати його, пропагувати і, по зможі, поширити для великої літературної форми — роману. В прийомах komponування роману, в окремих його частинах, я використовував якнайширше всі жанри публіцистики — памфлет, огляд, фейлетон, статтю, гумореску, нарис.

Одним читачам подобалась така різноманітність формальних прийомів, така «різноплановість» викладу та неприхована цілеспрямованість (в лоб!). Інших це дратувало — вони воліли спокійного плину розповіді і не сприймали отоленого публіцистичного прийому та гротеска в белетристичній розповіді.

Тепер, коли час уже перевірів книгу і коли зміст її застарів, як «старіє» часто публіцистика через зміну конкретних історичних обставин, але саме тому ще виразнішою стає удача чи невдача її формальних якостей, я вважаю, що моя праця над романом «Сорок вісім годин» не була марною.

Я дозволяю собі говорити схвально про свою власну книгу тому, що, по-перше, минув уже значний час після її написання, і на відстані я дивлюсь на цю книгу вже не тільки як автор, але й як сторонній читач. До того ж самокритика зобов'язує якнайгостріше засуджувати свої помилки, аналізувати невдачі, але й відзначати удачі. Я усвідомляю чимало хиб в інших моїх книжках. Але роман «Сорок вісім годин», попри недоліки, про які мова нижче, був, здається мені, корисний читачеві, а мені, письменникові, дав дуже ба-

гато. Після цієї книги я став публіцистом: публіцистичні статті, памфлети і фейлетони, які я написав з того часу, — все це запліднено «екзерсисами» в романі «Сорок вісім годин».

Але яка ж все-таки думка про «Сорок вісім годин» фахівця?

Фабульно роман «Сорок вісім годин» був побудований так: три капіталісти — «безробітні» в зв'язку з кризою мільйонери — приїзять до СРСР, шукаючи змоги продати свої залежали товари й знайти замовлення для своїх заморожених виробництв. «Безробітні» мільйонери подорожують по СРСР, бачать будівництво соціалізму і розуміють його сенс, усвідомлюють роковану загибель капіталістичної системи. А щоб звести усіх персонажів до купи і мати змогу поставити їх у взаємини між собою та показати їм СРСР, автор добрав найпростішого способу — об'єднав їх в одну групу інтуристів. Сам автор притому також став персонажем роману, прибравши подобу гіда від «Інтуриста».

Хто ж справді мав бути найбільшим авторитетом для визначення правдивості роману, для визначення сили його впливу?

Такий «фахівець» об'явився зовсім несподівано, але він і був насправді «фахівцем» у цьому жанрі.

Це був гід контори «Інтурист» у Ленінграді.

Мій «колега-гід», прочитавши книгу, писав мені про те, що на мою долю випали виключно цікаві клієнти і що подорожувати з такими клієнтами — все одно, що закінчити університет. Він висловлював також мені компліменти з приводу того, що я володію зразу трьома мовами — англійською, французькою та німецькою — і так легко перекладаю з кожної з трьох на будь-яку з п'ятьох (ще й російська та українська), а також з кожної з п'ятьох на кожную з трьох. І на закінчення мій «колега» просив не відмовити і сповістити його... яку я одержую ставку. Бо й він, мій кореспондент, теж знає дві мови, але одержуваною ставкою незадоволений...

Я не відповів на цей лист, дарма що ніколи не залишаю без відповіді листи моїх читачів. Не відповів не тому, що трапилось непорозуміння і мій «колега» був уведений в оману: я ж ніколи не працював гідом біля іноземців; і не тому, що мені стало соромно за брехню: я ж зовсім не знаю англійської мови, майже цілком забув німецьку і ледь-ледь підтримую розмову по-французькому. Я не відповів тому, що лист цей був, власне, не від читача і не від критика. Була то лише своєрідна «супліка» своєкорисного сутяги.

Книжка моя була для нього чимсь на кшталт «довідки», яку можна додати до позову в суд. Та цур йому! В таких випадках наші діди казали — бог йому суддя, я висловлюсь інакше: нехай суддею йому буде конфліктно-розцінювальна комісія профспілки радторгслужбовців!

Але ж який висновок з тієї «супліки» міг зробити для себе я, автор книги «Сорок вісім годин»?

Здавалось би, самий факт такої «супліки» промовляв на користь книги, а сама «супліка» якраз і була рецензією найбільш компетентного читача-фахівця? Адже я ввів в оману справжнього гіда-професіонала, від імені якого я писав, сам гідом ніколи не будучи! Отже, книга неначе правдива і сила її художньої правди видатна?

Ні. Таке враження може скластися тільки з першого, не критичного погляду. Введення гіда-фахівця в оману свідчило тільки про те, що прийом, літературний прийом, був використаний автором вправно. В книжці все було зовсім правдоподібно, але навіть максимальна правдоподібність, навіть найдосконаліше оволодіння літературним прийомом ще не є цілковитим виявом художньої правди.

В романі «Сорок вісім годин» групі персонажів з «того світу», тобто з світу капіталізму, протиставлено групу персонажів з нашого, радянського, соціалістичного світу — простих радянських людей. Але образи радянських людей в книзі виписані схематично, ще гірше — вони стоять неначе осторонь від сюжету книги, їх життя в книзі описано, але описано якимось «паралельно» — воно не схрещується з життям негативних персонажів. В цьому — великий недолік книги. Художня правда стала б на весь свій високий зріст тільки тоді, коли б обидві групи персонажів сплели своє життя в змаганні, в боротьбі; коли б конфлікт, який існує і зараз в сюжеті роману між цими двома групами, був би не просто декларований як політична теза, а пронизав би й наповнив усі взаємини між групами персонажів та окремими персонажами з протилежних груп в живому, реальному і відчутному життєвому процесі, в змаганні, в боротьбі між ними.

Про це, певна річ, нічого не написав мені отой «фахівець», гід від «Інтуриста».

Але про це, на жаль, нічого не сказала мені й критика.

І я адресую своє незадоволення саме до критики і вважаю, що вона повинна поділити зі мною відповідальність за такий недолік у романі «Сорок вісім годин». Бо ж про цю книгу мені написали сотні листів читачі, але не сказав ні слова жоден критик!

Я говорю про це не тільки тому, що цим мені, письменникові, завдано прикрості: письменникові справді прикро, коли замовчується його книга. Я говорю про це тому, що на замовчуванні кожної нової книги втрачає не тільки її автор, а вся література: критика недоліків окремої книги зумовлює дальші досягнення всієї літератури. Я говорю про це тому, що, можливо, саме на прикладі роману «Сорок вісім годин» була можливість особливо виразно і переконливо розкрити перед читачем і перед літераторами антагонізм між художньою правдою в літературі та літературницькою «правдоподібністю».

І зробити це було конче потрібно саме в ті роки, коли, слідом за величними перетвореннями в соціальному житті країни, відбувались найзначніші зміни і в самій радянській літературі. Адже роман «Сорок вісім годин» виходив у світ саме тоді, коли Центральний Комітет партії прийняв історичне рішення від 23 квітня 1932 року про реорганізацію всього літературного життя в Радянській Країні.

Ця постанова партії ліквідувала весь сонм існуючих на той час літературних організацій, бо, за мудрим визначенням партії, виникала «небезпека перетворення цих організацій... в засіб культивування гурткової замкненості, відриву від літературних завдань сучасності». І партія вичерпно визначила завдання радянської літератури та саму роль єдиної літературної організації радянських письменників — Союзу радянських письменників СРСР — як «засобу найбільшої мобілізації радянських письменників і художників навколо завдань соціалістичного будівництва».

Я, молодий ще тоді письменник, на собі відчув те небезпечне перетворення літературних організацій, членом яких і я був, у замкнуті, відірвані від життя гуртки. На попередній моїй творчій роботі, безперечно, позначилася відірваність літературної гуртківщини від літературних завдань сучасності. Недоліки моїх науково-фантастичних романів, і особливо хиби сатиричних моїх романів, значною мірою і стали наслідком перебування у відірваних від життя літературних організаціях та чвар, які точилися між тими організаціями. Якнайдошкульніше давалося взнаки те, що за літературною метушнюю тих років та через індивідуалістичність літераторів у їх роботі письменник часто був зовсім самотній біля свого робочого стола, не був він органічно зв'язаний і з цілим процесом будівництва в країні. Не налагоджене було опанування великого учення Леніна. Відсутні були будь-які колективні форми творчої роботи — товариська критика і самокритика.

Молодий письменник прагнув знайти свій творчий шлях, молодий письменник шукав літературних авторитетів, знавців та фахівців.

Але працював він одинаком, в той час як найбільшим «фахівцем» і «знавцем» для письменника є його творчий письменницький колектив та вимогливий колектив читачів, а найпершим і всеосяжним, завжди сподіваним авторитетом та вихователем є учення марксизму-ленінізму.

Постанова від 23 квітня 1932 року вказала кожному письменникові єдино вірний шлях. Вона докорінно перетворила весь процес радянської літератури.

І мені здається, що найпершим у тому перетворенні була зміна самого методу роботи письменника.

Творчою лабораторією письменника раніше був його кабінет — між чотирма стінами: там писалися романи, але там вони здебільшого і зароджувались з особистого сприймання письменником людських образів, життєвих фактів та суспільних подій.

Творча лабораторія сучасного радянського письменника там, де працює і творить нові, соціалістичні цінності та виверює нові, комуністичні якості радянський народ, — в цехах заводів, на колгоспних ланах, в кожному колективі радянських людей. А в кабінеті тільки вивершується рукопис: художнє перетворення здобутого життєвого досвіду та вражень, набутих у вирі життя.

1953

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ ПІЗНІШЕ

Це було багато років тому.

Хтось подзвонив, і до мене в кімнату ввійшов чоловік.

Обличчя відвідувача було мені не знайоме. Привітавшись та запросивши сідати, я чекав, щоб він мені сказав, хто він такий та чого хоче від мене.

Чоловік сів і, привітно посміхаючись, поглядав на мене.

— Ви не пізнаєте мене?

— Пробачте, ні.

На обличчі відвідувача промайнула хмарка розчарування — він явно сподівався, що я його впізнаю. Та відвідувач зразу прогнав геть хмарку розчарування і посміхався далі привітно та приязно.

Отже, з цим чоловіком я був знайомий. Я вдивився в його лице пильніше, теж посміхаючись привітно та розгублено, наперед ніяковіючи з непорозуміння, яке на мене чекає.

Я, власне, пам'ятаю обличчя дуже добре, тільки раз у раз я не можу пригадати, кому саме належить обличчя, на яке я дивлюсь. Це дуже прикра й дошкульна вада. Інколи я живу з людиною досить довгий час, зустрічаюсь мало не щоденно — по сусідству, по роботі чи з якогось іншого приводу, потім на якийсь час взаємини між нами уриваються і припиняються наші зустрічі — і от, зустрівшись знову, я дивлюсь на обличчя, знаю, що воно мені дуже добре відоме, що між нами навіть щось таке було, але пригадати, кому це обличчя належить, не можу... Надто прикрі від того трапляються зі мною непорозуміння. Одного разу, ще за юнацьких років, я дуже просив познайомити мене з дівчиною, яка з першого погляду полонила моє серце. І от, коли мене підвели до неї, відрекомендували і я простяг їй руку, холонучи серцем від зливи почуттів, дівчина одвернулася, сказавши, що не бажає знайомитись з таким грубіяном, як я. Виявилось, що я вже тричі з нею знайомився, але, зустрівши, не вітався і проходив, ледь ковзнувши по ній неуважним поглядом. Дуже прикро було мені тоді... Або пізніше — коли, вже зовсім дорослою людиною, я працював інспектором театрів у Народному комісаріаті освіти і частенько мусив з'являтися для доповіді та вирішення різних справ до народного комісара, — я не пізнав мого наркома, зустрівшись з ним якось у незвичних, приватних обставинах. Теж дуже ніяково почував я себе, коли другого дня мусив знову йти до нього із звітом... Отже, знаючи цю мою ваду, я всіма силами намагаюсь запобігти моїй мимовільній нечемності. Зустрівши людину, обличчя якої видається мені з першого погляду знайомим, але не будучи певним, кому саме це обличчя належить, я завжди розпочинаю балачку з далеких околицьних тем, щоб виявити, хто ж ця людина є. Тим-то я придивлявся до обличчя невідомого відвідувача, який, отже, був моїм знайомим, розгублено посміхався і з сумом прикидав, яка ж чекає на мене прикрість на цей раз.

— Так і не пізнаєте? — привітно настоював мій невідомий знайомий, очевидно, дуже заінтересований у тому, щоб я впізнав його сам.

Щось таке, колись бачене, справді було в обличчі мого відвідувача, коли я почав напружувати пам'ять. Навіть напевне — я бачив колись оцей заріст волосся на лобі і цей нерівний злам брів, ці трохи заблизько поставлені очі...

— Ні! — нарешті відважився й признався я в найкатегоричнішій формі, тільки б звільнитися зараз від мук впізнання.

На моє щастя, гість зовсім не образився.

Він весело засміявся.

— Ще б пак! Це було десять років від сьогодні, і був я тоді хлопчаком!..

Я полегшено зітхнув. Чоловік був милої вдачі, та й десятилітня давність давала право не пізнати колишнього знайомого хлопчака. Зараз він скаже своє прізвище — і все буде гаразд: власників знайомих прізвищ я відгадую легше, аніж власників знайомих облич.

Але чоловік свого прізвища не назвав. Він увісся вигідніше в кріслі, закурив і сказав:

— Пригадайте: комсомольські суботники та недільники на Харківському тракторобуді, потім зведений комсомольський батальйон, бригади мулярів, кладка цегли на стінах, норма тисяча і рекорд...

Як же було не пригадати! Його ім'я гриміло не тільки в штурмових почлах Харківського тракторобуду, воно прогриміло на весь Радянський Союз!

Я не тільки пригадав — як не пригадати романтику й велич перших днів соціалістичної індустріалізації — тепер вже я чудово впізнав людину, що сиділа передо мною, дарма що тоді був він щуплим юнаком сімнадцяти-вісімнадцяти років, соромливим до краю, хлопчаком, що ніяковів і з своєї слави та популярності, і взагалі з кожнісінького слова до нього. Тепер передо мною сидів поважний і солідний чоловіча з одвертим обличчям та сміливим поглядом, який привітно посміхався до мене крізь затишні клуби тютюнового диму.

Аж тепер ми привітались по-справжньому — як старі друзі, дарма що бачитись і говорити нам довелося за все життя тільки раз, десять років перед тим. Але ж то була зустріч на фундаменті тракторобуду, коли лютий морозяний вітер знімав хмари цементної куряви над тисячами юнаків, які дружними комсомольськими піснями переборювали виття урагану.

Коли проминули перші хвилини радісної зустрічі, мій гість застебнув піджак, обсмикнув поли і кивнув на двері.

— Машина чекає, — сказав він, — я навіть наказав не виключати мотор. Беріть пальто. Їдьмо.

— Яка машина? Чому чекає? Куди їхати?

Але він уже витиснув мене з кімнати у передпокій, знайшов моє пальто на вішалці і подав капелюх.

— Нехай поки що це буде мій секрет! В нашому розпорядженні дві години. За дві години мене викликають на бюро обкому.

За хвилину ми вже сиділи в машині, шофер відпустив гальма і ми помчали. І, поки машина линула через все міс-

то Харків — Сумською вулицею, проспектом Сталіна, алеєю заводів-велетнів, мій гість — назвімо його «товариш М.» — розповідав, не давши мені вимовити й слова. Тільки раз урвав він плин своєї розповіді, коли машина вихором промайнула мимо грандіозних корпусів Тракторного заводу:

— Он він! Стоїть, га? — гукнув товариш М. крізь гуркіт мотора і весело підморгнув мені. І в його підморгуванні на мить знову блиснув вираз соромливості та зніяковіння, який був «генеральним», так би мовити, виразом його обличчя десять років тому, коли клалися стіни цих велетенських цехів і народилася слава підлітка-муляра, комсомольця М.

Та машина зразу звернула кудись убік, потім ще раз убік — Тракторний залишився десь позаду, і ми повернулись до перерваної розповіді.

Товариш М. говорив про мої книжки. Він, виявляється, був заповзятим читачем. Читач з нього був допитливий та причепливий — про кожний роман йому конче потрібно було висловити свої думки й почуття: схвалення та захоплення або невдоволення та вимоги.

Читачів, як мені здається, можна умовно поділити на два типи: «емоціональні» читачі та «раціональні» читачі. «Емоціональні» читачі сприймають книжку лише, так би мовити, під контролем почуттів, які викликає читання книги, — її сюжет, трагедії героїв, фабульні перипетії. Вони живуть одним життям з персонажами книги — боліють їх муками і радіють їх радощами. Сюжет книги завжди глибоко впливає на них, однак вони не завдають собі труда визначити, в чому ідейне спрямування книги. Вони або захоплюються книгою безоглядно, або на перших же сторінках кидають недочитаним немилій їх серцю роман... Читачі «раціональні», навпаки, дочитують кожну книгу, яка б вона не була — до смаку їм чи не до смаку. Вони знаходять у власному серці відгук на переживання героїв, з інтересом слідкують за плином розповіді і тонко помічають усі зльоти та спади в судьбах дійових осіб. Але і до переживань героїв, і до їх судеб вони ставляться не те щоб з упередженням, але в кожному разі з позицій невіддужного і суворого судді. І вони завжди мають точну думку про ідею цілого твору.

«Емоціональні» читачі більш, сказати б, поверхові, але ж вони такі гарячі й такі зворушливо безпосередні. «Раціональні» читачі більш глибокі, тільки ж вони помірковані й холоднуваті...

В товаришеві М. сполучались обидва типи читача: він був прекрасним зразком органічного поєднання і рацію, і

емоцію. Він умів захопитись книжкою і своє захоплення виявити гаряче та безпосередньо, але він водночас якнайглибше проникав і в саму суть книги і висловлював свою думку про її зміст.

Міркування М. про книгу не зводились до загальних оцінок — добре чи погано, подобається чи ні. Він умів сказати, чому добре чи погано і чому подобається чи ні. Образи героїв він сприймав у всій, так би мовити, біографії образу — в його зростанні. І коли М. не відчував такого зростання, він ставився до образу критично, він заперечував його.

То була дуже цікава і цінна для автора розмова з читачем — розмова, плідна живими, творчими висновками для майбутніх робіт.

Харківські вулиці тим часом вже закінчилися. Машина вилетіла за місто, залишила позаду й околиці, поринула в степ, потім проминула якийсь виселок, промчала мимо залізничної станції, знову виїхала до міських околиць з іншого боку, майнула через якісь яри та переярки, перебігла понад городами, пролетіла перелісок, оминула приміське село і, нарешті, враз спинилась в ту мить, коли в западині за узвишшям — біля наших піг — несподівано розкинулась широка панорама якогось будівництва.

Машина стала, і ми вийшли. Знайома картина будівництва була перед нами: бульдозери понад шляхом і транспортери на котлованах, руків'я крапів біля кладки стіп, сповиگانця вагонеток по густих рейках, гуркіт тягачів та ваговозів біля складів та в господарському дворіщі. По той бік будівельного майдану, просто навпроти нас — за не виведеним ще до даху й перекритий великим корпусом — уже вишикувались дві лінії майже готових житлових котеджів.

— Великий буде завод! — сказав я. — Чималенький! І зразу буде житловий масив! Заводу ще нема, а житлові будинки вже ростуть! А ви, значить, виводите цей головний корпус?

— І... головний, і все інше теж. Я очолюю це будівництво.

Ми в нашій радянській Батьківщині не дивуємось з того, що простий муляр стає керівником будівництва, це — явище нормальне і законотірне. Власне, це й є підвалиною всього нашого життя, породженого Жовтневою революцією. Ми в нашій радянській Батьківщині не дивуємось і з того, що люди ростуть на очах: це цілком природно і дуже поширено у нас. В цьому, власне, самий смисл нашого життя.

І все ж таки це було здорово! За десять років робітничий підліток, — нехай віртуоз, рекордсмен і новатор у своїй бу-

дівельній професії, але ж навіть без середньої освіти, — проходить так багато і таких складних стадій розвитку, що стає здатним обійняти пост... керівника великого будівництва! Цеглу він умів класти краще всіх і навіть створив свою методику укладання цегли, але ж, щоб керувати цілим будівництвом, треба знати не лише цеглу і не лише укладання, треба бути і спеціалістом-будівничим, і державним діячем.

Я поставив товаришу М. кілька запитань, і він мені відповів. То були, власне, тільки анкетні відомості. Але з цих сухих відомостей враз поставало передо мною живе, бурхливе життя.

Я побачив уперше товариша М. десять років перед тим підлітком на будівництві, спостерігав якийсь час його жваву, метку й вправну роботу, я поговорив з ним тоді кілька хвилин. В романі «Сорок вісім годин», на сторінках, де я описував будівництво Харківського тракторного заводу, я згадав і прекрасну роботу хлопчика-муляра. Поки я закінчив весь роман і поки роман вийшов друком у видавництві, М., виявляється, встиг без відриву від виробництва здобути прискореним темпом тут же, на будівництві, середню освіту. Роман вийшов з рядками, присвяченими М. та його видатній роботі, але на той час, коли роман вийшов, М. був уже зовсім не такий, яким я його описав. Він виріс сам, і виростає його робота. Читачі читали, а М. тим часом закінчив вуз, став інженером, здобув у своєму фахові кваліфікацію, висунувся як добрий спеціаліст і зарекомендував себе ще й добрим організатором виробництва, керівником... А читач усе читав і читав з моєї книги, зовсім недавньої книги... про підлітка-комсомольця, який тільки-тільки вступає в життя і починає свою діяльність...

Мені було дуже радісно і за товариша М., і за все наше прекрасне радянське життя. Тільки мені було трохи ніяково, що я немовби... завдав товаришеві М. прикrostі. Людина в житті виростає, а її образ у романі залишився... на колишньому рівні.

Герої наших книг повинні зростати перед читачем так, як зростають у житті їх реальні прототипи — тисячі і мільйони наших сучасників, звичайних радянських людей.

Як поспіти письменникові за героєм, як поспіти за зростанням героя-сучасника, з яким письменник проходить дорогу життя водночас, день у день?

Як вмістити в фабулу книги зростання героя?

Живши в Харкові, я довгий час ходив голитись та стригтись до перукаря Гусєва, поруч з будинком, в якому я

жив. І мені було дуже жаль, коли я був змушений відмовитися від його кваліфікованих послуг.

Справа в тому, що перукар Гусєв був мій заповзятий читач. Він читав кожному мою нову книгу, читав кожнісіньке мось нове оповідання, і щоразу, поки голив бороду або підстригав мені волосся, перукар Гусєв неодмінно розповідав мені... мої власні книжки.

Це добре один раз — мати приємність побачити, який уважний у тебе читач. Але коли ти автор кількох романів і багатьох оповідань, це може стати для тебе великим покаранням.

Та я терпів це і покірно прослухав з вуст перукаря Гусєва переказ усього, що написав, бо перукар Гусєв був великий майстер своєї тонкої професії.

Та перукар Гусєв під клапання ножиць та шурханья бритви, не стираючи мильної піни з моїх щік, неодмінно допитувався, що ж було потім?

Тобто, розповівши мені мій роман, він вимагав, щоб я повідав йому і те, що трапилось з героями далі і як потім розвивалося їх життя.

Цього я не витримував і від перукаря Гусєва втік.

Письменникові не хочеться розповідати, що було потім, раз він поставив крапку і тим вичерпав свою розповідь. І не тому, що потім нічого не було або він не знає, що б мало бути, а тому, що своєю книгою він вичерпав свій задум, свої міркування з приводу героїв та їх життя в тому стані, який його схвилював.

Але справа в тому, що письменник повинен з д о б у т и п р а в о поставити крапку. Він не має права урвати розповідь, не довівши її до завершення, не має права покинути недописаним образ героя.

Запитання читача — що було потім? — втішше для письменника. Воно свідчить, що книга зацікавила читача і його увага прикута до образів героїв. Одначе запитання це не можна приймати як мірило добрих якостей книги, як присуд читача — «добре». Цікавість читача розбуркана, але допитливість його не вдоволена. Книга сподобалась читачеві, але вона ще не задовольнила його. Читача захопили новина сюжету, перипетії фабули, опис життя героїв. Але розвиток образів героїв, цілком очевидно, не завершений, герой, мабуть, не виріс вповні, його зростання не виявлено в перспективі — раз запитують, що було потім з героєм.

Совість у письменника буде чиста, і він матиме право поставити крапку тільки тоді, коли доля його героїв буде не тільки відома йому самому, але й видима читачеві..

Підліток-муляр М. за десять років став інженером і керівником великого будівництва, видатним фахівцем. Але минуло ще десять років після другої зустрічі з товаришем М., про яку вище була мова, і яюсь, переглядаючи списки обранців однієї з радянських республік до її Верховної Ради, я побачив у них і ім'я депутата М.

Оце й було потім — двадцять років пізніше, — товаришу Гусев! Та совість у мене, письменника, не спокійна.

Найгірші романи — це романи з епілогами, коли автор, розповівши читачеві життя героїв і наближаючись до останньої крапки, але ще не здобувши права на крапку, коротко промимрить про те, що ж з героєм сталося потім.

Можна б писати далі, можна вигадувати без кінця — до смерті героя, ба й після смерті, — адже в героя залишились діти і спадкоємці. Але чи є в цьому потреба? Автор уже розповів усе найцікавіше, що міг собі уявити, і пише епілог, дарма що права на крапку він ще не здобув.

Бо розвиток життя героя він підмінив... сумлінним переказом його життя-буття. І замість осмислення образу героя читач дістає лише кальку його життєпису, нехай і розмальовану всіма барвами з літературної палітри.

Літературний твір зовсім не повинен відтворювати життя героя крок у крок, день у день, в усіх дрібницях. Це — непротивенство матеріалу, натуралістичний примітив, який не розкриває смислу людських образів, а лише фотографує плин їх існування на світі. Інколи такий натуралістичний спосіб розповіді може й розкрити внутрішній зміст та силу образу в тому випадку, коли саме життя героя дає збіг обставин, що виразно характеризують його. Але здебільшого внаслідок такого «описування» людський образ, навпаки, «закривається» від читача, смисл образу губиться, затуманюється, його забуває накопичення дрібниць...

Письменник не протоколює плин життя героя, а добирає епізоди, які освітлюють, розкривають смисл його життя. Письменника цікавить розвиток життя. Фабулу книги визначає зростання її героїв. Зростання героя і є той ключ, що відкриває весь «матеріал», яким володіє письменник про своїх героїв. Епізоди з життя героя, які не розкривають його зростання і не посувають сюжет у розвитку, не мають права на місце в тканині розповіді. В житті героя — в його характері, діяльності, взаєминах з іншими людьми та реагуванні на околишній світ — письменник вибирає найяскравіші для осмислення образу факти, найвиразніші своїм значенням вчинки, найбільш притаманні героєві вирази ідей, добирає деталі, які розкривають смисл

його життя, і саме на це звертає увагу читача, саме на цьому розкриває читачеві зміни, які відбуваються в істоті героя — його думках, почуттях, отже, й ділах. Оце й буде, думається мені, правдиве розкриття образу героя та показ героя в його зростанні. Можливо, все це — азбучні істини. Але кожному молодому письменникові доводиться «відкривати» їх наново для себе самого, для своєї практичної роботи.

Пишучи про свого сучасника, з яким письменник водночас проходить дорогами життя, письменник справді неспроможний «вгнатися» за героєм, не може довести образ до останньої стадії зростання, показати, так би мовити, його «результат». Це неможливо, але це й не потрібно — не в тому справа! Письменник спроможний показати самий процес становлення життя, формування людської особи, зміни в образі героя в процесі його зростання у взаєминах з іншими людьми. І коли ти вірно покажеш цей процес — задатки до зростання, саме зростання та перспективу дальшого зростання — і схвилюєш тим серця читачів та заплідниш новими думками їх мислення, то можеш бути певним, що ти розкрив читачеві і самий «результат». Так поспіває письменник за зростанням героя-сучасника.

Але для того, щоб створити фавулу, яка наочно відтворить процес зростання, письменник повинен бачити свого героя в усьому житті від початку до кінця, навіть тоді, коли йому треба показати читачеві героя лише в одній якійсь хвилині, одній позиції життя. Весь смисл життя героя письменник повинен розкрити в цій одній хвилині, одній позиції, навіть в одному вчинку, ба й сдиному слові героя. Тільки тоді образ героя буде розкритий вірно й вичерпно. Письменник повинен бачити, звідки виріс герой, як він зростає і яким він буде, коли досягне верховин зростання, і повинен відтворити образ героя саме таким, на весь зріст, навіть тоді, коли показує читачеві тільки перші кроки на шляху його зростання. Тільки тоді буде вірно розкритий образ і буде вірно змальоване саме життя — і в його сучасному, і в перспективі майбутнього. І тільки тоді письменник здобуває право поставити крапку. Бо він показав образ героя осмисленим — живим, в зростанні і в перспективі і дальшого зростання.

І автор не змушений буде дописувати епілог: читач знає, що буде потім, він складе своє судження про героя, його життя та його долю, зробить висновки для себе самого і для свого власного життя.

ДІВЧИНА З НОВОСИБІРСЬКА

Лист від читача!

Тисячі письменників видають свої книжки багатьма мовами народів Радянського Союзу, і кожний з них одержує від своїх читачів листи.

Листування читачів з письменником — це не просто ознака популярності творів письменника, це насамперед показник ролі самої літератури в житті радянського читача. Це — свідчення органічного зв'язку письменника з життям, найперша ознака того, що література є спільною справою і читача, і письменника.

Кожному письменникові добре знає це почуття: з купи листів щоденної кореспонденції, щойно вийнятої з поштової скриньки, поміж різних ділових листувань, які легко пізнати по офіціальних штампах на конвертах, поміж інтимних послань від рідних та друзів, які вгадуєш з самого письма, — раптом визирає лист, писаний зовсім не знайомою рукою і з назвою міста чи села в зворотній адресі, в яких письменник ніколи й не бував, ба й саму назву цього населеного пункту, можливо, чує вперше. По зворотних адресах листів від читачів любо вивчати географію нашої неосяжної Вітчизни. У мене звичка — не розпечатувати листа від невідомої особи, поки не знайду наперед на карті села, міста, бодай району, з якого надіслано цей лист, і не уявлю собі цю місцевість.

Читач при живій зустрічі може зніяковіти, в листі ж він завжди сміливий, завжди щирий до краю і в висловленнях своїх — завжди самобутній. Листи читачів чимало допомагають письменникові розібратись у тому, правий він чи не правий, добру чи погану книгу він написав. Немає подяки гарячішої від читачької подяки, але немає й критика суворішого від читача. Читач говорить напрямки, він може засоромити письменника своїми нестримними дифірамами, але він може і знищити його своїм безжальним і суворим осудом. Читач відчуває себе господарем літератури і, як господар, відчуває за собою права судді.

Я знаю: не можна йти на приписи враження читача. Читач не завжди правий, він може бути й зовсім не правий: читач може помилятися, може мати зіпсований смак, може своїм загальним культурним рівнем не бути підготовленим для вірного аналізу книги.

Призначення літератури — виховувати читача. Але я так розумію справу виховання читача: письменник виховує читача аж ніяк не нав'язуванням своїх ідей, він виховує

читача тим, що допомагає йому сформулювати його власні думки, допомагає дати лад його власним почуванням. Знайти путь до серця і розуму читача — ось у чому найперше завдання письменника. Майстерність письменника в тому, щоб заговорити до читача мовою його серця і мовою його розуму. Тоді, говорячи однією мовою з читачем, живучи з ним одним життям, письменник справді виконає своє велике покликання: допоможе читачеві розібратись у собі самому і в світі, в якому вони з письменником живуть.

Саме тому така дорогá кожна думка читача про книгу. Бо тільки з цих думок можна побачити, чи досягнуто взаєморозуміння між письменником і читачем.

Тільки тоді, зібравши всі ці думки всіх читачів про свою книгу і зіставивши всі ці думки, письменник здобуває можливість і право зробити висновок про свою книгу, про її вірність чи невірність, про її досягнення та про її хиби.

В сорок першому році гітлерівці знищили мій дім. Я пішов з дому поспіхом, залишивши в ньому все, як було: меблі залишились на своїх місцях, в шухлядах лежала білизна й одежа, в шафах стояли книжки. Я покинув мій літературний архів і мої рукописи. Коли я повернувся через два роки, будинок стояв з винесеними вікнами та дверима і всередині не було нічого: бронзовий обручик від електричного плафона на стелі в моїй кімнаті — то було все, що залишилось від мого колишнього, довоєнного життя. Зникли меблі, пропало все майно, сліду не залишилось від бібліотеки — безцінної для мене бібліотеки, бо я її збирав все життя, добираючи книжки за своїм смаком і на свої потреби. Не залишилось сліду і від моїх рукописів. А були там не тільки первописи опублікованих вже книжок та повний добір усього, що я написав за своє життя, — дорогоцінний скарб кожного письменника. Було там цінніше — десятки записників з нотатками до майбутніх, ще не написаних книг, і були рукописи двох нових, ще не дописаних книжок. Все це загинуло безповоротно, бо неможливо — вище людських сил — написати загублену книгу в друге. Я втратив, отже, все, що мав. І це було мені дуже боляче.

Але найболючіше було, що разом із моїм літературним архівом загинули й папки з листами від читачів. Їх було понад тисячу — в шести папках. Бібліотеку я мав змогу добирати спочатку, замість втрачених неопублікованих рукописів я міг написати інші книги, нотатки до майбутніх робіт я загубив, але передо мною залишилось живе життя,

з якого мали прийти до мене нові, інші записки. Але втрачених листів від читачів не можна було відновити; не замінять їх і нові листи від читачів, які я ще одержу, бо в нових листах будуть нові, інші думки, а не ті, які були висловлені в загублених.

І ще було мені тяжко і прикро, що, можливо, чиясь брутальна рука — рука ворога — гортала сторінки мого листування з читачем, торкалася найінтимнішого, належного тільки мені й читачеві. І мене мучило, чому я, відходячи, бодай не знищив, не спалив цих листів!

А втім, один лист я спалив. Поспішаючи з дому, я мерщій знайшов його в одній із папок, вийняв і підпалив на вогнику сірника. То був дуже дорогий лист, і цей лист міг скомпрометувати — видати ворогові — його автора.

Був то навіть не лист, а тільки листівка — невеличка картка, але з багатьма поштовими штемпелями. Не знаю, не уявляю навіть, як могла вона потрапити до мене, дарма що поштові штемпелі засвідчували довгу і трудну путь цієї невеличкої поштової картки: штемпелі були — радянський, фінський, шведський, датський... Але послана листівка була не з Фінляндії, не з Швеції і не з Данії, а з Німеччини, дарма що німецького штемпеля на листівці не було. Якимось потаємним способом ця листівка пройшла через кордони Німеччини. Бо писано її було з німецького підпілля — від німців-антифашистів — в той час, коли над Німеччиною вже запаувала лиха сваволя Гітлера і морок фашизму. Німецькі антифашисти — чоловік і жінка — прочитавши одну з моїх книжок, видану в перекладі на німецьку мову ще до узурпації Гітлером влади в Німеччині, послали мені щирі і дружні слова привіту, запевняли, що й над Німеччиною зійде сонце волі, повідомляли, що не втрачають ні віри, ані сил до боротьби, і закінчували свій безцінний привіт могутнім закляком «Ротфронт!».

Минуло багато років, як я одержав цей лист, минуло багато років, як я його втратив, сотні листів від читачів я одержав знову, але цього листа забути не можу.

Добре бути письменником, коли твої книги читають, і добре знати, що десь там — невідомо де — є твій читач, який пише тобі. З хвилюванням ти чекаєш від нього листа!

Але я розповів про лист з Німеччини не тому, що хотів би цим похвалитись. Я розповів це, щоб підкреслити відповідальність письменника перед народом і перед кожною людиною зокрема, відповідальність перед читачем і відповідальність за читача.

Та разом з тим я далекий від того, щоб приховувати радість, яку має письменник від подяки читача, від вияву його добрих почуттів. Адже ця радість — це наснага для дальшої творчої роботи, це свідчення, що твоя робота дає користь людині, народові.

Ось прислали листа двоє учителів з великого промислового міста на півдні України. Вони читали мої книжки і в своєму листі висловлювали не тільки схвалення або задоволення, але й осуд та вимоги. Але закінчували лист вони словами: «Якщо вам чомусь важко жити на світі — пам'ятайте: у вас є друзі».

Ні, письменникові не важко жити на світі: у нього є такі щирі і благородні друзі — читачі.

Але інколи письменникові буває й важко, і читач кладе на його плечі... тягар.

Колись, багато років тому, я одержав листа від не відомої мені дівчини — здалеку, з Новосибірська. Їй було сімнадцять років. В листі вона розповідала про складні і тяжкі обставини, які виникли в її особистому житті, і... повідомляла мене, що вирішила покінчити з собою...

Читач — чомусь, можливо, через звичайну неурівноваженість — взяв собі право покласти на плечі письменника моральний тягар знати, що людина хоче вкоротити собі віку, і не мати змоги відвернути цей страшний акт, не могли ні перешкодити, ані будь-чим допомогти.

Я, звичайно, негайно ж відповів дівчині — з проханням і переконанням не робити злочинного акту, постарався — через громадські інстанції — вжити й інших заходів, не по-, відомляючи про це дівчину. Але, правду сказати, мало вірив, що можливо чим-небудь допомогти.

На щастя, обійшлося добре: дівчина не вкоротила собі віку. І ми листувалися далі — тільки війна урвала наше листування. Та після перемоги я знову одержав від неї листа: вона воювала, після війни одружилась, має двоє дітей.

Читачеві незрозуміло — чому я розповів про цей випадок?

Не для того, щоб підкреслити ще раз відповідальність, яку несе письменник за читача: адже в цьому випадку йдеться про випадкову відповідальність, яку безпідставно поклав читач на автора випадково прочитаної книги, а не про законну, глибоку, ідейну відповідальність, яку несе письменник за свідомість читача, за формування його світогляду, його ідеології.

Але важливо, ч о м у дівчина хотіла була покінчити з собою і що відвернуло її від такої думки.

Дівчина трагічно втратила батьків, обставини життя склались у неї так, що жила вона зовсім відлюдно, зустрічі з людьми були в неї випадкові, поверхові, чисто зовнішні. Вона не мала друзів, не жила й інтересами якогось колективу. Нікому було порадити дівчину, нікому їй було довіритись зі своїм лихом, не було й від кого перейняти інтересом до життя.

Допоміг дівчині колектив. Колектив радянських людей зацікавився її особистим життям, вона стала далі учитись і працювати — в колективі. За інтересом до життя свого колективу прийшов і інтерес до життя взагалі, за поступовим прилученням до активної участі у житті колективу прийшла й загальна громадська активність: дівчина стала і корисним працівником, і повною мірою виявила свою активність в обороні інтересів народу, країни. Прийшло й особисте щастя — в коханому чоловікові і в любих дітях.

Сюжет для літературного твору?

Так. І дуже добрий сюжет — на цьому сюжеті письменник може розкрити самий смисл людського існування, розкрити й смисл нашого радянського життя. Особа і колектив: самотна і одірвана від колективу, людина не може розв'язати складних проблем навіть у своєму особистому житті; особисті труднощі людина розв'язує в цілковитій залежності від своєї участі, своєї активності в загальному житті.

Сумніву нема: це може бути сюжетом літературного твору, і такий сюжет зовсім не новий в літературі — його використано вже багато разів.

Але таке розкриття взамиш людини і колективу в нашому радянському укладі, саме таке розкриття людського образу є не тільки можливим сюжетом, воно повинно бути з а с а д о ю для кожного літературного твору.

Такий висновок я — літератор — зробив тоді, після випадку з дівчиною з Новосибірська. Висновок цей теж не претендує на оригінальність, звичайно, це аж ніяк не «відкриття» і, очевидно, — азбучна істина для кожного початкуючого сьогодні письменника. Але зробив я його для себе — як у своїй роботі підходити до розкриття людського образу. І він був для мене надзвичайно важливий, бо я зробив такий висновок у надзвичайно відповідальний для моєї творчої роботи період: від «вигадки», яка до того панувала над моїми книгами, я переходив до «справжності». Від викладу інтерпретованих і персоніфікованих ідей, від показу тільки результатів людської діяльності, як це було

в моїх перших науково-фантастичних романах, я переходив до розкриття світогляду людей і до заглиблення у внутрішній світ людини — осмислення почуттів, думок, поведінки людей в їх взаєминах з іншими людьми. Після формалістичних «експериментів», якими позначені були мої сатиричні романи і які призводили до ідейної плутанини, я тільки починав, власне, — нехай і після п'ятнадцяти років роботи в літературі, — свою справжню письменницьку роботу.

Я жив тоді трилогією «Дитинство» — «Наші тайни» — «Вісімнадцятилітні».

Було це в період Першого з'їзду письменників СРСР у Москві.

Я прийшов до Першого з'їзду не тільки з книгами, недоліки яких або хибі та самий хибний метод написання яких — після справедливої партійної критики та виступів партійної преси в питаннях літератури — зрозумів і усвідомив; я приходив і з книгами, в яких уже намагався піти до найважливішої справи — опанування методу соціалістичного реалізму: в романі «Сорок вісім годин», в перших книгах автобіографічної трилогії.

І мені надзвичайно важливо було тоді почути думку читача про мою роботу — відчутти, як сприймає рядовий читач мою творчу перебудову.

От чому — трапилось так — стали для мене такими важливими й листи незнайомої дівчини з Новосибірська.

Я запитав її тоді — в першій же відповіді на її лист, в якому вона неждано зверталася з такими відвертими признаннями і так щиросердо розкривала душу, — запитав, зворушений, але й здивований, чому вона так відверто говорить зі мною, людиною зовсім їй не відомою, чому така звірлива в своїх признаннях і чому поради шукає саме у мене, чужої для неї людини?

Вона відповіла тоді так. По-перше, вона — в Новосибірську, а я — в Харкові, це дуже далеко, вона певна, що нам ніколи не доведеться зустрітись. Тому вона не соромиться своїх признань. По-друге, вона прочитала мої книжки («Дитинство» і «Наші тайни»), і читання цих книжок вселило в неї «цілковиту довіру». Тому їй легко бути відвертою.

Довіра!

Великі слова написала та дівчина з Новосибірська!

Нема для письменника нічого більшого і дорожчого, як довіра читача.

Бо це означає, що читач і письменник порозумілись, що вони однодумці. Це означає, що письменник здобуває силу повести читача за собою.

Але особливо дороге висловлення тобі довіри, коли ти починаєш роботу, шукаєш вірних шляхів у роботі, потребуєш перевірити себе, прагнеш поради.

Свідомість, що читачка довірилась мені після читання книг, якими я починав свою нову путь в літературі, шукав і перевіряв себе, допомогла і мені перевірити себе.

Про книги, в яких я підходив до опанування методу соціалістичного реалізму, сказала потім своє слово критика, сказали своє слово і численні читачі на громадських обговореннях або в листах. Мені вказано на чимало недоліків, на багато помилок звернено увагу, відзначено й те, що вдалось.

Але дівчина з Новосибірська була першим читачем, який заговорив до мене про довіру, і мовою своєю вона теж допомогла мені ствердитись у своїх шуканнях.

Дівчина, довірившись, написала до мене — вона шукала в мене поради. Але, висловивши мені довіру, вона тим самим порадила мене.

Ось чому було таким важливим для мене це листування з читачем.

І ще: довіра читача покладає на письменника велику відповідальність за свою роботу і за читача. Усвідомлення відповідальності — це обов'язок виправдати довіру.

Але довіра читача дає до того ж письменникові змогу задушевно говорити з читачем про найважливіші справи сучасності і про найінтимніші риси сучасної людини. А саме така задушевна близькість з читачем — твоїм сучасником — шлях до збагачення реалістичного письменства. Письменник не просто здобуває матеріал через таку задушевну близькість — він входить у внутрішній світ читача, свого сучасника. Отже, здобуває силу відтворити його внутрішній світ, досягти найбільшої реалістичності і актуальності своїх книг і тим впливати на внутрішній світ читачів.

Адже метод соціалістичного реалізму — це зовсім не якісь там «формальні прийоми писання». Це — правдиве відтворення змісту та розкриття смислу сучасності в її історичній конкретності та історичній перспективі.

А це можливе лише через опанування великої науки життя — марксизму-ленінізму та через живі зв'язки з сучасниками.

ДРУГЕ ЖИТТЯ КНИГИ

Взимку 1944 року — невдовзі після визволення всієї України від фашистських окупантів — постукався до мене ввечері худорлявий, несміливий юнак і сказав, що приїхав з міста Жмеринки.

— В Жмеринці двадцять п'ять років тому, коли ще мене не було на світі, відбувалися події, які лягли в основу вашого роману «Вісімнадцятилітні» — пригадуєте? — запитав мене юнак, неначе я міг забути, де відбувалися події роману і де жили його герої, які були друзями моїх юнацьких літ.

Він зразу збагнув недоречність свого запитання і зніяковів. Щоб перебороти зніяковіття, він мерщій запитав:

— Пригадуєте, в тридцять дев'ятому році в Харкові комсомольці влаштували диспут про ваш роман «Вісімнадцятилітні», і поміж присутніх на диспуті виявилось кілька студентів-жмеринчан, які могли розповісти вам про дальшу долю декого з ваших героїв? Поміж них був і я. Мене звуть М. Р.

Я впізнав М. Р., і мені було дуже приємно з ним знову побачитись.

— Я не встиг відійти з армією, — сумно сказав юнак, — і всі роки гітлерівської окупації провів поблизу Жмеринки, у тих місцях, де відбувалися події, описані в романі «Вісімнадцятилітні».

Він знову сумно зітхнув, посміхнувся і закінчив:

— Отже, я пережив другу окупацію України в сорок першому році там, де ви пережили першу — вісімнадцятого року. Тому я вважав своїм обов'язком читача, тільки буде визволено Жмеринку, приїхати до вас, автора роману про вісімнадцятилітніх вісімнадцятого й дев'ятнадцятого років, і розповісти вам не тільки про вісімнадцятилітніх сорок першого та сорок другого років, але й про самий ваш роман у дні окупації... Ми його спалили...

— Спалили? — не зрозумів я. — Власне, як?

— Так трапилось. Іншого виходу не було...

Якийсь час я дивився на нього непорозуміло і тоді сказав:

— Знаєте що? Давайте все з початку! І докладно.

І тоді юнак почав розповідати і розповідав усю ніч.

Але перед тим як коротко переказати зміст його розповіді, яка схвилювала мене до глибини душі, я мушу — бодай схематично — розповісти про те, звідки прийшов зміст роману «Вісімнадцятилітні».

Я жив у Жмеринці з 1913 до 1922 року. Там я учився в гімназії і закінчив її. В романі «Наші тайни» я намагався осмислити життя молодого покоління моїх сучасників, останнього дореволюційного покоління школярів. «Школа, війна, революція» — позначив я у підзаголовку роману, бо саме перша світова імперіалістична війна 1914—1918 рр. та Жовтнева революція ввели це покоління юнаків у життя. Перемогою Жовтневої революції закінчується роман «Наші тайни» — і юність героїв у цьому романі уривається на тому, хто з них і з чим прийшов на барикади Жовтневих боїв. Участь мого покоління в громадянській війні — ось що мало тепер стати темою чергового роману з трилогії про моє покоління, яку я собі тоді задумав.

Я хотів показати, як у вирі громадянської війни, на полях класових битв кожний із юнаків зайняв своє класове місце і як у рядах свого класу пішов у дальше життя: одні — на роковану загибель, інші — на розквіт і повноцінне служіння своєму народові. Утворення комсомолу мало стати центральним фактором в сюжеті роману.

Роки громадянської війни я, отже, прожив у Жмеринці. На моїх очах відбувались усі найвидатніші події тих літ і всі незначні — також. Я відзначаю і незначні, бо часто-густо саме в незначній події захована д е т а л ь, яка є не просто відгомном, а яскравим виразом подій якнайважливіших. Я був очевидцем, а інколи й учасником, багатьох із тих подій. Я знав усі зміни влади тих часів, які були такі часті і такі скороминучі в цьому закуткові колишньої Російської імперії — між кордонами сусідніх, буржуазних тоді, держав: Австро-Угорщини та Румунії спочатку, Румунії, Польщі й Угорщини пізніше. Я знав керенщину, Центральну раду, гетьманщину, німецьку окупацію, весь «букет» петлюрівщини в усіх її численних модифікаціях, знав денікінщину, врангелівщину і махновщину, знав окупацію білополяків та десяткі формацій бандитської отаманщини. Я бачив усе моє покоління — всіх героїв мого роману — у вирі тих подій.

Здавалось би, що може бути простіше, як писати книгу про відомих мені людей і про події, очевидцем і учасником яких був я сам?

Та виявилось, що тоді, попервах, це було завдання не тільки трудне, але й нездійсненне. І головні труднощі полягали саме в тому, що писати треба було про відомих мені людей і про відомі мені події, — нехай це не сприйметься як парадокс.

Бо для себе — для «власного вжитку» — ти знаєш все і про всіх, але для того, щоб розповісти про це іншим, тво-

Їх відомостей аж ніяк не достатньо. Особисті спостереження надто однобічні, вони часто бувають поглядом з «власної дзвіниці». Позначені тим «випадком», який давав тобі змогу спостерігати, твої враження також стали випадковими. А книга вимагає узагальнення і типізації.

Коли я почав розпитувати інших очевидців та учасників подій, це значно збагатило мою загальну поінформованість. Відомостей тепер у мене стало більше, але від того ці відомості не зробились... глибшими. Передо мною були лише окремі епізоди — нехай і барвисті, герої жили кожний своїм життям — нехай і привабливим, але все було лише хаосом фактів та описом вчинків людей у цих фактах, а смисл подій був зрозумілий далеко не завжди. Бракувало внутрішнього зв'язку поміж фактами, не було глибокої, внутрішньої сув'язі поміж учасниками подій.

Тоді я вдався до книг і загальних історичних матеріалів про ті часи в цілій нашій країні, зокрема в місцях, де мала розгортатись дія роману. Ці матеріали значно озброїли мене. Я осягнув смисл загальних історичних процесів і, зокрема, усвідомив значення подій, очевидцем яких був сам і в яких діяли мої герої. Але ясність у загальному все ж таки не розкрила мені до кінця кожну деталь: поведінка моїх героїв — живих, відомцх мені людей — виглядала не завжди послідовно, багато їхніх вчинків були несподіваними.

І тоді я пішов в історичні архіви. Я сподівався натрапити на якісь матеріали, які б нехай прямо і не стосувалися моїх героїв, але які б кидали на їх діяльність промінь чи тінь, бодай тільки асоціативно висвітлювали в житті відомих мені людей не тільки їх вчинки, але й можливі почування та думки.

Мені пощастило. В республіканському історичному архіві я натрапив на архів німецької контррозвідки під час її діяльності на окупованій Україні. І в тому архіві знайшлося чимало матеріалів про місце, де розвивалась дія мого роману, — Поділля, Вінниччина і Жмеринка зокрема. То були матеріали якраз про події, очевидцем яких я був сам. Але матеріал цей мав одну — основну для нього — рису: він висвітлював факти «з того боку» — очима ворога. В додаток до моїх відомостей з «цього боку» це освітлення надавало відомим мені епізодам надзвичайної рельєфності.

Дозволю собі навести бодай один приклад.

З історії громадянської війни відомо, що дев'ятнадцятого року під ударами Червоної Армії Петлюра з своїм військом тікав за кордон. В Жмеринці, яка влітку вісімнадцятого вславилася вже загальним страйком, а далі загальним пов-

станням проти німецьких окупантів та їх петлюрівської кретаури, і на цей раз вибухло повстання. В повстанні знову взяли участь жмеринські робітники-залізничники та селяни довколишніх сіл, і повстання це мало на меті захопити самого Петлюру. Я був очевидцем і цього повстання. Воно закінчилось трагічно. На повсталих робітників і селян, як грим із ясного неба, нагло вночі напали численні полки петлюрівських «січовиків», що в цей час мали б держати фронт аж під Козятином. Їх зняли з фронту, щоб дати змогу Петлюрі з міністрами ретируватись у Польщу. «Січовики» приїхали поїздами, фронт був оголений, наступ Червоної Армії прискорився — і за два дні Червона Армія вже здобула Жмеринку; але тієї ночі жмеринське повстання було придушене, і Петлюра прослизнув-таки за кордон... З матеріалів німецької контррозвідки мені стали відомі причини: зрадники-націоналісти завчасу повідомили Петлюру і дали йому змогу зробити маневр.

Мені, очевидцеві, було відомо також, що разом із жмеринськими робітниками та селянами довколишніх сіл повстав проти Петлюри і.. петлюрівський жмеринський гарвізон, петлюрівська комендантська сотня міста Жмеринки разом з її командиром, петлюрівським комендантом, та його ад'ютантом.

Другого дня — після розгрому повстання — петлюрівці розстріляли їх обох за «зраду неськи України» та «головного отамана Симопа Петлюри».

Мені було незрозуміло, чому це так трапилось, що повстала проти Петлюри петлюрівська сотня на чолі з своїми двома командирами, петлюрівськими офіцерами?

Я знайшов відповідь на це в архіві контррозвідки. На кожного козака цієї петлюрівської сотні в контррозвідці була заведена особиста справа. З тих особистих справ, які лежали тепер передо мною, я довідався, що дев'яносто із ста «козаків» були під рубрикою «неблагонадійних»: за кожним були якісь «антидержавні» злочини — проти гетьмана, Петлюри та німців. Ці «злочини» були: спалення поміщицьких маєтків та захоплення поміщицької землі в сімнадцятому році, участь у повстанні проти німців в першій пбловині вісімнадцятого року, дезертирство ще з гетьманської армії і т. ін. Матеріали, якими я тепер володів, свідчили також, що за особами, які були тепер комендантом і його ад'ютантом у петлюрівській армії, ще за гетьманських часів німецька контррозвідка встановила пильну стежу,— кожнісінький їхній крок фіксувався звітами й повідомленнями гетьманських, німецьких та петлюрівських шпиків. За цими таємними по-

відомленнями — через систему розкритих пізніше німецькою контррозвідкою явок — мені стало відомо: «петлюрівським» комендантом та його ад'ютантом в «неблагонадійній» сотні були підпільники-більшовики...

Як ясно стало тепер мені, письменникові! Я й раніше знав цих людей, але я не знав с м и с л у подій і не був обізнаний з усім життям цих людей в усій його складності.

Аналогічне всебічне збагачення — і для визначення ролі героїв у подіях, і для розуміння самих подій — я мав тепер для всіх подій, які потрібно було описати в романі, і для всіх героїв майбутнього роману. Тепер я міг писати роман і відтворювати образи його героїв.

Можливо, мене запитає читач: хіба роман «Вісімнадцятилітні» — історичний роман, тобто роман, який точно відтворює події і змальовує лише справжніх, реальних героїв?

Ні. «Вісімнадцятилітні» не історичний роман, і герої його не є історичними постатями. Але герої його мають своїх прототипів, хоча окремі персонажі і с з б і р и м и. Для того ж, щоб досягти найбільшої реальності живого людського образу і розгорнути сюжет роману з найбільшою д о с т о в і р п і с т ю, автор повинен осягти справжні історичні події та вивчити якнайповніше життя всього кола людей, з якого походять герої роману.

Автор повинен знати життя героя не тільки в хвилину дії, яка припадає на розвинуту в сюжеті ситуацію, але й раніше — в минулому, і на підставі цього побачити, логічно уявити — в майбутньому. Так само, як повинен не тільки бачити подію, але й розуміти, чому вона сталася та які її причини і яка її мета. Автор повинен подивитись вперед — у закопомірний розвиток подій і в логічний розвиток особи героя. І він повинен судити описувані сучасні події і сучасних йому людей з верховин побаченого майбутнього.

Читач раз у раз — на масових зустрічах і в кожному листі — неодмінно запитує у мене про долю героїв роману «Вісімнадцятилітні». Що сталося з Сербіним? Чи жива Катри Крос? Що робить тепер Макар? Чи живі і що поробляють Зілов та Козубенко?

Такі запитання свідчать, що читач сприйняв роман реалістично. Бо для читача герої роману — люди живі, в реальному існуванні яких він не сумнівається.

Але важко відповідати на ці запитання. Адже кожний персонаж, навіть народжений справді з живої особи, є узагальненим. І, відповідаючи, хочеться не подавати відомості з біографії, фактичної чи можливої, а розповісти читачеві

про розвиток цього типу і про розвиток самої ідеї, якій служили в романі герої.

Тим-то, мабуть, найкращою відповіддю на такі запитання і може бути те, що розповів мені про долю роману «Вісімнадцятилітні» в тій нашій розмові читач «Вісімнадцятилітніх» — М. Р.

Ось що розповів мені М. Р.

Залишившись на території, загарбаній гітлерівцями, М. Р. вирішив не сидіти згорнувши руки. Але — як боротись?

Як знайти підпілля або як зв'язатись з людьми, готовими до боротьби?

М. Р. мав примірник роману «Вісімнадцятилітні». І він вирішив дати його «почитати» товаришам. Коли книга поверталась, М. Р. розпитував про враження. Адже книга була теж про німецьку окупацію, і М. Р. та його товариші жили близько тих місць, які описані в романі. По реакції товариша, що прочитав роман, М. Р. судив про ступінь його готовності до того, щоб самому взяти участь у боротьбі. Намацати якусь підпільну організацію М. Р. не пощастило, але — в результаті читання роману — їх згуртувалось вже трое чи четверо, готових до боротьби. Це вже було ядро, і на порядку денному стали питання внутрішньої організації групи й програми її діяльності. Що ж до проблеми поширення кадрів групи, то способом вербування був знову-таки взятий... роман: вони знову пустили книгу по руках читачів. Так утворилася значна підпільна група і почала діяти в районі колишніх дій роману «Вісімнадцятилітні». Вісімнадцятилітні сорок другого і сорок третього років ввійшли в боротьбу проти ворога-окупанта за допомогою роману про вісімнадцятилітніх вісімнадцятого року.

Пізніше — після ряду дій — ворожа контррозвідка потрапила-таки на слід підпільної групи. Були невдачі, були провали, була загибель товаришів. І, зокрема, ворожій контррозвідці стало відомо, що в справі організації та діяння підпілля відіграє якусь — точно не відомо яку — роль роман «Вісімнадцятилітні» та що примірник цієї книги мандрує поміж молоддю району. І тоді контррозвідка розпочала пошуки за книгою — по ній вона сподівалась розмотати і весь підпільний клубок. Книгу почали старанно ховати, бо по прізвищах героїв, які стали псевдонімами і паролями, контррозвідка могла б справді розкрити підпілля. Книгу передавали з дому в дім, а коло пошуків за нею все звужувалось. І, нарешті, книга повернулась знову до М. Р., який і пустив її в світ. Вона була в нього в кімнаті, коли його попередили, що йде з трусом сигуранца. Винести її геть він уже не

мав змоги, але в грубці палахкотів огонь, і він мерщій сунув книгу, потріпану і засмальцьовану руками юних підпільників, у полум'я грубки...

Так закінчив своє друге життя один примірник роману «Вісімнадцятилітні». Це була славна смерть одного примірника, яка цим самим стверджувала право кпиги на життя.

Книга, написана про події двадцятип'ятилітньої давності і про людей, які на світі вже не жили, була жива. Вона брала участь у боротьбі проти ворога, — це брали участь у боротьбі її герої.

Письменникові дуже часто ставлять запитання — котру з ваших книг ви самі любите найбільше? Це запитання пишуть в листах, висловлюють при випадковій розмові, і вже неодмінно знайдеш його в записках, одержаних на літературних вечорах.

І кожного разу письменник губиться, не добираючи, що відповісти. Легко дати відповідь на таке запитання тільки письменникові, який за своє літературне життя написав... одним одну книжку.

Шукаючи відповіді, письменники інколи вдаються до порівняння з материнською любов'ю. Справді, мати любить усіх своїх дітей — і здорових і хворих, і щасливих і безталанних, і красунчиків і бідолах, скривджених природою. Справді, було б дивно, коли б художник не любив свої картини, композитор — свої мелодії, архітектор — свої споруди. Хіба можливо це — не любити свою працю? Очевидно, не люблять своїх витворів тільки халтурники, і байдужість до власного твору і є пайпершою ознакою халтури.

І проте любов письменника до своєї книги невірно порівнювати з любов'ю матері до своєї дитини.

Свою книгу любиш, коли ідеї, виплекані в кпизі, тобі дорогі над усе, коли пересвідчуєшся, що весь арсенал художніх засобів книги доконечно сприяє виявленню і ствердженню дорогих тобі ідей.

Свою книгу зненавиджуєш, коли усвідомлюєш, що ти не спромігся ствердити дорогу тобі ідею, що ти спотворив її, ще гірше — сама ідея, яка була захопила тебе, невірна або й просто нужденна.

Це — велика письменницька катастрофа. І тут не зарадить ніхто і ніщо, тільки самокритичність самого письменника. Але буває складніше: читач полюбив книгу, а автор зненавидів її, або читач засуджує книгу, а ти вважаєш її найкращою з усього, що ти написав.

Це складніше, але це не катастрофа. Це тільки непорозуміння між письменником і читачем. І є спосіб зарадити та-

кому непорозумінню. Вдумливий критик — друг читача і письменника, благородний лицар літератури — помирить письменника з читачем. Помирить — якщо заговорить мовою, спільною і письменникові, і читачеві.

Критик — на сторожі однодумності письменника і читача. І саме критик оголошує війну письменникові від імені читачів, якщо автору не досягти з читачем однодумності.

Бо справжня любов письменника до своєї книги може — і має право — прийти тільки після любові до неї читача.

З моїх книг я найбільше люблю «Вісімнадцятилітні». Про цю книгу мені доводилося чути слова визнання і на диспутах, і в розмовах з читачами, і в листах читачів. Ці слова визнання — дорогі не тим, що хвалять книгу, а тим, що схваляють її, — свідчать про однодумність автора і читача, однакове бачення світу і однакове сприймання його.

Але ще тому особливо я люблю роман «Вісімнадцятилітні», що після випадку біля Жмеринки він наче перестав бути тільки літературним твором: розділи його були наче оправлені в одну книгу разом із сторінками життя.

1953

ЖИТТЯ ДОПISУЄ ПОРТРЕТ ЛІТЕРАТУРНОГО ПЕРСОНАЖА

Я хочу розповісти про одну зустріч, яка відмінна від інших тим, що була zarazом зустрічю і з читачем, і з персонажем книги.

Мова йде аж ніяк не про читача уявного і не про персонаж вигаданий: в обох випадках — і в подібі читача, і в прототипі персонажа книги — реальна, жива людина.

Хто читав роман «Наші тайпи», той, мабуть, запам'ятав постать інспектора гімназії, прозваного гімназистами «вахмістр». Прозвали свого вихователя «вахмістром» юпі герої роману «Наші тайпи» не тільки тому, що своєю монументальною постаттю та всією своєю осанкою інспектор гімназії був дуже схожий на жандармського вахмістра в місті, де відбувалась дія роману. Інспектор був прозваний «вахмістром» і «жандармом» саме за свою поведінку з гімназистами та за всю свою систему «виховання» молодого покоління, які цілком відповідали поведенції жандармського вахмістра та його «системі» держати народ у покорі.

Нагадаю якнайкоротше характер і біографію персонажа роману «Наші тайпи», інспектора, прозваного «вахмістром»: самодур, солдафон та запеклий «вихователь» молоді в душі

оглушення; міцний стовп царського режиму та автор монархічної брошури «Трехсотлетие дома Романовых». Коли в дні Лютневої революції юні гімназисти, відчувши наближення соціальних змін, першим виявом своїх революційних настроїв вирішили були скинути з поста цього «блюстителя» їх душ, ненависний інспектор-чорносотенець раптом виявився... членом партії «трудовиків» і пояснив свою монархічну діяльність як «партійне маскування». За умов керенщини це відновило його «авторитет», і цей «авторитет» дав йому ще ширшу змогу активно діяти — разом із своєю контрреволюційною партією — проти будь-яких революційних проявів. Пізніше — у вирі громадянської війни — колишній інспектор сам об'явився завзятим українським націоналістом і невдовзі зайняв невеличкий пост у петлюрівському уряді. Після того він зник і з сюжету роману, і з самого нашого радянського життя, бо разом з вигнаним петлюрівським урядом емігрував за кордон, у білопанську Польщу.

Ні характер, ні біографія цього персонажа не вигадані. Саме таким і був останній інспектор у Жмеринській гімназії.

Тридцять дев'ятого року настали великі дні визволення західних земель України. Один з моїх товаришів-письменників, повернувшись з визвольного походу Червоної Армії, якось при зустрічі сказав мені:

— А я вам привіз привіт. Зустрівся мені на Волині здоровенний такий чоловіча, активіст нового життя в Галиччині, учитель тамтешньої польської гімназії. Сам він родом з східних областей, але двадцять років тому, в час утворення Польської держави, опинився на Волині і там і застряг. То він каже, що ви — його учень, навіть улюблений учень і в романі «Наші тайпи» ви вивели його в образі інспектора гімназії. І каже, що хоча й гостро та дошкульно ви його описали і барви зачорпили, але він на вас не гнівається і просить переказати вам уклінний привіт...

«Щоб тебе чорт забрав разом з твоїм привітом, та ще й — «улюбленому учневі!» — подумав я тоді.

Бо зненавидів я «вахмістра» замолоду і тепер не вірив, щоб міг колишній запеклий монархіст, а далі заядлий петлюрівець, раптом перетворитися на «активіста нового життя».

І подумав я тоді так: діватись, мабуть, нікуди, от і вдає тепер старий пройда прорадянськи настроєного патріота.

Але допускав я й інший варіант: у вирі життя побачив старий дурень свої помилки, усвідомив свої гріхи і тепер, бодай на старості, шукає стежки до чесного життя.

Буває таке. І коли це так, то хай щастить...

Року сорок четвертого чи сорок п'ятого — вже наприкінці Вітчизняної війни — до мене в редакцію прийшов якийсь молодик із своїми першими творами. Це було невдовзі після визволення всієї України від гітлерівських загарбників, і молодик був з західних областей, з великого волинського міста. Ми поговорили з молодиком про його перші кроки в літературі, про перспективи його дальшої роботи, і, прощаючися, молодик сказав:

— А ми з вами учні одного вчителя, і я вам привіз від нього привіт. За Польщі він викладав у нас у гімназії літературу, а сам він із східних областей, двадцять п'ять років тому, в час утворення Польської держави, опинився у нас на Волині та й так і застряг. Каже, ви його улюблений учень і в романі «Наші тайни» вивели ви його в образі інспектора гімназії. Каже, що хоча й гостро та дошкульно ви його описали і барви зачорнили, але він на вас не гнівається і просить переказати вам уклісний привіт...

Після того розповів мені молодик, що «пана-навчителя літератури» шанували учні-українці, бо — в умовах шовівістичного терору, коли будь-який національний український рух був під жорстокими утисками, — «пан-навчитель літератури» потасмно гуртував навколо себе учнів-українців і конспіративно ознайомлював їх з українською літературою, розпалюючи мрії про визволення України з-під білополянського ярма.

Здивувала ця розповідь мене дуже, і, признатися, подумав я тоді так: чи не гуртував «пан-навчитель літератури» біля себе учнів-українців не так з метою виховати з них борців проти фашистського режиму Пілсудського, як для того, щоб, граючи на їх визвольних національних прагненнях, потягти їх у табір українських націоналістів?

Бо не міг я повірити, щоб колишній монархіст, а пізніше петлюрівець, та зробився раптом революційним діячем.

А втім, допускав я, що, можливо в умовах утисків і терору фашистського режиму Пілсудського давнішні погляди інспектора-вахмістра та вчителя-петлюрівця зазнали краху. Буває таке. І коли це так, хай щастить...

Років за два я ще раз — втретє — дістав привіт. І знову був це привіт від персонажа роману, який не «гнівається на автора роману; дарма що описаний гостро й дошкульно і барви дещо зачорнені...» Тільки був це привіт на цей раз вже не від колишнього інспектора і не від колишнього пананавчителя, а від літературного співробітника обласної газети. Бо він на цей раз стару професію змінив — занадто

вже сумирна професія шкільного вчителя в наш бурхливий час!..

Я висловив тоді свій подив: яка-то метаморфоза трапляється з людьми! З колишнього монархіста, з колишнього есера, колишнього націоналіста-петлюрівця перетворитися на активного діяча в народному житті!..

На це я дістав відповідь, яка ще збільшила моє здивування: колишній інспектор, есер та петлюрівець в час Вітчизняної війни, коли впала на західноукраїнські землі навала гітлерівських загарбників, неначе не мирився з фашистськими порядками, за що й був кинутий гітлерівцями до концтабору. Був би він і загинув там, коли б не визвольний прихід Радянської Армії.

«Що ж,— подумав я тоді,— буває таке. Хай щастить...»

Зовсім невдовзі трапилось мені читати в газетах звіт про церковний собор, який відбувався з нагоди обрання нового патріарха православної церкви замість в бозі почилиго. Собор був великий, присутні були на ньому пастирі церкви з усіх кінців Радянського Союзу, а крім них, з'їхались і делегати від віруючих різних областей. В поіменному списку я прочитав, що поміж делегатів з Волині був і мій колишній інспектор.

І я прийняв це газетне сповіщення як черговий привіт мені, авторові роману «Наші тайни», не так від його читача на цей раз, як від його персонажа.

А втім, це не був останній привіт.

Якось на нараді молодих письменників до мене підійшов молодий товариш, про книгу якого мені довелося говорити в своїй доповіді. Ми говорили з ним про типові і нетипові в літературі, про путі і способи узагальнення художнього образу та про міру художнього домислу в характерах дійових осіб.

Товариш був волиняк, і, закінчивши розмову, сказав:

— Не можу не розповісти вам про одного вашого знайомого, вашого заповзятого читача і zarazом персонажа одного з ваших романів. Він у нашому місті всім вуха намолив, похваляючися, що ви його улюблений учень, і хоча ви й описали його самого надто гостро й дошкульно та зачорнили барви, але він на вас аж ніяк не гнівається, бо ж розуміє, що ви робили це зовсім не з метою його образити, а виключно в інтересах літератури. При цій нагоді він, людина освічена як колишній викладач літератури, завжди пояснює певні закони й таємниці komponування літературного твору: письменник, беручи від прототипу інколи лише риси зовнішності, додає до них характер іншої людини, до-

повнює рисами та фактами з біографії ще інших людей, домислює та вигадує, бо ж завдання літературного твору не просто фіксувати випадкові фрази, а узагальнювати їх та типізувати...

— Безперечно! — погодився я. — Тільки ж інколи трапляється так, що вирубаний просто з життя образ не потребує доповнення чи домислювання: він сам, живий і реальний, є водночас цілком узагальненим і типовим. Зокрема, це стосується і нашого з вами спільного знайомого, від якого ви переказуєте мені привіт...

— Цілком слушно, — погодився і мій співбесідник, — доля цього персонажа тільки підтверджує це. Тільки привіту від нього я вам не переказував.

— А яка ж його доля? — поцікавився я.

Доля персонажа роману «Наші тайни», який став його читачем, справді була варта того, щоб про неї довідатися авторові: на цей раз трюк трансформації був неперевершений, хоча й завершальний.

Колишній твердокам'яний російський мопархіст, а пізніше есер і український націоналіст, держиморда в старій царській російській гімназії і пізніше організатор українського націоналістичного підпілля в гімназії польській, виявляється, був пізніше депутатом польського сейму і, зокрема, членом комісії, що розробляла фашистську конституцію Пілсудського. Ця конституція, як відомо, тяжким гнітом пригноблювала і польських, і українських, і білоруських трудящих в межах білопаської Польщі і залила кров'ю західні слов'янські землі...

Тепер, либонь, прийшла й відповідь на законне запитання, яке, очевидно, виникало в кожного читача цього розділу книги і яке випикло перед автором — відразу ж, коли він одержав тільки перший «привіт» від колишнього персонажа роману.

Чому він передавав привіт? Чому він об'явився? Чому він не заховався знову, а, навпаки, нагадував про своє існування, визнаючи навіть «слухність» авторської негативної характеристики, лише намагаючись її зм'якшити, лише силкуючись знайти «виправдання»?

Мені здається, відповідь ясна. Він вдавав, що визнає менші провини, щоб заховати більші.

Він намагався заслонитися белетризovanим літературним образом, в якому, як відомо, є домисел, можлива і гіперболізація, щоб приховати тим справжні, реальні, антинародні діла, в яких не було жодного «домислу», але які були насправді вельми гіперболічні проти белетристичного образу.

Автор, літератор, завжди може зробити з цього висновки для своєї роботи, і висновки — не лише політичні, але й творчі, не лише в плані ідейних завдань, але й в плані завдань літературної майстерності — про її цілковиту невід'ємність від ідеологічного звучання літературного твору.

Мені здається, ця «зустріч» з «читачем» і персонажем роману разом дуже повчальна.

Вона має і свій, так би мовити, сюжетний інтерес: персонаж роману став його читачем і, волею життя, знову зайняв місце тільки... його персонажа.

Життєві факти часто виглядають пеймовірними — неправдоподібною буває щирісінька правда. Письменник раз у раз міцно стримує свою фантазію, щоб не порушити правди, але ця правда буває куди складнішою та неймовірнішою від найхитріших вигадок у фібулі.

Але думаю, що коли створюєш образ людини в романі та уявляєш собі цей образ в його перспективі, в дальшому логічному розвитку, то це уявлення ні в якому разі не повинне йти від будь-яких домислів, воно повинне складатись на основі аналізу живих рис характеру та фактів поведінки, які прототип сам щедро дає авторові для спостереження.

1953

ЯРЛИК БРАКУВАЛЬНИКА

Я одержав листа — і зразу зрозумів, що він від читача: зворотна адреса засвідчувала, що пише мені невідома особа — студент Ч. А. з Кіровограда. Я розпечатав конверт і вийняв дві сторінки, списані густо швидким діловим письмом.

Але на підлогу в цей час випав невеличкий клаптик паперу — завбільшки з поштову марку. Я підняв його і побачив, що то був друкарський ярлик, — усім відомі ці контрольні ярлики, які вкладаються до кожної книги з метою боротьби за якість поліграфічної продукції. На цих ярликах позначено номер контролера й значиться: «В разі виявлення будь-яких дефектів, прохання надіслати книгу до друкарні разом із цим ярликом».

Трапилось очевидне непорозуміння: недосвідчений читач, виявивши в книзі поліграфічні дефекти, посилав ярлик, замість друкарні, до письменника.

Та я побачив, що міркував надто поспішно, коли перечитав листа: ярлик був адресований саме до мене, автора книги.

Ось що писав мені товариш Ч.,— дозволяю собі навести його лист цілком,— він має, здається мені, загальний інтерес:

«Шановний Юрій Смолич!

Цей ярлик треба відсилати на адресу книжкової фабрики разом із книгою, коли в ній помічено дефекти. Але я надсилаю цей ярлик вам, тому що дефекти в книзі з вашої вини. Я б міг перелічити (на щастя) дуже багато прекрасних місць і епізодів у вашій книзі, але пам'ятаю слова Леонардо да Вінчі: «Корисніший ворог, який відшукує ваші помилки, ніж друг, що хоче їх приховати». Звичайно, я не ворог, але й сентиментальним другом, який утримується завдати «прикrostі», я бути не хочу.

Книгу «Наші тайпи» я читав, коли був ще в 8-му класі, в 1938 році. Цей твір дуже вразив мене своєю не підробленою, сильною життєвою правдою. Пам'ятаю, я ходив хворий два дні після прочитання цієї книги. На юнацьку психіку і свідомість впав сильний удар, поштовх, який примусив замислитись над особистим і суспільним життям.

Мабуть, кожний свідомий хлопчаина чи дівча, які читали вашу книгу, повинні були переглянути (як піколи раніше не переглядали!) свої тайни, своє відношення до всього і до всіх. Я не буду «розсипатись» у цьому питанні. Це вам, мабуть, відомо з численних до вас листів.

І от тепер, після Вітчизняної війни — чимало пізнавши в «школі життя»,— тепер, коли я вже не хлопчик і вчусь в інституті, я випадково побачив у книжковій крамниці вашу книгу. Кажу відверто: я зрадів, немов побачив старого, дорогого друга дитинства. Це так і було. І мені ще раз захотілось побути сам на сам з книгою, яка мене так зворушила в свій час...

І що ж я бачу?

Перш за все — чому в виданні 1947 року викинуто момент, коли Зілов — здається, після прослухання реферата Репетюка «Русская женщина и война» — прийшовши додому, розплакався? Не слід думати, що лише діти плачуть. Є такі хвилини в кожного (і у вас були) — при формуванні світогляду в юнацтві. Це був сильний момент, а ви його викинули.

Згоден, що добре зробили, викинувши сцену розбещеності гімназистів на селі. Це правильно. Але зовсім не вірно, що ви «підстригли» свій твір у тому місці, де Катря Крос повертається з балу разом із Бронькою Кульчицьким. В старому виданні це місце було. Тут ви дуже влучно підмітили

рису юнацької психології, момент, так би мовити, душевного розладу, шторму гіркоти.

Але найзначніше ось що: навіщо Сербіна робити негативним?

Цей юнак цілком н а ш, чутлива, чесна людина.

Далі. Нащо закінчувати розділ «Справжня любов» так, як ви її закінчите в виданні 1947 року? В старому виданні кінцем розділу було розчарування в сестрі-жалібниці, але ідеал чистого, чесного, дорогого все одно лишався жити в свідомості юнака. Тепер ви все тут гарненько «пригадали» і вважаєте, що так краще. Ні, не краще, а сентиментально вийшло. Чи, може, вам здалось, що мало позитивних рис у романі? Ні, їх досить. Чи, може, вам здається, що в житті так не буває? Ні, буває... Я відчув особисту образу від того, що ви зараз цей розділ «підстригли». Коротше кажучи, ви зіпсували одне з кращих, найсильніших місць у вашій книзі. Ви хотіли «підстригти» свою літературну «дитину», щоб, мовляв, було чепурніше, але вийшло так, що ви й вуха відірвали своїй дитині, «підстригаючи її».

На цьому кінчаю.

Вибачте за безладно написаного листа. Не вважайте тільки, що я невдоволений вашою книгою. Я просто дуже близько прийняв до серця (як кажуть) вашу книгу ще в юнацькі роки і тому пишу вам зараз такого листа. Я вашу книгу проробив, як курс анатомії (тобто докладно). Буду радий відповісти вам, якщо ви цього побажаєте.

З повагою до вас ваш читач, студент
Ч. А. М.»

Важливого листа написав мені товариш Ч. Лист важливий по суті — для мене, автора книги, про яку мова. Але він важливий, здасться мені, і для кожного письменника, кожного критика і кожного читача. Товариш Ч., заперечуючи проти змін у перевиданнях роману «Наші тайни», висловлюючи свою незгоду, незадоволення, ба й обурення, водночас тим самим ставить істотні творчі питання.

Мова про проблему переробок у перевиданнях відомих читачеві книг, мова про взаємодію між критикою та письменником, між письменником та читачем. Адже коли письменник береться готувати перевидання своєї книги і вирішує внести корективи та поробити зміни, то він має на увазі насамперед те, що з приводу першого видання книги сказала йому критика, сказали йому читачі, і здебільшого саме на підставі зауважень критики та думок читачів письменник вносить зміни в текст первопису книги.

І от після саме таких змін — на підставі вимог критики та зауважень читачів — читач, який знає першу редакцію книги, не схвалює роботи письменника і вважає, що вона пішла на погіршення книги.

Студент Ч. вдумливий та чутливий, пристрасний та вимогливий читач. Він читає книгу, щоб пізнати світ, і він вимагає, щоб книга правдиво й барвисто розкривала цей світ перед ним.

Таке ставлення до книги — неоціненна риса читача, і риса ця притаманна саме радянському читачеві, радянській людині, яка законно, вільно і просто почуває себе господарем усіх справ у своїй країні, в житті свого народу.

Тому я вважаю себе зобов'язаним відповісти товаришеві Ч. не особистим листом, а листом відкритим.

«Шановний товаришу Ч.!

З виходом книги у світ не закінчується робота над нею автора. Тільки тепер письменник працює над нею не сам, а спільно з читачем.

Невірно думати, що книга, будучи написана, тим самим вилилась як мистецький твір у цілком завершену і закам'янілу форму. Книга — не монумент ідеям, які в ній розвинуті, а дійове перетворення ідей, і ідеї, які заховані в змісті книги, живуть далі і розвиваються. Література — жива річ, і вона надзвичайно чуйна, можливо, чуйніша за всі інші мистецтва. Вона блискавично реагує на життя. І тому зміни в подальших перевиданнях книги цілком законні і, безумовно, потрібні; після них книга здобуває право на дальше життя.

Ці зміни можуть бути зумовлені різними причинами. Письменник удосконалює свою майстерність, поглиблює свій світогляд, бачить в житті нове або й усвідомлює, що він невірною вирішив в книзі якесь питання, отже, виправляє свою помилку. Читач також вносить свій присуд книзі, вимагає іншої інтерпретації фактів та явищ життя. Критик звертає увагу письменника на те, якою мірою художнє перетворення ідей в книзі відповідає самим ідеям. А головне — час, сам неблаганний час, виступає найсуворішим і безкомпромісним критиком книги. Час — розвиток самого життя з тієї пори, як книга в своїй первинній редакції потрапила до рук читача, — вимагає змін. Бо в світлі перейденого часу, в ретроспективі — і події зробились виднішими, і людські образи в цих подіях стали виразнішими. Прожитий після виходу книги час дав змогу краще побачити, зрозуміти, отже, осмислити в художньому перетворенні і події, і людей.

І тому автор, випускаючи свою книгу повторним виданням у світ, вносить в неї потрібні зміни. Читач не повинен бути за це в претензії на письменника. Навпаки.

Це дуже трудно — вносити поправки до своєї книги й переробляти її, значно трудніше, ніж писати нову книгу. Письменника вже захопили нові ідеї, нові людські образи полюбив його, він прагне сказати читачеві нове, ще не сказане слово — і пише нові книги. Дуже трудно знову входити в світ віддалених вже від тебе людських образів та в замкнуте вже коло подій і передумувати їх знову. А як трудно руйнувати живу тканину закінченої розповіді, де все стоїть на своїх місцях, і робити трансплантації в живому організмі сюжету! Скільки ідейних ускладнень і скільки чисто технологічних труднощів! І, головне, хто правий, а хто ні — автор у своїх попередніх концепціях чи критик або читач в судженнях з приводу них? Автор сприймає від критиків та читачів лише ті зауваження, з якими погоджується, робить лише ті зміни, які, вірить він, підуть на поліпшення книги, на глибше й тонше розкриття ідей, закладених у змісті книги. Письменник приймає лише ті думки критиків та читачів, які він відчуває своїми власними думками.

Все це дуже важко, але все це письменник повинен виконати, бо книга, вийшовши в світ, вже не належить її авторові, — вона вже стала надбанням народу.

Ви схвалюєте частину змін, які я зробив у новій редакції роману «Наші тайни». Це мені дуже втішно, — отже, вони, очевидно, прийшлись до ладу. Але ви заперечуєте проти багатьох, обстоюючи, що в першій редакції було доладніше й вірніше.

Я не можу з вами погодитись.

Наприклад, ваше зауваження щодо образу Сербіна. Сербін, справді, — і чесна, і чутлива людина. І він, безперечно, наша людина, тобто в ті часи, ще до встановлення радянського ладу в нашій країні, він, юнак Сербін, проявляв у своєму характері риси, настрої й тенденції, які — з розвитком подій і його особи в цих подіях — повинні були логічно привести його в лави активних оборонців радянського ладу, активних його будівників. Така перспектива росту Сербіна. І проте саме з погляду цих перспектив, тобто з погляду майбутнього розвитку образу юнака Сербіна, автор не зовсім вірно змалював його в першій редакції роману. Автор надто поблажливо поставився до м'якотілості Сербіна та його непевності у вирішенні для себе соціальних питань. Плиж часу, розвиток подій, саме зростання всього покоління Сербіна та активна участь цього покоління в будівництві нового

життя — все це дало підстави, право і потребу суворіше поставитись до хитань Сербіна в його юнацькій порі. Тим-то в новій редакції роману автор, аж ніяк не роблячи Сербіна «негативним», як це вам здається, посилив засудження поведінки Сербіна. Так оцінювали поведінку Сербіна і його власні товариші, які в ту пору були проти нього незрівнянно активніші, чітко визначали кожний для себе своє місце в житті і в класових битвах. І автор вважає, що він правий, ставши на позицію Сербінових сучасників, його власних товаришів. Бо саме так нетерпимо до хитань Сербіна поставився і сучасний читач — читач покоління Сербіна і покоління Сербінових дітей: про це він заявив авторові і в особистих листах, і при прилюдному обговоренні роману «Наші тайни».

Я не буду спинятись на вашому обстоюванні «права» Зілова на сльози, бо це непорозуміння. Ви сплутали: плакав (і в першому виданні роману «Наші тайни») не Зілов, а Жайворонок.

Але на ваш закид про надмірне «підстригання» та «приглажджування» я повинен відповісти.

Ви маєте рацію. «Підстригання» і «приглажджування» справді вийшло надмірне — і в епізоді з Катрею Крос, і в епізоді з сестрою-жалібницею.

І не тільки вас так схвилювало місце в романі, де Катря Крос повертається після балу з Бронькою Кульчицьким.

От зовсім недавно, при випадковій зустрічі в Київському політехнічному інституті, розповів мені свої враження від читання роману «Наші тайни» один студент. Він теж сьогодні зовсім доросла людина, як і ви, став студентом після війни і перебування в армії, але читав «Наші тайни» перед війною, будучи ще школярем у сільській школі. Довгий час, проте, не стер з його пам'яті епізоду насильства Броньки над Катрею. Навпаки, за його словами, цей епізод «залишився в його пам'яті на все життя» і навіть «виховав ставлення до жінки і до кохання». Він не перечитував роман тепер, і йому не відомо, що в нових виданнях цей епізод «підстрижений» та «пригладжений». І він признався мені, що — будучи тоді ще «зовсім маленьким сільським хлопчиком», перед яким були ще «закриті всі тайни кохання», — він, прочитавши сцену брутального поводження Броньки з Катрею, на все життя «зненавидів брутальне ставлення до дівчат», на все життя «дістав огиду до нечистого, скотського потягу до жінки» і ввійшов у своє доросле життя «з мрією про кохання чисте, благородне й ідеальне».

Отже, цей епізод, дарма що прямо торкається найдіткливіших, найінтимніших сторін життя, статевого питання, не

штовхнув юного читача в бік аморальності, а, навпаки, сприяв зміцненню його моральності.

Та потрібні зміни були виконані автором, очевидно, не скрізь вдало. Ви чутиливо помітили це і висловили мені своє обурення, справедливо вболіваючи над обезглавленою дитиною під час стрижки її голови. В майбутньому перевиданні я зроблю нові поправки, але розділ «Справжня любов» — як побачите в новому перевиданні роману — я звіму з книги зовсім: він потворить образ Сербіна і самий реалістичний стиль книги.

Щире спасибі вам за ваш лист».

Випадок з поправками в романі «Наші тайни» — не «нещасний випадок». Чомусь повелось між критиків та редакторів, де б не зайшла мова в романі про кохання, про любовні взаємини між молодими людьми, — негайно хапатися за ножиці і стригти, негайно вмочати перо в чорнило і густо вимарувати, негайно відмивати добіла — і після того купання разом із водою вихлюпувати й саму дитину. Повелось так пригладжувати весь «любовний елемент» в белетристичних книжках, що можна подумати — не в коханні утворюється родина, не від кохання народжуються діти — наше майбуттє. Натуралізм — безідейний і антихудожній, і письменник повинен з ним суворо боротись, а критика повинна випалювати його розпеченим пером. Але не менш злочинно робити з кохання якийсь... «запретний плод», якусь... нездорову таємницю. Це — збіднення сили літератури. Гірше: це грабіж читача й завдання йому душевної рани. Бо створення нездорової таємниці сприяє вихованню... аморальності. Це позбавляє юнака уміння бачити життя в усіх його проявах, не завжди простих, а здебільшого дуже складних.

Лист читача Ч. тільки свідчить, як потребує, як прагне і вимагає читач, щоб питання кохання й моральності в коханні були якнайширше та якнайглибше — у великій чистоті — поставлені в літературі.

1953

ДОЧКА ГЕРОЯ

Зустріч, про яку буде мова, трапилась недавно.

Я виходив, закінчивши роботу, з редакції, коли це секретарка доповіла, що на мене чекає ще один відвідувач, власне, відвідувачка, фахом лікар.

— Вона не каже, в якій справі: їй треба говорити з вами особисто.

В редакторський кабінет приходять різні люди, і відвідини незнайомої лікарки не могли викликати здивування.

В цей час передо мною спинилась дівчина в окулярах. Вона була дуже висока на зріст, ця дівчина, і окуляри на її носі були дуже примітні — величезні, округлі, в масивній роговій оправі.

— Ви не пізнаєте мене? — запитала дівчина.

Я подивився уважніше.

Але дівчина мерщій поправила себе, збентежено посміхнувшись та сердито махнувши на себе рукою:

— Я не так хотіла сказати...— Вона піяковіла й губилась.— Я нікого не нагадую вам?

Я придивився до неї ще шильніше. Ні, я не пізнавав її, і вона мені нікого не нагадувала. Я бачив її вперше.

Тоді дівчина переборолала своє хвилювання й запитала знову:

— Ви пам'ятаєте Льолю М.?

Ім'я та прізвище були мені відомі. Правда, то були ім'я та прізвище з часів моєї юності, але ж забути їх я не міг.

— Це моя мама, а я її дочка,— сказала дівчина в окулярах.

Дочка!.. Певна річ, що пізнати дівчину я не міг аж ніяк: я знав Льолю багато років тому, коли вона ще й не збиралась виходити заміж,— їй тоді тільки сповнилося вісімнадцять...

Отже Льоля М.— моя давня приятелька, товариш моїх юних літ, співучасниця пережитого замолоду — існує на світі, і в неї є дочка в окулярах, за фґахом лікар...

В таких випадках люди мого віку неодмінно скрикують приголомшено і з неприхованою досадою:

— Як плине час!..

З Льолею М. в юнацькі роки мені довелося брати спільну участь у подіях найбільш значущих для життя цілого нашого покоління,— в часи першої світової війни та в роки громадянської війни. Нам довелося спільно пережити пору нашого власного дозрівання в час становлення нових форм суспільного життя для нашого народу. Нам в парі довелося зазнавати і небезпек, коли ми разом працювали в загоні добровольців по боротьбі з висипним тифом, були санітарами під ворожим вогнем, а пізніше — акторами в червоноармійському театрі та в агітпоїзді на фронті в час громадянської війни. Багато розділів у романі «Вісімнадцятилітні» та повісті «Театр невідомого актора» я присвятив

відтворенню тих подій, і риси Льолі М. жили в тих подіях, перетворені в образах героїнь мого покоління!

Юні, ми мріяли про наше майбутнє, намагались уявити його собі, боролись за нього, як уміли. Ми уявляли собі тоді — в наших мріях, — яке прийде після нас покоління і як житиме воно та будуватиме своє життя?.. І от тепер прийшов до мене посланець від цього прийдешнього покоління — неначе матеріалізовані й уособлені наші уявлення й мрії, які вже здійснились і ствердили себе в житті.

І, крім того, передо мною сиділа дочка персонажа моїх книг, яка прийшла в світ аж після того, як прототипи моїх персонажів уже прожили те життя, яке я описав у моїх книгах.

— Я прийшла до вас не тільки для того, щоб переказати привіт та розповісти про мою маму, якщо це вам буде цікаво, а ще й — як ваш читач. Мені б хотілось, коли ви дозволите, побалакати з вами про ваші книжки і, коли це для вас має значення, розповісти свої враження з приводу них...

Отже, передо мною сидів ще й читач.

І це був не звичайний читач. Не тільки моє покоління читало мої книги про себе. Книги, написані про юність мого покоління, читає молоде покоління — діти героїв книг. І читач нового покоління бажає висловити свою думку про ці книги. Це говоритиме наша сучасність про наше минуле.

Дівчина-лікар була не місцева. Вона приїхала до Києва в службове відрядження і мала незабаром вертатись до Дрогобича, де працювала в лікарні ортопедом-травматологом.

Розповідь дівчини про її матір була для мене дуже важлива: я не тільки довідувався, як живе тепер моя давня приятелька, — розкривалась доля героїні моєї книги. Отже, відбувалась наче перевірка здійснення наших мрій.

Розповідь дівчини про себе мала для мене не менший інтерес. З цієї розповіді я особливо виразно сприймав відстань між життям мого покоління та її покоління. В розмові з нею кожному риску нашої нової епохи я наче бачив зовсім зблизка. Здобутки нової епохи — соціалістичного життя — ставали передо мною враз в усій своїй новизні та в усій своїй величч. Бо я ще розглядав уважно те, чого раніше, в пору моєї юності, не було і бути не могло, — бачив здобутим і ствердженим, реальним і живим: тепер воно є! Ми щодня проходимо мимо пайвидатніших фактів і явищ, про які людство мріяло віками і за які певідступно боролось, віддаючи на запеклу боротьбу найкращі свої сили. Такі факти і явища в нашому соціалістичному житті на кожному кроці. Вони і є свідченням постання нового світу та народження нової лю-

дини. Дівчина розповідала мені прості речі: трудні роки дитинства, смерть батька, виховання коштом самотньої матері, закінчення середньої школи, здобуття вищої освіти, нарешті, практика лікаря у складній та тонкій медичній спеціальності. А я, слухаючи, бачив: знищення капіталістичного укладу життя та ствердження форм соціалістичних, боротьбу за визволення жінки, здобуття жіночої рівноправності, новий побут у родині, нове становище жінки в суспільстві — право на освіту, на працю, на саме життя... Все, чого не мало моє покоління, про що воно мріяло і за що боролось.

Нехай не здадуться пишномовними ці міркування та тільки розчуленням — навіяні ними почуття. Молоде покоління цього не знає, але ми, старші віком, мимоволі порівнюємо старе і нове.

І от, народжена і сформована в новому житті, людина прийшла до мене з критикою моїх книг — книг, які я написав про минуле життя і які я пишу про життя нове, спрямоване в наше майбутнє.

Дівчина була ретельною читачкою. Вона, лікар, не була фахівцем літератури, але чудово уміла класифікувати мої книжки за їх напрямом та жанром. Вона уміла зробити широкий і досить глибокий огляд тематики романів та оповідань і з таким же успіхом давала оцінку формальним ознакам. Вона визначила три лінії в моїй белетристиці — цикл науково-фантастичних романів, цикл романів сатиричних та цикл біографічний. І вона прямо заявила, що «хоча й дуже подобаються їй науково-фантастичні романи та, безперечно, цікаві й добре зроблені романи сатиричні», вона особисто є прихильницею романів біографічних — «найбільш реалістичних», як зазначила вона: «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні», «Театр невідомого актора». В тому минулому житті, описаному в цьому циклі, народилась мати дівчини. І дівчина хотіла знати — і знати якнайповніше — про життя, з якого мати прийшла, про життя, яким жило покоління, що породило її саму. Їй дороге було минуле — вона не хотіла бути безбатченком у соціальному житті. І їй особливо важливо було, що саме те покоління, яке породило її, було поколінням на зламі двох епох. Вона доконче хотіла знати, як відбувався цей злам у попередньому поколінні — в його побуті, світогляді й психіці.

І вона вимагала від мене: ви, старші віком письменники, повинні вичерпно розкрити тему вашого покоління — покоління історичного, бо ж воно було першим, яке вступило в нову епоху.

— Писати про минулу епоху,— сказала вона,— обов'язок письменника, який народився в ту епоху. Це його обов'язок перед молодшими поколіннями, які не знали цієї епохи...

І раптом вона блиснула суворим поглядом крізь свої величезні окуляри:

— Але де ваш роман про мов покоління?

Я хотів було докладно відповісти, поважно аргументуючи, чому не написав книги про її покоління, та дівчина владно сплинула мене. Вона взагалі мало давала мені говорити:

— Не кажіть далі! Ви скажете зараз: про ваше покоління пехай пишуть молоді письменники, бо вони є виразниками духовного життя свого покоління. Це невірно! — Вона знову грізно блиснула окулярами.

— Але ж я цього не сказав...

— Все одно. Ви збирались так сказати.— І вона докірливо закінчила: — Про сучасність, про нову епоху повинні писати і письменники вашого покоління. Бо вам сучасне життя виразніше видно в усіх його деталях. Ви бачили стару епоху і маєте змогу з минулого подивитись на наше сучасне.

Я не скажу, щоб дівчина висловила мені нові, не чувані до того думки. Вимоги читача не розходились із вимогами, які ставлять до радянської літератури партія і народ. Але було особливо значуще, що ці вимоги ставила до письменника дочка героя його книг. Покоління, народжене героями наших книг, хотіло мати якнайбільше важливих для нього відомостей про епоху, яка передувала його приходу в життя. Але воно — молоде покоління — вимагало від літератора старшого покоління відобразити і його життя, життя молодого покоління.

І висловлювалася ця вимога в доволі-таки суворій та категоричній формі.

Ми порозумілися з дівчиною ось як.

В чому призначення письменника, його найперший обов'язок? В тому, щоб відтворити його епоху такою, як вона є: описати суспільні рухи, історичні події, соціальні зміни, які відбулись в його дні, щоб розкрити перед читачем с м и с л цих рухів, подій і соціальних змін, щоб показати в них лю д и н у в усіх змінах її внутрішнього світу, в її зростанні. Це розкриття важливе не тільки для читачів-сучасників тим, що допомагає їм у боротьбі за перебудову життя. Воно важливе і для майбутніх поколінь читачів: висвітлює, як зароджувалось в нашому минулому наше сучасне, і тим наснажує нове покоління в його боротьбі за майбутнє — за дальше удосконалення і поліпшення життя.

В цьому — завдання літератури, і це загальновідомо. Ми з дівчиною, прийшовши до такого висновку, не робили ніякого відкриття.

Але багато шляхів стелеться перед кожним літератором для виконання свого обов'язку, для здійснення свого призначення. І тут треба робити відкриття: котрий же з шляхів найкраще відповідатиме нахилам і силам письменника?

— Пишіть і про те, і про те, — сказала дівчина, — один роман про минуле, другий про сучасність, по черзі...

Але вона зразу ж з досадою махнула рукою і призналась:

— Здається, ми повертаємось до початку нашої розмови. Тоді запропонував я.

Власне, то не була якась нова пропозиція. Я просто відкрив дівчині мої потаємні письменницькі мрії, мої творчі плани. Адже зі мною говорила дочка героя моїх книг — чи ж міг я мати від такого співрозмовника, від такої «довіреної особи» якісь секрети?

Трилогія «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні» не є завершений цикл. Це тільки перші три книги з вимріяваної епопеї про моє покоління — задум, який підказав мені мій друг і мій читач Мате Залка. Я хотів би описати — і тільки тоді вважатиму, що виконав мій письменницький обов'язок — становлення мого покоління на грані нової епохи і його боротьбу за нову епоху, нові форми життя. В дні Жовтневої революції моєму поколінню було сімнадцять-вісімнадцять років. В дні початку Великої Вітчизняної війни — стільки ж, ба й більше, років було дітям людей мого покоління. Сьогодні внуки мого покоління — в одному віці з героями трилогії, коли вони з'явилися на її перших сторінках. Саме цим — показом початку життя наших внуків — я б і хотів закінчити цикл романів про моє покоління. Цикл людського життя.

Трилогія «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні» уривається на тому, що наше покоління активними бійцями входить в громадянську війну. Які процеси були далі, аж до наших днів?

Громадянська війна, роки відбудови, п'ятирічки — доба величних соціалістичних перетворень. Потім — Вітчизняна війна і будова комунізму після неї — нові світові обставини: поширення соціалістичного будівництва за межі нашої Батьківщини та зростання й перемоги сил демократії в цілому світі.

Я мрію розкрити ці процеси на показі і розвитку мого покоління: як жили й формувались та боремось зараз ми, як

живуть, формуються і борються наші діти, як починають своє формування і готуються до боротьби діти наших дітей.

Страшно признаватися в таких широких задумах. Але хіба можливо відмовитися від спокуси відтворити велич нашого часу саме на судбах людей, з якими ти водночас прийшов у життя, яких знаєш від пори перших проблесків свідомості, з якими разом формувався, з якими прожив усе життя?

Хіба не буде здійснення цього задуму найкращою відповіддю на ті вимоги, з якими прийшла до мене від імені свого покоління дівчина — дочка героїні моїх книг? Хіба в о д н а н і обох тем — теми минулого і теми сучасного — не буде пряме виконання найпершого обов'язку письменника?..

Ми сиділи обоє схвильовані і мовчали. Я заглибився в свої хвилюючі думки, дівчина, можливо, зважувала, наскільки реальна ця мрія письменника.

Вона була обачна і справді зважувала, які можуть виникнути перешкоди на шляху здійснення мрій. Перемовчавши, вона сказала завбачливо:

— Але коли ви випустите черговий, четвертий у циклі, роман, то в ньому, очевидно, будуть події громадянської війни або зразу після неї, і до вас знову прийде з вимогою хтось такий, як от я, і почне дорікати вам, що ви відходите від сучасності й поринаєте в минуле...— Вона навіть зітхнула.— Мабуть, важко письменникові доводити свою мрію до кінця?

— Важко,— сказав я,— але я не чув, щоб творчі люди відмовлялись від своїх задумів через те, що їх важко здійснити. Письменник відмовляється від свого творчого задуму тільки тоді, коли переконується, що він невірний, хибний, не потрібний читачеві. Якщо він почуває, що вимріювана книга потрібна читачеві, то ніколи не відмовиться від свого задуму, які б труднощі не виникали в роботі. Тому найголовніше для письменника — щоб читач схвалив його задум.

— Я схвалюю! — сказала дівчина і зразу ж зачервонілася.— Пробачте,— перепросила вона,— я, здається, взяла на себе забагато: ваші читачі не вибирали мене своїм повноважним представником.

Що я міг їй на це відповісти? Коли б я сказав, що кожний читач, який висловлює письменникові свою думку про його творчість,— п о в н о в а ж н и й і має право втрутитися в роботу письменника — це б виглядало як галантна репліка. Але ж саме так і є насправді: саме в розмові з читачами письменник дістає схвалення або заперечення не тільки виконаної роботи, написаної книги, але й книги задуманої.

Сучасним буде не тільки той роман, який описує події сучасності. Сучасний той роман, який і події в минулому бачить очима сучасника. Але думку про свою роботу письменник повинен почути неодмінно від сучасної людини, яка вільна від тиску минулого.

Коли прийшла до мене дівчина в окулярах і запитала, чи я пізнаю її,— я її не впізнав. Бо бачив її вперше. Але коли ми розговорились і я обізнався з її ділами й думками, я відразу впізнав її: молода людина нашого часу.

Нерозривність її зв'язків з життям попереднього покоління була очевидна. Вона сама усвідомлювала їх і панувала своє походження. Її біографія, дарма що й не позначена якимись видатними рисами, складалася слідом за величезними, найвидатнішими змінами, які відбулися в нашу епоху, і відображала своєрідні ознаки нашої радянської, соціалістичної дійсності. Її внутрішній світ був зовсім сучасний,— він виявляв нове, чого не було і не могло бути в минулому.

Коли зустрічаєшся з людиною, корисно шукати в її духовному обличчі знайомі риси минулого. Це дає змогу поачно бачити, як відходить у безвість старе життя. Але ще корисніше — безцінно! — спостерігати в ній риси нової, соціалістичної людини. Це не тільки обдаровує тебе радістю за ствердження форм нового життя, а й збагачує тебе, письменника, живим знанням людини нашої сучасності.

Я думаю, саме це знаходження рис сучасності і є початок творчої роботи письменника.

1953

СИН ЧИТАЧА

З усіх моїх книг найбільших мук завдає мені роман «Вони не пройшли».

Роман «Вони не пройшли» закінчений за півроку до завершення війни — останню крапку поставлено 31 грудня 1944 року,— але й досі не минає, мабуть, дня, щоб я не повернувся думками до цієї книги.

Я ще раз і ще раз зважую її зміст, обдумую сюжет та фабулу, придивляюсь до поведінки героїв та їх характеристик, перевіряю, чи розвивається розповідь в плані генеральної ідеї роману, встановлюю всі очевидні мені недоліки та достоїнства книги — і в тисячний раз постає передо мною запитання: хто правий, хто має рацію, а хто ні?

Я мав багато зустрічей з читачами «Вони не пройшли»: зустрічався з колективами читачів і з окремими людьми, які

в розмові сам на сам висловлювали мені свої враження. Я одержав і чимало листів від читачів — колгоспників, студентів, робітників.

Відгуки читача на книгу «Вони не пройшли» — позитивні.

Виступи критиків на книгу «Вони не пройшли» навіть тоді, коли не можуть не відзначити достоїнств книги, в багатьох зауваженнях негативні.

Чому така розбіжність? У чому річ?

Я далекий від того, щоб протиставляти думку критики думці читача і взагалі — читача критиці. Це невірно, і не в спробі такого нечесного протиставлення шукати істину.

Природно, що висловлює свою думку авторові і особливо пише йому листа найбільше той читач, який сприйняв книгу позитивно. Він захоплений і не може відмовити собі в бажанні подякувати авторові. І він, радянський читач, свідомий свого значення в літературному процесі: він вважає своїм обов'язком висловити своє схвалення, якщо книга варта того, бо знає, що цим він зміцнює вірну путь письменника.

Звичайно, читач може і помиляться. Він не цілком компетентний в усіх тонкощах, в усіх дрібницях — надто важливих дрібницях — письменницької майстерності та мистецтва літератури. Він не заглиблюється в спеціальний аналіз твору і може не добачати огріхів у творі, коли вага їх — кожного зокрема — менша проти сили загального враження від читання книги. Окремі читачі до того ж — попри всю беззавітну любов до літератури та попри всю свою благородну безпосередність — можуть не бути ще на культурному рівні, достатньому для того, щоб спромогтися вірно оцінити об'єктивну ідейну та художню вагу мистецького твору. Адже мистецтво та література й покликані саме до того, щоб підняти культуру читача — виховувати його, ширити його знання та глибити й зміцнювати світогляд.

Критик-фахівець бачить глибше, і зір його тонший. Він озброєний і умінням застосувати діалектичний метод пізнання до аналізу твору, і фаховою обізнаністю в питаннях літератури та тонкощах самої письменницької майстерності.

Звичайно, і до виступів критиків-фахівців треба підходити не безоглядно: критик може бути ще молодий і недостатньо кваліфікований, він може помиляться у своїх судженнях та в своїх висновках, може, як і письменник, підпасти під хибні впливи або й стати виразником ворожої ідеології. Він може бути і бездарою, і кон'юнктуристом. Не кожний критик може бути остаточним арбітром.

Але ж справжній радянський критик говорить від імені читача в ім'я інтересів читача. Мова критика та читача — це одна, спільна мова, мова народу.

Тим-то таке болісне для автора розходження думок критиків і читачів.

Мені ясно: причину розходження думок критиків та читачів письменник повинен шукати насамперед в собі самому, в самій книзі, про яку мова, — в романі «Вони не пройшли».

В книзі, отже, є вада.

Але саме яка?

Як важливо письменникові почути мову про свою книгу від людини, в якій би в єдиному погляді органічно сполучилась думка критика-фахівця і думка читача-ентузіаста!

Але перше ніж розповісти про зустріч із саме таким читачем, я мушу, бодай коротко, розповісти про те, що пишуть мені читачі.

Пишуть найбільше про Яна Пахола та Ольгу.

Ось, наприклад, що пише про Яна Пахола Я. Ш. — інженер з міста Мукачєва:

«Тільки що, цілий вечір, мав розмову з Яном Пахолом. Не має значення, що по документах його ім'я звучить інакше. Головне, що ваш літературний герой живий і здоровий і що зображений він у обох романах так вірно, що його майже бачиш і завжди маєш змогу рівняти свого співбесідника до Пахолових рис — чемності, скромності, людяності.

Я — ваш земляк. Багато років перед війною жив та працював у Харкові й Києві. Зараз працюю у Львові, вже три роки. До Мукачєва приїхав уперше, в службових справах. Їхав з однією думкою: «Я їду на батьківщину Яна Пахола!» Ходжу по вулицях цього міста і думаю: «Ось той Мукачів, про який стільки мріяв Пахол, про який він стільки розповідав!»

І, нарешті, ввечері, розмовляючи з випадковим знайомим, місцевим робітником, колишнім солдатом угорської армії, побачив і впізнав у ньому Яна...»

Отже, Ян Пахол «живий і здоровий» і досі, як сповіщає інженер Я. Ш. з батьківщини Яна Пахола, Мукачєва. Радію з того двічі: що Пахол живий і здоровий сьогодні і що, отже, його образ у книзі — живий.

Щодо Ольги, то з сердешною Ольгою чимало непорозумінь.

Я одержав, наприклад, листа від дочки Ольги, на прізвище теж Басаман, як і в героїні роману, за подвійним збігом обставин теж харків'янки, як і моя героїня. Її дочка в листі повідомляє мене: «Судьба моєї матері схожа на судьбу

Ольги Басаман у романі», — третій збіг обставин, — і запитує мене: «Звідки ви почули про мою матір?..» А я не чув ніде, і прізвище та ім'я героїні роману вигадав.

Але адресу місця проживання (за сюжетом роману) героїні роману Ольги я не вигадав, я взяв справді з міста, вулиці і будинку, в якому (за ходом розповіді) проживає героїня роману, — і це призвело до ряду непорозумінь і курйозів.

Мені потрібно було вказати точну адресу героїні тому, що весь хід подій роману розвивався в точно визначених місцях, — і важливий був не лише пейзаж, але й розташування околиць будинків, напрямки вулиць, на яких відбувались події роману і якими в той час чи інший бік ішли і зустрічались дійові в романі особи. Оскільки дія роману відбувалась не в якомусь вигаданому місті, а в місті реальному — Харкові, то й не було потреби і було б невірною вгадувати якісь неіснуючі вулиці чи будинки. Я взяв вулицю і будинок, де проживала особа, яка, будучи учасницею і очевидцем всіх тих подій, розповідала мені про них. Я тільки змінив номер квартири, щоб не вводити в оману читача і не зробити прототипом героїні особу, яка мені розповідала. Я дав у романі номер квартири інший, більший, думаючи, що квартири під таким номером у будинку нема.

Та виявилося, що квартира під таким номером у будинку є.

І от які почалися непорозуміння.

В квартиру, яка в романі була визначена як квартира героїні роману, почали надходити листи від читачів.

Читачі писали не авторові книги — письменникові, щоб висловити свої враження й міркування з приводу книги. Читачі писали героїні роману, щоб виявити свої до неї почуття.

Писав солдат Радянської Армії з Берліна, в якого сестра була закатована гітлерівцями і загинула за обставин, подібних до обставин, в яких у романі розвивалося життя героїні роману. Він розпитував героїню, як же їй пощастило вийти живою з таких трудних обставин, як зараз живе і чи живе вона? Він розповідав про свій сум, про своє горе і питав у героїні поради.

Писала група матросів з одного радянського корабля Чорноморського флоту. Моряки ставили питання просто: чим вони можуть допомогти героїні? Якої допомоги в житті потребує вона?

Писали інші. Розпитували, висловлювали співчуття, радили, просили поради.

Листи приходили на точну поштову адресу, інколи просто на ім'я героїні, інколи «пожилцям квартири номер такий-то» з проханням переслати героїні, якщо вона вибралась, або сповістити її нову адресу, або бодай повідомити, яка доля героїні тепер.

Але ж... насправді такої особи на світі не було: це був лише белетристичний образ.

Листи одержувала інша жінка, яка проживала в цій квартирі, сама дуже дивуючись з усього цього непорозуміння, бо вже здавна, ще перед війною, вона мешкала... саме в цій квартирі. І тільки на час окупації міста вона, тоді школярка, виїздила разом з батьками. Але їй точно відомо було, хто проживав ці роки в її квартирі,— ті люди і їхні діла аж ніяк не були подібні до тих, які описувались в романі. Що вона могла відповісти допитливим читачам?

Потім місцеві читачі почали просто приходити. На стукіт у двері справжня мешканка відчиняла, і... читачі приймали саме її за героїню. Непорозуміння з'ясовувалися на порозі. Але не завжди: делегація піонерів, наприклад, прийшла до висновку, що справжня мешканка не признається тільки... «з скромності».

Потім трапилось зовсім веселе непорозуміння. Прийшов участковий міліціонер. Він теж прочитав книгу і, довідавшись з неї, що описувані в романі події відбувались в його районі (упущення по службі: участковий не догадався перевірити, чи героїня була прописана на вказаній в романі житлоплощі!), участковий інспектор зацікавився місцем подій. Він уважно оглянув квартиру, констатував цілковиту точність опису та відповідність його до фактичного стану речей і був певимовно здивований, що навіть шафа «і досі» стояла на тому самому місці, як в час дії роману, затуляючи дверці до комірочки, в якій переховувались персонажі роману від гітлерівських обшуків. Після того він зацікавився подробицями і почав розпитувати справжню мешканку про різні деталі минулих подій в «її» житті, цілком запанований сюжетом роману. Він був дуже розчарований, переконавшись, що перед ним не героїня роману і що всі події, отже, відбулися не в його районі.

Після ряду ще інших непорозумінь справжня мешканка квартири здогадалась звернутись до автора книги, який стільки «вгадав» на неї. Вона дуже просила автора... довести до відома читачів, що вона — не героїня роману і що не в її квартирі відбувались описані в романі події.

Користуючись нагодою, автор просить пробачення за турботи, щиро дякує за чуле ставлення справжньої мешканці

квартири героїні роману і заявляє, що героїня роману «Вони не пройшли» Ольга Басаман не проживала по тій адресі, яка зазначена в книзі.

Для чого я згадав цей курйоз?

Для того, щоб звернути увагу: читачі писали не авторів книги, висловлюючи свої враження та зауваження, схвалюючи чи критикуючи книгу,— читачі писали дійовій в романі, в белетристичному творі, особі.

В своїх листах, що їх написати може тільки радянська людина, активна в громадському житті й уважна до особистого життя інших, людина, яка не може не відгукнутись на явище, що привертає її увагу та хвилює її, читачі виявили найкращі риси радянської людини: патріотизм, товариськість, бажання допомогти товаришеві і бажання підтримати його.

Але важливе й інше: читачі звертались до героя роману як до товариша; до белетристичного, реально не існуючого образу вони звертались як до живої істоти. Вони вірили, що така людина існує справді, жива і реальна.

А раз так, раз читач повірив у реальність літературного образу, то, виходить, образ — живий? Чому ж дехто з критиків не повірив у нього?

Адже саме тому і звернулись до Ольги читачі як до живої радянської людини, що побачили в ній ті риси, які притаманні і їм, радянським людям: патріотизм, непримиренність до ворога, прагнення боротьби. Тому й повірили Ользі читачі, бо, очевидно, й самі повелися б так само за подібних обставин: вона залишилась сама, але бути пасивною, коли Батьківщину гноблять інтервенти, коли весь народ бореться проти них, вона не могла; вона починає свій опір в самотині одна, але водночас шукає, наполегливо шукає зв'язків з іншими організованими групами борців, бо розуміє, що тільки в організованій боротьбі користь від неї буде найбільша. Ольга шукає і знаходить, бо не може не знайти. Саме так і було. Так траплялось з багатьма радянськими людьми в час війни.

Отже, образ розкривається за типових обставин. А тільки це — розкриття образу за типових обставин — і може остаточно визначити типовість самого образу в літературному творі.

В чому ж тоді річ? Яка в книзі є вада, що спричинила прикре розходження думок читачів і декого з критиків?

От чому такою важливою була для мене зустріч з читачем, про яку я тепер розповім.

Ми зустрілися на відповідальних громадських зборах, і в перерві він заговорив зі мною. Це був старий більшовик, який все своє життя присвятив партії і народу.

— Я прочитав ваш роман «Вони не пройшли»,— сказав мені старий більшовик,— і, знаєте, як я його читав?

Я поцікавився, і він розповів:

— Я тяжко хворів, лікарі категорично заборонили мені будь-що читати, і жінка, що добре знала мою пристрасть до читання, залишаючи мене на ніч у моїй кімнаті, ніколи не забувала вимкнути всі лампи і особливо лампу біля мого ліжка. Ну, ясна річ, що й всі книжки, які були в кімнаті, виносились геть. Але я теж хитрий: мені пощастило заховати під матрац вашу книгу і ліхтарик. І цілі ночі — аж поки не дочитав до кінця — я читав вашу книгу, присвічуючи собі ліхтариком...

Він заливисто зареготав, радий поділитися зі мною своєю хитрістю і похвалитися з удачі. Він був напрочуд молодий душею і серцем, він був заповзятий молодик, цей читач вельми поважного віку.

— Дуже, дуже цікава книга,— закінчив він.— Знаєте, що особливо важливо у вашій книзі? Що ви підняли високо середню радянську людину. Вказали середній людині, яка, може, й не завжди як слід задумується над тим, що й вона здатна на високі й героїчні патріотичні вчинки. Адже таких, як ваша Ольга,— мільйони в нашому суспільстві. Мільйони читають і пізнають себе...

Я стояв перед читачем схвильований і збентежений. Адже саме для цього я й писав роман «Вони не пройшли», коли тільки задумав його: я ставив собі завдання... слово в слово вказати середній людині, яка, може, й не завжди як слід замислюється над тим, що й вона здатна на високі та героїчні, патріотичні вчинки... Бо таких мільйони. Щоб мільйони прочитали про це... І те, що мій задум виклав мені просто і ясно, так точно його сприйнявши з книги, читач, старий більшовик,— це було мені найбільшим схваленням.

— Так! — резюмував читач.— Ви, можна сказати, зробили... державну справу...— Він потис мені руку і додав: — Вітаю вас...— І зразу ж він хитро примружився і посварився на мене пальцем: — Але маю і за що дуже вас насварити! Є, є за що вилаяти і ваш роман. По-перше...

Задеревчав дзвоник, і світло в залі погасло. Голова зборів постукав олівцем, продовжуючи далі засідання.

— Пробачте! — спохватився мій читач.— Ми договоримо потім. Зараз мені виступати...

Наша розмова — така важлива, найважливіша для мене — на тому урвалася. А мені так потрібно було почути саме про те, що в романі погано, за віщо слід мене насварити і вилаяти мій роман...

І я це почув — невдовзі... Почув, дарма що спеціально про роман «Вони не пройшли» не сказано було і півслова.

Колись, читаючи газету, я натрапив на рядки з приводу якогось фільму про відбудову Донбасу після гітлерівської руйнації, і раптом я побачив перед собою і мою книгу «Вони не пройшли», в якій мова була про підпільну боротьбу проти гітлерівців під час війни та тимчасової окупації.

В газеті писалося, що у фільмі відтворено лише один незначний епізод першого приступу до відбудови Донбасу, який не дає правильного уявлення про справжній розмах і значення здійснених Радянською державою відбудовних робіт у Донецькому басейні. До того ж відбудова Донбасу займає в фільмі незначне місце, а головна увага віддана примітивному змалюванню всякого роду особистих переживань та побутових сцен...

І я не просто механічно підставляв інші слова, а, передумуючи ще раз і ще раз весь виклад роману «Вони не пройшли», читав для себе:

...Один незначний епізод... першого приступу до підпільної роботи... не дає правильного уявлення про справжній розмах і значення здійснених радянською державою і партією підготовчих і організаційних заходів для налагодження підпільної роботи проти фашистських загарбників. До того ж... головна увага віддана... примітивному зображенню всякого роду особистих переживань...

В цьому і була хіба роману «Вони не пройшли».

Я не згоден з критиками, які закидали мені, що в романі фігурує «маленький світ» однієї людини. Бо саме на це і був спрямований задум роману — показати, що радянська людина живе не ізольовано від народу навіть тоді, коли силою обставин відірвана від загального плину всенародної боротьби. Щоб показати це, я й мусив взяти спеціально під розгляд особисте життя людини, ввійти в цей «маленький світ», розкрити його, освітлити сяйвом віри в народ, сяйвом вірності народові, сяйвом прагнення ввійти в боротьбу і привнести людину до участі в загальній боротьбі. Я це й зробив.

Це й був епізод — і таких було, певне, чимало — першого приступу до підпільної роботи.

Але я не розкрив повніше сув'язі особи і колективу, не показав конкретних зв'язків героїв із загальним плином бо-

ротьби, з боротьбою широких народних мас, організованих і піднятих партією та Радянською державою. І тому роман не давав правильного уявлення про справжній розмах і значення підпільної і партизанської боротьби проти загарбників.

І це недолік роману — поза тим, вдалились чи не вдалились авторові окремі герої книги в їх внутрішньому розкритті.

Письменник бере не просто «живий» образ, не просто «списує з життя» окремих дійових осіб. Та й не кожна «окрема» особа в житті має право на життя в художньому творі. Справа і не тільки в тому, щоб літературний образ був відтворений живо, щоб він був у романі живий. Образ в усіх його рисах, в усій його поведінці, в усіх його діях, помислах і почуттях повинен розкривати самий с м и с л нашого укладу життя.

Тоді — в типових обставинах — він і буде справді типовим.

Риси Ольги були типові, була типовою і її поведінка, тому привернув цей образ симпатії читачів, породив у читачів віру в реальність існування такої живої особи насправді.

Але типові обставини не були розкриті до кінця. Були розкриті, так би мовити, тільки «найближчі» обставини — обставини особистого побуту Ольги. А обставини великого масштабу — всенародність боротьби, організуюча роль партії в цій боротьбі — до кінця змалювані не були. До того ж засоби художнього виявлення не скрізь були відповідні до його ідейного змісту. Деякі розділи, особливо перші¹, просякла певна літературщина, яка прийшла від справді надмірної уваги до всякого роду особистих переживань. І виявлені вони були, ці переживання, манірно — через некритичне ставлення до літературних ремінісценцій.

Вказавши мені на таку манірність в описі особистих переживань, читачка Л. П. І. з міста Осипенко, проте, високо оцінювала весь зміст та ідейність книги і закінчувала свій лист такими словами:

«...Читая такие вещи (мова про «Вони не пройшли» та «Дитинство») в детстве, мне хотелось сделаться лучше, чище. Обязательно дам прочесть своему сыну...»

Потім лист мав такий постскриптус:

«Может быть, это письмо не совсем тактично (читачка, очевидно, має на увазі «прикrostі», яких вона завдала авторові, критикуючи його книгу), но вы, наверное, очень ста-

¹ Мова йде про перше видання роману.

ренький и потому правильно поймете чувства, заставившие написать вам».

Так. Я вже не молодий. Але беру участь у творенні молоді літератури молодого народу, який несе молодість всьому людству, і сподіваюсь, читач зрозуміє почуття, яке дозволило мені опублікувати ці рядки з листа і всі інші листи.

Бо справді, кожну книгу треба писати тільки так, щоб молода мати, прочитавши її, захотіла порекомендувати цю книгу своєму синові, коли він підросте, захотіла передати йому чистоту змісту книги і силу її ідейності.

Бо книга виховує і сучасне, і майбутнє покоління. Отже, книга повинна бути і довговічною.

Мені здається, що вже в другій редакції я довів книгу до такого стану, коли син читачки може стати її читачем.

1953

АНТОНІНА СЕМЕНІВНА

Ми слухали її розповідь з великою увагою і глибоко схвилювані. Її розповідь гортала перед нами сторінки книги великого життя — сторінки давні, інколи забуті, інколи нікому не відомі. Про велику людину вона розповідала нам просто й інтимно — про її буденне життя, і саме в цій простоті та буденності була велич життя людини.

В моїй схвилюваності було і захоплення розповіддю, і глибока пошана до розповідачки — одполітки, подруги, близької людини гетія нашої літератури.

Ми розмовляли з Антоніною Семенівною Макаровою — приятелькою Лесі Українки.

Нам кортіло поставити їй безліч запитань, але ми примушували себе утримуватись, щоб не робити Антоніні Семенівні прикро: в свої вісімдесят два роки Антоніна Семенівна сильно недочувала, з болісним напруженням дивилася на губи запитувача, силкуючись з самого поруху вус відгадати запитання, — і не завжди розуміла. Коли ж доводилось гукати їй у вухо, це гнітило її і соромило вкрай.

Антоніна Семенівна взагалі була надміру соромлива — не знаю, чи зроду бувши такої вдачі, чи тому, що соромилась своєї глухоти. Вона розповідала, опутивши очі долу, і шарілася, як дівчинка. Чимала купка листів — Лесиних листів до неї — лежала перед нею на столі, і, розповідаючи, вона інколи торкалась пальцями пожовклих, майже струхлявілих сторінок — торкалась ніжно й любовно, і пальці її

від того доторку дрібно тремтіли. Ці листи, списані дрібними й чіткими літерами, нанизаними на рівні й густі рядки, — характерне мужнє й нервово Лесине письмо — були адресовані до Антоніни Семенівни Макарової шістдесят і п'ятдесят років тому, але сьогодні — з глибини минулого століття, від великого серця невмирущого генія — вони були адресовані і до нас, нащадків.

Ми, троє письменників, приїхали сюди, в Гадяч, на урочисте відзначення пам'яті Панаса Мирного, але, почувши, що тут же, в Гадячі, проживає подруга Лесина, товаришка її юних днів, вирішили побачити Антоніну Семенівну і поговорити з нею.

Антоніна Семенівна розповідала нам про своє перше знайомство з Лесею — дівчиною на костурі, кволою через тяжку хворобу фізично, але такою мужньою — наймужнішою — перед лицем соціальної несправедливості, такою незламною в своєму протесті, такою могутньою в своєму чарівному таланті. Дівчина Леся була вже тоді славетною українською поетесою, але Антоніна Семенівна — теж дівчина тоді — нічого не відала про те: вона не знала, що Леся — поетеса. Леся була для неї тільки гарною, чарівною, великої душі і великого серця подружкою юних літ.

Потім Антоніна Семенівна почула вперше Лесині вірші з вуст самої Лесі. Було то в час катання на човні на річці Пселі біля Зеленого Гаю.

— Там тепер чудовий санаторій для туберкульозних збудувала Радянська влада, — перебила свою розповідь Антоніна Семенівна, і з її ока скотилась сльоза.

І ми зрозуміли цю сльозу: адже Леся загинула передчасно саме через туберкульоз.

Стерши сльозу, Антоніна Семенівна почала розповідати, як любила життя Леся, як вона хотіла жити, як вона запалювала усіх навколо цією пристрасною, невичерпною закоханістю в життя. Як вона ніколи не поскаржилась на свою тяжку хворобу, як вона раз — тільки один раз, — зачарована красою природи над Пселом, збуджена чарівністю погожого літнього дня, піднесена величчю просторів навколо, раптом, на одну мить, потуманіла чолом і гірко промовила:

— Коли б не хворо...

Леся навіть не докінчила цього страшного слова, бо тоді вона вже знала про свою неминучу, невідворотну, передчасну і скору смерть, але вона не дозволяла собі навіть на хвилину занепасти духом. Бо не було в Лесі нічого дорожчого, нічого міцнішого за її дух — ним вона і жила.

Ми слухаємо розповідь Антоніни Семенівни, і перед нами живою встає світла Леся — в мороці темного, чорного віку, віку гноблення і несправедливості. Антоніна Семенівна розповідає про те, як, стоячи над течією ріки, запально декламує їй Леся свої пристрасні вірші, а в моїй уяві встає Леся над течією бурхливого життя її часу з її огненним словом протесту і заклику, зверненим до всього народу і до цілого людства.

Саме така була творчість геніальної Лесі: вона промовляла до свого народу, і завжди це була мова до всього людства. Такою була не тільки велична поезія громадських мотивів у Лесі, такою була й її лірика: вона торкала струни найінтимнішого життя людини, промовляла до глибини її серця і прилучала це серце до всіх сердець, до поривів і ідей всього народу.

Та Леся була не тільки трибун. Антоніна Семенівна розкладася Лесині листи перед собою і, не торкаючись сторінок, водить пальцем над рядками. Вона зачитує нам цитати з Лесиних листів, особливо дорогі їй, особливо дорогі й нам, Лесиним нащадкам. Антоніна Семенівна — в той час молода народна вчителька, якій Лесина правда відкрила очі на життя, — написала Лесі листа з проханням навчити її жити, щоб бути якнайбільш корисною народові.

Леся відписала:

«Я багато думала над Вашим листом. Ви просите навчити Вас жити; ся просьба показує таке Ваше довір'я до мене, таку повагу, якої я, може, й не заслужила. Я сама, коли хочете, учусь жити, борюся з непевностями, з скептицизмом, думаю над своїм і чужим життям... Я рада допомогти Вам шукати дороги, піддержувати Вас, чим можу, але я не маю права сказати, що я можу навчити Вас жити».

Скромність і самокритичність, завжди такі притаманні великій Лесі, яскраво виявлені в цих рядках.

Але у Лесі скромність та самокритичність були дійові: Леся вчила жити людей, вона вчила все своє покоління своєю мужньою творчістю, вона не цуралась учити і кожну людину, яка зверталась до неї по допомогу, питала поради. І вона навчила жити Антоніну Семенівну Макарову — навчила її прожити чесне життя. Це вона, Леся, відкрила народній учительці Макаровій очі на сучасність, це вона скритикувала перед нею весь тогочасний уклад, це вона в душевних розмовах розкривала їй новий світ, це вона перша говорила молодій народній учительці про шляхи боротьби, про єднання інтелігенції з народом, про найперше значення ро-

бітничого класу в боротьбі проти буржуазії й царату — вона перша торкнулась і творів класиків марксизму.

І внаслідок саме науки життя, яку щедро давала Леся своїй молодій подрузі Тоні, учителька Тоня віддавала свої сили на роботу серед робітників, за що й зазнавала утисків від царської влади, будучи під наглядом поліції, підпадавши під трусі й репресії.

Я дивлюсь на зігнуту бабусю передо мною, слухаю її тихо, але схвильовану розповідь — і з-за великого життя великої Лесі встає передо мною інше життя — маленької, скромної, але відданої своїй справі народної учительки, прогресивної інтелігентки минулого віку, відданої всією душею своєму народові, плоть від плоті якого вона є. І я бачу тисячі таких маленьких подвижників, які на своїх скромних постах допомагали мужньому класу робітників торувати шлях для нашого теперішнього життя. Вони були скромними, але відданими борцями за те, що вибороло вже наше покоління, теж борцями за перетворення життя, за соціалізм.

І думки, які виникають в час слухання розповіді бабусі, паповнюють душу і серце почуттями подяки до них, цих невідомих наших попередників, почуттям гордості за наш народ, за його важку і прекрасну, величну історію.

І пайбільше, чого мені хочеться в ці хвилини, коли Антоніна Семенівна, ніяковіючи, розповідає про свою роботу в недільних школах, про свої зв'язки з прогресивними діячами, про свою посильну допомогу політичним засланцям, підійти до неї, поцілувати її суху старечу руку з тремтливими пальцями, досі вкритими мозоликами, і сказати їй тільки одне слово:

— Спасибі!

Спасибі за те, що були подругою Лесі, спасибі і за те, що зберегли нам у чистоті й незайманості свої спогади про неї, спасибі і за те, що вчились у Лесі, спасибі і за те, як прожили своє життя...

Багато «спасибі» хочеться висловити Антоніні Семенівні.

Ми сидимо довго, годину за годиною, і Антоніна Семенівна, не втомлюючись, розповідає про Лесю. І, слухаючи її, наче стоїш на порозі Лесиної хатинки і звідси, з порога Лесиної хатинки, бачиш життя цілого світу...

Потім ми прощаємось з Антопіною Семенівною. Я цілую її руку — суху, старечу руку — і кажу тільки одне слово:

— Спасибі...

Антоніна Семенівна знову соромиться, але на мить затримує мою руку в своїй руці і раптом каже мені тихо, вкрай застидавшись:

— Спасибі й вам. За «Наші тайни». Я ж ваша читачка...

І тоді віяковію я. Моєю читачкою є людина, яка «читала» Лесю — з її власних уст. І я почуваю себе щасливим, а мою роботу кращою.

Сучасний літератор, письменник наших днів, не може жити творчим життям без леліяння в душі своїй образів великих літературних попередників.

Мені здається, сучасний письменник завжди живе з відчуттям безперервності літературного процесу — невідривності сучасної літератури від витворів великих попередників, прогресивних та революційно-демократичних письменників минулого, від творчості і життя великих зачинателів нашої радянської літератури.

Шевченко! Перед кожним із нас завжди і повсякденно в його творчому житті стоїть величний образ генія нашої літератури. Образ цей височіє як великий п р и к л а д. І він надзвичайно монолітний.

Цей образ вміщає в собі все: біографію письменника, його світогляд, ідейний світ його героїв, ідеологію його творів.

Великий Ковбзар не тільки не може бути «розділений» на людину взагалі і письменника зокрема, тобто на людину та його професію, — в цьому образі неможливо відокремити автора від його творчості, письменника від його героїв.

Невіддільна не лише біографія письменника від його творчості, невіддільний його внутрішній світ від внутрішнього світу люблених ним людей.

І невіддільна вся епоха, в яку жив, працював і боровся Шевченко, від самого образу Тараса Григоровича Шевченка.

І хоча світогляд сучасного письменника, розвинутий проти Шевченкового світогляду плином та розвитком життя за всю післяшевченківську епоху, перетворений і збагачений великим ленінським учепням, став незрівнянно ширший та глибший, чіткіший та виразніший, став усвідомлено класовий, — в своєму світогляді сучасний письменник завжди знайде зернини світовідчування та світорозуміння, які посяв в його душі волелюбний сіяч-ковбзар.

Наше покоління зійшло на високу гору — гору соціалізму, і ми бачимо далеко назад і далеко вперед, зір наш загострився, ми навчилися, як краще дивитись і придивлятися краще, ніж наші попередники. Але стремління наших прогресивних попередників прозирнути в майбутнє, їхнє уміння дивитись, уміння підкорити цим своїм стремлінням все своє життя, залишається і для нас прикладом, як лишається прикладом і те, що багато з них з своєї гори уміли побачити гору, на якій стоїмо ми.

Звідси й іде безперервність літературного процесу.

А наші попередники в нашому поколінні? Наші попередники, яких наше покоління літераторів знає не тільки з їхніх творів та описів їх життя, але знало й особисто.

Який прекрасний приклад дають вони нам! Дослідник життя і учитель життя Володимир Галактіонович Короленко.

Непримиренний борець проти влади людини над людиною, закоханий в свободу людини і чистоту та велич людського життя, зачинатель радянської літератури — Олексій Максимович Горький. Войовничий руйнач старого світу і пристрасний трибун революції Володимир Володимирович Маяковський.

Микола Островський.

Призначення письменника велике. Письменник — це той, хто не може миритись з неправдою і виступає борцем проти неї. Письменник — це той, хто не може байдуже пройти мимо торжества правди і виступає її пристрасним пропагандистом і носієм.

Микола Островський колись говорив, що письменник є заразом і борець, і вчитель, він учить і словом, і своєю поведінкою, своїм життям, своєю особою.

Як гармонійно і натурально повинні поєднуватись сила і чистота ідейності творів письменника з його власною ідейною чистотою і силою. Тільки тоді в найбільшій моральній чистоті та в найвищому вияві ідейної сили стануть і герої в його творах. Островський — наймолодший з наших попередників, тому особливо виразно ми бачимо його приклад.

Корчагін вийшов із образу самого Островського — з його життя, світогляду, діяльності, біографії. І переможно пішов сам у життя, ставши прикладом для молодших поколінь: бути таким, як Павка Корчагін, стало мрією і стремлінням кожного радянського юнака.

Островський особливо ясно ввійшов у літературу. Йому не тис на плечі тягар літературних традицій минулого, йому не доводилось відбиватись від впливів будь-яких старих, мертвих ідей, які тяглись хвостом за новоутворюваною молодою радянською літературою. Він прийшов, народжений революційним джерелом, і сам став життєдайним джерелом для інших.

Творчість і життя великих попередників, найстарших радянських письменників — Горького, Маяковського, Островського — теж є найяскравішим прикладом того, як нероздільні в письменника життя і творчість (згадаймо Макаренка), як письменник повинен бути прикладом — і творчістю, і життям — для своїх читачів.

Письменник повинен бути гідним своїх великих попередників, з рук яких він прийняв естафету боротьби за людину, людину нової епохи, нову людину. Так само, як повинен він бути гідним своєї історії свого народу, гідним сучасного і майбутнього свого народу.

Таким живе перед нами образ Лесі.

Таким зберегла його її читачка — Антоніна Семенівна.

Такого образу письменника прагне читач.

І кожний письменник повинен ставити перед собою запитання: чи ж я так розумію мою діяльність — письменника, громадянина, людини?

1953

НА ШЛЯХУ ДО ПЕРШОЇ КНИГИ

Редакція журналу «Дніпро» звернулась до мене з проханням написати для журналу, як я, письменник старшого покоління, працюю з письменниками-початківцями.

Цим редакція зробила мені велику честь, надаючи сторінки журналу для того, щоб я поділився досвідом з літературно молоддю, в руках якої майбутнє нашої літератури. Але цим редакція завдала мені і великої прикrostі.

Справа в тому, що матеріалу про взаємини з початківцями у мене, як і в кожного письменника, назбиралось багатенько. Якби описати все це, вийшов би грубенький томик, який, можливо, для вузького кола зацікавлених осіб являв би певний інтерес. Але він не викликав би інтересу в редакції журналу. Не тільки тому, що в журналі не вистачило б сторінок, а тому, що цінність літературних публікацій, як і кожного літературного твору, ніколи не буває в описі всього, що під руку попадеться, цінність завжди — в розкритті найхарактернішого та найважливішого, цікавого і потрібного найширшому колу.

Отже, належить вибрати найважливіше та найхарактерніше і мені. Але як визначити, що саме має найбільшу вагу? Що має бути критерієм добору? Людина, про яку мова, чи річ, яку вона зробила? Адже ні для кого не секрет, що в нашому мистецькому бутті вага цих двох елементів творчого процесу — автор та його твір — не завжди рівноцінна.

Скільки ми знаємо прикладів, коли цікаву, важливу і цінну книгу пише автор, з яким нудно просидіти в одній хаті півгодини, з якого не витягнеш живого слова і побут якого вражає своєю буденністю. І навпаки — як багато ми, люди літературного кола, знаємо найцікавіших співбесідни-

ків, людей багатющого життєвого досвіду, людей, мова яких аж іскриться дотепом і позначається глибиною думки, але які, проте, взявши перо в руки, не вміють стулити двох слів докупи.

Про що цікавіше написати — про те, скажімо, як письменникові-початківцеві не вдалося написати книгу, дарма що він мав прекрасний життєвий матеріал, чи про те, як письменникові-початківцеві пощастило написати добру книгу, дарма що матеріал у нього був не особливо яскравий? Ного, нарешті, вибрати? Адже за довгі роки літературної та редакторської роботи я перечитав тисячі рукописів початківців, листувався з сотнями, а десятки приходили до мене для задушевних розмов.

Хто справді цікавіший від інших?

Та поважна жінка — бухгалтер на шахті в Донбасі, яка описала своє справді інтересне життя і, доставши від мене листа з констатацією, що вона має літературне обдаровання, раптом безоглядно кинула все — роботу, службові, громадські, ба й родинні обов'язки, поламала враз усе своє життя і приїхала до мене, щоб віднині почати нове, письменницьке життя, не уявляючи собі та й не роздумуючи над тим, яке її творче майбутнє?

Чи та, пристрасної закоханості в природу та неабиякого знання явищ природи, мрійлива й запальна дівчина, яка надсилала мені талановиті прозові й віршовані мініатюри, присвячені оспівуванню явищ природи, розкриттю значення їх для людей та славленню ролі людини у використанні й перетворенні природи, яка, не будши ніколи в редакції, на відстані закохала в себе одного з редакторів журналу, де друкувались її описи, але яка виявилась насправді чоловіком поважного віку й дійшлим містифікатором?

Може, темою визначити перевагу одного рукопису перед іншими?

Тоді яку ж саме тему визнати за найважливішу? Колгоспне будівництво? Соціалістична індустрія? Партизани у Вітчизняній війні? Ремісничє училище в Донбасі?.. Вони однаково важливі, всі ці теми. Ще краще, якщо вони сплітаються між собою в одне органічне ціле, одну синтетичну тему — для широкого і глибокого показу нашої багатогранної сучасності. Бо всі ці теми існують тільки для того, щоб показати одне і тільки одне — сучасну радянську людину, що збудувала соціалізм і тепер будує комунізм.

Мені здається також, що важливі, надзвичайно важливі, і всі ті незчисленні спроби описати в віршах, оповіданнях, п'єсах та романах кохання. Чому б я мав нехтувати цією

найчастішою темою перших творів початківців у всіх літературних жанрах — поезії, прозі чи драматургії? Тільки в творах одного жанру — в творах критиків — ця тема не має належної пошани.

Про що, нарешті, я маю писати в своїй статті — про знання життя письменниками-початківцями чи про уміння перетворити життєвий досвід в літературний твір?

Я вирішую так.

За останній рік поміж віршів та оповідань початківців, які мені довелося перечитати, було чотири романи, я вибираю тільки цю велику форму — роман. Я напишу тільки про ці чотири романи і про цих чотирьох авторів. І в цьому є, як мені здається, прямий сенс. Бо трапилось так, що вони, власне, охоплюють основні теми і жанри літератури. Один роман — історичний: він охоплює історію боротьби трудящих на західноукраїнських землях за соціальне і національне визволення — від її початку до наших днів будівництва соціалізму на західних землях України. Другий роман присвячений життю, боротьбі й праці індустриальних робітників, і дія розгортається в дні війни та в наші дні на українському заводі. Третій роман описує життя, учобу та працю сучасного студентства в його взаєминах з усім життям і насамперед колгоспним селом, для роботи в якому студенти-агрономи себе готують. Четвертий роман — науково-фантастичний: він розглядає вельми цікаву і важливу проблему боротьби проти раку. І всі чотири розкривають перед читачем цілу галерею — в колективах і в індивідуальному житті — наших радянських людей.

Ви бачите, яка багата і потенціально могутня наша сучасна література? Багатство нашої літератури не тільки в творах, які вже вийшли з-під пера письменників і лежать на столі перед читачем, її багатство — і в тих творах, які ще не дописані, в тих письменниках, які ще в літературу не прийшли, але от-от вже прийдуть, вже приходять, ідуть. Як сміливо і яким певним кроком вони йдуть! Який широкий діапазон життєвого матеріалу, яке широке охоплення літературних жанрів! Повірте нам, старшим письменникам і редакторам, що риються день у день у горах рукописів початківців, відхиляють їх, повертають на переробку, креслять і роблять поправки, гудять бездар і захоплюються новими талантами, — повірте: в надрах цієї гори вже грає проти світла не відшліфованими ще гранями чимало діамантів. В літературному садку репетують вже дужим криком здорові й повної ваги літературні діти.

Я не подаватиму назв книг, про які буде мова: ці книги

сьогодні ще не стали літературними фактами. Так само замість прізвищ я ставитиму тільки ініціали,— нащо заважати дальшій праці товаришів передчасним заведенням у реєстри?

Кожний з нас, письменників старшого покоління, завжди безмежно щасливий, коли в літературу входить той, кому тобі доводилось давати поради, сяк-так в міру своїх сил допомагати на шляху до літератури. Опублікування першої книги початківця — свято не тільки для читача, для літератури, для молодого автора, але й для старшого письменника.

ТОВАРИШ К.

Товариш К. подзвонив по телефону і попросив дозволу зайти до мене. На моє запитання — в якій справі — він зам'явся і не зумів відповісти ясно. І я відразу зрозумів, що дзвонить початківець і саме — з віршами.

Поети-початківці дуже сміливо надсилають по пошті грубезні пакети з віршами — з проханням прочитати їх якнайшвидше і дати відповідь якнайширшу, але коли приходять особисто — ніяковіють і признаються в своєму служінні музам аж після довгої і трудної розмови про все, що завгодно, окрім поезії. Минулого року я раптом одержав з Казахстану по пошті накладною платнею посилку на шість кілограмів з віршами одного поета-початківця. Коли ж він об'явився в Києві, то насамперед прийшов до мене в редакцію до початку робочого дня і поклав на столі величезний букет квітів, потім послав мені додому поетичне послання, щось на зразок оди на мою честь, і лише після того відвідав мене. Ми говорили кілька годин — про медицину, до якої поет був причетний професійно, про природу, в яку поет був безтямно закоханий, про західні країни, в яких поетові довелося побувати в лавах Радянської Армії, і ще про багато справ, але він так і не заговорив про поезію. Про поезію ми заговорили аж через кілька місяців, коли він удруге приїхав у Київ. Шестикілограмовий рукопис лежить у мене і досі — вірші поета талановиті, але сумбурні. Поет схильний у віршах до манії величності, але це дивно сполучається у нього з соромливістю в натурі.

Я аж ніяк не хочу бодай скількись асоціювати цього милого чудія з усією масою поетів-початківців: я розповів це тільки як живий анекдот. Але я адресую розповідь цього випадку до інших поетів-початківців з чисто діловою метою: товариші, коли посилаете свої твори, не шліть усе, що ви пишете, шукаючи себе в літературі та удосконалюючись в

оволодінні майстерством, присилайте тільки те, що ви можете одібрати як найкраще, на вашу сувору, самокритичну оцінку.

Коли товариш К. зайшов до мене, я з першого погляду зрозумів, що помилився: передо мною був, безперечно, прозаїк. Товариш К. тримав у руці шість пухленьких зошитів (загальних зошитів!), років йому було не більше двадцяти — і за все своє життя він не міг встигнути написати таку кількість віршів. Передо мною, безсумнівно, був молодий прозаїк з романом.

А втім, мій здогад був вірний лише наполовину: К. був таки поет, вірші писав змалку і публікував їх спочатку в шкільних, а далі в інститутських стінгазетах, — він готувався стати інженером механізації сільського господарства. Але ті шість зошитів, які він зараз тримав у руці, були справді списані прозою. Шість зошитів — то був початок роману, який К. в час літніх вакацій цього року вирішив написати. Тепер він хотів, щоб я прочитав початок і порадив би, як йому довести діло до кінця: сам К. заплутався в своєму романі і не знав, як же йому завершити свій роман. Йому здавалося, що до кінця роману залишається ще зошитів шість.

Пригадую, я сказав тоді товаришеві К.:

— Поки не знаєш кінця, нема і початку. Поки не відчув та не обмізкував задуманої речі до кінця, ніколи не сідай писати її початок.

— Я розумію, — сказав товариш К. сумно, — можна заплутатись.

— Напевне заплутаєтесь, — поправив я.

Товариш К. тяжко зітхнув:

— І тоді доводиться переписувати та переписувати початок...

Тут я мав уже заперечити:

— Переписувати та переписувати — це навіть дуже і дуже добре. Роблячи це, доводиш написане до максимальної, на яку ти здатний, досконалості. Письменник, навіть найталановитіший, перше ніж подати роман, повість чи оповідання до друку, неодмінно перепише його разів три-чотири. Переписування — дійовий метод самокритики: переписуючи, бачиш свої хиби і виправляєш їх. Але я кажу про інше: якщо ти починаєш писати, не уявляючи собі кінця, це означає тільки, що тобі взагалі нічого писати.

— Як так? Мені стільки хочеться сказати...

Мій співбесідник був навіть ображений. Але я мусив довести свою думку до кінця:

— Вам справді хочеться багато сказати, і все ж таки сказати вам нічого. Роман, повість, оповідання — це ідея, виражена складним мистецьким твором. А як же може існувати ідея з початком, але без кінця? Отже, ніякої ідеї й нема. Є тільки побачений, але незбагненний до кінця життєвий факт, є захоплення окремими спостереженнями в житті подіями або людьми, є ще, можливо, фантазія або ліричне піднесення. І є гірше: самомилування, тобто закоханість у свої власні почування та спостереження, а не бажання розкрити життя, показати його людям в його, може, й невидимих на перший погляд, але виразних та значущих змінах, повідати людям про нове, що з'явилося в житті, оцінити його красу і захопити людей вашою ідеєю.

Товариш К. похнюпився. Щоб заспокоїти його, я взяв його зошити і почав гортати.

Думка про те, що приносити на консультацію літературний твір треба тільки тоді, як він дописаний до кінця, не виникла у мене тільки тепер, після багаторічної письменницької та редакторської роботи — як практичний з неї висновок. Коли я тільки починав писати, я теж не давав нікому читати написане, аж поки не поставлю останню крапку. Я не міг показати будь-кому незакінчений твір. І це, я вважаю, вірно. Річ не існує, доки вона не завершена. Можливо, я не задоволений тим, що я написав, можливо, я не знаю, як мені його вивершити. Але ж я приношу твір, щоб дістати пораду, — якою ж вона може бути, якщо я не довів до кінця те, про що хочу мати думку компетентної людини? Навіть коли я не знаю, як же мені вибратися з того, що я понаписував, як мені звести кінці з кінцями, я все одно повинен їх звести, як можу, як умію, — і тоді нехай дістану на це найсуворіший присуд, який нехай знищить все або переверне все догори ногами, але ж тільки тоді може у мене з'явитись ясність, розуміння, в чому я схибив і як мені не схибити.

Я гортав сторінки рукопису К. — і жах обіймав мене: шість зошитів були списані густо дрібним письмом — де чорнилом, а де й олівцем.

А мій гість тим часом виправдувався, пояснюючи, чому рукопис не надрукований на машинці, а писаний від руки, і чому він не встиг довести діло до кінця. Твір, мовляв, не докінчений тому, що півтора місяця літніх вакацій — замаллий час для написання роману.

Певна річ, за півтора місяця написати роман неможливо. Але не в цьому справа. Справа в тому, що неможливо і невірно писати романи саме в час вакацій. Я, правда, знаю,

що є такі прозаїки, які цілий рік ходять, як вони кажуть, накоплюючи матеріал, а потім купують путівку на два місяці в санаторій і справді повертаються з санаторію з написаною річчю. Щодо мене, то я не розумію такого способу роботи і засуджую його категорично. Знаю, що більшість прозаїків такого ж погляду. Прозаїк не може — і не повинен — працювати нападами, як навіжений, тільки в хвилини «сошествія на нього святого духу» — натхнення. Прозаїк працює систематично, день у день, щодня. І якщо з якоїсь причини — нагальних невідкладних справ, хвороби абощо — він не сів до свого столу бодай один день, то за цей день він відстав у своїй роботі, від себе самого значно більше, як на один день.

Я веду мову не лише про технологію письменницької майстерності, коли заперечую проти написання романів тільки на дозвіллі. Я веду мову про саму суть літературної майстерності: невірно працювати на дозвіллі, це буде не натхненна праця, а жалюгідне дилетантство. Радянський письменник — слуга народної літератури, виразник ідей і почуттів трудівників, сам постійний і діяльний учасник життя — так не працює. Він не ізолює себе від життя ніколи — навіть тоді, коли цілком захоплений черговою працею. Він працює завжди і, може, найбільше саме тоді, як йому «ніколи». І це зовсім не парадокс. Це — факт, правдивість якого можна легко перевірити, зазнайомившись з тим, як працюють радянські письменники. Ми справді найкраще працюємо саме тоді, коли все навколишнє життя, активними учасниками якого ми є, ставить до нас свої якнайістотніші вимоги. Звичайно, треба навчитись планувати своє власне життя, нормувати свою працю і розподіляти робочий час. Але коли цього часу справді не лишається, прозаїк працює «зверхурочно» — нехай навіть на шкоду розвагам чи відпочинку. І нічого страшного в цьому нема. Бо тільки тоді, коли ти працюєш в постійних і безпосередніх стосунках з життям, відданий усім проявам життя, тобто усьому тому, що ми звемо «поточним життям», не ховаючись від нього, не абстрагуючись від нього, не порушуючи усіх інших обов'язків, які покладає на тебе твій службовий, громадський, партійний стан, — тільки тоді ти писатимеш як справжній виразник життя, справжній виразник читацьких інтересів. Саме цей невідрив від усього життя в усіх його проявах і надихає письменника, саме це робить зір його гострим, а думку гінкою. Саме це збагачує письменника творчо, саме це робить його «злим» до роботи.

Товариш К. знову почав виправдуватись: академічні години, праця в лабораторіях, кількість спеціальної літератури, яку треба перечитувати, комсомольська робота, навантаження по профкому і таке інше — де вже тут час для систематичного писання?

Але я був невмолимий: саме тому, що у вас є академічна робота, праця в лабораторіях, гора книжок, які неодмінно треба прочитати, комсомольські обов'язки, профнавантаження та все інше, саме тому ви й можете систематично віддаватись письменницькій діяльності. Нащо ви тоді були б потрібні літературі і що нове й розумне могли б сказати читачеві, коли б ви цурались цього буденного, кипучого життя?

Після цієї тиради я все ж таки спробував сказати, що у мене навряд чи знайдеться час, щоб перечитати рукопис, ще й такий нерозбірливий.

Товариш К. охоче запропонував прочитати мені рукопис вголос.

— Ага! — грізно відгукнувся я. — У вас, отже, є час, щоб втішатися читанням мені своїх творів, і академічна, лабораторна, комсомольська та професійна робота вам не заважає?.. Ні, я можу читати тільки сам, бачачи у творі все на власні очі.

Я справді погано розумію, коли мені читають вголос, увага моя перекидається на власні думки, та й така вже моя багаторічна редакторська звичка — я працюю очима, а не вухом.

І товариш К. пішов, а я залишився з його рукописом.

Початок роману К. не викликав у мене захоплення. Перше, для того, щоб пробитись до його змісту, треба було не тільки переборювати нерозбірливе письмо, а ще й пробиватись крізь сиду дратівливих мовних огріхів та орфографічних помилок. Але ще трудніше було проникнути в зміст крізь сухість та черствість рясних «канцелярських» зворотів, щедро оздоблених високопарною витієватістю. Коли ж додати до цього нескінченні описи природи в «високому یشилі» претензійної красповсті та таку ж рясну і таку ж докучливу претензію на афористичність невичерпних авторських сентенцій, не завжди глибокодумних, то можна зрозуміти, що зміст повісті був захищений за сьома печатками та чотирнадцятьма замками.

Але головне було навіть не в цьому. Вся ота високопарність, витієватість, претензійність та нестримна «афористичність» були притаманні і центральному персонажеві повісті, її головному героєві. Повість і була, власне, ні чим

іншим, як са м о м и л у в а н н я м її героя. Ще гірше: цей герой тільки те й робив у повісті, що всіх повчав. Він повчав усіх — свою кохану дівчину, її батьків, її родичів, її подруг, усіх своїх знайомих, усіх незнайомих, з якими випадково зустрічався на сторінках шести загальних зошитів, усіх своїх товаришів, які, безперечно, були розумніші за нього, а також, буди студентом, і всю професуру описуваного в повісті вузу. Не маючи ніякого життєвого досвіду, він одначе чудово розбирався в усіх складностях життя; маючи зроду не більше двадцяти років, висловлювався тільки менторським тоном. Він був безапеляційний, мав готову сентенцію на перший-ліпший випадок, був взагалі істотою виключною — такий собі вундеркінд-недоросток.

Це велика письменницька певдача — створити такого головного героя повісті. Бо це означає, що його нема зо всім.

І дивно: ця абсолютна нежиттєвість і ходульність головного героя сполучалась в повісті з безумовно цікавим і безумовно важливим загальним змістом. Коли заплющити очі на всю ту мішуру, про яку йшла мова, то в основу повісті було покладене живе, реальне — змістовне й бурхливе — життя нашої студентської молоді, життя нашого радянського вузу в усій його багатогранності. Перед очима проходили одна за одною картинки — зіпсовані, викривлені літературним несмаком, але вражаючі правдивістю, простотою та змістовністю самого факту, картинки студентського навчання, громадської діяльності та комсомольської роботи — в аудиторіях та лабораторіях інституту, в кімнатах та коридорах гуртожитку або в підшефному селі. Було і творче горіння молодих ентузіастів науки, і їх молоде завзяття в боротьбі проти антинаукових теорій, і їх нетерпимість до викривлень у побуті та в тому, що ми зовемо «особисте життя». І ще серйозніше: зміст повісті відгукувався на важливі процеси в ідеологічній боротьбі.

Але всі ці безперечні цінності глибоко потопали серед словесної мішури, вульгарної соціології та спрощеності в трактуванні любовних перипетій.

Ясно було: авторові бракує загальної культури — не просто письменницького уміння (це також!), а саме — загальної культури, загальної освіченості, загальної політичної підготовки. І саме це завело його на манівці низькопробного філософування та кинуло в обійми дешевої літературщини.

І стало ясно ще: автор повинен мати це — здобути ґрунтовну політичну підготовку, осягти широку освіту, піднести свою культуру. Це дасть йому змогу самому зрозуміти свої хиби, вади й огріхи.

І тоді студент К. обов'язково напише саме цей роман. Відомо, що письменницька професія вабить багатьох. Але не завжди це правдивий потяг до письменства, не завжди це справді — поклик. Є порожня графоманія, буває хворобливе самовеличання та честолюбство, трапляється чисто обивательська завидючість — заздрість до немовбито легкого й «незвичайного» життя. Відомо, що це зовсім не так. Письменницьке життя — трудове життя. І як всяке трудове життя — коли любиш свій труд — воно прекрасне, бо, як і усякій іншій любили й роботі, ти віддаєшся їй цілком, усім еством, усіма помислами й усіма ділами. Письменник для літератури, а не література для письменника. Не будемо боятись таких високих слів — вони не пишномовні. Література — служіння народові, його інтересам, його прагненням, піднесенню народного життя.

Краще не «іти в письменники», якщо ти не умієш розуміти літературну діяльність, невтомну працю як подвиг. Берись писати тільки тоді, коли вже прийшло відчуття, що ти вже не можеш не писати. Це могутнє і непоборне почуття. Тоді бажання написати вимріяну річ заступає тобі все інше, думки про виношений твір заповняють тебе цілком. Коли ти живеш тільки думками і відчуженнями твоїх уявних героїв, отоді ти здобув право писати. Тоді сідай і пиши.

Я дозволив собі ці, для стороннього ока, може, й претензійні, міркування тому, що вони стосуються безпосередньо товариша К. Я зрозумів, що товариш К. справді вже не міг не писати, але він ще не був підготовлений для письменницької роботи.

Товариш К. ще не здобув головного — і найпершого — в письменницькому майстерстві: уміння бачити життя.

Що це таке — уміння бачити?

Ми часом зустрічаємось з людьми, які прожили велике й змістовне життя, які були очевидцями, ба й учасниками визначних подій, але які — на ваше прохання розповісти про ці події — не можуть стулити двох слів до купи. Вони добре розуміють сенс і усвідомлюють значення подій — висловлюють це чітко й конкретно, але не перекажуть самих подій бодай схематично, дарма що й самі відіграли неабияку роль у розвиткові цих подій. Вони — активні, діяльні, талановиті люди, які здатні вершити великі діла і будувати життя, але для них важливе тільки значення подій,

а не їх перебіг. Про них ніяк не скажеш, що вони не уміють бачити життя, бо ж вони чудово бачать його зміст, але вони позбавлені дару спостережливості або — за великим недобачаючи малого — нехтують спостереженням подробиць.

Але є й зовсім інакші люди. Це люди, які можуть розповідати без кінця. Вони якнайдокладніше повідають вам і про саму подію, і про свою участь у ній. Вони розкажуть, що та як відбувалось, де і коли трапилось, хто і чому був при тому, яка стояла погода і котра була година. Вони не забудуть найменшої дрібнички і десятки разів повернуться назад, прагнучи, щоб розповідь була якнайповніша, та сотні разів поправлять себе, намагаючись якнайточніше відтворити все, що їм довелось спостерегти, а надто — в чому взяти участь. Вислухавши таку розповідь, ви матимете ґрунтовне уявлення про перебіг епізоду і особливо про участь у ньому розповідача.

Але спробуйте такому розповідачеві дати перо в руки і попросіть його записати те, що він розповів.

Тут бувають два варіанти.

Найчастіше розповідач відкладе перо, не записавши й двох рядків. Він вміє непогано розповідати, але він не обдарований літературними здібностями.

В іншому випадкові розповідач сумлінно — на десятках сторінок — запише все, що розповів, запише точно, слово в слово, як розповідав, але, дарма що буде це точно його розповідь, тільки записана на папері, вона втратить свою привабливість, весь свій колорит, всю барвистість живої мови і стане безбарвним, сухим протоколом. І з написаного, так само, як перед тим з розказаного, ви не второпаете, в чому ж сенс події, яке ж її, власне, значення.

Товариш, який розповідав вам, бачив багато, але — бачити він не уміє. Він розповів усе, що пройшло перед його очима, — все вряд і найточніше, але в цій докладній, дріб'язковій розповіді він не зумів розкрити найголовніше. За подробицями й дрібницями — за малим — він не побачив великого.

А тим часом йому зовсім не потрібно було розповідати все так докладно та дріб'язково, йому досить було розповісти якусь важливу деталь, яка розкриває всю подію, характеризує її, визначає її зміст і її вагу, — і цього було б досить, щоб ви, слухаючи, склали собі не тільки загальне уявлення про подію, а й зрозуміли її сенс та її значення. Уміти бачити — це означає побачити зміст події, а не незначні подробиці її перебігу, уміти розповісти —

це означає відтворити ту деталь або ті деталі, виразні й яскраві, які розкривають зміст події, а не описують тільки її перебіг — її зовнішність, так би мовити.

Товариш К. на початку свого роману записав усе, що впадало йому в око з студентського життя, — значне і незначне, важливе і неважливе, велике і дрібне. Він записав усе вряд, не задумуючись над тим, яку мету має записування епізоду і яку рису студентського життя розкриває — і чи розкриває — записаний факт. Він накопичив дрібниць, подробиць або й просто незначного дріб'язку, які не розкривають студентського життя, не характеризують нікого з описуваних у романі персонажів.

Буває, правда, ще один тип людей, які не вміють бачити життя. І це — найгірший випадок. Це — ті люди, які, розповідаючи про будь-що, навіть про найвизначніші, історичної ваги, події, розповідають, власне, не про ці події, а про себе самих у цих подіях: що робили вони, як вони поводитися та яким чином впливали на хід самої події. Ясно: той, хто дивиться тільки на себе, той, хто бачить тільки себе, — не дивиться більше ні на кого, а коли й дивиться, то бачити не зуміє. Той, хто розповідає тільки про себе, зовсім не вміє бачити життя. В житті — для письменника принаймні — треба бачити не себе в подіях, а події без себе. Брати активну участь у житті, бути завжди цілком у життєвому процесі — і його активним учасником, — але не милуватися своєю власною персоною, своєю власною участю в житті — основне, чи не найголовніше правило в письменницькій діяльності.

Товариш К., описуючи студентське життя, в якому жив і активним учасником якого був, бачив насамперед у ньому себе самого: свої вчинки, свої думки, свої почуття. Саме тому він і не зумів побачити найголовнішого у житті, а пішов по його задах — почав писати книгу на припоні власних переживань. Саме тому і не зумів довести її до кінця — йому нічим було закінчити.

— Це — найнебезпечніша путь у літературі. Вона веде тільки до самоилування, не до літератури, а в і д літератури.

Я розповів свої враження від перегляду роману товаришеві К. при нашому другому побаченні. Признаюсь — я говорив, дещо зм'якшуючи свої висновки. Не тому, що мені не хотілося образити товариша К. А тому, що мені не хотілось злякати його, не хотілось сполохати його потяг до літератури. Товариш К., безперечно, не позбавлений нахилу до літератури. Йому треба було допомогти — і найпершою

допомогою було — сказати правду про всі його хиби та вади. Але ні в якому разі не треба було відштовхнути його від його нахилу.

Ми говорили з товаришем К. про те, що ніколи не треба повзти від факту до факту, а треба вибирати факти, які в схрещенням, вузлами подій, треба вибирати головне і відкидати другорядне. Ми говорили про те, що не в резонерстві ідейна сила роману, а в розкритті ідей, і розкриття ідей відбувається зовсім не через довільний їх переказ, а неодмінно діючим способом: через виявлення думок, почуттів та вчинків дійових осіб.

Я говорив про літературу і літературщину, про простоту і спрощення, про правду і правдоподібність, про правдивість та манірність — багато про що важливе і вельми принципіальне в нашому літературному ремеслі. Я коротко виклав і деякі теоретичні питання, і деякі практичні правила в письменстві. Я засудив докучливий прийом: тільки з'являється в повістку нова дійова особа, автор негайно ж доводить до відома читача біографію нової дійової особи, замість того щоб поінформувати про всі важливі етапи в біографії цієї особи в загальному контексті принагідно до діяння персонажа в сюжеті роману.

Товариш К. неохоче погоджувався з моїми зауваженнями і пообіцяв застосувати їх при закінченні книги та виправленні вже написаного початку.

На це я категорично заперечив. Я порадив товаришеві К. не виправляти початок, а написати його наново: якщо він справді згодний і приймає мої зауваження, то нехай сяде і систематично працюючи, почне писати роман наново.

Товариш К. погодився з цим, і на тому ми попрощались. Ми домовились, що до кінця написаний роман товариш К. принесе знову до мене.

Я був здивований, коли товариш К. з'явився до мене не через рік чи принаймні півроку, а за три-чотири місяці.

Він поклав передо мною на стіл кілька великих зошитів. Це був роман, і на цей раз дописаний до кінця.

Тепер я взявся читати особливо уважно, навіть — причепливо. Адже була це вже друга редакція, плід подвійної праці, ще й після наших розмов. Я хотів бачити в цій, другій, редакції і зростання товариша К., і здійснення усіх тих моїх зауважень, які товариш К. прийняв як критику на першу його спробу.

Рукопис на цей раз теж був не друкований на машинці, а писаний від руки, сторінки були списані тим же дрібним, правда, дещо чіткішим та охайнішим письмом.

Але в основному це й були усі зміни проти первопису.

В цій, другій, редакції були, правда, викинуті ті шматки, проти яких трапилось мені заперечити в першій редакції, але аналогічні, достоту подібні шматки з'явилися у другій частині роману — годі, в першій редакції, ще не написаних.

Мовні огріхи в першій редакції, на які трапилось мені вказати пальцем, були, правда, в тих місцях виправлені, але точнісінько такі ж мовні огріхи з'явилися у другій половині книги, яка при першій розмові ще не була написана. Далі траплялись деякі поправки в місцях, про які були між нами розмови при першому побаченні, але їх не було в аналогічних місцях, на які мені не трапилось вказати пальцем.

Це були дуже сумні враження. Отже, наші розмови пішли в основному намарне. Конкретні поправки, вказані пальцем, відмічені олівцем, товариш К. прийняв — і ті місця виправив. Але він зробив це чисто механічно — очевидно, просто скоряючись моєму авторитетові. Для себе він не зробив висновку, в чому сенс цих поправок, не обдумав, до чого вони спрямовані.

В чому річ? Чому?

Поставився неухважно чи не зумів?

І тут раптом мене взяв сумнів.

Може, я вже занадто суворо підійшов до рукопису?

Я не сумнівався в тому, що головний герой написаний певірно. Але мене взяв сумнів: хто правий в питанні інтерпретації ідей та характеризувannya інших людських образів — я чи товариш К.?

Я стояв на тому, що правий я.

Товариш К. дуже цікавився моєю думкою. Він дзвонив мені мало не щодня, довідуючись, чи я вже прочитав і що я на цей раз скажу. Я відчував, що товаришеві К. самому його роман дуже подобається.

Але я відповідав товаришеві К., що ще не дочитав роману, дарма що я його вже дочитав. Я все ще обдумував, зважував думки автора, порівнював їх до своїх, знаходив між ними розбіжність — і далі залишався на тому, що правий все ж таки я.

Отже, годі було мучити товариша К.

Я попросив його зайти до мене.

Коли товариш К. зайшов до мене, він зразу ж кинувся в запитанням — ну як, ну що?

Але я у відповідь запитав товариша К.:

— В гуртожитку крім вас, у кімнаті скільки ще живе товаришів?

- Троє, крім мене.
- Вони читали ваш роман?
- Ні.

— Тоді от вам ваш рукопис, дайте його по черзі усім трьом вашим товаришам по кімнаті — нехай прочитають. Тоді я прийду до вас, і ми поговоримо усі вп'ятьох. До того я не скажу вам жодного слова.

Товариш пішов зовсім збентежений. Але я був невмолимий. Якщо у мене з'явився сумнів, я не міг говорити свій висновок і, можливо, збивати ним молодого автора з путі. Література не забавка, і відповідальність за молодого, початкуючого письменника — це відповідальність і перед ним, і перед цілою літературою.

За кілька днів товариш К. захоплено повідомив мене, що на мою ідею товариші радо відгукнулись і читають один за одним, передаючи один одному прочитаний листок. Але ж чутка про це пішла і по сусідніх кімнатах гуртожитку, сусідні кімнати теж захотіли прочитати роман їх товариша і взяли участь в обговоренні разом з мною. Товариш К. запитував — чи не буду я заперечувати?

Я відказав, що нічого проти не матиму — скільки б товаришів не прочитали роман, хоч би й цілий інститут. І додав: якщо поза академічною, лабораторною, комсомольською, профспілковою та всякою іншою роботою у товаришів буде на те час.

Час, виявляється, був. За якихось два тижні товариш К. повідомив, що роман його перечитали вже товаришів тридцять — аж до членів бюро комсомольської організації, — і чи не буду я заперечувати, коли ми обговорення влаштуємо не в кімнаті гуртожитку, бо там усі не вмістяться, а в аудиторії інституту?

— Гарзд! — сказав я.

То було незвичайне і надзвичайне обговорення рукопису роману.

Надзвичайне воно було тому, що обговорювалось не так самий роман, як життя, яке стало матеріалом для роману. Отже, це було й найкращим обговоренням саме роману про це життя. Нам, письменникам, не завжди щастить мати таке обговорення своїх книжок. Ми обговорюємо свої книги надто академічно. А тут було повне, найповніше обговорення самої теми, перетворення її в художній твір, самого художнього твору і його відповідності життю. І участь у цьому обговоренні взяли самі прототипи персонажів роману.

Мушу прямо сказати: товаришеві К. не повелось.

Виступило душ двадцять його товаришів, і кожний з них мав до автора серйозну претензію.

Що особливо вразило мене: товариші, які виступали, звертали увагу здебільшого саме на те, на що звернув свою увагу і я і про що ми з товаришем К. вже говорили. І претензії, які пред'являлись йому в обговоренні нелітераторами, були в основному ті самі, які пред'являв йому і я — літератор. Тільки товариші студенти висловлювали свої незадоволення більш різко і більш нетерпимо.

Якщо я, наприклад, говорив перед тим товаришеві К., що неприпустимо, коли його головний герой весь час резонерствує, моралізує і всіх повчас, не маючи на те ні права, ні підстав, бо і сентенції його не скрізь вірні, і вчинки не завжди правильні, то тут товариші говорили просто: К. написав роман, в якому герой хоче всіх перевищувати, а треба переписати роман так, щоб усі інші персонажі перевищували саме головного героя.

Товариш К. дістав чимало зауважень на тому обговоренні, і більшість з них, на мою думку, була справедлива. Не справедливі були лише інколи висновки: деякі товариші за-суджували не тільки твір, але й відмовляли авторові в будь-яких здібностях до прози.

Я не погоджувався з цим категорично. І, виступивши — попри відзначення усіх хиб роману та вад автора, — обстоював безсумнівне обдаровання товариша К. до прози.

У мене немає ніякого сумніву, що коли товариш К. пересилить в собі біль, якого йому завдало це обговорення, та образу, яку цей біль породив (а він повинен пересилити цей біль і цю образу, якщо він насправді любить літературу і хоче їй вірно служити!), і зважить серйозно все, що сказали йому товариші, то він зможе написати цей роман — саме цей — і, безперечно, його напише.

Але у мене є ще один вельми відрадний висновок: я вважаю, що саме це обговорення повинно було навчити товариша К. по-справжньому бачити життя. Бо обговорювали роман, висловлювали свої думки, свої погляди, тобто відкривали своє бачення цього життя, його ж товариші, які живуть цим же життям, які бачать з ним разом це життя. І саме це — здобуття уміння бачити — і буде першим вірним кроком товариша К. на письменницькій путі.

Не можу не сказати тут і про те, що ж дало мені це обговорення та й уся робота над романом товариша К. Дуже багато: я мав нагоду ще раз відчути силу студентського колективу, високі літературні смаки нашої студентської молоді.

То було ще в дні війни, у недавно визволеному Києві, — до мене зайшов офіцер у формі танкіста. Він мав дві справи до мене. По-перше, він приніс кілька оповідань і просив їх прочитати — чи не підійдуть вони для журналу «Україна»; по-друге, він був, як і я, харків'янин, працював до війни на одному з харківських індустріальних велетнів, і йому просто хотілось поговорити зо мною.

Ми багато говорили з товаришем С. в ту нашу з ним першу зустріч. Ми згадували наш рідний Харків, і я слухав розповіді воїна про фронтові діла. Ми мріяли, що́ буде після війни, після нашої перемоги. І ми ділилися своїми думками про літературу. Танкіст С. був пристрасно закоханий у літературу і мріяв писати. Йому було багато чого сказати читачеві — він був робітник одного з найбільших в нашій країні заводів, і він із зброєю пройшов дороги війни.

З-поміж принесених шести чи семи оповідань я вибрав тільки одне — інші були ще в зовсім зародковому стані, та й те одне потребувало ще чималой роботи. У товариша С. було знання життя, був безперечний хист, але не було уміння komponувати розповідь так, щоб її було не тільки цікаво слухати, але й цікаво читати. Технологією літературної майстерності він ще не оволодів. Ми поговорили про загальні принципи будови оповідання і про конкретні необхідні переробки в одібраному оповіданні. Товариш С. пообіцяв виправити оповідання, яке мені загалом сподобалось, — воно було написане про солдата, що повернувся з війни в свій зруйнований колгосп, — і сказав, що вишле мені його з дороги. Він був у Києві проїздом, поспішаючи, за дорученням командування, у глибокий тил, на Урал, на завод, який виробляв танки.

І справді, за кілька днів я одержав оповідання з Москви.

Після того від товариша С., крім його листівки по проїзді на Урал, не було ніяких відомостей.

І лише в останні дні війни товариш С. знову з'явився до мене: він був ще у військовій одежі, але вже цивільний. Товариша С. демобілізували, бо він був потрібний рідному заводі. Товариш С. і радів і журився з несподіваної зміни життя: жаль було кидати бойових друзів і фронтову сім'ю, але радісно було знову повернутися в рідну сім'ю свого заводу. Але й тут — в цій радості — була своя журба: рідний завод працював ще в евакуації, побудувавшись в дні війни на Уралі вдруге, а товаришеві С. страшенно хотілось бути на Україні — він тужив за рідним містом, а головне, він хо-

тів якнайтісніше зв'язатися з українською літературою, а з далекого Уралу — він розумів це — було важкувато і підтримувати зв'язок з українськими письменниками та журналами, і особливо жити повним життям відбудованої України.

Характерно: товариш С. сприйняв все це саме як письменник — він розповідав мені не про себе, свої почуття, а про весь колектив заводу, про інших своїх заводських товаришів. Йому добре було відоме життя рідного заводу, вдруجه побудованого на сході, добре зрозумілі настрої товаришів по заводу, бо трапилось так, що, приїхавши отоді з фронту за танками на далекий уральський завод, товариш С. несподівано для себе... опинився якраз на рідному заводі. Це його рідний завод — своєчасно евакуйований на Урал і поставлений там силами заводського колективу та уральських робітників — послав його частині на фронт танки громити ворога, і це на нього, на рідний завод, його, виявляється, відрядили тоді.

Признаюсь, слухаючи це, я згоряв у лютий письменницькій заздрості: яку тему кидало в руки саме життя! Яку надзвичайну тему, в якій, наче в фокусі фотоапарата, збирались і переломлювались всі — всі — промені війни! Фронт, тил, перозривність фронту і тилу, всенародність нашої Вітчизняної війни, прекрасні судьби людей одного заводського колективу і в війні, і в труді, можливість розкрити перед читачем не тільки окремих людей, але родини радянських людей, — не вивісти кількома словами, який багатющий матеріал, які великі ідеї, яких людей давало письменникові в руки саме життя. Матеріал, ідеї, люди — то були найбільш типові люди, ідеї і матеріал нашого часу!

Я признаюсь у моїх заздрощах і не соромлюсь цього: благородне і чесне почуття письменницької заздрості. В цій заздрості — величезна творча наснага.

Але передо мною сиділа теж не стороння людина, а письменник. І що передо мною сидів саме письменник — було яскраво відчутно з його розповіді: він бачив не свої власні переживання, а життя колективу заводу, розумів його зміст і його значення. Він захоплено розповідав про все бачене, шукав у ньому противенств і умів побачити ці противенства, знаходив людей і умів оцінити їх діяльність. І він просив моєї поради, — а що, коли написати йому про це роман?

— Пишіть! І негайно! — тільки й міг порадити я.

Товариш С. висловлював свої сумніви: він тільки-тільки починає літературну роботу, він написав досі лише кілька

оповідань, та й ті недовершені, а тут — роман! Чи подужав він?

Ми довго говорили тоді з товаришем С. Про романи і про те, як їх пишуть.

Потім товариш С. пішов... і зник знову на рік, а може, й два.

Років за два товариш С. подзвонив мені по телефону. То була міжміська телефонна розмова: товариш С. повернувся на Україну і працює журналістом в газеті в одному з обласних міст, з якого оде і дзвонить. Він повідомляв, що працює над романом, про який між нами була мова.

Ще за рік товариш С.— ми листувалися з ним вряди-годи — приїхав у Київ і поклав передо мною свій роман.

Я дозволю собі опублікувати тут лист, який я написав тоді товаришеві С., перечитавши рукопис; звичайно, лист подаю в великому скороченні, звертаючи увагу лише на найважливіші місця книги, які мають, мені здається, інтерес для всіх початківців, а не лише для товариша С. З товаришем С. ми й без того багато вже говорили.

«Шановний товаришу С.!

Ми не вперше з Вами балакаємо, знаю Ваше серйозне ставлення до літератури та до Вашої участі в ній, тому викладатиму свої думки просто, без манівців, без побоювання, що образитеь на інколи, можливо, дошкульне зауваження. Але гадаю, що й Вам хочеться почути від мене не репліки заради годиться, а мою щирі думку.

Ваша повість не припала мені до серця. Я бачу в ній ряд хиб, бачу невірні концепції, а чимало дрібних наче, але по суті принципіальних, огріхів по ходу повісті свідчать про те, що робота Ваша ще далеко не завершена.

Умовимось наперед: автор повинен критично підходити до зауважень, які дістав від рецензента, і зауваження рецензента аж ніяк не можуть бути імперативом для автора; одначе до кожного, навіть на перший погляд наче незначного і невірного, зауваження автор повинен ставитись з усією серйозністю, глибоко обдумати його і ніколи — ніколи! — жодне зауваження не залишити зовсім поза увагою. Я висловлюватиму свої думки на підставі того враження, яке справила на мене повість, не задумуючись над тим, сприймете Ви мою думку чи не сприймете: нехай мої зауваження стануть Вам матеріалом для розмислу, а висновки з цього розмислу зробіть самі.

В будові повісті я вбачаю три лінії організації сюжету: «проблема» повернення на Україну робітників, евакуйованих

в час війни на Урал; показ виробничого процесу й життя робітничого колективу на машинобудівному заводі; «дилема» кохання Сергія — Клава чи Паня? Ці три лінії, організуючи сюжет, дають кожна свою, але тісно й органічно сплетену з іншими фабулу. Крім того, виклад повісті насичено чималою дозою, так би мовити, філософських узагальнень, які Ви висловлюєте залюбки з приводу будь-якого положення в повісті чи й поза сюжетом повісті.

Відзначаю насамперед, що вибір людського й життєвого матеріалу зроблений Вами надзвичайно вдало. Робітник, як персонаж, і сюжет з робітничого життя є ще рідкими гостями на сторінках повістей і романів. Зразу кажу Вам: йдіть саме цим шляхом! Ви — на вірному шляху в шуканні сюжетів. Відзначаю й друге: Ви знаєте те, про що пишете, Ви володієте матеріалом з заводського життя, з робітничого побуту — Вам, безперечно, і карти в руки для писання повісті чи роману з робітничої тематики.

І це дуже втішно: це дає впевненість у тому, що робітнича тема приходиться в нашу літературу вірним шляхом — через авторів, які самі йдуть в літературу з робітничого середовища.

Я почну з останньої з трьох, визначених попередю, сюжетних ліній, — даруйте, що так «хірургічно» розтинаю Ваш твір, але ж Вам потрібні не загальні фрази, а конкретні поради, інколи, можливо, навіть, «технологічні».

Ви розв'яжете цю сюжетну концепцію «перемогою» Клави. Це дуже добре. І не тому, що Клава чимсь краща від Пані. А тому, що в образі Клави — перше кохання. Перемагає перше кохання, дарма що була розлука протягом мало не десятка років, дарма що за ці роки було чимало такого, що відштовхувало Сергія і Клаву, дарма що у Клави було вирішення ніколи не повернутись до Сергія, бо в ній жила образа кохання. Все це дає в романі оспівування першого кохання. Це романтично, це зворушливо, це просто — добре і порядно, це, нарешті, має прямий виховний ефект. Отже, розв'язка вірна і гарна. Але вона дещо знижена і.. зіпсована. По-перше, з'явився... трикутник — Сергій — Клава — Паня. Повірте мені, що цей «трикутник» — старий, заляжений... Нічого страшного в ньому нема, але він... пошлуватий, він знижує і Паню, і Клаву, і Сергія — отже, знижує і всю повість. Упиквіть його! Прошу Вас. Це піднесе повість, облагородить її, одірве від поганих літературних ремінісценцій! Униквіть його, не порушуючи близькості між Клавою і Сергієм, між Сергієм і Панею. Це надзвичайно важко, незрівнянно важче, як іти торованою стежкою

затріпаних в літературі трикутників. Але це треба зробити; — новаторство нашої літератури і в тому, щоб уникати буржуазних канонів, утверджуючи нові принципи нашого життя, отже, й нові взаємини між людьми. Не протиставляйте Паню Клаві! Поза усім сказаним, перед Вами, як автором, ще одна небезпека: читач буде співчувати Пані, новій, молодій людині, образові нашої сучасної молоді радянської жіпки — і він буде правий. Але через це Ваша вірна в принципі побудова, яка ґрунтується на торжестві першого кохання, викличе у читача неприємність до Клави. Може, я вдаюся в надмірні «тонкощі», але не нехтуйте цими тонкощами, бо в основі їх, під ними лежить правильне почуття нашої сучасної людини, Вашого читача, який хоче любити — і повинен любити — людину свого кола, свого покоління, своєї форми: Паню! Подумайте над цим усім. А роздумуючи, не пропустіть мимо уваги ще один мотив, який є все ж таки рушійною силою в цій сюжетній концепції: смерть Клавиної матері полегшує їй вирішення залишитись з Сергієм. Це — погано. Цього треба уникнути.

Друга сюжетна концепція — виробництво в усьому комплексі показу виробничих моментів: взаємини між робітниками в робітничому колективі, взаємини з керівництвом заводу й партійним керівництвом та весь робочий побут.

Працю треба показувати не довгими описами, а яскравими деталями, щоб опис був цікавий, пізнавальний для того, хто такого виробництва не знає, та конкретно, щоб опис захопив і того, хто в даному виробництві працює. А цього можна досягти тільки виявом непомітних на перший погляд, але завжди захованих у взаєминах виробників драматичних колізій, — їх умовно називаємо «конфліктами», але, по суті, «конфлікування» може і не бути. Такий опис праці захоплює всіх читачів: і тих, що не знають виробництва, і того, хто сам працює у цьому виді виробництва. Але Ви йдете переважно лінією описів і сентенцій з приводу них. Ви настійно (і, признаюсь, докучливо) нагадуєте про невиконання плану, про труднощі, які стоять на перешкоді, про переборення цих труднощів і виконання плану, але Ви не спиняєтесь над тим, як же діють люди в цьому випадку, як вони зв'язані між собою в тих діях. У Вас нема розкриття в дії й овій формі переборення отих труднощів. Аргументи про те, що продуктивність підвищилась в зв'язку з тим, що звернено увагу на поліпшення побутових умов робітників, — поважні, важливі і реальні (воно справді так і є — це підвищує продуктивність праці), але тільки їх замало, і не можна тільки такими «економічними» заходами підвищувати продук-

тивність. Є ще галузь свідомості, глибокої ідейності радянських людей. Завжди ми відчуваємо керівну і спрямовуючу роль в організації виробничого колективу. Ви не забуваєте про це: партії Ви приділяєте багато уваги. Ви вимагаєте від людей, щоб вони були свідомими, і люди в повісті — це крапці, ідейні люди. Але все це не перетворено в дійовий вияв, а проходить тільки в сентенціях і через це перестає бути рушійною силою, лишаячись здебільшого моралізуванням. Це не просто знижує ідейну і художню цінність повісті, це зводить нанівець її сприймання: читачеві це буде просто нудно. Зверніть увагу на те, як Ви подаєте керівництво. Ви вірно приділяєте цьому велику увагу — і директор, і профспілка, і партія — від низової організації аж до районної та обласної. Але чи впало Вам в око те, що партію Ви показуєте не так у діях комуністів, як у розмовах керівників з рядовими комуністами, нарадах керівництва, засіданнях, зборах партійних організацій? Все це доречно, бо в цьому житті партії теж. Але тільки цього замало. Зверніть увагу і на те, що коли йде партійний керівник в позавиробниче життя, в побут, у прості взаємини з людьми, то це, по-перше, трапляється з доручення партійної організації (мова іде про втручання в побут Бориса), яка вже помітила елементи розкладу в житті Бориса, а по-друге, партійний керівник виступає тоді як резонер, який розглагольствує з приводу того, що Борис десь там загуляв, не прийшов додому спати і це засмутило жінку... Дуже добре, що парторганізація доручила своєму керівникові заглянути і сюди, в побут Бориса, але погано, що автор повісті не зумів раніше побачити конфлікт Бориса із справжніми, чистими, твердими комуністами. Ось тут починався б справжній — дійовий — показ комуніста, партії, ролі партії в усьому нашому житті.

Вам властива взагалі одна нехороша манера, яка йде, на мою думку, від літературної недосвідченості і якої дуже легко позбутися — досить тільки помітити її. Ви висловлюєте якусь гостру думку, щось схоже на «ідейну хибу» або «ересь», і зразу беретесь заповзятю її спростовувати, доводити її неправильність. Доводите. Здебільшого доводите невдало — звulьгаризованими, примітивними аргументаціями з початкової «політграмоти». В результаті маємо таку картину: «ересь» висловлено, «докази» проти неї примітивні і просто малоцікаві, читач, отже, лишаяється не до кінця переконаний. А придивившись пильно, бачиш, що не треба було і спиняти увагу на цій «ересі», яка зовсім не впливає з концепції повісті, не пов'язана з нею і вставлена автором механічно — для фальшивої «глибокодумності», щоб цілий

контекст здавався, мовляв, «більш інтелектуальним». Так у Вас трапляється раз у раз по ходу повісті з безліччю всяких дрібних «ересей». Але так трапилось у Вас і з важливою справою. Ви не раз наголошуєте невірність відокремлення особистого від громадського для того, щоб (резонерствуючи) доводити шкідливість цього. А подумайте: може, краще буде в позитивних образах або катастрофах негативних образів просто показати органічне злиття особистих і громадських інтересів у нашої радянської людини! Це краще і переконливіше, аніж вдаватися у хащі «теоретичного» переборення антитези («розривності» особистого і громадського), ще й не маючи якихось особливо виразних, яскравих художніх аргументацій. Ми шукаємо протиріччя, але ні в якому разі не треба загадувати собі наперед негативну тезу з нехай і благородним завданням її розбити, раз ця теза не є власлива концепція твору, як пізніше довідуємось з повісткування. Я говорю про все це мовою теоретизування, бо Ви не раз на протязі повісті вдаєтесь саме до такої мови, а про залишки протиріч при соціалізмі навіть провадите на сторінках повісті спеціальну дискусію з самим собою, — з самим собою, я це підкреслюю, бо «уста» персонажів тут беруть участь чисто формально, а читач, дозвольте запевнити Вас, не візьме і взагалі ніякої участі. Читач хоче і має право вимагати від Вас, письменника, художнього образу, людини, її дій, мови, думок та взаємин з іншими людьми, а не авторських сентенцій: художній твір — це художнє виявлення ідей, а не їх конспективний виклад. Тут повинен діяти на читача образний світ, а не, нехай і сумлінний, виклад «проблених» автором дуже поважних і важливих матеріалів.

Принагідно до цього я хочу сказати ще про таке: Вам заважає дрібниця. Ви загромоздете повість дрібницями, і настільки, що інколи робите Ваших персонажів, дуже хороших і симпатичних людей, дріб'язковими. Навіщо Ви їх так ображаєте? Ви подивіться, скільки уваги Ви приділяєте розмовам про елементи хатнього побуту, про всякі речі домашнього вжитку, про одягу, їжу, фокстроти там і таке інше. Ваші персонажі — люди працьовитого життя, люди великих і видатних трудів, люди багатого життєвого досвіду, люди світлої і цілеспрямованої ідейності, а вони часто-густо або висловлюють «сентенції» (це в кращому разі), або всі розмови між собою наповнюють другорядними життєвими справами, яких в житті людини не обійти, але які не є змістом і сенсом її життя.

У Вас є ще невміння розпізнати, де влучна для сильного художнього вияву промовиста д е т а л ь (крізь яку виявля-

ться істотна риса людини, соціальне оточення, епоха, і яка діє), а де просто натуралістична подробиця, яка на світі існує і не є «протизаконною», але яка сама по собі нічого не доповнює ні до портрета людини, ні до розкриття взаємин між людьми (що і є головним сенсом літературного твору).

Тепер ще кілька слів про першу сюжетну лінію: «проблему» повернення на Україну евакуйованих під час війни.

Сьгодні цієї проблеми вже не існує, — життя вже давно розв'язало її. Тим паче Ви повинні висвітлити розв'язання цієї проблеми з цілковитою відповідністю історичній правді.

Україна і Урал — одна Соціалістична Вітчизна. Протиставляти їх — невірно. Навпаки, Ви маєте дуже слухну нагоду ще раз показати поєднання і нерозривність у радянської людини любові до рідного краю із любов'ю до всієї Вітчизни. Потяг людини повернутись до рідних місць цілком природний. Але ще дужчі в радянської людини-патріота почуття державної свідомості, почуття громадських і партійних обов'язків. Це наймогутніші патріотичні почуття. Зрозумійте, що невірно шукати тут «особисте» й «громадське» — вони завжди єдині в радянської людини, а протиставленням, бодай найменшим, «особистого» і «громадського» Ви просто ображаєте радянського патріота, яке б для кожного окремого випадку не було вирішення (залишитись чи повернутись?).

Ви поглиблюєте свою помилку ще й тим, що висуваєте раптом «економічні» мотиви. Слів нема — це дуже добре, що українці, евакуйовані з України, на Уралі зустріли дбайливе піклування і, зокрема, позачергово діставали квартири. То була не просто «вигода» для заводу, зацікавленого затримати у себе кваліфіковану робочу силу, то був вияв дружби народів, вияв піклування партії й народу про кожну радянську людину.

Робітники українських заводів, перебазованих на Урал, віддано і героїчно працювали на оборону Радянської Вітчизни в тилу, а мільйони інших українців в цей час — слідом за Радянською Армією-визволителькою — повертались додому на Україну, приходили в свої поруйновані міста й села, на згарища рідних домівок і віддано, героїчно працювали, відбудовуючи свій колгосп, свій завод, своє місто. І вони були такі ж чисті серцем, міцні духом і незламні своєю комуністичною ідейністю — радянські патріоти, як і ті, які залишались ще на Уралі, своєю патріотичною працею допомагаючи армії громити й добивати ворога.

Так було, і інакше бути не могло. Для радянського патріота ніколи не вирішував і не вирішує жодну справу тільки, так би мовити, «економічний» бік, хоча він і важить дуже

багато. Я певний, що саме так думаєте і Ви. Але Вам не пощастило вірно відтворити минуле — вирішення «проблеми», яку давно і вірно вирішило саме життя.

Я висловив свої думки і прошу пробачити, якщо чимось дошкулив Вам. Справа в тому, що запально говорив тоді, коли є з приводу чого говорити, і я б хотів, щоб Ви задумались над тим, що я вважаю невірним у Вашій повісті.

Я б хотів також, щоб Ви перечитали і передумали всю Вашу повість від слова до слова і щоб не обмежились тільки окремими поправками чи вставками, а переписали всю повість від початку до кінця. Коли ж трапиться, що Ви відкладете її, щоб полежала, а сядете за нову книгу, то їй це буде дуже добре, — і я б хотів тоді, щоб мої міркування не дали Вам спокою і під час праці над новою книгою...»

Саме на цьому я уриваю публікування листа до товариша С. Я хочу наголосити: найгостріша критика написаної речі, невдача роботи над першою книгою, навіть цілковитий неуспіх першої книги ні в якому разі не повинні обірвати в молодого літератора його бажання, його рішення писати. Навпаки, саме гостра критика і повинна підносити це бажання, гартувати це вирішення. Бо вона підносить, гартує і творчо збагачує автора. Вона примушує його замислитись над своєю роботою, скеровує його увагу на те, чого він сам у творчому горінні не добачив, розкриває перед ним інший погляд на ідеї й сюжети, що захопили його, виховує в ньому почуття самокритики. А самокритика для письменника — це все, і насамперед в самокритичному ставленні до своїх творів починається справжня письменницька робота, народжується письменник.

Нехай кожний початківець знає: мало хто з письменників увійшов у літературу своїм першим твором, ще менше випадків, коли перший твір не зазнав великих змін, переробок, поправок після суворої критики. А здебільшого письменник перед тим, як опублікувати свій новий твір, відкладає його геть, заховує в далеку шухляду. В цьому — боротьба письменника за свою майстерність, в цьому гартування його відповідальності, в цьому — зростання нашої літератури.

Але товариш С. — дарма що не опублікував ще своєї першої книги — зростає як справжній письменник. Він не залишив праці над романом, про який була мова. Він переписав його в новій редакції. Він наполегливо хоче дійти поставленої мети.

Я б хотів, щоб ця, друга, редакція стала достойна друку. Але, можливо, і друга редакція не зразу буде завершеним твором. Можливо, і над нею товариша С. чекає ще праця

і праця. Щастя йому: він справді любить літературу, і йому сщо сказати нове.

Але якщо цей роман все ж таки не вдасться С., я певний, що він не опустить рук. Він розповів мені вже нову тему, новий сюжет, здобув новий матеріал для іншої книги. І у мене немає ніякого сумніву, що коли він не зуміє, може, застосувати здобутий досвід для переробки першої книги, то він зуміє скористатися з нього, коли писатиме нову.

ТОВАРИШКА О.

Я не знав особисто товаришку О., коли до мене потрапив рукопис її книги. Це була перша книга товаришки О., але це був солідний рукопис на півтисячі сторінок.

Та значною була ця праця не тільки за своїм обсягом, але й за своїм задумом.

Автор поставив собі завдання дати широкий опис боротьби робітничого класу і трудового селянства Галичини від часів першої світової війни (1914—1918 рр.) і аж до наших днів.

Як і слід було чекати, автор особливу увагу зосередив на показі керівної, організуючої ролі Комуністичної партії у визвольній боротьбі. Центральна група персонажів роману — робітники-комуністи на нафтових промислах Дрогобича та комуністи-селяни в гірських селах Прикарпаття. Між ними триває постійний зв'язок, і діяльність комуністів розкривається в постійних і непослабних зв'язках з масами робітників та трудового селянства Галичини.

В романі в основному вдало показано шлях його головного героя. Роман розкриває зростання класової свідомості трудівника. Герой роману — хлопець з бідняцької селянської родини, пауперизованої поміщицькою та куркульською експлуатацією, — потрапляє на нафтові промисли, на завод, здобуває робочу кваліфікацію. Там же зростає і його класова свідомість. Пізніше, власлідок економічної кризи в панській Польщі, що руйнує промисловість, він знову повертається в село, але повертається вже свідомим пролетарем: він пройшов гарт боротьби, він став комсомольцем, потім комуністом. На село він приходить тепер не тільки в шуканнях будь-якого заробітку, але й маючи доручення Комуністичної партії вести конкретну роботу між селян. Він гуртує навколо себе сільський актив, бореться і проти державної влади капіталістів, і проти куркулів та націоналістів. Здобувши великий авторитет поміж трудового селянства, підіймає селян на повстання. Але незабаром героя повстання ув'язнюють. В дві визволення Західної України Радянською Армією він

повертається з тюрми, організовує перший колгосп. Коли навала гітлерівського фашизму обрушується на СРСР, герой іде в гори, утворює партизанський загін і не складає зброї до години перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Щоб вірно розкрити шлях головного героя, треба знати всю епоху, в яку розвивається його діяльність. А епоха роману товаришки О.— найважливіша в житті й розвитку українського народу. Це — епоха боротьби за соціальне і національне визволення, перемоги над силами реакції, утворення Радянської влади, возз'єднання українських земель, боротьби за соціалізм і становлення в людині нової, соціалістичної свідомості; епоха великих справ — перетворення життя і перетворення людини.

Перед товаришкою О. постало виключно складне завдання: розкрити цю епоху життя українського народу не на вільних землях Радянської України, а саме на західно-українських землях, тоді ще загарбаних польським панством, розкрити цю епоху в образах людей, які прагнуть і добиваються соціальної і національної волі, запалені прикладом всього українського народу, що вже — по цей бік Збруча — виборює собі свободу і будує своє вільне соціалістичне життя. Для цього автор повинен був добре вивчити життя Галичини в усіх складних сплетіннях національно-визвольної боротьби.

Глибоку пошану викликає сама сміливість автора взяти на себе таке відповідальне завдання для своєї першої книги.

На жаль, автору ще не вдалося вийти переможцем у великій битві з матеріалом.

Історична тема — нехай буде вона з давно минулого чи з недавніх часів — ставить до автора найсуворіші вимоги.

Адже застосування методу соціалістичного реалізму до недавніх історичних подій означає не просто сумлінний опис подій, які передували нашому сучасному. Розглядаючи минуле, ми бачимо, як народжувалось в ньому наше сучасне, в історичних процесах минулого ми вбачаємо зародки майбутнього.

Ти взявся розповісти історичну правду, і ти розповідаєш її сучасникові. Ти розповідаєш сьогодні, коли минуло після дальшого розвитку історичних подій, з вершини сьогоднішнього дня, стало тобі і читачеві виразнішим, яснішим, зрозумілішим, коли ти бачиш результати минулих подій, і ти, і читач краще розумієте самий сенс і саме значення цих подій. Ти не маєш права на будь-який найдрібніший огріх, якого ти ще міг допуститися в час перебігу подій, ще не осягнувши тоді їх до кінця. В історичному романі ти ви-

ступасяш неначе суддею минулого, речником сучасного і провісником майбутнього.

Товаришка О. зуміла багато історичних подій подати в марксистському висвітленні. Але вона недостатньо ознайомилась із специфікою місцевого життя — і це призвело до огріхів. А огріх, який би не був він малий, неодмінно руйнує і саму вірність бачення.

Товаришка О., безумовно, літературно обдарована людина. Але вона не опанувала ще досконало словом, і літературна недосконалість твору помстилась авторові на розкритті самого змісту роману, а це також руйнує вірність відтворення історичних подій.

Я наведу тут лише один приклад до щойно висловленої тези про те, як недостатнє вивчення своєрідних умов місцевого життя і огріхи внаслідок цього руйнують і саму вірність бачення історичних подій.

Український буржуазний націоналізм — вірний слуга воєнничого імперіалізму — як відомо, намагався перетворити землі Західної України на плацдарм наступу фашизму на соціалістичні здобутки всього українського народу. Даючи в романі широкий показ життя в Західній Україні, змальовуючи картину соціальної і національної визвольної боротьби на її землях, не тільки не можна обминати мерзенні дії українських буржуазних націоналістів — бо це було б кричущим порушенням історичної правди, — а, навпаки, потрібно глибоко розкрити буржуазний націоналізм в його класовій природі, його антинаціональність, ворожість до народу, щоб художнім словом затаврувати всю його кайнову роль в історії боротьби трудящих західних земель України за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з матір'ю — Радянською Україною.

В романі товаришки О., в другій його частині, де розповідається вже про часи Вітчизняної війни, показано зрадницьку діяльність українсько-німецьких націоналістів, їх прямі зв'язки з іноземною реакцією, їх холопське вислужування перед гітлерівцями. В романі вірно показано підлі акції організацій українських націоналістів — каральні заходи, утворення фашистських військових загонів, провокаційні дії УПА в її «двобічній діяльності» — немовби проти гітлерівців, а насправді проти Радянської держави та радянських людей. Але в першій частині роману, яка охоплює період від 1918 року до днів історичного возз'єднання, автор відтворив лише «акції» націоналістів пори громадянської війни на Україні. Далі ж він губить нитку намотування націоналістичного клубка, навіть уриває її, пославши на випад-

кову загибель куркуля-націоналіста, випущеного з військових організацій українських націоналістів у село з спеціальним завданням підривної роботи. Ворог вмирає, напоровшись на свої власні вила, що, очевидно, треба приймати як певний символ, який, проте, до читача не доходить та й в основі своїй невірний. Ніякої «акції» цей резидент націоналістів, власне, не здійснює. В романі не показано також всієї підступної антинародної діяльності націоналістів в усьому періоді між війнами. Історія каже нам протилежне: діяльність націоналістів завжди і постійно завдавала величезної шкоди українському народові на західних землях України, зриваючи всепародність боротьби за визволення. Автор не побачив як слід підлої, зрадницької діяльності українських націоналістів в довоєнний період, зокрема не показав мерзенних підступів уніатських попів, агентів Ватикану, що, прикриваючися своєю ненавистю до польського уряду, нібито боротьбою за національне визволення, насправді намагались спрямувати боротьбу українців тільки в річище національного протесту й відвернути їх від боротьби за соціальне визволення, тобто зірвати всю справу визвольної боротьби. Автор не розвінчав усієї безперестанної антинародної «діяльності» українського буржуазного націоналізму, уособленого в куркулях, уніатських попах, всіляких контрреволюційних недобитках, на всьому протязі історії західних земель України. Все це зруйнувало вірність відтворення історичного процесу, викривило історичну правду, бо український буржуазний націоналізм є виявом класової акції українського куркульства та буржуазії. Інша річ, що націоналізм, як це завжди буває з внутрішньою контрреволюцією, використовується іноземною контрреволюцією, міжнародним імперіалізмом.

Я, звичайно, не переповідаю тут усіх хиб та огріхів роману. Я тільки хочу — в розвиток другої тези про те, що недосконалість форми твору мститься авторові, руйнуючи вірність самого змісту твору, — звернути увагу на ті хибки, які характерні для багатьох перших книг початківців.

Товаришка О. буде весь виклад книги як чергування епізодів та коротких переказів подій, які сталися між епізодами. Одну частину подій вона розкриває в дійовій формі, а другу частину тільки конспектує. Самий принцип побудови художнього твору в такому плані допчуляє при читанні: він гальмує розвиток дії, аморфні переповідальні шматки зривають ефективність попередніх дійових епізодів — і самий роман перетворюється на щось подібне до інсценізації історичних подій з риторичними авторськими ре-

марками. Таким постійним конспектуванням подій (взагалі конспектування не є засіб для художнього твору), ще й з докучливими авторськими сентенціями, автор намагається примітивно на в'язати свою думку читачеві, замість розкрити її, цю свою думку, через думання, відчуження та діяння персонажів роману. І читач починає нарікати на автора, читач перестає сприймати дійових осіб роману як живі образи, — він починає дивитись на них, як на пішаків, яких перед його очима автор пересуває на шахматній дошці для здійснення свого плану. Читач втрачає безпосередність відчуження образів і ідей твору, починає вбачати «умисність» і в дійових епізодах. Так через недосконалість форми твору втрачає свою силу і його зміст.

Автор забуває, а може, й не знає того, що діалог — це дія, хоч і виявлена засобами розмови. Діалог завжди повинен розкривати і суть розмови, і взаємини між тими, хто розмовляє, а також і характер кожного з співрозмовників. А тим часом автор вдається до діалога здебільшого тільки для того, щоб подати читачеві певну довідку про події, які відбуваються поза місцем дії. Інформаційна функція діалога в прозовому творі безперечна, але вичерпувати діалог тільки завданням інформації певірно: це обмежує художні засоби автора, збіднює художню насиченість твору, мертвить живі образи людей в романі.

Мова — це жива людина. Кожна людина має свій, притаманний їй, свосрідний спосіб висловлювання, дарма що з усіма іншими людьми одною з нею національності говорить одною мовою. Мова людини нерозривно зв'язана з її мисленням. Загальнонаціональний характер мови не виключає її індивідуальних особливостей у людей. В мові людини виявляється її ідейний світ, її соціальний стан, її професія, її характер, її темперамент, її душевний стан в цю хвилину, нарешті. Тому і в романі мова кожної дійової особи повинна бути персоніфікована, тобто належати тільки їй, будучи однією від мови інших персонажів. Читач повинен по мові пізнавати кожну дійову особу — по конструкції речення, по характерних зворотах, по темпу та інтонації, інколи навіть по окремих словах.

Товаришка О. забуває про це або, може, й не знає цього. Всі люди, які діють в сюжеті роману, говорять одною, приблизною, так би мовити, однаковою для всіх мовою — без індивідуалізації.

Мова — і дійових осіб, і всього викладу — в художньому творі повинна також точно відтворювати час і місце дії: не можна вживати вислови, які з'явилися недавно, якщо ти

розповідаєш про час, коли цих висловів у мові ще не було.

А дійові особи в романі товаришки О., розповідаючи про події минулого, вживають нових слів, які в ті часи навіть не існували. Та й сам автор, товаришка О., у своїх авторських відступах вдається часто до мовних висловів, не відповідних природі речей, про які вона говорить. І від цього опис подій втрачає свою вірогідність, свою життєвість, свою реалістичність.

Мова — зброя письменника. Мовою промовляє літературний твір до серця і розуму читача.

Знати мову, уміти володіти мовою — це найперше для людини, яка бере перо в руки, щоб вивістити іншим людям свої почування і свої думки, щоб пробудити в людях їх почування і їх думки.

Я радий, що товаришка О. сприйняла критику її книги, дарма що критика була якнайсуворіша. Ще більшу радість викликає те, що товаришка О. вміє самокритично поставитися до своєї роботи і запалена бажанням свої помилки рішуче і до кінця виправити.

Саме це дає підстави сподіватися, що капітальна праця товаришки О. буде вивершена і товаришка О. прийде в українську радянську літературу та займе своє місце поміж нашими романістами.

ТОВАРИШ Д.

Товариша Д. я знав як молодого поета, — останні два-три роки на сторінках журналів починали з'являтися його ліричні вірші.

І раптом товариш Д. прибув до мене і поклав на стіл грубезний рукопис науково-фантастичного роману.

Годі й говорити про те, який важливий це жанр — наукова фантастика, годі й доводити, як це прикро, що досі важливі наукові проблеми не мають своїх оспівувачів, своїх мрійників у літературі, що великий поступ радянської науки не опоетизовується, недостатньо популяризується серед молоді.

Той факт, що автором науково-фантастичного роману — після такої довгої перерви в цьому жанрі в нашій літературі — виступає саме молодий літератор, який щойно після війни тільки-тільки розпочинає свою літературну роботу (ліричними віршами), і науково-фантастичний роман є, власне, його першою книгою — факт неабиякої ваги.

Адже жанр наукової фантастики — вельми складний і трудний літературний жанр: робота в цьому жанрі вимагає

не тільки знання життя, не тільки літературної майстерності, але й всебічної і ґрунтовної наукової підготовки.

Адже саме в жанрі наукової фантастики, який все ще перебуває під значним впливом традицій буржуазної літератури, особливо потрібний новатор!

Прямо скажу: з хвилюванням перегорнув я першу сторінку рукопису товариша Д.

І прямо скажу: ще з більшим хвилюванням я перегорнув останню сторінку рукопису.

Бо я перечитав рукопис книги, який, безперечно, може бути надрукований — і книга ця буде цікава читачеві, потрібна й корисна справі популяризації науки, плідна і мріями про дальший розвиток наукових проблем. Бо я зазнаю мився з письменником, який, безперечно, може і буде писати науково-фантастичні книги.

І саме тому я написав для видавництва «розносну» рецензію на книгу товариша Д.

Товариша Д. захопили найважливіші наукові проблеми — і їм присвятив він свій роман. І в оволодінні науковим матеріалом товариш Д. показав себе аж ніяк не дилетантом, а компетентним знавцем.

Як же не радіти і не вітати товариша Д.?

Товариш Д. виявився і не вузьким «фахівцем» наукової теми, в романі він не трактує наукові теорії в одриві від життя і взаємин між людьми, він зумів зв'язати всі напрямки роману — специфічно-науковий, соціальний та політичний — в один міцний вузол, розкрити в єдиному процесі.

Як же не вітати товариша Д. і не радіти за нашу літературу?

Товариш Д. зумів опанувати складну наукову тему і зумів у романі не просто викласти її, а інтерпретувати: він виявив різні течії в цій царині науки і показав їх боротьбу між собою, він спромігся дати вірне марксистське тлумачення цій боротьбі, як боротьбі двох світоглядів у науці — світогляду матеріалістичного і світогляду ідеалістичного. Боротьба двох наукових теорій, змагання наукових проблем породили боротьбу ідей. Боротьба ідей дала гостре політичне насичення роману і породила нові проблеми — виховання, навчання та ґартування молодих кадрів радянської науки. І дійове розв'язання цих проблем своєю чергою породило ряд проблем іншого порядку — моральних, етичних, побутових, — які достали із взаємин між старшим і молодим поколінням радянських учених. Схрещення, сплетіння, конфліктування цих численних ідей та проблем і утворили сюжет роману — складний, суперечливий сюжет.

Читати роман товариша Д. можна лише одним махом, не одриваючися від захоплюючої, сповненої незвичайних пригод у шаленому льоті розвитку дії, фабули.

І все ж таки в наших розмовах з товаришем Д. я говорив йому тільки гіркі слова.

Книга мала безліч хиб,— я вказав товаришеві Д. на всі, які тільки зміг побачити. То були хиби мовні, стилістичні, композиційні, то були хиби гірші: хибне бачення життєвих явищ і хибне їх відтворення, фальшиве характеризування людей і фальшиві взаємини між людьми, гіперболізація окремих якостей людини і певірно визначення ролі окремої людини в колективі. Роман взагалі треба було написати наново, бо, написаний різними планами, він не держався купи, бо, коли б просто правити усі хиби й огріхи по рукопису, важко було б відшукати неправлений текст.

Але не за це найдужче лаяв я товариша Д., бо все це піддається правленню і, безперечно, буде виправлене. Я лаяв пайдужче товариша Д.— і лаятому зпов — саме за те, чого він не виправить у романі.

Прозаїк Д.— людина молода, талановита й освічена — взявся за вельми важливий в літературі жанр, сумлінно опанував наукову тему, охопив великий комплекс актуальних наукових проблем і виявив це в складних і важливих явищах нашої реальної живої радянської дійсності, важливих взаєминах між радянськими людьми, виступив як палкий прибічник передової, прогресивної матеріалістичної теорії в науці, виступив і як палкий оспівувач нових, соціалістичних взаємин між людьми, виступив, отже, як п о в а т о р.

Але, маючи такі якості і володіючи так матеріалом, товариш Д., одначе, не визнав за потрібне так само сумлінно і творчо підійти до самої літератури і не виступив в ній своїм романом теж як п о в а т о р.

Товариш Д. просто пішов слід у слід за відомими вже йому зразками в нашій вітчизняній та світовій літературі, поплентався старим, битим, торованим шляхом і віддався в полон старим традиціям.

Справді-бо, чому одвіку встановилася така «традиція», що науково-фантастичні романи пишуть неодмінно в пригодницькому плані? Безперечно, пригодницький план має всі права на існування в радянській літературі, пригодницький план має чимало своїх особливих, дуже важливих цінностей, до пригодницького плану у нас незаслужено знижено увагу і навіть виробилося дещо презирливе ставлення поміж письменників, а надто — критиків. І це дуже прикро і шкід-

ливо: пригодницький жанр у літературі, надто в літературі для молодого читача, повинен неодмінно існувати, всебічно підтримуватися і розвиватися. Але чому все-таки популяризація досягнень науки, вирішення наукових проблем і пронагада наукових перспектив повинні бути віддані тільки пригодницькому жанрові?

Чи не прямим завданням радянського літератора, який присвячує себе безпосередньому служінню радянській науці, є шукання нових способів для вияву жанру? Чи не обов'язком радянського літератора, який віддається жанрові наукової фантастики, є стати новатором у цьому жанрі?

Мені здається, що в нашій сучасній радянській літературі — літературі соціалістичного реалізму — жанр наукової фантастики має шукати дороги до читача не тільки через пригодництво, а може, насамперед через поглиблення і загострення наукової проблематики, через шукання конфліктів у самій науці, через показ взаємин між людьми, що науку творять, через розкриття великих перспектив нашої науки. Мені здається, що в цьому жанрі радянський письменник повинен шукати сюжети, які виростають з досягнень та проблем радянської науки, виникають із зіткнення цих проблем з життям, світоглядом людей, які будують комунізм.

Саме такий матеріал — досягнення і проблеми радянської науки, зіткнення цих досягнень та проблем з життям, будівництвом та взаєминами між людьми, бачення перспективи розвитку науки та життя — і опанував, здається мені, товариш Д. Але, на жаль, з легким серцем, не переболівши болями нашої літератури, товариш Д. віддав цей прекрасний сам по собі і добре ним опанований матеріал на поталу традиційному для науково-фантастичного жанру пригодництву. Товариш Д. міг зробити, але не зробив. Товариш Д. міг і повинен був стати новатором, але не схотів і не став.

Це не знищило книги, але це — знизило її.

Товариш Д., безперечно, виправить, переробить роман, і він буде цілком пристойним науково-фантастичним романом. Але замість стати значним літературним явищем, яким могла і повинна бути книга товариша Д., вона буде в такому разі тільки черговим літературним фактом. Замість стати новаторською книгою, вона може лише зайняти чергове місце на полиці величезної бібліотеки наукової фантастики, розпочатої, скажімо, ще Жюлем Верном і продовжуваної на полі української літератури з ським-таким успіхом, скажімо, і автором цих рядків.

Я закликаю товариша Д. — молодого, вдумливого і талаповитого, — а разом з ним і усіх інших молодих літераторів,

які бажають присвятити свою літературну роботу радянській науці, серйозно задуматися над цими судженнями, висловленими від пристрасного уболівання за науково-фантастичний жанр у нашій літературі.

Чотири неопубліковані рукописи, про які мова, — це тільки незначна частка величезної кількості прозових творів, що перебувають у портфелях видавництва, по редакціях журналів, у кабінеті молодого автора або у старших письменників на руках. Літературний творчий процес нині охоплює найширші кола молоді.

Думки про твори молодих товаришів виникли у мене при читанні рукописів на підставі власного творчого досвіду. Мені здається, що це не тільки право, але й обов'язок кожного письменника.

Не можна стримати бажання сказати свою думку про книгу молодого письменника, про його першу книгу, коли дивишся на нашу сучасну літературу, на нашу сучасну прозу зокрема. Ми маємо зараз в українській радянській літературі величезне буяння творчих сил. В українську літературу йдуть нові й нові молоді творчі кадри. Їх багато, і вони багаті.

Про багатство нашої молоді прози свідчить не тільки її кількість, про це свідчить насамперед її тематична та жанрова різноманітність. Твори молодих прозаїків — відомі вже читачеві чи не відомі, бо ще не опубліковані, — широко охоплюють наше сучасне життя. Молоді прозаїки також пробують свої сили на різних жанрових напрямках. І що найголовніше — твори молодих прозаїків ідейно насичені, непримиренні до ворожої ідеології, наступальні своєю цілеспрямованістю. А ідейність книги, устремління письменника своєю книгою збагатити ідейно читача — це найбільше багатство літератури, і саме вона — ідейність книги — забезпечує дальший розвиток літератури, накопичення всіх інших багатств літературного твору, зміцнення та зростання майстерності.

Певна річ, перші книги молодих прозаїків мають ще багато недоліків. Але це недоліки зростання, це недоліки від зрослих вимог до літературного твору. Бо наша література нині вийшла на такий ідейно-художній рівень, що ми маємо право вимагати і від першої книги молодого письменника високого ідейного і художнього рівня. Високим-бо став ідейний рівень та культурний розвиток радянського читача.

І коли перечитуєш багато рукописів молодих письменників, коли від одного до другого твору стежиш за тим, як

творче дерзання охоплює все більше коло найважливіших питань нашої сучасності, як око письменника бачить щораз більше живих образів наших сучасників, як чимраз більше рис нової, комуністичної людини розкривається в тих образах перед читачем і як чимраз довершенишим стає самий художній показ нашого життя та наших людей,— то радісне хвилювання охоплює тебе, не залишаючи ніякого сумніву в тому, що наша молода проза спроможна виконати поставлені перед нею серйозні завдання.

А завдання ці молоді письменники усвідомлюють: показати людству величезні перетворення в нашій країні, що просте до комунізму, показати людям світу комуністичну людину, яка є їх творцем.

Я думаю, що наша проза, яка досягла такого розвитку за ці роки, зараз, вбираючи в себе нові й нові творчі сили, стоїть перед новим етапом буйного розквіту.

1950

ПРО МОВУ

Стиль кожного письменника, складаючись на основі єдиної національної мови, відрізняється однак від стилю інших письменників, і це дає нам підстави говорити про мову того чи іншого письменника. Ми говоримо: мова Шевченка, мова Франка, мова Мирного.

Однак і мови усіх письменників — мова художніх творів, яку ми умовно зevamo літературною мовою,— відрізняються якоюсь мірою від широковживаної розмовної мови, яку ми, теж умовно, але цілком справедливо, зevamo — народною.

Природність цієї відмінності мови літературної від мови народної всім зрозуміла, не варто на цьому затримуватись, плутати цих визначень не треба, це також ясно кожному, але так само зрозуміло і ясно кожному, що літературна мова утворюється неодмінно на основі мови народної.

І так само, думаю я, кожний письменник повинен знати, ніколи не забувати і добре усвідомлювати, що кожна національна мова розвивається в могутньому прагненні якнайбільше зблизити мову народну і мову літературну. Саме в цьому має бути її найбільша довершеність, саме в цьому буде її найбільша сила й могутність.

Тому, здається мені, потрібно насамперед домогтись цілковитої ясності у справі взаємодіяння народної та літератур-

ної мови, а також в усвідомленні ролі письменника в цьому процесі взаємодіяння.

Не знаю, чи безпомилкове моє твердження, але я думаю, що українська національна мова у величому процесі зближення народної та літературної мов перебуває нині у вигідному становищі. В українській національній мові, на мій погляд, ця близькість доволі значна.

Причин такого стану, очевидно, багато. Поміж тих причин є, звичайно, і позитивні і негативні.

Сталося це, по-перше, в результаті колишнього, до революції, процесу штучного гальмування розвитку української літературної мови через довголітні, вікові адміністративні заборони української літературної мови. Це, на мою думку, одна з дуже відчутних негативних причин, що довгий час обумовлювала й певне відставання української літературної мови. Процес цей, проте, не міг в свій час не викликати протидію, яка таїла в собі деякі позитивні наслідки. Бо, як наслідок цього, водночас із штучним збідненням літературної мови відбувався процес буйного розвитку мови народної взагалі і, зокрема, усних форм літературної творчості — думи, пісні, казки абощо, які надзвичайно збагатили народну мову: її словник, її образність, скарбницю її ідіом. Таким чином, сама народна мова значно наблизилась до літературної мови.

Сталося це також і тому — тепер говоримо про пайззначнішу позитивну причину, — що основоположники української літературної мови ясними очима дивились на світ, мету літератури бачили в служінні народові, отже, й літературну мову розуміли тільки як виплід мови народної. Слідом за Котляревським та Квіткою — піонерами творення української літературної мови, які стояли на позиціях пайширишого використання народних джерел, — прийшов у світ геніальний співець народної волі і правди, засновник революційно-демократичної української літератури та великий мовотворець українського народу Тарас Шевченко. Великий Шевченко не робив якогось фетиша з народної лексики, як це пробували робити пізніше різні вульгаризатори, шовіністи й націоналісти. Шевченко любовно і безмежно талановито викушував народність літературної мови, не цураючись благотворних впливів інших мов і, зокрема, російської мови. Свій могутній талант він віддавав на те, щоб саме народну мову зробити літературною мовою української нації. Бо мову він любив не як естет, а як борець, і потрібна вона йому була не для самомилування, а як зброя в боротьбі проти сваволі й рабства, на яку він піднімав весь український народ у

братстві з іншими слов'янськими народами. Бо йому треба було, щоб кожне слово літературного твору дійшло до душі й серця кожної людини в народі.

Могутній талант і чудова діяльність Шевченка, здається мені,— найбільша причина близькості української народної та літературної мови, яку ми маємо зараз.

Як ми знаємо, вся післяшевченківська боротьба за українську мову відбувалась саме як боротьба за Шевченкову мову, тобто за народність літературної мови, за народність і української національної мови. Ця боротьба почалась ще в шевченківські часи (відрив від народності в мові уособлював, як відомо, Пантелеймон Куліш), запекло точилась і після Шевченка до революції проти згаданих вище позицій лженародності, націоналізму та декадентства, заспілкованого з контрреволюцією; була вона і пізніше, майже до наших днів,— забагато честі згадувати ще раз всіх отих мовописувачів. І хоча й щастило інколи тим націоналістичним і космополітичним пігмеям децю нашкодити літературній мові,— радянська література змела їх геть, а в народній мові від їх мовописувачества не залишилося і сліду.

Народна українська мова народила шевченківську літературну мову, і саме тому нам так вільно тепер йти далі й далі в справі збагачення нашої мови, в боротьбі за пайбільше зближення народної і літературної мов, йти, отже, вірним шляхом творення національної мови українського народу.

Що в цій перспективі взаємодіяння здається найголовнішим мені, не фахівцеві-мовознавцеві, а письменникові-практикові літературного процесу?

Це — питання впливу мови народної на мову літературну і, навпаки, мови літературної на мову народну.

Мені здається, що коли говоримо про діяння мови народної на мову літературну, то ми, письменники, насамперед маємо на думці впливи, які йдуть від обласних діалектів.

Коли ж ми говоримо про діяння літературної мови на народну, то тут перед нами виникають питання впливу класичної спадщини, а також питання словотворення, архаїзмів, іншомовних слів — в лексиці та деяких конструктивних змін — у синтаксису.

Щодо ставлення до обласних діалектів, то зрозуміло, що обласні діалекти — в загальноісторичному процесі — можуть так чи інакше діяти на збагачення національної мови, але тільки за умов непорушного додержання граматичного кодексу та перевірки окремих слів або ідіом нормами національної мови, тобто за умов їх загальної зрозумілості.

І мені здається, що якраз ми, письменники, і мусимо бути в першу чергу тими «бракувальниками», які стоять на сторожі процесу приймання чи відхилення тих чи інших діалектизмів. Зрозуміло, що на кожного з нас це покладає величезну відповідальність. Кожний з нас на цьому посту повинен бути озброєний глибоким знанням науки про мову і бути видатним знавцем своєї рідної мови та її діалектів також.

Якийсь час раніше поміж радянських письменників — не кажучи вже про письменників дореволюційних — була поширена доволі примітивна тенденція до широкого запровадження в літературну мову діалектизмів. До возз'єднання України книги, які видавались у західних областях, в масі своїй писалися діалектом. Та й поміж письменників східних областей були «аматори» викохування діалектів — чи то сумських, чи то подільських, чи то чернігівських абощо. Тепер такої тенденції давно нема: ми бачимо, що й ці письменники стають на шлях суворого критичного ставлення до мови своїх творів. Одначе окремі слова або специфічні обласні вирази раз у раз фігурують у мові того чи іншого письменника. І трапляється це не випадково: письменник цілком свідомо запроваджує обласне слово і категорично відстоює його право на існування. Письменник доводить потребу вживання цього слова для найбільш точного виразу своєї думки, для найбільш характерного змалювання живого образу або для найбільш барвистого відтворення місцевого колориту. Я сумніваюсь, щоб знайшовся бодай один письменник, у якого не було б з такого приводу суперечок, а інколи запеклих боїв з літредакторами.

Як же бути? Хто правий?

Правий, звичайно, літредактор. Він стоїть на сторожі чистоти національної мови. Інша річ, якщо літредактор не великий знавець мови — тільки начотчик і талмудист — і старання його спрямовуються не до очищення мови, а тільки до її збіднення. Такого літредактора треба негайно замінити іншим.

Має рацію одначе раз у раз і письменник. І не завжди йому слід складати зброю в «бою» з літредактором. Я думаю, що в ряді випадків слово з обласного діалекту має право на життя, може бути застосовано в художній літературі і збільшує силу художнього впливу, не завдаючи ніякої шкоди національній мові.

Але і письменник, і редактор повинні бути дуже суворими до кожного такого діалектизму.

Я вважаю, що ось які міркування мають передусім керувати і письменником, і редактором:

1. Тільки те з обласних слів має право на появу в літературній мові, яке визначає зовсім конкретну річ або конкретне поняття. Всяке абстрактне поняття повинне неодмінно мати коріння в національній мові.

2. Але вислів чи термін цей — через своє кореневе походження — повинні бути зрозумілими всім, хто говорить українською мовою.

3. Слово, яке може бути незрозумілим значній частині людей, що говорять українською мовою, можна допустити лише в рідких випадках, коли цього вимагає характеристика дійової особи або змалювання місцевості,— як елемент побуту, пейзажу або як своєрідна «довідка» про місце походження дійової особи. Трапляється це здебільшого в прямій мові дійових осіб — в монологі чи діалозі,— а не в авторських міркуваннях. Але завжди, кожного разу, доцільність вживання такого слова може бути вирішена, тільки виходячи з цілого контексту.

Можливі, звичайно, ще інші випадки використання діалектизмів,— про те мають сказати своє слово фахівці-мовознавці. В кожному разі я, як письменник, вважаю, що обласне слово в літературній мові само по собі не живе, воно може жити — в разі потреби — тільки в контексті. Причому контекст повинен вугрішньо пояснювати значення цього слова.

І письменник, і редактор повинні завжди пам'ятати, що кожний діалектизм — це кіл, забитий між літературним твором і широким читачем, а багато діалектизмів — це вже буде частокіл, і ця огорожа може зовсім заслонити письменника від його читача. А відрив від читача — це смерть для літературного твору, тяжка рана для цілої літератури.

Щодо жаргону, то мені здається, що немає потреби довго спинятись на цьому питанні. Справа зовсім ясна: всякий жаргон, як квінтесенція якогось діалекту, повинен нещадно виганятись з літературної мови.

Найважливіше для письменника — щоб його книгу читали найширші кола людей, мільйони. Слова в мові письменника, які відгородять його від читача,— вороги письменника. Але вони є й ворогами нашої мови, бо через літературну мову вони негайно ж повертаються до читача, проникають в національну мову, засмічують її, гальмують і процес зближення мови літературної і мови народної.

Коли ми говоримо про впливи мови літературної на мову народну, то нині — за умов загальної письменності в нашій країні — нам точно відомі всі річища діяння мови літературної. Доречно буде нагадати, які ж це річища: радіо, преса, школа, кіно, театр, книга. Це — могутні річища! Але

й ми — могутні, бо ці річища в наших руках. Ми маємо змогу впливати на нашу мову через ці річища — ширячи потрібну термінологію, накидаючи мові нові доречні слова, запроваджуючи той чи інший доладний мовний зворот. Ми, письменники, маємо велику силу в своїх руках, але тим більша і наша відповідальність перед нашою мовою, перед нашим народом.

Тому перший висновок, який треба зробити, — це жодної випадковості не повинно бути в мові письменника. Письменник повинен свідомо ставитись до мови своїх творів, бо тим і відрізняється, здається мені, мова літературна від мови народної, що народна є результат великого історичного стихійного процесу, а мова літературна є мова організована. Її свідомо організує письменник у своєму творі.

Це й визначає видатну роль письменника в процесі взаємодіяння мов народної та літературної.

Борючись за чистоту української літературної мови, радянські письменники вигнали з літератури декадентщину та інші види космополітичного та націоналістичного мовоусування. І в цій боротьбі сучасна українська літературна мова мобілізує, так би мовити, всі можливості української мови.

Питання впливів класичної спадщини на сучасну літературну мову — дуже важливе питання. Коли ми маємо па увазі нашу демократичну, прогресивну, революційну спадщину, то йдеться про благодіючі впливи. Напі прогресивні попередники — збирачі української мови — залишили нам дорогоцінні мовні скарби. Ми черпаємо і будемо ще багаті черпати з мовних скарбів Шевченка, Фрапка, Лесі Українки, Коцюбинського, Мирного і всіх великих попередників. Це ясно кожному. Але в такій же мірі ми повинні бути свідомі того, що епохи лягли між нашим часом і часом наших прогресивних попередників — і в живій мові відбулися найважливіші зміни. Ясна річ, що ми ніяк не можемо писати про сучасний колгосп, використовуючи, скажімо, лише словник Паваса Мирного, хоча й багатий та прекрасний його словник; не можемо й використовувати тільки синтаксис Мирного, дарма що синтаксис його мови — правдивий синтаксис народної мови. Життя внесло зміни і в словник, і в синтаксис, збагатило й удосконалило їх. І ті письменники, які в цій справі тільки оглядаються назад, роблять велику помилку, бо завдають шкоди національній мові.

Я не фахівець-мовознавець, та й не є предметом цієї статті розгляд специфічних питань граматики чи синтаксису, тому не спинятимуся докладно на змінах, які сталися в нашому синтаксисі за останні часи, а тільки для прикладу

поплюсь на те, як під впливом живої розмовної народної мови наших сучасників ми менше й менше ставимо дієслово в кінці речення,— значно менше, ніж ставили його класики нашої літератури, або вдаємось незрівнянно рідше до безособових зворотів, ніж це робив, скажімо, Мирний.

Я згадав ці приклади тому, що хочу сказати: зачаровані чудовими мовними багатствами нашої класичної спадщини, ми, сучасні радянські письменники, повинні, проте, ні на хвилину не забувати про вимоги нашої сучасності.

Особливо гостро стає перед кожним із нас ця вимога, коли ми стикаємось з діянням на нашу літературну мову слів або граматичних зворотів, що аж ніяк не властиві нашій мові органічно і ламають мову, намагаючись інколи пробитись у літературу, а через неї і в народну мову, а саме: мовних елементів з архівів канцелярського або з панелі вуличного жаргонів.

Звернімося до мови наших прогресивних попередників; наші прогресивні попередники ніколи не підпадали під ці жалюгідні й огидні впливи, дарма що обставини для просякнення таких впливів були за їх часів надто сприятливі. Як зберіг чистоту української мови Тарас Григорович, навіть будучи відірваний мало не десятьок років від рідної землі, живучи серед багатомовного гурту солдатів у пустелі Середньої Азії!

Не біймося збагачення нашої сучасної мови під впливом часу — звідки б це збагачення не йшло: з мови народної чи мови літературної. Не біймося й сприймо йому! Але біймося збіднення нашої мови й засмічення її — звідки б це засмічення не йшло: з чужорідних джерел чи й з мертвої архаїки нашої рідної мови.

Про засмічення літературної мови, а через неї і мови народної, треба говорити багато, але я хочу спититись зараз тільки на одному — вузькому, але, як мені здається, важливому питанні — питанні вживання іношомовних слів. Це питання непачебто в принципі цілком ясне, але так само можна сказати, що на практиці воно цілком заплутане.

Говорячи про іношомовні слова, я маю на увазі й слова з іноземних мов — англійської, німецької, французької тощо, а також іношомовні, але не іноземні — з мов радянських народів. Цілком зрозуміло, що підхід до цих двох категорій не завжди може бути однаковий, а здебільшого навпаки — якраз протилежний.

Історія літератури дає нам безсумнівні приклади, що найбільш живучою, невмирущою лишається мова тих письменників, які якнайбільше уникали іноземних слів. Переконли-

вий приклад в російській літературі — це мова Пушкіна. Не менш переконливі приклади і в українській літературі: мова Шевченка, Мирного, Карпенка-Карого, Коцюбинського. В їх мові, крім необхідних специфічних наукових термінів, ми майже не знаходимо слів англійських, німецьких, французьких. Зате вони ніколи не обмежують себе, використовуючи в разі потреби основний словниковий фонд російської мови або й інших слов'янських мов. Коли спробувати зробити узагальнення, то приходимо до висновку: найкраще обходяться без іноземщини в мові своїх творів якраз письменники-реалісти і саме їх мова найбільш живуча і найбільш близька для розуміння широким читацьким, тобто народним, масам.

Навпаки, найменш зрозуміла народним масам і найшвидше відмирає мова письменників-нереалістів. І саме в їх мові — мові служителів різних «ізмів»: символістів, модерністів, футуристів абощо — ми бачимо безмежне засмічення іноземщиною. Всі ці декаденти та формалісти заводили в мову своїх творів величезну кількість іншомовних — і неодмінно іноземних — слів, і кожний з цих літературницьких напрямків робив це цілком свідомо, з визначеною метою, маючи навіть певну «програму» мовопсування.

Символісти робили це, стверджуючи свою облудну тезу «мистецтва для мистецтва», в прагненні відірвати мистецтво від реального життя і завести його в захмарні далі.

Модерністи декларували свою антинародну настанову — наблизити українське мистецтво й літературу до так званої європейської цивілізації та здійснити буржуазну «європеїзацію» української культури.

Футуристи практично здійснювали ту ж саму антинародну практику, прикриваючись пишними фразами про потребу «асиміляції» мов і взагалі архіреволюційною фразеологією про потребу створення «інтернаціональної» мови. Можливо, саме футуристи найбільше вправлялись і в намаганні теоретично обґрунтувати своє мовопсування своїми «теоріями» про створення «міжнародної» мови.

Відомо, що в живій мові всім їм не пощастило здійснити будь-яких змін,— жива мова відкинула геть усе їхнє штукарство та всі мовні диверсії, хоча деякі сліди, особливо якраз сліди плазування перед іноземщиною, подекуди ще залишились, і наше завдання ці сліди якнайшвидше знищити.

В нашій сучасній практиці існує, власне, два цілком протилежні, крайні ставлення до проблеми використання іншомовних слів. І ці два напрямки збігаються, власне, з загальним ставленням до поширення практичного словника української мови.

Один крайній напрямок категорично повстає проти будь-якого збагачення словника іншомовними, ба й щиронародними українськими словами, якщо цих слів не знайти в офіційальному академічному словнику видання 1948 року.

Другий крайній напрямок щодо вживання слів іншомовних поширений між людьми, які просто погано знають свою мову та лінуються її знати. Ці люди, не добравши потрібного слова в своїй рідній мові, хапаються за перше-ліпше слово з будь-якої іншої мови, яка, мовляв, напхаваті, і недбало запроваджують це слово в свою мовну практику. Ніяких теоретичних обґрунтувань вони здебільшого не мають. Але трапляються інколи й теоретики такої практики, які, якщо їх зачепити, почнуть доводити потребу й законність широкого заведення в мову іншомовних слів на тій, мовляв, підставі, що це сприяє взаєморозумінню людей різних мов та різних націй поміж собою.

Цілком зрозуміло, що тут ми маємо не турботи про мову загальнолюдську, тим паче свою рідну, а тільки холодне, байдуже, зневажливе до неї ставлення.

Питання «створення» одної спільної міжнародної мови не стоїть перед людством на порядку денному. Ми живемо ще в епоху існування мов національних, є свідками практики буржуазних націй в їх імперіалістичній політиці поневолювати і підкоряти собі інші нації та їх намагання асимілювати мови пригноблених націй. Отже, перед прогресивними, революційними силами суспільства, які борються проти імперіалізму і співчувають визвольній боротьбі пригноблених народів, цілком природно стоїть завдання — сприяти розвитку їх національних мов.

У нас, в радянських соціалістичних країнах, де на основі здійснення диктатури пролетаріату вже побудовано вільне співробітництво соціалістичних націй, де на основі дружби народів, тобто дружби і вільного співробітництва соціалістичних націй, творення культури — соціалістичної змістом та національної формою — іде єдиним соціалістичним процесом, що ґрунтується на максимальному розвитку соціалістичного змісту культур та плеканні національних форм культури кожного радянського народу, — у нас, в радянській дійсності, між народами, що будують комунізм, утворилися вже умови цілковитого братерського співробітництва радянських соціалістичних націй. Отже, у нас, в радянській дійсності, національні мови радянських народів вже мають можливість в разі потреби збагачувати одна одну в порядку співробітництва.

Тобто в шуканні нових слів ми можемо і повинні вільно

користати з мовних багатств братніх радянських народів і насамперед з мови народу найпередовішої та найдужчої культури, народу російського, особливо, думаю, в частині термінології абстрактних понять.

Це, здається мені, єдино правильна настанова для українського радянського письменника в питанні використання іншомовних слів з словника братніх радянських та братніх слов'янських народів, які нині прилучились до будівництва соціалізму і стали на шлях перетворення з націй буржуазних у нації соціалістичні. Але яке ж має бути ставлення до слів іншомовних — іноземних, з інших світових мов?

Щоб відповісти на це запитання, потрібно, здається мені, попереду поставити ще одне запитання і відповісти раніше на нього. Звідки потрапляють у мову іноземні слова?

Путі їх приходу, звісно, найрізноманітніші, але, здається мені, в основному вони приходять такими чотирма шляхами:

1. Слово з'являється з новоствореною річчю, коли ця нова річ створена за межами нашої землі: річ приходить разом із своїм ім'ям. Це завжди конкретне слово, іменник. Наприклад — «мотоцикл».

2. Слово є абстрактним чи філософським терміном і приходить із словника тієї мови, в якій воно вперше з'явилось. Наприклад — «комунізм».

Цілком зрозуміло, що ніхто ніколи не заперечуватиме проти таких слів. Вони стають зрозумілі найширшим народним масам, широке народне вживання не тільки узаконює ці слова в своїй мові, а робить їх органічними в живій мові. Шлях таких слів у мову цілком законний і закопомірний, і вони збагачують мову. Нікому ніколи й на думку не могло б спасти шукати чи придумувати для визначення поняття «комунізм» якесь інше слово. Так само і для речі «мотоцикл» ніхто не придумуватиме якогось там «самопера».

Але є ще, як мені здається, два шляхи, якими потрапляють іноземні слова в нашу мову. Це:

3. Коли іноземне слово механічно запроваджується в мову через незнання рідної мови або через згадані вище лінощі та непошану до рідної мови, а також через байдужість до того — зрозуміють тебе в народі чи не зрозуміють. Слово є в рідній мові, його треба тільки знайти. Або слово може бути створене з невичерпного джерела основного словника рідної мови, з кореневого мовного багатства. Але — лінки!

Наприклад, ми довгий час занадто широко й омонімічно вживали слово «лозунг» або перекладали його занадто звужено «гасло», аж поки не пішли за прикладом російської мовної практики і не спинились на живому народному слові,

що цілком відповідає російському «призыв» — з а к л и к! Слово «гасло» від цього теж тільки виграло, бо знову здобуло своє втрачене точне визначення, ближче до «сигнал», в розумінні «подати знак».

I, нарешті:

4. Іноземне слово з'являється внаслідок звичайнісінького й огидного низькопоклонства перед іноземщиною. Є визначення для цього слова в живій народній мові, і воно зрозуміле всім без винятку, але «іноземність» цього слова, його, так би мовити, «західність» аж надто імпонує снобові з дрібнобуржуазними уподобаннями за душею. І з'являються ці слова здебільшого якраз з «салонного» жаргону і найчастіше потрапляють в коло людей, одірваних від будь-якого виробничого процесу.

Мені здається, що ці обидва шляхи проникнення в мову іноземних слів — і шлях низькопоклонства перед іноземщиною, і шлях лінощів та байдужості до рідної мови — обидва шляхи незаконні, і на цих шляхах ми, письменники, повинні виставити наші збройні застави: тут боротьба проти іноземних слів повинна бути безжальна й жорстока.

Коли письменникові відразу бракує слова з рідної мови, він насамперед повинен запозвяти покататися в основному словнику — в словнику живої розмовної мови, а не тільки в книжці-словнику — і спробувати знайти відповідник чи бо-дай корінь для словотворення. Ніяких «мокроступів» чи «самоперів» пам не треба, але «заклик» замість «лозунга» нам потрібний. Не знайшовши в рідній мові, письменник має право і повинен вдатися до мовних багатств інших народів.

Наша література соціалістична змістом, національна формою, інтернаціоналістична спрямуванням. Народні відзнаки мови важливі для близькості літератури з народом, для цілковитого розуміння літератури народом. Зрозумілість наших творів читачеві, тобто народові, повинна бути цілковитою.

1950

ФРОНТОВА ІСТОРІЯ

Розповів мені про це мій читач, мій друг дитинства Петька Пивоваров.

Майор саперних військ Пивоваров командував батальйоном, і був у його хазяйстві солдат — немолодий вже чоловік, з «непридатних до військової служби за мирного часу», мобілізований в другу чи третю чергу за віком — років, мабуть, під п'ятдесят, з оттакенною широкою бородою. Був це се-

лянин, у колгоспі — з теслярської бригади, родом звідкілясь із Поділля, недалеко від рідних місць самого Пивоварова. Ставився до нього майор як до старшого віком, ще й земляка. Ну, ви розумієте, як це буває: намагався тримати завжди поблизу, поспитає його поради в якійсь справі, не посилав старика на особливо небезпечні завдання, — щадив його.

Але в батальйоні старого солдата не дуже любили: був він значно старший проти всіх інших бійців, тримався якимось відособлено, у витівках на відпочинку участі не брав, навіть закусувати мав звичку не в гурті, а десь окремо, з свого казанка чи з хусточки, одвернувшись з їством, наче ховаючись чи стидаючись. Видатного героїства він також ніякого не виявив, хоча день у день йшов під вогнем, ніколи надміру не лякався стрільби ні з землі, ні з неба, ніколи не порушував жодного статутного припису і старанно виконував усі доручення командира. Був це з усіх поглядів зразковий солдат, мужня і віддана людина, а фашиста пенавидів усією своєю мужицькою душею. І хоча прийшов він у частину з «стройбата» — «обмежено придатний до військової служби», тільки як тесля, — зразу опанував і мудру та небезпечну науку мінера, став фахівцем саме в розмінуванні. Діставши наказ — перевірити й розмінувати квадрат, щоразу, правда, тяжко зітхав, але негайно лягав долічерева і плазував під вогнем, замітаючи бородою порох перед собою: зголити бороду він не згодився ніяк.

Отже, комбат Пивоваров був дуже задоволений зі свого мінера-бороданя і не раз, у найтрудніших операціях, покладався саме на нього. Характеристику бороданеві складало, таким чином, саме бойове життя, і була то чудова бойова характеристика: став він сфрейтором, а тоді й сержантом, ордени і медалі теж з'явилися на грудях солдата, визираючи з-під широкої бороди.

Та от почали підозвати до майора і якісь недобрі чутки про справного солдата. Ще десь недалеко берегів Волги примітили сапери, що рюкзак у бороданя надто важкий. На довгих переходах цей рюкзак лямками аж урізався в плечі солдатові, але ніколи не згоджувався він його скинути, відмовлявся покласти на машину, не давав нікому потримати і, навіть облягаючися спати, неодмінно клав його собі під голову, наче подушку. Відома річ, — у тому заяложеному солдатському заплічному мішку має бути заховано якусь виняткову цінність!.. А що була та торба мала, точно за статутом, то й пішла чутка, що цінність ота нехай і невеличка, але важенна і добре коштовна. Чи не мародером виявився

старий сапер,— чи не награбував десь золота і тягає тепер з собою, не показуючи нікому?..

Меткіші й проворніші молодики намагалися навіть зроби́ти таємну ревізію солдатського рюкзака — скрадалися вночі і пробували потягти торбу з-під голови. Але бородань щоразу прокидався, люто гримав на зухвалих бешкетників і гнав їх геть.

Певна річ, що це не тільки розпалювало загальну цікавість, але й посилювало підозрілість. Комбатові Пивоварову були навіть пропозиції — наказати бороданеві подати торбу, розв'язати її й показати, що там усередині, що там таке важенне заховано.

Та майор не наважувався: надто добрячий це був солдат, справний у виконанні бойових завдань, розумний та сторожкий в небезпеці, бездоганий у всій своїй поведінці. Та й була ж це... старша людина, і прикро було її образити й скривдити. Не наважувався зробити ревізію майор.

А час ішов та йшов, і попереду часу йшли сапери: залишилась позаду Волга, перейшли Діп, форсували Дніпро, стрибнули й через Буг, нарешті, навели понтон і через Віслу.

Отож Петька перевірити бороданя не насмілився, але, звичайно, приглядався до нього. Щовечора, коли розташовувалися на який-такий бівуак, Петька мимоволі зиркав на плечі бороданя сапера: рюкзак був на місці, за плечима, був такий же важешний, як і рапіше, і, щоразу облягаючися спати, старий сержант неодмінно клав торбу собі під голову і зручно вмощувався на ній потилицею.

— Золото! Не інак — тільки золото! — казали інші солдати.— Кілограмів з п'ять золота, щоб нам з місця не зійти і живими не бути...

І от мостили Петькові сапери переправу через якусь річечку по той бік Берліна, коли надійшла ця надзвичайна звістка: кінець війни! Капітуляція!

То був перший вечір за всю війну, коли сапери облягалися спати, знаючи, що завтра не треба класти міни. Того вечора і Петька не забуде ніколи. Стільки веселих співів! Стільки хвацького, молодецького танцю! А скільки душевних признань та мрій — в солдатському колі біля вогнища — першого багаття, розкладеного прямо на передовій! Кожний розповідав, яке ж має бути тепер у нього життя. Один мріяв повернутися до школи, з якої покликала на позиції війна; другому, виявляється, лише два роки залишилося до закінчення інституту; третього чекала наречена, а четвертого — жінка і двоє дітей. Той повертався в колгосп, інший —

па рідний завод; а ще один — просто не знав, що ж йому тепер робити і як далі жити на світі без війни, бо пішов на війну підлітком, ще не починавши жити і не розвідавши життєвих шляхів. Всі мріяли, всі аж захлипалися від жадань, і тільки старий бородатий сержант сидів трохи осторонь, підклавши під себе свій нерозлучний рюкзак, а на молодечі мрії то хмурих брови, то посміхався собі в бороду.

Пізно було вже чи рано — зачервонілося крайнебо на сході, коли полягали спати того першого мирного дня після війни.

І найпізніше, останнім, лягав спати бородань. Взяв свій рюкзак, вклав його собі під голову й склепив повіки.

Оттоді Петька й не витримав:

— Слухай,— запитав він без мавівців,— скажи мені, сержант, що в тебе в твоєму рюкзаку? Чому він такий важкий? І чого ти від усіх з ним ховаєшся? Га?.. Про чистоту людської душі зараз чув, оп скільки наговорено — кожний з чистою душею хоче повернутися додому після війни, кожний чисте і ясне життя хоче починати... Ну, ти ж розумієш?..

Не знав Петька, що далі казати — ніяково почував себе перед старим бороданем, та й застидався перед іншими: в усіх кутках сарая, де розташувалися на нічліг сапери, вже зводилися солдатські голови, всі прислухалися до мови, яку повів до старого сержанта майор.

Петька урвав мову, сам розгубився, але й бородань теж мовчав; довго мовчав, чи то роздумуючи, чи то просто ошелешений несподіваним запитанням.

І раптом він зашарівся — зашарівся, як дівчина, і навіть прикрив очі рукою — пу, зовсім тобі дівка на виданні.

Тоді, ні слова не сказавши, посунув він важкий рюкзак до себе, заспішив коло поворозок, розв'язуючи вузли, але рухи його були впевнені й точні — і вузол зав'язки справний, не плутаний, матроської в'язки. Розв'язав рюкзак і виїняв щось загорнуте в чисту онучу.

Згорток був таки важкий, і він поклав його мовчки на землю між собою й майором. Вже майор з бороданем були в тісному гурті, вже всі солдати посхоплювались і оточили їх щільним колом. І всі стояли тихо, навіть дихання тамуючи, тільки тягнулися наперед, щоб краще побачити. Так стало тихо, що чути було, як десь у іншому підрозділі ще не відгуляли перший вечір після війни й виводили високо «Розпрягайте, хлопці, коні!..».

Поволі, не поспішаючи, сержант відгорнув онучу.

З онучі, виблискуючи синім, не вибіленим ще металом, з'явився великий сталевий... колун.

— Сокира! — аж скрикнули всі. — Колун!..

— І ото ти тягав його аж з берегів Волги!? Чи це... амулет якийсь?!

— Колун, — підтвердив бородань. — Тесля я. Колоду розшити, пеньок розколоти абощо... Село ж наше, треба полагать, геть-чисто поруйноване. Все ж спочатку будувати доведеться. Хати ставити, знову ж таки в господарському дворі всякі будівлі... Що ж ви думаєте, вам так зразу матеріал готовенький з неба впаде? Нам до тартака далеченько. Самим доведеться колоди розшивати, кожну цурочку колоти.

Всі мовчали, вражені, і бородань, соромливо всміхаючись, додав ще:

— Та й жінка наказувала... Не було у нас в хаті доброго колуну — самий теслярський інструмент: барди та сокирки — нема чим пеньки на дрова поколотити... Жінка й сказала: може, там, на війні, побачиш — хтось кине або ж трофей, — так підбери, принеси до хати, знадобиться...

Солдати ховали очі, майор Петька теж дивився долу: п'яково стало всім за тяжку підозру, за нехороші свої думки проти хазяйновитого бороданя. Мовчали всі, п'яково посміхаючись і зразу ховаючи посмішки.

А сержант-бородань казав ще, оглядаючи всіх, шукаючи майорові очі:

— Як Паулюса розгромили, бачу — лежить, отам, де їхній амуніційний склад вашими бомбами розбили: повісінький, і такий же акуратний. А сталь — високої марки сталь, — я вже на піготь його взяв: красаота!.. Ну й взяв. В трофеї його не записано — кому він потрібний? — вроді б і не військовий припас. Інспектори як обчисляли трофеї, на цього й не глянули. Та й ціна йому — три карбованці в базарний день. А кинешся купувати — і не трапиться, а особливо тепер, як усе чисто поруйновано, й інструменту теж, полагаю, не буде зразу доволі. Може, й не зразу робитимуть сокири — тепер, після війни, стільки ж усякого інструменту доведеться виробляти. Що ж такому добру пронадати? Га?.. Може, спишете по акту, товаришу майор, якщо признати державним майном. А то й просто так — дозволите взяти з собою, як, звичайно, вийде пам демобілізація?.. Воно, конешне, зразу треба було заявити, так думалось же — дрібничка така, пустяк...

ЯВКА ВІСІМНАДЦЯТОГО РОКУ

Хочеться згадати пригоду — і зовсім наче незначну, за якою, проте, вбачається важливий зміст.

Було це в Жмеринці п'ятдесят восьмого року.

Я працював тоді над романами «Мир хатам, війна палацам» та «Рече та стогне Дніпр широкий». У цих книгах, побудованих на фоні історичних фактів, частина подій відбувається на Поділлі, у Вінниці та Жмеринці — в сімнадцятому та вісімнадцятому роках. І мені стало конче потрібно побувати в місцях історичних подій — відшукати їх очевидців, а може, й учасників, зорієнтуватися в самій топографії місцевості. Ми виїхали з дружиною, і з нами згодився поїхати один із товаришів, що консультували мене при опануванні історичним матеріалом. Він був у ті роки, за умов німецької окупації та контрреволюційного націоналістичного режиму, секретарем підпільного губкому партії.

У поїзді до Жмеринки він мав і свій інтерес — для наукової роботи: хотів відшукати кілька пам'ятних місць з того часу: конспіративну явку тогочасних підпільників, місце постю Другого гвардійського корпусу, що забезпечив тоді встановлення Радянської влади на Поділлі, а також — будинок приватної фотографії, в якому відбувався пленум підпільного вінницького губкому, що й виніс рішення про більшовицьке повстання.

Будинок, у якому була колись фотографія, ми відшукали — він стояв на місці. Фотографії в ньому вже не було, і не знайшлося ні в самому будинку, ані поміж сусідів нікого, хто б мешкав тут у роки громадянської війни. Сліди фотографа-підпільника втрачено.

Як мало залишилося нині людей з тих часів, і як прикро, що не залишили вони по собі й знаку: з пам'яті стираються назавжди найважливіші деталі нашого історико-революційного минулого, припадає пилом і пам'ять про багатьох його героїчних учасників.

Місце постю штабу вказати, виявилось, міг тільки я сам — дарма що учасником тих подій не був. Але в моїй юнацькій пам'яті закарбувалося, що штаб корпусу стояв постєм у готелі «Москва» на розі Вокзальної вулиці. Готелю цього тепер уже не існувало — будинок знесено бомбардуванням у боях другої війни, та залишився добротний кам'яний фундамент, на якому тепер зведено якусь тимчасову дерев'яну будівлю.

А от конспіративну явку, де й готувався історичний пленум більшовицького комітету, ми відшукати ніяк не могли.

Тодішній секретар губкому прибував сюди з Вінниці неодноразово, але лише вночі, поночі й відходив; отож усе довколишнє запам'ятав тільки в темних контурах. Знайти будинок лише по його темних контурах — у плутанині й тіснях вуличок і завулочків передмістя Новий План — було важко. Та й змінилися ці контури за сорок років: зникли одні будівлі, з'явилися інші, старі дерева порубано, повиростали нові.

Ми переходили з однієї вулички до другої, ходили від одного будиночка до інших — і кожнісінька вуличка була подібна до тієї, що запам'яталася, а кожнісінький будиночок був схожий на потрібний.

Ми проблукали вуличками жмеринського Нового Плану кілька годин і зовсім вимучені вирішили припинити пошуки й повертатися ні з чим. Отож і попрямували назад, до центру. Шлях нам лежав мимо Ярмаркового майдану.

Назустріч, повертаючись з базару, з важким кошем у руках йшла якась стара жінка.

Ми привітались, розминаючись, жінка привітно відповіла і спивилась, віддихуючи. День стояв жаркий, спека сушила, піт заливав бабусі лице. Важкий кошіль свій вона поставила біля ніг. У кошелі було повно крейди і два кульки — з синькою та червінькою. Синькою та червінькою у нас на Поділлі підмальовують «пеци» («пес» — то вариста піч), а дівчата ще й вимальовують рожі та півники па комині й по кутках. Ми теж зупинилися, пропонуючи бабусі допомогу — піднести кошеля.

— Спасибі на доброму бажанні,— привітно всміхнулася бабка, обтираючи з чола піт і пильно придивляючись.— Щось мені ваше обличчя ніби знайоме, от не пригадаю лишень. Чи ви не...— і вона назвала якесь прізвище.

— Ні,— відказав колишній секретар губкому,— я не той. Я, бабуню, не місцевий,¹ здалека...

— А! Ну, вибачайте, вибачайте! Старій бабі легко й слугувати. Вибачайте вже...

— А нащо вам, бабусю, стільки крейди, ще й фарби? — поцікавилися ми виключно для того, щоб підтримати ввічливу розмову.

— А як же?— навіть здивувалася бабка.— Хатинка в мене нехай і непоказна, і гостей не чекаю, та вже нехай і я трохи причепурюся...

— Хіба свято буде якесь?

Бабка здивувалась ще дужче, як дивуються, коли перепитують про щось загальновідоме:

— Сорокаріччя ж у нас незабаром! Сорок років нашої партії буде!

— А! То ви старий член партії?

Бабка поглянула на нас ще дужче здивована:

— Хіба ж то тільки партійне свято? Хіба сорок років партії святкуватимуть тільки комуністи? Позапартійна я, позапартійна...

Ми були тяжко присоромлені, але й зворушені. Своєю простою відповіддю стара жінка дала нам добрий урок. І прояв її почуттів до ювілею партії — причепуритись! — був нехай і паївний, але ж по-простому щирий, безпосередній і дорогий.

— Давайте ж, бабусю, ми допоможемо вам! — заметушились ми, хапаючи її кошіль, — щоб приховати свою ніяковість та замішання.

— Спасибі вам, — знову мило посміхнулася бабка, — тільки ж я вже прийшла: оце ж моя хатинка і є! — Вона кивнула через тин на будиночок, що ховався в хащах традиційного для подільського обійстя бузку попід огорожею. — Заходьте, будьте ласкаві. Просю покорно! Почастувати гостей зараз нічим, бо ж тільки з базару і ще не впоралась по хазяйству, так бодай солодненької води нап'єтесь — у таку спеку і кухоль води солодкий!

Пити нам справді хотілось, та й ніяково було відмовитись на таке привітне запрошення. Ми ввійшли за бабкою у садочок, а тоді й в хату під крилатим горіхом. Бабка зайшла до хати першою, вклонилася нам через поріг — як і годиться, і заторохтіла коряками й кухлями біля діжі з водою.

Напившись, запитали просто так, павмаша — в котрій вже раз за сьогодні в наших ретельних пошуках:

— А чи не чули-сьте, бабо, якщо давно тут проживаєте, де тут, на Новому плані, в час революції більшовицька підпільна квартира була? Розшукуємо її ми...

Бабка поставила кухоль на діжку й відповіла:

— Отут вона і є. В нашій таки хаті...

Ми навіть відступили на крок, вражені цією відповіддю. Шукали, шукали — і раптом знайшли! Який випадок і який збіг!.. А втім — зразу ж майнула у нас думка, — може, сказано просто так: кожний же може тепер отак відповісти, хіба перевіриш?

Та бабка сказала вдруге, наполегливо:

— Тут вона й є. Ще з вісімнадцятого року — більшовицька явка, в час гетьманщини й першої окупації... Великі тут революційні діла творились. І сам секретар підпільного губкому не раз сюди прибував — для зв'язку з моїм чоловіком. І весь губком партії тут засідав перед тим, як вирішепо тоді на повстання іти...

— Як же прізвище вашого чоловіка?

— А так як і мов: Кудінський був, Кудінська і я прозиваюсь.

Бабка піднесла ріжок хустки до очей, з ока збігла сльоза, але зразу ж подивилась сухими очима — суворо, спокійно і просто:

— Партія,— сказала вона спокійно і просто,— багато знала за ті роки, було їй трудно і часто невесело: і війни, і окупації, і вороги, і свої ж таки траплялися сучі діти... А життя всього народу справедливо переінакшити, думаєте, легко? На такій великій землі, як у нас? А партія все змогла, все перетерпіла, все переінакшила, всього досягла! І сорок років великі діла творить! Хороша, виходить, партія...

Ми мовчали, зворушені і розгублені.

І бабка запитала ще так само мило й привітно:

— А ви ж хто такі будете?..

Отакі бувають збіги та випадки.

А втім, збігів та випадків чимало буває в житті, без них не проживеш. І подібні пригоди виглядають іпколи сентиментами,— але, вважаємо ми, для людей сторонніх і байдужих.

І от тепер роздумує письменник — що ж, власне, хороше в цій пригоді, яку людську рису розкриває вона?

Красна ця стародавня народна традиція — відзначати свята урочисто: чепурити хату й самим чепуритися. З розповіді про таку традицію і почалася, власне, наше розмова про хороше в людях, і за цю творчу насагу ми згадуємо цю народну традицію ще раз добрим словом.

Прекрасен і самий цей акт — уведення в народні святочні традиції не релігійного, не побутового, а революційного факту.

Чарує і самий порив людської душі — особиста радість, гордості від торжества великих революційних ідей і справ.

Та найдужче, думаємо, хвилює довіра партії, яку виявляє проста людина, віра в партію, в її славні діла; довіра і віра, яких не може захитати ніщо: ні горе, ні труднощі.

1964

ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ!

То було, мабуть, влітку чи при початку осені сорок третього року. В приокських лісах закінчила формування й вирушала на фронт Перша польська дивізія імені Костюшка під командуванням генерала Б. На урочисте свято прийняття бойової присяги виїхали з Москви на береги Оки представники всіх акредитованих при Радянському уряді союзних

посольств та військових місій і делегати від радянських республік. Від України були професор Швець і я.

Свято військової обітниці відбувалося на величезній галявині в оточенні старезних заокських пралісів.

Дивізію — з усіх родів військ — вишикувано перед нашвидкуруч спорудженою з березових петесаних стовбурів трибуною. Перед кожним підрозділом стояли його командири, на чолі дивізії — командування із штандартом. Під трибуною розташувалися гості й повноважні представники.

На трибуну зійшла Ванда Василевська.

Письменниця Ванда Львівна Василевська — вірна дочка польського народу, польська жінка і польська мати — нині, в дні війни, голова Союзу польських патріотів — мала оголосити текст обітниці й прийняти присягу у бійців та командування дивізії, що першою у відроджуваному Війську Польському вирушала на битву проти гітлерівських загарбників і руйначів польських земель, кривдників польського народу. Відроджуване польське військо включалося в боротьбу народів проти навали фашизму. «За нашу і вашу свободу!» — було вигантувано на штандарті дивізії.

Ванда Василевська стала на трибуні перед вишикуваними шергами бійців. У руках вона тримала аркуш паперу з текстом обітниці.

Почав накрапати дощ. На плечі Ванди накинуто плащ — дощ не вщухав, дощ посилювався, — і Ванда змушена була підняти капюшон. Тепер вона височіла на трибуні — перед шергами війська у хащах пралісу — в одінні романтичному: щось від сивої давнини, від часів середньовічного лицарства було в її постаті у цій довгій кереї з капюшоном на голові. Нехай дарує мені сучасний читач — за тих обставин, у тому схвилюваному і піднесеному настрої та картина сприймалася отак романтично, мало не містично. Уявіть собі: могутній мовчазний праліс довкола, широка галявина під похмурим дощовитим небозводом, лави війська в позиції струнко, щетина багнетів, тьмянний лиск автоматів, лискучі від дощу залізні потвори танків і самохідних гармат, похилені прапори, похилені голови і підняті вгору руки тих, хто не тримав зброю, — і урочиста, напорошена тиша, лише настирний, одноманітний шелест дощу... А навпроти, високо на трибуні, — жінка в кереї з піднятим капюшоном. Жінка, що приймає твою присягу на вірність Вітчизні, на подвиг у бою. Жінка — твоя Мати, твоя Сестра, твоя Дружина, твоя Дочка чи твоя Наречена... І ти проказуєш за нею слова на вірність Вітчизні — Матері, Сестрі, Дружині, Дочці, Нареченій: за нашу і вашу свободу!..

Ванда читала слова присяги папам'ять — аркуш паперу тремтів у неї в руці, — тремтів від її хвилювання і від крапель дощу, що сипав і сипав з обкиданого хмарами неба. Він був непотрібний, цей аркуш, цей папір, — однаково літери розмило дощем, однаково слова урочистої обітниці навічно закарбувалися в пам'яті. Ванда заховала непотрібний папір і підняла руку вгору — на присягу. І тисячі вуст бійців слово по слову проказували за Вандою слова — кожне ціною в людське життя. Гомін, гуркіт цих повторюваних слів перекочувався хвилями з кінця в кінець галявини.

І нехай теперішній читач не подумає, що то буде лише літературний домисел, вигадка для сюжетного ефекту, але ж трапилося так, що в цю хвилину з-за вершин дерев раптом вилетів орел, звичайний степовий орел, — і, широко розкинувши крила, почав ширяти великими колами над вишикуваним військом, над Вандою на трибуні.

Потім нам з'ясували: так буває, орлів притягає незвичайність великого скучення людей чи тварин, орел цікава й допитлива птиця. Але — ми ж домовилися вже з читачем, що він дарує мені, — тоді це сприймалося майже містично, як добрий знак, як саме благословення...

Два дні ми перебували тоді в розташуванні дивізії імені Костюшка, і Ванда, голова Союзу польських патріотів, відвідала кожний підрозділ. Я ходив слідом за нею.

В кожнісінькому підрозділі на Ванду чекала ще одна особлива радість: у кожному підрозділі офіцером чи політпрацівником ми неодмінно зустрічали когось із польських письменників та їхніх дружин. Письменниці Василевській так радісно було зустріти після вимушеного розстання два-три роки тому своїх колишніх поплічників і по літературі, і по революційній боротьбі в колишній буржуазній Польщі.

Та особливою була ця радість тому, що не тільки комуністів, не тільки письменників — членів інших прогресивних організацій — зустрічала нині Ванда в одязі бійців за звільнення Польщі. Ні, вона зустрічала людей, котрі зовсім недавно, до початку війни й наглого нападу гітлерівців, стояли зовсім осторонь від будь-якого політичного життя, не вмiли, ба й не хотіли визначити свої позиції у соціальному бутті, лякалися жупела класової боротьби й тікали від реальності у «башту з слонової кістки». Тепер вони взяли в руки зброю й рушили на битву проти фашизму: вони визначили свої позиції в бутті свого народу, вони знайшли своє місце в бою і рушили разом з нами на барикади.

І цих товаришів Ванда бачила — в невизначеному ще становищі — зовсім не так давно: восени сорок першого року.

Тікавши від наступу гітлерівських орд, залишивши загарбану фашистами Варшаву й рідну польську землю, відходячи разом з радянськими військами, ці польські товариші прибилися тоді, восени сорок першого року, аж до Харкова. Були вони безпритульні, без засобів для існування, без нічого, а головне — без будь-яких документів. Кожному зрозуміло, що в воєнний час людині без документів, ще й з-за рубежу, — роковане поневіряння. Як довіритися таким людям? Їм можна повірити тільки на слово.

Повірити на слово — найбільша відповідальність.

Ми, керівники харківської організації письменників, які мали відповідати за всіх письменників з різних країн, що хвилею війни і воєнних поразок прибилися в ті грізні дні до нашого міста, — не знали нікого з тих польських товаришів, не відали навіть, чи ж справді вони — письменники? І ми вдалися до Ванди з проханням допомогти нам розібратися.

І Вагда розібралась. Так — все це були письменники, чи бодай люди близькі до літературних або мистецьких кіл. Вона знала їх чотири чи п'ять років тому у Польщі. Поміж них нема комуністів — комуністи давно вже із зброєю в руках у бою. Поміж них не густо й прихильних у ті роки до революційної боротьби чи симпатиків прогресивних рухів. Все це якраз — аполітичні в ті часи люди, ладні, подібно до струся, заховати голову в пісок перед небезпекою.

Але ж вони не залишились — там. Вони не схотіли служити гітлерівцям. Вони не згодились навіть лишатися з фашистами на одній землі. Вони покинули все: рідну землю, звичний побут, достаток, все — і прийняли сюди, прийшли ціною нестатків, злигоднів, поневірянь.

Довіритися чи не довіритися? Адже довіра людині це — частка самої віри в людину!

І ми повірили на слово. Ми евакуювали їх разом із нашими родинами, разом з нашими письменниками, котрі за віком чи через хвороби не могли тоді взяти в руки зброю.

І от ми бачили їх знову. Вони взяли зброю в руки, щоб стати проти ворога. Вони стали поруч з нами в бою.

Як раділа тепер Вагда, зустрічаючи кожного з них. Довіра виправдала себе!

Довіра в трудну хвилину — найдорожча довіра.

Вони взяли в руки зброю. Вони присягли на вірність Вітчизні і на подвиг в бою — склали обітницю Матері, Сестрі, Дружині, Дочці і Нареченій. Вони були поруч із нами в бою — в битві за визволення і за соціалізм.

МАТРОС ІДЕ НА БЕРЕГ

Коли Юлієві, токареві механічного заводу, сповнилось вісімнадцять років, він був призваний до армії і призначений на флот.

Відбувати службу довелося в береговій охороні Балтійського моря, і катер, на якому Юлій служив матросом, стояв на приколі біля острівця — на виході до «нічийних» вод.

Острівець цей на географічних картах не був позначений, назви теж не мав і в лоції значився тільки під номером. Був він такий маленький, що на ньому не вмістилася б навіть середнього розміру колгоспна садиба, — і в лютий шторм хвилі перекочувались через нього з краю в край. Це була просто невеличка мілина з купою дрібних скель. Берега — великої землі — команда катера не бачила по кілька тижнів вряд, і щасливчиком вважався той матрос, котрому траплялось інколи, з доручення командира, рушати моточовном до екіпажу, розташованого на більшому острові, або й до ескадри, що стояла в глибині затоки.

І можна собі уявити, як же кортіло кожному матросові побувати на суші — щоб під ногами у тебе була не хитка палуба, а тверда земля, як хотілось зійти на берег і віддатися сухопутним справам: походити поміж людей, погуляти на моріжку або забігти до моряцького клубу на нехитру забаву.

Разом з Юлієм було на катері чоловік двадцять таких же молодиків — теж морячків першого року служби, і тільки старшині за рік мав вийти повний флотський строк.

Перший рік служби минав для Юлія та його товаришів у великому матроському труді — точному й чіткому, стільки ж важкому, як і романтичному, — день і ніч під вітром і серед хвиль, завжди в піднесенні, готового щохвилини до «ЧП» прикордонного дозору.

«ЧП», тобто надзвичайних подій, протягом року трапилось тільки дві.

Восени прийшов здоровенний шторм, катер завчасу відшвартувався і відійшов на глибоку воду, але могутня хвиля раз у раз кидала його знову до приколу, і команді довелося добре попрацювати. В боротьбі з хвилею кілька матросів дістали незначні травми, а старшину — того самого, що йому виходив останній рік флотського строку, — вдарило уламком реї по зубах і вибило шість верхніх і чотири нижні.

Це й був перший випадок «ЧП».

Команда катера пережила цей «ЧП» у великому хвилюванні. Катер був урятований, він не був навіть пошкоджений — за це в наказі вийшла подяка всім двадцятьом морячкам, — але сердешного старшину було дуже жаль. По-перше, це таки боляче, коли тобі вибиває одним ударом десяток зубів; по-друге, зуби у роті потрібні кожному і вдруге не виростають. До того ж сердешному старшині зуби були особливо потрібні, бо, відбувши за кілька місяців флотський строк і списавшись на берег, мав старшина йти в загс і записуватись на шлюбне життя з дояркою Мариною з колгоспу «Шлях до перемоги» на Чернігівщині. Чи ж годиться женитися і починати життя сім'янина без зубів? Чи перейметься сухопутна доярка Марина романтичним захопленням з приводу того, що її милий втратив зуби в боротьбі проти стихії та при виконанні обов'язків на посту? І взагалі — яке значення має відсутність зубів у коханні двох сердець, що пристрасно й терпляче чекають одне одного аж чотири роки?

Правда, за якийсь час після тої події, — коли рана загоїлась зовсім, а ясна набули сталої форми, — старшина відбув в екіпаж і повернувся, блискаючи сталевим протезом, яким він вільно кусав рафінад, гриз сухарі й перекушував нитку. Та ні він сам, ані його товариші не були певні, що сталевий блиск зубів личить його молодому кирпатому обличчю і що цей тьмянний, синюватий лиск припаде до серця примхливій Марині. Тому поміж товаришів вирішено казенні сталеві зуби з рота старшини виїняти і замінити їх золотими. А що золоті зуби в медпункті екіпажу не вставляли і за них треба було заплатити чимало карбованців в сухопутному стоматологічному інституті, то рішення було ухвалене таке: скинутися всім — хто скільки має — і стягтися старшині на потрібну суму. Протягом місяця потрібна сума була зібрана, асигнації покладені в конверт, і конверт відданий старшині: гроші мали дочекатися тої пори, поки в черговий рейс до екіпажу старшина матиме змогу покласти їх в ощадкасу на строковий внесок — до дня демобілізації його року...

Друге «ЧП» мав пряме відношення до нашого Юлія.

Закони додержання військової таємниці не дозволяють розповісти про цю подію в усіх захоплюючих деталях і подробицях, але смисл другого «ЧП» полягав у тому, що в наших водах був затриманий порушник кордону — диверсант. І у затриманні його відзначився якраз Юлій.

Це «ЧП» команда катера теж переживала у великому хвилюванні. І звичайно, найбільше хвилювався сам Юлій, бо порушник кордону не вгав у воду з ясного неба, а знаходився на іноземній шхуні невідомої держави, виявив яку в наших водах Юлій і самочинно, без наказу командира, організував її арешт. І тепер він чекав покарання за самоуправство та побоювався, чи не виникне з цього приводу, отже, з його вини, міждержавний конфлікт, а може, і нова світова війна.

Нова світова війна, правда, не почалась, міждержавного конфлікту теж наче не виникало, але за кілька днів Юлій рантом був покликаний до командира катера — зразу після того, як радист передав командирові щойно одержану шифровку командира ескадри.

Юлій похолов і завмер серцем, але, як і належить на флоті, прибув до командира бігцем — десять кроків по палубі, дванадцять східців трапу, три кроки по рубці — і витягся струнко, рапортуючи:

— Матрос Юлій Лемський прибув за вашим наказом!

І зразу ж Юлієві довелось перехвилюватися ще дужче.

Командир пішов йому назустріч, привітно посміхаючись, підійшов, міцно потис руку і сказав:

— Контрадмірал просить переказати вам, товаришу Лемський, подяку. Подяка за хоробрість та ініціативу при виконанні солдатського обов'язку буде записана вам у наказі по ескадрі і оголошена перед фронтом. Контрадмірал наказав надати вам відпустку на два тижні. Відпустка належить вам ще тільки за півроку, але контрадмірал наказав надати вам відпустку позачергово.— Після того командир вдарив Юлія по плечу так, що той ледве встояв на ногах, і додав сміючись:

— Так що, Юлій, біжи до старшини, бери документи і паняй на берег хоч би й зараз: моточовен до екіпажу якраз піде за десять хвилин. Встигнеш? Літер тобі виписано до твого рідного Києва: коли хочеш, їдь, порадує своїх батьків.

За півхвилини Юлій був уже в кубрику. Така радість! Він влетів у кубрик і захлинаючись сповістив новину товаришам. Товариші зустріли цю новину щирим радінням: кожному морячкові — радість списатись на берег, але не менша радість, коли іде на берег і твій товаришок. Спочатку Юлія

підхопили на руки і підкинули вгору — так що він добре вдарився об низьку стелю, потім кожний з двадцяти товаришів міцно обійняв його, ще міцніше потис у обіймах і разів кілька вглибив по спині — так що після такого вияву радості Юлій вже ледве тримався на ногах. Щирому радістю не було б кінця, і невідомо, чи залишився б Юлій живим після дружніх обіймів, коли б більше було часу. Але часу не було: моточовен рушав за кілька хвилин, а ще ж треба було зібратись у дорогу і взяти документи у старшини.

Почистити шинель, запахати речі у рюкзак, тернути щіткою по черевиках — «колесах» — ото й були всі матроські лаштування до подорожі. І поки Юлій виконував усе це за допомогою товаришів, серце йому колотилося з радощів як несамовите, а в голові вихором линули солодкі, хвилюючі й захоплюючі уявлення. Він сходить на сушу, він — вільний як вітер, він аж два тижні належить тільки собі самому і може робити, що забажається. Він їде до рідного Києва, з'являється несподівано і без попередження додому, бачить батьків, сестру, зустрічається ще й з... ну, словом, з одною дівчиною, і разом з нею їде на завод, а потім до школи, де вчився, до друзів і товаришів — він, матрос, красунь у тільнянці та широченному кльоші, ще й у відпустці, наданій йому за виявлену хоробрість та кмітливість, і таке інше. Єдине тільки трохи турбувало і засмучувало Юлія: літер додому — безплатний, сухий пайок йому теж видадуть на дорогу, але на різні непередбачені витрати в дорозі грошей у нього зовсім не було. В кишені у нього залишилось якихось там п'ять карбованців і двадцять копійок. Хіба розгуляєшся на такі гроші? А молодому матросові, коли він сходить на берег уперше, та ще й з'являється додому, — треба ж бодай «пофорсити»! Ну, розпустити потай кльош на два сантиметри проти уставної норми; ну, вийти «фёртом» із перукарні підстриженим під бокс; ну, почастувати батька кухлем пива; ну, піти з... словом, з дівчиною в кіно... Хіба ж мало є спокус на світі, особливо коли ти прожив цілісінький рік відлюдно на закинутому між морських хвиль острівці? Хіба нема чим пофорсити матросові — в широченному кльоші, в тільнянці та безкозирці на лівій брові — перед колишніми товаришами по семирічці, перед друзями по заводу, тим паче перед дівчатами — перед усіма на світі сухопутними дівчатами?

Минуло ще п'ять хвилин, і Юлій вже з'явився перед старшиною — тим самим старшиною, що блискав сталевими зубами і носив у кишені конверт з грошима на зуби золоті. Документи були вже готові, Юлій вихопив їх з рук стар-

шини, не вислухав навіть його напучування на дорогу, тільки гаркнув: «Єсть, товаришу старшина!» — і вже стрімголов летів до борту, за яким у цю мить загурчав мотор: моточовен був готовий відшвартуватись і, звичайно, не чекатиме зайвої хвилини на Юлія.

Вже на ходу, коли Юлій біг до борту, товариші накинули йому на плечі шинель і сунули до рук рюкзак. Вони всі вибігли з кубрика проводжати Юлія — помахати йому безкозирками і погукати хороші слова на щасливу дорогу і веселу відпустку.

Та коли Юлій вже хотів стрибнути через облавок, його ще спинив командир:

— Матрос Лемський! Хвилинку!

Юлій спинився і виструнчився перед командиром.

Командир швидко йшов від своєї каюти, простягаючи руку; тільки простягнутою була не права, а ліва рука, і правою командир поспіхом відстібував з лівої свій наручний годинник. Відстебнувши, він простяг його Юлієві.

— Що таке? — не зрозумів Юлій.

— Як — що таке? — навіть обурився командир і, вхопивши Юлієву ліву руку, почав застібувати на ній годинник. — Таж у тебе нема годинника! Хіба це видане діло, щоб матрос ходив по сухопутттю, поміж сухопутних людей, без годинника на руці? Хіба годиться матросові ганьбити флот і питатися в кожного «штафірки», котра зараз година?.. Ану, мерщій! Ти ж затримуєш моточовен! Гей, на човні! — гукнув командир. — Віддати кімці! — і підштовхнув Юлія через борт.

Юлій стрибнув через борт, вже в повітрі прокричав: «Спасибі!» — і мало не шубовснув у воду, бо на наказ командира моточовен якраз відштовхнувся від катера і стрілою полинув геть у напрямі до берегів.

Юлій стояв на кормі — лицем назад, до рідного катера, — дивився, як двадцяттеро товаришів махали йому безкозирками, і сам розмахував безкозиркою над головою, дихаючи на повні груди, завмираючи серцем від радості і ледве тримаючись на ногах — чи то від радісного оп'яніння, чи то від коливання човна на хвилі.

Серце йому завмирало в солодких передчуттях: скільки радощів чекало попереду на нього за ці такі довгі, такі нескінченні два тижні вільного, привільного життя!

От вже й не розібрати, як товариші вимахують безкозирками, от вже й катера майже не видно, от уже пішов він цяткою вниз, наче проглинутий хвилиною, от мелькнув ще на мить — і знову зник, вже назавсім, за хвилястою лінією горизонту.

І тільки коли катер зовсім зник з очей, Юлій покинув вимахувати безкозиркою, надів її на голову, розправив хвацьки груди на весь шир, засунув руки в кишені і обернувся обличчям до далекого ще, такого принадного берега.

Та руки в кишені чомусь не засовувались — в кишенях щось було: чогось було напхано в обидві кишені шинелі.

І це Юлія здивувало, бо знав він точно, що кишені в нього зовсім порожні.

Він помацав пальцями — що ж там таке?

Під пальцями щось шаруділо. Якихось папірців було повно в обох кишенях.

Записки!.. Юлій відразу це збагнув. Товариші понаписували записки, або, може, й листи, і поклали їх Юлієві до кишень, щоб він зразу, зійшовши на берег, вкинув ті листи до поштової скриньки, а може, й просто так — розпіс по адресах. Що ж, це треба зробити неодмінно і невідкладно — першим ділом; тільки зійде він з човна на берег. Але як це вони вправились — понаписувати листи за ті кілька хвилин, поки він бігав до беззубого старшини за документами?

Юлії вийняв з кишені жмут папірців і роздивився на них.

Це не були записки, це були гроші. Багато грошей. Троячки, п'ятірки, десятки...

Звідки вони? Що ж це таке?

А було це звичайне поміж матросами діло. Товаришок ішов на берег, на два тижні життя на сухопутті, поміж сухопутних людей, — хіба ж годиться, щоб на сухопутті, поміж сухопутних людей, морячок опинився без грошей? Хіба личить матросові без грошей з'явитись додому? Хіба мало на світі спокус? Хіба морячок не повинен показати себе поміж сухопутних?

І товариші в кубрику напхали товаришеві, що йшов на берег, гроші в кишені. Це були троячки, п'ятірки, десятки — кожний, хто що мав, вийняв з своєї кишені і поклав у кишеню товаришеві.

Юлій витяг весь цей жмут грошей і нарешті, аж у глибині кишені, намацав-таки й лист — товстий лист у конверті. Він вийняв конверт і подивився на нього. Був це справді конверт, але листа в ньому не було: в конверті знову були гроші.

І були це ті гроші, які зібрали хлопці між собою, скинувшись, хто що міг, на золоті зуби старшині. Коли ще там ті зуби вставляти, а товаришок же йшов на берег зараз, і йому гроші в цю хвилину були більше потрібні...

ЮРИДИЧНИЙ ВИПАДОК

Одного травневого вечора в Києві на вулиці Чудновського трапилась дивовижна пригода.

На височенній тополі на рівні четвертого поверху перехожі раптом помітили дівчину. Вона міцно вхопилась обома руками за гілку і позирала вниз, силкуючись дістати ногами нижню рогулю. На оклики дівчина не озивалась, але прибіг двірник — і, за допомогою пожежної драбини, дівчина, парешті, опинилась на землі.

Люди зразу обступили дівчину. Та на всі запитання вона не відповідала і, соромливо затуляючись, відверталась. Коли ж нагодився міліціонер і кваліфікував поведінку дівчини як порушення порядку і спокою, вона аж зраділа і мерщій пішла за ним: їй хотілось якнайшвидше позбутись цікавих.

У райвідділі міліції дівчина повідомила: Ляля Кравченко, сімнадцять років, закінчує десятий клас, батьків має, проживає на Курепівці. Але на всі запитання про те, що ж таке сталося і яким чином вона потрапила в таку незвичайну і небезпечну позицію, Ляля Кравченко уперто мовчала.

Лише після довгих усовіщувань ретельного у виконанні своїх обов'язків начальника району Ляля Кравченко прошепотіла, стидаючись, що вистрибнути з вікна четвертого поверху вона була вимушена...

— Чому були вимушені? — стрепенувся начальник райвідділу міліції.

Ляля не відповіла і відвела очі набік.

— Ви, отже, вистрибнули, щоб уникнути небезпеки? Ляля опустила очі долу й кивнула.

— Ви, очевидно, з кимось посварились?

Ляля мовчала потупившись.

— Може, вас хотіли пограбувати?

Ляля похилила голову ще нижче.

— Може, вам загрожувало... згвалтування?

Ляля зовсім поникла,

— Від кого? — пожвавішавши, запитав начальник. — Хто він такий?

Ляля мовчала потупившись.

Робітники міліції, надіслані на місце пригоди, знайшли квартиру, що виходила вікнами проти означеної тополі, зовсім порожньою.

Керуючий будинком дав довідку, що в квартирі цій постійно прописана і проживає самотня жінка-пенсіонерка і кілька днів тому вона виїхала за місто на дачу.

За невідомою жінкою негайно ж послано, була викликана і мати Лялі Кравченко з Куренівки, і була б Ляля ще довго затрималась у міліції для остаточного з'ясування обставин, коли б за годину до іншого району міліції не з'явився молодий чоловік — чорнявий, очі карі, над бровою шрам, без інших особливих прикмет, але з багатьма орденськими стрічками на грудях. Він був у дуже пригніченому стані і заявив, що годину тому призвів до самогубства невідому йому дівчину в будинку по вулиці Чудновського.

При очній ставці Ляля заховала обличчя, але молодий чоловік пополотнів і аж кинувся до неї: він був радісно вражений, що дівчина, виявляється, не загинула і, отже, жива та здорова.

Незабаром відбувся й суд.

Обвинувачений — студент, під час війни офіцер і кавалер бойових орденів — визнав себе винним, що став причиною того, що дівчина вишлігнула з вікна, уникаючи насильства з його боку.

Радянський закон непримиренний до будь-якого насильства або й заміру на насильство, особливо коли це створює загрозу життю, призводить до замаху на самогубство. Вирок був суворий: тюрма!

Почувши цей вирок, Ляля Кравченко злякано скрикнула.

Потім вона встала і, хвилюючись, попросила скасувати рішення суду.

— Громадянку Кравченко! — мовив лагідно суддя. — Ваша великодушність зворушлива і свідчить про добрість вашого серця. Але закон карає порок.

Ляля Кравченко заплакала.

— Але ж я не можу, щоб через мене людина потрапила в тюрму!

— Людина покарана не через вас, — суворо і повчально сказав суддя, — а за тяжкий злочин, який вона вчинила проти моральності і закону.

— Але ж він... не вчинив ніякого злочину!..

— Громадянку Кравченко, — лагідно зупинив її суддя, —

чи ви свідомі того, що кажете? Адже коли ваші слова зараз прийняти як заяву до суду, то стають під сумнів усі ваші попередні свідчення. В такому разі справу треба переглядати знову судовим порядком, і ви несете відповідальність за введення суду в оману.

Ляля Кравченко тяжко страждала. Вона то блідла, то знову шарілась. Нарешті вона промовила тихо,— хвилюючись і соромлячись,— але мова її на цей раз була зовсім тверда:

— Я розумію відповідальність... Але я не сказала суду правди...

Спантеличений суддя звернувся до засудженого:

— А ви?

Засуджений встав і виструнчився по-армійському між двома вартовими, бо після оголошення вироку був негайно взятий під варту:

— Я сказав правду.

Того травневого вечора Ляля йшла вулицею Леніна влиз до Хрещатика.

Було чудове — київське — весняне надвечір'я: синє прозоре небо, тепле скісне проміння призахідного сонця і пахощі весняного цвіту. Обабіч височіли шеренги зелених кантанів у білому шумовинні, а на перехрестях квітникарки продавали нарциси, конвалії, півонії, останній бузок і перші троянди. Пахощі квітів, здавалось, пливли з вулиці до вулиці — слідом за Лялею. Ляля купила собі білу троянду і пришила її до корсажа. Лялі було хороше на серці: випускні іспити в школі проходили добре, серед оцінок не було у Лялі жодної трійки. Вона вийшла зараз пройтись, щоб перепочити перед найстрашнішим іспитом — з математики.

Біля театру російської драми Ляля розминулась з молодим чоловіком. Ляля кинула на нього оком через плече і, зашарівшись, пройшла далі. Цього молодого чоловіка Ляля зустрічала не вперше. Раз у раз їм траплялось розминатись отак десь на вулицях у цьому районі. Очевидно, він проживав десь поблизу. І щоразу, розминаючись, Ляля отак кидала погляд через плече, а відійшовши кілька кроків, ще й озиралась. Не витримала та озирнулась Ляля і на цей раз. І це сталося саме тоді, як і молодий чоловік озирнувся теж. Що гріха таїти: цей хлопець — стрункий, чорнявий, гарний, з двома планками орденських стрічок на кітелі — запов-таки Лялі в око. Що гріха таїти: Ляля відчувала, що й вона привернула увагу цього невідомого молодого чоловіка. Отже,

Ляля не стрималась і озирнулася ще раз. О сором! Молодий чоловік спинився і поглядав Лялі вслід.

Тяжко засоромившись, Ляля прискорила ходу: мерщій заховатись за спасенний ріг гастронома!

Лялі в ту хвилину було і приємно, і досадно: як він сміє! Це ж просто нахабство — стояти отак і дивитись! Це ж, мабуть, він і загіпнотизував її, щоб вона озирнулася вдруге: Ляля чула про таке — коли дивитись людині невідрино в спину, людина неодмінно відчує це і озирнеться!

І хоча в ту хвилину неможливо було точно встановити, хто на кого подивився першим і хто кого загіпнотизував, Ляля враз рішуче спинилась: треба дати нахабі одкоша, нехай зрозуміє, що не можна так поводитись з дівчатами!

Ляля, отже, спинилась, обернулася і зміряла хлопця зневажливим поглядом з голови до ніг.

Але — диво! Тільки хлопець побачив, що Ляля спинилась теж, він одразу рушив з місця і пішов, посміхаючись, просто до Лялі.

— Здрастуйте! — сказав він, спивяючись, і раптом замовк, не знаючи, що сказати далі. Він зовсім розгубився, тільки посмішка так і не тікала з його обличчя — широка посмішка зніяковіння й... зачарування. Так, так, хлопець був зачарований, але, наважившись до неї підійти, вкрай зніяковів.

Ляля суворо і погордливо поглянула на нього, всім виразом обличчя підкреслюючи свій подив і своє обурення. Вона готова була сказати йому зараз таке... таке, що він запам'ятає на все життя!

— Здрастуйте... — прошепотіла, розгубившись, Ляля.

— Мене звуть Віктор! — радісно відгукнувся хлопець, щасливий з Лялиної відповіді, і простяг до неї руку.

— А мене... Ляля...

В Лялі це проходило само собою, і вона зразу ж почервоніла і суворо нахмурилась. Але руку подала.

Тепер вони вже були знайомі, і самі собою народились між ними слова для першого знайомства: де ви працюєте чи де ви вчитеся, куди зараз простуєте чи де живете, і що більше любите — конвалії чи троянди?

Вони постояли трохи на місці, потім Віктор провів Лялю до гастронома, куди їй, сказала вона, конче треба було йти. Але в крамницю вони не зайшли, тільки постояли на порозі, а тоді повернули назад і пішли вгору по вулиці — туди, сказав Віктор, йому конче треба було йти. На розі Пушкінської вулиці вони постояли ще трохи.

Ляля вже знала, що Віктор — студент і в нього теж іспити, але готується він не вдома, де тісно живеться і галасу-

ють маленькі сестри і брати, а тут-таки, поруч, на вулиці Чудновського, в квартирі у тітки. Туди він зараз і простував з оберемком книжок — готуватись до чергового іспиту.

Ляля по одній перебрала Вікторові книжки. То були все незнайомі, серйозні, аж страшні книжки — інтеграли, диференціали, всяка там вища математика — б-р-р-р! Ляля нізащо не піде на математичний факультет і не бере собі професію інженера! Вона вже вирішила остаточно, тільки мама ще не дала згоди: Ляля піде в інститут фізичної культури — ви ж знаєте, вона заповзята спортсменка!..

На розі вулиці Чудновського Віктор відповів уже і на запитання Лялі про ордени: оцей за Корсунь-Шевченківський, оцей за Карпати, за озеро Балатон. А медалі — за визволені міста...

Вони вирішили трошки пройтись, подихати свіжим повітрям — перед тим, як засісти знову за книжки: Ляля за звичайну математику, а Віктор — за математику вищу. Вони підуть на годинку-шівтори до Дніпра, після того, в свіжою головою, легше буде впоратись з усіма тими інтегралами чи диференціалами... Але книжок у Віктора було надто багато, їх було важко нести, і вони заважали Вікторові взяти Лялю під руку. Були книжки й у Лялі, які заважали їй подати руку Вікторові, і Віктор запропонував зайти до тітки і покинути книжки там. Вони посперечались якийсь час, — бо ж з тіткою Ляля не була знайома і їй ніяково було заходити в незнайомий дім, — але тим часом вже підійшли до будинку на вулиці Чудновського і Віктор відчинив двері своїм ключем. Тітка для зручності дала йому другий ключ: хто знає, коли йому трапиться година для праці і чи буде на той час тітка вдома?

Вони увійшли в квартиру. Тітки, як виявилось, вдома не було, і Віктор запропонував Лялі відпочити в кріслі. Ляля охоче сіла. Не того, що втомилась, вона зовсім і не втомилась, а просто так — дуже цікаво було сісти і роздивитись, куди ж це вона потрапила і як тут живуть люди? До речі, тут же на столі лежали якісь креслення, і Віктор почав пояснювати Лялі, що це він креслить і в чому була його помилка, коли він викреслював деталь якоїсь машини. Він розповідав про це з обуренням на себе самого та безжальною іронією до себе самого. Він взагалі страшенно захоплювався, коли про щось розповідав.

Лялі Віктор сподобався. Тепер, коли вони розговорились, він подобався їй навіть більше, ніж раніше, коли вони з ним тільки розминались і кидали крадькома погляд через плече. Звичайно, він був дуже гарний — стрункий, чорня-

вий, але ще приємніше було те, що він так просто і вільно говорив про такі страшні речі, як математика і всякі там інтеграли і диференціали. А ще цікавіше було слухати про його життя: було йому тільки двадцять три роки, а він уже пройшов крізь війну, побував на різних фронтах, вчинив героїчні подвиги і побачив половину Європи.

Крім того, він був безпосередній, як хлопчик. Наприклад, він прямо сказав Лялі, що вона йому сподобалась з першого погляду. Він признався також, що давно вже хотів з нею познайомитись, але ніяк не наважувався до неї підійти. Він і досі не розумів, як же це трапилось, що він таки наважився і підійшов. Ляля теж не могла уявити собі, як це так трапилось, що замість сказати суворо: «Яке ви маєте право, це нахабство!» — вона раптом промимрила тільки: «Здрастуйте!» І вони довго сміялись, глузуючи з себе, після чого Ляля трохи повагалась і відповіла Вікторові, що й він їй теж... трішечки... до вподоби...

Віктор страшенно зніяковів — не знав, що з собою робити, і від зніяковіння сів просто на бильце крісла, в якому сиділа Ляля. Але він зразу ж підхопився і підбіг до вікна.

— Ах, Ляля! — гукнув він. — Подивіться, як гарно заходить сонце!

Сонце справді заходило дуже гарно. Величезний кругляк багряного сонця виднівся крізь гущавину саду імені Шевченка, і його промені пробивались між листям, наче довгі, туго напнуті розпечені дроти — густо-червоні при початку та іскристі, сріблясто-золотаві на кінчиках. Здавалось, що ці гарячі золотисті кінчики проміння були ось тут, просто перед тобою, перед самісінькими очима. На них так боляче було дивитись, що Ляля, стоячи у вікні біля Віктора, навіть замружилась. А коли вона розплющила очі знову, то побачила, що Віктор теж не може дивитись на сонце і тому дивиться на неї.

Ляля мерщій відвернулась і почала дивитись вниз за вікно.

В Шевченківському саду галасливо бавилась дітвора, мандрівний фотограф когось фотографував, накрившись своїм романтичним чорним покривалом, а перед вікнами будинку, вздовж тротуару, росли височенні кристалі тополі; їх вершини сягали ген вище четвертого поверху, а гілки простяглись до самісінького вікна.

Словом, було дуже гарно дивитися звідси, з вікна четвертого поверху, на весняне надвечір'я, і було дуже приємно, що поруч стоїть Віктор — такий гарний і приємний юнак. Щоб уміститись в отворі вікна, вони стояли так тісно, що плечі їхні майже торкались, а інколи і зовсім торкались —

коли Віктор або Ляля робили якийсь рух. Вітрець повівав просто в вікно і ворушив кучму Лялиного буйного волосся. Окремі пасомка — коли вітер дуже поривав — лоскотали навіть Вікторові скроню. Ляля тріпонула волоссям, відкидаючи його назад, щоб не заважати Вікторові дивитись; але від того її скроня на мить торкнулась Вікторової скроні, і Ляля здалось, що Вікторова скроня в цю секунду умисне притулилась до її скроні. Але це було тільки на мить, і вони знову далі дивились у вікно — дивились, аж поки багрянний кругляк сонця заховався за будинок Міністерства освіти.

Сонце сіло, і Ляля мерщій відійшла від вікна, притиснувши кінчики пальців до скронь.

— Що вам? — стурбовано запитав Віктор.

Він подумав, що Лялі раптом зробилось недобре.

— Нічого, — відказала Ляля, — це тільки так...

Але вона, очевидно, зблідла, бо обличчя Віктора стало тривожним.

— Ви, мабуть, здорово перевтомились від цих іспитів? — стурбовано сказав він.

І він підтримав Лялю під лікоть, коли вона зробила ці кілька кроків від вікна до крісла.

Але в крісло Ляля не сіла. Вона спинилась, дивлячись на Віктора, а Віктор стояв, позираючи на неї. Очі Віктора були зовсім близько, а Лялине серце — здавалося їй — колотилося теж десь зовсім тут, біля самісінького горла...

Словом, Ляля не може точно пояснити судові, як це трапилось, що вони з Віктором поцілувались. Вона навіть не пам'ятає цього факту, пригадує тільки, що такий факт справді був. Хто кого поцілував — Ляля Віктора чи Віктор Лялю, — на це запитання Ляля також не може відповісти точно. Можливо, що першим поцілував Віктор, але можливо також, що й Ляля... Тобто, вона не хоче цим сказати, що перша кидається хлопцям на шию і починає з ними цілуватись, — такого з нею ніколи в житті не було, але... Словом, раз вона дала присягу говорити тільки правду, вона повинна признатись, що... у неї було таке бажання... ну — поцілувати Віктора. Словом, ви розумієте самі...

Суддя розумів і дивився на Лялю, трохи ніяковіючи і над силу стримуючи посмішку. Члени суду теж відводили очі від Лялі, а разом і один від одного. Прокурор також не дивився на громадянку Кравченко: перед ним лежала «справа», і він був заклопотаний тим, що шукав у ній якесь місце, яке в цю хвилину стало йому особливо потрібне. Розумів і оборонець. Відвернувшись до вікна, він поглядав на верхів'я

тополь, які височили і тут, зразу за вікном зали засідаць. Але погляд в оборонця був суворий і сумний.

Розуміли, словом, усі, хто був у залі суду, а більше в залі нікого, крім секретаря і експертів, не було, бо справа, — як всяка судова справа, що торкається інтимного життя, — розглядалась закритим судовим порядком.

— Ви можете не пояснювати, — м'яко сказав суддя, — зрозуміло. Але в інтересах ведення справи я повинен запитати вас: що було далі?

— Далі? — Ляля безпорадно поглянула по сторонах, уникаючи глянути комусь просто в очі. — Далі... Далі я попросила Віктора принести мені склянку води.

— Склянку води?

— Так. Я хотіла випити води...

— Зрозуміло. І..?

— І Віктор пішов принести мені води.

Ляля дуже розхвилювалась, коли дійшла до цього місця своїх зізнань. Це місце, очевидно, важило особливо багато в усій її розповіді. Вона довго не могла повести мову далі, і оборонець подав їй склянку води. Ляля ковтнула, заспокоїлась і тоді заговорила далі:

— Першою була тоді в мене думка — втекти! Отак вибігти геть з квартири і мерщій вниз по сходах. Віктор мене б ніколи не наздогнав — я добре бігаю і брала призи на шкільних змаганнях, навіть встановила обласний рекорд по класу неповнолітніх.

Вона зрозуміла, що говорить не до ладу і, зніяковівши, урвала мову.

Суддя поспішив їй на допомогу:

— Чому ж ви хотіли втекти? Хіба з боку Віктора, чи пак — обвинуваченого, були проявлені якісь акти насильства?

Ляля зачервоїлась і опустила очі долу:

— Що ви! Ні!.. Але я так розхвилювалась... я була така схвильована, що...

Ляля знову спинилась, розгублено позираючи навкруги і ховаючи очі, щоб пенароком на когось не глянути.

— Ви розхвилювались, — допоміг їй суддя, — але зараз мала бути принесена вода, і це б заспокоїло вас. Чому ж ви хотіли тікати? Адже зараз мав повернутись Віктор, тобто обвинувачений, і ви...

— От-от! — потрапила таки Ляля на свою думку. — Зараз мав повернутись Віктор з склянкою води, я б його побачила, і тоді...

— Що — тоді?

Ляля зітхнула на повні груди і нарешті наважилась:

— Я б його побачила, і... і ми б знову почали цілуватись...

Ляля випалила ці слова одним духом і тепер дивилась просто на суддю, але, мабуть, його не бачила, бо погляд її був поглядом переляканого на смерть.

— Зрозуміло, — лагідно мовив суддя. — Чому ж ви просто не встали і не пішли геть?

— Мені... мені не хотілось... — ледь чутно прошепотіла Ляля і потупилась почервонівши. Але зразу ж вона знову звела очі і глянула просто на суддю. — І потім, щоб вийти з квартири, треба було пройти через сусідню кімнату, а в ній же був Віктор, і я повинна була пройти мимо нього.

— Ви боялись, що він вас затримає? — запитав прокурор.

— Як — затримає? — Ляля знову потупилась. — Затримав би, звичайно... Коли б я його побачила, я б уже не змогла пройти мимо, і...

— Далі? — урвав її прокурор.

— Далі? Віктор приніс мені склянку води.

— Ви випили?

— Випила.

— І що було далі?

Ляля дивилась вбік. Вона промовила тихо:

— Ми знову поцілувались.

— Що ж було далі? — знову запитав суддя. Йому дуже не хотілось питати, але, виконуючи приписи процесуального кодексу — в інтересах встановлення істини та торжества справедливості, — він мусив ставити це запитання: що ж було далі?

Ляля відказала зовсім просто:

— Я знову попросила принести мені води.

— Зрозуміло! — сказав суддя.

— Ні, пробачте, не зрозуміло! — подав голос оборонець. — Маю запитання. Чому ви знову попросили води? Ви ж випили тільки що цілу склянку? Хіба ви ще не напились?

— Я була дуже перехвильована, — відповіла Ляля. — І потім я хотіла... щоб Віктор знову вийшов з кімнати.

— Для чого вам було потрібно, щоб Віктор, тобто підсудний, знову вийшов з кімнати?

Тепер Ляля вже переступила межу і могла пояснити спокійно:

— Коли він був біля мене, коли я його бачила, я нічого не могла зробити з собою, а коли він виходив, я опановувала себе, і мені легше було від нього втекти.

— Але ж ви сказали, що коли він вийшов перший раз, то ви все одно не могли втекти, бо вихід із кімнати був тільки один...

— Атож! — жваво перебила Ляля. — Я не могла вийти в двері мимо Віктора, але ж тепер я зрозуміла, що в кімнаті є ще вікно!

— Ви хотіли викинутись з вікна? — запитав прокурор.

— Що ви? — силеснула Ляля руками. — Навіщо? Я ж могла вистрибнути у вікно, поки він наливає воду в склянку!

— Вистрибнути з вікна четвертого поверху?

— Але ж перед вікном росли тополі!

— Ви хотіли плигнути з вікна на тополю?

— Звичайно!

— Хіба це можливо? Це ж пов'язано з ризиком для життя! — скрикнув суддя.

— Ну що ви! — Ляля миттю оглянула огрядну постать судді. — Тополя ж росте тільки за метр від вікна!

— І ви встигли на все це роздивитись і зміркувати?

— А що там роздивлялись та міркувати? Раз є тополя, це так просто! — Ляля зробила навіть рух до вікна, за яким і тут росли тополі — правда, трохи далі, метрів зо три від вікна. Але, очевидно, в разі потреби, вона б плигнула і через ці три метри. — Це ж зовсім просто! Мені доводилось і не таке! Я — член гуртка альпіністів. Йї-право, це кожний може! — Вона знову з сумнівом поглянула на огрядну постать судді.

— Що було далі?

— Я стрибнула на підвіконня. В цю хвилину Віктор ввійшов у кімнату з склянкою в руці. Тоді я плигнула на тополю. Я чула ще, як він скрикнув і забряжчала розбита склянка, впавши на підлогу...

Ляля замовкла. Вона закінчила.

Мовчали в залі засідань суду всі: суддя, члени суду, прокурор і оборонець.

Нарешті суддя докірливо запитав:

— Чому ж ви не розповіли зразу про все, як було?

Ляля опустила очі.

— Мені було соромно... Про це нехороше розповідати, І нехороше розпитувати...

Потім допитували обвинуваченого.

Все було точно так, як і розповіла Ляля. Розбіжність свідчень була тільки в тому, що обвинувачений твердо пам'ятав, що він перший поцілував Лялю. Нічого не поробиш, він змушений кваліфікувати це як насильство: адже він старший і мусив стримати себе. Тим паче, що результати промовляли самі за себе: дівчина викинулася з вікна...

Прокурор сказав обвинуваченому:

— Ви визнаєте свою вину. Це добре. Ви самі з'явилися з повинною. Це також добре. Але чому тоді, зразу, як дівчина стрибнула з вікна, ви втекли, а не кинулись їй на поміч?

— Вона плигнула з четвертого поверху. Я не уявляв собі, що вона могла залишитись живою. Я думав, вона вбилась. І я злякався.

Оборонець запитав:

— Бувши в армії, ви були нагороджені орденами?

— Був.

— За що ви були нагороджені?

— За хоробрість і відвагу.

Голова суду:

— Як же поєднати це? Кілька нагород за хоробрість — і прояв ганебного боягузтва?

— Я не боявся воювати з ворогом. Але так страшно стати причиною загибелі ні в чому не вишної людини...

— Зрозуміло! — сказав суддя. — Але ж тепер, після заяви... гм, потерпілої та її пояснень, справа обертається так, що насильства не було, не було й замаху на самогубство?

— Тоді я не знав цього. Я тільки бачив, що вона виплигнула з вікна. А висновки мусив робити сам. Звичайно, коли б я не втік з переляку, а побіг їй допомогти, все було б інакше...

— Куди ж ви втекли?

— Я побіг на кручу — з думкою утопитись і собі в Дніпрі. Потім вирішив, що треба віддати себе в руки правосуддя.

— В чому ж ви визнаєте себе винним тепер?

— В нерозважливості. В прояві боягузтва та негідній радянської людини поведінці. В тому, що завдав болю живим людям і зайвого клопоту державі...

Прокурор відмовився від обвинувачення.

Але оборонець не відмовився від свого права на захист.

А втім, промова його була коротка.

Він почав дещо вітєвато: про те, що закони писані для живих людей і крізь букву закону слід завжди бачити живу людину.

Він кваліфікував справу як прикрий життєвий інцидент, однак не карний судовий казус.

Він говорив про те, що перед судом — дві живі людини: дівчина Ляля і юнак Віктор. Але Віктор не тільки нестримний у своїх почуттях молодий індивід, але й чесний радянський юнак, непримиренний в самокритичному ставленні до себе самого. А Ляля не тільки екстравагантне дівчисько, яке

стрибає з вікон, але їй порядна, чиста і благородна радянська дівчина, яка шанує свою честь, однак не згодиться задля показної репутації на несправедливість.

Він говорив про саму силу радянського життя, яке навіть слабодухим дає волю і яке виховує в людині благородство, що витримує іспит навіть перед загрозою тяжкого покарання.

І знову трохи вітєвато він закінчив на тому, що карний кодекс не може, звичайно, розглядати в своїх параграфах дівочу сором'язливість як право на брехню, а юнацьке ризикство як привід для кари, однак радянський суд — суд радянських людей — повинен крізь кожну букву закону бачити всю азбуку людських почуттів.

Суд — голова, члени суду і прокурор, а також експерти і охоронці — слухали ніяково, але ясно і схвально посміхались.

Обвинувачений та потерпіла сиділи червоні, потупивши очі.

Весілля справляли восени.

ТЕЛЕСКОП МОГО БАТЬКА

В Білій Церкві проминули три роки мого дитинства.

З тої пори мені траплялось бувати в Білій Церкві лише проїздом і коротко. А з тисяча дев'ясот двадцять другого року я не був там і проїздом.

З хвилюванням я під'їздив зараз до Білої Церкви. Я пізнавав і не пізнавав давно знайомі місця: де росли колись старезні дерева, тепер було голе місце, де були колись пустирі, тепер стояли сади, височіли крислаті дерева. В центрі міста за моїх часів був величезний ярмарковий майдан. Тепер майже на весь простір тут розкинулись палісадники, купи кущів і дерев міського саду. Саме тут — при колишньому майдані — проживав я з батьками. Батько мав казенну квартиру у приміщенні гімназії, і вікна нашої квартири виходили якраз на цей майдан. Я попросив спинити машину і підійшов ближче.

Я підійшов сам — супутник мій залишився біля машини.

Велика скляна галерея, яка завершувала будівлю з того краю, що виходив у парк, була знесена, очевидно, ще раніше, бо на її місці був тепер палісадник. Не було сліду і від великої веранди, повитої колись виноградом, — грона якого ми зривали щороку восени. Батько, заповзятий садівник-аматор, акуратно й залюбки ходив біля цього винограду, підсипаючи та підливаючи його. Я в цю хвилину раптом точно згадав, не згадав, а просто відчув у роті смак і навіть аромат нашого винограду: він був кислуватий, а в пахоцях було щось від мигдалю. І це було особливо хвильно і якое навіть тривожно та сумно — так раптом і так точно відчуті знову цей смак і аромат. Це почуття — реальне відчуття давнього минулого — не можна вивісти, воно неточне: тягар і полегкість, туга і радість разом.

Тепер на місці колишньої веранди, повитої виноградом, були сліди залитого асфальтом майданчика.

Далі колись стояв старезний парк. Він залишився частково

і досі — там, десь у глибині, тільки дерева були не ті, хоча й не молоді. В найближчій же частині колишнього парку — в якому і проминули мої дитячі роки, де й буяла моя дитяча романтика, який був мені і гайдамацьким Чорним яром, і хащами над Амазонкою, і льяносами, і пампасами — тепер височів новий триповерховий величезний будинок сільськогосподарського інституту. На місцях, де відбувались колись закарбовані в моїй пам'яті визначні для мого дитячого формування події, мої історичні події — гімназичні заворушення на відгук революції п'ятого року, пошуки експропріаторів, які підпалили гімназію, і багато-багато іншого, — тепер не було нічого, ніяких слідів минулого і минулого взагалі. Відчуття, що це все було, але зникло із світу і пам'яті людської зовсім — назовсім, — перейняло мене болісним сумом. Це було дуже гірке почуття. І я стояв покурюючи і озираючи все довкола — нове й краще, ніж було при мені, але зросло на попелищі мого дитинства.

Супутник підійшов до мене. Він був веселий, як завжди, і з цими місцями у нього не було зв'язано жодних спогадів.

Я запропонував: ходімо навпроти, на гору до костьолю, там, очевидно, тепер музей, а за костьолом урвище над рікою; на тому урвищі, на найвищому місці, мій батько, заповзятий астроном-аматор, завжди встановлював свій телескоп і дивився з гімназистами на небо. Але там взагалі чудовий краєвид і історичні місця: з тої гори, званої при мені «Ксьондзівською» і перейменованою гімназистами на «Учениківську», колись, за переказами, які, можливо, відповідають дійсності, був міст через річку, який завалився під гарматами якогось польського короля, гнаного козаками і запорожцями. А в тій костьольній вежі, за переказом, який, безперечно, не відповідає дійсності, немовби сидів ув'язнений Мазепою Кочубей. В підземних ходах під костьолом ми, хлопчакі, розшукували череп Кочубея, але знайшли лише одну криву козацьку шаблю і кілька старовинних срібних і мідних монет. Там було дуже страшно, у тих льохах.

І ми пішли до костьолю, до урвища, на пагорб, де колись день у день височів на тринозі телескоп мого батька.

Ми проминули костьол, замшілий і півзруйнований, і вийшли на пагорб. Я мимоволі вхопив руку супутника, і він глянув на мене запитливо.

Телескоп мого батька стояв на своєму місці.

Телескоп стояв там, де стояв майже півстоліття тому.

Це була містика, і я навіть засміявся.

Але телескоп стояв,

І це не був якийсь пам'ятник старовинному телескопові, ба й моєму батькові з телескопом. Це був звичайний, справжній телескоп; біля нього стояв якийсь чоловік і двоє хлопчаків. І вони двились у телескоп на небо.

Це була містика, і я навіть засміявся.

Ми підійшли.

І ми заговорили з чоловіком біля телескопа і з хлопчакми.

Хлопчаки були учнями десятилітки — вони вивчали плями на сонці і зразу показали нам аркуші паперу з відбитим рисунком виявлених плям. Чоловік розповів нам щось про те, як сонячні плями цього року, і пояснив щось про гіпотези зв'язку форми й періодичності появи сонячних плям із змінами клімату на землі, з посухою та дощами. Він був учителем фізики і математики в місцевій десятилітці. Точнісінько, як мій батько був колись учителем фізики і математики в місцевій гімназії. Тільки мій батько був старий, бородатий і в чорних окулярах. А це був чоловік не старий, і на ньому були ордени і шрами — сліди участі у Вітчизняній війні.

Але й телескоп був не той.

У мого батька був телескоп фабричного виробництва, виписаний батьком з Німеччини, бо в колишній царській Росії таких тонких оптичних інструментів не виробляли. А цей телескоп, дарма що тепер у першій-ліпшій крамниці наочних учбових приладь у кожному обласному центрі можна придбати добрячий телескоп нашого вітчизняного виробництва — був зроблений руками самих учнів під керівництвом учителя фізики і математики. Вони змайстрували його з різних частин, добутих у залізному брукті на полі боїв, і його лінзи, здобуті теж з розчавленої військової техніки, були незрівнянно дужчі нормальних учбових приладь.

Але не тільки цим вичерпувалась різниця між цим телескопом і телескопом мого батька. Мій батько, астроном-аматор, був членом Французької асоціації астрономів і кореспондентом Паризької обсерваторії. Бо в колишній царській Росії не було асоціації астрономів, а в кореспонденти державної обсерваторії його не зачислили, бо він не мав належної і обов'язкової для того «політичної благонадійності». Батьків наступник, радянський учитель фізики і математики, був членом Всесоюзного астрономічного товариства і кореспондував до Академії наук УРСР. Мій батько працював над астрономічними завданнями з невеличким гуртком близько знайомих гімназистів, і про це в гімназії

навіть не повинні були знати, принаймні офіційно. Бо це не входило в курс гімназичних наук, а будь-які позашкільні заняття, тим паче будь-які гуртки, навіть самоосвітні, були суворо заборонені як акт антидержавний, крамольний і революційний. Батьків же наступник, учитель радянської середньої школи, керував постійнодіючим гуртком юних астрономів, який був у постійних і найтісніших зв'язках з гуртками юних астрономів на Україні та по інших радянських республіках, хоча це також не входило в програму середньої школи.

Новий телескоп тільки стояв на тому ж місці, де стояв батьків телескоп,— батько обрав це місце для астрономічних спостережень на високому пагорбі, вище вранішнього туману з ріки, під чистим небом, на місці, яке овівали усі вітри. Але це був зовсім інший телескоп — телескоп нової епохи.

Ми подивились в нього на небо, на сонячні плями, я розповів моему супутникові про батьків телескоп — і ми поїхали далі. І мені було легко, і ніякий сум за зниклим минулим з мого дитинства не тривожив мене.

— Це дуже добре,— сказав мій супутник Максим Тадейович Рильський,— коли минуле зникає і на його місці буйніє сучасне. Саме тоді особливо реально відчуваєш майбутнє і себе самого — часткою цього майбутнього.

ДЕГУСТАЦІЯ

Дегустація — слово латинське, і означає воно: пробування, куштування, смакування. Словники пропонують таке визначення цього терміну: «Дегустація це є пробування на смак вина, чаю і т. п., іноді особливими спеціалістами, дегустаторами, для визначення якості, сорту і т. ін.».

Отже, як бачимо, дегустація — це не просто собі ласування, а дослід, який має конкретну наукову або промислову мету.

Ми не були тими «особливими спеціалістами-дегустаторами», згаданими у словнику, але, сидючи зараз при столі, не просто підхарчувувались чи ласували, а все ж таки проводили дегустацію. Тільки дегустували ми — пробували на смак, куштували та смакували — не чай або вино, а помідори і кавуни. І дарма що ми не були спеціалістами-дегустаторами, — ця дегустація була все ж таки справжнісінька, за всіма правилами й приписами дослідження.

Мені доводилось і раніше брати участь у дегустаціях. Не так давно я дегустував різні гатунки тютюну на цигарковій фабриці в Мукачеві. Там же, на Закарпатті, в льохах під Береговим, я дегустував різні виноградні вина української лози. Зовсім недавно, цього літа, мені довелося дегустувати вина фруктові — вишневі, яблучні, порічкові, агрусові, навіть бурякові — в лохвицькому радгоспі імені Мічуріна та в уманському заповідникові Софіївці. Ми пробували на смак ці різні вина з спеціальних дегустаційних чарок-пробірок оригінальної форми: вони з перехватом у шийці та широкими, воронкоподібними краями по вінцю. Така вишукана форма чарки найкраще зберігає, концентруючи, аромат, або, як кажуть спеціалісти-дегустатори, — «букет» вина. Але ті дегустації були насправді все ж таки тільки формальними, бо не мали жодної дослідної мети, а просто — були ласуванням тонкими виробами. На цей же раз — дарма що не було ніякого спеціального приладдя для

дегустації — дегустація була все ж таки справжня, дослідна, бо мала на меті ознайомити з різними сортами і визначити їх якість.

Бо ми сиділи при столі в лабораторії відомого народного селекціонера Йосипа Магомета.

Чудний і несподіваний вигляд мав кабінет селекціонера. Як і у всякому кабінеті, були в ньому: письмовий стіл, ще два-три допоміжні столи, шафи під стінами і канапа. Але книжки і рукописи — такі неодмінні в кожному кабінеті — будучи, певна річ, і тут, і при тому у немалій кількості — зовсім губились серед незвичайних для кабінету речей. Посеред письмового столу, притискаючи сторінки рукопису — щоб їх не здув вітер на підлогу, — лежав величезний, вигнутий садовий ніж. Поруч книга була закладена на недочитаній сторінці садовими ножицями. На чорнильниці купою лежали сливові кісточки — кожна занумерована хімічним олівцем. З склянки, в яку звичайно встромляють ручки та олівці, крім ручок та олівців, звисав кетяг горобини. Просто по столу були розсипані горіхи — теж кожний з номером і датою на бочку. А на обох крилах широкого столу — поверх книжок, журналів та газет — були навалені купами і розкидані поодиноці яблука, груші і сливи. Яких тільки яблук, груш, слив там не було!

Яблука були: великі, восково-прозорі і маленькі, як горіх, червоні, аж синюваті; довгасті, схожі по формі на сливу, і плескати, наче розчавлені, подібні по формі до кормового гарбуза; округлі та майже кулеподібні і наче поділені на частки, як чищений мандарин; вагою майже у півкіло і легші від сливи: білі, жовті, червоні й рябі; духмяні і зовсім без пахоців; солодкі, кислі і кисло-сłodкі; скороспілки, літні й зимові.

Щодо груш, то про них можна повторити те саме, що сказано щойно про яблука, з тією тільки відміною, що яблука валялись скрізь і як попало, а кожна груша неодмінно лежала окремо на м'якій підстилці. Але це було не з якоїсь особливої ніжності до груш, а тому, що сама груша — плід особливо ніжний.

А втім, яблука, груші та сливи лежали не тільки на столі. Вони лежали скрізь, де тільки можна було лежати — на інших столах, на вікнах, у шафах на полицях і просто на канапі. Вони були також і на всіх чотирьох стінах кімнати: деякі яблука, груші та сливи не просто зривалися з дерева, а відламувались разом з галузкою й листям. І ці зелені прив'язлі гілки, з яких інколи обвисали цілі кетяги яблук, груш або слив, були позастромлювані за картини

її портрети або почеплені до гачків скрізь, де тільки знайшлося на стінах місце поміж портретами, картинами та діаграмами.

Це був не кабінет, а сад, оранжерея та льох разом — і пахощі в ньому стояли такі, що тамувало дух і забивало намороки. Тут було царство плодів і пахощів.

І все це багатство плодів вродилося тут-таки, поза стінами лабораторії, в прилеглому до лабораторії садку, — віти яблупь, груш та слив схилилися просто у вікна кабінету. Яка багатюща й прекрасна наша земля! Який великий труд людини, що запліднює цю землю і збагачує її родючість!

Проте селекціонер недбало відгорнув геть набік яблука, груші та сливи, звільнив побільше місця посередині найбільшого столу і поклав в ряд кілька десятків помідорів та кавунів.

Нам зробилось страшно, що все це, отже, треба нехай і в ім'я науки, але з'їсти!

Одначе селекціонер милостиво пояснив:

— Наїдатись не треба. Куштуйте тільки по скибці від кожного сорту. Надкусіть, посмакуйте і виплюньте геть.

І тоді почалась друга мука: плювати було жаль.

І справді, як же виплювати свіжу, ніжну, соковиту й запашну м'якоть помідора чи кавуна, коли все єство аж корчиться від бажання мерщій ковтнути цю розкіш, спокусене чарівним смаком, який з'явився у роті?

Господарі в таких випадках — коли гості їдять смачно, ще й похвалять страву — радіють і лишаються задоволені з належної оцінки гостювання. Вони навіть сповнюютьс'я від того особливої симпатії до гостей і залюбки припрошують покуштувати ще!

Але господар-селекціонер, хоча й припрошував нас, одначе дивився непохвально, коли хтось, замість скибки, з'їдав цілий плід: адже треба було пересмакувати всі виставлені екземпляри помідорів, а потім ще й кавунів. Виходячи з наукових засад і з досвіду дегустацій, він вважав, що з'їсти цілий плід — це забагато смакових почуттів, і їх сума забиває чутливість до смакових одмінностей іншого сорту.

Не знаю, від чого саме це походило — від нашої неосвіченості та недосвідченості в дегустації чи від чуттєвої неповноцінності, тобто неуміння точно відзначити одну смакову одмінність проти другої, — тільки коли ми з'їдали помідор одного сорту, відзначали, що він прекрасний на смак, і брались до помідора іншого сорту, ми могли вста-

новити лише, що й він надзвичайно смачний і справді чимсь різниться на смак від попереднього, але ж як він одмінний і чим саме різниться — ми визначити ніяк не могли. Один з нас знаходив, що цей кисліший, другий, навпаки, казав, що цей солодший, а третій обстоював визначення смаку, як кисло-солодкого.

А втім, дегустація відбувалася за всіма правилами й приписами: ми наперед нюхали плід, потім брали його на язик, потім ненароком ковтали (що не входило в програму дегустації) і потім полоскали рот водою або з'їдали крихітку черствого хліба — щоб відбити смак попереднього і бути готовими до сприйняття нового смакового відчуття в усій незайманій чистоті відчуттів.

Звичайно, дегустація не відбувалась мовчазно. Селекціонер розповідав.

І це були не звичайні розповіді. Пропонуючи нашій увазі новий сорт, селекціонер тут же розповідав нам історію цього сорту.

В історію сорту входило:

генеалогія, тобто — опис походження сортів, з яких скрещено й виведено цей новий сорт;

«курікулюм віте», тобто — життєпис новоутвореного сорту, агротехнічні заходи в процесі його проростання і досягання;

супутна метеорологія, тобто — довідка про кількість прийнятих сонячних годин та одержаної вологи натуральним і штучним способом;

і, нарешті, «легенда», тобто — події, які так чи інакше були пов'язані з виникненням або самоутвердженням нового сорту, а також різні «казуси», в які потрапив цей сорт, та всякі принагідні до цього сорту ліричні міркування.

Певна річ, що для нас найбільший інтерес складали саме подробиці «легенди», які, проте, не мали ніякого наукового інтересу.

Ось, наприклад, казус такий.

Селекціонер Йосип Магомет все своє життя викохував помідори, звісно — поруч із викохуванням усіх інших фруктів та плодів: яблук, груш, слив, вишень, черешень, полуниць, кавунів та динь. За своє довголітнє і багатотрудне життя він вивів чимало нових сортів помідорів. І все то були добрі, смачні та поживні сорти. Пішли ці Магометові сорти на усі усюди — по всіх колгоспах та присадибних городах, по всіх базарах та овочевих крамницях і по всіх консервних фабриках також. Люди їли свіжі помідори, по-

мідори консервовані, Їли борщ на тих помідорах, пили томатний сік — та й похваляли. Але селекціонер невтомно і вперто схрещував, культивував і викохував нові й нові сорти. Була в нього така мета: довести цей чудовий плід до найбільшої довершеності — смакової та поживної, а голвне — поширити цей ніжний і тендітний південний плід якомога далі на північ: щоб не тільки на Україні чи в південній частині Росії та по азіатських республіках він родив, а пішов би аж за Ленінград, щоб і там, на півночі, могли мати люди свій свіжий, щойно знятий з грядки в городі, поживний, смачний, вітамінозний плід. І треба сказати, багато в цьому напрямі селекціонерові пощастило: кожний новий сорт виведених ним помідорів набував більшої та більшої стійкості, проростав та досягав при меншій кількості сонячних годин та нижчому тепловому режимі. Далеко вже на північ від України пішли Магометові сорти помідорів. Тільки був усе ще селекціонер незадоволений: за Ленінград, неодмінно на північ за Ленінград хотів просунути пристрасний перетворювач природи сорти найкращих у світі українських помідорів. В своїх теплицях він створював спеціальний «ленінградський» клімат, на грядках затіняв помідори від гарячого українського сонця, визначав збирання плодів за нормами не довгого південного, а короткого північного літа. Насіння виведених сортів розсилав ленінградським городникам, карело-фінським колгоспам, північним дослідним станціям... І раптом доходить якось до селекціонера чутка, що поки він тут б'ється й катується над північним помідором з року в рік — там, на півночі, саме в Ленінграді, з'явилися вже чудові помідори: ростуть вони не в теплиці, а прямо в городі на грядці, досягають протягом короткого північного літа, відзначаються усіма високими якостями незрівнянного українського помідора — і, будь ласка, продаються в Ленінграді в крамницях та на базарах... Селекціонер негайно ж адресував до Ленінграда листи з проханням прислати йому той північний помідор. Помідор прислали. Покуштувати селекціонер його не зміг, бо в дорозі ніжний та тендітний плід зогнив. Але насіння було — селекціонер висів його й собі. Не зійшло навіть те насіння — видимо, був то північний абориген, який не міг прорости в південному кліматі. Для того щоб він проріс у південному кліматі, треба було його культивувати... з півночі на південь. А поскільки такої потреби не було — культивувати культуру помідора на південь, — то селекціонер махнув рукою, порадивши, що, отже, й без нього з'явився-таки на світ північний помідор і жителі півночі тепер ласу-

ватимуть цим чудесним і корисним південним плодом. Але — з чисто наукового інтересу — послав селекціонер у північні селекційні станції запит: як же зветься, щоб він знав, це чудо природи, цей північний помідор, і яким же способом, щоб він знав, це чудо природи виведено?

Відповідь не забарилася і була коротка: північний помідор прозвано «Йосип Магомет»...

Словом, діло було так: років кілька тому вивів Йосип Магомет найбільш стійкий сорт помідорів. Цей сорт просунувся на північ, але не так вже й далеко, і Магомет почав виводити нові сорти — більш стійкі. Але північні народні селекціонери, діставши той сорт і побачивши його високі якості і високу стійкість, — взялися й собі працювати над акліматизацією цього сорту. В результаті цей сорт ще просунувся далі на північ. А там, далі на півночі, інші народні селекціонери зразу оцінили всі якості південного плода, що вперто йде на північ, — і давай і собі його далі акліматизувати. Посунувся, таким чином, цей сорт іще далі. І пішов у такий спосіб і до Ленінграда, і далі за Ленінград. І вийшов із нього той сорт, про який мова. Був він усіма смаковими й поживними якостями тотожний українському сортові, викоханому Магометом, але не боявся нових кліматичних умов і цілком задовольнявся коротким північним літом та незначним північним теплом.

І дарма що став цей сорт плодом колективної творчості багатьох і багатьох народних селекціонерів — передався в своєму посуванні на північ від селекціонера до селекціонера, так би мовити, по естафеті, — всі звали його, нехтуючи офіційним, зареєстрованим ім'ям тільки «Йосип Магомет». Бо ж, по-перше, цей помідор повторював якості Магометового помідора, а по-друге, вдячний був народ селекціонерів за його великий труд і піклування про північного жителя.

І таку історію мав у цьому кабінеті кожнісінький плід, який лежав перед нами: кожне яблуко, кожна груша, слива, горіх, помідор чи кавун, абощо, мали тут своє власне ім'я і свою власну історію. Хіба не прекрасне життя — плода — і життя людини, яка викохує плід?

Слухаючи чудові історії, ми перепробували вже з десяток сортів — і все то були сорти один від одного кращі, і мабуть, справді треба бути спеціалістом-дегустатором, щоб зуміти абстрагуватися від самої смакової приємності та визначити точно, чим же вони один від одного різняться, ба й чим саме кращі.

Ми обстоювали, що всі сорти помідорів, які ми дегустували — попри всі смакові одмінності, — кращі. Але ще краще те, що кожний з селекційних сортів — кращий проти старого, контрольного, так би мовити, сорту, якого не торкалася творча рука селекціонера.

«Кращим» — обстоювали ми — є те, що найкраще відповідає потребам і смакам людей. І це не є примітивний утилітаризм, бо для того, щоб воно стало таким найкращим, вкладено в нього прагнення людини, перетворені в її діяльності, воно опановане, перетворене або й наново створене людською творчістю й людською працею.

І тоді почали розповідати ми. Ми — кожний з нас та й усі разом — побували, хоч би й протягом останнього літа, в різних кутках України і побачили чимало чудес опанування та перетворення природи. Як сказати, що з усього найкраще?

Що краще, наприклад, — чарівний шлях від Брацлава до Межибожа, на двісті кілометрів обсаджений старезними двохсотлітніми липами, такий, яким він був кілька років тому, чи такий, яким він зробився тепер, покритий асфальтом? Кращим зробився і самий пейзаж — він став гарнішим і змістовнішим. Саме споглядання пейзажу народжувало тепер більше кращих і глибших думок, аніж споглядання того ж красивого старовинного шляху, обсадженого тими ж липами.

І ми почали наводити інші приклади.

Що краще: старовинний дикий пейзаж чарівних річок Ворскли, Псла та Сули чи сучасний — з колгоспними гідро-станціями на тих же мальовничих заплавах? Що краще: віддавні дубові хаці на схилах високого берега Ворскли за Малими Будищами — пейзаж справді незабутньої краси — чи ті ж хаці у своїй неперевірненій красі з розкинутими тепер у них плантаціями дубового шовкопряда? Що краще: Писарівські праліси незайманої величності за Диканькою — чи та ж таки дичавина з побудованим нині в ній чудовим господарством зооветеринарного технікуму?..

Ми наводили багато прикладів, і все то були приклади, спрямовані на доказ одної думки: прекрасна і велична природа, ще прекрасніший і величніший труд людини, яка опановує і перетворює природу — на свою потребу і смак.

І поки ми заповзято наводили приклади, стіл перед нами спорожнів. Ми перепробували всі виставлені взірці. Але нам хотілось ще. Ми тільки ввійшли в смак, і нам кортіло смакувати далі нові й нові сорти.

І от тоді селекціонер поклав на стіл один помідор і один кавун.

І ми зрозуміли, що перед нами на столі лежать помідор і кавун зовсім нові-новісінькі — щойно з дослідної грядки, виведені тільки цього року, ніколи і ніким ще не пробувані на смак.

І, мабуть, тільки в цю секунду ми справді відчули, що таке дегустація, що це — величне таїнство.

Ми дістали кожний по куснику помідора й по скибці кавуна і урочисто прийняли їх з рук селекціонера, велетня, що стояв перед нами, який, незважаючи на свою непоказну зовнішність, був одначе дужчий від самої могутньої природи.

Запанувала урочиста тиша, ми смакували мовчки — і очі селекціонера тривожно й насторожено перебігали по наших обличчях, по наших очах. Сам він не доторкався до свого кусника помідора і своєї скибки кавуна. Він волів наперед почути вирок від тих, для кого він створював ці плоди, від споживача.

— Чудово! — сказали ми про помідор.

І на зблідлі вилиці селекціонера враз набіг легкий рум'янець.

Потім ми взялися до кавуна.

Вилиці селекціонера знову позбулись рум'янця.

— Надзвичайно! — скрикнули ми.

І селекціонер уперше зітхнув. Він так і сидів весь час, затамувавши дихання.

І помідор, і кавун були справді дуже добрі на смак.

Але найважливіше було в самій їхній історії: і для помідорів, і для кавуна взято в основу найпоширеніший, найгрубіший та невибагливий сорт, який проростає і досягає, власне, за будь-яких примх нашого клімату. Такі сорти звичайно позначаються низькими смаковими якостями — вони водянисті й несолодкі. Мета селекціонера була — додати солодкості й м'ясистості, не втративши основних якостей.

Ми констатували, як справжні спеціалісти-дегустатори — бо хто ж і є справжній дегустатор, як не рядовий споживач, — що селекціонер мети своєї досяг.

І він досяг її, як свідчила історія цих плодів, наполегливою щорічною працею над вибраними основними сортами протягом десятка років.

Передихнувши й здобувши рум'янець на вилицях, селекціонер нарешті посміхнувся:

— Отож, я скрещував, а ви тепер маєте охрестити. І помідорові, і кавунові треба наректи імена. Так у нас в селекційній справі ведеться.

І ми нарекли.

Поскільки ці нові сорти помідора та кавуна можна вирощувати за всяких кліматичних примх в нашому поясі і на різних ґрунтах, тобто практично — скрізь і завжди, — ми запропонували, на ознаку великої дружби цих плодів з людиною, найменувати ці сорти «Побратим».

З дегустацією, таким чином, було покінчено, і суворий селекціонер зразу перетворився в гостинного господаря. Ми були запрошені до столу — на обід.

І от тут і трапився конфуз. Виявилося, що в домі селекціонера... не було до обіду жодного помідора — нічим було й закусити хрестильну чарку...

В конфузі цьому не було нічого дивного: в масиві помідорів, який ріс собі на грядках селекційного городу, всі кущі були різні, різних сортів, і урожай з кожного куща навіть задалегідь, був суворо розпланований: плоди треба було розіслати на селекційні станції, дослідним науковим установам, іншим народним селекціонерам — для дегустації, та, насамперед — по кісточці, по зернинці роздати колгоспникам по дворах для індивідуального вирощування та масового засіву.

І ми тепер сиділи перед налитими чарками, позбавлені найкращої, яка може бути в світі, закуски під чарку — помідора, — в лабораторії, де помідори народжувались, вирощувались і йшли в світ раз у раз, рік у рік, новими й новими, кращими сортами...

Бо селекціонерів ніколи й на думку не могло спасти добути собі помідорів там, де добувають їх інші люди: купити на базарі.

До базару було далеко, чарки були налиті, новий сорт помідорів треба хрестити, і дружина селекціонера, одчайдушно махнувши рукою, тоном наказу — бо тепер вже була тільки її влада — сказала селекціонерові:

— Ну, Йосипе, нічого робити: неси вже на закуску нові селекційні!

І на столі — тепер уже не на лабораторному, а звичайному столовому столі — з'явилися з тремтливих рук селекціонера помідори, які вирости на дослідному кущі і один з яких ми щойно дегустували. Це були первістки, музейні екземпляри.

Ми почували себе варварами.

Звичайно, для того і схрещувався цей сорт, для того він і створювався, для того й додавалося йому кращих і кращих якостей, щоб подати його до столу в усій красі, в усіх смакових його якостях. Помідорові цьому не було іншої долі, як потрапити на стіл. Але ж зараз він доходив своєї долі зарано і передчасно — тільки за рік, за два, пішовши в масове поширення, повинен був він стати закускою в обід. Зараз він був тільки науковим об'єктом.

Закопи науки над усе! Ми не повинні були їсти ці помідори.

Але ж закони гостинності теж неабияк. І селекціонер сказав нам стурбовано тим же тоном, яким навчав нас мистецтву дегустації, — покуштувати і не ковтати:

— Тільки ж прошу я вас: ковтайте, але зерняток не ковтайте, я його висію. Тільки й діла...

І він поставив посеред столу мисочку для зерняток дослідного помідора, передчасно перетвореного на закуску.

І ми підняли чарки і випили за новонародженого, і зразу-таки закусили тост за хрещеника — самим же хрещеником.

* * *

І от ми знову їхали далі.

Кінчалося літо — і все довкола стояло урочистим зеленим царством, ледь торкнуте першою позолоттю близької осені та майже невидимо повите легким сріблом бабиного літа. Чорні роздоли ріллі під майбутній врожай залягли безмежно до горизонтів.

Ви знаєте, що таке кінець літа на Україні?

Це золото грандіозних стогів на рудій стерні або на вже піднятому чорному ґрунті — ясними острівцями. Це буйна, ледь посіріла зелень на неозорих просторах бурякових плантацій. Це прижовклі масиви кукурудзяних хашів та свинцюваті зарості похилених широкими лицами долу соняшників. Це обважнілі сади з крилатими яблунями, гілля яких аж припадає до землі під нестерпною вагою рясних плодів.

Це багатобарв'я городів, із іскристими помідорами, білою та синюватою капустою, рудим картопляним бадиллям, густою, простеленою по землі огудиною огірків.

Багатство плодів землі оточує вас звідусіль. Ви їдете наче крізь нескінченне свято.

Весною ви теж їхали тут — і все довкола вас буйніло в нестримному цвітінні, грало усіма можливими барвами, пахло усіма можливими пахощами.

То було свято відродження природи.

Тепер — минуло три місяці — ви їдете знову — і знову свято вітає вас.

Тепер це свято людської праці.

Людська праця зародила ці плоди, людська праця вихала їх, людська праця збирає.

Але це не просто дари природи людині, це плоди змагання людини з природою, дари людини — природі.

ОПОВІДАННЯ ТА НАРИСИ

ХРЕВЕТ 6 ПАСМО ГІР

Я ліг спати точно о дванадцятій.

І зразу ж, тільки загасив я світло і кімнату огорнула п'ятьма, з нічної темряви вирізьбилось і схилилось до мене лице. Матове, смугляве лице в хвилях буйного русявого волосся. Брови схвильовано тріпотіли, очі радісно мружились, біля вуст западали дві, такі знайомі, короткі рисочки ніжної посмішки. Катря приїздить завтра! Таж ні, не завтра, а вже сьогодні! Об одинадцятій ранку бакинським поїздом номер тридцять три. І я зустріну її на пероні з букетом білих троянд.

Серце завмерло, тоді заколотилось. Катря!

Я мерщій торкнув вимикач і глянув на стіл. Букет білих троянд стояв на місці — у ведмедика — і на нижніх, блідих пелюстках іскрилися порошинки роси: я щойно збризкав квіти з пульверизатора. Це, звісно, було необачно — в пульверизаторі до того був одеколон. А що, коли квіти прив'януть?.. Коли квіти прив'януть, то зразу ж після вранішнього обходу в клініці, по дорозі на вокзал, я заскочу до квітникарні і куплю свіжих. Чи є квітникарня по дорозі на вокзал? І чи встигну я звільнитися з обходу хвилин на десять раніше? Так, встигну, якщо прийду не о пів на дев'яту, а трохи раніше. Треба мерщій засинати.

Та сон не приходив до мене. Минулий день ще не хотів мене відпускати, і пам'ять звично контролювала мое сумління. Що я забув? Ні, я нічого не забув. У дев'ятій палаті перев'язки зроблено, в шостій трое підготовлені до операції, рецептуру виписано для цілого відділу. А четверта палата... Сонне потуманення зникло враз. В четвер-

тій палаті я повинен був улити фізіологічний розчин опецькуватору брнетові на ліжку біля вікна... Моя рука мершій метнулася до телефонної трубки біля приголів'я... Та зразу ж я відкинувся на подушки. Ні, фізіологічний розчин відмінено. Замість розчину — ін'екція, і сестра зробила впорскування ще після вечірного обходу. Я прим'яв подушку і вклався зручніше. Сонне потерпання знову пройняло мене. Чортів розчин, він мало не підвів! Та, на щастя, все гаразд. І квіти також не прив'януть — скільки там того спирту в одеколоні, а надто після того, як він так рідко розчинений у воді...

Я враз очутився, сів у ліжку і взяв телефонну трубку. Переборюючи сонний туман, я набрав номер інститутської лабораторії. Прихриплий голос чергової лаборантки неохоче відгукнувся до мене. Я пізнав лагідне конральто Марії Іванівни.

— Добрий вечір, Маріє Іванівно! Даруйте, серденько, що я так пізно. Але я знаю, що ви цілу ніч возитиметесь біля рефрижераторів, і тому дозволив собі... Як там мій бульйон? Не випрозорується?.. Я питаю, мій розчин ніяк не змінюється в кольорі на око?

Колір розчину не змінився. Я поклав трубку і знову вмостився на подушці. Мій бульйон не в жарт турбував мене. Він мав би випрозоритись. Може, мертва культура бактерій? Дурниці — тоді бульйон не мутнішав би відразу. Формула, безперечно, вірна!

Сон остаточно зник. Лежачи горілиць, з руками, закинутими під голову, я заходився ще раз перевіряти мої викладки. Колонки цифр, рядки формул спливали перед моїми очима, немов на сторінках, і я гортав ці сторінки — сто двадцять сторінок моїх записів за цей рік. За рік це вже був сімдесят третій пробний бульйон. Сімдесят третій! Отже, на сто двадцять першій сторінці я напишу завтра: «Пантафаг-73». І він буде, буде — пантафаг, бо не може не бути! На цей, сімдесят третій раз формула абсолютна, і бульйон випрозоріє. Це означає, що розчин убиває всі бактерії. Кожний боець на війні матиме в індивідуальному пакеті маленький слоїк з моїм пантафагом: коли ворожа куля влучить його, він збризкає собі рану, і він гарантований від зарази, рана не загніється, отже, не буде й запалення. Бинти та марля з ватою також вимочуються в моєму пантафазі, і вони застаються білі, бо мій пантафаг без кольору і без запаху. Яке широке за-

стосування в усіх галузях медицини — в хірургії, лікуванні шкіряних хвороб, не кажучи вже про найрізноманітніші випадки дезінфекції—скрізь потрібний такий безколірний і універсальний бактеріофаг. Я даю йому ім'я — пантафаг.

Обличчя Катрі схиляється до мене, і в очах її світиться радість. Спасибі, моя кохана, що ти так близько до серця береш мої радощі. І ти кажеш правду: це радість для цілого людства. Нарешті світ матиме абсолютну антисептику, яка вбиває бактерії, але не руйнує життєздатності самих клітин людського організму. Ти горда, що це зробив саме я, твій майбутній чоловік?.. Хоч би ж не спізнився поїзд! Це буде жахливо — чекати ще зайву годину, півгодини, десять хвилин! Я ж не бачив Катрі майже півроку, відтоді, як вона поїхала в цю експедицію, на Хан-Тенгри. І які ж щасливі ці геологи: їздять собі по всіх світах, нові землі, чудові краєвиди, сонце і вітер, свіже повітря — ні тобі карболки, ні тобі йодоформу! Ні! Ані карболки, ані йодоформу, ані ефіру в моєму розчині нема! Нічого такого, що б убивало життя клітин. Клітина житиме!.. Але мені не хочеться, щоб Катрі скоро їхати в нову експедицію. На черзі у неї — Яблоновий хребет. Вона написала, що на Яблоновий хребет вона не поїде, аж поки не скінчить розробляти матеріали, вивезені з Хан-Тенгри — тижнів за три. Ми вирішили з Катрею — власне, то тільки її бажання, чудернацький жіночий каприз,— поженитися через рік, коли вона закінчить цей цикл експедицій, здасть роботу та захистить дисертацію також. Немовби не можна бути дружиною і водночас захищати дисертацію та їздити по Яблонових хребтах?!

Сон, нарешті, здолав мене. Солодке, глибоке, безмежне потерпання — воно вже повивало мене цілого. Якись невиразні, але такі втішні образи виникали, немов райдужні сні. Блаженний спокій запановував мною. Де цей чортів Яблоновий хребет? Яблоновий, Становий, ще якийсь... Господи, таж іще в десятиріччі я вчив усі ці хребти, ріки й озера. Яблоновий... Гірським хребтом зветься пасмо гір, верховини яких розташувалися одна в одну в напрямі, що...

Хребет усе здіймався вгору, випинався, мов спина в наляканого kota, і волосинки на котячій спині ставали дуба, мов густий ліс на верховині. Раптом кіт стрибнув просто на мене — я прокинувся, але зразу ж поринув знов кудись у провалля, в темне, тепле і затишне міжгір'я.

Густий, незайманий ліс, повитий грубезними ліанами, вкривав узгір'я, і вершини були одна в одну нескінченним пасмом... Катря сьогодні приїздить...

Враз різкий, настирливий, дошкульний гуркіт потряс мене. Гірський обсук, катастрофа? Я схопився і вхопив телефонну трубку. В трубці гарчало, потім м'яко ляцало — кілька секунд я не міг нічого збагнути: де, що і хто я. Нарешті я зрозумів, що то жіночий голос промовляє телефоном до мене.

— Катре! — забило мені дух.— Це ти?!

З п'ятьма кімнати світився перед очима циферблат мого годинника. Стрілка показувала двадцять на третю. Як же це так? Адже поїзд має бути тільки об одинадцятій? Невже Катря — літаком?

Від сну не було вже й сліду. Я був тверезий, моторний, готовий до всього. Тепер я вже розбирав мову, що линула до мене з телефонної трубки:

— Доктор? Доктор? — запитувала жінка.— Доктор, це ви? Ви вже лягли спати? Я збудила вас?

Ні, то не був голос інститутської лаборантки. Мова йшла не про мій бульйон.

— Я слухаю вас.

Дзвонила диспетчер з станції швидкої допомоги. Доктор Козельський, який сьогодні вночі чергував на дитячій кареті номер три, нагло захворів. Я був у резерві станції, заступаючи хворих лікарів або доповнюючи персонал при великій кількості випадків. Диспетчер викликала мене негайно заступити на карету номер три:

— Машина Козельського вже має виклик, зараз по дорозі вона заїде за вами. Будьте готові за п'ять-шість хвилин.

— Ах, чорт його забирай!

Я вже стягав через голову нічну сорочку, ноги намацували на підлозі пантофлі. Одночасно я включив лампу. Світло залляло кімнату, і я проказав у трубку:

— Я готовий. Біжу вниз і чекатиму машину біля під'їзду.

Безсонної ночі я сьогодні не передбачав!

Черевики, штани, піджак, пальто наопашки — за три хвилини я був готовий і вже біг до дверей. Проминаючи стіл, я ще встиг торкнутися пальцями ніжних, білих пелюсток. Потім нахилився і глибоко втяг у себе п'янкий аромат. Троянди пахли літом — гарячим, погожим днем.

На вулиці стояла мряка, сіялась мжичка. Осінній вітер прожогом шмигнув мені під пальто, під не застебнутий ще комір сорочки. Тіло тремтіло, і щелепи зводило від вогкості, холоду й передранкового дрожу. Але з туманного мороку вулиці вже виринули дві тьмяні плями фар, і через півхвилини, зойкнувши гальмами, санітарний лімузин став переді мною. Санітар уже розчиняв дверці мені назустріч. Я не встиг навіть запитати його — куди?

— Циркунівська, доктор, номер сім, терміново...— Він захлопнув дверці, і шофер дав газ.— Дівчинка років семи... задихається, посиніла. Здрастуйте.

Я висунувся через внутрішнє віконечко до шофера:

— Товаришу, добавте газу. Ах, це ви, Коля?— розглядів я знайомий гостроносий профіль.— Здрастуйте, давайте на повний хід!

Машину сіпонуло, мотор завищав, я трохи не впав, але перехопив руку санітара і потиснув її:

— Здрастуйте,— нарешті відказав я на його привітання.— Я вас бачу вперше, давно ви у нас?

— І я вас уперше. Другий тиждень. Я працював у клінгородку.

— Який другий виклик?

— Зараз тільки один.

Машина з виттям неслася проспектом Сталіна, важко підплигуючи на перехрестях через трамвайні рейки. Вуличні ліхтарі мигтіли, зливаючись в одне вогнисте пасмо. Хребет є пасмо гірських вершин, які розташувалися одна в одну,— згадав я недокінчене речення з мого перерваного сонного марення. Переборюючи закони інерції, намагаючись встояти на ногах, я напинав білий халат поверх пальта. Санітар впіймав кінчики зав'язок і зашморгнув мені їх на спині. Серце моє вже билося спокійно, але водночас у грудях наростало знайоме й приємне почуття — щось подібне до захоплення: напружене чекання знаної, звичної й улюбленої праці. Десь на недалекій залізничній колії за «Серпом і молотом» ревів паровоз.

— Циркунівська! — гукнув Коля, на мить обертаючись до віконечка.— Сімнадцятий номер?

— Сьомий.

Гальяма зойкнули, і ми з санітаром впали один на одного. На синьому ліхтарику над дверима тьмяно світилася цифра — 7. Ми з санітаром вискочили на брук, він тримав мій чемоданчик, я вже стукотів у двері.

Нас зустріла жінка, розхристана і в сльозах. Тремтячими руками вона намагалась запнути оголені плечі картою хусткою.

— Доктор... Доктор! — скрикнула вона. — Я вас благаю! — спазм стиснув їй горлянку, але зразу ж ридання вихопились високим голосінням: — Вона вмирає... вона вмирає...

На дитячому ліжечку з густою шовковою сіткою, розкинувшись, лежало дитинча. Важка ватяна ковдра валялась на підлозі.

— Спирт! — сказав я, простягаючи руки.

Холодні краплі спирту опекли мої долоні. Санітар загвинтив флакон і висунув ліжко на середину кімнати. Личко дитини посиніло, очі закотились, і крізь щілинки повік блищали наліті кров'ю білки, рот був розтулений і дихання вихоплювалось із свистом, пальці рученят були скорчені — вони м'яли й дерли нігтями простирадло.

— Ковтати було боляче? — звернувся я до жінки, похапцем відмикаючи чемодан.

Жінка дивилась, кліпаючи повіками, очі її закостеніли в жаху. Спазм здушив їй горлянку.

— Горло, горло боліло? — потрусив її санітар.

Це було марне. Жінка не говорила, не чула, вона й не розуміла нічого. Вона остовпіла. Та симптоми й без того свідчили надто промовисто: в дитини була дифтерія — дифтерійний круп. Її горло запухло, через кілька хвилин дихання не зможе пробитися між пухлин; якщо не зробити інтубації, — не вставити трубки, — через кілька хвилин страшна смерть.

Трубки в мене не було. Карета ж була не з епідемічної станції Щоб викликати епідеміолога з трубкою і пошепно каретою, мине не менше як півгодини.

— Машину! — гукнув я. — Включайте мотор!

Санітар шаснув на вулицю, я вхопив дитину і вийняв з ліжка. Притиснувши її до грудей, я нахилився, підхопив ковдру і загорнув дівчинку. Від червоного личка вийнуло жаром. Температура була, очевидно, сорок один.

Моя навальна поведінка вплинула на зацікавлену жінку. Вона побачила, що я забираю дитину. З диким лементом вона кинулась до мене і вчепилась руками в халат.

— Пустіть,— сказав я, бо був уже на порозі.— Ви вби-
ваєте вашу дитину. Пус...

Я сіпнув халат, жінка заточилася через поріг, а я був
уже на вулиці. Стрибати до машини через задні дверці я
вже не мав часу, крім того, я не хотів заражати кабіни,
і я плгнув до шофера.

— Повний! — прокричав я, пересилюючи гуркіт мотора.
Машина рвонула, і мене кинуло навзнік. Але дитину я
притис до грудей, і її не вдарило.— Сирену! — Сирена за-
вищала, машина застрибала на рівному асфальті, немов
на хвилях замерзлого моря.— Колю! — зарепетував я, пе-
рекриваючи виття сирени, гуркіт мотора, бряжчання всіх
металічних частин.— Колю! Дитині зосталось п'ять-шість,
хвилин! Якщо за п'ять хвилин ми будемо в Помірках, в
епідемічній — вона врятована! Колю! Життя дитини у ва-
ших руках!

Я бачив, як Колине обличчя миттю пополотніло. У від-
блисках лампочки над спідометром, в мерехтінні вуличних
ліхтарів його обличчя зразу стало кощавим і синім. Але
він тільки миттю скинув оком на мене і коротким пома-
хом голови насунув кепку на брови. Нога його натисла
на газ, і тієї ж секунди разом із скаженим виттям зри-
нуло відчуття, що ми відокремлюємось від землі. Я гля-
нув на спідометр і замружився — стрілка здригнулась і
враз плгнула далеко за сімдесят. На повороті біля міськ-
раді мене кинуло вбік, і я довго не міг вирівнятися на
сидінні. Я використав своє положення, щоб обернутись до
віконця карети:

— Товаришу! — закричав я до санітара.— Тільки ми
приїдемо до Помірок, негайно дзвоніть на станцію, нехай
шлють другу машину на цю ж адресу. Жінка, очевидно,
зомліла. Ви розумієте?

Він розумів. Машина смикнула і перестрибнула трам-
вайну колію на розі вулиці Маяковського. Чорна темінь
парку і Сокольників поглинула нас. Сяйво заводу майну-
ло мимо, як жовтий привид. З виттям ми влетіли в бра-
му лікарні. Минуло чотири хвилини. Притиснувши дитину
до грудей, я прожогом кинувся до лікарні по сходах:

— Інтубацію! Вливання!..

Через п'ятнадцять хвилин, коли я вже виходив з ка-
мери дезинфекції, госпітальна кастелянша подала мені
стерилізований халат:

— Щасливо,— сказала вона,— трубку вставили, вливання теж зробили. Лікар каже, що незабаром вона засне.

— Спасибі,— кивнув я на халат,— як гарно випрасований. Бувайте здорові.— З телефону біля дверей я подзвонив до диспетчера: Лиса Гора, вулиця Щорса, 22, кольки і блювота — чекав уже на машину новий виклик.

Передранкова вогкість пахнула мені назустріч, коли я розчинив двері надвір. Це було так приємно після задушливої камери дезинфекції. Дощик зменшився, але на деревах довкола висів густий білий туман. Весело й радісно було дихати в цій передранковій прохолоді. Блаженський вітрець трохи бадьорив мене. Санітар наздогнав мене по сходах.

— Доктор! Машину вже скурили, ми не будемо заїздити на станцію.

Коля сидів, похилившись на бублик руля. Побачивши наші тіні, він увімкнув мотор. Я сів поруч нього, і машина рушила.

— Закуримо? — запитав я, виймаючи цигарки й сірники.

Коля кивнув, цим же рухом насуваючи кепку на брови.

Я встромив йому цигарку між зубів і дав прикурити. Він глибоко вдихнув дим і перекотив цигарку в самісінький куточок вуст, майже до вуха,— щоб ненароком іскра з цигарки не влучила в око. Очі його дивились просто перед собою, лише інколи стрибаючи вправо чи вліво, пильнуючи рідких перехожих. Руки спокійно пересувались по колу руля. Машина линула по асфальту Сумської вулиці. Від сидіння та Колиного пальта смерділо хлором.

З Лисої Гори ми заїхали до району міліції і протелефонували диспетчеру. Нас чекало два виклики: Заківка, 41, і Шатилівка, Авіаційна вулиця, 9. На Шатилівці з телефону в аптеці ми довідались ще про три виклики: недалеко на Каразінській, потім на Клочківському узвозі та біля Балашівського вокзалу. Спідометр відзначив уже сорок п'ять кілометрів. Було пів на шосту, коли ми, нарешті, потрапили до себе на станцію.

Диспетчер зустрів мене дружньою посмішкою на втомленому обличчі:

— Я замучила вас, доктор? Сідайте. Ваше щастя, що не приїхали хвилиною раніше,— виклик забрала шоста карета, аж у селище Євгеніївка. Курить. Записуйте, поки є час.

Я взяв перо, вийняв книгу записів і розклав свої контрольні картки.

— О восьмій,— сказав я,— мені треба бути в клініці. Відпустіть мене хвилин за...

Телефон задеренчав знову, і диспетчер вхопила трубку:

— Швидка допомога... Так.— Секунду вона вслухалась уважно.— Не хвилюйтесь. Так, так, я слухаю вас, не хвилюйтесь, я розумію. І швидше, будь ласка. Майдан Повстання, 12? Машина буде негайно.

Вона кинула трубку і цілим корпусом обернулась до мене:

— Майдан Повстання, 12: дитина розбила скляний посуд і тяжко порізалася...

Ми з санітаром були вже в авто. Коля «вижав конус» і відпустив гальма. Проспект Сталіна вдруге понісся нам назустріч. Знову майнули разки ліхтарів. Але ночі вже не було — сивий осінній передсвітанок плавав над містом у важких хмарах та рудих сьйвах примерклих нічних вогнів. У півсмерку передрання вуличні ліхтарі пропливали медузами в каламутному морі. Будівлі в тумані громадились горами обіруч. Гірський хребет,— згадав я на тому ж місці, на розі Кінної вулиці,— це пасмо гірських верховин, що розташувалась одна в одну... Коля зробив різкий поворот на майдан Повстання, і поки машина пливла вздовж тротуару, виглядаючи потрібний номер, я встиг ще пригадати з підручника остеології: спинний хребет (спіна дорсаліс) є стовп з хребців, який несе на собі череп, поставлений в людини вертикально. Він — міцна опора для тулуба і є місцем прикріплення кінцівок. Людський спинний хребет складається з семи шийних, дванадцяти грудних, п'яти поперекових, п'яти крижних та чотирьох чи п'яти хвостових хребців... Машина спинилась, я виплигнув — з під'їзду дванадцятого номера назустріч нам уже біг чоловік без шапки з накинутим наопашки піджаком.

Порізи, на щастя, були не такі значні. Я наклав перев'язки і подзвонив з телефону, що був тут же в квартирі, до диспетчера. Мене чекав виклик десь аж за Новоселівкою — хлопчик впав з другого поверху. Було десять хвилин на восьму.

— Добре,— сказав я диспетчеру,— я поїду ще куди завгодно і скільки встигну, але не забудьте звільнити мене за чверть до восьмої, щоб я встиг до клініки без запізнення. Ви розумієте, я ж не можу спізнитись!

Вона розуміла. За чверть до восьмої я можу здавати чергування, машину прийме доктор Мартович.

На Новоселівці ми довго шукали адресу, стрибаючи по вибоях між вільних виселків. Величезні баюри дали нам чимало приводів для дотепів про шторми, бурі та смерчі і засилати їх на голову міської Ради. Коли машина поринала в калюжу, ми взивали Колю капітаном далекого плавання і гукали — «віддай кінці!» Коли машина, стукаючи нас головами об дах та раячи всіма гострими кутами, видобувалася на пагорок, ми дражнили його машиністом-пенсіонером з баластних поїздів і гукали — «крути, Гаврило!». Потім ми вирішили перейменувати нашу машину на «Наутилус», і Коля став капітаном Немо. Санітарові довелося вилізти з машини і брести попереду, вишукуючи твердий ґрунт, і ми прозвали його Шерлоком Холмсом. Я намагався з віконця машини допомагати йому своїми порадами та коментувати його зусилля — і тому негайно ж обернувся на доктора Ватсона. Щодо диспетчера, яка послала нас на таку фантастичну адресу та в такі карколомні пригоди, то ми кляли її Жюль Верном... Але ми просувалися все ж таки вперед і вперед. Бо адреси ще не було знайдено. Бо десь там, у тій адресі, лежала дитина, і я мусив бути там з моїми шприцами й вливаннями. Бо я повинен був вихопити її з пазурів наглої смерті. І покінчити з цим треба було до без п'ятнадцяти хвилин вісім. Інакше-бо я не звільнюся завчасно з обходу в клініці, поїзд номер тридцять три прибуде без мене, і я не зустріну Катрю на пероні з букетом білих троянд. Хребет є пасмо гір, що розташувались одна в одну...

Нарешті після страшної ковбані — ми найменували її Егейським морем, а Колю Сюркуфом, грозою морів — ми побачили потрібний нам номер.

Тут нам довслось затриматись. Переламів і сильних контузій не було, але я боявся за порушення внутрішніх органів. Викликавши телефоном лікаря з поліклініки, я вибрався звідти тільки в чверть на дев'яту.

Здавши машину й картки, я був у себе в клініці в ту хвилину, коли професор витирав руки накрохмаленим рушником.

— А! — хитро вітав мене професор. — А ми вже гадали, що, нарешті, ви таки запізнились. — Годинник якраз вдарив пів на дев'яту. — Але ви точні, як і завжди. Чому ви без галстука?

Я вхопився рукою за горло. Поспішаючи на виклик диспетчера, я справді забув пов'язати галстук. Обличчя професора потуманіло. Я мерщій запнув халат і застебнув його високо, аж під щелепами. Професор не терпів жодної неохайності. Він був пунктуальний і точний

— Який номер моєї квартири? — поцікавився він у присутніх.

Асистенти, ординатори, лікпоми і сестри хором назвали номер його телефону. Професор узяв трубку і набрав свій номер.

— Ірочко, це ти, моя дорога?.. Ні, ні, не турбуйся, зо мною нічого не трапилось. Я тільки забув галстук.. Що ти кажеш? Ти сама мені його пов'язала? — Професор полапав у себе під горлом. Його галстук красувався на місці.— Я це й сам прекрасно пам'ятаю, але мені треба два. Ну, як ти не розумієш: якщо цей я загублю, то в кишені у мене буде запасний. Ти пошли, будь ласка, Дарочку, нехай вона негайно привезе. Що?.. Ах, який? — Спідлоба професор зміряв мене з ніг до голови.— Ну, для сірого костюма. Що? Я — в синьому? Ну, все одно. Який-небудь рожевий або зелений. Ну, не може бути, щоб таких у мене не було: ага, ага, дуже добре, пришли саме цей,— блакитний в рожеві цяточки. Бувай, дитинко моя.

Він поклав трубку і зразу ж пішов до дверей. Асистенти, ординатори, сестри натовгом рушили слідом за ним. Промінаючи мене, професор кинув сердито:

— Через десять хвилин буде ваш улюблений: блакитний в рожеві цяточки. Будьте ласкаві, причепуріться і тоді наздоженете нас...

Червоний, із слізьми сьорому на очах, я зостався позаду професорового ескорту, як вигнанець. Чи тепер я встигну заїхати додому за букетом? Чи випрозорює мій бульйон? Та ще цей блакитний в рожеві цяточки галстук! Це вже було занадто.

Через десять хвилин, пов'язавши жахливий професорів галстук, я наздогнав обхід у другій палаті.

Мушу признатися,— улькуси, нефрити, диспепсії, коліти та гіперсекреції сьогодні захоплювали мене менше, як завжди. Я уважно слухав професора, але зміст його мови погано доходив до моєї свідомості. В кожній палаті я нишком позирав на годинник: щоб заскочити додому або заїхати до квітникарні, треба було виїхати з клініки не піз-

ніше, як у чверть на одинадцятую. Професор, як навмисне, обрав сьогодні мене об'єктом своїх міркувань:

— Погляньте! — присідаючи на ліжко хворого, звертався він не стільки до мене, як до свого блакитного в ражеві дяточки галстука.— Цікавий випадок нечутливості при пальпації! Рентген тільки вчора показав наявність глибокої виразки на пілорусі, аналізи також. Але от я тисну на пілорус. Боляче? — Хворий заперечливо хитав головою.— Торкніться, торкніться, спробуйте ви! — Професор відсувався, запрошуючи й мене промацати шлункову браму.— Ви бачите? Ну, батеньку! — хитро підморгнув він до хворого.— Вам ніколи не бути симулянтom! Цікаво, дуже цікаво!

Це справді був цікавий випадок. При виразці на пілорусі шлункова брама, як правило, дуже вразлива. Захопившись, я обійшов усіх інших чотирьох хворих цієї палати з улькусами вентрикулі та улькусами дуодені. Всі вони болісно реагували на пальпацію.

Відзначивши це в своїй книжечці, я поспішив до третьої палати, нефроїків, куди вже перейшов професор з обходом. Тут професор примусив мене стукати хворого на нефролітазис у спину кулаком, щоб визначити ступінь чутливості нирки. Потім терпляче, кілька хвилин, повчав мене, як найкраще промацувати нирку в людей з надто грубим шаром товщу на животі. Його спосіб справді був надзвичайний. Коли я осягнув його, я відчув насолоду від яскравої результативності промацування таким способом і негайно ж перемацав усіх хворих. Вдарило пів на десяту, і ми перейшли до четвертої палати. Серце моє тоскно стислося,— невже доведеться зустрічати Катрю зовсім без квітів? Біля десятої ми перейшли до останньої палати. О десятій, згідно з нашою робітною нормою, обхід мав закінчуватися. Та професор ніколи не зважав на норми і рахувався тільки з потребою. Дарма, ще десять-п'ятнадцять хвилин — і кінець! Серце моє радісно затріпотіло.

Але в останній палаті нам несподівано довелося трохи затриматись. У хворой вночі сталася кровотеча. Екстрені аналізи щойно принесли. Професор зажадав усі попередні і доручив саме мені, поки він уважно оглядав хвору, перевірити всі аналізи і визначити зміни. З олівцем у руці я примостився тут же в палаті на вікні. Лейкоцити, нейтрофіли, лімфоцити, моноцити, а головне, гемоглобін та коефіцієнт в еритроциті — аж тепер я відчув, як гула моя

голова після трудної безсонної ночі! Коефіцієнт систематично знижувався з ноль-дев'яносто до ноль-сімдесяти при нормі в одиницю. Хребет є пасмо гір — настирливо товлося в мій голові, і жодним закляттям не міг я відігнати геть це недоречне набридливе речення Я нишком показав професорові мое обчислення. Він стурбовано кліпнув до мене, спохмурнів і, весело заспокоївши хвору, пішов геть.

О десятій сорок п'ять нарада ординаторів закінчилась, і професор зачинився в кабінеті з сьогоднішнім черговим. Я жбурнув халат до шафи і видер пальто з рук швейцара. Було вже пізно і додому, і до квітникарні, тільки б встигнути на вокзал!

Я вихором злетів по сходах у вестибюль, — мерщій на трамвай, до поїзда було ще п'ятнадцять хвилин, — може, на мое щастя, на пероні на вокзалі теж продаються квіти?

Телефонний апарат, що біля виходу, спинив мене — а раптом поїзд запізнюється, тоді я вправляюсь як годиться. Похапцем я набрав номер:

— Комутатор Південних? Дайте довідкове Південного вокзалу.

Здивований голос перепитав і нетерпляче відказав:

— Ви не туди потрапили. Це лабораторія бактеріологічного інституту.

— Ах, Маріє Іванівно, це ви?

Зопалу я набрав номер лабораторії, замість комутатора Південних.

— Маріє Іванівно, серденько, це знову я. Не випрошуюється?

— Це не Марія Іванівна, а Васса Павлівна. Марія Іванівна змінилась і заступить знову ввечері. Я щойно якраз дивилась на ваш бульйон, доктор, він не випрошуюється.

Я кинув трубку і прожогом вискочив на під'їзд. Де вже там добиватися до довідкового, — поспіти б лишень на трамвай!

Але тут щастя всміхнулося мені. До під'їзду, порипуючи гальмами, під'їхало професорове авто: в одинадцять п'ятнадцять професор мав їхати до третьої поліклініки на консультацію Я рвонув дверці шоферської кабіни:

— Никодиме Петровичу! — сказав я як міг спокійніше, щоб приховати брехню — Професор доручив мені швидко з'їздити на вокзал. — Я вже сидів у кабіні і натис кнопку клаксона. Клаксон гавкнув, і Никодим Петрович маши-

нально відпустив гальма й «вижав конус».— Але, будь ласка, швиденько, професор просив, щоб точно в одинадцять п'ятнадцять ви повернулись назад.

Ми покотили. В грудях мені завмирало — не встигну, встигну! Саме цієї хвилини поїзд, мабуть, підходить вже до перону.

— Щось воно, мабуть, не тее...— донісся до мене голос Никодима Петровича, коли ми проминали ріг Раднаркомівської.— По очах бачу, що професор вам нічого не доручив.

Серце моє впало кудись глибоко, і я ледве наважився глянути на шофера. Але, очевидно, в моєму погляді було щось незвичайне, бо Никодим Петрович не спинив машини. Він тільки понуро глянув на стрілки годинника біля спідометра.

— Я везиму вас ще п'ять хвилин, щоб п'ять зосталось мені для повороту. А там злазьте, де прийдеться, і смаліть пішака.

П'ять хвилин вичерпалось на розі Дмитровської. До вокзалу машиною було ще максимум хвилин три. Але Никодим Петрович був невблаганний.

— Служба,— співчутливо відповів він на мій жалісний і відчайний погляд.— Хоч і бачу, що вам до зарізу, та хіба ж це можливо, щоб професор спізнився?

Я вискочив на тротуар і бігцем помчав по вулиці Свердлова. На вежі на майдані Міліціонера годинник показував десять на дванадцятку. Поїзд мав підійти десять хвилин тому! Господи! Зроби так, щоб він спізнився! Господи, внеси розруху в транспорт на десять-п'ятнадцять хвилин!

На вокзальному годиннику, коли я біг східцями вгору, було двадцять дві на дванадцятку. Потім вестибюль, коридори,— який довжелезний і величезний наш проклятий харківський вокзал! Вихором я видерся на перон номер три.

Станційний сторож замітав. Носії стояли купкою біля дверей.

— Спізнився?!— вхопив я контролера на дверях за руку.

— Хто? Ви?

— Ні, Баку — Київ, номер тридцять три.

— Десять хвилин як відійшов.

Ноги мені підломились, і я сів на стілець контролера.

Але зразу ж мене підкинуло, і я схопився на рівні.

— А пасажир?

— Які пасажир? — Контролер позирав на мене, як на божевільного. Очевидно, я й був таким.

— Пасажир з тридцять третього номера?

— Та що ви, громадянине! Розійшлися вже, розїхалися пасажир. Звідки мені знати, де вони тепер?

Протягом п'ятнадцяти хвилин я гасав по всіх приміщеннях вокзалу. Я зазирнув до багажного відділу, до контори начальника вокзалу і марно добивався заглянути до жіночої кімнати.

Катрі ніде не було.

Катря приїхала, зійшла на перон, постояла хвилиночку, поглядаючи праворуч та ліворуч, можливо, навіть проїхалася туди й назад вздовж поїзда, щоб не розминутися зо мною, потім... Я уявив собі все точно, і спазми здушили мені горлянку.

Куди подалася Катря, де її тепер шукати? До мене на квартиру, поки ми не одружені, вона соромиться приїхати з речами — так вона мені й написала. Вона написала, що спиниться в якійсь своїй подруги. Якої подруги, де ця подруга проживає?

У вокзальному вестибюлі на столиках продавалися квіти: гвоздики, айстри, хризантеми і білі троянди. Я одвернувся й пішов геть.

А може, Катря не приїхала? Може, щось трапилось і...

Я підбіг до телефонного автомата.

По черзі я передзвонив в усі кінці. Я подзвонив до швейцара і чергового клініки, до геологічного факультету, який Катря закінчила два роки тому, до якихось давніх знайомих, в яких не був років чотири, але в яких років п'ять тому одного разу зустрівся з Катрею. Я передзвонив і до всіх портів всіх готелів. Я питав скрізь, чи мене не питала Катря або чи не спинилася тут Катерина Олексіївна Думірець.

Катерининою сліду ніде не було.

Хвилину я постояв з трубкою в руках, звівши голову, в стані крайньої депресії, — депресія-реактива, дисоціація ет ступор, — потім вийняв останнього гривеника і набрав номер лабораторії.

— Не випрозорився, Вассо Павлівно?

— Ні, — прилинув співчутливий жіночий голос, таким голосом говорять до тяжко хворих, — але ви не хвилюй-

тєсь, доктор, ви вже дзвоните мені котрий раз! Тільки ви-прозориться, я сама знайду вас, де б ви не були, і повідомлю негайно.

— Спасибі, мила,— прошепотів я.— Що? Я кажу: спасибі! Мила, хороша Васса Павлівно, спасибі вам за ваше співчуття, за ваш доброзичливий голос!

Я не зносив цієї Васси Павлівни, найгіршої з лаборанток, нехлюйки та лепетуки, але зараз мені над усе на світі було потрібне співчуття, і її голос мене розчулив.— Я ніколи вам цього не забуду, мила моя Васса Павлівна, ви справжній друг!

Зрадівши з такої зміни мого ставлення до неї, Васса Павлівна весело защебетала про її до мене давню симпатію, щирість та мало не любов,— і я вже хотів повісити трубку, коли це враз вона сама перебила своє торохтіння:

— Ах так, доктор, мало я не забула! Тут щойно вас хтось питав по телефону. Якась жінка добивалась, де ви і де вас знайти... Ви слухаєте, доктор? Алло? Алло?

Мені затамувало дихання, і я прохрипів аж через кілька секунд:

— Хто?.. Вона не сказала, хто вона?

— Катерина Олексіївна Думірець. Глядіть, доктор, я й не знала, що ви...

— Де вона? — закричав я.— Куди пішла? Де її шукати?

— Не знаю,— ображено пирхнуло в трубці,— звідки мені знати, де бувають ваші знайомі жінки...

Я вийшов з вокзалу і став серед майдану. Катря приїхала! Вона тут, в одному зо мною місті, може — он за тим вікном. Я не бачив її півроку. І о другій годині в мене починається прийом у поліклініці. Від одинадцятої до другої сьогодні я був вільний, і це мав бути наш з Катрею час після піврічної розлуки. Ми мали поснідати десь у затишному кафе, обговорити наше майбутнє, подивитися одне на одного, поринути очима в очі...

Я зірвався і кинувся до тролейбуса. О боже, який же я ідіот! Це ж ясно, що зараз мені треба бути дома. Не зустрівши мене, Катря насамперед дзвонитиме мені на квартиру. Може, дзвонила вже. А я втратив стільки часу!.. Коли тролейбус виїхав на майдан Тевелева, годинник на міськраді показував точно дванадцятую.

Дома я обійшов усіх сусідів,— чи не чули вони. дзвонив чи не дзвонив без мене телефон? Так, це чули всі —

телефон дзвонив. Він дзвонив цілу годину майже безперестанку—від одинадцятої до дванадцятої. Я сів перед телефоном і дивився на нього, як на кохану жінку, як на саму Катрю. Букет білих троянд стояв поруч. Троянди не прив'яли. Але телефон не дзвонив, він мовчав, мовчав, як проклятий... Може, він зіпсувався? Я зняв трубку. В трубці загуло. Телефон був справний. Я мерщій поклав трубку — адже саме в цю секунду могла десь там подзвонити Катря. Телефон мовчав.

Треба було взяти себе в руки. Я вмився, поголився, включив чайник і напився чаю. Коли мені треба було перейти кімнатою, я ходив навшпиньки. Вуха моє було наставлене до телефону. Телефон мовчав.

Де ж могла подітися Катря? Я почував зараз до неї особливий приплив любові — ніжної пристрасної, нетерплячої. Вона була десь тут, її голос щохвилини міг зазвучати в телефонній трубці, вона шукає мене...

Але сидіти не було сил. Я подзвонив до Васси Павлівни. Бульйон не випрозорював, він був у тому ж стані. Тут я злякався і мерщій поклав трубку: адже я безперервно дзвонив телефоном, а в цей час могла подзвонити до мене Катря, і мій телефон був зайнятий. В грудях у мене вже починало наростати роздратування: досі не подзвонити! Та я б на її місці вже б трубку обірвав, я б... Та зразу я насторожився — здається, в телефонному апараті зашелестіло? Це буває так — хтось набирає ваш номер, але контакту чомусь не відбулося. Я прислухався — телефон мовчав. На всякий випадок я зняв трубку і подув усередину, тоді поклав акуратно. Телефон мовчав. Ну й нехай! Тепер я був уже остаточно розгніваний на Катрю. Це ж просто свинство. Я взяв книжку і повалився на канапу.

Я перечитав кілька разів перші два рядки і нічого не зрозумів.

Фу, яка гидота! Мені стало надзвичайно соромно. Мила моя Катре, прости мені, що я міг таке подумати! Це ж я просто так, — перехвилювався. Я заховав лице між ніжних, запашних пелюсток троянд — я ж так мріяв зустріти Катрю на пероні! Поїзд підходить, і на дверях вагона з'являється вона, Катря, півроку небачена, кохана Катря! Я кидаюся їй назустріч, я бачу її рідну посмішку. Вона простягає руку, я хапаю її й цілую. Потім простягаю букет, а тоді беру за руки і пригортаю до себе. Звичай-

но,— якщо вона не заперечуватиме,— люди ж довкола, натовп, а Катря така соромлива. А втім, ерунда: на вокзалі цілуватися вільно всім. Я обіймаю її, і ми йдемо разом. Вона горнеться до мене, а я несучу її чемодан. Милий Катрин чемодан, жовтий в сірому сатиновому чохла з червоними кантиками, а лівий куточок заштопаний блакитними нитками. Скільки я дражнив її за цю блакитну штопку — у неї ж блакитні штопальні нитки: вона навіть мої шкарпетки поштопала тільки голубим і сірі, і сині, і каштанові, і строкаті — всі. Ось вони, шкарпетки, у мене на нозі, і блакитна штопка визирає з-за халявки черевика. Півроку тому, збираючись в експедицію, Катря оглядала і ремонтувала весь мій туалет. Півроку! Я не бачив Катрі півроку — ви розумієте це?

Я прокричав це вголос, але зразу ж схопився. Різкий дзвінок розітнувся на всю квартиру. Я аж підскачовив, серце мені зайшлося, і я вхопив телефонну трубку. Ху, чорт! Та це ж зовсім не телефон, це з парадного! Я кинув трубку і стрімголов кинувся до передпокою. Катря! Вона вирішила прийти просто до мене!

То була не Катря. На порозі стояв якийсь підстаркуватий чоловічок. Він питав доктора.

— Я доктор, чого вам треба?

— Пробачте, доктор, тут у вас не написано, коли ваші приймальні години, і я дозволив собі...

— Пробачте, я дома не приймаю.

— Як-то — не приймаєте?

— Не приймаю. Я не проваджую приватної практики.

Чоловічок поглянув на мене благально:

— Пробачте, доктор, але мені стільки казали про вас. Ви лікуєте мою добру знайому, Карасівську, вона постійно буває у вас в поліклініці...

— Так от, прошу й вас до поліклініки.

— Але ж я не приписаний до тієї поліклініки, в якій приймаєте ви.

Ми сперечалися ще кілька хвилин. Я відмовився, він просив і настоював. Він благав призначити йому годину, коли б я зміг його прийняти й оглянути. Хвилюючись, він спинявся посеред речення і хапав ротом повітря, — йому було важко дихати. Я скорився. Передо мною був хворий і просив моєї допомоги. Я запросив його до кімнати.

— На що ви скаржитесь?

Тихо і смутно, спиняючись посеред речення, а інколи й посеред слова, він почав розповідати. Після кожного речення він просив йому пробачити: він не дозволив би собі потурбувати мене, коли б цієї ночі йому не було так погано. Він не спав цілу ніч, він не міг лежати, він сидів у кріслі. І це не вперше. Вже кілька років, як чортове серце дається взнаки. Він бував уже по лікарях, але здебільшого намагається не зважати: своє здоров'я треба тримати в своїх власних руках, не потурати немочам — адже багато хворих самі заглиблюють свої недуги. Та й потім, підеш до лікаря з одною хворобою, а за одною потягнеться десяток інших... Я запропонував йому роздягтися.

Тепер я приступив до хворого. Він стояв напівроздягнений — гострі старечі ребра напинали суху шкіру і з лівого боку, де серце, шкіра і м'язи аритмічно здригались. Я почав стукати, слухати, і виміряти. Погане, нікудишне це було серце. Величезне й змочалене, воно заповнювало груди, тисло на легені, крізь стетоскоп чути було суцільний шум — кров текла крізь клапани, мов у трубу. Навіть довге, абсолютне санаторне лікування вже не могло б повернути цьому старому, стомленому, спрацьованому серцю життєздатність. Я з жалем позирав на глибокі риси збляклого, нерухливого вже обличчя, які багато та вірно служили і виразам сміху, і гримасам плачу і яким незабаром доведеться зовсім закостеніти в останній непорушності. Я повинен був попередити його, що стан його серця надзвичайно серйозний.

Телефон задзвонив, і я мерщій вхопив трубку. Але то з реєстратури поліклініки перевіряли, чи я вчасно прийду на прийом, і питали, чи не дозволю я записати ще трьох пацієнтів поверх моєї норми, якщо, певна річ, у мене буде півгодини вільних.

— Ні,— категорично заперечив я,— у мене нема вільного часу.

— Ах, доктор,— бідкалась реєстраторка,— це справді дуже хворі, і я не знаю, що мені робити, бо, крім вас, сьогодні більше не приймають терапевти.

Я дав згоду і повісив трубку.

Мій пацієнт тимчасом уже одягнувся і ховав рецепти до кишені.

— Ах, докторе, я такий вдячний вам! Ви мене заспокоїли. Я навіть уже краще себе почуваю. Сьогодні я спа-

тиму спокійно. Пілюлі приймати тричі на день, краплі — коли трапиться напад?

— Пілюлі тричі на день перед їжею, а краплі тільки як трапиться напад.

— А на суворій дієті ви не настоюєте?

— Ні, не настоюю.

— От бачите! Я завжди так думав. А то й того не можна, й те не дозволене — це ж надто жорстоко! Це, очевидно, вже застарілий метод лікування?

— Так, застарілий, зовсім застарілий.

— Як я вам вдячний.

Лице його перожевіло й пожжавішало, він тис мою руку, сунув мені до кишені десятку, ми сперечались, і я провів його до порога.

Було вже двадцять на другу. Власне, щоб прийняти ще трьох поверх норми, треба негайно йти і розпочати прийом на півгодини раніше. Я рішуче одяг пальто і вийшов до передпокою. Але до того, як піти, я ще забіг на кухню і простяг Марусі, хазяйчиній хатній робітниці, щойно одержану десятку:

— Марусенько! — благально склав я руки. — Ви вже, здається, впоралися з обідом? Зробіть мені ласку. Сядьте в моїй кімнаті і ні на хвилину не відходьте від телефону. Розумієте, ані на хвилину! Мені дзвонитиме Катерина Олексіївна Думірець. Ви скажете їй, що я чекав її досі тут, а зараз пішов на прийом до поліклініки. Нехай вона туди подзвонить, ось телефон. — Я простяг їй папірець з номером телефону. — Давайте, я пришпилю його вам до кофточки.

В цей час знову задеренчав телефон, і я стрімголов кинувся до своєї кімнати.

То секретар терапевтичної секції нагадувала, що засідання почнеться точно о сьомій, і моє звідомлення перше. Це було дуже до речі. Отже, я зможу не затримуватись і зразу піти з Катрею, якщо, звісно, вона до того часу знайдеться. Ах, ні! Третім буде звідомлення професора Анненського про нові способи діагнозування нефритів. Це звідомлення мені конче треба прослухати.

Поліклініка була зразу за рогом, і мене чекав уже натовп моїх пацієнтів. Крім тих трьох, записаних поверх норми, просилося ще двоє. Стара жінка аж звивалась від болю, — і я не міг відмовити їй. Молодий трамвайний кондуктор був вільний від роботи тільки сьогодні, і йому

теж довелося дозволити. Я попередив сестру, щоб покликкала мене, якщо мене питатимуть по телефону. Першою ввійшла до кабінету жінка у світлому костюмі, в модній рогатій зачісці та високому конусоподібному капелюсі.

— Прошу сідати. На що ви скаржитесь?

Вона хвилювалась і длубалась у своїй сумочці, очевидно, міркуючи, з чого їй почати. Їй було не більше як тридцять років, і вона дбайливо доглядала своєї вроди,— в передбаченні невідворотнього майбутнього вона вже розпочала озброєну підготовку проти очікуваного пов'ядання. А втім, можливо, без цих заходів вона б і не була така вродлива.

— Ах, доктор, коли б ви знали, як мені погано!

— Розповідайте, я слухаю вас.

Вона почала розповідати. Коли вона говорила, біля носа в неї западали дві короткі неглибокі зморшки, і це мені нагадувало Катрю. Жінка розповідала, виразно інтонаючи, роблячи значущі паузи в найбільш важливих для неї місцях та переходячи на шепіт і швидко проминаючи ті місця, де не можна було обійти інтимних подробиць. От уже не перший місяць їй дошкуляли нирки. Спочатку вона намагалася на них не звертати уваги,— бо й без нирок у неї стільки хвороб,— і печінка, і серце, ах, це серце, і головні болі, і загальна втома, і ознаки подагри, і багато-багато іншого! Вона була вже і в сердечників, і в ендокринологів, і гінекологів, а про невропатологів то краще їй не згадувати: в нашому місті, мабуть, нема невропатолога, який би не знав її достоту. Професор Нусінов хотів навіть демонструвати її на своїй доповіді в інституті — вона не без гордощів про це повідомила. Але вона не згодилась — вона ж хвора, а не експонат чи начинний прилад для студентів. А проте, хоч і як це гірко, а таки треба думати, що вона справді цікавий медичний випадок.

Я вислухав уважно і попросив показати аналізи.

Аналізів у неї було скільки завгодно. Вона клацнула елегантною сумочкою і добула їх цілу паку. Це були аналізи, хронологічно підібрані за останні три роки. По штампях я побачив, що й справді в нашому місті вже не було інституту, який би не займався вивченням біохімічних процесів в її організмі.

— Може, вам потрібні старіші? — збуджено поцікави-

лася вона.— Я лишила їх дома, але на другий візит я принесу вам обов'язково.

З мене було досить і цих аналізів. Аналізи були прекрасні. Абсолютно нічого в аналізах не було. Нічого підозрілого не було і в печінці чи шлунку. Серце також було нормального розміру, тиснення крові чудове, а складові крові міг би позаздрити перший-ліпший футболіст. Я миттю поглянув на жінку з-поза аркушів незчисленних аналізів. Вона сиділа розшаріла, збуджена, схвильована своєю розповіддю про свої хвороби. На мою першу думку, цих хвороб у неї ніколи не було. І не передбачалось.

— Де ви працюєте?

Вона не працювала. Її чоловік заробляв цілком достатньо. Хм, отже, симуляція тут була ні до чого. Можливо, мій перший висновок був надто поспішний.

— Роздягніться,— попросив я і ввічливо одвернувся до вікна.

Печінка — за новим способом, показаним мені сьогодні професором — промащувалась добре і не була вразлива, нирки стояли на місці. Я тис, м'яв їх, постукував кулаком по спині: жінка не вміла дати виразної відповіді, чуває вона чи не чуває. Кінець кінцем вона згоджувалась, що, мабуть, чуває. Я був схильний підозрівати, що не чуває.

— Добре,— сказав я,— встаньте, послухаємо ваше серце.

В цей час у двері постукали, і ввійшла сестра.

— Доктор,— сказала вона,— вас кличуть до телефону.

Кров кинулася мені в лице, і серце зайшлося. Катря! Проти моєї власної волі тіло моє поточилося до порога. Але я спинився — гола ж пацієнтка стояла передо мною.

— Хто? — захлинувся я.— Хто просить?

— Я не спитала.

— Підіть і спитайте хто. Якщо це з лабораторії, то нехай тільки скажуть, чи випрозорився бульйон.

Сестра вийшла, я зробив нелюдське зусилля над собою і приклав стетоскоп проти серця пацієнтки.

— Не дихайте,— прошепотів я.

Страшний шум почув я крізь трубку стетоскопа. Боже мій, таких шумів мені ще ніколи не доводилось чути в людському серці! Порок? Страшна декомпенсація клапанів? Десятки клінічних картин серцевих недуг зринули перед моїми очима. Нишком я зиркнув на моложаве об-

личчя вродливої жінки. Як живе ця нещасна істота? Я притис стетоскоп щільніше і затамував дихання. Крізь шум,— так, так, присягаюся,— я виразно почув чіткі й ритмічні удари немов бадьорого і здорового серця. От так історія! Надзвичайний медичний випадок! Я зиркнув на жінку майже закохано: для теми моєї дисертації на кандидата медичних наук це була дорогоцінна знахідка! Здорові тони хворого серця!

Але двері рипнули, і з-за ширми почувся голос сестри. Що за неподобство! Треба категорично заборонити навіть сестрам заходити до кабінету під час обслідування пацієнта!

— Доктор, ви чуєте? Вас питає якась Катерина Олексіївна Думірець.

Стетоскоп мало не випав з моєї руки, і я, здається, навіть захитався на ногах. Я кинувся за ширму, але зразу ж спинився. А пацієнтка? Огляд же не скінчено. І такий надзвичайний медичний випадок!

— Дихати чи не дихати, доктор? — почувся голос бідолахи. Вона стояла до мене спиною і озиралася, здивована довгим мовчанням. Очевидно, на моєму обличчі вона побачила щось таке, що відразу ж перестала почувати себе хворою перед лікарем, згадала за свою голізну і мершій потягнулась до своєї сорочки.

— Накиньте щось на плечі...— Я дивився на неї з благоговінням і мукою.— Накиньте, я негайно вернусь...

І я кинувся геть з кабінету.

Трубка телефону лежала на столі реєстраторки, матова й довга, немов жіноча рука в тісній чорній рукавичці. Її можна було піднести до вуст і поцілувати.

Це була вона. Крізь металічний шелест мембрани я виразно розпізнав Катрин голос, милий, рідний Катрин голос, з такими знайомими інтонаціями, з притаманним тільки їй одній в цілому світі лагідним тембром.

— Це, нарешті, ти? — запитала Катря, і мені здалося, що в її мові бриніли сльози.— Нарешті, а я вже думала...

Сльози здушили горлянку й мені. Білі троянди, зустріч на пероні, перший сніданок десь у куточку затишного кафе,— все, все, що я так вимріяв за півроку розлуки для першої зустрічі і чого так і не відбулось! А ще ж ці кілька страшних годин чекання, гонитви й непорозуміння,— кілька годин з першого побачення, змарнованих і втрачених безповоротно.

— Алло? Алло? — забринів стурбований Катрин голос.— Алло? Ти мене слухаєш? Алло?

Я, нарешті, пересилив спазм, і раптом мене аж провало — зливою, лавиною, ураганом. Адже ми не бачились ціле півріччя і стільки треба було зразу ж сказати про мою любов, про моє чекання, про моє нетерпіння. І я затараторив з швидкістю десять тисяч слів на хвилину про причини мого запізнення на вокзал, про те, як шофер викинув мене на розі Дмитрівської, про те, куди я дзвонив з автомата, про те, як сидів дома і чекав, про те, що професор примусив мене пов'язати його блакитний в рожеві цяточки галстук, а в клініці я затримався через цікавого хворого з невразливим пілорусом при пальпації..

— Я нічого не розумію! — перепинив, нарешті, мене здивований Катрин голос.— Я нічого не розумію! Який галстук? Що невразливе? Говори ясніше! Як твоє здоров'я?

Я змовк і зітхнув на повні груди. Піт зросив мені чоло.

— Катре,— сказав я нарешті,— кохана моя, довгождана Катря...

— Милий,— відповіла вона.

Ми мовчали. І зразу я відчув, немовби Катря не десь там далеко, на тому кінці довжелезного телефонного дроту, а отут, поруч, зразу біля мене. Я навіть відчув її руку на моєму плечі.

Через півхвилини ми з Катрею домовились. Я звільняюсь за півтори години і зразу біжу додому, щоб переодягтись. О п'ятій ми зустрічаємось в їдальні і пообідаємо разом. Ці півтори години Катря не змарнує теж — вона забіжить до свого управління, бо їй наказано з'явитися сьогодні. Розмови будуть про експедицію на Яблоновий хребет, але я не повинен турбуватися, бо експедиція має виїздити не раніше, як через два тижні і за цей час Катря, очевидно, встигне довести, що їй треба залишитися для розроблення матеріалів тут щонайменше місяців на три. Я поклав трубку обережно, як дорогоцінний скарб, як діткливий інструмент, який може розсипатися від доктору. Адже це була трубка з останніми словами Катрі:

— Милий, я тебе так люблю, я тебе хочу бачити швидше, швидше...

Насвистуючи, я поспішив до кабінету. Я зробився немов вищий на зріст, груди мої випиналися колесом, ноги

пружно ступали по паркету — я був згодний іти' війською проти цілої армії, битися навулачки зразу з усіма світовими чемпіонами боксу, прийняти за ці півтори години сотні пацієнтів понад норму. Адже через півтори години я побачу Катрю, мою Катрю! Хребет є пасмо гір! Наспіваючи «Варшав'янку», я ввійшов до кабінету і, мабуть, справді став вищим на зріст, бо навіть схилився, переступаючи поріг.

Сердешна пацієнтка звелася мені назустріч, кутаючись у блакитну сорочку, немов у хустинку. Відолаха! Я мушу їй допомогти. Мені, мабуть, ще нікого з моїх пацієнтів не було так жалко, як цю безталанну жінку. Порок. Віція кордіс. Але — який!

— Ну-с,— сказав я,— підемо далі. Ви пробачте, що мене затримали біля телефону... консиліум, знаєте...

Я почервонів, взяв стетоскоп і приклав його знову під груди.

— Не дихайте, будьте ласкаві.

Я почув її серце зразу ж і дуже виразно. Я слухав його кілька секунд і з подивом глянув на жінку. Потім послухав ще. Потім примусив її зробити кілька рухів і знову послухав. Що за чорт! Я чув виразні, чудесні, ритмічні удари серця. І жодних шумів. Передо мною було... напрочуд здорове серце. А шуми? Чи то шуміла мені в ушах моя власна кров, коли я почув мову сестри про дзвінок Катерини Олексіївни Думірець?

Я оглядав жінку ще не менше п'ятнадцяти хвилин. Нарешті я сів на місце і запропонував їй одягтись. Тепер треба було зважити всі об'єктивні дані й прийти до висновку. Трудна це справа — зрозумівши всі недуги пацієнта, почати йому виклад свого лікарського вироку. Закінчивши одягання, жінка сіла напроти мене й взялася підправляти обличчя перед люстерком. Я згорнув всі аналізи й поклав їх перед жінкою.

— Ваша хвороба,— почав я,— лежить, власне, поза межами компетенції терапії. Терапевти неспроможні допомогти вам. Ваша хвороба має бути предметом дослідження невропатологів...

— Да? — захвилювалася вона. — От бачите, я й сама відчуваю, що...

— І навіть психіатрів,— докінчив я суворо.

— Що ви кажете? — скинулася жінка, бліднучи й гублячи губну помадку.— Психіатрів...

— Безперечно! — підтвердив я з категоричністю й безжальністю лікаря, коли страшний діагноз доводиться, хочеш чи не хочеш, говорити хворому просто в вічі, дбаючи про його ж інтереси. — Безперечно, психіатра. Але я сумніваюсь, щоб і психіатрія допомогла вам. Так, так! — подивився я в очі дівки, сповнені жаху. — Ваша хвороба страшна не тільки для вас, а й для всіх ваших близьких.

— Вона.. заразна?

— Вона загрозна для всього суспільства. Ваша хвороба полягає в тому, що ви цілком здорові, але хочете почувати себе хворою, коли ж і захворюєте, то закохуетесь у свою хворість. Розумієте? — жорстко сказав я. — Результат самозакоханості, неробства та нудоти. Життя вас балує, а робити вам нічого. Нічого робити вам і в медичних установах. Ви тільки заважаєте іншим хворим і відбираєте дорогоцінний час у лікарів. Бувайте здорові.

Я звівся і коротко вклонився їй.

Першої секунди вона оторопіла. Та зразу ж кров ударила їй в лице.

— Ви... ви не смієте! — заверещала вона. — Ви... Я буду скаржитись!

— Кабінет директора поліклініки, — вклонився я, — треті двері по коридору ліворуч.

Вона вилетіла, як з гармати.

Мені було гірко й гидко. Хребет є пасмо гір. Я відчинив двері і запросив другого хворого.

Один по одному проходили передо мною мої пацієнти. Не знаю, як на кого, але як на мене, то наша професія — найкраща з професій. Найліпше, що є на світі, це — людина. І лікар знає людину всю. Він знає її організм, тобто, всю велич природи, втілену в найдовершенішу форму. І через людський організм він осягає всю велич життя. І він розкошує, як філософ, який пізнає світ.

Лікар, як ніхто інший, має змогу бачити людину розкритою перед ним і в усіх тонкощах плутаної людської психіки. І як ні з ким іншим, людина з лікарем щира. А знати людину — хіба це не найвище щастя для людини! До того ж, крізь людську психіку, крізь людську поведінку, крізь елементи характеру та крізь симптоми хвороб лікар бачить саме життя, весь обсяг і цілу систему складних соціальних процесів. Звісно, якщо лікар — розумний.

Ми, лікарі, любимо наші лікарні та клініки, де ми подаємо допомогу ґрунтовно, а головне — вивчаємо хворого

вздовж і впоперек, вшир і вглиб. Де ми маємо змогу узагальнити недуги, але індивідуалізувати недужого.

Але ми, лікарі, любимо і наші поліклініки, бо тут ми невпинно читаємо нескінченну книгу людського життя та життя людства.

Вивчаючи нефрит трамвайного кондуктора, який зайшов до мене другим, я бачив його на роботі, в побуті, в родині. Замислившись над болями в поперек у старої пенсіонерки, яка зайшла до мене третьою, я побачив усе її шістдесятилітнє життя: злидні на панських відробітках, загибель трьох синів в першу імперіалістичну війну,— весь жах старого життя, уособлений у цьому худому старечому тілі. У хворих легенях дев'ятнадцятилітньої дівчини я побачив трагедію молодої істоти, якій дано володіти цілим світом, але яка мусить відмовитись від омріяної професії та кипучої діяльності, до котрої непереможно прагне все її запальне благородне ество. Приписуючи краплі проти проносу молодикові, який необережно повівся з немитими фруктами, я мав нагоду помилуватися з його чудесної статури. Але бачив я не тільки дужі м'язи та досконало розроблені біцепси вправного спортсмена. Він не був спортсменом, він був рядовим слюсарем з електростанції. І я розумів, чому цей молодик був здоровий та веселий, а стара пенсіонерка ніколи не була ні здоровою, ні веселою.

В лікарському кабінеті бачиш людей, класи, епохи, соціальні катаклізми, а не тільки симптоми чи характери.

Закінчивши прийом о четвертій п'ятдесят п'ять, я поспішив до виходу.

Мила моя Катря, ми зараз з тобою, нарешті, побачимось!

Одягаючи пальто, я весело жартував з гардеробницею. На стіні поруч висів телефон і я подзвонив до лабораторії. Бульйон не випрозорювався. Мій веселий настрій дещо підупав. Я ж мусив признатися в моїй невдачі Катрі, а мені так не хотілося засмучувати її.

Була якраз п'ята. І тільки я відчинив двері до себе, задеренчав мій телефон. У пальті та капелюсі я підбіг до нього.

— Алло?

Боже мій, та то ж була Катря!

— Катрусенько, ріднесенька, бачиш, який я точний! Я вже вправився і зараз біжу до ідальні.

Але Катря перебила мене трохи сумовито. Справа в тому, що вона звільниться з управління не раніше, як о сьомій. Отже, наш спільний обід...

Я сів, скинув капелюх, розстебнув пальто. Мені стало душно.

— Розумієш,— виправдувалась Катря,— нічого не можна зробити. Дуже спішна нарада, якраз у зв'язку з цією експедицією на Яблоновий хребет...

— Хребет,— сказав я,— хребет є пасмо гір...

— Що? — не зрозуміла Катря.— Ну, да. Експедиція, розумієш, виїжджає не через два тижні, а, мабуть, завтра. Є розпорядження уряду всебічно прискорити розвідку. І на цьому засіданні я повинна в порядку передачі досвіду поділитися моїми висновками з нашої експедиції. Розумієш...

Я розумів.

— О сьомій мене обіцяють неодмінно відпустити. Як у тебе з сьомою годиною?

— О сьомій у мене засідання терапевтичної секції. Моє звідомлення. Розумієш — про застосування рентгенівського проміння при колітах.

Катря помовчала. В трубці було тихо. Потім прилинув її тихий, трохи немовби ображений голос:

— Ти нічого не писав мені про те, що працюєш зараз на колітах.

— Розумієш, Катрусю?..— почав був виправдуватись я, але зразу ж урвав себе. Логічна ідея осінила мене.— Я зараз же подзвоню в секцію і попрохаю відкласти моє звідомлення. Я зроблю його на черговому засіданні, через місяць!

— Та ти здурів! — розсердилася Катря.— Відкласти роботу на місяць! Мені так важно було, щоб ти зустрів мене на вокзалі... Розумієш...— Вона через силу ковтнула.— А зустрітися годиною раніше чи пізніше... Я ж буду в Харкові тижнів зо два. Шкода, що я не зможу побути на секції. А коли ти звільнишся?

— О пів на дев'яту,— сказав я,— не пізніше як о дев'ятій.

— Ну от,— зразу ж зраділа Катря,— значить, о дев'ятій. Ми зможемо ще піти з тобою кудись, повечеряти в ресторані абощо. Добре?

— Звичайно, добре. Тільки...

— Що — тільки? Ти запізнишся?

— Ні, ні, ні в якому разі! Я про інше хотів. Розумієш...

У мене неприємність. Ні, ні, ти не хвилюйся, нічого страшного. Але, розумієш, це я про пантафаг. Пам'ятаєш, я тобі писав? Про п'ятдесят сьому пробу, здається?

— Про п'ятдесят восьму.

— Про п'ятдесят восьму. Так от, вчора я поставив сімдесят третю.

— Ну?

— Не випрозорюється.

— Бідний...— нарешті долинуло тихо.

Я знову відчув, що зараз можу заплакати. Справді, який я бідний. Ще ніколи таким бідним я не був. Пантафаг — робота цілого року, мрія цілого життя — не випрозорювався. Тільки Катря могла зрозуміти, яке це нещастя, яке це горе для мене.

— В такому разі,— по паузі сказала Катря,— може, ми б зустрілися з тобою трохи раніше? О пів на дев'яту? Га? Може, ти встигнеш?

— Добре,— сказав я,— неодмінно, я постараюсь. Мені треба побачитися з тобою якнайшвидше! Розумієш...

Але Катря перебила мене. Мова її була непевна й роздумлива:

— Слухай. Я не біохімік, звичайно, але як ти ставиш проби? Ти засіваєш культуру на розмноження в розчин чи заливаєш розчином вже розмножену культуру? Може, це не має принципіального значення, але чому не спробувати ставити відразу дві методологічно різні проби? Тоді тобі стануть ясні властивості середовища, тобто пантафага, і ти міг би легше зрозуміти свою помилку.

— Ну, що ти! — зразу ж заперечив я. Що Катря не біохімік, це було очевидно. Але не був біохіміком і я.

— Добре. Я проконсультуюсь з приводу цього, Катре. Катря повісила трубку. Я поклав теж. Потім похилився на телефон і заляк. Ах, пантафаг мій, пантафаг!.. Мені було погано. І не було Катрі, щоб погладити мене по голові. Ще аж чотири години. Ну й видався день! Такі дні не щодня бувають.

Раптом я здригнувся. Телефон під моїм лобом задеренчав. З несподіванки аж зайшлося серце. Хто там іще? Я вхопив трубку і сердито гукнув:

— Алло? Я слухаю вас?

Боже, це знову була Катря.

— Мила Катря, який я вдячний тобі, що ти знову подзвонила!

— Милий мій, розумієш, я хочу тобі сказати... про пантафаг,— Катрин голос забринів глибокими, м'якими, поетичними інтонаціями,— розумієш, я передумала. Для чого нам йти вечеряти в ресторан? Мені не дуже хочеться їсти. Ти просто купи чогось, шинки грамів двісті або сиру. А я краще прийди до тебе, і ми...

— Катрусенько, рідна моя! Ну, звичайно! Який я вдячний тобі! Нарешті!

Вона перебила мене:

— Так буде краще? Правда? Ми будемо цілий вечір тільки вдвох. А потім,— вона запнулась, і голос її, там десь, на другому кінці дроту, за двадцять кварталів на майдані Дзержинського, прошепотів ледве чутно,— мені, власне, нікуди подітися... Моя подруга Валя, в якій я гадала спинитись, вийшла і... Отже, ти сам вирішуй, як буде краще — попередити хазяйку чи ні...

— Катре, сонце моє!..

Але в трубці враз запищало тоненьким гидким голоском: фі-фі-фі. Зайнято. Катря повісила трубку.

Я кинув трубку і заметушився на місці — до столу, до шафи, до етажерки. Треба ж мерщій прибрати, заховати всі ці папери на парубоцького безладу. Піжаму до чемодана, всі папери з столу геть, а килим мерщій на балкон і гарненько витрусити. А де ж віник? Я стрімголов кинувся на кухню.

Букет білих троянд я довго вивчав, роздивляючись кожну пелюстку. Квітки ще не почали обсіпатися, але, безперечно, прив'яли. Викидати їх було шкода, але ж і залишати так не годилось. Вони виглядали надто убого. Вирішено: я побіжу зараз до квітникарні і куплю нових. Троянд, гвоздик, айстр і хризантем! Хоча ні, Катря найбільше любить троянди. Може, купити червоних? Ні, я куплю білих, тільки білих, ніжних і чистих. Але куплю багато. Два великі букети. Навіть три. Чотири. Або краще купити кошик і розставити скрізь. Тільки ж — куди ставити? Я кинувся до ванної, і через хвилину весь мій посуд був уже в кімнаті: один ведмедик, одна ваза, правда, трохи щербата, глечик з-під води, кухлики для полоскання зубів, фотографічна ванночка.

Але коли я одягав пальто, розсудливість повернулась до мене. Так же не годилось, треба було зробити все організовано. Насамперед покінчити з усіма справами, тоді піти пообідати, після обіду купити квіти, принести їх сюди і просто йти на засідання секції.

Я скинув пальто і сів до столу. Текст мого звідомлення лежав передо мною, акуратно передрукований на машинці. Треба тільки вставити описи симптомів на контрольних, неопромінюваних екземплярах.

Покінчивши із звідомленням, я взявся переодягатись. А галстук? Якщо я сяду на трамвай номер п'ять, а тоді пересяду на номер три, то встигну віддати його ще сьогодні.

Я розрахував зовсім точно. Я зайшов до професора, віддав галстук його здивованій дружині, потім пообідав і в чверть на сьому вже був у квітникарні. З оберемками білих троянд,— один оберемок ніс я сам, а два інші посильний з крамниці,— я прибув додому.

Квітів було забагато для наготовленого мною посуду, і мені довелося позичити в хазяйки ще дві вази і ще одну банку з-під варення. Я розставив троянди скрізь — на столі, на етажерці, на вікнах, на шафі та довкола телефонного апарата. «Я тот, которому внимала ты в полуночной тишине, чья мысль душе твоей шептала, чью грусть ты смутно отгадала, чей образ видела во сне. Я тот...» наспівував я.

Тепер моя кімната виглядала розкішно й урочисто. Королівська оранжерея, або храм квітпоклонників. Я помилювався, і серце мені зворушено затремтіло. Мила Катре, ці квіти для тебе, для нашого кохання... Потім я ще раз, на всякий випадок, подзвонив до лабораторії. Насилу мені пощастило умовити Вассу Павлівну піти ще раз глянути на мій бульйон. Вона пішла неохоче і швидко повернулася:

— Ні, доктор, не випрозорюється.

«Я тот, чей взор надежду губит, я тот, кого никто не любит, я бич...».

Я поклав голову на запашні пелюстки троянд довкола телефону. Не випрозорюється. Не випрозорилось. В сімдесят третій раз. Росяні пелюстки освіжили мою голову. Невже пантафага так і не буде? Катре, друже мій, прийди і приголуб мене в хвилину моєї найтяжчої печалі!

Але було вже без десяти хвилин сьома, і я мусив поспішати на секцію. Я поцілував квіти і підвівся. Що ж, завтра я поставлю пробу сімдесят чотири. Нехай буде «пантафаг-74».

Моє звідомлення на секції мало безперечний успіх. Я дуже хвилювався — адже слухали мене понад двісті терапевтів нашого міста. Особливий інтерес викликали мої зіставлення з контрольними, неопромінюваними екземплярами, які я розробив не тільки в загальних підсумках, а за

ходом хвороби день у день. Обговорення було не довге, але одноставне: засідання рекомендувало всім клінікам міста перевірити мій метод у себе. Одночасно порушувалося клопотання перед Міністерством виділити на найближчому терапевтичному з'їзді мені десять хвилин для доповіді.

Схвильований, сів я на своє місце. На якусь мить я навіть забув про мою невдачу з пантафагом. Адже Катря о дев'ятій прийде до мене — просто до мене на квартиру, вперше в житті! Скоріше б уже звідомлення професора Анненського! Виступ доктора Морського про застосування в боротьбі з недокрів'ям фізіологічного розчину мене мало цікавив — то був абсурд. Невже ж таки в моєму розчині треба зменшити пропорції кислот? Ми ж вирішили з нею поженитися аж через рік! Але Катря прийде сьогодні до мене і залишиться. Мені теж захищати дисертацію! І більше я її від себе не відпущу. Я вимагатиму! Я настоюватиму! Я доведу! Завтра ж ми підемо до загсу й запишемося. І післязавтра — я вже одружений. Одружений, і дружина моя — Катря! І тоді — хай їздить по своїх хребтах! Хоча ні — завтра після обходу я мушу поставити сімдесят чверту пробу. Значить, до загсу ми підемо післязавтра. І до захисту дисертації ми будемо готуватися одночасно — кімната в мене велика! Ні, післязавтра я чергую в клініці. До загсу доведеться піти в неділю. В неділю я зовсім вільний, тільки на ніч буде швидка допомога. Чи ж скоро вже професор Анненський? Вже п'ять хвилин на дев'яту...

А втім, дочекатися звідомлення професора Анненського мені так і не довелося. Секретар секції протівпилась до мене і прошепотіла, що мене спішно викликають до телефону. Я схопився і побіг — неville щось трапилось з Катрею? А може, — пантафаг? Ні, з пантафагом кінець. Невже Катря не зможе прийти о дев'ятій?

Я схопив трубку:

— Я слухаю, Катре, що таке?

Але то була не Катря, то була доктор Мисловська, яка чергувала сьогодні в клініці.

— Доктор, з вашим хворим, Гарнавським, нещастя.

— Який Гарнавський — улькус дуодені?

— Так. Той, що після їжі блювота. Сьогодні знову блювота. Потім знепритомнів.

— Пульс? Негайно промацайте живіт — чи не дерев'яніє?

— Так, доктор. Ви не помиляєтесь: перфорацію...

— Негаймо на стіл, подзвоніть до...

— Я вже викликала професора Маленка. Тарнавського вже готують сестри. Наркоз я можу давати сама, але я подзвонила вам, бо поскільки це ваш хворий, то, можливо, ви поцікавитесь...

Я не дослухав, кинув трубку й побіг. Тарнавський — двірник тресту Коксохімвугілля — виразка шлунка з двадцять сьомого року. Звичайно, я не хірург і не зобов'язаний бути на операції, але ж Тарнавський — мій хворий, я його доглядав. Я вхопив пальто наопашки й вибіг на вулицю. До трамвая було хвилин три, але ж чекати, поки підійде, — бігцем я встигну скоріше. Тарнавського я вже давно умовляв на операцію. Вже відколи я був певний, що виразка в нього не одна, а множинна, від пілоруса вгору по короткій стінці. Це чудесно! Зараз, коли шлунок буде виїнято, я зможу перевірити, чи правильний мій діагноз. Це не часто трапляється — перевіряти свій діагноз. Тепер я зможу знати, якою мірою маю право поклатися на свої висновки після пальпації, рентгену та аналізів.

Тарнавський вже був на столі, коли я прибіг. Професор Маленко докінчував мити руки. На передопераційне миття рук витрачається 15 хвилин. Мій пантафаг звів би максимум до двох-трьох! Сестри готували до ножа жовтаве, худе тіло непритомного хворого. Поки я поруч з професором Маленком відтирав щіткою нігті, ми обмінювались з ним міркуваннями щодо деталей майбутньої операції. Професора викликали просто з театру, в антракті між другою та третьою дією «Євгенія Онегіна». Запеклий меломан, він наспівував мені уривки з арій Онегіна і вагався, що вибрати для наркозу — ефір чи хлороформ? На його думку, артистка Гривцова в ролі Тетяни була прекрасна. Я знав Гривцову і погоджувався з професором, але ми не сходились на оцінці артиста Бариленка, виконавця ролі Євгенія. Професор доводив, що верхи в нього надто хрипкі, а я цього не помічав. Ми вирішили різати Тарнавського під евіпаном. Завтра в опері даватимуть «Травіату», і професор кликав іти разом, щоб перевірити, хто з нас правий. Евіпан має ту перевагу перед ефіром чи хлороформом, що після нього не буває блювоти. Катря завтра мала бути вільна, і я дав згоду іти до опери, тільки попередив професора, що прийду не один. Професор підморгнув і, помахуючи підведеними вгору руками, ми пішли до столу.

— Йод,— наказав професор.— Хто на серветках?

Тарнавському почали мазати йодом живіт. На серветках була чергова сестра.

— Рахуйте,— наказав професор.

— Вісімнадцять,— порахувала сестра.

— Рахуйте ви,— наказав професор черговій лікарці.

— Вісімнадцять.

— А ви? — запропонував він і мені.

Я перерахував. Було вісімнадцять. Хірурги примушують перераховувати наготовлені до операції серветки всіх присутніх. Потім, після операції, закривавлені серветки перераховують знову до того, як зашити живіт: щоб напевне знати, що в животі хворого не зосталося жодної серветки,— адже закривавлену серветку неможливо відрізнити від закривавлених тканин черевної порожнини. Останнім перерахував сам професор. Серветок було вісімнадцять.

— Наркоз! — наказав професор.

Наркоз впорснула чергова. Я держався біля професора. Мені важно було не пропустити жодної деталі і добре роздивитися Тарнавського всередині. Сестра подала професорові скальпель. Він відтяг шкіру на животі, і одним довгим помахом зробив розтин на лінії альба сантиметрів на п'ятнадцять. Я тримав затискачі напоготові. Кров зачервонила перші серветки.

— Йод?

Я подивився на йод, і серце моє стислося. Мій пантафог мав би замінити йод! Але я його ще не винайшов.

Коли шлунок був уже на поверхні, до мене підсунулася санітарка. Їй передали з коридора, що мене кличе по телефону Катерина Олексіївна Думірець. Пальці професора обережно промацували тканину шлунка, шукаючи місце прориву.

— Нехай перекажуть товарищі Думірець,— прошепотів я так само ледь чутно, бо професор не зносив жодного гомону, коли оперував,— що я на операції і підійти не можу. Нехай подзвонить хвилин через п'ятдесят.

Професор штовхнув мене ногою і кивнув на шлунок. Я бачив уже і без нього,— червоні плями на поверхні шлунка, місця, проти яких всередині розмістилися виразки, йшли по короткій стінці аж до пілоруса. Їх було кілька. Мої висновки були абсолютно правдиві. А ось і місце прориву.

— Ножиці! — наказав професор.

Санітарка прошепотіла мені на вухо, що товаришка Думірець дала номер телефону, по якому й просила мене по-

дзвонити, як тільки я звільнюсь. Я кивнув. Професор тимчасом зробив кривий розріз. Уражені шматки шлунка разом з місцем прориву впали у ванночку, підсунуту сестрою. Тепер шлунок двірника Тарнавського буде вузьенький та довгий. Зате здоровий.

— Як ви гадаєте,— спитав професор,— обійдеться він з таким шлунком, чи, може, зробити ще й анастомоз?

Ми вирішили анастомоз зробити. Муркочучи крізь зуби під маскою заключну арію Тетяни «Онегин, я тогда моложе, я лучше, кажется, была», професор накладав на шлунок шви. Потім зробив другий розтин на місці майбутнього другого виходу в тонкі кишки.

— Як ви думаєте,— запитав він знову мене,— я встигну ще на четверту дію? — Пальці його з виключною вправністю пересувалися вздовж розтину, накладаючи шви. Операція тривала вже п'ятдесят хвилин. Було біля десятої години. Професор міг устигнути ще на кінець третьої дії.

Нарешті живіт Тарнавського було зашито. Ми перенесли оперованого до палати і посадили біля нього спеціальну післяопераційну сестру. Я умовився з нею, що вона щогодини дзвонитиме мені, повідомляючи про те, як опритомнюватиме хворий і як він себе почуватиме. Коли ж почнеться гикавка з кровотечею, то професор Маленко до кінця вистави буде в опері, а потім в ресторані «Красная».

Розшукавши санітарку, я спитав, який номер дала їй Катря. Вона подала папірець. Чудасія! То ж був мій номер, номер мого хатнього телефону. Отже... отже, Катря була вже у мене і чекала мене!

Підспівуючи професорові арію Онегіна, я одяг пальто й підійшов до телефону в швейцарській при виході. Незвично набирати свій власний номер — я набирав його вперше в житті.

— Слухаю! — почув я Катрин голос. Так, так, це було таки так: Катрин голос говорив з мого телефону, з моєї кімнати. Катря була в мене!

— Катрусю, це я. Я вже вільний, вже в пальті і зараз біжу...

— Слухай,— перебила мене Катря, і від тембру її голосу мені раптом стало страшно.— Слухай, ти розумієш, я мушу тобі сказати... Виходить так, що мені, очевидно, доведеться-таки їхати в експедицію...

— Яку експедицію?

— Ну, на Яблоновий хребет...

— Хребет...— почав був я, і серце мені захолонуло.— Я зараз біжу, Катрусенько, і ми поговоримо..

Але Катря знову перебила мене:

— Постривай, я хочу, щоб ти сам розважив, чи це необхідно. Розумієш, навіть для того, щоб розробити матеріали, привезені мною з Хан-Тенгрі, я повинна мати пробу мінералів з Інгодської уловини Яблонового хребта. Ти розумієш, за попередніми даними, абсолютна ідентичність? Отже, без цієї проби я не можу робити висновків.— Катря хвилювалась і поспішала:— А не зробити цього, значить, наша експедиція на Хан-Тенгрі була ні до чого. Змарнований час, робота, державні кошти. І моя дисертація — теж... Взявши ж пробу в Інгодській уловині, я зможу зробити висновки там, на місці, зразу ж приступити до розвідки на Яблоновому хребті і водночас закінчити дисертацію. Ну от, ти й скажи...

— Що ж,— зітхнув я,— тут двох думок бути не може. Тобі треба їхати.

Я чув, як Катря зітхнула теж.

— Дякую тобі, милий мій. Але ж, розумієш, милий, я мушу збиратися і...

— Я вже біжу! — гукнув я.— І зараз ми з тобою про все, про все поговоримо!

Я мерщій повісив трубку, але під моєю рукою телефон зразу ж задзвонив. Я машинально знову зірвав трубку:

— Алло! Я вже біжу! Біжу!

— Алло? Алло? — гукав зовсім не Катрин голос.— Алло? Це клініка? Алло?

— Клініка. Я слухаю вас.

— Будь ласка, там, в операційній доктор. Перекажіть йому, щоб, як тільки звільниться, негайно подзвонив до інститутської лабораторії.

— Я тут, біля телефону, слухаю. Що таке? Що таке? — Та враз я пізнав голос.— Маріє Іванівно, це ви?

— Я, я, доктор! Я вже дзвонила вам додому. Я щойно заступила на нічну. Трапилось непорозуміння: Васса Павлівна, яка чергувала вдень, дивилася весь час не на піддослідний бульйон, а на контрольну пробірку і...

— Ну, ну?

— І давала вам неправильні відповіді...

— Ну?

— А я, прийшовши, глянула і... Доктор, бульйон ви прозорів!..

— Що? — закричав я.— Що? Говоріть голосніше, я вас погано чую!

— Він випрозорів, доктор! Розчин прозорий, як аква дистилята. А контрольний мутний, як...

Через п'ять хвилин я був уже в лабораторії.

В пальті і капелюсі, забувши скинути й калоші, я вбіг до рефрижераторної. Очевидно, обличчя моє було страшне, бо Марія Іванівна, перестрівши мене на порозі, заступила мені путь. Вона погладила мене по щоці і попросила не хвилюватись. Потім взяла за руку й вивела назад до передпокою. Там вона примусила мене скинути капелюх, пальто і калоші. Аж тоді, знову взявши за руку, повела до лабораторії. Ноги мої ковзали по холодному лискучому паркеті. В горлі мені пересохло. Я не міг вимовити й слова.

Білі дверці термостату відчинились, і зразу коло термометра я побачив мою контрольну пробірку: рідина в ній була каламутна та руда. Спокійно, впевненою рукою Марія Іванівна відсунула її набік. Позаду стояла друга пробірка — піддослідна. Вона була наче порожня — рідина в ній була чиста й прозора, як саме скло. Тільки легкі брижі на поверхні, коли рука Марії Іванівни торкнулася скла, показували, що пробірка не була порожня. Марія Іванівна вийняла пробірку.

Я поточився й простяг до неї руки. Але Марія Іванівна відсторонила мої руки і заперечливо похитала головою. Вона не хотіла дати пробірку з моїм пантафагом мені до рук. Вона не довіряла мені. Я міг впустити її й розбити.

Секунду, хвилину, годину чи вічність ми стояли одне проти одного, мовчазні й нерухомі. Широкі, блакитні, втомлені довгим життям очі старої жінки дивились на мене немов з потойбічного світу. Срібне пасмо на її скроні тремтіло від подуву вентилятора.

А я стояв перед нею і плакав.

Потім — крізь мої сльози — її обличчя виникло зовсім близько перед моїми очима. Марія Іванівна нахилилася і тихо поцілувала мене в чоло. Потім ми поруч сіли на лаву навпроти термостату. Тихо шипіло в кранах рефрижераторів, десь постукував електричний лічильник, струмись води дзорчав у суміжній кімнаті до раковини, краплі роси падали з дверцят термостата на підлогу. Було тихо, ми були в цілому світі тільки вдвох. Потім за вікном задеренчав трамвай.

Діди казали, що коли западає тиша, то пролетів тихий ангел, і на світ народилась дитина.

— Хребет є пасмо гір,— сказав я, очевидно, вголос, бо Марія Іванівна непорозуміло глянула на мене.

— Що таке? — прошепотіла вона.

— Ви відзначили годину? — так само пошепки відповів я.

— Так. Але ж це не точно. Можливо, рідина випрозорилась ще вранці.

— Так,— сказав і я,— яка Васса Павлівна роззява! Ми зараз же поставимо другий флакон складу сімдесят три, і завтра матимемо точний час. Відімкніть мені шафу.

Марія Іванівна відімкнула шафу, я заходився готувати другий розчин сімдесят три. Треба було б співати, танцювати, ходити млинком поміж термостатів та холодильників. Пантафаг-73 був!!! Але мені щеміло серце і було тоскно. Чи відчуття всієї глибини щастя приходить не зразу? Чи, може, це тому, що Катрі незабаром вже від'їздити?

Поки Марія Іванівна відміряла речовини, я вийшов до другої кімнати і подзвонив до себе на квартиру. Я мусив повідомити Катрю негайно про мою радість: людство має пантафаг-73!.. Не поїхати Катря не могла. Я теж за моїм пантафагом полинув би на край світу щохвилини, на всі верховини й вершини світових гір, не тільки Яблонового хребта. Я дуже виразно уявив собі ці вершини — під синіми шапками вічного снігу... Телефон не відповідав. Я подзвонив удруге. Що за чорт? Чи вона вийшла до ванної кімнати і туди не чути дзвінка?

Я повернувся до лабораторії і переважив відмірянні Марією Іванівною речовини. Коли б у лабораторії було сто чоловік, я б усіх примусив перевірити мої дози. Поки Марія Іванівна встановлювала температуру, я переважив ще раз. Я був максимально уважний. Точна, зосереджена і відповідальна робота, як завжди, сповнила мене відчуттям блаженного спокою. В неділю ми запишемося в загсі, і тоді я чекатиму Катрю місяць, рік, скільки треба. Бо я буду її чоловік, а вона — моя дружина. А то... Я засміявся вголос, згадуючи пережиті сьогодні труднощі. Ну й пика була, мабуть, у мене тоді на вокзалі! А в поліклініці, коло тієї голої пацієнтки? Ну й день видався!.. Я не міг стриматися, щоб не поглузувати з себе. Не знайти за цілий день півгодини на зустріч! Бодай на вулиці чи в якомусь вестибюлі! Ну й Ромео! Хіба ж Ромео проміняв би зустріч з Джульєтою на засідання терапевтичної секції? Слова кохання — на звідомлення про коліти!.. Враз я аж похолов.

Серце моє спинилося. Катря, мабуть, розлюбила мене! Так! так! За моє вахлацтво, за мою... ну, ненастирливість, за моє, ну, невміння любити. На вокзалі не зустрів, сніданок в кафе не відбувся, тоді поліклініка, потім секція... Про що я говорив їй телефоном? Я тільки виправдувався. Про шофера та про галстуки, про невразливий пілорус при пальпації. І про свій пантафаг! Та ще про коліти... Наша розмова телефоном зразу ж зринула в моїй пам'яті вся до останнього слова. Про що мені говорила Катря? Теж про мій пантафаг та про мої коліти!? І ні слова про любов... Хоча ні,— вона ж сказала, це ж вона сама сказала, що прийде ввечері!.. Я переважив речовини ще раз і знову побіг до телефону. Я мусив негайно довідатися, чи це правда, що Катря мене розлюбила. Я набрав мій номер двічі. Але телефон знову гув байдужісінько. Очевидно, Катря побігла до крамниці купити чогось на вечерю,— вона ж побачила, що я так нічого й не наготовив... Я докінчив замішання, нагрів рідину, посіяв бактерії. Пробірку з каламутним рудим бульйоном я віддав у руки Марії Іванівни.

Потім я поцілував обидві ці дорогі руки,— вони пахли денатуратом та кислотами,— і мерщій подався геть.

Ніч западала чудесна. Після цілоденної мряки так приємно було зітхнути на повні груди свіжим і чистим повітрям. Місяць підбився вже над будинок обкому, і в феєричному змаганні його зеленкуватого сяйва з жовтим світлом вуличних ліхтарів таємничо бовваніли скелі Держпрому в глибині майдану Дзержинського. Я пішов, не поспішаючи,— так чи так, а за кілька хвилини я буду вже дома, і там чекає на мене Катря. Мені хотілося тепер протягти ці останні хвилини схвильованого очікування. Хіба ж не чудові ці останні хвилини любовних сподівань? Коли серце непереможно рветься вперед, а ноги нерішучо зборюють відстань, крок по крокові. Я спробував уявити собі Катрю, її миле, рідне обличчя. Марно — передо мною яскравою плямою спливав її фіалковий хатній халат, але обличчя розпливалося в тумані і риси губились. Чому це так, що випадкові обличчя непотрібних людей виникають в нашій пам'яті раз у раз в докучливих деталях, а найдорожче, любиме обличчя коханої жінки ми, навіть силуючи пам'ять, не можемо відтворити виразно? Чи не тому, що ми мріємо побачити не прості портретні деталі, а жадаємо вздріти найтонші риси, відомі й зрозумілі тільки нам, ко-

ханцям? Мила моя Катря! Груді мені розпинала радість. Пантафаг сімдесят три є!

На мій дзвінок довго ніхто не відчиняв. Двері моєї кімнати не рипали. Сердешна моя Катря, вона, мабуть, заснула, притомившись після трудного й клопітного дня. Я подзвонив удруге. Потім утретє. Нарешті почувлися швидкі кроки по стелинах. Маруся в капцях на босу ногу поспішала до дверей. Вона відчинила мені, затуляючи за спане обличчя хусткою.

Перед моїми дверима я спинився, притишив мою бучну радість, стримав непереможне бажання — розчахнути двері й кинутись Катрі в обійми — і прочинив двері тихенько, намагаючись не рипіти: Катря ж спить, я не турбуватиму її.

Переступивши навшпиньки поріг, я так само тихесенько причинив двері. П'янкий аромат троянд ударив мені в голову запаморочливо. Моє серце стукотіло так, що здавалося, відлунювали у вікнах шибки. Крізь цей шум годі було почути легке дихання заснулої Катрі. Напомацки просу- нувся я до канапи. Мої руки намацали спинку, валик — отут зараз будуть і Катрині ноги. Ні, вона, мабуть, скули- лась, згорнулась кубельцем. Мої руки просунулись по канапі вгору...

Нагло я сахнувся і відскочив геть — мерщій до вими- кача на стінці. Світло спалахнуло, і першої хвилини, засліп- лений, я нічого не бачив.

Але зразу ж я побачив.

Кімната була порожня.

На канапі лежала лиш прим'ята подушка недбало ки- нута у куток. Западина в подушці ще заховувала в собі форму голови, що покоїлася на ній. Я вхопив подушку і притис її до лиця. Крізь задушливий аромат троянд, що запаморочливим чадом наситив мою кімнату, я почув ледь відчутні пахощі Катриного волосся. Я не чув їх півроку, але я розпізнав би їх і через сто років серед усіх ароматів світу!

На телефонному апараті біля приголів'я лежав клаптик паперу з мого записника:

«Милій, рідний! — писала Катрина рука. — Щось тра- пилося, нас перебили чи ти десь зник, і я ніяк не могла вже дозвонитися до тебе. Я ж не доказала тобі, що експе- диція завтра вдень вилітає самолетами з Москви. Моє звідомлення несподівано для мене самої має величезне зна- чення. Його мусять знати в Москві до вильоту експедиції,

завтра ж уранці. Не знаю, чи й мені доведеться летіти з експедицією завтра ж, але треба бути готовою до всього, і я взяла всі твої чисті носовички. Наш вагон причеплено до кур'єрського номер один. Біжи мерщій на вокзал, щоб я могла бодай глянути на тебе перед трьома місяцями розлуки. Як по-дурному сьогодні вийшло! Я так боюсь, щоб ти не розлюбив мене! Ти ж не розлюбив, правда? Ти ж розумієш, коли б знаття, що мені їхати, я б прибігла до тебе в поліклініку, чи на секцію, або до клініки. Я так люблю тебе. Куди дужче, ніж раніше. Може, я не встигну сказати тобі на вокзалі, але я не можу чекати ще рік, як ми з тобою вирішили! Я хочу бути твоєю дружиною негайно. Ти неодмінно підготуй усе, щоб коли я повернуся, ми могли просто з вокзалу поїхати до загсу, в той же день у ту ж годину й хвилину! Телеграфуй мені про всі, скільки б їх не було, проби пантафага. Яка я вдячна тобі за ці троянди в твоїй кімнаті! Я заховала собі одну на грудях. Немовби то ти. Милій, біжи, чекаю, не розлюби!»

Я побіг. Підлога коливалася під ногами, світло вихрилося довкола, немов хуртеча, речі падали і здіймалися вгору, неначе на хвилях. Катря мене не розлюбила! Її звідомлення має величезне значення. Вона кохає мене ще дужче! Ах, йолоп! Я ж міг би поставити другу пробу — 73 — завтра!

Від дверей я повернувся і вхопив телефон. Отираючи піт, я питав довідкове бюро Південного вокзалу, о котрій годині відходить московський кур'єр номер один? Катря стане моєю дружиною, як тільки повернеться з Яблонового хребта!

Нарешті довідкове відповіло: кур'єр номер один відійшов дві хвилини тому...

Яблоновий хребет починається аж за Байкалом — це я точно згадав у ту секунду. Він починається від озера Арейського як продовження Малханського хребта і є розточчям між ріками Хилок та Інгода. Найбільша вершина хребта — Великий Саранакан...

Годину чи більше я просидів на тому ж місці. Хребет є пасмо гір. Я ліг на спину і загасив світло. Хребет є пасмо гір. Обличчя Катрі я не міг відтворити в моїй бідолашній пам'яті. Хребет є пасмо гір. Троянди пахли задушливо. Катря кохає мене — куди дужче ніж раніш. Хребет є пасмо гір.

Задзвонив телефон. Нічна сестра повідомляла, що Тар-

навський починає опритомнювати. Блювоти нема, гикавки теж. Температура 37,8. Все йшло нормально. Я подякував і попросив ще подзвонити через годину.

— Я б не хотіла турбувати вас, доктор, вночі.

— Нічого, нічого, я, мабуть, не спатиму, подзвоніть через годину.

Отже, Тарнавський житиме! Йому пощастило, що прорив заспів його в клініці. Коли б це трапилося дома або на вулиці, йому б не пощастило! І щастя, що знайшовся професор Маленко. Це віртуоз в операціях на шлунку. А хіба поганий мій діагноз? Діагноз мій абсолютно точний. Мабуть, таки буде з мене лікар. Пантафаг е! Катря кохає мене куди дужче, ніж раніш! Хребет є пасмо гір! Я згадав про дитину, яку душив круп. Як це було давно. Ах, ні, то ж було тільки сьогодні вранці, на світанку. Я подзвонив до епідемічної лікарні в Помірках, і черговий відповів мені, що дитина почуває себе добре, температура спадає. Розмовляючи з лікарем, я подумав, чи не спробувати застосувати мій пантафаг проти дифтерії і, взагалі, проти заразливих горлових захворювань? Завтра ж треба буде порадитись з ларингологами та епідеміологами... Треба роздягтися й лягти в ліжку по-людському.

Я ввімкнув світло й набрав номер 0-6.

Телеграф відгукнувся не зразу.

— Прийміть спішну — швидкий поїзд номер один.

— Ваша адреса?

Я сказав адресу.

— Номер вагона і кому?

— Номера вагона я не знаю. Спеціальний вагон геологічної експедиції. Катерині Олексіївні Думірець.

Телефоністка записала.

— Що далі?

— Що далі? Ах, справді ж, що далі?

— Швидше, громадянине, не затримуйте мене.

Я захвилювався. Мені так багато, так радісно і так жалісно треба було сказати.

— Ну? — нетерпляче підіграла телефоністка.

— Пробачте, хвилиночку, я зараз, розумієте... Ми ж півроку не бачились, вона приїхала сьогодні вранці, нам не пощастило зустрітись, і вона знову поїхала місяців на три на Яблонувий хребет...

Телефоністка мовчала. В трубці була абсолютна тиша.

— Алло! Ви слухаєте? Алло!

— На Яблоновий хребет? — по паузі відгукнулась телефоністка.

— На Яблоновий.

— Це ж за Алтаєм, — сказала телефоністка. — Остання залізнична станція Чита.

— Здається, так.

— Що ж писати?

— Пишіть: «Пантафаг сімдесят три е...»

— Що є?

— Пантафаг. Такий препарат. Я винайшов його сьогодні. По літерах: Пріся — Ася — Ньюся — Тося — Ася — Фрося — знову Ася — Ганнуся. «Сімдесят три е. Даю твоє ім'я — Катерина...» По літерах...

— Зрозуміло: пантафаг-Катерина. Далі?

— «Телеграфуй згоду. Телеграфуй результати звідомлення Москві та ідентичність твоїх проб».

— Далі?

— «Чекаю. Твій».

Телефоністка перечитала текст.

— Спасибі, — сказав я.

— На добраніч, товаришу, — відповіла вона.

— На добраніч.

— Не сумуйте, товаришу.

— Спасибі, я постараюсь.

— Вітаю вас з вашим винаходом.

— Спасибі, товаришко.

— Три ж місяці це не так довго..

Вона хотіла ще щось сказати, але зітхнула й повісила трубку.

Я погасив світло і ліг.

Пантафаг-Катерина сімдесят три. Через три місяці Катря — моя дружина. Хребет є пасмо гір.

ІСТОРІЯ ОДНОЇ ХВОРОБИ

1

Тут день починається рано.

Тільки влітку — в червневу пору — початок дня збігається тут з сонцесходом. Весною ж, взимку і восени день приходить сюди ще гн до світанку, в сутінках передрання ба й в мброку ночі.

Та день тут ніколи й не кінчається. Робітна днина триває тут з доби в добу, і нічна пора проти денної відзначається тільки зміною сонячного світла на електричне освітлення. Смерть полюбляє саме нічну годину, немов під укриттям нічної темряви легше видерти в людини її життя. Тяжкохворі вмирають здебільшого на схилі ночі — в години передсвітання. Саме ці години обрали для себе кризи важких недуг. Саме в ці години пропасниця кидає вимучені людські тіла з сорокових ступенів температури на грань вічного холоду. Саме в ці години слабшають удари людського серця — пульс довшаче і спадає опір організму. Тому саме в цю передранкову пору досягає найбільшої напруги боротьба за життя людини.

Та от — годинник б'є шість. І нічниці тікають з палат разом з кошмарами гарячки. Вимучені тіла поринають у відрадну полегкість. Нестерпні болі стихають. До безсонників сходить забуток. Інші прокидаються в бездумній протрації. Потім зринає відчуток буття — і радість затеплюється в грудях. Новий день настає, як початок нового життя — з надіями й вірою.

Сьогодні було, як звичайно.

Годинник ударив шість. За вікнами стояла ще чорна п'ятьма. Дощ переїздив у скло. Дідусь-швейцар куняв у проваллі старого крісла під сходами вестибюля.

Шостий удар лунко завмер, і двері з коридору тихесенько прочинились. Дівчина в білій хустинці та білому халаті прослизнула крізь щілину. Навшпиньки вона метнулася до гардеробу, схопила пальто й накинула собі на плечі. Проминаючи крісло, вона тихо смикнула дідуса за рукав:

— Дедушка, Дедушка! Ви спите?

Окуляри миттю впали дідусеві з лоба на ніс і легкий рум'янець побіг по старечих щоках вгору до лоба.

— Коли б Генрієтта Макарівна запитали про мене, скажіть, будьте ласкаві, що я по газети побігла!

Дівчина вїгнула полами пальта й зникла за дверима надвір. Важкі рипучі двері відхилились і стали на місце беззвучно. Санітарка Маруся рухалась, як персонаж німої кінокартини. Вона вмiла промайнути безшумно навіть по старих паркетинах коридору.

Дедушка поглянув Марусі вслід непохвально. Він гнівався. Адже на своєму посту він зобов'язаний був чути й бачити все. А от санітарки Марусі він ніколи не вмів ні почути, ані побачити вчасно.

Дедушка випростав свій похилий торс і начальницьким оком підозріливо подивився навколо. Але все було порядно і до ладу. Пальта на вішалці звисали акуратним рядом, калощі під ними вишикувались пара в пару, ослони симетрично виструнчились попід стінами. Двері з табличками «Комора», «Черговий», «Директор» дивилися пристойно і урочисто. Написи табличок горіли золотом проти сяйва жирандолі.

Дощ шумів і шумів. Але колихання вершків тополь було вже не тільки чути, а й видно на чорних екранах вікна,— на зміну нічній темряві незабаром мав прийти й півсмерк осіннього ранку. Далеко, в кінці коридору, брязнули ложечки й задзвеніли склянки — на кухні вже збирали посуд до першого снідання. Стукнула щітка вбиральниці об підлогу, гримнуло відро об раковину, і в порожнє, лунке залізо дзвінко задзюрчав струмінь води.

Було як звичайно, як двадцять років попереду, день у день.

Дедушка позіхнув.

Але він перед тим не прокашляв, і позіх видерся надто гучний. Дедушка похопився і суворо поглянув на своє відображення в свічаді, немов докоряв йому за недозволене порушення тиші й порядку.

Цієї хвилини двері з написом «Черговий» гучно хряпнули, і на порозі з'явився сам черговий лікар. Дедушка миттю виструнчився, як сорок років тому в строю:

— Здравія желаю, Генріетто Макарівно!

— Здрастуйте, Дедушко!

Генріетта Макарівна розстебнула халат, кинула його Дедушці на руки і підійшла до вішалки. Дедушка переступив з ноги на ногу — при тому почувся легкий рип і стало знати, що, замість одної ноги, у нього протез на шарнірах. Дедушка відкашляв і заговорив м'яко, але значущо:

— Генріетто Макарівно, дозвольте доложить — Ніна Сергіївна ще не прийшли: їм же на восьму. Іринки також немає... Гм!

— Але ж уже сьома година!

— П'ятнадцять хвилин на сьому, дозвольте доложить...

Генріетта Макарівна роздратовано пересмикнула плечима:

— І взагалі на Ірину треба звернути увагу: вона тільки й знає поклонників та кавалерів! Могла б почергувати, поки пришлють змінну! А то я сьогодні і за лікаря, і за сестру! Ін'єкцій вісім, фізіологічних розчинів два, одинадцять підготувати до аналізів! Я старший ординатор, а не сестра!

Вона б обурювалась ще, та в цю секунду за дверима чергового лікаря нагло — дошкульно й настирливо — зазеленчав телефон. Генріетта Макарівна жбурнула пальто Дедушці на руки й кинулась через поріг. Це ж, безсумнівно, були знову родичі хворих. Вона їм зараз задасть! Це ж просто чорт знає що — цілу ніч не давали спокою! Яка температура, яке самопочуття, який вранці був стул! Двері за нею хряпнули так, що забряжчали шибки.

Дедушка знову докірливо похитав головою. Хіба ж це порядок? Здоровідділ уже три дні не присилає но-

вої сестри. Кажуть: нема людей і проблема кадрів. Гм! Людей — он скільки довкола. Непорядок! Звісно, сердешна Генрієтта Макарівна таки підбилася за цю ніч без сестри, але ж зміна тільки о восьмій. Дедушка повісив пальто на вішалку назад і акуратно підгорнув поли.

В цю хвилину двері знадвору розчинились і на порозі стала дівчина в сірому макінтоші й блакитному береті. Дедушка похапцем пошкандибав їй назустріч, порипуючи шарнірами протеза:

— Вибачайте, громадянко, а вам, дозвольте запитати, чого? У нас сьогодні, вибачайте, неприймальний день. Та й дня ще немає, вибачайте — ніч!

— Мені не до хворого, мені до завідувача...

— А професор ще сплять. Цілу ніч біля хворого муку приймали — просто з того світу чоловіка видерли, можна сказати! А тепер відпочивають у себе в кабінеті, навіть додому не пішли: не роздягнувшись й сплять, як на війні. Другим разом прийдете. І що це таке, справді, — зовсім обурився Дедушка, — людині й спочити не дадуть! Чи лікар уже й не людина? Як це ви собі думаєте?

Він навіть впер руки в боки і заступив хід. Очі його блищали гнівом, крилаті брови зійшлись над переніссям. Він був готовий до непримиренної суперечки, до неблаганного опертя, до запеклого бою — до останньої краплі крові.

Дівчина ніяково оступилася. Це була тендітна, полохлива дівчина, худорлява блондиночка, і років їй було щонайбільше сімнадцять чи вісімнадцять. Її бліденьке личко вражало, проте, якимсь занадто дорослим виразом — зосередженим, ще й понурим. Вона розгубилась, знітилась і не знала, що ж їй робити. В її руці без рукавички тремтів папірець:

— Може, мені тоді до когось іншого?..

До папірців Дедушка звик ставитися з повагою. Він узяв папірець, розгорнув і, поправивши окуляри, відставив його на цілу випростану руку, принаймні на півметра від очей. Читав Дедушка урочисто і вголос, але не зовсім упевнено:

«Товаришка... Тетяна Миронець... направляється... на посаду... змінної сестри...»

Голос його пом'якшав, і з-під крилатих, лютих брів глянули добрячі, ласкаві очі. Звичним жестом він спровадив окуляри на лоба.

— А! То це ти, виходить, до нас! — Він уважним оком оглянув дівчину з голови до ніг. — Замість Моті Перепелициної, тобто?

— Я не знаю, замість кого. Змінною сестрою.

— Кажу ж — замість Моті Перепелициної. — Дедушка суворо спинив дівчину, не давши їй заперечити знов. — Хороша дівчина була Мотя Перепелицина — розумна, розсудлива, а вже до роботи — аж-аж-аж! Таким у неї і батько був — герой: на імперіалістичній газамі затруїли, а в громадянську під Перекопом загинув, царство йому небесне! Я з дідусем її, покійничком, ще до церковноприходської бігав. Шустрий був покійничок, ай-яй-яй! Яблука по сусідах обнести чи там на річку купатися, і все таке. Чотири роки Мотя сестрою у нас відробила. А врівночас в інститутах училася. Без відриву від... цього самого, від виробництва, а ну да. Оце три дні тому — гульк: а вона вже й інженер! І на домну послали. От яка! Сестра Мотя, Іванова дочка, старого Перепелиці онука — а інженер! Отака!

Дівчина слухала уважно, але все ж таки зробила спробу переступити поріг:

— Так, може, черговий лікар є чи ординатор?

Дідусеві брови знову відзначили його незадоволення:

— Пожди! Не розбалакуй! У нас тут розбалакувати не дозволяється! До лікарні прийшла, а не на мітинг. От вішай пальто тут. Це Мотине місце і є. І халат я тобі видам Мотин, тільки ж гляди, щоб цілий був, і не закаляй. — Дедушка відімкнув шафу й добув акуратно випрасований халат. — А папірець я сам кому треба віддам. Порядок у нас такий. Професор, як приїхали до нас у наукову командировку, так такий порядок настановили, що й я б такого не завів! І правильно — хіба без порядку людей лікувати можна? Це ж тобі медицина, а не там що. І балакучих професор не люблять — це щоб ти знала наперед. Вам, молодим, тільки б язиком по зубах бити та цвенькати. А воно — діло треба робити, а не розбалакувати. Сідай от тут коло вішалки і мовчи. Розбалакувати у нас не помагається!

— Я й мовчу.

Дівчина слухняно сіла, тримаючи халатик у руках. Вона сиділа, вирівнявши спину — немов боячись поворухнути плечима, не наважуючись повернути голову й глянути вбік. Ноги її не знали, куди подітися, безпорад-

но совалися по кахлях підлоги і, нарешті, пірнули під стілець.

Дедушка якось мить критично оглядав кволу дівочу статуру — худі плічка, тоненькі ручки. Хіба з такими плічками та з такими ручками ходити біля хворих? А коли доведеться недужого перевернути з боку на бік? Або ж проколоти шкіру тупою голкою для ін'єкції? Мало чого не буває у медицині! Дедушка скинув окуляри на лоба, нахмури брови і вже наготовився прочитати з приводу цього повчальну лекцію.

Та сердешну дівчину порятували надвірні двері.

Раптом з якимсь молодецьким, нахабним вереском двері розчинилися навстіж, і через поріг стрибнула друга дівчина. Ціла хмара дощових бризок вдарила вгору фонтаном — по ослонах, по стінах, аж на стелю — то дівчина, впурхнувши, стрепенулася, обтрушуючи воду з пальта. Дедушка відскочив аж у закуток під сходами. Звідти він вистромив тільки голову, його очі розкидали блискавиці.

— Ой, мокро, ой, дюдя! — загонисто зареготала дівчина. — Добридень, Дедушка! А хто сьогодні помер?

— Тьху, тьху, тьху! — спалахнув Дедушка. — І ніхто не помер! Сама скоро помреш! Знову он ніч не спала!

— А не спала, Дедушка, ні, не спала! — Чорний горб лискучого, змокрілого зонтика покотився геть у куток, і сам знайшов собі місце десь поміж Дедушкиним кріслом та столиком з книгою скарг. В ту ж мить пухнастий червоний берет злетів птахом угору і м'яко спланував на полицю вішалки, не менш вигідно примостившись на тулі чужого капелюха. Пальто теж немов сприснуло з плечей само і, зачепившись гапличком, вже розчепірилося на весь шир поверх кількох інших. — І спат' мені не хочеться, і сон мене не бере... — Дівчина крутнулася, одним жестом розправила сукню і раптом докінчила, хоча й не голосним, але смачно інтонованим співом: — І хто ж мене, молодую, та й додому заведе?..

Дзвінкий, бринливий, нестримний голос хвацької дівчини немов скривдив принішклу, урочисту віковічну тишу. І зразу ж самий вестибюль лікарні немов перестав бути вестибюлем лікарні. Пристойні таблички немов стерлися з холодних, суворих дверей. Порядні ослони попід стінами немов втратили свою чемпу симетричність. Ба й самі білі та чорні кахлі на підлозі враз зробилися непомітні. Навпаки, тепер було видно, що поверх кахлів,

від дверей до сходів нагору, лежав пухнастий, барвистий килим. І нагло двері, ослони, кахлі і килим створили новий антураж, цілком доречний в фойє театру, в салоні мод чи холі туристського кафе, але аж ніяк не в вестибюлі лікарні.

Дедушка, далеко обходячи дівчину, скрадався попід стінами стороною, з ганчіркою в руках, щоб мерщій знищити сліди кричущого неподобства: краплі дощової води на кахлях біля порога. Він сопів трудно й сердито. Спів дівчини остаточно збурив його.

— І дома ти не була! — гримнув він. — Хіба в отаких шантекльорах на роботу виходять? Тьху, прости господи!

Справді, вбрання дівчини було трохи несподіване тут, в понурій одноманітності притулку болю й страждань. На ній був чорний шовковий вечірній туалет, біля пояса — червона троянда. Локони модної зачіски звисали обабіч голови та спадали ззаду на плечі.

— Хе! — пхикнула дівчина. — А ви хто? Голова місцевкому? Теж мені блюститель нравственності! — Вона висмикнула з шафи халат і мерщій напнула його.

— Еге! — посаженів Дедушка. — Любитель нравственності! Підіткни шлейфи — до хворих, а не на бал-маскарад ідеш! Кому кажу, Іринку, чуєш?

Дівчина пхикнула знову, але слухняно підбрала шлейф і заховала його під поли. Халат був застебнутий, біла хустинка вкрила волосся, і враз кахлі підлоги засвітилися знову своєю непорочною чистотою, ослони чемно стали на свої місця попід стінами, таблички повисли на дверях на сторожі суворого додержання тиші й порядку. Це знову був вестибюль лікарні — і не більше. А до дверей кімнати чергового лікаря йшла скромна подоба сестри Ірини. Тільки хода зраджувала її. Ірина пересувалась якимись хисткими, розгвинченими кроками, похитуючи стегнами, посіпаючи плечима, — хода не хода, а якесь танцювальне «па».

Несподівана фігура — друга дівчина на ослоні біля дверей — спинила Ірину.

— А це ж хто?

— Напарниця твоя нова, — сердито буркнув Дедушка, — замість Моті Перепелициної. Таня Миронець.

Похитуючися на підборах, граючи бровами, Ірина зацікавлено розглядала тендітну дівочу постать на ослоні. Зосереджене, понуре обличчя нової напарниці привернуло її увагу:

— А чого це ви така... похмура?

Дівчина почервоніла. Не встаючи з місця, не рухаючися, не роблячи спроб до ближчого знайомства, вона дивилася знизу вгору насторожено і неприхильно:

— А чого це ви така... ламура?

— Хм!— Ірина не чекала на таку відповідь.— Ви... закохані?

Дівчина нашорошилась і зашарілася ще дужче, аж повіки її сумних очей набрякли слізьми.

— А ви?

— Я— ні. Але в мене — всі.

— Ну й радуйтеся.

— Хм!

Ірина теж почервоніла. Нова напарниця була, здається, занозиста. Треба негайно ж відповісти їй чимсь гострим, дотепним, нищівним,— і поставити її на своє місце. Ірина вже ворухнула бровами й розтулила рот. Та в цю секунду годинник на стіні зашелестів і вдарив один раз. Пів на сьому! Ірина штовхнула двері до коридору й гукнула:

— Маруська! Пів на сьому! Сніданок по палатах!

Але на порозі вона все ж таки озирнулась і ще раз коротко оглянула свою нову напарницю з ніг до голови і з голови до ніг. Потім, вже з коридору, долинув її зухвалий спів:

— «Я — Іра, ребенок нежный и безмятежный, и все могу...»

Дедушка гірко зітхнув і засмучено похитав головою:

— Отака...

Він хотів додати ще щось — навіть окуляри вже закинув на лоба, але й на цей раз надвірні двері йому перешкодили. Та ось з одчайдушним рипом і страшним гуркотом двері знову розчинилися навстіж — і Дедушка аж остовпів, бо причиною цього рипу і гуркоту був той, хто ніколи не робив ніякого рипу і жодного гуркоту. Знадвору до вестибюля прожогом вскочила санітарка Маруся. Вона ледве дихала і ледве трималась на ногах. Було очевидно, що трапилося щось надзвичайне. І Дедушка мерщій пошкандибав їй назустріч.

Маруся грохнула газети на столик і вхопилася за серце:

— Максим Прохорович Коротко новий рекорд поставив! Чотириста тонн на зміну! У цехах коротковські бригади утворюються! Ху! Натє газети! Генрієтта Макарівна

не питали? Ніна Сергіївна ще не прийшли? Ледве встигла! Отакий герой!

На порозі кімнати чергового лікаря з'явилася Генрієтта Макарівна:

— Хто герой?

— Максим Прохорович Коротко. От герой!

— Хто це Коротко?

— І-і-і?— Маруся аж впустила пальто на землю.—

Таж наш же найперший стахановець! Витопу на зміну треба сто, а він двісті, тоді триста, а тепер аж чотириста! Мабуть, орденом нагородять! А в перерву на заводі мітинг. Я теж побіжу!

Дедушка відчув потребу покликати до порядку:

— Біжи он краще снідання хворим розносити. Пів на сьому!

— Вже біжу!

Маруся метко почепила пальто на гачок і вихором — але вихором легким і безшумним — війнула в двері до коридору. За мить її голос забринів уже десь аж з кухні:— Дівчата! Максим Прохорович Коротко новий рекорд по...— Та кухонні двері гупнули і проковтнули кінець.

Генрієтта Макарівна попростувала до вішалки, але Дедушка випередив її:

— Генрієтто Макарівно, дозвольте доложить, до нас нова сестра, замість Моті Перепелициної.

— Нарешті!— Генрієтта Макарівна зітхнула з полегшенням, але папірець, який простягав до неї Дедушка, відсторонила.— Дайте їй халат, нехай стає до роботи. Прийде Ніна Сергіївна — нехай заповнить анкету і все таке. Давайте, Дедушка, пальто.

Та Ніна Сергіївна на згадці не забарилась. Двері знадвору знову прочинилися, і спочатку в щілину впурхнув її синій зонтик, а за ним вбігла й сама Ніна Сергіївна — швидка, метка, невеличка, зате в отакених округлих окулярах. А втім, дарма що величезні, ще й в чорній роговій оправі, окуляри негодні були приховати ані її зосередженого погляду, ані заклопотаного виразу її маленького обличчя.

— А, Генрієтто! Ти вже йдеш? А як Петренко? Я навмисне на годинку раніше, щоб подивитись, як він там?

— Петренко? Спасибі, Дедушка.— Генрієтта Макарівна надягла пальто, і Дедушка якраз встиг підхопити ма-

кінтош з бистрих рук швидкої Ніни Сергіївни.— Який Петренко?

— Як який? Вчорашня екстирпація правої нирки!

— Ах! Нефректомія з приводу нефролітіазіса? Оксалагові каміння, піонефроз, закрут сечепроводу...

Ніна Сергіївна вхопила Генрієтту Макарівну за рукав пальто, і в її очах засвітилися захоплення, закоханість, дитяче обожнювання. Вона б кинулася Генрієтті Макарівні на шию і обцілувала її, коли б в цю мить над їх головами раптом не задеренчав різко й дошкульно дзвінок. Всі здригнулись, а Дедушка схопився й прожогом, коли можна так сказати про його шкутильгаву ходу, кинувся до дверей з написом на табличці «Директор». Але перед дверима Дедушка спинився, обсмикнув на собі піджак, пригладив вуса, тоді тихенько постукав і, тільки почувши голос зсередини, повагом увійшов. Ніна Сергіївна припала плечем до плеча Генрієтти Макарівни:

— Ах, Генрієточко! Твій же діагноз абсолютно точний, ну — тютелька в тютельку! Ми з професором просто ахнули! Ну, немов ти була там—у нирках цього Петренка!

Генрієтта Макарівна втомлено відхилилась від надто запальної товаришки, але по її вустах перебігла задоволена і протекторальна — зовсім трішечки протекторальна посмішка:

— Ну, звісно ж... всі клінічні дані: рентген, аналізи, характер болів... Ви, молоді, завжди отак — поки не побачите на власні очі, нам, практикам, вірити не хочете...

Ніна Сергіївна зняжковіла, зашарілася, заторгала свої величезні окуляри:

— Так я побіжу. Треба оглянути дренаж, спустити гній. Ірина ще не приходила?

— Ах, ця Ірина!..

Дедушка з'явився на порозі директорського кабінету. Він був урочистий і сповнений поваги до власних обов'язків. Професор подзвонив, і робітна днина, таким чином, розпочалася.

— Ірина прийшла й готує операційну! — поважно доповів він.

— Генрієтто Макарівно, дозвольте доложить, професор просить вас на хвилинку до себе, — поки ви не пішли.

Генрієтта Макарівна з серцем скинула пальто:

— Сьогодні я ніяк не вирвуся звідси!

Але перед дверима професорського кабінету вона зігнала з обличчя невдоволеній вираз і, перед тим як увійти, постукала. Ніна Сергіївна нетерпляче торгала Дедушку за поли:

— А Маруся? Мені ж треба, щоб хтось допоміг! Щоб хтось хоч потримав бікси...

— Дозвольте, доктор, я вам допоможу...

Нова сестра, Таня Миронець, вийшла з свого закутка.

— Що? А ви — хто?

Дедушка подав офіційну довідку:

— Наша нова змінна сестра — замість Моті Перепелициної. Генрієтта Макарівна просили, щоб ви, Ніно Сергіївно, анкетки на неї понаписували, біграфії, як полагается...

— А! Дуже добре! — Ніна Сергіївна радісно вхопила дівчину за руку. — Дуже приємно познайомитися. Розумієте, хірургічна сестра готує операційну, а ви мені тимчасом допоможете зробити перев'язку. Ходімо ж швиденько, а то о пів на дев'яту вже операція!

Ніна Сергіївна підхопила Таню під руку і мерщій потягла до палат. Назустріч їм безшумним привидом неслася Маруся з порожньою тацею в руках:

— О, здрастуйте, Ніно Сергіївно! Чи чули — Максим Прохорович Коротко новий світовий рекорд поставив! Чотириста тонн!

— А це багато, чотириста тонн?

— І-і-і! Таж норма тільки сто!

— Ніно Сергіївно! — гукав Дедушка навздогін. — А як же буде з анкетами! Генрієтта Макарівна пильно просили, щоб ви...

— Спершу діло, а там і анкети! — Каблучки Ніни Сергіївни вже дріботили по сходах нагору. Сестра Таня ледве постівала за нею.

Це був безперечний непорядок — як же так без анкеток, та ще коли старший ординатор наказав, — і Дедушка невдоволено забурмотів щось про легковажне та неслухняне молоде покоління. Але Маруся, мов ткацький човник, сновигала туди й сюди, розносячи сніданок, Ірина майнула згори до кабінетів, — робітна днина вже почалася, — і Дедушці було й свого діла вище голови. Дедушка наточив у бляшанку гасу, дістав пучечок пір'я і подався до дверей: вони рипіли зовсім нахабно — це був достеменно кричущий непорядок. Та Дедушці й тут перешкодили — дзвоник угорі задеренчав удруге — і, обсмикуючи піджак та при-

гладжуючи вуса, Дедушка знову зник у кабінеті директора. В цю хвилину мало не трапилася катастрофа, бо на Ірину, що виходила з кімнати чергового лікаря з біксами в руках, з дверей до коридору метеором налетіла Маруся з тацею, заставленою склянками й тарілочками:

— Коротко новий рекорд поставив, чуеш, Іринко?!

— Фу! Фу! — Ірина відштовхнула Марусю й перешо-пила в повітрі кілька ложечок і ножів. — Хто, що, куди по-ставив?

— Товариш Коротко — чотириста тонн! Новий світо-вий рекорд!

— А щоб тобі...

Двері директорського кабінету розчинилися широко, і на порозі з'явився Дедушка. Вся його постать, самий ви-раз його обличчя свідчили про наближення якоїсь видат-ної в історії людства події. Похила спина випросталася, зі-гнуті плечі широко розгорнулися, голова закам'яніла в по-вороті достойному і гордовитому — він зробився вищий, він споважнів, але разом і помолодшав років на двадцять.

— Про-фе-сор! — урочисто проголосив Дедушка ні до кого, кудись у світову просторінь, і відгомони його зміцні-лого, згучнілого голосу покотилися і до коридору вниз, і до палат нагорі.

Ірина мерщій майнула нагору, Маруся ту ж мить зник-ла в коридорі до кухні.

Дедушка оступився з порога і пропустив наперед себе професора з Генріеттою Макарівною.

Професор теж була жінка. Широкий білий халат об-лягав тісно її огрядну, немолоду статуру. Буйну кучму ко-лись чорного волосся немов проділом перетинало вузьке пасмо — не сиве, а зовсім біле. На широкому смуглявому обличчі під густими чорними бровами горіли очі — швидкі і пронизливі. Професорові було вже за п'ятдесят. Вона йшла широкими кроками, голос її був гучний. Генріетта Макарівна уважно й терпляче слухала її розпорядження.

— Василенка сьогодні виписати, Власова — до район-ної лікарні на фізіотерапію, за Цимбалом я догляну сама, Туманову передоручить Ніні. А щодо Петренка, то ви про-бачте мені, Генріетто Макарівно, але я прошу вас затри-матися на обхід, і ми оглянемо його разом...

Маруся знову виникла з коридору з своєю тацею у руках.

— Доброго ранку, професор!

— Здорова була, комсомольське плем'я...

— Професор, а ви чули...

— Що таке?

— Таж про Максима Коротка?

Професор стривожено поглянула на Генрієтту Мака-
рівну:

— Якого Коротка? З третьої палати? Сечекислий діа-
тез? Що таке?

Маруся пирснула собі у плече:

— Та ні, то ж Коротков! А я про стахановця Коротка,
з металургійного заводу! Новий рекорд поставив. Чоти-
риста тонн!

— Та що ти кажеш? Минулого тижня він же поставив
триста?

— А тепер — чотириста! От герой!

Професор уважно поглянула на тацю в Марусиних
руках:

— Герой! Сніданок треба розносити, герой!

Маруся моментально зникла. За престиж і популяр-
ність стахановця металургійного заводу Максима Прохо-
ровича Коротка тепер можна було бути спокійним. Ма-
руся обносила сніданком уже останню палату, і в лікарні
вже не було хворого, який не був би докладно поінфор-
мований про останній рекорд Максима Коротка. Щойно
про це довідався і Петренко, саме в ту хвилину, коли на
столі в операційній він звивався й корчився від дренажу
під меткими руками Ніни Сергіївни. Маруся не мала
права в несвіжому халаті заходити до операційної, але
вона тільки трішечки прочинила двері і сповістила свою
новину кризь щілину.

Одначе сповіщення про рекорд справило враження і
на професора. Вона спинилася в задумі, занісши ногу на
перший сідінець сходов до палат:

— Справді, Генрієтто Макарівно, як це вам подо-
бається? Пригадую, з місяць тому він дав зобов'язання
перевищити норму в сто тонн. І от щотижня...

Генрієтта Макарівна знизала плечима:

— Очевидно, якийсь чортівське здоров'я. Я не прига-
дую, щоб якийсь Коротко лежав у нашій лікарні або при-
ходив на амбулаторний прийом...

Професор з сумнівом похитала головою:

— А бригади його імені? Адже ці бригади йдуть за
його рекордами слід у слід: він — двісті, вони — півтора-

ста, він — триста, вони — двісті п'ятдесят. Я, звичайно, в цих справах профан, але цікаво було б зазнаномитися ближче. Слухайте, Генріетто Макарівно, а що, коли б вам диспансеризувати цього Максима Коротка? І взагалі...— Професор урвала мову, і погляд її швидко метнувся вгору по сходах.— Хто це? Що з нею таке?

На площадці вгорі з'явилася нова сестра Таня. Вона йшла похитуючись, тримаючись за стінку, обличчя її було біле, руки тремтіли. Трьома широкими кроками, переступаючи по кілька східців, професор збігла нагору. Генріетта Макарівна поспішала за нею:

— Це наша нова сестра, як її...

— Ви хворі? Що трапилося? — професор підхопила сестру Таню саме тої секунди, коли Танині ноги підігнулися, і без цієї підтримки вона б гримнула долі.— Генріетто Макарівно, треба спирту! Дедушка!

Але Таня вже пересилювала хвилину слабкість:

— Нічого, нічого... Пробачте... Спасибі... Це зараз пройде...

— Ви хворі?

— Пробачте... Це вже пройшло... Я зараз...

Професор уважно розглядала худеньке біляве обличчя. Генріетта Макарівна відсторонила спирт:

— Не треба, Дедушка, вже минулось. Доведеться її відправити, якщо вона така квола...

— Ні, ні! — Таня почула останні слова, сказані пошепки до професора.— Я звикну! І мені вже зовсім добре! Йй-право, я звикну! Це пусте, пробачте, я побіжу назад...

Вона хильнулася мерщій іти, але професор перепинила її.

— Постривайте, що ж таке трапилось?

Таня м'яла ріжок хустини, ховала очі, лице її то блідло, то шарілося. Дедушка поінформував конфіденційно:

— Вони з Ніною Сергіївною на перев'язку пішли — дренаж!..

— Ні, ні,— Таня, нарешті, наважилася,— розумієте... стільки крові і гній... а він так корчиться... а Ніна Сергіївна...

— Розумію,— професор спинила її.— Ви не хірургічна сестра?

— Але ж, йй-право, я звикну! Розумієте, я...

— Постривайте, дитинко. Як вас звуть?

— Миронець. Тетяна Василівна...

Професор поклала їй руку на плече:

— Так от, товаришко Миронець, ми звемо сестер, таких молоденьких, як ви, тільки на ім'я. Добре?

— Будь ласка, звичайно...

— Ну, от,— професор погладила дівчину по щоці і зазирнула їй в очі.— Так чого це ви, Танечко, така похмура? Га? У вас якісь труднощі? Горе? Хтось хворий? Якісь неприємності дома?

Таня мовчала, втупивши очі в крайку халата:

— У мене дому нема... Я сама.

— Ага! — обличчя професора враз споважніло, і вона поспішила змінити тему.— Ви давно вже працюєте сестрою?

— Ні.

— Скільки ж?

— Півгодини...

Генрієтта Макарівна засміялась. Дедушка хмикнув у вуса. Професор теж не могла стримати усмішки:

— Це невеличкий стаж. Отже, тільки з курсів?

— Вчора...

— Це чудово! Чудово! Отже, ваш життєвий шлях тільки-но починається. Бажаю вам успіху,— вона обійняла Таню за плечі й пригорнула до себе.— Бути сестрою, потім фельдшером, лікарем, доктором медичних наук. Медицина — це чудова і надзвичайна робота!

— Спасибі! — Таня дочервонілася вже до сліз.

— Ну, от,— професор відсторонила дівчину, не випускаючи її з своїх рук, і знову глянула їй в лице.— А скажіть мені, Танечко, ще таке: чому ви вибрали собі цю професію? Тому, що недовгий строк навчання на курсах?

Таня враз спохмурніла й одвернулася.

— І не треба бути такою похмурою. Молоденька дівчина повинна бути життєрадісна та весела. Співати й стрибати, а не дивитися вовчезям. Ну, всміхніться. Всміхніться і відповідайте. Чому?

Таня кинула була поглядом на професора, але зразу ж знову заховала очі. Вона соромилась і сердилась на себе за свою соромливість. Нарешті вона пересилила-таки себе і проказала ледь чутно:

— Я... Я хочу служити людям і... і полегшувати їхні страждання...

Якусь мить панувало загальне мовчання. Професор з-під брів нишком уважно позирала на молоденьку сестричку в щойно одягнутому халатику з чужого плеча, в тугій хустинці, з білявими локончиками коло ушей. Навчилася вже кокетувати, підхопила вже легкі фрази з чужих вуст? Професор притягла дівчину знову до себе і поцілувала її в чоло:

— Мила моя, це чудово! Ви будете чудесним, славетним медиком... І не смійтесь, будь ласка! — сердито гримнула вона на Генрієтту Макарівну.— Це буде так. Вона буде славетним медиком... Ну, а тепер біжи до Ніни Сергіївни,— професор жартівливо підштовхнула Таню нижче спини.— Ну, bestія! Біжи!

Таня зірвалася і, ховаючи обличчя, миттю зникла в напрямі до палат. Професор якусь хвилину дивилася їй услід роздумливо й сумовито. Гарна ця пора — сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять літ. Професорові теж було колись вісімнадцять. Коли вона вступала на Вищі жіночі курси у Києві, на природничий факультет. Тоді осіб жіночої статі до університету не приймали. Доводилось потай, уночі, за сороковку горілки хабара щоразу, пробиратися через приміщення сторожів до анатомічного театру. Сторожем у прозекторській теж треба було давати сороковку за право відтяти в свіжого трупа руку, ногу; за голову треба було платити цілого «гусака» — п'ять пляшок горілки. Тоді з цією дорогоцінною ношею — матеріалом для препарації і «підпільного вивчення» анатомії — мерщій бігти додому. Знайомі студенти, медики старших курсів, навчали, як держати ланцет, як відділяти м'язи й оброблювати кістки. А щоб квартирна хазяйка не вигнала з помешкання, побачивши такий незвичайний хатній «прилад», як препарована нога чи рука, та щоб не смерділо в хаті — доводилось цю ногу чи руку, дбайливо загорнувши в хустину та обв'язавши мотузкою, вивішувати за квартиру. Потім пощастило влаштуватися сестрою до Олександрівської лікарні, а під час першої світової війни — формальний іспит і на фронт, «заурядлікарем»...

— Дедушка,— виринула професор з задуми.— Ви б розпитали нову сестру, у вас це краще вийде, чого це вона каже: сама, нема дому, ну і взагалі?..

— Слухаю, товаришу професор. Буде виконано. Сьогодні ввечері доповім.

Професор вже відігнала хвилю спогадів і цілком повернулася до реальної дійсності:

— Так ви, будь ласка, Генріетто Макарівно, підіть погляньте, що там і як. Ніночка наша молода і запальна,— щоб чого не перекапустила. Небезпека ще зовсім не минула. За життя Петренка ще довго будемо з смертю боротися. А я до лабораторії забіжу, погляну на аналізи. До Петренка, Дедушка, нікого не пускати!

Вона щільніше запнула халат і зникла в коридорі. Генріетта Макарівна зітхнула:

— Дайте, Дедушка, халат. Ніяк я сьогодні звідси не вирвуся.

Залишившись сам, Дедушка довго возився біля дверей з гасом і пір'ячком, бурмочучи собі під ніс. До Петренка у палату і він заглядав сьогодні вночі, коли треба було піднести подушку з киснем. Лежить, бідолаха, пальцем не ворухне, і лице аж світиться. А очі — так просто через усю палату горять: радий-щасливий! Живий! Удруге на світ народився. Тепер, мріє собі,— на світі людському заживу... А воно ще — і туди так, і сюди сяк. Сказано: боротьба не на життя, а на смерть, чи, пак, якраз — не на смерть, а на життя! Дуже правильно професор про це по-латинському кажуть... Гомінес мізере есент... Хм. Як воно далі? Ну, словом, по-нашому це вроді «були б люди нещасні, якби знали, коли їм вмирати час»...

Дедущині розважливі міркування, одначе, урвалися при самому початку. Вгорі на сходах вдруге з'явилася Таня. Вона спускалася вниз спроквола, тримаючись рукою за поручні, похитуючись, ледве волочачи ноги. Дедушка поставив свою бляшанку і поклав пір'я.

Брови його суворо напружилися:

— Га? Ти що ж? Знову спирту треба?

Не відповідаючи, Таня допленталася до ослона і сіла.

— Ай-яй-яй! А професор же тобі доктора медичинських наук пророкували!

Це вже було занадто. Таня не витримала. Вона впала головою на спинку ослона, і плечі її задрижали від ридань.

— Оттакої!

— Не можу я! — скрикнула Таня.— Не можу!

Дедущине обличчя набрало зовсім суворого й грізного виразу:

— Як-то не можеш? Тобто, як це так! Чому, дозвольте спитати!

— Не можу я... сестрою, не можу... Два роки вчилася, стільки мріяла, а... а, виходить, не можу. Прогнала мене Ніна Сергіївна. Не можу я...

— Людина все може, — лагідніше, але повчально сказав Дедушка. — Нема такого, чого б людина не могла. Он — літати повітрям може, під водою плавати може. Рекорди там всякі... Все може. — Він спинився перед Танею, суворий і невмолимий. — Може, не хочеш?

— Хочу! — пристрасно зойкнула Таня, і сльози дощем полилися на халат.

— Сердешна ти моя... — Дедушка сів біля дівчини і погладив своєю зашкарублюю долонею дівчину по голові. Таня довірливо припала щочкою до його засмальцьованого піджака. Вона схлипувала гірко і протяжно, як зовсім маленька дитина. — Ай-яй-яй! Та ти заспокойся. Ти — зможеш! Це воно тільки зразу через незвичку отак. А звикнеш — і зможеш! Право слово. Звичка людині до всього — ох, як потрібна! — Дедушка спинився і подумав, підбираючи годинний приклад. — От, скажімо, я: як стара моя померла, такий мене жаль обійняв, така розпука — ну, не можу я! Як це так мені на світі жити, коли стара моя вже богові душу віддала? Не можу я без неї, сам! — він отер очі і передихнув. — А тоді... і нічого... звик, і сам собі на світі живу... Люди довкола, я поміж людей, і... нічого...

— Та ви заспокойтеся, Дедушка...

Співчуття одначе розсердило Дедушку. Тож він мав співчувати, а тут, на тобі, співчують йому! Так і заплакати можна! Дедушка звівся і сердито махнув рукою:

— А ти не розбалакуй! Оце тобі й головне: розбалакувати людині не помагається! Хто багато балакає, той нічого й не може. А хто може, тому балачки ні до чого! — Він поспів трошки і знову пом'якшав. — Ну, нічого, нічого. Ти от біжи і роби все, як помагається, а до себе тільки кажи: можу, можу, щоб ото я та не могла? Наробишся за день, прийдеш додому, спати вкладешся — і зразу тобі сни всякі маритися почнуть. І все в тих снах гарно буде: увижати-меться тобі, що й сестрою ти можеш, що й кров нічого, словом — все. Прокинешся рано, встанеш, гульк — а воно й справді можеш. Отаке! То тільки для першого разу...

Таня звелася, отерла очі і похмуро дивилася на черевик: — Добре, я спробую, Дедушка...

Вона хотіла ще щось сказати, але в цей час на сходи вийшла Ірина. Вона йшла за якоюсь нагальною потребою, йшла звичайною, поспішною, діловою ходою пильно заклопотаної людини. Та, побачивши Таню, Ірина враз хитнула плечима, стегнами, всією статурою й попливла своїми задьористими танцювальними «па». Розминаючися з Танею на площадці, вона задиркувато підштовхнула засмучену дівчинку плечем:

— «Капитан, капитан, улыбнитесь! Ведь улыбка — это флаг корабля...»

Таня сердито відсахнулась і, скулившись, прошмигнула поза спинами Генрієтти Макарівни та Ніни Сергіївни, що вслід за Іриною вийшли з палат. Ніна Сергіївна не помітила своєї злосчасної помічниці. Ніні Сергіївни було не до неї. Ніна Сергіївна аж захлиналася від захвату і захоплення. Вона смикала Генрієтту Макарівну, вона горнулася до неї, вона обіймала її:

— Генрієточко, ну, який же ти молодець! Як це ти все наперед правильно передбачила! І температура, ти подивись,— і температура точнісінько така, як ти передбачила вчора. Генрієточко, ну, як мені хочеться бути таким же майстром, як ти! Майстром! От візьми цього майстра Коротка...

Генрієтта втомлено відмахнулась:

— Знову цей Коротко! Сьогодні всі тільки й говорять про цього Коротка! Та коли виміряти стахановськими мірками нашу лікарську роботу...

Генрієтта Макарівна не докінчила. Ніна Сергіївна також не дослухала її. З тамбура при вихідних дверях почувся гомін. Надвірні двері розчинилися з гуркотом. Двоє санітарів з'явилися знадвору. Вони швидко несли санітарні ноші. Лікар швидкої допомоги поспішав за ними. Ще якась жінка, завинута в хустку, вбігла до вестибюля.

— Що таке? — кинулась Генрієтта Макарівна.

Ніна Сергіївна була вже біля нош.

— Поїзд? Травма?.. Дедушка! Ірину з біксами! Нехай готують перев'язочку!

Санітари поставили ноші, Ніна Сергіївна впала навколішки, одгортаючи простирадло.— Хто?

— Максим Прохорович Коротко, майстер з металургійного,— сказав лікар швидкої допомоги.— Опік. Першого і другого ступеня. Хвилин з п'ятнадцять тому. Але площа опіку надто загрозлива. Випадок малонадійний...

Я почував тільки хилитання нош.

Першої секунди, як це сталося, мене вдарило страшним болем. Здавалося, полум'я охопило мене і враз спалило й спопелило. Але то була тільки секунда. Після того я перестав відчувати будь-що. Я не втратив притомності, я не зомлів, ні. Я був при повній пам'яті і свідомості, я виразно зрозумів, яке нещастя трапилося зо мною,— я ж сам зірвав з себе палаючу одягу і зрозумів, що, насамперед, негайно треба подзвонити по телефону й викликати швидку допомогу. Я б і зробив це, коли б жінка не випередила мене. Але я нічого не почував, жодного болю, майнула навіть думка, що все це — пусте, дурниця — зараз безслідно минеться. Я немов задерев'янів, не я цілий — бо ж я міг рухатися та пересуватися,— задерев'яніли, очевидно, мої нерви: мені ніщо не боліло.

Однак так було лише кілька секунд. За кілька секунд здатність відчувати повернулася до мене, повернулася враз, як наглий удар. Та враз все тіло моє запекло знову, запаленіло — такої страшної фізичної муки я ще ніколи не відчував. Вся моя шкіра — то був огонь, і цей огонь огортав мене цілого, з ніг до голови, щільно припавши до всіх моїх оголених м'язів. І цей нестерпний, пекучий біль не вщухав, не меншав, навпаки — щосекунди він дужчав і зростав. Я не міг знести такого болю!

То були страшні хвилини, поки прибігла швидка допомога.

Уколи морфію повернули мене до життя. Це була благословенна поміч. Біль після уколів не зник, він був, тіло моє горіло в страшному огні. Але я здобув сили терпіти його. У мене було тепер таке почуття, немов біль собі був — то був мій біль,— але він відійшов осторонь, став сам по собі, а я відокремився від нього. З таким почуттям можна було існувати. І я дав покласти себе на ноші й закрити простирадлом,— відчуваючи, яких страшних страждань завдає моїй істоті кожнісінький доторк, але в той же час якось не страждаючи від цього страшного болю. Так було, поки зносили ноші до машини, поки встановлювали їх у кареті, поки карета линула з гуркотом і вищанням сирени по шосе. Я відчував, власне, тільки ритмічне коливання нош. І від цього мені паморочилася голова, мене нудило — то були страшні тортури, оте ритмічне коливання нош у кареті.

Це було просто жахливо — гойдатися на тих ресорах. Біль, очевидно, теж був страшний, сама свідомість неправного нещастя убивала мене, але не це мучило мене тепер найдужче. Найдужчих страждань я зазнавав зараз від сорому. Ах, коли б провалитися крізь землю, нехай умерти, не бути зовсім! Коли б це нещастя зустріло мене в бою на війні або ж на посту, на місці роботи. А то — зробити таку дурницю, так по-дурному скалічити себе! І кому — мені! Майстру-сталевару, що ціле життя живе біля розпеченого заліза, біля страшних тисячних температур, які щокроку чигають страшними небезпеками опіку! І от — спекти себе цілого з ніг до голови — парою, окропом, ще й вибухом денатурованого спирту! О господи, який сором, як я гляну людям в очі?

Машина спинилась. Я відчув, як носі з мною вискотилися з карети, стрибнули вгору, мабуть, на плечі носіїв, і нарешті дошкульний, нестерпний ритм гойдання урвався. Носії грюкнули ніжками об дзвінку, очевидно, кам'яну долівку лікарні.

— Максим Прохорович Коротко, — почув я знайомий вже голос лікаря швидкої допомоги, — опік. Першого і другого ступеня. Хвилин з п'ятнадцять тому. Але площа опіку надто загрозлива.

Отже, минуло тільки п'ятнадцять хвилин, а я був певний, що все це трапилося ще ген кілька годин тому.

Надо мною схилився хтось, простирadlo легко посунулося на мені, завдаючи страшного болю кожнісінькій точці моєї опеченої шкіри. Схвильований молодий жіночий голос спитав мене:

— Вам боляче?.. Я питаю: вам боляче?.. А так? Ви можете говорити? Так боляче?

Очевидно, лікарка торкалася опечених місць. І мені було, мабуть, від того надзвичайно боляче. Але мені було боляче від усього, не лише від доторків, а від усього — від тремтіння тканини простирadла, від поруху повітря, від бриніння звуку. Тільки чудний душевний спокій та піднесення, які ввійшли в мене після уколів морфію, давали мені змогу не репетувати від болю й терпіти. Мені боліло все, я не міг відповісти лікарці, бо в цю хвилину найважливіше для мене було почути голос моєї дружини, моєї Варвари. Вона була десь тут поблизу, бо я чув — і тільки це я слухав — як якийсь другий жіночий голос говорив суворо, безперечно, саме до Варвари:

— Заспокойтеся. Дедушка, посадить жінку. Подайте води. Я прошу вас припинити сльози. Дедушка, заберіть жінку геть!

Я перемиг себе і, здається, крикнув:

— Залиште! Нехай буде!

— Що ви кажете? — спитав перший жіночий голос.

— Нехай жінку залишать тут, біля мене!

Я почув відповіді на моє прохання. А це було зараз для мене важніше за все — щоб Варвара була тут, біля мене, щоб я не залишився сам один, віч-на-віч з моїми нещастям, з моїми муками, може, з смертю — один серед цих чужих мені людей. В цей час я відчув, що в руку мені щось увіткнулося — то, очевидно, був знову укол, але то був тепер такий страшний біль, що мені перехопило дихання, поймав морок і я, очевидно, втратив при- томність...

Ніна Сергіївна віддала шприц Ірині й замахала на неї руками, коли та хотіла знову запнути простирадло:

— Не треба, не треба! Це йому страшенно боляче! Голим до перев'язочної.— Потім вона звелася й вхопила за руку Генрієтту Макарівну.— Опік першого й другого ступеня, місцями й третього. Справді, надії мало...— Вона схвилювано дивилася в очі Генрієтті Макарівні, немов чекаючи від неї якогось важливого, найважливішого слова,— слова, яке зробить відкриття, слова, яке порятує приречену на загибель людину і одверне її від неминучої смерті.

Генрієтта Макарівна кивнула і віддала розпорядження:

— Ірино! Марлю, бинти, голки для проколів! І масло!

— Марлю, бинти, голки і масло! — Ірина зірвалася і побігла.

— Маруся і Таня! Везіть до перев'язочної!

— Що ти думаєш робити? — Ніна Сергіївна знову схопила Генрієтту Макарівну за руку.

— Те, що велять правила першої допомоги при опіку.

— Я гадаю,— сказав лікар швидкої допомоги,— це тільки... обов'язок. Опечено більше як п'ятдесят процентів шкіряних покривів. Випадок смертельний.

Генрієтта Макарівна розвела руками:

— Але наш обов'язок...

Маруся з Танею вже встановили ноші на коляску й покотили її. Генрієтта Макарівна й Ніна Сергіївна поспішили за ними. Ніна Сергіївна нервово сіпала оправу своїх окулярів:

— Тільки обов'язок, тільки обов'язок, тільки обов'язок,— шепотіла вона, шепотіла безперестанку, механічно, не чуючи сама своїх слів. Вона була молода ще лікарка і не відучилася ще від хвилювань. Ірина зустріла їх на порозі перев'язочної.

— Марля, бинти, голки і масло,— сказала вона.— Готово.

— Сода, крохмаль, аква дистилята! — наказала Генрієтта Макарівна і, підійшовши до вмивальника, пустила собі на руки струмінь води.

— Ні,— скрикнула Ніна Сергіївна, майже відштовхуючи Генрієтту Макарівну і підставляючи свої руки під струмінь.

— Що ні?

Ніна Сергіївна затинаялася, голос зраджував її:

— Ні! Розумієш, це ж тільки обов'язок. Ці консервативні способи — тільки обов'язок. Так не можна! Треба спробувати реально допомогти! — вона це майже прокричала.

— Ніно! До порядку! — спокійно сказала Генрієтта Макарівна. Потім вона подумала секунду й потисла плечима.— Добре, ми спробуємо по Давісону. Ірино! Масло, крохмаль і соду не треба. Танін.

— Єсть, танін! — відгукнулася Ірина й забряжчала слоїками та інструментами в шафі.

— Що ти! — вжахнулася Ніна Сергіївна.— Це ж такий біль. Він не стерпить. Він загине від самого болю. Ти подивись, в якому він стані! І потім...

— Ми зробимо під наркозом,— відказала Генрієтта Макарівна.— Ірино! Приготуйте маску і хлороформ з ефіром.

— Ні! — Ніна Сергіївна раптом цілком заспокоїлась. Руки її перестали дрижати, голос уже не тремтів.— Ми спробуємо по способу Бетмана!

— Ти збожеволіла! Цей спосіб новий, неперевірений!

— І ми його перевіримо зараз.

— Фантазія! Белетристика! Вигадка кількох молодих

ків! Я забороняю. Ірино, танін! Це тобі не кролик, а жива людина.

— Так, жива,— спокійно сказала Ніна Сергіївна,— і треба, щоб восталася жити далі.— В її голосі забриніли нотки тверді й категоричні.— Ірино, давайте по способу Бетмана! Я думаю, наші руки вже чисті, і ми можемо починати.

Кров вдарила Генріетті Макарівні в лице, і губи її зблідли:

— Я забороняю! — скрикнула вона.— Ірино, я вам наказую. До речі, й професор!..

Морок немовби розсіявся, і я, здається, почав відчувати. «Ірино, я вам наказую. До речі, й професор» — то було перше, що я почув. Мені не боліло нічого. Спокійне піднесення, якись хвилі солодкого марення, якась всеохоплююча ясність думки десь на межі бездумного запаморочення — очевидно, вплив морфію — тільки це я й відчував. Хтось важкими сквапними кроками підійшов до нош і схилився надо мною. Я відчув дихання, і я знав, що навіть від цього дихання на мое спечене тіло в моїх нервах зароджується відчуття невимовного болю. Але розум мій не усвідомлював цього болю. Раптом я почув над собою низький жіночий, ще не чуваний тут, голос:

— Погляньте на мене. Розплющіть очі й погляньте. Що? Ви можете розплющити очі?.. Ви бачите мене?

По короткій паузі той же голос, але вже далі, в другому кінці кімнати пробубонів:

— Генріетто Макарівно, на очі пов'язку. Очі також попечено. Ніно Сергіївно, ви що? Допмагайте Генріетті Макарівні.

— Ірино,— сказала Генріетта Макарівна,— давайте танін. Ніно Сергіївно, прошу вас зайнятися наркозом.

Ніна Сергіївна заслонила спиною операційний стіл і заговорила, стишивши голос до шепоту:

— Я категорично заперечую,— твердо сказала вона,— я настоюю спробувати по способу Бетмана,— вона говорила спокійно, тільки губи тремтіли в кутках.— Професор, спосіб Бетмана зараз тільки перевіряється. Але ж блискучі результати спроб по московських клініках...—

вона надто хвилювалась і, щоб подолати це прикре хвилювання, вона обірвала себе, може, занадто різко.— Нарешті, це випадок хірургічний, і хірург тут я.

Якусь мить професор пильно вдивлялася в розширені збудженням очі дівчини. Потім вона перевела погляд на Генрієтту Макарівну:

— Що ви скажете з приводу цього, Генрієтто Макарівно?

— Бачите, професор,— Генрієтта Макарівна нерішуче здригнула плечима і заговорила ледве чуто, пильнуючи, щоб жодне її слово не долинуло до операційного столу,— випадок надто важкий, і я не дуже вірю навіть у консервативні методи, перевірені тисячі разів. Одначе обов'язок велить спробувати. Щождо способу Бетмана, то чи варто перевіряти його в такій безнадійній ситуації? Ми не певні, що допоможемо хворому, і ми тільки скомпрометуємо самий цей... надто вже проблематичний спосіб... Крім того...

Професор обірвала її мову:

— Прекрасно. В такому разі, Ніно Сергіївно, хворий доручається вам.

Ніна Сергіївна вже стояла біля операційного столу.

Я відчув, як легкі руки обережно торкнулися мого тіла.

— По способу Бетмана, Ірино! — наказала Ніна Сергіївна.— Але, по всякий випадок, ми зробимо під наркозом. Генрієтто Макарівно, займіться наркозом. Швидше, прошу вас!..

4

Здається, я не спав цю ніч. Але все-таки я прокинувся. В кожному разі в мене було таке відчуття, що я спав і прокинувся.

Пам'ять, власне не пам'ять, а якась, я б сказав, інерція відчуття берегла мені цілу гору якихось чудних, але надзвичайно важливих переживань. Їх було так багато, і були вони такі різноманітні, що годі було мені, знесиленому і виснаженому, розібратися зараз у них. Я навіть не сказав би, що справді зо мною було, а що тільки примарилося. Безсумнівним залишалося одне: минув довгий час, був день, була ніч, а може — кілька днів і кілька ночей. Не знаю, звідки бралось в мене це відчуття, бо очі мої були зав'язані і світла я бачити не міг. Але — не міг же

я пливти човном, а найдужче, в кожному разі найдошкульніше було саме це відчуття — довгого й невпинного плавання по розбурханому морю. Човен то підносило високо вгору, то кидало в глибоку западину межихвиля, раз у раз, довго, без кінця. Я навіть бачив ці зелені, мутні, спінені хвилі, білі баранці на них, біле вітрило і білі хмари на небі вгорі... Це ж була безперечна омана. Бо ж з зав'язаними очима я не міг побачити це. Але грайливий та лагідний жіночий спів — то вже було насправді. Я пам'ятав навіть, що саме наспівувала жінка: мелодії бальних танців. Власне, саме вони й рятували мене, коли я не міг уже далі терпіти огидного колихання морських хвиль підо мною. Можливо, я чув і цілий оркестр, що награвав ті танці на балі, — джаз, шумовий оркестр з безліччю ударних, надзвичайно дзвінких інструментів. І шаркання багатьох ніг, безперервне тупцювання, глухий відгомін багатьох голосів. То, мабуть, були не танці, а всі ці медики — санітарки, сестри, лікарі. Очевидно, вони постійно щось робили зо мною. Але що — от цього я не міг пригадати. І це було дуже прикро, бо саме це було найголовніше. Цього найголовнішого пам'ять мені не зберегла. Вона, очевидно, була затруєна наркозом — я ж чув це слово «наркоз»! Хіба мені робили якусь операцію? Мені ж ніякої операції не треба було робити. Я ж тільки попикся. Він збігав, той чортів чайник, я кинувся мерщій до нього й нахилився низько — струмінь пари з дірочки в покришці враз вогнем вдарив мені по очах і засліпив, але в той же час я, очевидно, штовхнув полицю, зверху гримнула пляшка з денатуратом — і спалах полум'я на столику і на мені, — то було все, що залишила мені пам'ять. О боже, яка дурнота, який сором! Але чудно — почуття сорому, яке так пекло мене зразу, чомусь тепер зовсім не проймає мене. Мені треба було згадати щось важливе, щось найважливіше, а що — я не міг згадати. Море? То мені тільки приверзлося. Сирена? То не тривога, то мене швидко везли в санітарній кареті. Що таке спосіб Бетмана? Ах, то ж говорили між собою лікарі. Одну звуть Ніна Сергіївна, другу — Генрієтта Макарівна, це я добре пам'ятав. До третьої звертаються просто професор. Що ж мені треба згадати? Величезний, розкішний сад, весь у квітах? То мені, мабуть, приснилось. Стільки квітів — найбільше червоних: маки, троянди, мальви, гвоздики. А над усе зелень: Рясні дерева, кущі, трава. Море зелені і

червіння, величезний сад — на весь світ. Чи не це? Я немов побував скрізь, по цілому світі, я немов бачив і відчував довкола себе зразу весь світ — цілий. Отак, як дивишся на земну кулю, на глобус. Яке кумедне, чудне, але й прекрасне почуття. Це ж, мабуть, морфій! Аж ось: я не почував болю, ніякого болю! Мені марився сніг, лід, крига на річці скресає, а мій човен тиснеться поміж крижин. Як холодно було мені. Але зараз — ні: я лежу немов у літеплі, і мені так затишно. Може, мені все ж таки болить? Я ж добре пам'ятаю цей страшний, цей нелюдський біль — не біль, а вогонь. Що ж найголовніше?

Я лежав і боявся поворухнутись, щоб той нестерпний біль не зринув у мені знову. Він же був десь тут, зовсім близько, немов лежав поруч зо мною, але окремо від мене, і тільки я поворухнуся — він зразу знову накинеться на мене. Ні, біль був не поруч зо мною, а в самому мені, десь усередині, припишклий і причаєний, затамований, але ж живий, і тільки я поворухнуся — він сколихнеться, він роз'ятриться, він розплескається й розтечеться знову на все моє тіло. Смертельний холод вхопив мене. Але то тільки на мить, бо саме цієї секунди я згадав найголовніше: Варвара! Де ж вона? Я не можу без неї. Тут, сам, один...

— Варваро! — покликав я.

Я покликав зовсім тихо, бо боявся поворухнутись, боявся зробити надто сильний рух навіть горляною, але на мій поклик зразу ж зашаруділо зовсім близько, біля приголів'я. Стілець рипнув і присунувся ближче до мене. Радість залила ціле моє ество.

— Варваро? Це ти? — Я зразу посмілішав: чи того, що Варвара була тут поруч, чи з чого іншого, але я відчув, що біль не сколихнувся, що я міг говорити, не роз'ятрюючи той страшний біль.

— Ви очунали? — Ні, то була не Варвара, хоча голос був схвильований і сполошений. — Як вам? — Я впізнав голос. То була лікарка, яку звать Ніна Сергіївна. А де ж Варвара? Варвара де?

Мені стало самітно і гірко.

— Ну? — знову почув я голос Ніни Сергіївни. Вона питала якось боязко, але невідступно...

— Спасибі, доктор...

Я почув, як глибоко зітхнула Ніна Сергіївна.

Мені також захотілось зітхнути, я повагався якусь

мить, але згодом наважився. Біля мене був лікар, і я міг дозволити собі таку ризиковану спробу. Я зітхнув глибоко, на повні легені. Біль не сколихнувся.

— Спали? — знову почув я голос Ніни Сергіївни.

— Трохи... Якесь, знаєте, забуття — може, спав, може, й ні...

— Ну, помовчіть.

Вона ще раз глибоко зітхнула, і я почув, як її пальці торкнулися моєї руки, власне — п'ястя. Може, з хвилину ми мовчали обоє. Нарешті Ніна Сергіївна зітхнула втретє:

— Прекрасно!

— Що ви кажете?

— Кажу: прекрасно! Пульс у вас прекрасний.

Вона обережно торкнулася мого плеча і я відчув, як, торкнувшись, вона зразу ж відсмикнула руку назад:

— Болить?.. — почув я її перестрашений шепіт.

— Ні.

Ніна Сергіївна ще раз зітхнула. Ще глибше, як перед тим. Ми помовчали кілька секунд. Потім я відчув її легку руку у себе на грудях.

— А... тут?

Я теж зітхнув ще раз, груди мої піднеслися, і долоня Ніни Сергіївни щільніше припала до мене. Але вона мерщій відсмикнула руку геть, неначе попеклася.

— І тут ні.

— А так?

Вона торкнулася живота.

— І так ні.

Корпус Ніни Сергіївни відхилився від мене, я відчув порух повітря, і руки Ніни Сергіївни вже певніше лягли мені на ноги.

— Ні, — відказав я.

Якийсь час я чув тільки швидке дихання Ніни Сергіївни. Нарешті прилинув її голос, немов звідкілясь іздалеку:

— Ви... ви знаєте, що буває з людьми в такому стані, як ваш, отак через... через тридцять годин? Якщо, звичайно, вони... переживають ці тридцять годин.

— А що?

— Вони лежать голі, зовсім голі, отак, як і ви зараз, бо найменший доторк навіть тканини, навіть найлегшого шовку завдає їм найтяжчих страждань. Якщо хтось пройде мимо занадто швидко — вони репетують від страшного

болю, бо найменший порух повітря спричиняє муки їх обпеченому тілу...

— Та що ви кажете?

— А ви... ви дивуетесь з цього і кажете — «що ви кажете!» Ви знаєте, це просто... неймовірно. Я навіть не сподівалася таких результатів! І так хутко — за півтори доби!..

Голос її тремтів і зривався. Я чув, як вона хрумтіла пальцями, ламаючи їх.

— Та ви не хвилюйтесь, доктор.

— Як же мені не хвилюватися? Я ж — лікар. Ви розумієте, розумієте, це таке, це таке... ах, ви й не розумієте, що це таке!

Останні слова долинули до мене вже здалека, з-за дверей. Її гострі каблучки задріботили геть — далі-далі, швидше-швидше — і, нарешті, вона побігла. «Маруся! Маруся! — почув я ще її голос десь у кінці коридора. — Побудь у палаті номер шістнадцять, поки я повернусь!» Далекі двері десь гримнули, і стало тихо. Я залишився сам.

Я був страшенно кволий — я не міг поворухнути жодним членом, але мені було дуже добре. Я почував якусь легкість, якусь відрадну порожнечу. Мені не хотілося навіть думати — чудні лінощі розлилися по цілій моїй істоті. Я ж так і знав, що все це дурниці. Хоча ні — які ж там дурниці? Коли б це були дурниці, то Ніна Сергіївна не хвилювалась би так. Справа таки була серйозна. Але — була. А тепер вже минулося. Жах вчорашніх болів зринув у мої пам'яті, і я полегшено, з насолодою зітхнув. Радість буяла в моїх грудях. Минулося щасливо! Де ж Варвара? Я мушу негайно розділити з нею цю радість. Треба негайно ж сповістити її.

Я почув легкий шелест біля порога й зрозумів, що до кімнати хтось уступив легкою, обережною ходою. Чиєсь швидке дихання свідчило, що цей «хтось» дуже поспішав і задихався. І зразу ж я почув перестрашений спочутливий шепіт над собою:

— Горенько моє, вам дуже болить?

— Мені зовсім нічого не болить...

— Ой! — я почув, як вона сплеснула руками. — Не болить? Зовсім нічого не болить? Справді?

— Справді.

Стало тихо, я тільки чув, як дівчина схвилювано дихала. Потім вона стримала шумне дихання, зовсім перестала

дихати, і тоді — присягаюся — я почув, як гулко колотиться чиесь серце зовсім близько біля мого вуха. Вона нахилилася наді мною і, очевидно, розглядала мене. Потім вона зашепотіла знов:

— Може, вам чогось треба?

— Ні, нічого.

— Може, напитися? Дати компоту? Холодного чаю? Міцної кави? Поправити подушку?

— Спасибі, нічого не треба.

Стілець зарипів — вона присіла на самісінький крайчик, але зразу стілець знову зарипів — вона скочила, тоді стілець ще раз зарипів — вона знову сіла.

— Ні, це таки правда, що вам аж нічогісінько не болять? Чи це ви тільки так... з героїзму?

— Таж ні, — я, здається, навіть усміхнувся, — аж нічого. Який героїзм?

— Ой!..

Вона була дуже схвильована.

Посопівши й пововтузившись якийсь час на стільці, дівчина скоренько зашепотіла:

— Що я хотіла вас запитати... Ой! — Вона злякано обірвала себе.

— А що?

— Ой, ні, ні, ні! То я другим разом... Як ви вже видужаєте... і яка я ж, справді! Чоловік тільки не вмер... Ой! — знову злякалася вона і навіть затулила собі рота рукою.

— Чого ви злякалися?

— Нещастя таке... — мало не заплакала вона, і в її зляканій мові бриніло грізне нарікання на себе саму, — нам же не можна, нам же заборонено казати хворим про лихо, яке їм загрожує...

Я не стримався і всміхнувся. Всміхатися мені не було боляче.

— Ну, все одно. Хіба я сам не знав! Питайте вже чого ви хотіли.

— Ні, ні, ні!

— Та питайте вже!

— А... можна?

— Та можна.

Вона повагалася ще якийсь час, потім ніяково зашепотіла:

— Я про... рекорди...

— Про що?

Хвилювання вдарило мене. Аж ось воно, те найголовніше, що так мучить мене! Вчорашній — а, може, це вже позавчорашній — мій рекордний витоп сколихнув весь завод. Сьогодні — а може, це вже вчора чи позавчора — мав бути мітинг всіх сталеварів. Я мусив розповісти про мою нову систему і передати її цілому колективу, всім бригадам для широкого застосування! Як же буде тепер?.. Серце мені заколотилося, — що ж його зараз робити? Дівчина похапцем шепотіла мені біля вуха:

— Дуже я хотіла на вас подивитись — і як сто дали, і як двісті, і як триста, а тепер аж чотириста. Такий героїзм! І як це ви так умієте...

Гучний низький жіночий голос — затурбувавшись, я не почув кроків по коридору — раптом почувся з порога:

— Що? Тут уже рандеву? Тет-а-тет? Чудово! Марусько, ану геть мені звідси!

Стілець зарипів, дівчина схопилась, і я почув щось таке, немов чиясь широка долоня когось шльопнула попід зад.

— Балакати вам поки що заборонено! — загучнів той же голос біля мене. Я пізнав голос професора.

— Зовсім?

— Зовсім. Ну, не зовсім «зовсім»: зо мною можна.

— А з Ніною Сергіївною?

— А! Он воно що! З Ніною Сергіївною! Чудово, чудово! Ніні Сергіївні можна відповідати тільки на запитання, які торкаються анамнезу та діатезу. Знаєте, що таке «анамнез» та «діатез»? Не знаєте? І чудово. Про те, що ви молодець, уже знає цілий світ. Дзвонили. Танечко, звідки вчора й сьогодні дзвонили?

Тихий, лагідний і несміливий дівочий голос відгукнувся похапцем:

— З парткому, з профкому, з райвиконкому, з райздраву Потім — директор заводу, головний інженер, перша бригада імені Коротка, друга бригада імені Коротка, третя бригада...

— Годі, годі! Від усіх привіт! І всі бажають здоров'я. Коли будете й далі молодцем, то сьогодні дозволимо відповідати вас і дружині. Сердешна так хвилювалась і просто покою нам не дає. Так-так-так, от вам і медичний випадок, який не піддається описам... — Я відчув, що професор нахилилася до мене, і зрозумів, що вона уважно розглядає мене.

— Професор! — почув я шепіт Ніни Сергіївни; вона, виявляється, теж була тут.— Ви торкніться рукою, торкніться, ось вата...

— Не гуди,— лагідно відгризнулася професор,— сама знаю, що мені робити! — Потім іще лагідніше, але категорично до мене.— Мое прохання і мій наказ: очей не торкатися зовсім. Після обходу я забіжу до вас і закапаю вам краплі. Пов'язку, очевидно, вже знімемо. Повіки не пече? От і чудово! — Тоді тихше знову до Ніни Сергіївни.— Наркотиків не треба, і ліків ніяких, два-три переливання крові і вже... Чуєте, товаришу Коротко! Ми вас з лікування списуємо — шкода ліки переводити, і самі одужаєте... Абсолютний спокій, сидати не можна, перевертатися теж. Записали? Дієта: чорна кава, бульйон, какао. Записали? Нікого не пускати...

Я мерщій перебив:

— Професор, а ви сказали — дружину?

— Ач який! Передумала я — рано ще.

— Професор! Я вас дуже прошу!

— Рано, рано ще...

— Професор!

— Я до вас таку красуню-сестрицю приставлю, що й про дружину забудете. Любите красунь?

— Дякую. Але дружину, будь ласка, пустіть. Йй-право, як прийде дружина, то я зразу й одужаю. А не побачу дружини, то ніякі ліки мені не допоможуть...

— Послухайте! — не то жартома, не то справді образилася професор.— Довкола вас стільки прекрасних жінощ, а ви... та ми ревнувати почнемо! І що то за така медицина нова: «Дружина прийде — я й одужаю!» Двадцять п'ять років вже лікарюю, а таких методів лікування не чула!.. «Не побачу дружини — ніякі ліки мені не допоможуть!» Га! Чули? Чули ви, старі холостячки, що може любов? Ціле життя прожили, а так і не знаєте, що таке справжня любов!

— Так і ви ж, професор, стара холостячка!

Це проказав грайливий, задиркуватий жіночий голосок, і я зразу його впізнав. Таж саме цей голос я чув весь час, цілий день чи цілу ніч він бринів біля мене, коли тільки я очунював, прокидався від марення. Цей голос належав сестрі, яка чергувала невідступно біля мене. Її звали — Ірина.

— Що? Га? — аж кинулася професор. — З ким ніч прогуляла сьогодні?

— З товаришем Коротком!

— Ах, ти ж... Чоловік, можна сказати, цієї ночі на світ народився, а ти...

— Професор, — подав голос і я. — Не гримайте на сестру Ірину. Вона така дбайлива. Вона заколисувала мене, вона мені цілу ніч танго наспівувала...

— Танго? Хм! — Професор помовчала. — Ніно Сергіївно, перекажіть Генрієтті Макарівні, щоб сестрі Ірині за співи в палаті записала сувору догану з попередженням. Привіт, товаришу Коротко! Одужуйте.

— Професоре! А як же дружина?

— Ну, що ви з ним зробите! І зуби йому не заговориш! — Професор помовчала, тоді запитала наче серйозно. — Отже, дружину любите?

— Люблю.

— Тоді можна. Марусю! — гукнула вона в коридор. — Гей, ти, героїня! Біжи вниз, там дружина Коротка з Дедушкою сумує. Хай прийде сюди, поки у нас обхід!

— Вона тут? — мені аж зробилося жарко.

— Е, ні! Якщо будете так переживати вашу любов, то я не дозволю. Якщо занадто любите, то дозвіл касується. Марусю, стоп!

— Я не занадто!

— Ну, вже бог з вами. Біжи, Марусю. Адьє!

Широкі й важкі, непоквапні професорові кроки зарипіли з кімнати геть, за ними задріботіли каблучки Ніни Сергіївни. Потім я ще почув, як з коридору прогув професорів «бас»:

— Ну, молодець Нінка!

Далі я не слухав. Глибоке хвилювання сповнювало мене цілого. Варвара зараз прийде і буде тут! Мила моя, кохана Варвара! Я ще, здається, ніколи тебе так не любив! Прости мені, моя рідна, за це страшне горе, за ці страшні муки, яких я тобі завдав цим ідіотським нещастям! Але ж все добре! Ніна Сергіївна рятувала мене. І все минулося. Все гаразд. Я вже видужую... Я щасливий. Я зовсім щасливий. Здається, я ще ніколи не був таким щасливий, як зараз. Чорт забирай, невже справді, щоб відчути повне щастя, треба перетерпіти горе й зазнати нещастя?.. Але чого ж не йде Варвара?.. Я напружував слух, ловлячи кожнісінький шелест з коридора. Але в мо-

їй палаті ще хтось був, хтось шарудів якимсь папером біля вікна.

— Хто там? — стривожено запитав я. — Це ви, Ірино?

— Ні, це я, — почув я той тихенький голосок, який відповідав на запитання професора, звідки сьогодні дзвонили. — Сьогодні я чергуватиму біля вас, товаришу Коротко. Мене звуть Таня.

— Добре, Таню. Радий з вами познайомитися.

Вона помовчала, потім спитала своїм тихим, сумовитим голоском, ще й з нотами недовіри:

— Це таки правда, що вам нічого не болить?

Мене це вже починало смішити!

— Ну, правда ж, що це ви всі такі недовірливі?

— Ах! — зітхнула Таня, потім мерщій додала: — Тільки ви, будь ласка, не здумайте собі скромничати. Ганяйте мене за всякою дрібницею: що подати, що зробити, може, почитати вам, може, щось розповісти, може, побігти кудись? Все, все, чуєте? Не жалійте мене, будь ласка!

— Добре, Таню. Але для чого ж це?

— Бо я — медична сестра, для того!

— Максим... — раптом почулося тихо і зовсім зблизька. «Боже! Варвара! Вже тут!»

— Варко!

— Максиме!

Я чув, як Варвара кинулась ближче, але суворий голос Тані негайно ж спинив її:

— До обличчя не можна. І взагалі не підходьте!

Варвара сіла:

— Максиме!

— Варко! Ти не хвилюйся... все буде добре...

Чудно, але я тільки зараз відчув, що балакаю зовсім не так, як балакав досі ціле моє життя: голос зробився в мене якийсь немічний, кволий, тоненький, і мені здавалося, що губи мої не стулялись — немов вони стали менші й не покривали зубів. А взагалі — немовби цілий я зробився менший, ну, прямо дитина — беззахисна, безпомічна й безпорадна, негодна сама ступити кроку. І я відчув, що справді тяжко хворий, і стогін видирається з моїх грудей мимо моєї волі.

— Максиме, — простогнала й Варвара, — я ж тільки зараз дізналась, що це було так загрозливо, що минулої ночі ти мало не...

— Цитьте! — знову втрутився Танин голосок, — Плакати не можна! Треба сміятись і радіти.

Варвара справді засміялася крізь сльози, схвильовано і радісно:

— Та я ж сміюсь! Я сміюсь! Я радію... Мила ви моя! Я чув, як Варвара гаряче поцілувала сестру.

— І цілувати мене не можна, — сердито сказала Таня. — Я поміж хворих, а через поцілунок передається зараза.

— Яка ви сувора, сестрице! — і сміялась, і радісно плакала Варвара, моя мила Варвара.

— Вони всі такі, — подав голос я, — розумієш, Варко, я тут просто центром світової науки зробився.

— А ви, товаришу Коротко, будь ласка, помовчіть! — суворо відгукнулася Таня. — Вам говорити багато не можна. Дружина вам нехай розповідає, а ви тільки слухайте. А то...

— Тс-с, — Варвара переполошилася. — Мовчи, мовчи! Сестриця така сувора, вона ще вижене мене геть, а я...

Таня знову перебила Варвару:

— Я на хвилиночку вийду, мені ще по палатах треба, а до вас заглядатиму. Тільки щоб не балакали мені. Чуєте?

— Чую, чую, сестрице. Будьте спокійні.

Таня тихо вислизнула, і ми zostались з Варварою вдвох. Як тихо й радісно було в мене на серці. Такого спокою я ще ніколи не відчував: фізична легкість після страшного болю, душевна певність за майбутнє, і моя Варвара була тут біля мене. Я хотів щось сказати, але Варвара зразу ж спинила мене:

— Тихо, тихо, не треба, тобі ж не можна.

І я замовк. Я був радий замовкнути, був радий мовчати, був щасливий, що мною порядкують і мені наказують. Чудно! Досі саме мені доводилось порядкувати й наказувати іншим. Варвара сиділа поруч, схилившись до спинки ліжка, поклавши на нього голову, і я відчував через лунку сталь бильця, як пульсував десь у неї живчик. Це, мабуть, та синя жилка на скроні — вона завжди так помітно пульсує. Варвара була біля мене, і глибока душевна радість і спокій повивали й заколисували мене. Як це важливо мати рідну, близьку, найближчу людину! Маючи рідну, найближчу людину, ти ближче береш до серця справи усіх людей. Хіба не так? Чудно! Зараз, коли я

лежав безсилий, одірваний від звичайного напруження й діяльності, не вмючи жодним членом поворухнути, мені так легко і багато думалося. Ніколи й не сподівався, що в мене такий нахил до філософування.

— Все добре? Нічого не треба? Не балакаєте багато? — зазирнула Таня через поріг.

— Ні, ні! — мерщій відгукнулась Варвара, виринаючи з свого забуття.— Будьте спокійні, сестрице!

Та якесь прикре почуття все ж таки не давало мені спокою.

— Варко,— прошепотів я,— мені так соромно...

— Ну, що ти! З чого б то!

— Це так по-дурному трапилось... Коли б ще це була якась аварія на виробництві, тоді б інша річ, а то...

— Ну, що ти! — вжахнулася Варка.— Що ти говориш! Хіба це можливо, щоб ти припустив аварію на виробництві! От тоді було б соромно, а це ж тільки дурний і сліпий випадок. Заспокойся, Максиме!

І я враз заспокоївся. Справді, ну хіба ж не так? І як я зразу не перейнявся саме такою думкою! Дурацька хлоп'яча пиха — відшукати собі поживу для самолюбства навіть у нещасті.

— Мила Варко! Як ти вмієш зразу побачити правду!

— Тихо, милий, мовчи.

В палаті зачулася жвава, весела хода:

— Ну, як тут? Не скучили за мною?

Я мимоволі всміхнувся.

— Це Ірина,— рекомендував я її Варварі,— коли я мав, то, притомнюючи, я щоразу відчував її тут; коли я не міг, заснути, вона заколисувала мене, наспівуючи танго. Під танго так добре спиться.

— А ще краще танцюється. Глядіть, як одужаєте, не забудьте запросити мене до танцю на першому ж балі. Ви не ревнуватимете? — Ірина засміялася до Варвари якимсь неприродним, лоскотним сміхом, і я відчув, як Варвара зніяковіла.— Але ж приготуйтесь. Зараз ми зробимо вам маленьку операцію.— Вата з ефіром приємно охолодила мені шкіру на плечі.

— Це — снотворне? — запитала Варвара, ховаючи своє зніяковіння.

— Життетворне! — Швидко й безболісно Ірина вколола голку під шкіру. Вона робила ін'єкцію напрочуд метко й майстерно. В її руках всяке діло спорилося.— Снотворне

йому не потрібне. Коли він захоче спати, мені досить заспівати танго. Тільки ж глядіть,— знову неприємно засміялася вона,— не засніть, коли ми з вами підемо до танцю! «Спи, моє серце,— ціхутко...» — Наспівуючи, вона подалася з палати.

Але на порозі її перестрів обурений шепіт Тані:

— Що це? Хто це? Ах, це ви, Ірино! Та як ви можете...

— Нічого, сестрице,— вступився я,— це щоб я заснув...

— Співати в палаті біля хворого!

Ірина пхекнула:

— Хворому веселощі потрібніші, як здоровому.

— Я не чула, щоб в медицині вдавалися до...

Вони зникли в коридорі, і якийсь час чулася їх суперечка.

— Неприємна дівчина,— знехотя озвалася Варвара.

Я промовчав. Справді, щось прикре — умисне та фальшиве — було в вибриках Ірини, в самому її вдаваному піднесенні. Але ж мені так не хотілося псувати моє перше враження про неї. Адже саме з нею був зв'язаний весь мій страшний кошмар тієї першої ночі, коли я борсався між муками і спокоєм, між смертю і життям. Щоразу відчуття спокою і життя в'язалося саме з присутністю біля мене Ірини. Вона немов витягала мене з чорного провалля безодні. Вона була біля мене в хвилини конання, і тепер ми немов поріднилися. І я сердився на Варвару за те, що вона була присутня при тому, як Ірина виказала якусь неприємну рисочку в собі. Я б хотів, щоб Ірина була Варварі симпатична. І я злостився на себе самого, що й я відчув щось несимпатичне в Ірині.

В цю хвилину каблучки Ніни Сергіївни задріботіли знову через поріг.

— Ніно Сергіївно! — вітав я її майже закохано. Вітав похапцем, немов боячись, щоб і Ніна Сергіївна чимось не зрадила мого зачарування перед Варварою.

— Це... це ви? Ви — Ніна Сергіївна? — почув я схвилюваний, майже зляканий шепіт Варвари.

— Я.

— Ви... ви! — Варвара схопилася, підбігла до Ніни Сергіївни.— Ніно Сергіївно! Ви врятували Максима.— У Варвариній мові бриніли сльози.— Все моє життя, все що хочете...

— Ну, що ви! Що ви? — Я відчув, як Ніна Сергіївна тяжко зняковіла.— Ну, як вам не соромно...

— Соромно? Перед вами! Таж ви...

— Та киньте ж, будь ласка! Ах, господи! — вона заговорила суворо й офіційно.— Я категорично забороняю вам...

— Забороняєте бути вдячною за те, що ви порятували найдорожчу для мене людину?! Ніно Сергіївно!

— Ну, взагалі... не можна ж так.— Ніна Сергіївна, здається, пручалась, видираючись з Варвариних обіймів.— Стривайте, професор іде!

— Аж ось і ми! — голос професора звучав повновладно, полохаючи звичну припишкльість лікарні.— Не скучили? Ми вам тут скучати не дамо. Набриднемо! Втікатимете від нас світ за очі. Ну, кохана жінко, наша суперниця, тепер на хвилиночку відступіть нам вашого коханого чоловіка. Ми його тут теж покохали і, будьте спокійні, викохаємо! Дарма що він всю нашу медицину вважає негодящою проти одної вашої посмішки. Та ми не злопам'ятні... Ану, не ворухіться.— Мое ліжко легко похитнулося, професор присіла на крайчик.— Приготуйтеся, Танечко.— Якісь інструменти забряжчали на металевій таці, очевидно, в Таниних руках.— А ви не турбуйтеся, нічого страшного, і асистувати буде ваша дружина. Знаєте, що таке лізоцим? Не знаєте? І чудово.— Її пальці легко торкнулися моєї голови, обережно знімаючи пов'язку з очей.— Приготуйтеся, Танечко! От бачите, дитинко, і на вас прийшла черга виконати ваші трудові обов'язки та здійснити ваші медичні знання. Будете капати, коли я скажу. Дві-три краплі в кожне око.

— Професор! — захвилювався я.— Розумієте: цей нещасний випадок зо мною трапився так недоречно, так невчасно...

— Розумію,— згодилася професор,— хвороби взагалі недоречні, а нещасні випадки ніколи не трапляються вчасно. Нещасний випадок — сліпий.

— Це правильно, професор, але я не про те. Розумієте, сьогодні якраз організуються бригади у нас на заводі, для широкого застосування... моїх методів. А я... я от тут, отакий. Я вас дуже прошу, подзвоніть на завод: нехай бригадири прийдуть сюди до мене, і я з'ясую їм...

— Серце моє! — прогула професор своїм басом.— Ви в лікарні, а це сувороше за найсуворішу ізоляцію. Ніяких

бригадирів і ніяких методів! Тепер уже дозвольте нам... широко застосовувати наші методи. І бригадир тут один— я. Прошу тихо. Так. Наготовили піпетку, Танечко?.. Так, так, так... Ага! Так, так, так...

Я відчув на собі, на моєму обличчі, на моїх очах пильний погляд професора. Я почував цей погляд майже як матеріальну річ.

— Погляньте на мене. Що?

Запало довге мовчання. Я чув дихання всіх присутніх у палаті — Варвари, Тані, Ніни Сергіївни. Не дихала тільки професор. Її погляд просто вперся мені в очі — я це відчував, немов гострий біль. Нарешті Таня порушила мовчанку:

— Можна капати, професор?

Погляд професора зник з мого обличчя.

— Що? — немов виринула вона із глибокої задуми.— Ах, так! Можна, можна...— Мое ліжко знову хитнулося. Професор звелася на ноги.

— Пов'язку знову накласти, професор, чи не треба?

— Що?.. А, так, так! Знову... Ні, не треба! Неодмінно пов'язку. І зверху — чорний шовк.

Мовчання запанувало знову. Я хотів спитати, та в цей час поспішні, але важкі кроки професора зарипіли вже до порога. Ніна Сергіївна і Таня рушили вслід.

Професор спинилась аж за клином коридора. Вона спинилась враз і обернулась до Ніни Сергіївни:

— Обидва ока!

— Ай! — скрикнула Таня, і таця з бренькотом покотилася з її рук на підлогу, жалібно забряжчали потрощені слоїки та склянки.

Професор вхопила Таню за руку і стисла так, що бідолашна дівчина аж присіла.

— Пробачте! — прогриміла вона гучно, на весь коридор.— Я штовхнула вас? — Потім прошепотіла майже люто.— Цитьте! Ви хто! Сестра чи баришня із танцкласу?

Таня затулила лице руками, з-під долонь бігли сльози, плечі її здригалися в заглушених риданнях.

Варвара стояла на повороті коридора. Вона вибігла на брязкіт розтрощеного скла. Вона не розуміла нічого, вона не знала нічого, але жах страшного передчуття нагло вдарив її з ніг до голови. І вона закам'яніла, нездатна рушити

з місця, нездатна промовити слова запитання, нездатна кліпнути оком.

— Варваро! — покликав я. — Варваро, професор знімала мені пов'язку чи ні?.. Що? Варваро?

...Варвари в палаті не було. Хворий в палаті номер шістнадцять був сам.

5

Нарада ординаторів починалася сьогодні з невеличким запізненням.

Власне, то була тільки термінологія — «нарада ординаторів». Адже всіх ординаторів у цій лікарні було тільки двоє: Генрієтта Макарівна та Ніна Сергіївна. Інколи участь у нараді брали ще й лікар з карети швидкої допомоги та лікар з амбулаторії, що обходив при заводське селище по хатніх викликах, якщо на годину наради у них не траплялося викликів. Це ж була маленька, зовсім маленька, тільки з двома невеличкими відділами лікарня — спеціалізований відділок районної лікарні на виробництві. Сюди потрапляли тільки з гострими захворюваннями або після нещасних випадків — для негайної медичної допомоги. Тут здебільшого робили перев'язки, ін'єкції, переливання крові, викачували шлункове містиво, клали грілки або втихомирювали сердечні припадки. І тільки пацієнти з наглою крупозною пневмонією затримувалися тут довше. А взагалі всі хворі, що потребували госпіталізації, після первісної медичної обробки тут, — як і всякі «цікаві медичні випадки» або хроніки, — транспортувалися за кілька кілометрів до районної лікарні, що обслуговувала ці кілька заводів та шахт, розкиданих одна коло одної в широкому придонецькому степу. Щодо професора, то вона була тут, у лікарні, людиною випадковою, дочасною. В зв'язку з своєю черговою науковою роботою з виробничої травматології, вона залишила на якийсь час кафедру в індустріальному центрі і виїхала сюди, до низової лікарні при заводі. Матеріали були вже зібрані і розроблені, і невдовзі вона мала виїхати геть.

Але нарада ординаторів відбувалася щодня, крім вихідних днів, об одинадцятій ранку.

Сьогодні об'єктом обговорення мав бути хворий Коротко, — амбустура кутанеїс тегменторум, — опік шкіряних покривів.

Генрієтта Макарівна та Ніна Сергіївна сиділи вже в кабінеті і чекали на професора. Вони сиділи одна проти одної, по обидва боки великого письмового стола, під вікном. Історія хвороби Максима Прохоровича Коротка лежала перед Генрієттою Макарівною. Тридцять рядків, записаних за ці дві доби швидкою рукою Ніни Сергіївни. Останні кілька рядків, приписані щойно, фіксували об'єктивні спостереження сьогоднішнього вранішнього огляду та самопочуття хворого з його власних слів. І вони свідчили, що запропонований і здійснений Ніною Сергіївною спосіб першої невідкладної допомоги не тільки порятував хворому життя, всупереч першим безнадійним прогнозам, але й дав взагалі блискучі результати: урвав страждання хворого, спинив процес запалення, ба й запобіг замертвінню, тобто гангрені шкіром'ясних покрівів. Коли б здійснений був інший спосіб першої невідкладної допомоги, спосіб, запропонований Генрієттою Макарівною, то медицина, певна річ, повинна була сподіватися на збереження життя хворому, але не було б і не могло б бути подібних результатів, бо той спосіб на такі результати і не претендував. Генрієтта Макарівна, старший ординатор лікарні, лікар з п'ятнадцятирічним стажем, дійшлий практик і добрий діагностик — повинна була визнати це перед собою і перед своїм молодим колегою, молодшим ординатором лікарні, Ніною Сергіївною. Але Ніна Сергіївна сиділа, спершилася підборіддям на долоню, і сумно позирала в вікно. За вікном стояв мрячний осінній день. У вогкому, кошлатому тумані ледь бовваніли корпуси недалекого заводу і, дарма що вдень, в заводських корпусах горіло світло. Чотирьокутники ближніх вікон заводу світилися блідорудуватим неживим сяйвом. І годі було вгледіти більше крізь туман. В історії хвороби, після тих останніх у записі вранішнього огляду рядків, було ще одне, але таке значуще слово: амаврозис. Втрата зору.

Ніна Сергіївна ледве ворухнула устами:

— Він сліпий...

Генрієтта Макарівна сіпнула злегка плечем:

— Але ж він живий... До речі! — нагадалася вона. — Хто біля нього зараз чергує?

— Таня.

— Ти добре попередила її, щоб ні словом, ані півсловом не проходила перед ним? Щоб на всі запитання про очі відповідала незнанням і адресувала до нас? І нехай не

поводиться біля нього занадто жалісно, щоб не викликати в нього підозри. Адже наш обов'язок...

— Професор уже сказала їй про це.

Генрієтта Макарівна затурбувалась:

— Ах, ні, ні! — вона натисла на кнопку дзвоника.— Я не покладаюся на Таню. Вона надто молода і вразлива.— У двері злегка постукано — на порозі виструнчився Дедушка.— Будь ласка, Дедушка, покличте сюди швиденько Ірину.

— Слухаю, Генрієтто Макарівно! Ту ж мить! — Дедушка зробив «кругом» і зник.

Ніна Сергіївна пересмикнула плечима:

— Чому ти не хочеш довіритися Тані? Що з того, що вона молода і вразлива? Але ж вона сестра і далі буде сестрою, нехай зникає. А Ірина хірургічна, і ти прекрасно знаєш, що ми використовуємо її для чергувань біля хворих тільки в виключних випадках, в ніч після операції. До того ж вона чергувала біля Коротка, поки йому було погано, аж дві доби вряд. Їй треба дати спочинок.

Генрієтта Макарівна обурилась:

— Даремне ти потураєш цій вертихвістці. Нічого їй не зробиться, коли спочине іншим разом. Коротко в надто серйозному стані. А ця вертихвістка досвідчена, весела і хитра. Нехай почергує, це її обов'язок!

Ніна Сергіївна хотіла ще щось сказати, але за дверима почулося веселе насвистування і танцювальна хода. Двері розчинилися, і на порозі з'явилась Ірина:

— Ви кликали мене, Генрієтто Макарівно?

— Кликала. Ви знаєте, що Коротко осліп?

Ірина кивнула.

— Так от, доки ми зможемо передати Коротка до лікарні, біля нього чергуватимете ви, Ірино, зрозуміли?

Ірина постояла якусь мить, дивлячись собі під ноги. Потім, так само мовчки, повернулась і пішла до дверей.

— Ви чули?

Ірина спинилась, тримаючись за ручку дверей. Обличчя її було немов спокійне, але очі розкидали лихі іскри. Цілим снопом цих іскор вона кинула на Генрієтту Макарівну, але, так і не відповівши, вона штовхнула двері й ступила через поріг.

— Ірино! — роздратовано гукнула Генрієтта Макарівна.— Коли до вас звертаються, треба відповідати. Може,

ви не можете? Тоді... тоді вас замінить Ніна Сергіївна або чергуватиму я сама. Ви зайняті?

Ірина вихилилась, чудернацьки переломившись у талії й визивно відкинувши голову. Брови її стрибнули вгору, вії примружились, а руку вона вперла в бік:

— Так. Я зайнята. Але ваш наказ буде виконано.— Вона крутнула стегнами, війнула халатом і зникла. Її пантофлі сердито залопотіли по сходах нагору.

— Ні, ти бачила!? — аж захлинулася Генрієтта Макарівна.— Ні, ти бачила — яка?!

Ніна Сергіївна дивилася в вікно. Туман надворі не рідшав. Навпаки: що далі завойовував свої права день, що вище підбивалося десь там сонце, то більше густішав туман, то тісніше припадав він до землі, то нижче стелилися його клуби долом. Світляки заводських вікон мінили крізь нього свою руду барву на блідозеленаву. Було вже десять хвилин після одинадцятої. А професор не йшла та не йшла. Вона сиділа в лабораторії над аналізами хворого Петренка. Коли вона заглиблювалася в аналізи, то всіх, крім лаборантки, гнала з лабораторії геть. Петренко ж був центральним персонажем у роботі, яку вона готувала. Ніна Сергіївна відірвалася від вікна, підійшла до дверей і гукнула:

— Дедушка, скажіть професорові, що ми чекаємо на неї вже десять хвилин!

Потім вона пройшлася по кімнаті туди й назад, зціпивши пальці рук і потріскуючи кісточками.

— Сліпий... сліпий... сліпий...— прошепотіла вона.

Генрієтта Макарівна відклала історію хвороби і теж стисла собі долонями скроні:

— Так, який жах! Який жах! — вона поклала обличчя на руки і журно дивилася перед собою.— Для чого жити на світі сліпому? Хіба це життя? — вона зітхнула.— Звичайно, медична етика, наш медичний обов'язок врятувати йому життя, але...

— Ах! — розсердилась Ніна Сергіївна.— Ти неправда, коли вважаєш, що наша допомога цілком ефективна. Звичайно, страждання спинено, запалення теж, але цим врятовано лише епідерміс і невідомо ще, як реагуватимуть далі внутрішні органи. Процес утворення отруйних речовин в організмі внаслідок опечення не міг бути припинений абортивно. Ми мусимо тепер перевірити в Корот-

ка нирки, надниркові залози, взагалі цілу секреторну діяльність. Ми негайно повинні зробити всі аналізи!

Генрієтта Макарівна рішуче поклала руку на історію хвороби:

— Ніно! Я категорично проти. Коротко вимучений, і зайві досліді тільки виснажать його. Ми виконали наш обов'язок,— ми запобігли катастрофі, організмові створено умови для відживлення,— тепер дамо спокій та волю самому організмові.

Ніна Сергіївна спалахнула:

— Обов'язок, обов'язок! Медицина не вичерпується тільки виконанням обов'язку. Річ не тільки в тому, щоб порятувати життя, а в тому, щоб повернути здоров'я цілком. «Виконали обов'язок, дати спокій, організм сам переборє!» Все це прекрасно. А коли не переборє? Хіба не ми повинні допомогти йому перебороти? А для того, щоб допомогти, ми повинні насамперед пізнати самий організм, всі його вроджені властивості й вади та всі ненормальності, спричинені хворобою. Отже, дослідити його якнайдетальніше!

— Ні,— категорично відрубала Генрієтта Макарівна,— ми не будемо цього робити. Я певна, що на цей раз і професор підтримає мене.

— А я зовсім не певна! — з не меншою категоричністю, але з ще більшим заповзяттям відгукнулася Ніна Сергіївна. Вона спинилася перед Генрієттою Макарівною, глибоко засунувши руки в кишені халата і поблискуючи очима поверх окулярів.— Хворого веду я, це мій хворий, і я негайно скликаю консилиум!

Генрієтта Макарівна здвигнула плечима й відвернулася до вікна:

— Ти робишся зовсім неможливою. Це навіть і не принциповість, а просто впертість. Жіноча експансивність. А медик повинен бути розважливим мужчиною.

Ніна Сергіївна фиркнула й відійшла на своє місце до вікна:

— Медик повинен бути насамперед медиком.

— Юнацькі парадокси і претензії на гостромовність.

Обидві роздратовано замовкли. Генрієтта Макарівна тарабаняла пальцями по столі. Ці вічні суперечки з Ніною Сергіївною! Тільки чотири роки з студентської лави, талановита, безперечно, але надто вже запальна й бистра. Ніколи ні з ким не погоджується. Все мусить перемаца-

ти власними пальцями. Всі винаходи їй неодмінно треба винайти наново, всі відкриття неодмінно ще раз зробити самій. Ніколи не довіряє попереднім висновкам інших лікарів та лікарень, завжди починає братися до хворого з самих початків. Юнацький фанатизм!

Ніна Сергіївна теж барабанила пальцями — тільки не по столі, а по шибці вікна. Її очі тоскно вдивлялися в цей проклятий туман за вікном. Вічно ця впертість Генрієтти Макарівни! Досвідчений лікар з п'ятнадцятирічним стажем, такий прекрасний діагностик, але — надто вже затята в своїй ортодоксальності. Для неї вся спадщина медичної науки це не просто досвід віків і керівництво, а якась догма. Кожне нове слово вона приймає лише тоді, якщо воно засвідчене безперечними авторитетами. Якась стариківська інертність.

— Ніно! — подала голос Генрієтта Макарівна. — Покинь торохкотіти по склу. Ти можеш дряпнути нігтем, а я, ти ж знаєш, цього не зношу.

Ніна Сергіївна слухняно опустила руку. Якусь мить вона ще дивилась у вікно. Потім потягнулася всім тілом, аж хруснули кістки, і жалісним, зовсім дитячим голоском майже проспівала:

— Ах, і коли настане нарешті той час, що на кожній людину в світі буде заведена не «історія хвороби», а «історія здоров'я». Щоб в разі нещасного випадку або хвороби ми, лікарі, мали змогу, зробивши аналізи й дослідивши всі порушення функцій, звірити дані з нормальним станом організму, з звичними його функціями! Щоб нам зразу стало зрозуміло, в чому відхилення проти норми, звідки й куди розвивається хвороба. А то, не знаючи хворого до хвороби, ми робимо стільки помилок: не бачимо головних загроз, лікуємо не те, що потрібно, ба й неіснуючі недуги...

— Ну! Пішла-поїхала! — Генрієтта Макарівна зневажливо відмахнулася. — З своїми дитячими забаганками! Спочатку диспансеризування здорових, потім агітувати ситих, щоб не були голодні, а тоді переконувати багатих, що погано бути бідним! Ти скоро з глузду з'їдеш з своєю теорією профілактики та сектантською носунтологією!

Ніну Сергіївну аж кинуло в жар. Вона відскочила від вікна.

— А ви, носологи, з глузду не з'їжджаєте, зате з самої медицини з'їхали! А для лікаря це, мабуть, гірше. —

Вона розпалася, сперлася на стіл, аж перехилившись до Генрієтти Макарівни,— вона тепер не замовкне, поки не виговорить усього, поки не доведе або не знищить свого супротивника. І вона майже закричала:— Загальні тільки назви хвороб, а хворі різні, бо кожний організм відбуває хворобу по-різному, відповідно до своїх властивостей! Нема нежитю, а є хворі на нежиті! Нема такої хвороби «виразка шлунка», а є хворі на «виразку шлунка»! Пневмоній стільки ж, скільки є хворих на пневмонію! І не хворобу треба лікувати, а організм, який вражений цією хворобою! Невже ви цього не розумієте?

Генрієтта Макарівна знизала плечима.

— Але ж зараз мова про хворого Коротка. Гаразд, скажімо, ти зробиш усі аналізи, ти вивчиш його організм вздовж і впоперек, ти візьмешся лікувати не саме «опечення», а «організм», який зреагував хворобливими явищами на опечення. Все це дуже добре. Але ж — амаврозіс? Він осліп.

Ніна Сергіївна сіла. Вона враз зробилася безсила й навіть немовби поменшала.

— Осліп...— прошепотіла вона.

Осліп. До чого тут великорозумні суперечки про «носологію» та «носунтологію». Хворий Коротко осліп.

Двері відчинилися, і увійшла професор.

— Професор! — кинулась до неї Ніна Сергіївна. — Може, втрата зору в Коротка то тільки результат нервового зрушення? — В її запитанні було стільки надії, стільки благання.

— Ні,— сказала професор,— опацитас корнее: помутніння рогівки.

Ніна Сергіївна сіла на своє місце. Безсила й маленька.

В цю хвилину в двері постукано, і на порозі з'явився Дедушка:

— Товаришу професор,— конфіденційно доповів він,— дозвольте доложити: там знову прийшли товариш Прохоренко. Накажете ввійти, чи дозволите сказати, щоб почекали, поки у вас нарада?

— Ні, ні! Просіть, Дедушка: я сама запрошувала його!

До кабінету ввійшов присадкуватий чоловік у військовому одязі без армійських значків. Він весело посміхався і радісно вітався до всіх:

— Товарищі професорові! Генрієтти Макарівні! Ніні Сергіївні!

Він потис всім по черзі руки, тоді став і ще раз оглянув усіх веселими очима. Це ж були його старі й давні знайомі. Правда, йому самому ще ніколи не траплялося вдаватися по допомогу до лікарів, але ці останні два-три дні, відколи трапилася оця напасть з майстром Коротком, він не міг прожити години, щоб не подзвонити сюди по телефону.

— Здрастуйте, товариші! Як же здоров'ячко нашого передовика? Ах, Ніно Сергіївно, про вас слава гуде по цілому заводу! Вчора нова коротковська бригада, утворена після останнього його рекорду, вирішила привласнити собі ваше ім'я: «Коротковська бригада імені лікаря Ніни Сергіївни!» Так і записали. От було сміха: «Імені Ніни Сергіївни»,— цілий завод знає, що вас звати Ніна Сергіївна, але нікому так і не відомо, як же ваше прізвище! Ну й ну! От конфуз!

Ніна Сергіївна зробилася червона, як півонія, і сердито напружила брови. Що за ерунда! Вона аж сплеснула руками, щоб сказати вже щось гостре й гнівне. Але присадкуватий чоловічок перехопив обидві її руки. Праву він ще раз потис, а ліву поцілував:

— Страшенно, знаєте, переконфузились хлопці. А я їм кажу: не біда, прізвище ми довідаємося в секторі кадрів, а коли людину знає цілий завод не на прізвище, а на ім'я, то це тільки означає, що справді-таки треба створити бригаду в ім'я такої людини! Хіба не так, товаришу професор?

— Так,— сказала професор,— сідайте. Ви пробачте, товаришу Прохоренко, що я відірвала вас від справ, але...

— Що трапилося? — сміх зник з обличчя Прохоренка, він зразу сів, пильний погляд миттю перебіг по обличчях присутніх.— Що трапилося, товариші?

Професор спинила його погляд на собі:

— Коротко осліп.

— Так-с...

Прохоренко знову поглянув на всіх, на кожного зокрема, і погляд його затримався на кожному обличчі.

Коротко осліп! Максим Прохорович Коротко! Майстер-сталевар! Найперший стахановець! Побратим. Приятель дитячих років. Разом видаляли горобині гнізда...

— Слухайте, товариші,— прошепотів він,— цього не може бути... Цього не повинно бути! — голосніше поправився він.— А чому?

— Очі ошпарено теж...

Всі мовчали. Професор дивилася Прохоренкові в лице, Генрієтта Макарівна перечитувала ще раз історію хвороби, Ніна Сергіївна ховала очі і намагалася глянути у вікно.

Прохоренко звівся й обсмикнув поли гімнастюрки.

— А що треба було зробити тоді, зразу ж, при першій допомозі, щоб зберегти зір товаришеві Короткові?

— Я не розумію вас,— сказала професор,— було зроблено все, що треба. Очі були опечені теж, на них або вдарило струменем пари, або бризнуло вогнем, але чи це вплине на зір, тоді неможливо було визначити.

— Може, потрібно було вжити якихось спеціальних заходів, щоб забезпечити збереження... очей?

— Всі запобіжні заходи були вжиті, ніяких спеціальних для очей не можна було вживати.

Прохоренко гостро глянув на похилу постать Ніни Сергіївни.

— Може... вжиття отого невідомого ще, неперевіреного способу Ніни Сергіївни... врятувавши взагалі життя Короткові, пошкодило саме очам?

— Ні,— сказала професор.— Що ви!

Прохоренко схвильовано пройшовся по кімнаті. Тоді спинився перед професором:

— А може, заперечення лікаря Генрієтти Макарівни проти способу Ніни Сергіївни затримало, прогаяло час або зв'язало і дезорієнтувало, і внаслідок цього...

Ніна Сергіївна спалахнула й схопилася з місця:

— Я не розумію, товаришу Прохоренко! Яке ви маєте право вигадувати якісь підозри, коли...

— Пробачте! — спинив її Прохоренко.— Я маю таке право.— Він упіймав себе на різкості тону і поквавився зм'якшити мову.— Бачите, дорога Ніно Сергіївно, ви зробили величезну справу, ви врятували людині життя, і ви сміливо взяли всю відповідальність за це на себе. Так несіть же цю відповідальність до кінця.— Його голос, проти волі, знову зазвучав різкіше.— Якщо була змога, нехай навіть зв'язана з ризком, зберегти зір товаришу Короткові...

— Змоги такої не було! — перебила його професор.— Не могло в ту хвилину бути ніяких до того показань.

— Але ж,— захвилювався Прохоренко,— може, по-

трібно було тоді ж зразу зробити якусь операцію? Операцію на очах?

— О ні,— сказала професор,— ніяка операція в такому випадку неприпустима.

— Операція? — схопилася Ніна Сергіївна.— Ви кажете: операція? — В її голосі забриніли якісь не то непевні, не то надійні нотки. Немов з благанням вона подивилася на професора.

Професор посадила її на місце рухом руки:

— Операція в подібних випадках може бути допустима хіба що за рік, та й чи вона потрібна, про те можна буде сказати ще дуже не скоро. Я офтальмолог, товаришу Прохоренко.

— Хто ви?

— Окуліст, очник і хірург.

— Дуже добре. Але я вимагаю консилиуму. Може, треба негайно повезти Коротка до Москви? Або коли не можна його зачіпати, то викликати московських спеціалістів сюди? Можна блискавкою... літаком...

— Консилиум ми скличемо,— стелула плечима професор,— але не потрібні ні блискавка, ані літак. Навпаки — потрібен час, довгий час. Місяці, а може, й роки.

Прохоренко сів і підпер голову руками. Він враз якимось охляв і знітився:

— Але ж він сліпий, сліпий...— простогнав він,— як же він житиме... сліпий?

Професор, Генрієтта Макарівна, Ніна Сергіївна мовчали. Дзвінко такав годинник на руці в Прохоренка...

В вестибюлі, під дверима кабінету, на лаві сиділа Таня. Перед нею стояв Дедушка. Таня знову плакала, і Дедушка докірливо хитав головою:

— Ай-яй-яй! Ну, і як ти в товк не візьмеш? Таж ніхто тобі такого й не казав. Не «недовіряють», а тільки тимчасом не можна ще звіритися на тебе. Тимчасом, доки ти ще така молода, не роками молода — то пусте; молоді, вони он які бувають, і інженери, як-от Мотя Перепелицина, сказати б, і лікарі, он як наша Ніна Сергіївна, і всякі там винахідники на полюсі чи де, ба й Герої Союзу,— а молода ти ще при цій-о роботі. Второпала? Обвикнеш, призвичаїшся, постигнеш не тільки медицину, а й саме порання біля живої людини,— от тоді тобі, товаришу, все

чисто довірять! От сказати б тобі — я. В тисяча вісімсот вісімдесят дев'ятому році в селі Красному, отут зразу за Ясинуватою, в поміщика Розена, в економії гуси я пас. А тоді, як була в африканському Трансвалі війна бурів проти англичан, пішов я на шахти породу видавати...

— Дедушка! — схлипнула Таня. — Але ж я спеціальну школу закінчила! І я ж нарешне в сестри пішла...

— Пожди, пожди! — докірливо перепинив її Дедушка.

Але Таня вже спалахнула, їй було треба висловити все, і вона зашепотіла швидко і пристрасно:

— Як була я ще зовсім маленька, потопала я в річці, саме, як крига скресла — йшла, йшла льодом і провалилася. Та якийсь собі чоловік, зовсім сторонній, перехожий — ніхто й не знав, звідки він — у воду кинувся мене рятувати. Та крига на нього найшла, не вдержався він — і під лід. Так і загинув, потонув, а мене витягли інші, які теж кинулися мене рятувати. Своїм життям за мене важили, Дедушка! Як же я...

— Пожди! — гримнув Дедушка. — Кажу ж тобі, не розбалакуй. У нас тут розбалакувати не помагається! Що ти мені свою біографію розповідаєш! Я її в анкетці можу перечитати. Ти послухай краще мене, старого. Я тобі діло кажу. Як ото пішов я, значить, на шахти у тисяча вісімсот дев'яносто восьмому році, а шахти ж тоді не такі були, як тепер за нашої власті, а проєсто тобі колодязь, дірка в землю та й годі. Експлуатував тоді там робочого чоловіка француз — так і каже мені штейгер, а штейгери тоді ти знаєш, які були? Це, брат, на всю шахту найперший чоловік був, і йому...

Маруся своїм нечутним льотом випурхнула з другого поверху й понеслася по коридору. Вона пролітала вже так десятій раз, поки Дедушка вговорював заплакану Таню.

— Сестра Таня Миронець! — встигла Маруся, не притишуючи ходи. — Чуєш, Танько? Біжи до палати номер три, там хворому Петренкові перемінити компрес треба. І до другої палати кличуть тебе, не знаю чого!

Вона зникла. Таня схопилася мерщій. Дедушка задоволено розгладив вуса:

— А я що кажу? От і тобі діла вище голови. А ти кажеш, недовіряють. Медицина це, дівко, таке діло...

Перед Дедушкою вже нікого не було, але він не змовк, доки не докінчив про медицину і про те, що йому сказав штейгер та що він йому відповів. Медицина це вам не

театр, хоча й прозивають «анатомічним театром» залу, де студенти вправляються на трупах мертвих людей, та то неправильно, бо є ще прозекторська, наукова, сказати б, лабораторія, а зовсім не танцюлька якась, куди вчащає капосна Іринка — так вона ж вітрогонка, урвиголова, і, коли Таня хоче в люди вийти, нехай на неї не оглядається, хоча повчитися їй є чого в Іринки, бо то ж справжня сестриця, на таких в імперіалістичну війну п'ятнадцятого року вся медицина на фронті держалась,— Дедушка сам був поранений тричі і знає, що воно значить справжня сестра і кому можна живу людину довірити, а кому не можна. І хіба мова про те, що «не довіряють»? То ж тільки тимчасово, доки ти ще така молода, не роками молода — то пусте; молоді он які бувають, і інженери, як Мотя Перепелицина, сказати б, і лікарі, як он наша Ніна Сергіївна і всякі там винахідники на полюсі чи де, ба й Герої Союзу...

6

Я лежав, і думки снувалися в моїй голові. Я не почув, як до палати ввійшла Ніна Сергіївна.

— Спали? — почув я її голос вже зовсім зблизька.

— Ні, ні!

— Поснідали вже?

— Дякую. Трохи.

Я скористався з її мовчанки і запитав про найголовніше:

— Ніно Сергіївно, а скоро вже я буду бачити?

— Скоро... Ач, який нетерплячий! Скоро захворіти можна, а видужати — на це треба час.

Стілець зарипів, і Ніна Сергіївна сіла. В її руках зашелестів папір:

— Зараз,— удавано суворо сказала вона,— я складу на вас протокол.

— Ой, за що, Ніно Сергіївно?

— Щоб не робили пожеж та не парилися другий раз у окропі. Це ж хуліганство. А зараз за хуліганство, ви ж знаєте, ух, як суворо. Дістанете півроку або й рік... на лікування.

— Ви мене лякаєте, Ніно Сергіївно,— зовсім широко злякався я,— невже рік?

— Ну, я жартую. Вже й пожартувати не можна. Зараз ви мені коротко, але докладно розповісте про всі, всі,

які тільки у вас є чи були недуги. Щоб ми знали, що ви за один!

— Але ж, Ніно Сергіївно, нащо це? Буде й того, що є. Для чого вам це?

— Ми, медики, ненажерливі. Будь ласка,— на що хворіли, на що хворієте і на що збираєтесь хворіти?

Жартівливо-суворий тон Ніни Сергіївни веселив і мене. Мені теж заманулося попустувати, і я відказав їй в тон:

— Присягаюсь бородою Магомета, що досі зо мною не траплялося ніяких хірургічних випадків, вельмишановний товаришу хірург!

— І прекрасно. Але мене цікавлять не тільки хірургічні випадки. Хірурга, якщо він справді хірург, цікавить усе — аж до психічних хвороб. Так само, як психіатра — все, аж до хірургічних випадків. Якщо лікар ізолює хворобу від цілого організму, то він...

— Поганий лікар?

— Ні, злочинець.

— О?! А хворий?

— Співучасник злочину.

Я вдав перестрашеного на смерть і тремтливим шепотом заявив:

— Тоді, як чесна людина...

Ніна Сергіївна вместила на стільці зручніше і заговорила знову серйозно:

— Тифом хворіли?

— Трьома: висипним, поворотним і черевним.

— От бачите! — зраділа Ніна Сергіївна. — Прекрасно.

Ще на якісь інфекційні хвороби хворіли?

— Ну, кір, скарлатина, дифтерія. Це змалку.

— Прекрасно! — Ніна Сергіївна швидко записувала. —

Були якісь ускладнення, не пам'ятаєте? З вуха текло?

— Здається...

— От бачите! Прекрасно. Ангіни бувають?

— Бувають.

— А ви кажете! Як у вас з легенями?

— Нічого.

— А серце?

— Чудесне.

— Ніколи не турбувало?

— Ні.

— А шлунок?

- З колітом от морочився довгий час...
- От бачите. Спина інколи ние?
- Буває — поперек.
- А ноги крутить?
- Під негоду, звісно...
- Прекрасно! А ревматизм у вас є?
- Що є, то є. Ще з війни.
- Прекрасно!

Мимоволі я засміявся:

— Ви так радієте з моїх хвороб, що вони вже й мені самому починають подобатися.

Ніна Сергіївна зніяковіла:

— Ну, от... який-бо ви... це в мене така звичка...

Я відчув до Ніни Сергіївни ніжність. Мені хотілось би потиснути їй руку або взяти за плечі та тісно пригорнути до себе.

— Я розумію, доктор. Коли побачу якийсь непорядок у себе біля мартена, я... теж радію. Не тому, що мені подобається той непорядок, а тому, що побачив непорядок. У мене теж така звичка.

— Правда? — зраділа Ніна Сергіївна. — От бачите! — Вона поклатла блокнот і якийсь час задумливо постукувала каблучком об ніжку стільця. — Ще одне запитання, — непевно мовила вона, — але це вже не про хвороби, а про... здоров'я. От що мене цікавить... Розумієте, в зв'язку з усіма цими вашими рекордами про вас склалася тут між нас уява, як про якогось... Геркулеса. Геркулес, — поквапилася вона, — то така постать міфологічна... Ну, міфологія це...

— Знаю! — заспокоїв я її. — І про Геркулеса, і про міфологію. У нас на заводі тільки один з майстрів, старий кадровик, без закінченої середньої освіти. Так що можете говорити зо мною не тільки про всякі там ферити, цементити, перліти та мартенсити або відмандштетову структуру й корозії, про що ви й поняття не маєте, а й про хрестові походи, імпресіонізм з футуризмом або міжпланетні подорожі...

— Годі, годі! — Ніна Сергіївна схопилась і замахала руками. — Годі, я вже убита. Спиніться, не можна ж бути таким жорстоким. Ви засоромили мене на все життя! Ох! — Вона сіла і, коли заговорила знову, то навіть з тембру голосу було чути, як страшно вона зніяковіла. — Яка, справді, я дурепа!

Мені теж зробилося ніяково:

— Ну, пробачте, я не хотів вас образити. Так по-дурному вийшло. Про що ви хотіли мене спитати?

— Ні, ні! Тепер вже не питаю!

— Та питайте!

— Нізащо!

Я не міг стриматись і засміявся:

— Йй-право, ви даруйте мені, але зараз ви нагадали мені Марусю, санітарку. Точнісінько така ж розмова між нами була: все хотіла спитати, а тоді — «нізащо». А все ж таки запитала.

— Про що саме?

— Про героїзм. Уявила собі, що я — герої. Що рекордний витоп сталі — героїчний вчинок! Тепер ходить і мріє і собі вчинити що-небудь героїське: відкрити Північний полюс, облетіти довкола земної кулі, зробити соціальну революцію в Індії. І то — неодмінно йй самій, своєю власною рукою.

— Ну, що ж, — спокійно сказала Ніна Сергіївна, — очевидно, ми з Марусею два черевики — пара. Я теж хотіла запитати вас майже про те саме, тільки з своєї медичної дзвіниці. Всі ці ваші рекорди склали тут про вас уяву, як про якомось виняткового, надзвичайно дужого чоловіка. А от виявляється, що і ревматизм у вас є, і коліт вас турбує, і ангіни, як у звичайної людини, ще й тричі на тиф хворіли. Виходить... — вона не підбрала слова й замовкла.

— Виходить, — докінчив я за неї, — ось що виходить: людина повинна працювати, і працювати добре, якнайкраще, як тільки може. І потім це ж цікаво, приємно працювати. В чому ж інакше інтерес життя? І коли вже працюєш, то гидко ж працювати погано. Не знаю, чи зрозуміли ви, що я хотів сказати?

— Дякую за науку, — може, трохи навіть холодно відповіла Ніна Сергіївна, — я й сама так думаю, точнісінько так, як ви. — Вона звелася. — Ну, відпочивайте гарненько. А я піду. Ви не будете сердитись, якщо ми тут вас трохи помучимо? Треба деякі аналізи зробити і все таке?

— Будь ласка. Я в ваших руках.

— Прекрасно.

Ніна Сергіївна задріботіла до порога.

— Ніно Сергіївно, — спинив я ще її.

— Що?

Я завагався. Потім наваживсь:

— Я... буду бачити, Ніно Сергіївно!

Ніна Сергіївна відповіла швидко, але по коротенькій паузі, може, в одну десяту частку секунди:

— Будете, милий, будете.

Її каблучки застукотіли геть по коридору, і я зостався знову сам із своїми думками. Та ні, не думками, які там думки. Просто лежав бездумно і дослухався. Була передобідня пора. Внизу, в кухні, готувалися розносити обід по палатах. Он брязнули ложечки — то в метких пальцях санітарки Марусі. А це загурчали виделки й ножі під чиеюсь невідомою мені важкою рукою. Зараз принесуть мені бульйон, затертий жовтком, парену спаржу, курячі фрикадельки з пюре та молочний кисіль. Мені здалося навіть, що я почув, як рипнули дверці холодильника, з якого виймали мисочки з киселем. Аж чудно, яке вразливе зробилося в мене вухо! Он десь далеко, за мурами лікарні, народився і зразу ж вмер якийсь звук. То за півкілометра звідси пішла засипка шихти у домну. От у степу за другим селищем зарипів гальмами селянський віз. Там узвіз через Залізний Байрак. Під вікном хтось швидко пройшов по тротуару, і в нього спадала з ноги калоша, пристукуючи. На даху метушилися горобці. Морська трава в подушці стільця, на якому сиділа Ніна Сергіївна біля мене, випружувалася і пошелестувала. Чорт забирай, невже можна почути, як випружується прим'ята трава? Чи це мені так здається, чи й справді у мене так загострився слух?

І нагло жах пронизав мене. Я затремтів з ніг до голови, і піт вмить зволожив мені чуприну. Я ж чую так тонко, бо ж я—не бачу! Холод і спека війнули через моє тіло. І враз я побачив. Побачив—небачене і невидиме. Мій кінець.

— Я ж осліп! Назовсім!..

7

Літо цього року було гаряче, погоже й красне.

Але воно вже минало, і росяними серпневими ранками вже відчувався легіт другого літа, бабиного.

Глибока синь безхмарного неба зрання допізна не втрачала барв, і тільки до горизонту, по обрїях, вона блідла, гублячись у ледь фіалкових маревах спеки. На заході синє шатро небозводу різко відтинала від землі аж чорна смуга далекого лісу. На сході бузковість крайнеба невідчутно оберталася на рудувату сивизну степової далечини.

Степ наближався до селища сіруватою жовтизною стерні, чорністю свіжого зябу, рудими плямами глинищ. Сірі зигзаги доріг звідусіль збігалися до ставу край селища — там, над блакитним плесом, стояли ще свіжозелені очерети. Ще ближче, понад вулицями, в присадибних квітниках літо аж вибухало переможним празником барв. Тут рясно визорило всіма можливими відтінками цвітіння. Потоп білих петуній та тютюну, ріки жовтих настурцій, озерця багряного портулаку, ручаї червоних гвоздик та брунатних чорнобривців і сині збризки кручених паничів, — заводські корпуси здіймалися з цього райдужного моря громадами ясносірих скель та жовточервоних стромовин.

Як я любив цей звичайний пейзаж, як добре знав я його до найменших подробиць! Не дивлячись, я міг полічити тополі над шляхом, міг би миттю накреслити плутанину доріг та стежок за ставком, міг би точно розповісти про кожну зморшку степової рівнини.

Я сидів на балконі моєї квартири — заводські кам'яниці були у мене позаду — і широкий донецький степ легко дихав мені в лице. Але аромат степу не був для мене суцільний — я розпізнавав в ньому десятки самостійних пахоців. Вільготно пахла рілля з свіжого зябу, і в цих пахоцях виразно відчувалася гостра приправа азотних угноень. Медовий дух цвіту ранньої гречки досягав хвилями з подихом вітру, і він мішався з дратівливим присмаком дорожнього пилу. Потім вітер здував його, і знову ледь чутно тягло ароматом прілого листя з далекого гаю. І він відчувався особливо гостро поруч з смолистим духом зволоженого, щойно политого й нагрітого сонцем асфальту шосе. З луки над ставом пахтіло висхлим болотяним сіном, з селянських стріх за шосе — мервою. Десь фарбували дах, і звідти чулися пахощі вареної олії. Сусід мій, слюсар Паламарчук, виксував свині у сажу, і з його подвір'ячка линув теплий аромат гною.

Ніколи раніше я не вчував так гостро і не розпізнавав так точно аромати зокола.

Варвара вийшла на балкон і кинула мені на плечі піжаму: — Ти не застудишся в самій сорочці?

Мені не було холодно, але тканина піжами приємно припадала до тіла. Гарна моя стара піжама — сірожовтава в широкі сині та вузькі блакитні смужки. Я погладив долонею рукави і комір. Дотик тканини — шерстянки з віскозою — був шорсткий і теплий.

Я взяв Варварину руку і також погладив її. Мила, рідна рука моєї сердешної і коханої Варвари. Її долоня була м'яка й волога, але на пальцях зсередини були мо-золики там, де муляє колодка ножа, кільця ножиць, вуш-ко голки. Пучки пальців були в неї тверді від постійного діла з ганчірками, посудом та підлогою.

Варвара зколошкала мені волосся й пішла. Її легка хода завмерла в глибині кімнати, потім рипнули двері до кухні. Я сів і сперся на поручні. Дерево поручнів було тепле, нагріте сонцем і рясніло дрібними скалками. Але залізна підшивка під деревом була зовсім холодна — сон-це до неї не просякало. Фарба з заліза облізла, і місцями залізо взялося дрібним шершавим висипом іржі. Речі напомацьки дуже рельєфні й «промовисті».

Я підставив розпалене обличчя степовому вітрові і — може, в тисячний раз — вернувся думками до Варвари.

Варвара була молодша від мене на десять років: мені сорок, їй щойно тридцять. Ми побралися дванадцять ро-ків тому: мені було двадцять вісім, їй — вісімнадцять. Звісно, траплялися між нами спірки й сварки. Але навіть у незлагодах кожний намагався постійно дбати за дру-гого. І одне без одного ми не могли. Але — чи треба тепер їй знати, що я її люблю?

Я розсердився і примусив себе відігнати думки геть, бо ці думки були такі протиприродні й потворні, що не можна було не розсердитись.

Нашому синові, коли б він не вмер, пішов би зараз дев'ятий рік. Моя мрія — мати знову сина й дочку. Ця мрія у мене не пригасала ані на хвилину. У Варвари мрія виникла знову недавно, — тільки загоїлася рана страшної втрати, — і спалахнула пристрасним жаданням. Мати сина! Мати дочку! Бути матір'ю!

Але — чи ж маю тепер право родити дітей я, сліпий?

До мого вуха долинуло порипування гравію вниз на стежці палісадника і врівночас я почув під балконом зна-йомий голос:

— Здорово, Максиме!

— Здоров, Прохоренко!

Я перехилився через поручні і крізь чорноту моєї вічної ночі виразно й яскраво, в усіх деталях, уявив собі постать Прохоренка так, як він мав стояти зараз там уни-зу, під балконом. Присадкуватий і жилавий, він стояв, похитуючись на своїх коротших від довгастого широко-

плечого тулуба, трохи курляпих ногах — в зеленому га- ліфе й рудохалявих каркатах, відкинувшись цілим кор- пусом назад і заломивши голову вгору, до мене. Гімна- стьорка акуратно забрана брижами під широкий жов- тий ремінь, кепка на потилиці, а в лівій руці теліпається жовта ж військова сумка, якою він ритмічно розмахує, б'ючи себе по колінах. В цій сумці було все, що хочете: щойно одержані в райкомі папери, які треба ще перечи- тати, графіки нічної зміни, які треба ще розробити, Ко- роткий курс історії партії, який він викладає в гуртку при Палаці культури, кілька дописів до багатотиражки, які він організував по дорозі, пачки дві цигарок по карбованцю і тридцять копійок, блокноти та олівці, а також рушник, мило та зубна щітка — на випадок, якщо доведеться ку- дись виїхати: на шахту, в район, в область чи столицю — не забігаючи додому.

— Як порипується?

— Спасибі. Заходь.

— Коли дозволиш. У мене якраз діло до тебе.

Гравій знову зарипів, і брязнули двері внизу. За хви- лину Прохоренко став на порозі балкона. Він шумно зі- тхнув на весь шир грудей і, очевидно, обвів поглядом мій пейзаж:

— Гарно! — сказав він. — Ну й деньки! Оце обійшов понад яром по індивідуальних городах. Капусти, помідорів, огірків! Про буряки та картоплю й мови нема — гибель! Будемо цей рік з гарніром! І закускою. А на сороковку якусь розстараємось.

Він потис мені руку і сів на стілець. За своєю звич- кою, він зразу ж перейшов до діла, з яким прийшов. Бригада Волкова вступила в змагання з бригадою Йосип- чука. Найдужча і найслабша бригади. Триста п'ятдесят тонн і сто тридцять вісім.

— Курйозне змагання! — Прохоренко ніяково зарего- тав. — Найперший з найостаннішим! Не чув, щоб ще десь вступали в такі змагання! Слухай! — він трохи зніяко- вів. — Може, ми дурака зваляли? Може, не треба... курям на сміх? Підписали змагання, а тепер голову сушимо. І директор, Олександр Іванович, просив поспитати твоєї думки: може, поламати змагання? Га?

— Для чого ж ламати?

— Щоб не було конфузу. Волков, ти ж, мабуть, чув,

дав триста п'ятдесят два, п'ятдесят сім, а вчора і шістдесят. А в йосипчуківців і руки опустились. Вниз згаряча пішли.

— Вниз?

— Атож. З ста тридцяти п'яти на сто тридцять сповзли. А вчора — сто двадцять вісім. Скандал! Може, як поламати, то тихцем вони свої сто тридцять п'ять витягнуть? Га?

Я згадав бригаду Волкова, і тоскне хвилювання сповнило мене. То ж була, власне, моя, Максима Прохоровича Коротка, бригада. Михальчук, Селезньов, Шпрінгер... Це з ними я дав мої останні чотириста. Останні... Пал мартена дихнув на мене, я навіть відчув гострий присмак газу — солодкуватий, дошкульний, до сліз на очах... Всі м'язи мої напружились, і серце заколотилося дужче.

— Не треба ламати, — сказав я, — тільки треба Михальчука забрати з бригади Волкова й перекинути до Йосипчука.

— Таж Михальчук найдужчий у Волкова, на ньому ж бригада тримається! Забрати його — Волков здасть униз.

— Там же Шпрінгер є і Селезньов. Таких у Йосипчука немає. А Михальчук цілу йосипчуківську бригаду за собою поведе. По-перше, бо він таки майстер, а по-друге, заїсть, щоб Волкова випередити. За місяць він йосипчуківців на триста потягне.

Прохоренко мовчав. Я чув, як він потирав халяви своїх каракатів.

— Риск, — сказав він. — Зірвати Волкова! Скандал!

— Ну й риск! — вже розсердився я. — Хіба без риску підеш вперед? Де люди певні — там треба ризувати.

Прохоренко ще міркував:

— Йосипчуківців це таки потягне, — прикидав він, — але без Михальчука і Волкову зась. Здасть тимчасом униз...

— Ну й здасть! Але ж Йосипчук піде вгору! На чорта ж інакше змагання? Саме для того, щоб потягти вгору того, хто відстає! А Волкова теж заїсть, ти не бійся. Він потовчиться, потовчиться і знову потягне. Я його знаю. Ми з ним чотириста дали. І він тримав чотириста в зміні без мене. За місяць він і без Михальчука знову на триста п'ятдесят вийде. І буде тоді дві найперші бригади — і Волкова, і Йосипчука.

Прохоренко вдарив своєю сумкою об халяву:

— Хай буде по-твоєму! Так і директору скажу! Йї право, ти у нас молодець. Тебе б якимось дипломатом пристроїти, чи що! Після першої зміни нарада бригадирів буде. Може б, і ти прийшов?

— Я з охотою. Коли тільки чим здатний...

Прохоренко вже захопився. Він негайно розгорнув цілий проєкт: поперекидати водіїв передових до відстаючих — ціла програма революції по цехах. Я стримав його завзяття. На мою думку, треба було спробувати з бригадою Волкова, а тоді буде видно. Посперечавшись, Прохоренко погодився з цим. Він потис мені руку і подався геть, мерщій до директора. Але на порозі він ще спинився.

— Слухай, Максиме,— трохи зніяковівши, промимрив він, і я знав, що він поліз жменею у потилицю,— ти не... той, не сердисься? Що ото я тебе усякими справами турбую. Ти ж таки хворий...

— Я зовсім здоровий,— сказав я, і не міг перебороти тремтіння в голосі.— Ну, як ти не розумієш? Навпаки. Якщо ти мене не турбуватимеш, отоді я буду хворий...

— Ну, не сердься, бувай, бувай! — він пішов був, але знову повернувся.— От пам'ять! Хай йому всячина! Я ж тобі лампу Пентагрід, 6А8, приніс! Вчора був у районі й купив. Пощастило! Давай до приймача! Тобі, брате, без радіо неможливо.

Ми підійшли до приймача, і Прохоренко поліз усередину. Він вийняв стару лампу й вкрутив нову. Вимикач клацнув, і приймач злегка загув. Потім враз з'явився голос — диктор ТАРС настирливо, з натиском проказував для газет якісь інформації. Голос був чіткий, виразний і гучний. Прохоренко зрадів, як хлопча:

— Я ж тобі казав, я ж тобі казав, що вся справа в цьому чортовому Пентагріді! А то — антена, земля, трансформатор! Ніякий там трансформатор! Можеш мені завжди вірити. Я, брат, на цьому собаку з'їв!

Він покрутив ручкою і пострибав по цілому світу: Берлін, Лондон, Анкара, Тегеран, Рим. Короткі хвили давали прекрасний чистий звук. Середні в цю пору не працювали, і Прохоренко переключився на довгі. Бухарест, Москва, Анкара, Берлін, Мінськ, знову Москва і Київ теж подали голос. Прохоренко тішився, як щирий радіоаматор. Він спинився на Берліні — передавали якраз маленький щоденний концерт. Веселі рулади жвавої колоратури заповнили кімнату.

— Чверть на другу! — схопився Прохоренко.— Ну, я побіг!

На порозі він ще раз гукнув: «Так ти не сердься» — і зник.

Останнім часом вже так повелось, що всі, з ким би мені не доводилось говорити, прохають у мене пробачення. І невідомо за що. Немовби їм соромно, що я хворий, а вони здорові. Немовби вони бояться образити мене своєю життєвою повноцінністю. І кінець кінцем кожний зводить на те, що от, мовляв, і він себе зле почуває: в одного вухо болить, в іншого щось не гаразд з шлунком абощо. Немовби хочуть тим заспокоїти мене, поділити зо мною моє лихо. А мене, коли й може образити щось, то— саме це власне приниження в співчутті до мене.

На зміну колоратурі тихе і ніжне танго забриніло в кімнаті. Я сів на своє місце на балконі і підставив сонцю обличчя.

З Прохоренком ми ще змалку бігали до однієї школи — «второкласного училища при рудному управлінні». Потім на слободу Мар'івку ми ходили також разом. Там була жіноча казарма, і ми вчашали туди до дівчат. Я упав біля Ольги-одкатчиці, йому впала в око Мокрина з залізничної естакади. Разом нас не прийняли і до штейгерської школи. Пізніше, коли я повернувся після громадянської, Прохоренка довгий час не було. Казали, що він загинув,— від нас він пішов з панцирником «Світовий комунізм». Він повернувся лише років зо три тому. За ці двадцять років він побував на всіх фронтах, затримався в армії, тоді в політвідділі на селі. Тепер ми часто згадували наше дитинство. Прохоренко був гарний, щирий і справжній чоловік. Але от і він вчуває тепер в мені не просто людину, а якийсь «людський екземпляр під скляним ковпаком». Хіба він приходив до мене за порадою, як бути в змаганні Волкова з Йосипчуком? Він наперед сам вирішив, як треба зробити: перекинути до йосипчуківської бригади Михальчука. Але він навмисне повів так, немовби то вийшла моя пропозиція. Нехай я відчую, що я немовби потрібний виробництву! Нехай я відчую, що я — людина! Треба ж підтримати і розрадити мене. На шосту годину буде призначено виробничу нараду, і за мною приїде директорова машина. Коли я ввійду до кабінету, всі весело загукають: «Здорово, Максиме!»— і мерщій підсунуть мені стілець, підстроївши так, немовбито я сам

його взяв, і взагалі — немовби поводжуся зовсім без ніякої сторонньої допомоги. А під час наради весь час, немов і не навмисне, питатимуться моєї думки. Мені здається, вони вдають умисне, немовби я знову на заводі, а зовсім не... в пенсійному відділі соцзабезу. Немовби я щойно змінився з денної, або от-от заступлю на нічну. Хороші люди, щирі товариші. Але як їм треба робити діло — живе діло для живих, а не марнувати час і душу, упадаючи біля каліки.

Годі! Я виключив радіо. Мені набридли всі танго й фокси, джази й симфонічні концерти.

Я завжди жив з людьми і між людей. Я ніколи не мислив, що можливе життя поза людьми. Ще змалку я вперше пам'ятаю себе в ватазі вуличних хлопчаків. В школі я тримався завжди тільки з гуртом. В армії — плече в плече. Один в полі не воїн. Один — і в житті не людина. П'ятнадцять років в роботі — завжди бригада, цех, заводський колектив. Я ніколи не залишався сам. Сам! Це ж все одно, що не потрібний нікому. Отже, не потрібний і собі. А тепер в моїй вічній ночі я тільки сам, навіть і тоді, коли довкола мене люди. Бо я вже не можу бути потрібний.

Я всміхнувся, з гірким задоволенням відзначаючи, що досі не втратив почуття гумору. Адже так міркує, мабуть, кожний непоправний каліка. Для сліпого найгірше — не бачити, для глухого найгірше — не чути, для німого — безмовність. Я сказав тоді Ніні Сергіївні: — Чому медицина не вбиває безнадійно хворих, яких вилікувати не вміє? Вона відказала: «Сьогодні медицина не вміє, скажімо, вилікувати хворого на рак. Але як же вбити його, коли, можливо, саме в цю хвилину тисячі медиків, що шукають способів лікування раку, вже винайшли його, і завтра я зможу вилікувати цього хворого?» По-докторському виходить так, що за людське життя треба боротися навіть тоді, коли ти навіть не вмієш боротися, коли ти навіть борешся за нещасне, каліцьке життя, коли ти навіть, одвертаючи смерть, прирікаєш хворого на довге конання в болях і муках. Це зветься медичною етикою. Можливо, я думаю так само, поки я був здоровий. Тепер я подумав інакше. Чули б ви, як взялася соромити мене Ніна Сергіївна! Вона багато наторочила мені про мужність, про потребу змагатися проти занепаду. Вона наговорила мені, що й сліпому жити прекрасно, що й сліпий може бути корисний суспільству. Отак корисний суспіль-

ству і я. Сиджу на балконі, плету з пшеничної соломи брилі — бо неробство ще гірше за темність — і зв'язую життя власній дружині. Зав'язую життя людині, яку найдужче люблю і без якої немиле було б мені моє життя. Віднині їй бути на все життя поводитим, аж доки я не вмиру. Віднині їй марнувати свої молодощі біля каліки. Кохання не може і не повинно бути тягарем.

Годі!

Я підійшов до радіо і ввімкнув приймач. Я крутив ручку — стрілка бігла по циферблату, по цілому світу з краю в край. Уривки мелодій мішалися з уривками мови французької, турецької, угорської, німецької. Будапешт, Відень, Париж, Берлін жили своїм життям. Гей, турки, чи чуєте — Максим Прохорович Коротко осліп?

В цей час у двері тихо постукано.

— Ввійдіть! — гукнув я, вимикаючи приймач.

Двері рипнули, але було тихо, кроків чути не було. Отже, це прийшла Таня. Тільки вона вміє заходити так тихо і соромливо. Вони з Іриною приходять через день закапувати мені в очі краплі. Для дужчого живлення ока. А для чого очам дужче живитися, коли вони однаково нічого не бачать? Про те знає тільки медицина.

— Здрастуйте, Максиме Прохоровичу. Як ся маєте?

— Здрастуйте, Таню. Чудесно.— Вона зашелестіла халатом, заторохтіла легенько своїм медичинським манаттям.

— Сідайте. І, будь ласка, не кліпайте повіками, а то знову тільки змарнуємо ліки.

— Я намагатимусь, Танечко. Якого кольору сьогодні ваша сукня?

— Жовтенька.

— Тільки жовтенька, чи у якийсь малюнок? Ах, знаю — та сама, в червоні смужечки та чорні горошини?

— Та сама.

Та сама. В червоні смужечки та чорні горошинки. Я її чудесно собі уявляв. Але ніколи не бачив. І не побачу ніколи. Таня капнула, і я мимоволі зморгнув. Краплина приснула з вій і покотилась по щощі, мов сльоза.

— Ах, і який-бо ви нетерплячий!

— Пробачте, Танечко, я не навмисне.

Таня капнула знову, і в очах коротко запекло.

Я сидів, заломивши голову, поки розійдуться краплі. Таня тихесенько торохкотіла в кутку, складаючи своє ме-

дичне причандалля. Тиха, смирна й привітна дівчина — лагідна й добросерда. Я хотів би уявити її собі. Я знав, що вона струнка і тоненька, що волосся її біляве, що ніс у неї троху плескатий, що очі її голубі. Але все це не складалося в моїй уяві в цілий портрет. Щоб з окремих рис склався суцільний портрет, потрібна ще одна риса — душевний вираз людини. Ця риса не матеріальна, але саме вона матеріалізує і оживляє людське обличчя, вона невидима, і її не можна тільки відчутти, її треба і відчутти і побачити. В Таниній мові, в усьому її поведженні постійно вчувається немовби якась прибитість. Неначе її чимось настрашило життя або змалку поклало на плечі постійну турботу і горе. До Тані завжди хочеться обізватися теплим і дружнім словом, якимось підтримати її, розважити і розвеселити. Але ж, можливо, це їй аж ніяк не потрібно і тільки образить її?

— Таню,— сказав я,— мені хочеться поговорити з вами.

— А що?— затурбувалася Таня.— Я слухаю вас. Вам щось погано? Нездужаєте? Що вам болить?

— Ні, я не про те. Розумієте, Таню...

Я спинився, бо раптом відчув, що в напльві ніжності до цієї дівчини заговорю зараз не про те, про що хотів, не про неї, а про себе самого, про моє найголовніше. Через силу я стримав себе.

— Розумієте, Танечко, мені верзуться тепер чудні сні...— Я несподівано для себе заговорив про ті сні і гірко всміхнувся.— Це ж чудно, Танечко, правда? Я сліпий. І тільки уві сні я бачу. Бачу — розумієте? Бачу все. Немов зовсім видющий! Правда, чудно?

Таня мовчала. Я чув, як вона дихала тяжко і швидко.

— Це не чудно,— нарешті сказала вона,— а страшно. Я б не видержала такого...— Вона схаменулася і зашепіла офіційно лагідним, докторським тоном:— Ну, що ви, що ви, Максиме Прохоровичу, як вам не соромно? Не можна так розпускати себе. По-перше, тут немає нічого страшного, а зовсім навпаки, по-друге, ще не втрачено надій, і ви незабаром почнете бачити, а потім...— Вона заплуталася зовсім і розгубилась.

— Добре, Танечко, я не до того, щоб втішати мене. Я про інше. Розумієте,— я намагався говорити як міг веселіше, щоб заспокоїти її,— розумієте, ті сні такі якісь...

кольористі. Напрочуд! Здається, ще ніколи в житті, коли був ще видющий, я не бачив таких яскравих, таких соковитих фарб. Мені сняться помідори, такі червоні, як кров. Та де там кров, я ніколи не бачив такої червонистої, багряної крові! А зелень! Мені сняться дерева й трава такі яскравозелені, які бувають лише на малюнках. Знаєте, на дитячих малюнках, коли зелене, то вже зелене! Коли червоне, то вже червоне! Небо мені сьогодні приснилося такого яскравого синього кольору, що мені навіть у сні зробилося страшно — невже ж то небо може бути таке кольористе? А барви квітів, одежі абощо — знаєте, це навіть більше подібне до кольорового кіно, аніж до нормальних, живих барв!

Таня мовчала.

— Коли б не треба було прокидатись...— Я не докінчив.— Коли б сон тривав без кінця...— Я знову не докінчив.— Ви знаєте, це дуже гірко, коли прокидаєшся і бачиш, що ти так і не бачиш, а бачиш лише уві сні...— Я не договорив і замовк.

Таня мовчала теж.

Справді, що ж тут було говорити?

Вона підійшла до мене і несміливо поклала руку мені на волосся. Її тонкі пальці тихенько, немов нишком, погладили кілька разів мій чуб. Враз щось гаряче капнуло мені на щоку й опекло її. Танина сльоза стекла на моє ж підборіддя.

— Танечко! — схопився я.— Ну, що ви! Як вам не соромно, справді?

Я відчув, як тіло її здригалося, як рука її затремтіла,— вона плакала ридма і марно силкувалася пересилити себе. Я пригорнув її, як маленьку дитинку:

— Ну, заспокойтеся, Танечко, дитинко моя! Ну, що ви, справді! Ну, яка ж бо ви вразлива! Танечко, чуєте, що я вам кажу?— Вона плакала й плакала, схлипуючи мені в плече, і я розгубився, не знаючи, що робити.— Танечко! Ну, як вам не соромно, справді! Ви ж таки медик! Сестра! Невже ж таки будете плакати над кожним хворим?! Ай-яй-яй!

— Пробачте! — вона відірвалась, і, здалося, сльози враз висохли на її очах.— Яка я, їй-богу... Пробачте... Вона схлипувала і заговорила зразу сердито.— Ніколи, ніколи не буде з мене сестри! А ви, ви не маєте права... не маєте права отак про себе казати! Ви хворий. Ви повин-

ні лікуватися і більше нічого. Ви...— Вона вже гримала на мене гнівно й докірливо.— Ви недосить мужні. Ви розпустили свої нерви. Зараз я дам вам валеріанових крапель.

Я не міг стриматися і засміявся. Йї-право, мені стало весело, нехай і крізь сльози — але, присягаюся, весело.

Таня бряжчала пляшечкою до чарки, ніяк не потрапляючи відрахувати точно двадцять п'ять крапель, а я реготав. Вона гнівалася на мене і вимагала, щоб я перестав, а я реготав. Ніжність, теплота до цієї доброї дівчини розливалася в моєму серці. Мені так хотілося допомогти їй зробитися, нарешті, справжньою сестрою, справжнім суворим і непохитним медиком. Нарешті Таня таки відрахувала краплі. Я випив і запропонував їй. Але вона сердито на мене загримала і заторохкотіла своїм манаттям, ладнаючися мерщій тікати геть.

Але я вже пересміявся:

— Почекайте, Танечко. Я хочу поговорити з вами.

Тепер я вже не міг не поговорити з Танею, не міг вже не сказати їй про моє найголовніше. Я мусив комусь розповісти мої тяжкі думки, і нікому іншому, а саме цій добрій дівчині я мусив їх розповісти.

— Танечко,— сказав я, відчуваючи, як весь мій біль, вся моя туга чадом заповнює моє серце.— Розумієте, що я хотів вам сказати? Не знаю навіть для чого це, але просто так. Бо мушу сказати. Я, Таню, каліка на все життя. Тихо, тихо, не треба нічого мені казати... Я, Танечко, дуже люблю свою жінку, Варвару. Ми прожили з нею найкращу пору нашого життя. Наше життя — це одне життя. Бо і Варвара мене любить. Я це знаю... Але, розумієте, що буде тепер? Тихо, тихо, не заважайте мені, я мушу сказати до кінця! Потім ви подумаете над цим і побачите, що я правий. Я вирішив піти з Варвариного життя. Розумієте? Я ніколи раніше не роздумував про любов, але от тепер... Словом, я вирішив це категорично. Я не маю права своїм каліцтвом ламати життя людині, яку я люблю. Саме тому, що я люблю її, я мушу розв'язати їй руки. Я знаю, що ви хочете сказати — що вона не згодиться на це. Звичайно. Але я вирішив і про це. Я збрешу їй. Я скажу їй, що вже її не люблю. Що я розчарувався в ній або щось таке.— Господи, який жах, яке протиприродне я говорив! — Словом, я скажу їй, що не хочу з нею жити далі. І тоді інша справа — вона піде. Це

жорстоко? Нехай. Але кінець кінцем для неї ця жорстокість стане благодатною. Ну, хіба ж я неправий, Таню?

Таня мовчала. Бідна дівчина, ну нащо я їй це розповів? Яке я маю право мучити ще й її, сторонню, чужу мені людину?

— Не знаю,— нарешті, через силу, промовила Таня.— Не знаю. Я, мабуть, не розумію цього всього...

Але раптом вона схопилася й підбігла до мене впридул.

— Господи! Але як же ви зостанетесь самі? Сліпий і сам!

Тоді лють зразу вдарила мене:

— Ага! От бачите! — злість бушувала в мені.— Сам! Сам! Отже, я правий! Не про кохання тут ідеться, а тільки про те, щоб сліпий не зостався сам! Без поводиря. Без санітарки. Без прислужниці на кожную дрібницю. Замість кохання — звичайнісіньке рабство, експлуатація з словами кохання на вустах. Ви бачите тепер, Танечко, що я правий. І я так і зроблю.

Таня мовчала знов. Коли б хто знав, як мені було важко! Може, важче, як тоді, коли я вперше зрозумів, що я навіки сліпий...

Таня підійшла й поклала мені руку на плече:

— Слухайте, товаришу Коротко,— прошепотіла вона, і шепіт її переривався частим диханням,— слухайте, може, це правда, я не знаю, може, ви праві...— В її мові була мука, але не було сліз.— Але коли ви вважаєте, що вам справді треба отак-о вчинити... Якщо ви зостанетесь отак самі, то я... прийду до вас і буду як сестра. Не медична сестра, не тільки як медична сестра, а як сестра взагалі. І ви не будете самі. Я...

— Танечко!..

Кров одлила мені від серця. Якесь страшне почуття охопило мене. Якесь страшне почуття, не знаю — здається, сором, ганьба, жах.

8

А втім, я швидко очунав.

Тані я не чув — вона принишкла десь у кутку, мов перелякана своїми словами. Я теж мовчав, я не міг заговорити зараз до бідолашної дівчини. Для чого вона це сказала?

Таня кинулася до мене, перелякана і стурбована:

— Боже мій, та заспокойтеся! Вам же не можна плакати! Максиме Прохоровичу, чуєте, що я вам кажу? Я блажаю вас, Максиме Прохоровичу!

Але від того сльози тільки рясніше бризнули з очей. Я ж заплакав уперше з того часу, як осліп, взагалі я вже не плакав років з двадцять.

Бідолашна дівчина метушилася біля мене. Я не міг не сміятися крізь сльози, чуючи, як брязкотить вона своїми слоїками з бромом чи валеріановими краплями. Але від того сміху крізь ревні сльози сльози — тільки ряснішали. Таня вже гримала на мене, гримала лагідним, але категоричним і докірливим голосом суворого медика:

— Ви чуєте? Негаймо ж покиньте плакати! Вам не можна! Це пошкодить вашим очам! Зараз же покиньте мені плакати!

І нагло до кімнати немов увійшов ще один голос. Знайомий — гучний, аж громохкий, веселий і трохи грубуватий, знайомий голос:

— Плачте! Плачте, товаришу Коротко! Не слухайте її і плачте скільки завгодно. Це якраз дуже корисно для ваших очей. Це ж найкраща з усіх дезинфекцій — сльоза! Бо в сльозі є така речовина — лізоцим! Найдужчий з-поміж усіх бактеріофагів! Знаєте, що таке бактеріофаг і лізоцим? Не знаєте? Ну і чудесно!

Боже! Таж то була професор!

— Професор! — здивовано й радісно скрикнув я, і сльози мої висохли.

Звідки взялася професор, коли от уже понад півроку, як, покінчивши з своїми науковими справами тут, у нас, вона виїхала назад до столиці?

Я відчув широку долоню професора на моєму плечі. Потім вона потисла мені руку, з гуркотом присунула стілець і, свівшись проти мене, по-приятельському вдарила по коліні:

— Ну, як тут наші діла? Скучили за мною? Чи зовсім забули? З молоденькими дівчатками тут сльози проливаєте? Гарний, гарний козак!

— Професор! Та звідки ви взялися? — Не знаю, чому радість зразу зогріла мої груди, немовби я зустрівся з старим товаришем, якого не бачив вже десятки років. — Як ви до нас потрапили знову? І звідки?

— З неба! — зареготала професор.— Простісінько з синього неба. Як грім з безхмарного неба!

— Ні, серйозно, професоре, адже ви...

— Та справді ж, серденько моє, я серйозно. Літаком літаю на старості літ. Летіла з Одеси, дивлюсь під ноги — знайомі місця, я й моргнула до пілота: ану, браток, давай завітаємо до старих друзяк! Йй-право! От нехай Нінка посвідчить, коли думаєте, що я брешу. Ви ж Ніні Сергіївні безапеляційно довіряєте?

Професор знову зайшлася веселим реготом, а я тільки зараз відчув, що в кімнаті було ще чимало людей, які ввійшли вслід за професором. Я відчував присутність Варвари — я відчував, що вона збуджена і схвильована. Я чув, що в кутку посопував носом старий Прохоренко. Я почув і веселий голос Ніни Сергіївни:

— Посвідчую, Максиме Прохоровичу! Професор п'ятнадцять хвилин тому приземлилася на аеродромі. Але це зовсім не була вимушена посадка, а тільки зупинка за розкладом рейсів пасажирських літаків.

— Здрастуйте, Ніно Сергіївно. Як давно ви у мене не були — аж учора!

— От-от-от! Так я і знала! — професор знову вдарила мене по коліну.— Так вона тут до вас вчащає, виходить? Варваро Петрівно! І ви дозволяєте ці рандеву? Ну, я тут зараз сама розберуся і поламаю ці злочинні тет-а-тет! От тільки роздивимося, що тут і як...— Мова професора раптом змінилася, регіт ущух, смішливі нотки зникли, слова зробились сухі й протяжні — я зрозумів, що професор уважно роздивляється моє лице. В кімнаті всі також зразу примовкли, й нагло запала насторожена тиша.

— Так-так-так-так! —руки професора легко торкнулися мого лица. Вона взяла обома руками мою голову і підвела її вище, до світла.—Ану, дивіться на мене...

— Мені нічим дивитися, професор,— через силу посміхнувся я.

— Одверніть очі від мене. І, будь ласка, без зайвих жартів.— З півхвилини вона пильно вдивлялася в моє лице, здавалось, я відчував її гострий зір на моїх байдужих, мертвих очах.— Так-так-так! Ірино! — гукнула вона.— Де ж ви там? Давайте сюди дзеркало!

— Іду, іду, професор! Ось дзеркало! Здрастуйте, Максиме Прохоровичу! З приїздом професора вас! Я сьогодні

в червоній сукні з білими квітами — тій самій, що вчора, тільки на плечах біла хустинка в червонесенькі ягідки. Та сама, що я одягала до білого плаття. Пригадуєте?

Зайчик сонячного світла від дзеркала залоскотав моє лице.

— Помовч ти, вертихвістко! — сердито буркнула професор. — Спокою з вами нема!.. Перекотіть очі праворуч... Тепер ліворуч... Ще раз... А вгору? Чудесно! Можете вниз...

Глибоке мовчання панувало в моїй кімнаті. Варвара стояла позаду, за моїм стільцем, і руки її ласкаво підтримували мої плечі. Ніна Сергіївна схилилася біля професора. Ірина застигла з якимсь інструментом в руках. Прохоренко тихо порипував стільцем біля столу. Присутності Тані я не відчував, її, мабуть, в кімнаті вже не було. Так минула добра хвилина.

— Бене! — нарешті шумно зітхнула професор. — Хоч завтра!

— Завтра? — скрикнув Прохоренко, і його стілець зарипів на весь голос.

— Ви думаєте, вже завтра, професор? — прошепотіла Ніна Сергіївна.

— Що — завтра? — не зрозумів я.

— Як що? — сердито здивувалася професор: — Операція!

— Операція? — Серце мені захолонуло і пристануло.

Прохоренко похлопав своєю військовою сумкою по коліні. Всі інші мовчали.

— Яка операція? — прошепотів я, а серце зробило стрибок і заколотилося швидко-швидко.

— Яка! Яка! — перекривила мене професор. — Операція на оці товаришта Коротка.

Серце рішуче відмовлялося мені служити. Воно пристануло знову. В ушах мені залящало і загуло. В ногах я відчув млявість і дошкульне тремтіння. І щось наче завихрилося довкола мене. А перед моїми невидючими очима, на моїй вічній чорній пелені замигтіли рясно червоні та зелені цяточки. Вони неслися навалою, мов підбите вітром листя осінніх дерев, вони збивалися в густі хмари, тоді розсипалися рідко, потім вертілися, немов смерч.

— Професор!.. Ви хочете... робити операцію... мені?

— А кому ж ще тут робити мені операцію?

— Щоб... повернути мені зір?

— А то ж для чого?

— Хіба це... можливо?

— Ми сподіваємося, що це дасть результати.

Мені зробилося страшно. Ні почуття радості, ні блиску надії ще не зродилося в мені. Це було надто несподівано. Я вже знав, що я сліпий на все життя, я тільки шукав способу пристосуватися до мого страшного стану в житті, і от...

— Ви... гадаєте, професор, що після операції я буду... бачити?— мені важко було вимовити зараз це таке просте, але таке страшне, таке не моє слово.— Ви гадаєте, професор...

— Гадаєте, гадаєте! Що я — гадалка? Кажу ж вам, сподіваюсь!

— Я... не буду бачити. Це неможливо. Я — сліпий...

Професор аж ляснула долонею по столі:

— Ви чули? Ні, ви всі чули, товариші?.. Та як ви смієте не вірити в сили радянської медицини?! Га? Що це таке? Зневіра? Песимізм? Занепадництво? Ай-яй-яй! А ще наш найперший стахановець! Та як вам не соромно?— Її голос зробився враз задушевний, зворушений.— Будете бачити! Будете бачити, милий! Снайпером ще будете на війні!

Я майже не чув її мови, звуки пливли довкола немов через туман, немов чулися десь здалеку. Здається, хтось говорив ще. Здається, Прохоренко. Здається, Ніна Сергіївна. Здається, сміялась Ірина. Я почував тільки, як неспинно тремтить спинка мого стільця. На спинці мого стільця лежали Варварині руки, і то вони так страшно тремтіли — я чув, як вона дряпає нігтями, намагаючися стримати непереможний дріж.

— Професор! — жалісно її безсило прошепотіла Варвара, мука і біль переривали її слова.— Професор! Але ж досі ви... ви нічого не говорили про... можливість такої операції! Професор!

— Професор! Професор! — пробуркотіла професор.— Скажіть, будь ласка,— не говорила! А он спитайте у Прохоренка, чи він свої партійні секрети розкаже? А це — мій партійний секрет! — вона знову зареготала, задоволення з порівняння.— Не говорила! А хіба серйозна людина буде роздзвонювати по всіх усюдах, поки не переконається в реальності своїх передбачень? Що це вам — цирк? Рекламне бюро? Поспитайте он Дедушку, він би вам зра-

зу встругнув: «Це ж таки медицина, а не абищо».— Професор була в чудовому настрої і смачно реготала. Потім вона знову закінчила тепло і задушевно: — Я готувалася, Варваро Петрівно. Я двадцять пар мертвих очей покремсала, вправляючись на техніці цієї операції. Та й раніше, як за рік або півроку таких операцій на опеченому оці робити й не можна. А от тепер подивилася і бачу: ліве око загинуло у вас, товаришу Коротко. Зовсім загинуло. Але на правому тільки помутніння рогівки, і операція поверне вам зір. А втім — там видно буде. Короткові — видно буде! — Професор знову вибухла реготом.

Руки Варвари вже не тремтіли. Її голос також зміцнів:

— Це як же, професор, ви йому... нове око збираєтесь приставити?

— Нове! Зовсім нове, Варваро Петрівно!

— Я серйозно, професор.

— І я серйозно. Пересадку зробимо, трансплантацію рогівки. Є такий у нас в медицині фокус-покус! Нещодавно придумали... Ну! — вона звелася й з гуркотом відсунула стілець.— Погомоніли і буде. Що ви думаєте, у мене, крім вас, іншого клопоту нема? Та я ще після дороги не відпочила. Легке мені діло — на старості літати на літаках! Чого доброго, і з парашутом скоро стрибати навчусь! Адьє! — Вона ляснула мене по плечі і загупала до дверей та зразу спинилась.— Ах, так! То як же буде, Максиме Прохоровичу? Згоду на операцію даєте чи, може, ні? Ми не нав'язуємось, наше діло запропонувати, а ваша справа вирішати. Га? Коли на вашу, стахановську, мову перекласти, то сімдесят процентів за і процентів тридцять проти. Ну, нехай буде—вісімдесят і двадцять? Хай десять буде на ризик! Ну?

Я ще не зрозумів нічого, я ще нічого й не почував. Але що я міг сказати?

— Я... згодний, професор,— сказав я.

— Ну, ще б пак! Адьє! Розважайся тут, а ми вже пішли. Ввечері Ніна Сергіївна прийде до вас, підготувати треба. А зараз усі пішли, нам ще порадитись треба — з приводу бойової підготовки. Ніночко, Іринко, пішли! Товаришу Прохоренко, і вам також треба з нами. Ваше доручення, товаришу секретар, виконано.— Вона вийшла до передпокою, а за нею всі. З передпокою ще заgrimів її голос, там, очевидно, десь притулилася Таня.— А, ти ще

тут, славетний майбутній медик! Ну, ну, розповідай, розповідай! Ще непритомнієш, коли хворий застогне? Плачеш, коли комусь видирають зуб? Ну, ти, bestія! Пішли!

Двері ляснули, але за хвилину я знову почув голос професора вже з-під балкона знадвору:

— До побачення, товаришу Коротко! От іменно: до скорого побачення! Ірино! А де ж Іринка? Ах, чортова дівка, вона-таки застрягла там!

Та Ірина якраз подала голос про себе. Патефон у кутку кімнати раптом зашипів, зарипів і тоді заgrimів бравурними руладами. Іринин голос підхопив приспів у мене біля самого вуха:

— «Тореадор, смелее в бой, тореадор, тореадор...»

З веселим сміхом вона шмигнула з кімнати, і вже на сходах внизу бринів далі грайливий приспів:

— «Там ждет тебя любовь...»

І тоді враз, як відрубало, в моїй кімнаті запала тиша.

Тільки Варвара, впавши головою мені в коліна, беззвучно плакала, лиш інколи схлипуючи, як мала дитина. Я тихо пестив її волосся.

9

Я буду бачити.

Минуло вже понад годину після відходу професора, але я був ще не при собі. Я буду бачити...

В ушах мені дзвеніло, в голові шуміло. Думок було надто багато — вони вирували в голові. А може, й навпаки — ніяких думок і не було. Я буду бачити!

Ні, я не вмів ще збагнути, що це означає — я буду бачити.

Я вийду на балкон, яскраве сонячне світло першої секунди засліпить мене, і я замружусь. Потім я розплющусь — і прямо передо мною буде квітник мого сусіди Паламарчука. Дві округлі клумби та дві грядки попід парканом. Я на власні очі побачу разки білого тютюну, торочку жовтих настурцій, шпалери червоних жоржин та килим багряного портулаку. За хвірткою я побачу вулицю — всю вулицю аж до кінця, де вона впирається в сіре, олов'яне плесо ставка, з зеленими очеретами понад берегом. Попелясте мереживо доріг розбіжиться за селищем навсібіч через чорну ріллю зраного степу — аж до тьмя-

ної смуги лісу на обрії. Розлоге сине шатро неба зведеться надо мною, кучми волохатих хмар плистимуть високо вгорі... Я побачу мої власні руки, мій одяг, мої речі в кімнаті, букет квітів, який щодня по черзі приносять мені Таня або Ірина. Я побачу Варвару!

Сльози залоскотали мої темні очі.

Аж от коли я, здається, починав реально відчувати, що це значить побачити знову. Завтра робитимуть операцію мені. Для того, щоб я знову зробився видюший. Я вдруге плакав сьогодні і не ховав своїх сліз.

Я буду бачити! Вільно ходити, читати, робити. Я знову стану такий, як і всі. Все буде знову справжнє, звичайне, щоденне. Я сам буду брати для себе стілець, на раді я справді буду до діла, я знову займу справжнє місце в житті. Я знову повернуся на роботу в завод. На ту ж таки, на мою роботу. Нестерпний пал вже дихнув на мене від мартена. Пах перегрітого заліза вдарив мені в лице. М'язи мої напружилися. Я випростався так, що захрумтіли кістки. Скільки ж то сили розлито в моїх м'язах! Я дам знову чотириста, ні — чотириста п'ятдесят тонн. Я дам п'ятсот на зміну по заводу і максимальний з'йом з кожного метра поду по всіх мартенах! І я вже знаю, як це зробити. Справа не в тепловому режимі, а в способі завантаження ванн! Ах, швидше б вже кінчався післяопераційний період!

Тепер вже у мене не було сил чекати кінця. Тижнів зо три, сказала професор, — ні, я не в силі був ждати ще аж три тижні! Яка кумедна вдача людини, — чи ж правда? То я замирився вже з темнотою на ціле життя, а тепер я не міг витримати останні три тижні! Невже тільки три тижні! Боже, ще аж три тижні!

Операцію призначено на завтра, на пів на дев'яту. Варвара вже встигла збігати до лікарні й розвідати трохи подробиць. Відразу була думка робити операцію в нашій районній лікарні. Але потім професор змінила вирішення. Операційна нашого заводського відділку була, на її думку, вигідніша і більш пристосована. Таким чином, не треба було їхати п'ять кілометрів у район, а досить було взяти капелюх і, спустившись з другого поверху, повернути за ріг. То я йтиму останній раз так, постукуючи палицею перед собою та шукаючи рукою штахет. Останній раз!

Варвара тимчасом весело розповідала мені все, про що довідалася в лікарні. Професор у спеціальному термоста-

ті, який щойно доставлено з аеропорту, привезла з собою законсервовані мертві очі. Мені робитимуть зараз операцію лише на одному оці, але професор прихопила з собою на всякий випадок два. Консервоване око зберігається протягом двох-трьох днів,— якщо на одному виявиться якийсь дефект, професор негайно ж візьме друге. Ніна Сергіївна розповіла Варварі і всю історію готування до операції. Виявляється, сама ідея операції виникла ще тоді, того ж таки дня, як стало відомо, що я осліп. Але поскільки тоді ще нічого не можна було сказати наперед, не було відомо, як загояться мої очі, то вирішено не говорити мені нічого, не дратувати надією, якщо вона виявиться марною. Тому, коли професор виїхала, Ніна Сергіївна щотижня писала їй звіти про стан моїх очей. Професор тимчасом листовно консультувалася з академіком Філатовим, винахідником і віртуозом в справі трансплантації рогівки з ока на око, який повернув зір уже кільком тисячам сліпців і навчив цієї операції вже сотні інших офтальмологів,— тепер цю операцію вже масово здійснюють по найдальших кутках нашого Союзу. Мої очі тимчасом були готові— більша стабілізувалися на них. Свою відпустку цього літа професор провела в Одесі і використала її на те, щоб під проводом Філатова оволодіти технікою цієї найвідповідальнішої з операцій на оці.

Варвара розповіла це одним духом, але найцікавіше вона приберегла на кінець: метод операції належав академіку Філатову, технічно її виконає професор, але сама ідея зробити мені операцію належала навіть не медикам.

— Ти розумієш? Це придумав Прохоренко! Він подав цю думку тоді ж, першого дня, а потім мало не щодня пагадував Ніні Сергіївні та писав листи до професора! Ну, який же чудесний хлопець!

Варвара мені це казала! Хіба я сам не знав, що чудеснішого хлопця від нашого Ілька Прохоренка на світі не знайти! Пам'ятаю ще, як у школі він допоміг мені відбитися від хлопців з чужої вулиці. А в громадянську, коли ми разом пішли до Червоної Гвардії і треба було відступати аж на Дебальцево, хто тоді з заставою в шість чоловіка затримав ешелон юнкерів, поки наш обоз видирався з того чортового закутня поміж Горлівкою та Єнакієво? Прохоренко. І білий панцирник без єдиного пострілу захопив теж Прохоренко. І стахановські бригади по всіх

цехах підняв у нас теж Прохоренко. Тепер я видужаю, знову побачу світ, і знову робитиму разом з Ільком Прохоренком.

Серце знову зайшлося мені.

— Варко... — через силу сказав я. — Варко! Ну, а раптом операція буде... невдала? Це ж буває, що операції не вдаються? Сама професор сказала, що... тридцять процентів. Тридцять процентів — за чи тридцять процентів — проти?

Та Варвара раптом аж загримала на мене, немов я був маленький хлопчик і щойно розбив найдорожчу фарфорову філіжанку — пам'ять покійних батьків:

— Та ти що? Маленький? Як тобі не соромно?! Чи ти професорові не віриш? Або Ніні Сергіївні! А хто ж тебе від смерті порятував? Та коли б не Ніна Сергіївна, коли б не професор...

— Тихо, тихо, не кажи!

Мені вже й так було соромно. Я довіряю їм моє життя, навіть те, що дорожче за саме життя — мої очі. Сімдесят процентів операцій кінчаються вдало, тільки тридцять процентів — ні. Все діло в тому, щоб бути між тих сімдесяти, а не тридцяти процентів. І я буду. Я вірю. Я знаю. Інакше бути не може. Бо мені робитиме операцію професор, а асистуватиме Ніна Сергіївна.

Схвильовані, сиділи ми з Варварою на балконі. Варвара поклала мені голову на плече і щасливо мовчала. Тихий, надвечірній вітрець нишпорив по моему обличчю і ледь лоскотав вії моїх темних очей. Завтра вони вже не будуть темні.

— Мила моя Варко, як я люблю тебе!

— Ах, Максиме... Подивись, як гарно сідає сонце... — Вона схаменулась і урвала слова. Але зразу ж весело засміялась. — Пробач. Але тепер уже однаково. Скоро ти вже побачиш.

Було вже пізно, але лікарня жила ще денним життям. Правда, по палатах на другому поверсі хворі вже здебільшого поснули. Лише декотрі докінчували ще свої приготування на ніч за допомогою чергової сьогодні Тані. Але на першому поверсі день ще не закінчився. В кабінеті директора світилося — там замкнулась професор,

попросивши її не турбувати. З кімнати чергового чулося враз два жіночі голоси: то сперечалися Генрієтта Мака-рївна з Ніною Сергїївною.

Дедушка сидів у своєму кріслі у вестибюлі, і перед ним стояла Маруся. Вона вже покінчила з прибиранням, але ганчірка та віник були ще в її руках. Суворим оком оглядав її Дедушка з ніг до голови і подібно було, що він їй пильно вичитує за якийсь черговий огріх. Окуляри його полискували високо на лобі:

— Ти думаєш собі що?— суворо докінчував Дедушка.— Медицина, вона теж усяка буває. Ти думаєш, баби, всякі там шептухи, знахарки або ж, сказати, чаклунки — так вони тільки народ дурили? Неправильно це. Були, звісно, ніде правди діти, й такі поміж них, котрі аби гроші видурити альбо ж з релігії та темноти народної собі у кишеню класти,— всякі там заговори, закляття чи нашіптування. А були й такі, котрі на всяких травах та корінцях зналися, дай боже всякому доктору медицини! Ти думаєш, ліки усякі так вони з голови видумані? То тільки тепер їх з голови, по-науковому прозивають, а в природі вони споконвіку були і люди знали їх ще ген, коли той медицини й на світі не чули! Он Таня по палатах ходить і кожному, в кого закреп, пожалуйста, клізму ставить,— та не просто собі з води, а з ромашкою: для дезинфекції, сказати б. А що воно за «ромашка»? Та той же «ромен»: вийди влітку на лучку — біло-жовтим цвіте і в кожній хаті на зиму цілий сніп насущать, щоб повиздыхала там всяка нечисть, таргани, блощиці, воша та інші мікроби — от тобі й ромашка! То медики вже пізніше додумалися, щоб і в животі роменом бактерію убивать. Або ще, скажімо, «шалфей». Таж то «шалвія», кожна бабка знає: на горло, на зуби абощо. А касторка? Воно й по-медицинському кажуть «олеум рецинї». Рицина, тобто, — олія з рицини. Яка ж бабка не знає, що рицину треба окропом заварити, зверху злити та й пити — от тобі й пронос. А про чебреці, подорожник, м'яту чи руту й говорити нічого: кожне мале на селі знає. А то ще «ландишеві краплі»! Та по весні, тільки білим у лісі визоріє — дівчат звідти й не виманиш: оберемками збирають та й до бабів. По копійці, як я малий був, баби за повну пелену дівчатам платили, — а за копійку тоді чого тільки на ярмарку не купиш! Баби з білого цвіту вивар наготують і в кого кво-лість чи там нездужає чогось — зразу й дають. Або й на

горілці — проти серця просто чаркою й п'ють. У нас так на неї й казали: конвалійка — проти серця...

— Ой! Справді? — здивувалася Маруся. — Це й у нас до баби по конвалійку бігали: коли-от від сонця зомліють в жнива...

— Пожди! — сердито спинив її Дедушка. — Я що кажу? Народ, він ще відколи всі ті трави знав, тільки ж медицина раніше від того кирпу гнула: ми, мовляв, по університетах вчилися, доктори медицини, професори! А ви собі — темне простонароддя, худоба в полоні у знахарства. А тепер, брат, і професори з простого народу пішли. І матеріалізм вивчили: добирають, де там ті дурисвіти-знахарі, а де народна голова на плечах, бо народна медицина — то собі особ-стаття. Вченої медицини ще й на світі не було, а народна вже була — відколи народи живуть. Он у Китаї, — як я в японську в Маньчжурії воював, — так там і досі сама народна медицина, і лічать їй, мабуть, двадцять тисяч років. Он як!

— У Китаї? Аж за кордоном?

— У Китаї, за кордоном.

— А я думала, що китайці — то темний народ. А медицина у Франції, Німеччині чи Америці.

Дедушку це обурило вкрай.

— В Америці! В Америці! Далася вам та Америка! А що воно — Америка? Звичайна капіталістична система! І медицина там якраз капіталістична. Саме тобі «медикування». Як от у нас колись фельдшер у селі Калинівці. Прийдеш до нього з болячкою — він тобі зараз рецепт: і мазі на руб двадцять, і мікстури на шістьдесят копійок, і крапель на полтиник — аптечка в нього тут-таки, коло кухні була. По столовій ложці три рази на день та по десять крапель після обіду. Ну, звісно, курку йому, десять крашанок або півкварти на могорич. Він же таки уважний, ніде правди діти: як удруге вам заболить, каже, приходьте, знову мікстури та крапель пропишу вам, мої ліки від усіх найкращі, так і знайомим кажуть, хай приходять. Аби хворому переболіло та за ним нові пацієнти пішли, а хвороба де була, там і зосталась: коли час прийде, вона тебе скрутить і в могилу кине. Отак і в твоїй Америці. Медицина хіба тільки для того, щоб хворому переболіло? Медицина — щоб хворого вилікувати. Щоб, лікуючи, хворобу ту вивчити всю наскрізь. Щоб дізнатися, яка їй причина в організмі. Щоб ту причину вивес-

ти і саму хворобу знищити зовсім, щоб її й не було. Не буде в твоїй Америці справжньої медицини, поки там Радянської влади не буде.

Двері до директорського кабінету рипнули, і крізь щілину просунулася голова професора в папільйотках з газетного паперу.

— Дедушка,— попросила професор.— Ви, будь ласка, не так голосно. Я хочу лягти...

Дедушка зірвався на рівні, окуляри впали йому на ніс, він обсмикнув піджак, виструнчився по-військовому, голос його трагічно затремтів:

— Побий мене бог, товаришу професор...— але голова професора вже зникла, і ключ клацнув в замку. Дідусеві очі мало не викотилися з орбіт. Ображені, перелякані і обурені, вони кружляли, шукаючи, за що ухопитись. Нарешті вони таки натрапили на Марусине лице.— Розп'ятакалася,— засвистів Дедушка страшним, як у театрі, шепотом.— Професорові завтра така операція, а ти тут теревені розвела! Геть, щоб і духу твого не було!

Та Марусі вже й не було. Тихим білим привидом вона зникла під сходами крізь двері до коридору.

Але Дедушка ще довго не міг заспокоїтись. Ну й народ, справді, пішов! Замість діло робити — розбалакують, розп'ятакують, балаяндраси точать! А чого? Балачками діла не зробиш! Яке таке з балачок може бути пуття?..

Навшпиньки прошкандибав Дедушка до дверей і клацнув вимикачем. Люстра згасла, і в вестибюлі запала півтемрява. Тільки крихітна синя лампочка над дверима вгорі кидала на два метри від себе сліпе й моторошне світло. Промінаючи двері чергового, Дедушка спинився на мить і прислухався. Генрієтта Макарівна все ще сперечалася з Ніною Сергіївною. Дедушка непохвально похитав головою: спати час, о восьмій вже операція, а вони сили марнують. На операцію треба свіжим бути — не дай бог здригнеться рука, що тоді?.. Докірливо бурмочучи, Дедушка посунувся до своєї кімнатки під сходами — застелити ліжко.

Генрієтта Макарівна та Ніна Сергіївна сиділи одна проти одної обабіч столу. Суперечка вже посіяла між ними неприязнь, і вони позирали одна на одну не зовсім доброзичливо.

— Ах, Ніно! Я дивуюсь, що ти не хочеш зрозуміти! Ми з тобою люди дорослі. І тут, в нашій заводській лікарні, ми

обидві скоріше лікарі швидкої допомоги, аніж клініцисти. Швидка допомога — це наша з тобою професія. Але для чого подавати швидку допомогу тоді, коли вона зовсім не потрібна? Що це тобі — перелом, травма, запалення? Немає жодних підстав для поспіху. Цілком можливо, і ми маємо таку змогу — відправити Коротка до Одеси. Там операцію буде зроблено в нормальних умовах. І робитиме її сам Філатов! Ти, будь ласка, не подумай, — я глибоко шаную професора, і я певна, що вона чудесно виконає операцію, але все ж таки немає сумніву, що Філатов зробив би її ще краще. А головне — немає потреби робити її саме тут!

Ніна Сергіївна з неприхованою люттю позирала на Генріетту Макарівну:

— Так, так, я тебе прекрасно розумію! Ми виконали свій обов'язок, і хоч вовк траву їж? — Генріетта Макарівна обурено сіпнула плечима, а Ніна Сергіївна схопилася на рівні. — І чому це в нас умови ненормальні? Дбайливий догляд гарантований, матеріал є, інструмент є, професор цілком опанувала техніку! Ти просто боїшся відповідальності! Будь ласка, можеш завтра захворіти — я тобі зараз випишу бюлетень і відповідатиму сама!

Ніна Сергіївна вигукнула це надто голосно, і в стінку, яка відділяла кімнату чергового від кабінету директора, зразу ж сильно постукало. То професор ніяк не могла знайти собі спокою, їй все заважали заснути.

Ніна Сергіївна принишкла і знову сіла на своє місце. Але заспокоїтися вона не могла, вона ще не виговорила всього.

— Ти думаєш, я тебе не розумію? — зашепотіла вона пристрасно, поспішаючи і ковтаючи слова. — Я тебе прекрасно розумію! Але я дивуюсь, що ти не хочеш розуміти! Ти — досвідчений лікар, з п'ятнадцятирічним стажем! На світі є кілька мільйонів з більмами на очах. А в академіка Філатова тільки дві руки і щонайменше вісім годин на добу він повинен віддати на сон та відпочинок. Йому не повернути зір всім невидющим! Та й що за жрецький підхід до медицини?! Один чаклун ворожитиме, а всі стоятимуть довкола з роззявленими ротами та й дивитимуться? Як ти, лікар, не розумієш — чого варта така операція, яку вмітиме тільки одна людина? Якщо цю операцію вмітиме тільки сам академік Філатов, то користь від неї буде лише для тих кілька сот, чи нехай і тисяч щасливчиків, які потраплять до його клініки. Коли ж операцію цю вмітиме кожний лікар, то по-

бачать світ усі невидючі, і сама медицина зробить велетенський крок уперед! Філатов спростив техніку операції, Філатов сконструював удосконалений інструмент, тепер операцію може опанувати кожнісінький офтальмолог, кожнісінький хірург! На той рік цю операцію опаную я. Її можеш опанувати й ти, коли схочеш. Академік Філатов — радянський медик, і він насамперед дбає про те, щоб передати свій метод якнайбільшій кількості учнів! Всяка операція повинна бути масовою, приступною всім лікарям, здійсненою в найдальшому закутку. Наш обов'язок — опанувати її! Оце наш обов'язок! Хіба тобі не відомо, що саме серед якутів найбільше поширені більма? Що ж — якутам теж їхати до Одеси, до Філатова? Чи, може, треба нам, радянським лікарям, їхати до них?

Двері тихо відхилилися, і на порозі стала Таня.

— Генріетто Макарівно, пробачте. Несторчук так і не може заснути. Вчора і позавчора він також не спав. Люмінал не допомагає.

— Ну, що ж,— подумавши, відказала Генріетта Макарівна,— дайте йому веронал. Тільки відмітите в історії хвороби, що сьогодні давали веронал.

— Операція потрібна Короткові,— Ніна Сергіївна дивилася на Таню, але слухала своїх власних думок і мусила мерщій виговорити все до кінця.— Але не менше потрібна і нам: професорові, мені і тобі!

— Слухаю! — Таня вислизнула в щілинку дверей і побігла до сходів, назад. Але перед сходами її перепинив Дедушка.

— Про що то вони там? — невдоволено хитнув він головою в бік кімнати чергового.

— Та все про операцію, про Коротка, про пересадку на око...

Таня зникла, і Дедушка знову zostався сам. Ліжко було вже застелене, лишилося тільки відстебнути протез, але хіба ж заснеш, коли тут такі діла! Пересадки! Альбо ж по-науковому — трансплантації! Шкіру он навчилися приживляти цілими сувоями. Здеруть з одного місця, а на друге приживлять. Минулого року Миколі-горновому попекло лице, і геть-чисто шкура злізла. Так що б ви думали — та ж таки Ніна Сергіївна з Генріеттою Макарівною взяли, зрізали з його ж ноги, як дві жмені, клапоть і приживили, замість щоки. Тепер ходить та біля дівчат упадає! Та що шкіру! Хрящі вже приточують, навіть кіст-

ки. І не свої, а з чужого тіла. Та що з чужого — з мертвого! З покійника одріжуть і пришиють! І живе. Покійник живе!

Дедушка розхвилювався і мусив закурити. Він вийняв цигарницю і скрутив цибуха. Озираючися, щоб не помітив хтось, він припалив від електричної грубки і сів у своє крісло. Але після першої зтяжки цигарка так і загасла в його руці. Бо Дедушка не вмів думати просто в голові. Він повинен був висловлювати свої думки вголос. Він сидів глибоко у кріслі, окуляри на лобі, пригасла цигарка між пальців, і губи його ворушились невпинно — з глухим мурчанням точилася з них ледь чутна мова: до дзеркала, до колони, до сходів нагору.

— Справді-бо, де ж таки набрати тої шкіри, хрящів, кісток, ба й залоз? Хто ж таки даватиме дерти з себе шкуру, рубати ногу або от виймати око, щоб пересадити на тіло другої людини? Та й хіба то медицина — нівечити одну людину задля другої? Це не медицина! Та й з вівці не візьмеш, чи там з собаки або кроля! То ж таки тварюка, і до царя природи таке падло не приживеться! Так що б ви думали — цар природи отак собі й заспокоївся? Ні! Додумався! Додумалась медицина! — Дедушка аж засміявся і хитро посварився пальцем до свого неясного, туманного відбитка в синюватому провалі свічада. — Додумалися-таки! Труп! Наука довела, що орган, взятий від померлого, приживляється ще краще, як від живої людини! Га? Чи бачили ви таке? Краще! Там якісь наукові, біохімічні процеси в мертвому тілі відбуваються в момент смерті — про це Ніна Сергіївна добре знає, на тому тижні вона докладно на лекції розповідала. Смерть! Мрець! Труп! Нема вже смерті! І труп вже не мрець! Помре людина, а частка від неї і далі житиме в тілі іншої людини — допомагатиме їй жити, продовжуватиме їй життя! Га? Чули ви таке?

— Ех, шкода, що дожився чисто до ручки. А то б і з мого тіла, бодай після смерті, було б якесь пуття. Може б, комусь знадобився. Дарма що одної ноги нема...

Дедушка отер очі і втретє припалив каверзного цибуха. Чи то тютюн вогкий, чи папір тепер такий негодящий пішов, — ну, не горить, прости господи, прикурюй все та прикурюй... Голоси за дверима чергового одначе все дудніли і дудніли. Ото ще народ! Спати вже час. Завтра ж така операція, а вони... Непорядок!

Дедушка непохвально похитав головою. Потім, крякучи, звівся і пошкандибав до дверей тихцем, злегка порипуючи шарнірами протеза.

Він припав вухом до дверей і пильно послушав.

Розмова між Генрієттою Макарівною і Ніною Сергіївною вже точилася в спокійніших, лагідніших тонах. Генрієтта Макарівна зробить все залежне від неї, щоб забезпечити найкращі результати операції. А чергувати після операції біля Коротка буде Ірина. Ні, ні, Тані вона ще не може такого довірити. Ірина нехай і вертихвістка, але прекрасна сестра. А Таня надто вразлива і ще молода. Може, аж на той рік...

— Ах, так! До речі, про Таню! — Ніна Сергіївна щойно згадала. Сьогодні ввечері, коли вона заходила до Коротка готувати його до операції, він, ніяковіючи і озируючись на двері (озираючись! Дарма, що не бачить!), розповів їй про розмову з Танею. Сердега признався Тані, що не хотів би дружині зав'язувати світ, не хотів би перетворювати її на свого довічного поводиря, і Таня запропонувала йому зостатися при ньому назавсім — доглядати його і допомагати йому.

— Що ти кажеш? — очі Генрієтти Макарівни зволожилися. — Як це прекрасно! Яка мила дівчина! От і не подумала б ніколи, що їй властивий такий гуманізм!..

— Гуманізм? — Ніна Сергіївна здивовано звела брови. — Це справді дуже зворушливо, але до чого тут гуманізм? Це просто добра душа, а не гуманізм. Вона ж — медик чи принаймні бажає стати медиком. Професія медика справді виростає з бажання полегшувати страждання, і в ім'я цього кожний медик щохвилини згодний пожертвувати собою. Але пожертвувати, як медик, борючись з хворобою, а не тільки зреченням свого особистого життя. Це ж тільки великодушне непротивенство та й годі. А медик повинен перебороти хворобу, знищити її, — і в ім'я цього, коли стане потреба, то віддати власне життя! Логічним рухом Таниної душі мало б бути стремління опанувати медицину, віддати себе науці, присвятити життя шуканню способу перебороти хворобу Коротка, а не просто зробитись довічною санітаркою при ньому!

— Ах, Ніно! Як ти загально мислиш! Я дивуюся з тебе! І потім, ти зовсім не хочеш розуміти поштовху людської душі!

Ніна Сергіївна зашарілася і зірвалася з місця. Дедушка докірливо похитав головою. Тепер уже вони заведуться знову допізна. Ну й народ! І діло ж уміють робити, а от розбалакувати ніяк не одвикнуть! Операція ж завтра мало не вдосвіта. Зігнути пальцем він гучно постукав у двері. Голоси Генрієтти Макарівни та Ніни Сергіївни зразу ж урвались.

— Хто там? — озвалася Генрієтта Макарівна. — Увійдіть!

Ніна Сергіївна розчинила двері і стала на порозі:

— Це ви, Дедушка? Що таке?

Старече обличчя Дедушки пашіло кров'ю обурення і гніву. Навіть пульсувала синя жила на скроні побіля вуха.

— Дозвольте доложити, непорядок це! Пізно вже, а завтра рано така операція! Будь ласка, Ніно Сергіївно, осмілюсь вам сказати, ідіть уже додому спати і дайте перепочити Генрієтці Макарівні, як вони чергують сьогодні вночі.

— Пробачте, пробачте, Дедушка, я вже йду!

Ніна Сергіївна вхопила з вішалки пальто, накинула наопашки і миттю зникла надворі. Тільки двері гучно хряпнули за нею.

Якусь мить Дедушка ще стояв посеред вестибюля, обурено буркочучи та похитуючи головою. Тоді зітхнув і роздивився навкруги. Все було на своїх місцях. Пальта на вішалці звисали акуратним рядом, калосі попід ними вишикувалися пара в пару, ослони симетрично виструнчилися попід стінами. Крайка килима на підлозі трохи вигорбилася, і Дедушка, кречучи, нахилився, щоб розправити її. Потім випростався і послухав. В обох поверхах лікарні панувала нічна тиша. Тільки далеко за кухонними дверима довбала крапля за краплею з крана у відлив та тихо такали дзигарі над сходами. З кабінету директора також не чулося жодних звуків. Товариш професор таки, мабуть, заснули. Дедушка непохвально захитав головою і тихо пошкандибав до себе в комірчину під сходами.

Генрієтта Макарівна теж лягла. Важких хворих у лікарні не було, і ніч, очевидно, мине безтурботно. На виклики швидкої допомоги, порядком черги, сьогодні виїздитиме карета районної лікарні. Отже, не буде й ніяких несподіванок. Сон skleплював Генрієтці Макарівні повіки.

Вона вместила зручніше на канапі і взяла книгу почитати кілька хвилин перед сном. Це був привезений професором новий збірник статей інституту Філатова. Генрієтта Макарівна заглянулася в опис оптичної пересадки та техніки консервування на холоді трупних очей.

Та телефонний дзвінок невдовзі одірвав Генрієтту Макарівну. Вона взяла трубку незадоволено й сердито — хто це там так пізно вночі?

Дзвонили з районної лікарні. Хворий Петренко помер. Зараз робитимуть розтин його тіла. Вже вислано машину — нехай Генрієтта Макарівна передасть історію хвороби з документами за час перебування Петренка на лікуванні у неї.

Генрієтта Макарівна повісила трубку і дістала з шафи теку аналізів, дослідів, температурних листків. Нефролітиазис — обидві нирки — та піонефроз. Півтора року боролася за це життя. Але ж не можна вирізувати й другу нирку. Медицина ще не вміє трансплантувати нирки. На жаль. І Петренко таки помер. Цікаво — чи правильно поставила Генрієтта Макарівна діагноз післяопераційного періоду? Закрут сечовода.

Генрієтта Макарівна мерщій набрала номер районної лікарні.

Ні. Прозектор не міг відкласти розтин на день, щоб Генрієтта Макарівна змогла перевірити діагноз. Вже над ранок має прозектор виїхати до сусіднього району для судової експертизи. Якщо Генрієтта Макарівна на власні очі хоче побачити нирку, то нехай приїздить зараз з машиною, яка поїхала до неї за документами. І прозекторові нема ніякого діла, що вона не може покинути чергування. Прозектора ще цікавило, чи справді небіжчик Петренко зовсім самотній, не має ніякої рідні, і його тіло треба передати міліції?

Це було так. Генрієтта Макарівна поклала трубку й замислилася. П'ять кілометрів туди, п'ять назад, це — 10 хвилин. Ну, і там з півгодини. Йї же треба побачити тільки червну порожнину. Генрієтта Макарівна подзвонила черговій Тані:

— Танечко! Я мушу спішно на годину виїхати до районної лікарні. У нас усе спокійно, але, коли б трапилося щось, дзвоніть мені туди: я за п'ять хвилин буду тут. Коли нещастя...— Генрієтта Макарівна примовкла і прислухалася до звуків за стіною в кабінеті. Там було

тихо. Професор, очевидно, заснула.— Коли нещастя, тоді розбудить професора.

Під лікарнею на вулиці вже захурчало авто. Клаксон подав короткий сигнал. Генрієтта Макарівна вхопила теку з документами під пахву, накинула пальто і побігла до дверей.

Але з порога вона повернулася і взяла з канапи розгорнутий збірник статей інституту Філатова. Текою з документами Петренка вона заклала недочитану сторінку про техніку консервування на холоді мертвих очей. В машині по дорозі туди і назад цю сторінку ще можна буде дочитати.

На порозі Генрієтта Макарівна спинилася ще раз, і ще раз пильно послухала. В лікарні було спокійно, в кабінеті професора була тиша. Професор таки, мабуть, заснула.

Але професор не спала.

В темній кімнаті професор стояла проти відчиненого вікна. Терпка, передосіння нічна прохолода вливалася до кімнати, як мовчазний водоспад. Чорна серпнева ніч мигтіла незчисленними ясними осінніми зорями, силуети дерев закам'яніли в сторожкій невідимості. Тільки листя десь пошелестувало невидимо і ледве чутно. Пахло отавами та матіолою. Хіба наприкінці серпня цвіте матіола?

Тепер професорові вже було ясно, що до ранку вона не засне. Ні, ні — ні люміналу, ані вероналу вона не прийме! Ніколи не вживати снотворного напередодні операції! Краще вже зразу після операції звалитися з ніг і заснути на півгодинки... Темна зігнута людська постать мелькнула понад заводським шляхом, чимдуж поспішаючи. Ніна Сергіївна, — ай-яй-яй, — їй давно б уже треба заснути сном праведника! Дуже, дуже гарна дівка, ця Нінка! Буде з неї пуття. Адже тільки двадцять сім років. У двадцять сім років професор, тоді зауряд-лікар, зробила свою першу операцію. На фронті, під Бродами, під час імперіалістичної війни. Нога вище коліна розтрощена скаллям снаряда. Єфрейтору Георгію Анастасовичу Костанжогли, сто сорок третього пішого запасного полку. Тої зими вона відтяла сто дев'ятнадцять ніг, триста сорок чотири руки, вийняла куль — тисяча шістсот тридцять п'ять, ну і ще різних операцій дев'ятсот п'ятнадцять. Кожна операція була записана до блокнота. Цей блокнот от уже двадцять чотири роки професор завжди носить при собі. Хоч би завтра не

здригнула рука... Весь процес витину клаптика рогівки і трансплантації точно такого ж з мертвого ока — з швидкістю метеорита пронісся через пам'ять. От уже дев'ять років спеціалізувалася професор в офтальмології. А перед тим була хірургія носа і горла: гайморити, гланди, аденоїди, кістки, трахеотомії. А перед тим — загальна хірургія черевної порожнини: апендицити, екстирпації нирок, резекції шлунка, каміння в печінці... Десь за рогом захурчало і майнуло авто. Вітрець повівся просто в вікно і залоскотав холодною вогкістю під тісною піжамою. Скоро і ранок. Зорі мерехтіли крізь туман над ставком. Он одна покотилась яскравою рисою з півночі аж на південь. Ах! Треба ж задумати своє найперше, найдужче жадання, поки не згасла зоря. Рука! Рука! Щоб завтра не здригнула рука!

11

І от — я знов у палаті номер шістнадцять.

Дзигарі на першому поверсі у вестибюлі непоквапно відбили вісім ударів. Отже, за годину буде кінець першої добі після операції. І, може, вперше за цілу цю добу я зостався в палаті зовсім сам: Ірина побігла вниз до телефону і ще не повернулася.

Все було так добре спочатку. Операція була зовсім безболісна. Коли я очунав, в палаті біля мене стояли професор, Ніна Сергіївна, Генрієтта Макарівна. Вони були збуджені і весело жартували до мене. Професор казала, що очі у мене голубі і мене повинні кохати дівчата. Ніна Сергіївна захоплювалась еластичністю транспланта. Генрієтта Макарівна говорила мені компліменти — який я терплячий і як чудесно тримався. Операція, на їх думку, минула напрочуд удало: і витинання клаптика рогівки, і трансплантація на вікнінку клаптика з мертвого ока. Я також почував себе чудесно. Власне, я просто нічого не почував. Правда, пов'язка трохи тисла на очі, й від того починала боліти голова. Але, виявляється, то так і було потрібно: пов'язка повинна міцно притискати трансплантат, поки він не приживе. Боронь боже, щоб не зсунувся — все пішло б на марне, операція не вдалася б. І тому мені наказано лежати тихенько та непорушно. Ірина повинна була пильно мене доглядати: абсолютний спокій, жодного напруження — щоб не викликати надмірного припливу крові до голови і очей.

Найголовніше — щоб не трапилося блювоти. Від блювотного напруження кров кидається в голову — до очей, від рвучких, нестримуваних рухів у час спазмів може посухнутися, зморщитися трансплантат. Мигдалеве молоко, ще якісь краплі — все було мобілізоване, щоб запобігти самій можливості поклику до блювання.

День минув у піднесеному, збудженому тумані. Професор, Ніна Сергіївна та Генрієтта Макарівна навідували мене по кілька разів. З коридора я двічі чув голос Прохоренка. «Лежи, лежи! Спокійно лежати — така ухвала районного комітету партії!» гукнув він, коли двері прочинилися і він, очевидно, одним оком побачив мою забинтовану голову. Щочверть години за порогом шепотів Дедушка і передавав мені то квіти, то квіти з привітом, то тільки привіт. Від директора заводу, від райвиконкому, від партійного комітету, від бригади номер один, бригади номер два, бригади номер три, від хворих, що лежали по інших палатах. І щоразу з привітом було запитання — всі питали, як моє самопочуття? А я не знав, що мені відповісти, бо почуття моє було очевидно, прекрасне, бо я аж нічогісінько не почував. Мені нічого не боліло, всі біля мене упали, всі жартували до мене, я вже незабаром мусив побачити, і біля мене сиділа моя Варвара. Варвару також пустили до мене на кілька хвилин. Увечері Ірина читала мені вголос ліричні вірші, а потім, як усі старші від неї розійшлися з лікарні, переспівала мені тихцем всі румби та танго з свого репертуару. Але танго на цей раз не допомагали. Чи я був надто збуджений, чи що інше було тому причиною, а тільки заснути я так і не міг. Генрієтта Макарівна дозволила дати снотворне, і я, нарешті, здається, заснув.

Прокинувся я раптово, хвилин кілька тому. Страшна спрага пекла мені груди. Я попросив Ірину напитися. Вона подала мені води.

І от тоді це й трапилося.

Враз, нагло мене нестерпно занудило. Я й не зчувся, як випита вода кинулася назад. Тоді гидкий спазм ухопив мене і забив дух. Мене аж скорчило, і страшна блювота струсила ціле моє єство. Довге, порожнє блювання самою жовчю.

Ірина підтримала мене, а тоді мерщій побігла вниз до телефону. Мерщій повідомити професора. Цієї ночі професор спочивала не в кабінеті, а в заводських кімнатах для приїжджих. Генрієтта Макарівна в цю хвилину зарадити

мені не могла — щойно карета швидкої допомоги привезла пораненого, і Генрієтта Макарівна робила якусь спішну операцію. І от я лежав сам, в тиші палати — спустошений і безсилий — гідкі спазми зовсім виснажили мене. Блювота! Якраз те, чого найбільше побоювались. Мене ж корчило й гнуло, я качався в ліжкові, голова аж гула від напруження. Зсунувся чи не зсунувся трансплантат?

Я лежав кволий і немічний, ледве дихаючи — боячись поворухнутися й глибоко передихнути. Я чув гудіння Іринино голосу внизу біля телефону. Годі було розібрати її слова, але самий тембр був не звичайний, не властивий Ірині — заклопотаний, стурбований, перехвильований. Потім у палаті зовсім нечутно з'явилася Маруся. Ледь побрязкуючи мискою, ледве шурхаючи щіткою, вона поспіхом прибирала. З її сквапних, беззвучних рухів, з її прискороного подиху, з самої її незвичайної мовчазності я зрозумів, як сполохана і вона. На якесь моє запитання вона ледве відгукнулася пошепки: «Тихо, тихо лежить, зараз вже буде професор!» — і зникла притьмом. По сходах угору сквапно порипували шарніри дідусевого протеза, і навіть з цього надто прискороного порипування шарнірів протеза я відчував, який стурбований і схвильований старий швейцар. Але мені було вже легше. Така порожнеча і спокій в цілому естві. Пустеля, холодна, безмежна просторинь. Вони були б відрадні і втішні, ті порожнеча та спокій, коли б... Зсунувся чи не зсунувся трансплантат?

Ірина швидкою ходою ввійшла до палати:

— Ну, як? Заспокоїлися вже? — вона питала весело і безжурно.

— Що ж тепер буде, Ірино?

— А що таке?

Вона замуракотіла пісеньку й взялася опрацювати мені постіль.

— Якщо зсунувся трансплантат?

— Які дурниці! І не думайте собі того!

— Я серйозно, Ірино. Я ж знаю, коли блювота, то може зсунутися трансплантат. А це означає, що результати операції будуть невдалі...

— І нічого це не означає! — суворо перепинила мене Ірина. — А будуть результати невдалі, професор другу операцію зробить. Лежіть спокійно. За півгодини професор вже буде тут. А тимчасом, давайте я вас гарненько обмию. Ручки помиемо, зубки почистимо...

Ірина забряжчала мискою, клямками, щіточками. Рушник, зволожений літеплом, торкнувся моїх щік і рук. Роблячи мій туалет, Ірина насвистувала крізь зуби якусь пісеньку.

Тепер у мене вже не було жодного сумніву. Мені навіть починало здаватися, що я вже почуваю біль у самому оці. Отож — я знову сліпий. Осліп удруге, так і не прозрівши. Це був кінець. Варвара так раділа вчора, так певна була за результати операції.

— Варваро! — холонучи, покликав я.

— Що? Ви до мене?

— Так, пробачте, до вас, Ірино... Будь ласка, якщо прийде Варвара, скажіть, щоб її не пускали до мене і нічого про це не казали. І взагалі...

— Добре, — сказала Ірина, — поки не прийде професор, нікого до вас і не пустять.

— Ні, ні! — захвилювався я. — Вона може забігти раненько. Ідіть, скажіть зараз же Дедушці, щоб...

— Ну, добре, добре, не хвилюйтесь! — Ірина вибігла з кімнати й побігла вниз до вестибюля.

Я слухав, як віддалялися її кроки, і чув, як вона щось говорила до Дедушки. Так, не треба хapatися ні за яку надію. Я знову сліпий. Господи, як же зробити, щоб Варварі нічого не стало відомо? Вислати її звідси? Сказати, що я одержав телеграму від її батьків із Сталіно? Що хтось дома захворів? А тимчасом зробити так, як раніше хотів? Сказати просто? Попросити Прохоренка придумати щось? Збрехати, що я... А, боже мій... Як гидко! Як погано! Ні, ні, я не можу, щоб Варварі знову таке нещастя.

Ірина бігцем повернулася до палати.

— Ну, от! — весело сповістила вона. — Все зробила, як ви хотіли. І навіть більше. Вона б зосталася тут чекати професора в вестибюлі чи біля лікарні, так Дедушка перекаже їй, що професор просила її негайно поїхати вранішнім автобусом у район і купити вам мандаринів.

— Мандаринів?

— Мандаринів! — зареготала Ірина. — Мандаринів же тут у нас зовсім нема, і вона напевне поїде. Ви не сердитесь, що я таке набрехала?

Мила Ірина!

— Ірино! — переборюючи тремтіння, сказав я. — Ірино, я хочу поговорити з вами... про Варвару. Розумієте...

— Знаю, знаю! — трохи навіть сердито відмахнулася Ірина. — Можете й не казати. Дурниці!

— Що? — здивувався я.

— Знаю, про що будете говорити. Мені розповіла Таня.

— Таня?

— Ви ж самі казали їй.— Ірина раптом розсердилася зовсім.— І як вам, справді, не соромно? Яка християнська самопожертва! Яка великодушність! Не хочу своїм каліцтвом занапащати жінці життя! Та як ви не розумієте, що, кохаючи, жінка віддає себе всю і на що завгодно: на радість, на злидні, на горе!

Вона проговорила все це одним духом і майже злісно. Але зразу ж впіймала себе на тому і схаменулась:

— Ой, пробачте! Дайте я поправлю вам подушку.

— Яка ви хороша, Ірино...

— Ви теж хороший... Нате, держіть термометр.

Вона встромила мені термометр під руку і погладила плече.

— Ви... не одружені, Ірино?

Ірина не відказала. Вона підійшла до вікна. Вона спинилася там і за хвилину проговорила майже пошепки:

— Колись рицарі йшли за кохану на смерть.

Мимоволі я гірко всміхнувся:

— А... сліпим рицарям... теж треба іти за кохану... на смерть?

— Мовчіть, будь ласка! — знову розсердилась Ірина.— Ви держите термометр. І взагалі вам не можна балакати. Треба бути... не знаю ким... якимсь Дон-Кіхотом, щоб жертвувати своїм коханням — в ім'я свого ж кохання! Яка погода сьогодні! Сонце, тепло, бабине літо літає...

Ірина потяглася всім тілом, я навіть почув, як захрумтіли її кістки.

— Ви не одружені, Ірино?

Вона мовчала.

— Ірино...

— Що?

— Скажіть, Ірино, ми ж з вами друзі — це правда, що тут про вас говорять?

— Що говорять?

Я зам'явся:

— Ну, що у вас стільки... поклонників?

Ірина тихо заспівала собі під ніс.

— Для чого ви ламаєтесь, Ірино?

— Щоб вас веселити,— злісно відгризнулась вона.—

Щоб ви не думали ваших ідіотських думок. Давайте термометр. Ах, ні, ще не час. Ще три хвилини.

— Скільки вам років, Ірино?

— Тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятий.

— Це дотепно. Але, пробачте, мені зараз не до дотепів.

І — даремно це ви. Ви зовсім не така, яку зараз з себе вдаєте. І якою взагалі хочете себе показати.

Ірина озлилась не в жарт:

— І звідки ви знаєте, яка я насправді! — її голос забринів роздосадувано й злісно. — Ви питали, чи правда, що про мене кажуть? Чистісінька правда! Дуже люблю красунчиків! А зараз у мене їх аж... аж чотири!

— От і брешете.

— Що?

— Брешете! Ніяких красунчиків у вас нема. Ні чотирьох, ані трьох. Навіть і одного нема. І, взагалі, ви зовсім молоденька, чиста дівчина. Ви навіть нікого ще не любили.

— Та звідки ви знаєте?! — аж вжахнулась Ірина.

— Бачу.

— І нічого ви не можете бачити! Бо ви сліпий... Ой, пробачте! Тридцять шість і шість.

То була моя температура. Вона висмикнула термометр в мене з-під пахви.

— Бачу, Ірино, дарма що сліпий. Не очима бачу, а так просто — бачу.

Ірина мовчала, приникнувши біля вікна. Потім тихо підійшла до мене і взяла мою руку. Обережно притисла її собі до щок:

— Який ви... хороший...

— Ви плачете, Ірино?

— Плачу...

— Чого?

— Бо вас жалко. Ні! Бо все це правда. І зовсім ніяка я не розпусниця. І поклонників в мене ніяких нема. І все це я брешу та вигадую на себе. А ви от взяли... І побачили правду. Слово честі, я зовсім не така, як...

— Це зразу видно. Навіть без очей.

— Що ви кажете? І що прикидаюсь та ламаюсь — видно?

— Видно.

— І дуже противно?

— Трохи противно.

Ірина тихенько схлипнула:

— Я, може, хочу... щоб мене справді любив хтось... Хороший та ніжний... Хороше та ніжно... Отак, як ви вашу Варвару... Або щоб я когось так полюбила... щоб зректися себе і... Ні, ні! — мерщій схопилася вона.— Все це дурниці! Ви не смієте й думати так! Ви й не знаєте, що то, коли жінка кохає!

Ірина раптом кинула мою руку, схопилась і відскочила геть. Каблучки Ніни Сергіївни гучно застукотіли біля мого ліжка. За розмовою ми й не почули, як вона надійшла.

— Кохає! Та тут про кохання!—весело, вдавано весело, бо надто голосно й неприродно, заговорила Ніна Сергіївна.—Он які наші хворі!.. З сестрами про кохання заводять!

— Ах! — засоромилась Ірина.— Розумієте, Ніно Сергіївно, це товариш Коротко все про дружину і про те, що кохання...

Ніна Сергіївна холодно спинила її:

— Облишмо про кохання. Температуру міряли? Ага! Тридцять шість і шість? І я дуже проситиму вас, Максиме Прохоровичу, поменше балакати. Все балакаєте й балакаєте!

— І чудово! — почулося з-за порога.— Балакайте, товаришу Коротко! Балакайте, скільки влізе! — Професор своїми важкими широкими кроками вже підійшла до мого ліжка.— Так вам і треба! Балакайте, коли можете! Людина повинна робити все, що тільки може. І поки може. На те в людини й язик, щоб балакати. Вуха, щоб слухати. А очі, щоб бачити!

— Але я не буду бачити, професор.

— Будете...

— Але ж блювота, професор...

— Ну, то й що з того?

— Трансплантат зсунувся і...

— Ах, який ви медично освічений! Де кінчали медін? В Харкові, Києві чи Москві? Терапевт, хірург, невропатолог? Ах, офтальмолог? Конкуренцію хочете нам робити?

— Професор, ви ж самі сказали, що тільки сімдесят процентів дають гарні результати, а тридцять ні. Отже, треба бути готовим...

— Треба бути готовим, що будете бачити. Це зовсім не обов'язково, щоб блювотою зсунуло трансплантат. Зараз ми подивимося, що там і як, і тоді... Ірино, принесіть мені дзеркало... Перестріла от щойно вашу дружину біля під'їзду.— Професор сіла на край ліжка й схилилася до мене, торкнувшись пальцями моєї пов язки.— Стоїть бідо-

лаха і не знає, що їй робити. Щось там таке Дедушка на-каверзував. Посилає її в район за мандаринами для вас. І каже, що це я наказала. Ну, й старий чудій!

— І ви... затримали її?

— Ну, а як же? Які ж там в серпні місяці мандарини! Що за ерунда! Мало вам яблук, слив, винограду? Мандаринів йому захотілось. Так-так-так!

Пов'язка вже була розмотана і професор схилилася зовсім близько до мого лиця.

12

Варварі таки пощастило обманути дідусеву пильність і пробитися до сходів, а тоді й на другий поверх — до палат. Прохоренко кинувся за нею навздогін.

Варвара бігла по коридору — який же він був несподівано довгий! Друга, четверта, шоста, восьма — аж нарешті і палата номер шістнадцять. Варвара вже простягла руку до клямки, та цієї ж секунди її таки встигла перепинити Маруся. Вона кинулася між дверима й Варварою:

— Стійте! Не можна!

— Я тільки прочиню двері і гляну!

— Двері рипнуть, в професора здригнеться рука, тоді що?!

— Але ж це не операція, це ж тільки дивляться, чи...

Маруся схопила Варвару обома руками поверх її рук і стиснула міцно, як у боротьбі. Варвара тільки затріпотіла, пручаючись, але втративши змогу поворухнутися. Прохоренко вже був біля них:

— Варваро, Варваро! Ходімо! Ви зробите тільки на гірше!

Сльози потекли з Варвариних очей:

— Але ж блювота! Була блювота! Я повинна знати! Я не можу чекати! Ви ж розумієте, якщо рогівка зсунулася, це — кінець!

Прохоренко взяв Варвару за плечі і пригорнув тісно до себе. Маруся, звільнившись, відскочила до дверей номер шістнадцять і стала при порозі, хрестом розіп'явши руки на всю широчінь. Вона не зійде з місця, не пустить нікого — тільки через її труп переступлять до палати номер шістнадцять.

Та руки Прохоренка тримали Варвару міцно, і Прохоренкові вже пощастило відвести її кроків на кілька, за ріг

коридора. Біля них була вже й Таня — вона вибігла з котроїсь з палат.

Двері палати номер шістнадцять в цю мить розчинились навстіж, і в коридор вийшли професор, Ніна Сергіївна, Генрієтта Макарівна, за ними Ірина. Професор ішла поспіхом, широкими, сердитими кроками, інші майже бігцем наздоганяли її. На розі професор раптом спинилась. Вона вхопила Ніну Сергіївну за плече і стисла його так, що Ніна Сергіївна скрикнула.

— Сліпий! Знову сліпий! — Професор це вигукнула, як прокляття, як лайку.

Тихий зойк відповів їй. Варвара скинулась і повалилась навznak. Прохоренко ледве встиг підхопити її. Професор сердито озирнулась:

— Звідки вона тут? Я ж не бачила її! Таня! Маруся! Спирту!

Варвару поклали. Прохоренко, понурившись, стояв перед професором:

— Професор!

— От вам і професор! Проти такої дурниці, як блювачка, інколи і професор безсилий! Трансплантат зсунувся. Тепер уже не про повернення зору треба думати, а тільки... про те, щоб не потрапила до ока інфекція. Дірку треба затулити — тільки й того. Готуйте операційну, Ірино!

Прохоренко стурбовано подивився на професора:

— Ви спробуєте зробити операцію вдруге? Ви ж маєте запасне око.

Професор люто глянула на Прохоренка і проказала чітко, мало не злісно.

— Ні. Я вже не маю запасного ока. Око консервується на холоді. Термос з другим оком тріснув під час перельоту на літаку. Вчора друге око було ще годяще, але сьогодні рогівка на ньому вже взялася каламуттю. Я щойно перевіряла це, біжачи сюди.— Професор вхопила за руку Ніну Сергіївну.— Сьогодні ніхто не вмирав? Отой, з третьої палати, з виразкою на стравоході?

— Ні.

Професор сердито відкинула руку Ніни Сергіївни і пішла.

Та Прохоренко знову спинив її:

— Професор! А коли блискавку до Одеси? Щоб поставили око швидким літаком?

— Негайно! — Прохоренко кинувся бігти.— Ні, стій-

те! — Професор махнула рукою. Пересилюючи хвилювання, вона намагалася заговорити. За хвилину вона закінчила тихо й знесилено. — Не треба. Пізно. Немає часу. Око витече, і інфекція, — голос її затремтів. — Не треба, милий Прохоренко, ідїть собі, не заважайте нам... — Вона відвернулася і пішла. — Ірино, операційну!

Генрієтта Макарівна, Таня і Маруся ще клопоталися біля Варвари. Варвара поволі опритомнювала.

Ірина наздогнала професора і забігла перед нею наперед:

— Професор!

— Ну, що? Тобі сказано — готуй операційну!

— А коли спробувати, професор?

— Що спробувати?

Професор простягла руку, щоб відштовхнути Ірину з дороги. Але Ірина ухилилась. Вона була бліда, очі її метушлились, руки тремтіли:

— Коли спробувати, професор... розумієте?..

— Що — розумієте? Нічого не розумію!

Ірина нарешті опанувала себе:

— Коли спробувати не мертво, консервоване око, а живе? Живе теж годиться, тільки його нема? Але коли взяти, скажімо, у мене... Це ж потрібне тільки одне око? Тільки одне?

Всі спинились. Всі замовкли. Стало зовсім тихо. Варвара зводилася вже, спираючись на плечі Тані й Марусі.

— Іриночко... — Професор розгублено простягла руки до Ірини. Здається, вона хотіла її обійняти. — Іринко, таж ти...

Але Генрієтта Макарівна отямилася перша.

— Товаришко Ірино! — суворо перебила вона. — Я закликаю вас до порядку! Хвилинна екзальтація тут недоречна! Трансплантація здійснюється тільки з трупів.

Кров повернулася до Ірининих щік. Губи її скривились. Руки вперлися в боки. Зухвало перестріла вона терпкий погляд Генрієтти Макарівни:

— Отже, коли б за хвилину з мене був труп, то з нашого боку не було б заперечень?

Та Прохоренко спинив її, вже готову наговорити лихого й дурного. Він міцно вхопив Іринину руку.

— Професор!

Професора кинуло в жар:

— Професор! Професор! Що — професор? Та зрозу-

мійте, що це всупереч самій ідеї академіка Філатова! Перспективність оптичної пересадки рогівки саме в тому й полягає, що трансплантат береться з мертвого ока! З мертвого на живе!

— Але ж мертвого ви не маєте! — спалахнув і Прохоренко.

— Милий мій, — лагідно заговорила професор, — та зрозумійте ви, що медицина не калічить здорових навіть для порятунку недужих. Існує медична етика... Ат! — вона махнула рукою. — Таню, допоможіть Ірині приготувати операційну, ви ж бачите, що вона...

Генрієтта Макарівна потрусила Таню за плечі — Таня стояла закам'янівши, з поглядом перестрашеним і німим.

— Ви чуєте, Таню, що вам наказано? Ходіть мерщій, я допоможу вам, я готуватиму сама.

Генрієтта Макарівна притримала поли халата і побігла по коридору до операційної. Таня пішла теж, спроквола, похитуючись, мов сновида.

Тепер перед професором стояла Ніна Сергіївна. На обличчі її перебігало нервово тремтіння:

— Професор, а що, коли б ми взяли рогівку в Ірини не з центра, а з периферії? Тоді ж око не осліпне зовсім, а тільки знизиться гострість зору? Процентів на сорок, може, на шістьдесят?

Ірина потисла плечем і посміхнулась:

— А потім, коли буде мертве око, мені ж можна буде теж зробити пересадку — з мертвого ока, і я знову бачитиму на обидва. Хіба не так?

Ніна Сергіївна дивилася на професора не то грізно, не то з благанням:

— Ідея Філатова, звичайно, найбільш поступова. Але немає абстрактних ідей! В даних катастрофічних обставинах пересадка з живого ока єдино можлива, отже — найпоступовіша. Ми змушені піти на це!

Професор не витримала погляду Ніни Сергіївни. Вона заплющилась і глибоко передихнула:

— Є кодекс законів, Ніно. Є моральна відповідальність. Є медична етика. А наша Ірина...

— Кодекс законів і мораль ми створюємо самі... разом з сестрою Іриною! — розсердився Прохоренко. — А відповідальність і я поділяю з вами!

Та Прохоренка відштовхнула Варвара. Вона була вже зовсім спокійна, тільки куточки вуст ледве тремтіли:

— Ні,— сказала Варвара голосно і рішуче.— Професор! Ви не маєте права прийняти пропозицію сестри Ірини!

Варвара вхопила руку Ірини і припала до неї вустами. Ірина висмикнула руку і з обуренням повернулася до професора. Але професор спинила її:

— Тсс! Ви маєте щось сказати, Варваро Петрівно?

— Так. Ви візьмете рогівку з ока у мене.

Професор дивилася на Варвару.

— Професор! Ви ж самі сказали — треба поспішати! Немає часу! Швидше, професор!

Професор тріпонула волоссям, відкинувши буйну кучму назад. Потім взяла голову Варвари між долоні і обернула до світла її лице. Пильно глянула в ледь затуманені слізьми Варварині очі. Прозора, чиста рогівка була перед професором на Варвариних очах.

До коридору з дверей операційної вибігла Таня:

— Професор, операційна готова! — Таня побігла до палати номер шістнадцять.— Марусю, це ти? Везімо Коротка.

Генрієтта Макарівна з'явилася на порозі операційної слідом за Танею:

— Операційна готова, професор. Ви можете починати операцію. І око, на мою думку, в цілком доброму стані. Я щойно перевірила, будь ласка, перевірте самі: рогівка зовсім прозора.

— Яке око? Яка рогівка?

— Око Петренка, професор. Пробачте, професор, я не доповіла вам про це. Але будши при розтині трупа, я про всякий випадок законсервувала його очі на холоді. Температура не підвищувалася більше, як до трьох градусів Цельсія.

13

День був осінній, прозорий і сонячний, але сонце схилялося вже до крайнеба і за кілька хвилин мав застати ясний смерк. Тільки в такому розсіяному, рівному освітленні допустима була повна спроба. Варвара чекала біля лікарні, в квітнику. Але вона вже не мала сил чекати далі. Сонце от-от мало пірнути за степовий горизонт. Здається, воно вже зайшло. Варвара мерщій побігла до сходів, до дверей лікарні.

Та Дедушка з Марусею неначе підстерігали її. Вони зразу ж з'явилися на порозі, назустріч.

— Вибачайте,— сказав Дедушка як умів лагідно, але суворо ворущачи своїми стріхатими бровами,—товариш професор якраз наказали, щоб ви до лікарні і не потикались.

— Але ж чому?

— Не могу знать. Такий приказ. Очевидно, з їхньої наукової точки...

Маруся підхопила Варвару під руку і потягла її в напрямі клумб:

— Давайте — от я вам зараз такий букет назбираю!

Осінні айстри, білі, блідобузкові, суцільним килимом вкривали грядки. Але Варвара не бачила ні айстр, ні Марусі, ні Дедушки:

— Я буду тихо. Я стану десь у стороні. Мене не побачить ні професор, ні Генрієтта Макарівна...

Дедушка докірливо похитав головою:

— Ай-яй-яй-яй! Отакі непонятливі! Та не про професора чи там Генрієтту Макарівну мова ведеться — хай собі побачили б вас на здоров'ячко. Але ж раптом станеться — Максим Прохорович та побачать вас...

— Максим!.. Та побачить!..

Айстри білі та блідобузкові пливли хвилями довкола Варвари. Максим побачить її! Невже таке буде?

Дедушка скористався з раптової безсилості Варвари і провів її кілька кроків геть:

— Атож! Аж ніяк не можна цього допустити!

— Як-то не можна?

— Ах, боже ж мій! Ну, посудіть же самі: Максим Прохорович і без того будуть надміру схвильовані. Нехай приобвикнуть — тоді і на вас надивляться досхочу. А зразу — нервові центри реакцію можуть призвести.— Обличчя Дедушки промінилось благальними зморшками.— Ну, будьте ж такі хороші: дайте нам сполнити приказ! — Він підвів Варвару до ослона і примусом посадовив її.— Може, вам валеріанових крапель альбо ж якийсь інший рецепт? Он у вестибюлі народу видимо-невидимо: сам директор заводу, з ним секретар партії Прохоренко Ілько, а ще п'ять бригадирів від усіх бригад імені Коротка, п'ять комсомолок з букетами — і нічого, чекають. Бо розуміють, що воно й як. Дванадцять халатів мені для них треба. А де я візьму, коли їх у мене раптом шість? По черзі буду пускати, як тільки товариш Коротко бачити почнуть...

Варвара знову зірвалась. Вона не могла сидіти й чекати. Кожна секунда була довша за все попереднє життя.

— Я мушу знати... бачить він чи не бачить!

Та Дедущина рука міцно тримала її:

— Не може такого бути, щоб не побачив. Делегація вже чекає. І це ж таки медицина, а не там що!

Варвара заплакала, і Дедушка полегшено зітхнув. Коли вже людина заплакала, то опиратися більше не буде. Він зняв руку з Варвариного плеча.

— Але ж учора, коли знімали пов'язку в темній кімнаті, він же міг розпізнати лише силуети. Лише силуети! Дедушку така нетямущість обурила вкрай:

— А що, крім силуетів, можна розпізнати у темноті? В темноті нічого й не видно, бо ж — темнота! От, приміром, у мене очі хоч які добрі, а в темноті так тільки темноту й бачу, та й вже!

Маруся виринула з-поза клумб з букетом в руках:

— Дозвольте вам, товаришко Варваро, оцей букет. Ах, господи! Як ото почула я, як Ірина, а тоді ви та сказали «візьміть око у мене», так у руки й ноги мені зашпори зайшли! Такий героїзм! — Маруся віддала букет і зажурилась. — От усі героїські вчинки роблять, а мені ніяк не припаде...

— А ти, — розсердився Дедушка, — он уже чотири роки в санітарках ходиш! Мотя Перепелицина за цей час вже на інженера-технолога вивчилася, а ти... Та я вже б на сестру вивчився, а тоді на фельдшера та на доктора...

Маруся роздратовано відмахнулася:

— Ах, Дедушка, я про героїзм, а ви...

— Героїзм, героїзм! Ледарі героями не бувають! Хто робить, той і герой!

Сонце вже зовсім зникло, небо теж зблідло, спокійний сутінок зм'якшив яскравість денних барв.

Як довго! Коли край цієї муці очікування?

Нагло двері лікарні рипнули і розчинилися навстіж. І на порозі став Коротко. Професор, Ніна Сергіївна, Генрієтта Макарівна послішали за ним.

Варвара схопилася. Серце їй впало. Айстри замигтіли довкола. Вона рвонулась. Але Ірина і Таня з'явилися теж. І вони побігли Варварі назустріч:

— Не можна! Не можна! Потім! Вам не можна!

Першої секунди я нічого не зрозумів.

Чудне відчуття — немов досі я був видющий і раптом осліп.

Враз з-перед моїх очей зникло все, до чого я вже так звик за цей рік. А з тим зникло і взагалі все інше, звичне, моє. Щось надзвичайне вразило мене,— я б не міг сказати, що саме, але — прикро. Прикро! Якась нова, біла пелена, замість звичної чорної. Мені навіть зробилося боляче або так тільки здалося.

Очевидно, я зразу ж заплющився, бо другої секунди я знову відчув п'їтьму. І в цю секунду, як я знову поринув в мою темноту, мені зразу зробилося легше.

Тоді я заплющивсь міцніше. Ні, ні, нізачо я не розплющуся знов! Біла пелена була для мене надто яскравим життям. Вона дошкуляла мені. Вона гнітила мене. Я волів моєї темноти.

— Ну! — почув я роздратований голос професора.— Що ж ви? Розплющіть око! Чуєте? Не смійте боятись!

Через силу я відхилив трохи повіко. Мене вдарив біль. Я знову заплющивсь. І знову відхилив. Ні, боляче мені не було. Але мені було страшно. Немов мені наяву починало верзтися, як уві сні. Я ж бачив тільки у сні, а уяв я був сліпий. Адже за ту мить, що я кліпнув, у мою пам'ять щось увійшло. Якийсь видовжений чотирикутник немов завис просто перед моїм обличчям. Ах, двері! Такі ж є двері, якщо їх не мацати рукою, а оглядати оком. Але то була, звісно, омана: двері не могли бути так близько перед моїм лицем. Я ж сидів посеред величезної кімнати і до дверей від мене було щонайменше кроків із десять. Я наважився і кліпнув ще раз. Ні, то не була омана. Двері справді були, тільки то мені лише здалося, що вони зразу перед моїми очима. Вони були значно далі. Я тільки забув, що речі бувають здалеку і зблизька. Я забув, що є перспектива. Це були таки двері, і вони з'явилися передо мною з моєї вічної темноти. Цього не могло бути. Невже цьому правда?

Я пересилив себе і розтулив око на всю шир.

Тепер сумніву не було. Просто передо мною з'явилось людське обличчя. Гострі чорні очі, смуглявий зморшкуватий вид, буйна кучма волосся з сивим пасмом посередині голови.

— Професор!!! — закричав я з усіх сил, бо не міг вже стримати мою муку.— Професор!!! Це — ви?

Але я простяг руки надто далеко, а обличчя було зовсім близько передо мною — і я зразу потрапив пальцями просто в лице.

— Помалу,— скрикнула професор.— Ви виколете мені очі! — Вона засміялася, відхилившись вбік.— Чи ви хочете «око за око»? — Вона перехопила мої руки і пригнула їх униз.

Але я був куди дужчий від неї. Я відкинув її руки, зірвався і з жахом глянув навколо.

Ще два обличчя були передо мною. Одне — маленьке, в величезних окулярах у чорній оправі — перелякане, винувате й благальне. Друге — втомлене і спокійне — суворо мружило очі і пильно дивилось на мене.

Я зразу впізнав їх обох. Дарма що ніколи раніше не бачив. Адже це були такі дорогі, такі найдорожчі для мене, рідні обличчя. Я вхопив за руки перелякану дівчину в окулярах:

— Ви — Ніна Сергіївна!

Потім я кинувся до другої:

— А ви — Генрієтта Макарівна?

Та їх уже передо мною не було. Білий лазаретний стіл з скляними приполицями був передо мною. Банка з ватою стояла на ньому! Вікно! Боже! За вікном височіла тополя, ставна і рівна. А це...

Я заплющився і сів на стілець. Сили покинули мене. Я не міг далі жити на світі. Я не мав на це сил...

Потім почався той сон. Вони говорили щось, і я, мабуть, чув їхню мову. Але, можливо, я їхньої мови й не чув. Вони примушували мене ходити вздовж і впоперек по кімнаті. Потім взяли за руки і вивели в коридор. В коридорі було трохи ясніше. І там були ослони, ряд дверей з чорними великими числами на них: на моїх дверях чорніла цифра 16. А по стелинах паркету лежала довга, безкінечна доріжка-килим. Рік тому, коли я був ще видющий, я бачив точнісінько такий килим-доріжку в кабінеті директора на заводі. Я вхопив Ніну Сергіївну й Генрієтту Макарівну за руки й потяг за собою.

Надворі було ще ясніше. Але я спинився на порозі. Бо там було надто багато, що бачити. І мені було страшно дивитися далі, як на два кроки від себе. А в двох кроках від себе я вже побачив купу білого і блідобузкового. Білого і блідобузкового! Це була клумба. І на ній квіти. Айстри.

Дві постаті в білих халатах метнулися мимо нас. Я хотів їх спинити. То ж були Таня й Ірина. Я ще ніколи не бачив їхніх облич, але я вже знав, що то були саме вони.

І я мусив побачити їх негайно. Я зробив крок за ними наздогін — вони когось затримували, когось затуляли своїми тілами. Але тепер від мене вже нічого не можна було затулити:

— Варваро!

Здається, на мить якийсь туман огорнув мене. Я тільки чув голос Дедушки, який гукав звідкілясь з вестибюля:

— Получайте халати! Тільки не зразу всі! По черзі, громадяни, по шестеро. Хто з квітами — в першу чергу!

Варварині руки вже лежали у мене на плечах, і вона тупилася мені до грудей. Беззвучні ридання трусили її, мов пропасниця. Але я — я плакати не міг. Голос Тані гукав звідкілясь іздала: «Марусю! Сьома година! Розносити по палатах вечерю!» А голос Ірини немов відгукувався аж з другого поверху. Ірина співала на повний голос, а це ж було суворо заборонено в межах лікарні. «Ведь улыбка — это флаг корабля», співала Ірина. Я ж не бачив досі ні Іринино, ані Таниного обличчя. А Дедушка? А Маруся? Боже мій, як багато я ще не бачив на світі!

Варвара, нарешті, добула сил:

— Максиме! Ти бачиш мене, Максиме?

— Я бачу тебе, Варваро. Я бачу все. Я — бачу!

СЕРЦЕ БРАСУНІ

1

Ми зустрічались раз на день у кондитерській на Приморському бульварі.

Більше не було де й зустрітись у такому мізерному містечку, дарма що всі мешканці цього селища мулили один одному очі з ранку до вечора.

До кондитерської ми з'являлись точно о п'ятій. В цю пору тут можна було одержати — за один карбованець двадцять п'ять копійок — чашечку чудової запашної кави з двома мікроскопічними бісквітами. Ми запивали каву кількома пляшками нарзану, з'їдали три кіло винограду, випалювали десяток цигарок, і цього нам вистачало якраз до шостої. О шостій ми всі втрьох ішли купатися.

І на цей раз наш режим майже не був порушений. Я кажу — майже, бо Ольга, проти звичаю, хвилини на десять спізнилась. Вона прийшла саме тоді, як ми з Демидом бралися вже до другої порції кави.

— Я спізнилась не з моєї вини, — поінформувала Ольга. — Сьогодні у нас трапився нещасний випадок: в одного хворого був жахливий напад малярії. Він просто казився і мало не кидався на людей. Закінчилося все сердечним припадком...

— Хіба може бути таке від малярії? — Демид скося, але надто пильно поглянув на Ольгу, і зразу ж лячно забігав очима. Він навіть трохи зблід.

— О, буває ще й не таке! — Ольга сіла і з насолодою ковтнула ароматної кави. — Буває ще гірше: стовбняк, параліч... Малярія — це жахлива хвороба... Ви вже п'єте по

другій? Це не по-товариському. Хіба не можна було трохи почекати на мене? — В її голосі забриніла легка колоратура вередливої дівчини. — Демиде! Я вам кажу. Залишіть вашу каву. Ви доп'єте її, коли й я візьмуся до другої!

Але Демидові вже давно було не до кави. Він понуро схилювся і нервово покусував свої бліді губи.

— Значить, і на мене чекає таке... — прошепотів він, і в очах його промайнули туга і жах.

— Що саме? — не збагнула Ольга, беручись до другої філіжанки.

— Стовбняк... параліч...

— Хіба у вас малярія?

— З дванадцяти років. Я захопив її ще хлопчаком...

— Але ж ви лікувались? Коли у вас був останній припадок? — Ольга поставила філіжанку і, з властивою всім медикам убивчою спочутливістю, торкнула Деміда за рукав.

Я журно зітхнув і одвернувся до вікна. Крім моря, пляжу та кількох голих тіл, там не було нічого втішного. Весь наш надвечірній спочинок і на цей раз був непоправно зіпсований. Це ж тепер вони знову говоритимуть про всякі симптоми, синдроми, наслідки і ускладнення, про електротерапію, бальнеологію, режим, раціон, моціон, порціон... І всією цією езопівською мовою ескулапії шматуватимуть моє здорове серце, мої здорові нерви, здорове тіло і здорову психіку! Що Демид з Ольгою заженуть мене в труну чи принаймні в десяток добірних і необорних хвороб — це я вже знав напевне, і до цього був готовий. Але, присягаюсь, досі мені не було відомо, що в Деміда ще й малярія!..

О, цей Демид! Я просто вражений, як земля й досі носить його на собі? Як їй не набридне? Послухали б лишень ви, якими тільки хворобами наділила щедра доля цього сердегу — Деміда!

Він зроду рахітик. Він сповіщає це сумно, і з його покришених зубів, покручених ніг та дегенеративного черепа ви зразу пересвідчуєтесь в правдивості такого анамнезу. Він зроду й золотушний. Вам, звичайно, відомо, які тяжкі наслідки дає ця дитяча німіч у дорослому віці? Змалку він перехворів на всі законні й незаконні в дитинстві хвороби: кір, скарлатину, дифтерит. Про випадкові інфекції, всякі там коклюші, ангіни, інфлюєнци, гастрити — і говорити не доводиться: вони відвідали нещасне Демидове тіло

разів по десять кожнісінька. Після висипного тифу бідолаха Демид недочуває на ліве вухо. Після черевного, ускладненого проривом кишечника, йому вирізано з півметра тонкої кишки. Але й з рештками своїх кишок він вправляється зле, бо за голодних років здобув собі класичного колітус-хронікус. Слідом за колітом з'явився й піеліт з фосфатурією. А там і склероз пішов буйно по жилах цілими дюнами високосортного вапняка. Певна річ, що в результаті переобтяження лімфотракту — постійно перетравлювати та витравлювати якусь інфекцію — його лімфатична система зовсім знесилалась і так попухла, що, коли б добренько промацати плохеньке Демидове тіло, то здалося б, що його напхано добірним сочинським чорносливом.

Я не можу дозволити собі обтяжувати увагу читача переліком усіх Демидових хвороб, бо ж, можлива річ, і сам читач слабує на котрусь із них, і ні до чого хвилювати його зайвим нагадуванням про його немочі. Здоровому ж читачеві це також навряд чи буде приємно, бо й він не гарантований колись захворіти і поділитися з Демидом його гірку долю. Але я мушу тільки повідомити, що постійне і довге лікування всіх цих хвороб, певна річ, розширило аорту, і дошкульний міокардит заволодів серцем безталанного Деміда...

Я похмуро допивав чашку бридкої й смердючої кави, а Ольга тимчасом докладно пояснювала Демидові різницю поміж первинними та повторними симптомами малярії.

— Ах, Ольго, Ольго! Прекрасне дівоче серце, незаймане ні міокардитами, ні ендокардитами!

Звичайно, я міг би покинути ходіння сюди, до кондитерської, і тим позбутися слухання розповідей про навісні Демидові хвороби. Але ж ви розумієте життя в далекому, запротореному на голий морський берег містечку, де ця кондитерська — єдине прилюдне місце, окрім хіба ще санаторія на п'ятдесят ліжок та причалу на п'ятнадцять рибальських фелюг? Демид працює тут завідуючим місцевої електрички. Ольга — третій місяць, закінчивши медінститут, стажує інтерном у санаторії, а я заховався сюди вдвох з друкарською машинкою — кінчати в затишку роман про щасливе життя та нещасну любов. І всі ми троє, на наше нещастя, як виявилось, — земляки.

Ось що примушує нас щодня точно о п'ятій сходитись тут за набридлою кавою та пляшками Кавмінводуправ-

ління. Земляцтво — це непоправна психічна хвороба, яка змушує людей, замість поширювати своє життя й інтелектуально розквітати, здобуваючи знайомства з новими речами й людьми, — нидіти й самотранно всихати в анемічних соках перших вражень твого неповноліття, тулячись, чорт його знає чого, до випадкових спільників дитячих розваг.

А втім, коли вже по правді, то я мушу зробити признание. До Ольги в мене зовсім специфічні почуття. Я симпатизую їй децю більше, ніж до того змушує мене наше земляцтво. Словом, мої почуття до неї зводяться до того, що я хотів би, щоб і вона мала до мене такі ж само почуття, які маю до неї я. Здається, я висловився досить прозоро?

Отже, тільки почувши, що в профілактичній розмові Ольги з Демидом запала коротка пауза, я шулікою падаю між ними і намагаюсь перевести балачку на інше:

— А у вівторок, — кажу я, — я поїду до Одеси.

— Хіба? — байдуже перепитує Демид, цілком опанований думкою про малярійний синдром, і одвертається геть.

Ольга не каже й того. Вона мовчить, либонь і не почувши моїх слів. Вона, очевидно, заглиблена в обміркування якогось надзвичайного симптому, допіру виявленого в анамнезі Деміда.

— Вам, Ольго, нічого не треба в Одесі? Я завтра їду туди, — з кволою надією, майже принижено, благаю я її ласки.

— В Одесі? Ні. Нічого не треба.

Вона навіть не цікавиться, чи надовго я збираюсь їхати. А раптом я ніколи вже не повернуся сюди?

— Я й не знаю, чи повертатись мені сюди... — починаю я, намагаючись якось підштовхнути її увагу. Але я навіть не кінчаю цього речення. Ольга вже відвернула від мене і жваво заговорила до Деміда. Вона, нарешті, згадала назву цього проклятого малярійного симптому. І вона береться підсумовувати всю історію ще однієї Демидової хвороби.

Всел! З тим треба покінчити. Раз жінка абсолютно не цікавиться моєю присутністю, раз навіть розлука не може зворушити її...

Я встаю. Я знімаю капелюх. Я простягаю руку.

Замість Ольги, мою руку бере Демид і мляво тисне її своєю анемічною долонею.

— Прощайте, Ольго! — виголошую я, і голос мій тремтить.

Ольга, нарешті, кидає на мене неухважний, байдужий погляд. Вона бере мою руку, ледь потискує її і відпускає, навіть не затримавши. Зовсім неухважно вона запитує. Так запитують, коли тільки треба заповнити непередбачену паузу:

— Хіба ви вже зараз і їдете?

Зараз! Негайно! Треба було заментувати і, вибігши з кав'ярні, щосили грюкнути дверима. Але, замість того, я силкуюсь затримати її руку і з тихим, жалюгідним ліризмом белькочу:

— Ні-ні, знаєте, завтра. Мені ж треба скласти речі, і потім...

— Ага! — каже Ольга і одвертається знову до Демида. — Хіну треба приймати тричі на день по ноль-три, намагаючись точно встановити фатальну годину чергового нападу...

Хвилин з п'ять я стою за дверима кондитерської і ганебно обмірковую, під яким би приводом повернутись мені зараз назад. До Одеси я зовсім не збираюсь їхати. Це говорилось тільки з розрахунками на чулість Ольжиного серця. Я дивлюсь на годинник і вираховую, що до шостої лишилося ще п'ятнадцять хвилин. Отже, так чи йнак, а за п'ятнадцять хвилин Ольга з Демидом, — ах, знову цей чортів Демид! — будуть на пляжі. Я рушаю з місця і помаленьку плентаюсь на пляж.

На пляжі я лягаю під кущем акації, нашим звичайним місцем купання. Я безтямно люблю море, і найбільша для мене насолода — лежати отак на гарячому піску і бездумно вдивлятись у голубизну хвиль. Я лежу і поверх хвиль, через мініатюрну затоку, вдивляюсь у двері кондитерської на бульварі.

Точно о шостій Ольга з Демидом виходять з кондитерської, огинають затоку і наближаються до мене. Я чую останні слова їх розмови. О щастя — що чую я! Малярикам не можна купатись. О мила, прекрасна малярія! Нарешті бодай одна хвороба прислужилась і мені! В морі ми з Ольгою будемо вдвох, без цього вібріона Демида!

Я беру добрий розгін з берега, вихором перелітаю хисткий місток і з диким вереском, подвійним сальто-мортале з триметрової височини поринаю в розкішні хвилі. Ольга скромно і боязко обминає трамплін і тихо сходить у море

просто з пляжу. На моє сальто вона поглядає захоплено і заздро. За мить я вже біля неї, і вона злякано верещить, щоб я не смів хопати її за ногу. Я рицарськи пристаю на благання серця красуні, і ми пливемо поруч до буйка.

— Ах, як хотіла б я плавати так само добре, як от ви,— захиляється Ольга в прибою.

— Чого ж кращого! Давайте я вас зараз навчу!

— Ні, ні! Ой, ой, залиште — я боюся!

Півгодини минають непомітно і весело. Я поринаю на хвилину під воду, я плаваю всіма можливими способами і стилями, я лежу, ходжу і стою у воді, я демонструю безліч водяних фокусів — я млію від щастя і заходжусь від радощів. Ольга захоплена з моєї вправності, кмітливості, з сили моїх м'язів.

— Ах, який ви дужий! — гукає вона раз у раз. — Як це ви чудово робите! Як ви можете на таке наважитись? Як це прекрасно! Чудово! Надзвичайно!

Справді, все це чудово і надзвичайно. Демид вже відколи махає з берега своїми незграбними, покрученими ревматизмом руками, але ми не зважаємо — нехай махає собі, бовдур і бевзь. Ольга зі мною, і тільки зі мною!

Розбурхані, ми виходимо з моря і з щасливим морським сміхом падаємо на гарячий пісок. Я розповідаю Ользі про всі мої подвиги на спортивному полі. Евріка! Вона, виявляється, захоплена «болільниця». Зачаровано і закохано вона слухає про мої рекорди з легкої атлетики, про призи на велодромі, про забиті мною на міжміських матчах голи. Несміливо і з пошаною вона мацає мої біцепси, марно пробує розірвати мої схрещені долоні, розсунути мені коліна, збити мене з ніг. Нарешті я підіймаю її, підпираю долонею її поперек і на одній руці побідно ношу по пляжу перед пісною Демидовою фізіономією.

Потім, зморені й щасливі відчуттям нашого здоров'я і сили, ми сідаємо на піску і закурюємо. Я розповідаю Ользі систему фізичного виховання, якої я запеклий прихильник. З завтрашнього ранку Ольга хоче розпочати вправи за цією системою. Я буду її тренером. З співчуттям позираю я зверху на бідолаху Деміда, що тут же коло нас на піску розпростер своє синьожовте тіло курчати.

Сонце тимчасом сідає. Його червоний кругляк набирає химерної надвечірньої форми еліпса і пірнає в золотаву габу водяного обрію. Вечірній бриз пестить наші тіла, робить їх холодними, пружними і глянсуватими, немов стиглі

яблука. Ми захоплюємось з краси заходу і прозорості повітря, але Ольга мерзне під настирливими подувами бризу, тулиться й горнеться до мене. О милий, дорогий бризе! Я обіймаю Ольгу за талію і присуваю ближче до себе. Потім накриваю моїм махровим рушником її плечі, не забувши кінчиком прикрити й себе. Тепер ми сидимо під одним укриттям, зовсім тісно, на серці мені радісно, і я стиха наспівую стару пісеньку про футболістку, яка грала за голкіпера і не змогла захистити гол, коли шута забивав її коханий. Ольга ніяково регоче з двозначних місць, але пісенька їй подобається, вона просить проспівати її ще раз і береться сама підспівувати веселому, задьористому мотиву:

Я футболістка, в футбол гуляла,
І я ворота захищала...

Голос Ольжин не з оперних, але, звичайно, приємніший за оперні. Наш дует виходить зовсім не поганий, тільки ж Демид все намагається нам підспівувати своїм катаральним фальцетом.

— І ви, Демиде, знаєте цієї пісеньки?— дивується Ольга.— Але ж звідкіля?

— Звичайно, знаю,— знехотя відгукується Демид, так само знехотя, як і підспівував допіру,— я теж свого часу грав у цей дурацький футбол.

— Ви, Демиде, грали в футбол? Та невже?!

Дійсно, я пригадую, Демид грав у футбол. Він був хавбеком у третій команді. Але ж треба було подивитись, що то за хавбек був! Його викинули після першого ж міжміського матчу, нещасного партача. Я заходжуся реготом і збираюсь розповісти Ользі, як Демид промазав колісь пас під самісіньким ворожим голом і зіграв рукою та як його бито за це після матчу. Але Демид випереджає мене і відповідає на Ольжине запитання:

— Аякже! Разом з ним, тільки що в різних командах. Проклята, дикунська забава! Це ж через неї я дістав осув кишечника і всі прокляті хвороби нирок!

— Ну що ви, Демиде!

— Звичайно! Всім запеклим футболістам кінець кінцем осувається кишечник чи занедужують нирки. Та й серцеві моєму, я гадаю, чимало лишилося на пам'ять від футболу...

Ольга жваво повертається до Деміда:

— Цікаво,— запитує вона,— а коліт? Він з'явився у вас після того, як ви грали у футбол, чи раніше? Адже коліт безпосередньо зв'язаний с осувом кишечника.

— Коліт? — з жахом перепитує Демид.— Пізніше... Ви гадаєте, що й коліт може бути результатом цього варварського грища?

— Дуже можливо. Це надзвичайно цікаво прослідкувати, це, знаєте, може бути темою наукової роботи для терапевта: різні види спорту і захворювання залоз внутрішньої секреції. Адже...

Я пробую присунути Ольгу на місце і знову пригортаю її за талію, але вона неухважно відсторонюється і вже цілком повертається до Деміда:

— А який був у вас звичайний стул до того, як ви почали грати в футбол? Не пригадаєте?

Лють клубиться і наростає в мені десь між шлунком та підшлунковою залозою. О нещасний ваготонік! І чому я не скрутив тобі в'язи ще тоді, під час тренажу на футбольному полі! З останньою надією я хапаюсь за Ольжину руку:

— А завтра я їду до Одеси якраз на матч! — брешу я несподівано для себе самого.— Мене викликають грати у збірній! У збірній СРСР!.. Проти Уругваю!.. Парагваю!.. Проти збірної островів Папуа!

— А болі під грудьми? — не слухає мене Ольга.— Ви не помічали їх замолоду? Коли ще не грали в футбол?

Море стає темне, аж чорне. Останні відблиски вечірньої зорі розпливаються в хвилях, немов кришталі калігіперманганікум у теплій воді...

— А задишка? Вона з'явилась у вас до чи після вашого захоплення футболом?

Я йду за куш, стягаю з себе мокрі труси і люто жбурляю їх об землю.

Потім з одчаєм і покорою одягаю свої штани.

2

Наступні дні минають в нудній задусі.

Прокляте море лежить, мов закам'яніле, подібне до шербатого дзеркала в санаторній перукарні — жодного подуву бриза з ранку до вечора. Розпечене повітря

нездатне рухатись над землею, густе, як ряжанка, і, як ряжанка ж, вурдиться на ніч липучою задухою.

Ми бродимо, мов очманілі, понад берегом і щохвилини ліземо в масну воду затоки. Та марне — хвилі не дають спочинку, не освіжають, тільки зморюють, як грязьова ванна. Та й Ольга заходить у воду не вище пояса, щоб, і купаючись, не припиняти балачку з Демидом, якому купання категорично заборонене. Їх терапевтична розмова гучною луною котиться вздовж понад пляжем аж до причалу і в глибину моря на багато гін. Демид розповідає Ользі, як міниться в нього температура залежно від температури та тиснення повітря. В кондитерській Ольга з олівцем в руках вираховує середньодобову, середньомісячну та річну температуру Демидового організму. З Ольжиного вирішення зайнятися фізичними вправами під моїм безпосереднім керівництвом так нічого і не вийшло — Ользі невістачає на це часу.

Справа в тому, що позавчора Ольга вже остаточно діагностувала всі Демидові хвороби. Вона хитро вилучила всі гострі та інфекційні захворювання, локалізувала їх і домовилась з Демидом про всякі там пілюлі, краплі та впорскування. Решту хвороб вона зібрала до купи — проаналізувала і синтезувала, категорично довівши, що все це одним одна, нехай і серйозна та небезпечна, одначе цілком конкретна і зрозуміла, медичній науці добре відома, недуга. Все горе та лихо Демидове, виявляється, в його розхитаній та розламаній нервовій системі. І Ольга в категоричній формі запропонувала Демидові, нарешті (зауважте — нарешті!), лікуватись серйозно, за якоюсь там, чорт її знає якою саме, її власною, цілком радикальною системою. Відомо ж бо, що кожнісінький молодий лікар, який щойно покінчив з академічними справами, має свою власну, цілком радикальну систему лікування абсолютно всіх хвороб. І Демид нарешті (зауважте — нарешті!) погодився-таки взятись до лікування серйозно.

І от вони сидять тепер, близько схилившись один до одного, над аркушем паперу і виробляють раціон Демидового життя. Тепер життя Демида буде точне, як палата мір і ваги. Він житиме тепер тільки за Ольжиними приписами: спати, вставати, гуляти, їсти, пити... Потім — вольова гімнастика, ритмопластика, дієта і навіть самонавіяння...

Вчора, прийшовши в ролі Ольжиного тренера, як було умовлено, на мій перший урок фізичного виховання, я при-

ніс їй чудовий букет. Це розкішний подарунок тут, серед приморських пісків та побіч сухого степу, де не знайти й зашкарублої торішньої колючки держидерева. А Ольга ж велика прихильниця всяких таких естетичних прикрас на столику біля ліжка і змалку закохана в зелені дерева, трави і квіти. Букет я перекупив в когось одесита з пароплава, заплативши за нього разів у десять дорожче проти преїскуранта найдорожчої оранжереї в Ленінграді, на Проспекті 25 Жовтня, в люті морози кінця лютого місяця. О, як зраділа з свіжої зелені і запашних квітів Ольга! Вона нюхала, цілувала, милувала квіти, вона пестила кожний пелюсток троянди, ховала своє обличчя в ніжну зелень барвінку. Як добре могли б ми прогаяти ці п'ятнадцять хвилин, визначені на щоденні вранішні вправи з фізичної культури!.. Але саме цієї хвилини двері відчинились, і на порозі з'явився Демид. Він приніс матеріал на вранішній аналіз, бо Ольга сама робить аналізи в санаторній лабораторії.

Аж от коли моєму довготерпінню прийшов край. Його було випито до дна.

Ні! Я не відступлюсь!

Серце красуні повинно належати мені!

Високий голос мужської гідності владно заговорив у мені. Кров гарячою хвилею вдарила мені в серце — раз, а тоді ще раз. Я здобуду прихильність красуні! Вона кохатиме мене, і тільки мене — присягаюсь усіма аномаліями Демидового організму!

І я вже знаю, якими шляхами простувати мені до Ольжиного серця. Я вже знаю! Я зроблю так, що вона не зробить Демидові черговий аналіз.

Присягаюсь!

8

Сьогодні я сидів в кондитерській за п'ять хвилин до п'ятої. І дарма, що було зараз ще за п'ять хвилин п'ята — Ольга теж уже сиділа зо мною.

Рівно о п'ятій прийшов і Демид. Він тепер надзвичайно точний, виконує всі приписи Ольжиного раціону.

Демид кисло привітався, сів на своє місце і присунув до себе пляшку нарзану: кава відтепер заборонена Демидові згідно Ольжиного порціону. Демид з огидою ковтнув нарзану і заздро поглянув на наші філіжанки, що парували свіжою запашною кавою.

— Ну? — кволим голосом поцікавився він.— Що там сьогодні в аналізі? Оксалати є? Мені здається, фосфатів сьогодні було менше?

— Ах! — схопилась Ольга і почервоніла.— Пробачте! Ви знаєте, я не зробила сьогодні аналіз...

— Не було часу? — вражено і ображено звів брови Демид.

— Часу? — Ольга зніяковіла зовсім: Демид же прекрасно знав, що саме сьогодні в Ольги повинно бути якнайбільше вільного часу — сьогодні вихідний день.— Часу? — розгубилась Ольга.— Часу... Розумієте... розумієте...

Що там було розуміти? Бачили б ви, як звиятно й зневажливо поглянув на Демида я поверх його жалюгідної пляшки з нарзаном. Бо це ж через мене Ольга не зробила вранішнього аналізу сьогодні! Цілий ранок, тобто саме тоді, коли мала б Ольга дивитись у мікроскоп на Демидові оксалати й фосфати, ми просиділи з нею під кушем акації, в затінку, завинуті в вогкі простирадла...

Демид через силу ковтнув свій гидкий нарзан і, мало не плачучи, пробубонів:

— Але ж тепер, але ж тепер матеріал зіпсувався. І в графіку аналізів проти сьогодні було порожнє місце. Як же перевірити вплив вчорашніх процедур?

— Ах! — трохи навіть роздратовано відказала Ольга.— Один день не має значення. І взагалі, я гадаю, що буде доцільніше робити аналізи не щоденно, а через день.— Потім вона рвучко обернулась вже простісінько до мене,— а з вами я ніколи не погоджусь! Ніколи, ніколи! Та ви просто неук! Ви просто ганебний невіглас!

І, вхопивши мене за обидві руки, Ольга почала бити мене цитатами, формулами і непреложними істинами.

Я сидів і блаженно всміхався. Цитати, формули і непреложні істини линули повз мої вуха і повз мою свідомість: нехай я буду неук і ганебний невіглас. Чудово! Але ж аналіз сьогодні не зроблено, і причина цьому — я, неук і невіглас.

Справа в тому, що ми з Ольгою сперечаємось про медицину. Ще вчора ввечері, наче між іншим, я недбало кинув Ользі якусь фразу про те, що в медицину не вірю. На відповідь вона тільки презирливо стенула плечем — мовляв, що з тобою в такому разі говорити? Але ввечері, прощаючись з Ольгою, щоб іти вже спати, я знову висловив кілька скептичних тверджень про сучасну меди-

цину. Щось там таке про механістичність лікувальної практики, про непоступовість самої ідеї «зцілення» та її необхідності проти великої ідеї «оздоровлення» людського організму. Ольга мало не знепритомніла від гніву та обурення. Вона сплеснула руками і вже розкрила рот — для гострої суперечки. Але я підняв капелюх і, ввічливо відкланявшись, рушив геть. Кілька гнівних слів ще долинули до мене. Але я навіть не озирнувся і зник в чорній п'ятні південної ночі.

Але сьогодні вранці, саме тоді, як Ольга якраз ладналась засісти за Демидові аналізи, я немов ненароком пройшов повз відчинене вікно лабораторії, помахуючи простирадлом. Я йшов купатись на пляж.

— Ви сказали вчора ідіотську нісенітницю! — гукнула Ольга мені у вікно.

Я недбало махнув рукою і, не відгукнувшись, пройшов геть. Тоді Ольга зірвала з гачка простирадло, виплигнула через вікно і побігла за мною навздогін, вигукуючи мені в спину сотні різних доводів, тверджень і аргументів. Я прийшов на пляж, скинув піжаму і шубовснув у воду. Виринувши, я стилем брас поплив просто в відкрите море. Ольга стилем кроль наздогнала мене, засипаючи цитатами із Гіппократа, Дарвіна і Павлова. Назад з моря мені довелося плисти з Ольгою на спині, бо, в запалі дискусії, вона запливла надто далеко і не мала вже сил повернутись назад.

Потім ми відпочивали на піску, розкошуючи в вогких простирадлах. Розкошував, втім, тільки я. Ольга ж зовсім вимучилась, викладаючи мені теорію суб'єкта і об'єкта в медицині та принципи носології і носунтології. Але я не здаюсь. Я підкидаю скептичні афоризми, вульгарного, зовсім другосортного походження, і цим роздмухую Ольжину непримиренність. Ми навіть обідали разом в Ольжиній кімнаті — їли її обід, принесений з санаторної кухні; вона не згодилась відпустити мене, доки не доведе мені хибності моїх поглядів. Тепер ми перейшли до кондитерської. І Ольга знову намагається довести мені, що я просто неук і ганебний невіглас.

Демид з тихим жахом прислухається, як у запалі суперечки ми з легкістю гравців у волейбол перекидаємось страшними медичними термінами. Сепсис — він здригається. Шок — він блідне. Конвульсії — і його обличчям перебігає коротка конвульсія, а горло стискає спазм. Потім він

наче виринає з води і навіть трусить головою, неначе струшує з себе краплі. Це він має звичку так трусити головою, коли його обсїдають якісь докучливі, прикрі думки. Таким способом він бореться з симптомами нових хвороб. На мові, інспірованій йому Ольгою, це зветься «боротьбою з самонавіянням». Якщо хтось із нас, Ольга або я, шукаючи аргументів для підсилення свого погляду, звертається до Деміда, читаючи його думки про таке чи сяке явище в медицині,— він стовпіє і в жасі задкує від столу разом із стільцем, немов нагло вздрівши страшний привид.

Коли ми виходимо о шостій, ідемо на пляж і потім до пізнього вечора бігаємо вздовж лінії прибою, намагаючись перекричати одне одного, обстоюючи правильність своїх позицій,— Демид тупцює за нами кілька кроків позаду, не наважуючись підійти ближче.

Пізно вночі, недбало розпрощавшись з Ольгою і відмахнувшись від її загроз «завтра знищити мене впень»,— я їду додому, насвистуючи на весь голос пісеньку старих футболістів:

Тебе, дівчино, хай милий горне,
Ти пропустила лівий корнер...

4

А втім, Ольга — людина діла і обов'язку насамперед. На завтра Демідові аналізи готові вчасно і розроблені докладно. Фосфати в нього не зменшуються, не зникають і оксалати. Лейкоцити підвищені проти норми. З'явились і гіалінові циліндри. Трапляється жовчний пігмент. Сліди білка...

Все це Ольга сповіщає коротко, як тільки ми сходимо у кондитерській. Демид туманіє і журно похнюплюється. Потім він трусить головою, борючись з самонавіянням, і розтуляє рота, щоб розпитати про щось Ольгу. Та Ольга вже одвернулась від нього і накинута на мене.

Пристрасний диспут виникає знов. Але я тримаюсь міцно. Я парирую всі Ольжині закиди, розправляюсь з її тезами і роблю карколомні узагальнення та разючі висновки.

Ольга спантеличена й вражена. Навіть у тих випадках, коли я зовсім мало поінформований в якомусь спеціальному питанні з біології чи медицини, я сміливо пускаюсь

берега і пливу на тих спеціальних питаннях, як дійшли і старий морський вовк на хвилях раптового шторму. Покладаючись виключно на інтуїцію, я роблю висновки, на побудування чи заперечення яких фахівці науки витрачають силу роботи і ціле своє життя. А я зухвало формулюю їх навмання, дарма що на шляху моїх формулювань залишаю цілий лазарет скалічених точних знань, згвалтованих наукових аксіом та скривджених загальновідомих істин.

І тепер Ольга вже не обурюється з мого неуцтва, не скаженіє через моє невігластво. Навпаки, вона вже захоплюється мною.

— Це надзвичайно! — патетично скрикує вона. — Якби літератори, замість псувати папір солоденькими побрехеньками про нещасне кохання, взялись допомагати науковим діячам своєю емоціональною зброєю та умоглядним нахилом їх інтелектів, скільки б придбала від цього наука! Слушайте, ви повинні поширити ідею потреби кожному письменникові піти за секретаря до якогось наукового діяча!

За секретаря? Що ж — нехай для початку і за секретаря. І я переможно позираю на Демида. Але зразу ж мое серце стискає гострий жаль. Демид сидить край столу занежаяний і самітний. В наших суперечках він не бере участі жодним словом. Навіть тепер, коли, покинувши специфічні медичні теми, ми перейшли до матерій абстрактних і узагальнень філософічних. На ці розмови Демид не реагує зовсім. Він тупо дивиться на муху на стіні, нудячись і нудьгуючи. Крім хвороб, він не вмів говорити ні про що інше. Та й про хвороби взагалі він теж не вмів говорити. Він вмів говорити тільки про свої власні хвороби. Чудна інтерпретація почуття власності!.. Ольга на Демида зовсім не зважає, немов його й на світі нема. Ох, ці вже жінки! Які вони все ж таки зрадливі! Як легко вони відкривають і закривають свої серця. Я переймаюсь глибоким співчуттям зрадженого й покинутого Демида і, уриваючи дискусію з Ольгою, обертаюсь до нього.

— Чого це ти так спохмурнів, Демиде? — дружньо й заклопотано питаю я. — Тобі, може, не добре? Яка сьогодні температура? А пульс? Вночі був гарячий чи холодний піт?

Ольга миттю уважно позирає на Демида — оком дбайливого медика, — але, зразу ж забувши за Демида, знову хапає мене за руки, мало не зваливши з стільця:

— Геніальна ідея! Ми пишемо з вами вкупі роман!

На якусь мить і мені, нарешті, стало відомо, що в мене є серце, пульс і все таке інше. Бо серце мені захололо, а потім затріпотіло чимдуж. Я переміг! Ми з Ольгою писатимемо роман!.. Чи напишемо, то буде видно далі, але ж — писатимемо. І це вона запропонувала сама!

Я відвертаюся, щоб Демид не помітив радісного блиску моїх очей.

Тимчасом Ольга захоплено розвиває ідею нашого з нею роману. Це має бути книга, яка піднесе на не бачені ще високості медицину і лікаря. В Ольжиній палкій уяві сучасний лікар зводиться величною постаттю рицаря прекрасного образу. Пресвітлий апостол науки і натхненний громадський діяч — борець за щастя людини, отже, і цілого людства. Вигадати всякі фабульні перипетії, які б вносили медичну науку та її рицаря, лікаря, на не бачені ще верховини — то вже буде моя справа: Ольга великодушно відступає це мені. Але це ні в якому разі не повинно бути якоюсь банальністю з примітивними й заялженими концепціями нещасного кохання. Це має бути якийсь зовсім новий, недоторканий досі сюжет, щось суто медичне, щось медично-людське, щось людськи-проречисте. Звичайно, в основу має лягти якась складна й важлива наукова проблема. Тут вибір багатющий і необмежений. Можна, наприклад, спинитись на ідіопатичних явищах, незбагнених для обивателя в природі людини, нерозгаданих ще й наукою, але через які можуть бути розкриті не тільки нові горизонти медичної науки, а й самий внутрішній світ людини.

Тут Ольга трохи плутає і робить невеличку паузу, щоб розібратись самій у тій навалі ідей, що нахлинули на неї, як злива. Я дивлюсь на неї зачаровано, захоплений поки що не стільки її ідеями, як нею самою. Демид користується з цієї паузи і щось буркоче з свого кутка.

— Що ти кажеш? — перепитую я, стараючись виявити до нього якнайбільше дружньої уваги.

— Ідіопатичні явища, — говорить Демид, — справді, ідіопатичні явища, це надзвичайно цікаво. От, скажімо, у мене, наприклад...

Ну, ясно — Демид хоче повідати ще про якусь з своїх нововідкритих хвороб. Але я роблю вигляд, що дуже зацікавлений і навіть підморгую Ользі — зробимо, мовляв, ласку, послухаємо його.

— От, наприклад,— тягне далі Демид,— у мене палець. Великий палець на лівій нозі...

Господи! Невже й пальці мають якісь спеціальні недуги?

— Палець! — підтверджує Демид.— Я, власне, ніколи на нього не звертав уваги. Але, уявіть собі, в ньому надзвичайно цікаві ідіопатичні явища...

Він змовкає, щоб дати нам час уявити собі можливі в його пальці ідіопатичні явища. Це вже така ідіотська Демидова манера — сказати щось, а потім п'ять хвилин дивитись мовчки на співрозмовника з обличчям змовника державного перевороту в Мексіці.

— Явища! — нарешті урочисто докінчує він.— Уявіть собі, що в пальці щось наче голками штрикає, щось немов переливається — немов я почуваю рух крові по капілярах, щось неначебто шарудить...

— Шарудить? — на втіху йому я вдаю перестрашене завмирання серця і відчуваю, що й моя фізіономія мимоволі переймає вираз мексиканської таємничості. Господи! Ну, хіба ж може «шарудити» в правому пальці лівої ноги? Що в ньому, миші завелись, чи що?

— Шарудить! — тріумфуючи, підтверджує Демид.

Ольга байдуже відгукується, цілком опанована власними думками про наш з нею майбутній роман:

— Це — подагра або й просто неврастенія. Нічого незвичайного тут немає. Подібні явища спостерігаються в застарілих неврастеніків. В підшві болі у вас бувають? А в попереку ви не спостерігали випадків гострої вразливості? Це — неврастенія.

— Неврастенія...— розчаровано тягне Демид. Йому шкода, що діагноз ставиться так швидко і так безапеляційно.— Чудово, нехай собі неврастенія. Але ж справа не в назві. І потім це ще не все.

— Не все? — тоскно перепитую я, розкаючись вже в мойй до нього спочутливості.

— Не все,— категорично рубає Демид.— Уявіть собі, що мій палець...— він тягне смакуючи, з мімікою, якій позаздри б перший-ліпший фізіономіст, і я вже цілком виразно уявляю собі, як у цей момент він обережно рухає пальцем в широкому парусиновому черевуку,— мій палець реагує на всякі явища зовні. Наприклад — на звуки.

— На звуки?! — не витримую я, справді здивований з такої чудної властивості звичайного собі людського пальця.

— Атож, на звуки!

Ольга теж зацікавлюється і на мить виринає з рою творчих думок, що обсіли її.

— Уявіть собі, що я спостеріг,— запалюється Демид, підбадьорений нашою увагою.— Ви, наприклад, пригадуєте той шорсткий, такий металевий шелест, який чуєш постійно, коли їдеш трамваєм? Пригадуєте? А коли трамвай спинається, то першої хвилини ви навіть відчуваєте таку немов порожнечу, таку якусь звукову протрацію. Хіба ні?

— Ну, ну?

— Так от. Уявіть собі, що звуки ці немовби резонують у мене в пальці. І коли трамвай стане, я відчуваю, що палець німіє. Терпне. Поки трамвай не рушить з місця знову. Га?

Це нехай і кумедно, але справді цікаво. Я слухаю Демида вже з щирою заінтересованістю. Чудний і цікавий індивід. Його б кудись в інститут експериментальної медицини, на зарплатню, як експонат.

— Цікаво! — каже і Ольга, одірвавшись, нарешті, від своїх мрій.— Це рідкий випадок вразливості. Унікальний випадок реакції периферійних нервових кінцівок. Ну, ну?

Демид переможно оглядає нас, цілком щасливий з відчуття своєї унікальності, і, нахилившись ближче через стіл, переходить на зовсім конспіративний шепіт:

— А музика?! — видихає він одним разом, викотивши очі, як повішений.

— Що — музика? — переймає мене жах.

— Уявіть собі, я чую музику пальцем! Так, так, так! Тобто, чую музику я, звісно, як і всі, вухами, але в той же час щось там таке вібрає і в пальці, ну, зовсім в унісон самій мелодії. Вище і нижче, швидше і повільніше. Я навіть відчуваю від того немовби якийсь лоскіт у пальці. Га? Ви уявляєте собі?

Уявити це дуже важко, але ми все ж таки не можемо не уявити. Я з цікавістю поглядаю на Демида і навіть нишком позираю під стіл, на ноги з таким надзвичайним пальцем. Жовті парусинові Демидові черевики нетерпляче постукують носками об підлогу. Ольга також щиро зацікавлюється.

— Цікавий ідіосимптом неврастенії. Щось подібне є занотоване в літературі, але я не пригадаю, щоб спостерігались реакції на музику. Скажіть, це у вас зосереджується в самому пальці? А інші точки ноги? Наприклад — стопа?

Демид не зразу дає відповідь. Подумавши, він каже, що це треба перевірити. Ми розплачуємось і йдемо на набережну, де реве санаторний гучномовець.

Сівши на ослінчику, ми слухаємо інтродукцію до опери «Кармен» і прикипаємо поглядами до Деміда. Гучномовець реве, як бугай, і Демидів палець не може його не почути, але ми боїмось, що за ревом, свистом і хрипом недосконалого «Рекорда» може пропасти сама мелодія, а хто ж його знає, може, палець надто делікатний і реагує лише на виразну і м'яку мелодію. Демид сидить, заплющивши очі, вся його істота — напруження: він дослухається. Він — весь увага. Хвилин зо дві він урочисто мовчить, мов спіритичний медіум.

Нарешті він подає ознаки життя.

— Ну, ну? — кидаємось ми.

— Чую, — шепоче він, — але, знаєте, якось невіразно. Чи не тому, що неодмінно треба почути?

— А так, так, — зразу ж погоджується Ольга, — це може бути. Це психологічно вірно: коли треба спостерегти якусь явище в собі самому, його дуже важко простежити. Буває, що таким чином зовсім зникають деякі симптоми: хворий починає уважно придивлятися до якогось симптому, і цей симптом зникає зовсім. На цьому можна навіть будувати симптоматичне лікування.

— Але все ж я таки чую! — хапається Демид. — От тремтить щось у пальці... От, от! Так, це безперечно в якійсь одній точці. Але, уявіть собі, я не міг би вказати точно цю точку...

Спостереження забирають у нас цілий вечір. Ми ходимо на берег послухати, як реагує Демидів палець на шум прибою. Ми чекаємо санаторний автобус, щоб встановити, чи вразить палець торохкотіння мотора, і зокрема сирена гудка. Потім ми з Ольгою співаємо дует, щоб пересвідчитись, чи реагує палець і на вокальне мистецтво. Нарешті, Ольга приносить з санаторного клубу камертон, і ми вивчаємо реакцію пальця на кожну ноту гама. Виявляється, що палець найдужче реагує на густі й низькі ноти басового регістру, тобто на ноти, які видобуваю з своєї горлянки я.

На ранок наступного дня нам щастить організувати експеримент з гудком пароплава, хоровим співом, ударами молота по ковадлі і вереском немовляти. Вереск немовляти викликає в пальці різкий і дошкульний біль.

Принагідно ми виявляємо ряд інших явищ в Демидовому організмі. Демид констатує біль у правій п'яті, неподільно пов'язаний з експериментами над його музикальним пальцем. Крім того спостерігається ниття в попереку, тупе тиснення в плечі та штрикання в лівій половині потилиці.

Досліди над пальцем забирають весь наш вільний час на наступні дні. Покінчивши з роботою в санаторії, Ольга, як тінь, ходить за Демидом. Такою ж тінню за Ольгою плентаюсь і я. Мені Демидів палець вже страшенно набрид, і кілька разів я пробую відвернути Ольжину увагу на інше — на прозорість далеких морських горизонтів, на чудернацькі візерунки хмаринок на заході, на спів жайворонка в степу за могилою. Ольга тільки нетерпляче відмахується. Вона не хоче слухати ні декламації віршів, ні невинних вірменських анекдотів, ні нюхати квіти, за якими я тепер щодня до схід сонця бігаю в степ до озера за дев'ять кілометрів. Навіть квіти не приваблюють її..

Що ж, дорікати їй, звичайно, не доводиться. З наукового погляду справа з феноменальним Демидовим пальцем, очевидно, заслуговує на особливий інтерес. І, чим можу, я допомагаю Ользі. Я ношу за нею її зошит, бо всі спостереження вона зразу ж нотує, я бігаю до її кімнати за тією чи іншою книжкою, потрібною для негайної довідки, я роблю виписки зчитат з медичної енциклопедії. Я вже абсолютно вимучився і ледве пересуваю ногами. Ніч також не дає мені відпочинку, бо, катуючись з Ольжиної неухажливості, я зовсім втратив нормальний сон. Одного тільки Деміда не бере ніяка втома, він з ранку до вечора на ногах і невтомно розповідає нам все нові й нові спостереження над власною персоною. Почуває себе він зараз значно краще — очевидно, Ольжин метод раціонального лікування вже дається знаки: він посвіжішав, щоки порожевіли, рухи стали жвавіші. До того ж він почав щоденно акуратно голитись.

Однак від дальших експериментів над пальцем Демид раптом відмовляється. Він заявляє, що перестає відчувати, а палець перестає реагувати, коли на нього звертати стільки уваги. Це лякає Ольгу, і, щоб зберегти симптом, вона негайно ж припиняє експерименти.

Аж от коли я полегшено зітхаю. Нарешті Ольга наляжати мені!

Я голюсь особливо старанно, змінюю галстук, вдягаю

свіжовипрасовані білі штани і прогулююь перед брамою санаторію, піджидаючи, коли вийде Ольга, закінчивши вечірній обхід по палатах. Коли вона з'являється біля хвіртки, я біжу через волейбольний майданчик, розмахуючи тубетейкою.

— Ура! — кричу я. — У мене все готово. Завтра ми можемо починати.

— Що — готово? — не розуміє Ольга. Обличчя її зосереджене, думки обсідають її високе засмагле чоло. — Що можемо починати?

— Як — що? Наш роман. Фабула в мене вже готова. В основу сюжету лягає ідіопатологія, як проблема розкриття душевного світу індивіда. Розумієте...

— Ах! — докучливо відмахується Ольга. — Це ви про роман. Йй-право, зараз у мене немає на це часу. Мені треба скористатися з перепочинку, який ми дамо Демидові, і розробити вже занотовані спостереження.

— От-от! — підхоплюю я. — Про це й мова. Ми працюватимемо над цим разом. Ваші матеріали і мають лягти в наукову підоснову роману. Ми зустрінемо їх, так би мовити, з моєю фабулою, і тоді...

— Ах! — вже роздратовано відмахується Ольга. — Ну, як ви не розумієте? Питання надто серйозне, щоб віддати його на поталу вашій белетристиці. Це суто наукова проблема. І я спиняюсь на ній, як на темі для наукової доповіді. Вивчення людини це вам не белетристика!

— Але... — пробую я ще щось промимрити, та Ольга вже забуває про мою присутність і знову повертається до своїх думок. Вона морщить лоб, щось згадуючи і щось придумуючи.

Кілька хвилин ми йдемо мовчки. Власне, іде Ольга, а я товчусь позаду, забігаючи то з лівої, то з правої руки.

Нарешті, відчайвшись, я вдаюся до останнього:

— Розумієте, я так і думав писати роман сам, але поскільки мені зараз треба спішно виїхати... мене викликають телеграфом... і я б хотів... до того часу, як я повернусь...

— Ах, ви виїжджаєте! — нарешті, звертає Ольга на мене увагу. — Це дуже добре. Я тоді зможу спокійно зосередитись над зібраними матеріалами і як слід розробити їх. А то наші з вами прогулянки відволікають мою увагу, і я марную безліч часу... А незабаром мені треба братись до нових експериментів над Демидом...

Виїздив я вранці на світанку.

Я приволік до автобусної зупинки чемодан, портплед і друкарську машинку — все моє майно. Знявши капелюх, я витер піт і прихилився до акації, замруживши очі. Вранішнє сонце вже підбивалось ген над степом і припікало мою непокриту голову. Але я не зважав. Думки мої, вся моя істота були зосереджені зараз лише на одному — прийде чи не прийде Ольга? Бо вона пообіцяла прийти проважати мене до автобуса. Прийде, чи, може, черговий вранішній аналіз Демидових оксалатів не залишить їй на це п'яти хвилин вільного часу? А коли прийде, то чи спитає — чому це, виїжджаючи на кілька днів, я беру все своє майно — і чемодан, і портплед, і машинку? А якщо спитає, то чи сказати, що я вирішив виїхати на зовсім? А якщо сказати, то чи викаже вона з приводу цього жаль? А коли викаже і попрохає повернутись, то — повернутись чи просто не їхати?

— А! — раптом розітнулось біля самого мого вуха. — Ти вже тут?

Я розплющую очі. Переді мною стоїть Демид. Демидові я не казав нічого про мій від'їзд, бо, як бачите, і сам не був певний, що він відбудеться.

— Так, значить, ти таки їдеш? — плескає Демид мене по плечі. — Ну, що ж, бувай. Щасливої дороги! А он і автобус підкочує. Я зараз виберу тобі місце зручніше, щоб тебе не закачало в дорозі. І перевірю, чи справна машина. Щоб не трапилось ще аварії. Ти гляди, не простудись, не висувайся з вікна, не пий сирої води. А як снідатимеш на станції, неодмінно помий перед тим руки...

Я не слухаю навісне Демидове турботливе блягузкання і дивлюсь просто перед собою. Бо просто передо мною стоїть Ольга. Вона прийшла разом з Демидом, навіть під руку з ним. І вона пояснює оце мені:

— Демид якраз нагодився. Він саме приніс вранішній аналіз і взявся мене проважати. Моціон йому дуже корисний. А він і не знав, що ви виїжджаєте. Він так жалкує, що ви виїждите. Ви добре впливали на нього, ви розважали його і не давали йому зосереджуватись на своїх хворобах...

Ольга говорить все це швиденько, скоса позираючи на годинник на руці. За п'ятнадцять хвилин їй вже треба бути в санаторії. На мої чемодани, портплед і машинку вона

не зважає. Автобус вже наповнюється народом, і шофер гуде, запрошуючи не баритись.

— А оце,— хапаюсь я мерщій,— мій чемодан. Це мій чемодан, Ольго,— кажу я.— Це всі мої речі. І портплед, і машинка, і чемодан...

Серце мое стискається, в грудях холодне, руки тремтять. Я чекаю, щоб Ольга спитала. Спитала, чому я забираю з собою всі мої речі. О, спитай! О, спитай! — молюся я.

— Це всі мої чемодани,— благально шепочу я.

Нарешті Ольга звертає увагу і на мої речі.

— Який гарненький чемодан! — привітно каже вона.— Де ви його купували? Але ж чому ви не кладете його в автобус? Глядіть, ще забудете, тоді доведеться повертатись!

Світ туманіє довкола, і ясний день обертається в чорну ніч. І в цьому нічному мороці я бачу, як Демид метушливо й запобігливо хапає мій чемодан і намагається волокти його до багажного місця. Але я чую, як Ольга гукає йому, перехоплюючи його руку:

— Демиде, що ви робите? Вам не можна підіймати важких речей. Ви маєте нахил до гили! Він же може це зробити сам.

Ну, звичайно, я можу це зробити сам.

Я хапаю в праву руку чемодан, в ліву портплед, машинку — зубами, і мерщій тиснусь до автобуса. Шофер гуде настирливо, і треба поспішати. Ольга вже виймає з кишені хусточку, щоб помахати мені, коли, прощаючись, я визирну з вікна. Але я не визирну — хай знає, що я не визирну!

Одначе, всівшись, я насамперед визираю.

Ольга з Демидом стоять об руку, і Ольга позирає на годинник. Її голова так близько від вікна, що, коли б перехилитись, то на прощання ми можемо навіть поцілуватись. Шофер дає гудок і включає мотор. Зараз автобус рушить.

Я перехилияюсь через підвіконня, і на секунду, на якусь мить мене затуманює аромат Ольжиного волосся. Я заплющуюся, витягую губи — і Демид зразу влучає в них своїми губами. Апетитно він цмокає мене на прощання. Потім його губи ковзають вздовж моєї щоки і потрапляють мені в вухо — бо саме цієї секунди шофер дав газ і відпустив гальма. Машина здригається і рушає з місця. Але Демид ще встигає швиденько прошепотіти мені на вухо:

— Слухай! Ти можеш собі уявити, що всю цю історію з пальцем я просто собі вигадав? Га? Правда, здорово?

Автобус покотив.

І рука моя так і лишається піднесена вгору, немов для страшного удару. Але під акацією тріпотить щось біле — то, значить, Ольга махає мені на прощання хустинкою — і я використовую мій жест для того, щоб помахати їй у відповідь.

Але вітрець уже розвіяв клуби синього бензинового диму, і я бачу, що помилився. Помахи білої хустки — то зовсім не були прощальні привіти мені. То Ольга обмахує лице Демидові, що так розгарячився, метушившись біля мого чемодана. Дорога повертає за ріг, і я ще встигаю побачити, що Ольга держить Демида за руку і уважно дивиться на годинник. Вона рахує йому пульс...

ДИПЛОМНА РОБОТА

Північний підступ до Таранівської переправи держав підрозділ лейтенанта Оксенкова. І вся оборона переправи — від командира до останнього бійця — була спокійна: на рубежі Оксенкова фашисти не пройдуть. Власне, саме тому й виставлено на північний підступ підрозділ Оксенкова, що ні в якому разі не можна було підпустити німців до Таранівської переправи.

Таранівська переправа в цю хвилину важила надто багато: це була остання переправа в нижньому плінні Дінця, якою могли вийти на східний берег частини південної групи. Річкові береги стискували тут пагорками піщаний перекат — танки, артилерія й обози йшли через понтони, кавалерія і піхота брели міліною. Повітря над Таранівкою пильнували зенітники, з заходу переправу загороджувало пасмо крейдяних горбів, з півдня підступали непрохідні плавні, і лише з півночі зостався прохід — між крейдяними згір'ями та береговими урвищами. Це був тісний прохід, ворожі танки могли пройти тільки по два в ряд, але, прохопившись тут, вони відрізали б переправу від перевалів, якими проходили радянські частини. На випадок прориву прохід був точно пристріляний артилерією оборони, а на вогневий рубіж висунули підрозділ лейтенанта Оксенкова.

Певність за підрозділ лейтенанта Оксенкова не була безпідставна. Лейтенант Оксенков вже не раз демонстрував своє уміння в обороні: його підрозділу доводилось стримувати і скажені нальоти мотоциклістів, і наглі танкові удари, і навальні атаки автоматників. Оксенкову трап-

лялося стримувати і роту, і батальйон. А в херсонських степах шість його кулеметів прикували до себе цілий полк спішеної угорської кавалерії і тримали його прибитим до землі сорок хвилин, аж доки фланговим ударом він не був відрізаний і вирубаний кубанськими козаками.

Та не лише висока майстерність керування обороною відзначала лейтенанта Оксенкова. Оксенков був людиною і видатної мужності: за ним не було невиконання доручених йому операцій, він ніколи не залишав визначеного йому рубежу, а на особистому рахунку мав чимало німецьких танків, розстріляних в упор або знищених пляшками з пальною сумішшю.

Тепер — на тринадцятому місяці війни — вже ніхто не дивувався з того, звідки в лейтенанта Оксенкова — за мирного часу студента географічного факультету — такий командирський хист, така вояцька кмітливість і така хоробрість. Тепер усе це можна було приписати військовому досвіду та бойовому гарту бійця, що цілий рік не виходив з-під ворожого обстрілу. Але перших місяців війни бойові успіхи і відвага студента Оксенкова привертали до себе увагу і викликали загальне захоплення. Тоді в сутулій постаті, в великих рогових окулярах, у задумливому і розвіяному погляді молодого лейтенанта було забагато мирного, студентського. Навіть пілотка без хвацького залому набакир, гімнастворка горбом та трохи обвислий пояс зраджували в Оксенкові людину ніяк не військової професії. Такими бувають книжники і кабінетники — наукові робітники — коли їх зненацька відривають від любих колб і реторт, логарифмічних лінійок чи діаграм та раптом примушують держатися строю, марширувати лівою-правою чи тягтися перед уперше баченими, незнайомими людьми тільки тому, що в них на петличках більше на одну геометричну фігурку.

А втім, дещо з колишнього академічного життя неспроможні були вибити у лейтенанта Оксенкова ні муштра, ні похідне життя, ані бойовий гарт. Оксенков і в Карпатських заслонах, і на переправах через Дніпро, і в оборонних боях через усю Україну зостався таким же пристрасним географом, яким був у кабінетах і аудиторіях географічного факультету. Війна захопила Оксенкова на порі, коли він саме закінчував свою дипломну роботу, і ніколи — навіть у битві під Пересічною, де поліг до останнього бійця весь підрозділ танкових винищувачів, а сам

Оксенков вийшов просто з-під п'ят десанту автоматників оглушений, контужений, поранений і в розпанаханому одязі — навіть у цьому бою Оксенков не залишав думки про свій диплом. І коли траплялось командирові робити лейтенантові Оксенкову зауваження за нараження на небезпеку, перепускання ворожого танка через себе, щоб запалити йому хвіст, вихід з окопу назустріч автоматникам, щоб розметати їх гранатами, або переміну вогневої позиції під самісіньким носом бронемашини, — лейтенант Оксенков тільки червонів.

— Глядіть, Оксенков! — суворо казав командир. — Так і загинути дурно можна!

— Прошу пробачити, товаришу капітан, — відповідав Оксенков, і на вустах його з'явилась ніякова усмішка, — але мені гинути ще не час. Мені ще треба закінчити дипломну роботу.

Тема дипломної роботи Оксенкова була «Степові ландшафти північного Тянь-Шаню». Покінчити мерщій з військовою, перемогти і повернутись до укоханого діла та віддатись йому цілком на все життя — така була мрія Оксенкова.

Оксенков був пристрасним і ревним поклонником своєї географії. На нічних бівуаках в його збудженій уяві виникали хвилюючі і спокусливі образи розкішних міжгір'їв та таємничих ущелин велетенських і урочистих «Небесних Гір»; в марші під час переходів широкими і рівними українськими степами назустріч Оксенкову пливли чарівні й суворі Тянь-Шаньські кряжі, порослі хащами диких лісів або вкриті роздолими альпійськими луками; на вогневому рубежі — за ворожими позиціями раптом вставали перед ним величні і сліпучі верховини Хан-Тенгри. Вони ще не були здобуті, не були відкриті всесвіту, і це саме географ Оксенков мав водрузити на них прапор радянської науки. Але ревності Оксенкова до предмета свого обожнювання були не з тих ревностей, які насамперед відзначаються власницькою, скнарською неподільчивістю. Оксенков не був скупим і черствим жерцем науки. Нелюбов чи неухважність до предмета його пристрасної любові він сприйняв би за особисту образу. Як пристрасний любовник уміє і може говорити тільки про даму серця, так і Оксенков вмів і міг говорити тільки про свою географію. І тому елементарні знання про рельєф, ґрунт, опади, клімат, флору і фауну північного Тянь-Шаню мали всі вищивувачі танків

підрозділу лейтенанта Оксенкова. Вони мали цілком докладні відомості про граніти, сієніти, кристалічні сланці, палеозойські вапняки та інші породи геологічної структури суворих Тянь-Шаньських надр. Поранені, які розійшлися по госпіталях республіки, рознесли з собою розповіді про те, що водиться в Тянь-Шані і «кам'яний баран» з величезними, важкими рогами, і гірський козел з сорокасантиметровою бородою, і швидка косуля, а також олень-марал, названий тут ізюбром — з дорогоцінними пантами, з яких виварюються цілющі і життєдайні ліки. І особливо дивувало цілу дивізію, що в хащах азійських гір поміж таких лютих хижаків, як сніговий барс, червоний вовк та чорний ведмідь, спокійно уживається зовсім мирний на вдачу, майже свійський індик.

Своє майбутнє Оксенков знав точно: він докінчить дипломну роботу, стане географом-розвідником, об'їздить всі землі і океани, загляне до найглухіших закутків світу — світу, якого він ще не знав, але який покохав без міри. І жити на цьому світі він жадав мирно. В ім'я цього треба було покінчити з війною якнайшвидше!

Діставши наказ вийти на північний підступ да Таранівської переправи, лейтенант Оксенков прийняв посилений вогневий припас, проінспектував протитанкові рушниці — і висунувся з своїм підрозділом на вогневий рубіж. Винищувачі швидко замаскувались і причаїлись у своїх гніздах. І зразу ж довелося приймати першу атаку.

Фашисти атакували п'ятьма танками. Лейтенант Оксенков підпустив танки на двісті метрів і вдарив з протитанкових рушниць. Один танк запалав і залишився на місці, інші повернули навітікача.

Танки зникли за вигорбом степу, але за п'ятнадцять хвилин з'явилися знову, і знову їх було п'ять. Вони розосередилися і пішли півколом. Коли танкова лава наблизилась до зони, засіченої артилерією оборони, Оксенков телефонував на батарею. Радянські снаряди захарамаркали через голови винищувачів, і два німецькі танки вибухли, решта почала маневрувати. Але прохід поміж пагорками був тісний, танки заважали один одному, повертались боком, і винищувачі Оксенкова підбили ще один. Другу атаку теж відбито. Оксенков телефонував на батарею, давши дистанцію, щоб наблизити зону обстрілу до його траншеї. Тепер вогневий заслін нашої артилерії був зразу за переднім краєм рубежу Оксенкова.

Німецькі снаряди розривались на перевалах між крейдяних схилів, німецькі бомбардувальники раз у раз пікірували на переправу, танки з автоматниками рвалися у північний прохід. Коли б німці зібрали всю свою танкову силу в один удар, і коли б цей танковий кулак підпустити зовсім близько, в найвузжче місце тіснини, де залягав раз підрозділ Оксенкова, а тоді вдарити на це місце гарматним огнем оборони,— можна було б враз знищити всю танкову силу противника. Але німці атакували групами — вони щадили свій танковий парк, сподіваючись зломити впертість невеличкого протитанкового заслону.

Атаки на підрозділ Оксенкова йшли одна за одною. Проміжків вистачало лише на те, щоб оглянути рушниці і підтягти вогневий припас. Якщо після того зоставалось ще кілька вільних хвилин, Оксенков дозволяв бійцям перекурити, а сам починав розповідати про Тянь-Шань. Країна Небесних Гір була, виявляється, сповнена чудесних і химерних несподіванок. На Тянь-Шаньських висотах, наприклад, траплялись звичайні українські ховрахи, а в улоговинах або над альпійськими луками раптом з'являлись хмари звичайної низинної сарани. Степові елементи подибувались у системі Небесних Гір на величезній височині. Ці гори утворювались поступово — підіймався цілий розлогий степ, уламувався, знов підіймався вище, і гірськими схилами ставала колишня степова рівнина.

— Де ж вона є, ця чудесна країна? — поцікавився хтось з бронebійників, потягуючи з кулака цигарку і позираючи одним оком на обрій степового вигорбу, звідки з'являлись німецькі танки.

— На південному сході нашої країни... — відповів Оксенков, не одриваючи бінокля від очей. Потім трохи сумно додав: — ...нашої країни, що прийняла на себе огонь фашистських паліїв війни...

Він хотів додати ще щось, але з-за степового вигорба раптом з'явилися чорні залізні потвори, і Оксенков закривав у телефон, просячи огню у батареї.

До вечора підрозділ лейтенанта Оксенкова відбив ще кілька атак. На підступах до проходу, поміж крейдяними згір'ями, лежало бруктом півдесятка фашистських машин. Але й підрозділ Оксенкова зазнав великих утрат: більша половина обслуги була вибита, а в решти, яка ще держалась при зброї, не зоставалось жодного не пораненого. Оксенкову скаллям снаряда зірвало шолом і розкраяло

шоку, запальною кулею опекло плече. Та з оборони пере-
прави не могли подати заміни, не могли й підкинути сві-
жих бійців: від артилерійського обстрілу та пікірувальни-
ків оборона втрачала ще більше. А на шляху між
крейдяними пагорками все гуркотіло та гуркотіло: прохо-
дили тили дивізії, евакуювали поранених, рятували мирне
населення. Не можна було підпускати німців, не можна
було віддавати переправу — треба було боронитись далі.
Треба було воювати, і хто його знає, коли прийде кінець
війни, настане мирний час і стане змога закінчити дипло-
мну роботу.

Коли вечірній смерк почав сунутися з-за північного го-
ризонту, знову почувся зумер телефону: командир оборони
повідомляв Оксенкова, що триматись доведеться, очевид-
но, цілу ніч і що цим разом висилаються Оксенкову остан-
ні ящики вогневого припасу.

— Підпускайте близько, — наказав командир, — і стрі-
ляйте тільки в лоб і напевне. Кожний постріл повинен від-
бити один танк.

Оксенков наказав бійцям приготувати пляшки з паль-
ною сумішшю: він стрілятиме в лоб, але доведеться, ма-
буть, добивати з хвоста.

Та телефон зразу знову забринів, і командир повідо-
мив: противник стягнув всі танки в кулак і, очевидно, про-
буватиме прохопитись проходом одним ударом, поки не за-
пала ніч.

І ледве він закінчив, як у небі розляглось гудіння, а
слідом дике вищання пікірувальних бомбардувальників. Тіс-
нина, де залягали бійці лейтенанта Оксенкова, раптом за-
гриміла страшним гуркотом і запалахотіла вогнем. Пікі-
рувальники бомбардували на цей раз не переправу, а
заслін лейтенанта Оксенкова. Фашисти вирішили знищити
заслін і по його трупах прохопитись до переправи. Танки
нагло виринули з-поза степового вигорба. Повним ходом
на бійців Оксенкова йшло не менше десятка фашистських
машин.

Обтрушуючи землю, помахуючи головою, щоб перемог-
ти хвилину оглухлість, Оксенков виліз з своєї нори і роз-
дивився. Результати нальоту пікірувальників були страш-
ні: довкола по тіснині були тільки груді землі, тільки купи
крейди, тільки безлад і хаос і де-не-де з-під брил землі
стирчали дула потрощених протитанкових рушниць, лафе-
ти кулуметів, пошматовані мертві тіла бійців. Живих у під-

розділі лейтенанта Оксенкова, крім самого лейтенанта, не було. На вигук Оксенкова із зруйнованих траншей голосу не подав ніхто.

А втім, зразу ж Оксенков почув живий голос: з його бліндажа настирливо бринів телефонний зумер. Оксенков ухопив трубку і пізнав голос командира оборони. Командир запитував про результати удару пікірувальників і повідомляв, що танковий кулак наближається.

Оксенков добре бачив і сам: танки якраз проминали зону артилерійського обстрілу, один вибухнув, інші сунули далі. Їм зоставалось до траншеї якихось п'ятсот метрів, зона артилерійського обстрілу зараз буде пройдена і зостанеться тепер єдине — закидувати її пляшками з пальною сумішшю. І робити це треба Оксенкову самому — одному проти цілої навали.

Оксенков був сам один у хаосі глини і крейди, металу і мертвих тіл. Він зможе підпалити один танк, ну, два, а решта тісною купою навалиться на траншею, розчавить повзунами його тіло, вдереться у тіснину і прискочить до переправи. Єдине, що може зробити ще Оксенков, це вийти з окопу і побігти назад до своїх — він встигне зникнути за крейдяними схилами і добігти до переправи.

Оксенков слухав командира і погано чув його мову, руки Оксенкова присувалися ближче до пляшки з пальною сумішшю, очі не могли відірватися від ворожих машин — танки збивались тісною колоною. І Оксенков думав про те, що коли б у ту хвилину, як вони будуть тут, у тіснині, вдарити по них вогнем гармат, то передні завалилися б, задні посунули б на них — утворилася б страшна пробка, і коли б довбати далі артилерією це місце, то навряд, щоб бодай одному з танків пощастило винести цілими свої повзуни. Оксенков відключився від командира і подав на батарею:

— Огонь на мене! Давай!

І Оксенков мерщій припав у глибині траншеї саме тієї секунди, як ніс головного танка з'явився над його головою. Оксенков замахнувся пляшкою, заміряючись уразити в хвіст. Але тієї секунди страшний гуркіт струсив повітря окіл, і широке черево танка стало над головою Оксенкова залізним, недвижимим дахом. Чільний танк був зразу підбитий снарядом нашої артилерії: батарея перенесла вогонь на лейтенанта Оксенкова.

Батарея біла п'ять-шість хвилин. Грім вибухів, скрегіт потрощеного металу, одчайдушні людські зойки заповнили вщерть тіснину, заглушили оборону переправи, залунали ген на перевалах між крейдяними згір'ями. Передні танки стали сторч, задні з розгону налітали просто на них, зверху наповзали ще інші. Артилерійський обстріл довбав простісінько в цю пробку, і грізні сталеві машини в огні, в страшному гуркоті обертались на купу палаючого, димкого брухту. Вцілілі машини мерщій повертали назад. Фашистська піхота, що чимдуж поспішала за танками, спинилась, заметушилась і теж покотилась назад — за рятівничий пагорок. Загибель могутнього танкового кулака викликала паніку: без танкового авангарду піхота була безсила, нездатна пройти крізь тіснину і здобути переправу.

Нарешті огонь батареї вщух. Палахотіло й димилось кладовище фашистських танків. З-між завалів потрощеного й покорченого заліза, з глибини траншеї з'явилась маленька квола людська постать. Шматки одяжі були на ній закурені, волосся спалене, підламувались покалічені ноги. Постать вибралась на рівну землю, лягла і посунулась плазом.

Потім таки звелася знову і — згорбившись, сутулячись, похитуючись і затинаючись — пішла до переправи.

Зв'язок урвався, телефон не працював — лейтенанту Оксенкову доводилось передавати донесення особисто.

ЧЕМПІОН

Коли рішення було прийняте, коли план був детально розроблений і коли стало зрозуміло, що виконати завдання не зможе ніхто, хіба що Сашко, Старий звелів покликати Чемпіона.

— Покликати Чемпіона!— наказав начальник штабу, трохи відхиливши парус, що звисав над входом до печери.

— Чемпіона до командира!— гукнув вартовий кудись у нічний морок надбережжя.

— Чемпіона!— підхопив хтось віддаля, коло самої води.

— Чемпіона, Чемпіона!— покотилось тихою луною над пляжем, ледве пробиваючись крізь шелест прибою — ген під прибережні скелі, кудись у чагарники.

— Єсть, Чемпіон! — обізвався зовсім зблизька хрипуватий юнацький голос, і на піску перед печерою, де пляж трохи яснів проти щедрого зоряного неба, з'явилась невиразна присадкувата постать.

— Зайди, — дозволив вартовий і відступив на крок.

Постать відхилила парус і шмигнула в коротке, жовтаве світло розколин. Світло в розколіні зразу зникло. Парус став на місце, і знову над пляжем запала рівна, майже непроглядна темрява, спокійна, майже непорушна тиша. Тільки нечітко бовваніли над водою уламки бескетів та негрімко шурхав прибій.

Печера була тісна, низька та неглибока — в ній вистачало місця тільки на трьох, і в цю хвилину в ній і сиділо якраз трое: командир, комісар і начальник штабу. Командира прозивали Старим, дарма що був він тисяча дев'ят-

сот сімнадцятого року народження і тільки цього року відбув строк в армії. Комісара досі кликали Юнгою, дарма що юнгою він був ще за часів панцирника Потьомкіна, в громадянську командував червоною канонеркою, а після того двадцять років промишляв у риболовецькому колгоспі. Начальник штабу був разом і начальником підривної команди, бо постарів він на посаді піротехніка в театрі опери і балету, за що й мав у загоні прізвисько «Піротехнік». Юнакові, що зайшов до печери, місця вже не було, і він зостався при порозі, якщо доречна мова про якийсь там поріг у печері. Його спина горбом випнула парус.

Старий, Юнга і Піротехнік мовчазно й суворо роздивлялись на юнака.

Чемпіон стояв похитуючись, виставивши наперед плече, позирав на всіх скоса, ніяково струшуючи чубчиком, неначе зухвало підморгуючи. Чемпіон був достоту схожий на всі свої фотографії, а фотографій він мав колись безліч — і в профіль, і анфас, і моноклем, і чільним ракурсом — він готував їх на той час, коли його фізіономія закрусує на перших сторінках всієї світової преси, готував методично і завбачливо: щоб можна було непохибно позначити під кожною «Чемпіон змалку», «Чемпіон замолоду», «Чемпіон перед, в час і після нового рекорду». Всі ці фотографії довелось зав'язати у вузлик, прив'язати до нього каменюку і потопити на дні Балаклавської затоки. І це було найбільше горе, якого прийшлося зазнати юнакові за своє коротке життя. Зоставалось якийсь час ще одне фото, всього два на три сантиметри — стандартна картка для посвідчення особи, наліплена і проштемпельована на щойно одержаному першому у його житті паспорті. Але й паспорт довелось поховати у хвилях Керченської протоки. В тому паспорті значилось, що зображена на фото особа є Олександр Карпович Голубенко. Та, за молодим віком, до означеної особи приставало лише коротке «Сашко», тільки на «Сашко» з незвички він забував озиватись, бо навіть рідна мама кликала його «Чемпіон». Стихією його була вода, а спеціальністю — плавання стилем кроль, стилем брас, на відстань, на час, наввипередки і на витривалість. З восьми років він ловив рибу, з чотирнадцяти був бійцем у загоні рятування на водах.

— Ось що, — весело сказав Старий, — доведеться тобі, Чемпіоне, показати клас у світовому масштабі!

— Єсть, показати клас! — по-моряцькому охоче озвався Чемпіон, і це «клас» пискнуло півником, бо голос у Чемпіона якраз переламувався з дитячого ганебного дисканта на поважні баритональні регістри. Писклявий зойк уразив у самісіньке серце гонористого Чемпіона, і він густо зашарівся й спохмурнів. Далі він уже стежив за собою і висловлювався неголосно, пильнуючи низьких, басових нот.

— Ти про танкер-субмарину, може, чув? — сумно поцікавився Юнга.

— Мама рідна! — образився Чемпіон. — Тільки ж про це й мови!

Старий весело засміявся, Юнга похмуро зітхнув, Піротехнік збуджено засовався на своєму камені і мрійно прошепотів:

— Давай висадимо в повітря. От буде ефект!

Чемпіон відчув, що його запрошено для поради, і це лестило його юнацькому гонору. Він прокашляв, щоб намацати в горлі низькі ноти, і солідно зауважив:

— У нас же ні водолазів, ні скафандрів, а це ж таки субмарина!

— Треба! — в один голос сказали Старий і Юнга. — З того боку просять і всі дані подали. Вирішення прийнято, план розроблено. Що з того, що субмарина?

«Танкер-субмарина» — це, певна річ, сказано надто претензійно. Ні про танкер, як такий, ані про субмарину, як таку, а тим паче про субмарину-танкер, мови не було: здається, наука і техніка ще такої проблеми не опанували, а коли й опанували, то до Кримського узбережжя це не дійшло. «Танкер-субмарина» то був лише умовний термін. Справа стояла простіше. На косі, що загинала в море серпом, німці розташували свій аеродром. Саме з цього аеродрому знімались бомбардувальники, які штурмували фронт, руйнували комунікації в радянській підфронтівій смузі, тероризували радянські прифронтіві міста. Радянська авіація вже не раз громила німецькі машини на землі і запалювала запаси пального, щоб паралізувати аеродром. Німці ніяк не могли заховати свої бензосховища під землю, бо ґрунт на косі був кам'янистий, і ніяка сила вибухових речовин нездатна була пробити товщу скель. Тоді німці перенесли свої цистерни на морське дно. Вони затопили величезний газгольдер, налили його бензином, а під хвилями пустили нафтопровід до аеродрому. Радянські бомбардувальники з'являлись над морем ніч у ніч і

бомбували глибинними бомбами затоку, але ж під ногами в радянських повітряних бійців залягала тільки водяна пустиця, і годі було взяти точний приціл на те місце, де був занурений газгольдер. Радянські бомбардувальники пікірували на воду, але годі було розпізнати між хвиль маленький буйок — єдине, що відзначало місцезнаходження проклятого «танкера-субмарини»!

І от партизанський загін Старого — загін рибалок і моряків, — що оперував по приморських німецьких тилах і був зараз в кількох кілометрах у тилу німецького аеродрому, одержав з того боку фронту вимпел: сьогодні о третій вночі радянські бомбардувальники знову пікіруватимуть на підводне бензосховище, і партизанському загоні ставиться завдання виставити над газгольдером вказівний огонь на воді.

Старий зареготав, діставши вимпел, — нездійсненність наказу була очевидна. Виставити огонь у морі за десять кілометрів від партизанського берега, але всього в півтисячі метрів від німецької берегової охорони! І щоб цей огонь горів під самісіньким носом у німців, аж поки прилетять радянські бомбардувальники! Юнга сумно зітхнув і понуро обложив весь світ великим матроським закрусом. Піротехнік схвильовано заметушився: такої неправдоподібності йому не траплялось бачити навіть у театрі опери та балету. І він негайно запропонував спосіб реалізації: засвітити на буйку звичайну п'ятиватну електричну лампочку від невеличкого восьмивольтового акумулятора, зануреного біля буйка на поплавцях. А щоб німецька охорона не примітила вогника у воді, Піротехнік брався вмістити лампочку в непрозорому конусі: він кидатиме світло тільки вгору до радянських бомбардувальників, а німецьким дозорам на березі нічого не буде видно. Звичайно, вогник між хвилями могли помітити і німецькі літаки, але тут нічого не поробиш, треба йти на ризик — на війні не може бути повної гарантії успіху. Важно лише, не гаючи ні хвилини, протягом цих кількох годин доплисти через десять кілометрів затоки до німецького берега, встановити акумулятор, засвітити незадовго до третьої лампочку — і мерщій навітікача!

— Можливо таке принципіально? — поцікавився Старий.

— І Ламанш люди перепливали... — ухильно прошепотів Чемпіон і зблід.

— Еге, перепливали! — скептично процідив Юнга.— Якась там однісінька англійська пані! Перепливали!

— Відома спортсменка,— спробував реабілітувати англійську леді майбутній світовий чемпіон, походженням з Великих Фонтанів Одеси.

Піротехнік захвилювався:

— А хіба нам плисти цілим загonom? Один попливе і зробить світловий ефект!

— Скільки кілометрів через Ламанш?— знову поцікавився Старий.

— Щось із сорок,— сказав Юнга.

— А ти скільки плаваєш, Чемпіон?

Чемпіон зніяковів і зашарівся:

— Дванадцять плавав. Десять — це мені плювають...

— Треба ж двадцять,— знову в'ївся Юнга.— Туди і назад.

Чемпіон глибоко зітхнув і одвів очі набік:

— Назад можна й помаленьку. Поспішати нікуди. Полежу на спині, перепочину і далі.

— Не замерзнеш? Корчі не візьмуть?

Чемпіон презирливо чвиркнув крізь зуби. Чи бачили ви таке? Його візьмуть корчі! Що він — баришня з санаторію «Ластівчине гніздо»? Звісно, на всякий випадок можна прихопити з собою ніж: скорчить — штрикне ногу, спустить крові, і... немає корчів.

— Накажіть,— сказав Чемпіон басом,— видати багато якогось товшу, щоб намаститися мені з ніг до голови: добрий товш гріє у воді, як шуба! Дозвольте прив'язати до пояса термос теплого сквирського вина. І шоколаду добре було б — підживляться.

— Шоколаду зас! — сумно зітхнув Юнга.— Гастронома поблизу нема. Огірки є солоні, капуста, капуста квашена, бринза.

— Не годиться,— авторитетно заперечив Чемпіон, радий попишатися з своєї ерудиції.— Потрібно страву поживну, калорійну, вітамінозну, але не обтяжливу для шлунка, а надто для тонкої кишки. Щоб не було завороту кишок і такого іншого.

— А коров'яче масло тобі не підійде? — поцікавився Старий.— Вчора хлопці принесли з берега.

— Самий раз! — зрадив Чемпіон.— Вершкове масло необтяжливе, поживне, калорійне і вітамінозне!..

Чемпіон знав напам'ять всі можливі раціони для плавців на відстань. От коли б ще міцної чорної кави або кока-кола!

— А що воно таке, кока-кола? — підозріливо подивився Юнга.

— А хто його знає, — признався в своєму невіданні Чемпіон. — По журналах читав, якась американська штука.

— А! Знову про другий фронт! — розсердився Юнга. — Обійдешся нашим маслом.

— Шлюс! — весело резюмував Старий. — Став, Чемпіоне, світовий рекорд — і амба!

Вчотирьох вони вийшли з печери і зразу взялись готувати Чемпіона. Був тільки початок літньої ночі — було темно, тихо, ледве шурхав прибіій — до третьої години було ще далеко. Чемпіон роздягнувся. Його молоде, сухорляве й м'язисте тіло щедро намастили дельфіновим товшем, підперезали ремінцем і до ремінця підв'язали ніж, термос з теплим червоним вином і банку з коров'ячим маслом. Піротехнік приніс лампочку з конусом і автомобільний акумулятор.

Чемпіон глянув на акумулятор і зблід:

— Не годиться! — скрикнув Чемпіон, і голос його знову зірвався півником. — Потону на другому кілометрі.

Автомобільний акумулятор важить кілька кілограмів. Пласти з таким грузом за десять кілометрів було божевіллям.

Піротехнік збентежено занімів. Старий і Юнга замовкли розгублені. Чемпіон схвильовано сопів. Тихо шурхав прибіій. Гарчав і примовкав маленький динамоміхтарик у руці вартового, яким освітлювано всі приготування в далеке плавання Чемпіона. Гарчання дужчало, і тоді яскравий промінь світла падав на чотирьох зодягнутих і відсвічував зеленими тінями. Гарчання примовкало, і тоді всі чотири постаті зникали в пітьмі.

Чемпіон взяв вартового за руку і притяг ручний динамоміхтарик до себе:

— А цей хіба не годиться? — пошепки запитав він.

— Кволе світло? Не побачать у воді згори?

— Мабуть, не побачать, — зітхнув Піротехнік. — І взагалі не годиться: він уже мерхне, коли не тиснути до лоню, він же горить тільки в руці...

— Як так — не побачать? — обурився Юнга. — З Ай-Петрі на Яйлу подавали сигнал! По прямій мало не кіло-

метр! А в Севастополі через бухту азбуку Морзе висвітлювали.

— Правильно! — радісно констатував Старий.— За п'ятсот метрів даю гарантію! Тільки ж не цей, а звичайний кишеньковий з батарейкою. За який час вигорає батарейка?

— За дві години,— захвилювався Піротехнік.— А треба не більше, як двадцять хвилин, поки він трохи відпливе. Найбільше півгодини — і буде ефект.

Звичайний кишеньковий ліхтарик був принесений і замотаний риб'ячим пузирем. Було вже по одинадцятій, проплисти десять кілометрів Чемпіон брався за дві — дві з половиною, на край три години, але на всякий випадок годилось вийти в море зарані.

— Ну, Сашко,— ніжно обійняв Чемпіона і вимастився з голови до ніг в дельфіновий товщ Старий,— даю старт!

— Віддай кінці! — поцілував Чемпіона Юнга.

Чемпіон глибоко зітхнув, увійшов у воду, але зразу ж вийшов назад і взяв з рук вартового динамоміхтарик.

— Візьму, на всякий випадок...

Потім неголосно зойкнув і шубовснув у воду. Чорною кулею мелькнула за прибоєм голова і зразу ж розтанула в чорній пелені моря.

Старий, Юнга, Піротехнік і вартовий стояли не ворущачись на піску і напружували зір, напружували слух з усіх сил — дарма, вони не могли нічого ні побачити, ні почути: тільки шурчав прибій, тільки чорніла тареля моря, завмерлого в штילі.

«Мама, мама, что мы будем делать,— почувся раптом з темряви моря негучний, тремтливий фальцет,— когда настанут зимни холода, да, да, да! У тебя нет теплого платочка. Точка! У меня нет зимнего пальта...»

Шурхіт прибою ковтнув спів, і море затихло остаточно.

Чемпіон плив, міняючи кроль на брас. Коли він відчував, що позаду zostався ще один кілометр, він лягав на спину і кілька секунд відпочивав. Тоді величезним склепінням вставало над ним темне, щедро зазоряне небо. Зиб похитував щупле тіло юнака, і здавалось, що хилитаються високо над ним зорі, планети й світи. Він був один в розлогій пустелі моря, здавалось, що він zostався сам на всьому світі, і цей світ був такий просторий, такий величезний, такий неосяжний думкою, що робилось страшно і хотілось

мерщій заспівати на весь голос, щоб відігнати почварливе почуття жаху. Таємний світ уночі, він ще таємничіший, коли поблизу нема нікого, і ти сам, але безмежним стає відчуття таємничості, коли ти зостаєшся поночі віч-на-віч з могутньою стихією.

Але Чемпіон не був зроду схильний до філософування і розмірковував зараз про речі зовсім конкретні. Кінець кінцем це був непоганий тренаж! Десять кілометрів туди, десять назад. Хіба за мирних обставин він одважився б одразу на таке? Потрібно було ще два-три роки доброї підготовки. Севастопольську бухту він перепливав і раніш. Тепер він сміливо може переплисти і Геленджицьку затоку. А там — і з Керчі на Тамань. А тоді прийде час і на Ламанш, і на Па-де-Кале. От, їй же богу, за кілька років він поставить таки нечуваний світовий рекорд і подасться через Адриатичне море!

Коли термос був уже напівпорожній, Чемпіон раптом виразно розпізнав проти себе на сході ламаний обрис берегового обр'ю. Схід ще не яснів, але контури проти сходу вже можна було роздивитись. До зазначеного берега залишалося не більше як кілометр. Отож, ще метрів з п'ятсот, і треба шукати буйка. Чемпіон таки трохи спав на силах: з'явилась задишка, поламувало м'язи рук, задерев'яніли м'язи на попереку, неспинно тремтіло щось швидким живчиком на правому боці і на скроні. Чемпіон полежав на спині хвилин зо три, проковтнув грамів з двісті масла, ще грамів сто вина — і кинувся швидким брасом: шуба з дельфінового товшу не була парка, і дедалі дужче пронизував з ніг до голови майже неспинний, майже смертельний дроз. Водний спорт, коли його забагато, таки дуже огидний...

Але тепер Чемпіон уже непохибно знав, що схід справді яснішає, бескети узбережжя він просто бачив — до третьої години залишалося, може, кілька хвилин. Чемпіон плив тепер обережно, тихими підводними матроськими розводами — забирав трохи праворуч, трохи ліворуч, але все навпроти самітної скелі — він шукав буйок.

І раптом буйок виринув просто перед його очима: великий поплавець з смоляного барила, а на ньому ще пробка і навіть прапорець. Серце в Чемпіона стислося, наче змерзло, і Чемпіон відкинувся назад. Краще не торкатися і не підпливати впритул — може, у буйку заховано якусь сигналізацію, хто його знає. Треба лишень засвітити ліх-

тарик, загорнути його дертим риб'ячим пузирем,— щоб не промокла батареяка,— покласти догори рефлектором у чорний конус між двох надутих риб'ячих пузирів, і тоді мерщій, щодуху плисти звідси геть, поки не прилетіли радянські бомбардувальники і не закидали бухту глибинними бомбами.

Чемпіон ліг на спину, щоб мерщій покінчити з цим усім. Небо стояло над ним так само високо, таке ж щедро зоряне, таке ж чорне. Темна глупа ніч облягала море, береги, цілий світ.

Та раптом Чемпіон урвав свої готування, навіть непереможне дрижання в його тілі спинилось: страшна думка пронизала його — хвиля може зрадити! Чемпіон випростав тіло рівно й завмер. Сумніву не було: обрис скелі на березі то з'являвся в його полі зору над горизонтом, то зникав — прибій подужчав, з морської далини котилися широкі горби, між горбами западали глибокі яруги. Буйок то зникав у цих яругах, то здіймався вгору, куди вище Чемпіонової голови. Потім він неначе спливав знову вниз. Отже, коли поруч буйка плаватимуть пузирі з чорним конусом, то в ту хвилинку, коли опадатиме черговий вал, конус стане нахилом і промінь ліхтарика побачать на березі німці... Не можна засвічувати ліхтарика наперед! Гасло можна подавати лише тої хвилини, коли радянські літаки будуть над бухтою...

І саме тієї хвилини, як Чемпіон зрозумів це, вітер кинув на нього високе дудніння моторів. Радянські літаки йшли на мету.

Тепер роздумувати не було часу: треба або засвічувати ліхтарик і тікати, або тікати, не засвітивши і не показавши мети. В кількох місцях на березі нагло спалахнули яскраві огні, білі леза вперлись у небо, побігли, схрестились, розминулись і знову побігли — прожектори розпочали бій. Лунко зойкнуло, виприснули вогні, і вгорі запрацювали зенітки. Рясно полинули вгору разки червоних і зелених світляків — трасуючі кулі.

І радянські літаки з'явились скоріше, як можна було сподіватись; вони раптом загурчали мало не над самісінькою водою і промигтіли швидкими тінями зоряний небесний покрив,— тікаючи від зеніток, вони йшли мало не брижучим польотом. Тоді знову ринули вгору, і тепер, очевидно, треба було чекати на пікірування.

Чемпіон кинув геть пузирі з конусом і вхопив дина-

моліхтарик. Вибравши хвилинку після зблиску зенітної батареї, він чимдуж почав тиснути і відпускати, тиснути і відпускати клапан динамки. Світляна крапка спалахнула промінцем вгору, і тут, в чорній пелені моря, нижче лезів прожекторів, вона була нехай і мізерна, крихітна, але несподівано яскрава.

Чемпіон тис і тис, і крапка розгорялась яскравіше та яскравіше.

В цю секунду в білому яскравому хресті на небі стала дрібнесенька чорна цятка. Схрещені прожекторні промені спіймали літак. Але це було лише мить. Чорна цятка каменем ринула вниз, вийшовши з пункту фіксації. Скажене виття прохопилося крізь канонаду. Воно дужчало, наближалось. Це тривало тільки секунду, але здавалося, що минули віки,— радянський літак пікірував.

А Чемпіон тис і тис клапанчик ліхтаря. Між чорними хвилями розгорялася дрібнесенька світляна крапка, але Чемпіону здавалось, що в його руках палає огонь на всю бухту, на ціле море, на весь світ.

Величезний водяний стовп раптом встав угору, неначе хотів ударити і розколоти чорні небеса.

А другим устав з моря стовп бурхливого, яскравого полум'я.

Бензосховище висаджено в повітря. Чемпіон поставив неперевершений світовий рекорд.

БИТВА

Сонце зійшло, і це починалась третя доба, як Єва зосталась сама в кімнаті, одна в квартирі і, очевидно, одна в цілому будинку. А це ж був величезний будинок на сім поверхів з підвалами, мезонінами і прибудовами; в ньому було півтораста квартир і проживало не менше тисячі мешканців. Стояв цей будинок на розі двох найбільших у місті вулиць, людних і гомінких — без угаву деренчав трамвай, неспинно дудніли автомашини, гув тролейбус, а тротуарами з ранку до ночі йшли, проходили, юрмились тисячі людей.

Але тепер Єва була в будинку сама, і навколо панувала мертва тиша. Коли ж і чувся з спорожнілих вулиць голос, то це не був гомін розмови, а тільки загрозливий вигук, брудна лайка або страшний зойк. І щоразу йому передував, або розтинався зразу за ним, грімливий в ущелині між кам'яницями постріл.

Незвичайною стала й кімната. Електрична лампочка, як і раніше, висіла вгорі на тонкому шнурку, але вона не світилась, вона була мертва, тільки дрібно тремтіла, коли по брукові під будинком гуркотіли громади танків. У кутку над раковиною блищав мідний кран, але з нього не дзюрчала вода, і жовта мідь крана взялася зеленою цвіллю. Кран також вмер. На шафі стояв репродуктор, але він був німий, радіо не жило.

Єва лежала на канапі. Канапа була присунута під вікно. Підводячись, Єва вільно визирала з-за лутки, і видно їй було вулицю праворуч, вулицю ліворуч, газони широкого бульвару і дерева привуличних садків. У палі-

саднику на перехресті завжди бавились шумливі гуртки дітвори та сиділи з колясочками поважні няні — тепер не видно було ні дітей, ані нянь. Біля кіоска з водою завжди стояв натовп — тепер кіоск був закритий і замкнутий. З балкона навпроти завжди вранці витрушували килими — тепер килимів не витрушували. Будинок навпроти стояв темний вночі і мовчазний удень, скло вікон не відбивало сіпучою веселкою західних променів сонця, не іскрилися гірлянди вечірніх ліхтарів на гранях нікельових шпінгалетів, ліхтарі не запалювались, а вікна чорніли проваллями вибитого скла. Живі будинки тіснились навкіл перехрестя, неначе мертві пам'ятники на кладовищі. Місто стало великою кам'яною пустелею.

Єва зовсім недавно опинилась у цій квартирі на горішньому поверсі величезного будинку. Вона цілий рік пролежала в затишку приміського санаторію з ногами, закутими в гіпсовий футляр. В Єви був туберкульоз обох колін, їй належало ще довго лежати в гіпсі, поки затвердять кістки, поки вона зможе звестись на ноги. Але два місяці тому, після початку війни, батько з матір'ю забрали її з санаторію додому, щоб бути вкупі, щоб бути всім разом на всякий випадок. Ці місяці облоги міста Єва вилежала дома, прислухаючись до канонади. Коли сирени і радіо оголошували повітряну тривогу, до її кімнати вбігали двоє хлопців, Петрусь і Власко, прикріплені до неї від санітарної групи самооборони, клали її на носі і мерщій ліфтом спускали до підвалу, до бомбоховища. Тиждень тому Петрусь і Власко виносили її останній раз, де вони поділись тепер, Єва не знала. Тиждень тому містом заволоділи німці. А три дні тому німецькі солдати вдерлись до квартири, вхопили батька і повели. Мати кинулась услід, щоб бодай знати, куди подінуть батька. Тоді її виштовхали на вулицю і повели разом з усім гуртом. Єва не знала, де зараз батько з матір'ю і що з ними. До Єви ніхто не заходив, їй не було в кого розпитати, з будинку вивели майже всіх мешканців, інші позабігали, хто куди. Будинок стояв порожній, Єва була сама, вона не могла звестися, вона не їла і не пила.

Спочатку Єва страшно мучилась і катувалась. Жях невідання убивав її. Де батько, де матір? Єва уявляла собі страждання батьків, чула їх болісні зойки — це було нестерпно, вона мало не втрачала притомність. Потім Єву почала мучити спрага, їй хотілось пити, пекло в горлі й

давило груди. А вчора заговорив і голод. І мовчазність міста гнітила й жахала її. Єва непритомніла, вона думала, що вмирає, і була певна, що не переживе третю ніч. Тільки під ранок вона забулась, поринула у якусь безвість.

Але зійшло сонце, і Єва опритомніла — настав ще один день, і Єва зустріла його нерухомо на своїй канапі. Непереможне небажання ворухитись опанувало її. Жах закостенів у кожній порошинці її ества, але він був наче приспаний; спрага висушила нутрощі, затуманила мозок, але була наче невідчутна. Тільки б не ворухитись, тільки б не рухатись,— щоб не сполохати спрагу, щоб не збудити жах! Єва лежала недвижна, і більше їй нічого не було потрібно.

Раптом знизу, з вулиці, до Єви долинув гамір. Йй навіть здалося, що вона чує музику. Але Єва не ворухнулась. Єві було тільки тринадцять років, але вона навчилась розмірковувати в своїй самотності і навчилась багато чого розуміти. І тепер вона збагнула, що то не гамір і не музика,— то тільки мара, тільки ввижається з виснаження, а може, й перед смертю. Єва склепила очі і навіть посміхнулася. Дивна легкість держалася в її естві, їй було добре — тільки б не ворухитися, тільки б не полахати спрагу, не будити жах. І Єва поринула в свої звичні мрії.

За час хвороби Єва привчилася втішати себе тільки мріями. Вона мріяла постійно, завжди, в неї не було нічого іншого, крім її мрій. Але й мрії Євині були незвичайні. Єва не мріяла якимись химерами, не будувала в уяві якихось «повітряних палаців», в її мріях не було нічого фантастичного, нічого нереального. Єва не мріяла заморськими країнами, не відкривала чудесних світів, не вигадувала неправдоподібних забаганок. Вона мріяла тільки тим, що бачила перед собою, але до чого не могла приступитися через своє каліцтво. Єва мріяла картиною, що висіла проти неї на стіні. Мріяла підійти до картини, стати на стілець, близько прихилити обличчя до полотна і фарб. І коли вона уявляла собі це, її проймав дроз, тремтіння радощів і щастя. Потім Єва мріяла підійти до шафи, розкрити її, виїняти сукню, вдягтися й вийти за двері — отак переступити через поріг спочатку правою, потім лівою і тоді обома ногами швидко, дрібносьенько збігти по сходах униз, з сьомого поверху аж до землі. І коли Єва уявляла це собі, її серце холонуло і завмирало від хвилюючого сподівання. Що може бути простіше і скромніше від дитя-

чої забавки «в класи»? Але Єва мало не зомлівала від хвилювання, коли уявляла собі, як вона стрибає по асфальту тротуара на одній нозі, підібгавши другу під себе. Єва мріяла стати обома ногами на землю і вільно піти, вона хотіла бути такою, як всі — з обома здоровими ногами. Тільки цим і мріяла Єва. Коли б не війна, вона пролежала б ще один рік, кістки затверділи б, і вона почала б ходити. Так запевняв лікар, і Єва вірила йому. Як ненавиділа Єва німців — вони почали війну і не дали Єві стати на ноги!

Але гамір з вулиці невгавав. Внизу, під будинком, починалось якесь життя, і Єва через силу розплющила очі. Не ворущачись, щоб не сполохати спрагу і не розбудити жах, Єва дослухалась і дивилась просто перед собою. З вулиці чувся галас багатьох людських голосів, якийсь гуркіт, якесь постукування. А бачила Єва лише те, що могла побачити крізь вікно, не зводячись, не перевертаючись на бік. Вона бачила тільки дах над сусіднім крилом будинку — це був червоний залізний дах, і на ньому кілька дрібних віконечок із горища. Раптом Єву прохопив дрож. З одного горішнього віконечка визирало людське обличчя. Воно визирнуло, зникло, знову з'явилось і тоді крізь тісний отвір віконечка почала тиснутись якась людина. З'явилась скуйовджена голова, потім плечі, тоді цілий торс. Крізь віконечко на дах вибралась жива людина! Єва затремтіла з голови до ніг, їй затамувало дихання, спинилось серце, вона відчула, що і вона живе, і зразу ж її охопив приспаний до того, причаєний щойно жах. Їй пересохло в роті, затопило горем і відчаєм — батька і матері не було, вони загинули, їх закатували!

І напад горя повернув Єві втрачені сили, дав їй сили звестися і сісти, прихилившись до лутки. Єва не могла відірвати очей від людини на даху — людина вибралася з віконечка, лягла голічерева на залізо і тихо, плазом посунулась до краю, до ринви. Ах, коли б Єві також отак поповзти, посунутись, бодай на череві, коли не ногами!..

Дахом переповзав хлопець, зовсім молоденький хлопець, може, трохи старший від Єви, і його постать, контур його обличчя здавались Єві вже баченими, знайомими. Ні, ні, то не був ні Петрусь, ні Власко, мабуть, Єва тільки бачила його в бомбосховищі під час повітряної тривоги. Хлопець посунувся схилом даху до ринви, досяг її і зазирнув вниз на вулицю,

Тепер Єва зовсім почула звуки з вулиці. Внизу гомоніло багато людських голосів, немов тупцював на місці натовп, чути було якийсь вигук, немов команду, вищала пилка, рубала сокира, забивали цвях молотком.

Єва збрала всі сили, підтяглась на руках і перехилилась за лутку. Тепер вулицю під будинком було видно і Єві.

Спочатку Єва не розібрала нічого. Її зір одвик бачити відразу багато речей, одвик дивитись далеко, і погляд застилав якийсь туман. Голова пішла обертом, і Єва мало не знепритомніла. Але минула секунда, і Єва побачила внизу все зовсім виразно і чітко.

Майже на весь шир вулиці, від тротуару до тротуару стояв натовп людей. Це було військо, вишиковане стрункими шеренгами. Єва відразу пізнала сиво-зеленаві німецькі мундири. В середині чотирикутника, який утворювали німецькі шерехи, сновигало кілька окремих постатей, стирчали якісь стовпи, саме звідти чулися грюкіт і постуки. Два стовпи стояли рівно, а на них зверху було покладено товсту бантину. Верхи на цій бантині сидів чоловік і обухом сокири заганяв цвяхи. Єва затремтіла, і серце її зібгалось у кульку. Єва ніколи не бачила шибениці, але вона зразу впізнала її. На перехресті двох широких вулиць німці зводили шибеницю, і зараз, очевидно, вішати-муть на ній людей,— може, якихось невідомих людей, а може, Євиного батька і Євину матір.

Єва забула, що вона не їла і не пила третій день, що її мучила спрага, що вона зовсім ослабла,— Єва раптом відчула в собі повно сил, вона враз стала дужа,— вона могла знятись, побігти, кинутись у натовп проклятих катів, розметати й розчавити їх. Єва кинулась, і з тихим зойком знову похилилась на лутку. Ноги! Її ноги були закуті в гіпс і не ходили вже другий рік. Єва не могла побігти вниз і розметати, розчавити проклятих німців... Вона була немічна, безсила, її мучив жах за батьків, її корчив голод і сушила спрага. І останні сили покидали її...

Єва була б знепритомніла, коли б не той хлопець за ринвою. Погляд Єви знову натрапив на нього, і це підтримало її. Єва навіть хотіла гукнути його, але вона побачила, що робить хлопець, і мова знову зрадила її.

Хлопець лежав за ринвою і нишпорив за пазухою, по кишенях. З пазухи, з кишень він виймав округлі, блискучі залізні речі — одна, дві, чотири, шість — дротиком зв'я-

зував їх докупи. Єва ніколи не бачила гранат, але вона зразу впізнала, що то гранати. Гранати! Їх можна захопити і кинути вниз на голови німцям. Ах, коли б Єві теж мати гранати і кидати їх униз! Ніколи, нічого так пристрасно ще не бажала Єва, як мати гранату і кинути її зараз униз. Їй навіть здавалось, що вона знає, як це зробити — треба щось встромити, а тоді щось смикнути, а тоді кидати, і більше нічого.

Хлопець зв'язав гранати докупи, глянув коротко вниз і розмахнувся. В повітрі блиснуло, промінь сонця впіймав летючий метал, і Єва побачила, що хлопець висунувся далеко за ринву і дивиться вниз — жадібно слідкує за льотом в'язки гранат.

Вибух розітнувся нагло, скоріше, ніж сподівалася Єва, — розітнувся десь далеко внизу, сімома поверхами нижче, і гуркіт, резонований ущелиною високих кам'яниць, був такий гучний, що Єва відкинулась і заплющила очі. Рештки потрошених шибок у вікнах будинків довкола посипались вниз і забряжчали по карнизах та по балконах.

Коли Єва розплющила очі, вона побачила, як поспіхом плазував хлопець геть від ринви до віконечка на горище. Йому було ще далеко, Єва аж поточилась за ним, щоб він мерщій доплазував до віконечка, щоб і самій поплазувати за ним. Ах, нічого, ніколи так не хотіла ще Єва, як отак поповзти дахом і зникнути на горищі разом із хлопцем! Але ноги з гіпсовим тягарем держали її — будь вони прокляті, ноги, які не дають рухатися, не дають кидати гранати і нищити німців!

З глибини вулиці чулися зойки, стогони, крики, гримнуло кілька пострілів, залунала команда. А хлопець все ще не досяг вікна. Внизу, в під'їзді й прольоті, на сходах до будинку залящали вигуки, загупали чоботи, забряжчала зброя. За Євиною кімнатою був зразу передпокій і вихід до прольоту. Єва виразно чула, як німці, багато німців бігли по сходах угору, і за кілька секунд вони мали вже бути тут. А хлопець ще не зник на горищі, йому зоставалось ще півпуть. Двері до передпокою гримнули, потім розчинились навстіж двері до кімнати, і кілька німців з пістолетами, автоматами і гранатами вдерлись в кімнату до Єви.

Єва вже не дивилась на дах, вона обернулась до дверей і прихилилась спиною до лутки, вона не бачила хлопця на даху, але вона знала, вона відчувала, що він ще на

даху, що до віконечка на горище йому зосталося ще три метри, два метри, метр. Зараз німці підскочать до вікна, глянуть на дах, побачать хлопця і вб'ють його з пістолетів, автоматів, гранатами. Ні, ні, ні в якому разі не повинні підбігти прокляті німці до вікна раніше, як зникне хлопець за віконечком на горищі. Нехай врятується, нехай далі кидає на німців гранати, бо ж Єва прикута до гіпсового тягара і кидати гранати не може.

Ошелешені німці на хвилину спинились серед кімнати. Вони ніяк не сподівались зустріти дівчинку в порожньому будинку. В порожньому будинку, на горішньому поверсі при вікні — саме в тому місці, звідки кинуті гранати на вулицю.

— Хто кидав гранати? — зарепетували німці, кидаючись до Єви.— Хто?

Хлопець був уже біля самісінького вікна, тиснувся в отвір, зараз зникне — Єва не бачила цього, але вона знала це точно, вона відчувала кожний рух хлопця на даху, за її спиною. Ще хвилинку, ще тільки хвилинку! Але німець вхопив Єву за плече і хотів штовхнути її геть від вікна, щоб вистрибнути мерщій на дах — роздивитись. Не можна його допустити — іще півхвилини!

— Я кинула гранати! — гукнула Єва.— Я! І будьте ви прокляті! Буду кидати ще! Ще! Ще! Я кинула. Я партизанка!

Німець вистрелив: Єва впала лицем на канапу. Німець відштовхнув її тіло ногою і виплигнув крізь вікно на дах. За ним виплигнули інші.

Але на дахові вже нікого не було. Хлопець зник у віконечку на горище. Віконечок було кілька, а з темного горища було кілька виходів на горішні площадки прольотів. І будинок стояв мертвий, порожній — в ньому нікого не було, в ньому три дні вже ніхто не жив.

ДЕСЯТА СМЕРТЬ

Першим помер Іван Нещадим.

І це дивно, бо був Нещадим з виду повний, статурою кремезний, витривалий і терплячий чоловік — неначе найздоровший і найдужчий поміж усіх. Він проживав край села, на громадських сходах бував не часто, але знали його всі, бо був привітний та працьовитий і мав за минулий рік більше як триста п'ятдесят трудоднів. Робив він бригадиром на польових.

Нещадима побачили вранці вже захололим — тіло випростане, голова закинута назад і очі відкриті. Тоді згадали, що років Нещадиму було за сорок і від армії він був звільнений через хворобу серця. Серце, отож, і не витримало.

Другим того ж дня помер дід Никанор. Але дід Никанор був старий — вже й сини його мали онучат — ходив Никанор мало, а більше вилежувався на печі або сидів на призьбі з люлькою і прокурював свою пенсію. Його давно вже мучив кашель, кашляв він довго і трудно, аж заходився, і чути було його кахикання на цілий куток. Він умер тихо, не кашлянувши, тільки попросив ковтнути води.

Таким чином, того дня стало зразу двоє мерців. Треба було хоч поховати як годиться — віддати землі мертві тіла — і люди почали гукати нагору. Та до самісінького вечора на людські крики ніхто не подав голосу. Тоді й вирішили закопати Івана Нещадима та діда Никанора тут-таки під собою.

Не з легких це було діло. Під ногами стояла багнюка,

розтолочена глина з водою — не менше, як на чверть. Під сподом залягав, правда, пісок, але тільки вибереш жменю піску, зразу ж викопана ямка затікала рідкою багнюкою. Тоді їй спало на думку не під ногами копати, а вивалити печерку в стіні. Вигребли печерку не широку — тільки, щоб двоє лягли в ряд — утиснули до печерки Нещадима та діда Никанора і трохи привалили від краю землю. Та не держалася земля, осипалась — і ноги Нещадима так і zostалися непоховані. Копати доводилось пальцями їй вигрібати жменями.

Коли ж оглянулись при першому відблиску нового дня, то вгледіли в сутінках, що їй другий дід — Олекса Миколайович, колгоспний стайничий — доходить також. Натомився, мабуть, риючи могилу, зголоднів і підупав. А може, їй захлинувся, бо, притомившись, ліг у дальшому кутку відпочити, а там багнюка стояла глибша, от і залило дідові вуха і рот.

Хто його знає, чи це була найгірша з-поміж усіх «ям», але такі дуже погана яма. Інші «ями» влаштувалися звичайно в старих кар'єрах, по яругах чи просто у вибалках, тільки їй назви самої, що «яма». В селі Лелюках зробили «яму» просто на вигоні, тільки огородили колючим дротом. А в колгоспі «Червоний партизан» держали людей у громадських кагатах, а кагати були там нові, добрі, облицьовані шалівкою, під саманною покрівлею. Були то села великі, і людей у концентраційні табори заганяли там сотнями. А тут сільце всього на півтора хат, одним один колгосп, взяли тільки «заложників» і вкинули до звичайної силосної ями. Глибина її була десять метрів — це точно, бо копав її агроном, а він тут же таки їй сидів першим заложником: тобто, коли об'являться поблизу партизани чи там хтось з людей чимось скривдить німецького солдата, то агронома мали стріляти першим. Завдовжки дно ями було вісім метрів, а завширшки — шість. Заложників було дев'ять.

Людей, власне, в ямі сиділо десять, але десятою була дівчинка Василенка. Мати її — лаборантка хати-лабораторії — саме перед боєм пішла на годинку до сусіднього села і досі, як прийшли німці та стали постоем, — так і не повернулася. Василенці не було куди піти, вона тупцювала голодна коло спорожнілої хати, вешталася в колгоспному дворі біля лабораторії, де тепер став постой, крутилася в німців під ногами, мабуть, просто набридла, бо

й убити нема за що, і гвалтувати ще маленька — її й кинули в яму до людей.

Люди жаліли Василинку, хоч і себе самих жалко було. Хтось віддав дівчинці сухаря, хтось підкинув картоплину, ще хтось назбирав у шапку чистої дощової води. Хто й зна чого так жаліли люди Василинку та віддавали від себе останнє, бо годі було сподіватися, щоб вийшла вона з ями жива. Була Василинка маленька та квола проти своїх чотирнадцяти літ. Мати побивалася біля неї дуже — і до доктора, і до поліклініки в район, а два останні роки відряджав Василинку колгосп на дитячий курорт: одного разу в Крим до моря, другого — в гори на Кавказ. Не дуже-то допомогли море та гори плохенькій дівчинці, а тепер, зголоднівши, і зовсім стала Василинка, як тіль, ледве ногами переступає. Думали, не переживе Василинка й одної ночі в ямі, аж вийшло не так: вже котрий день мучилася Василинка, тільки все трусилась та потихеньку кашляла в кулачок. Галя Северин, знатна доярка, віддала їй половину своєї хустки. Максим Полторак, товариш, надів на неї шлетку, а баба Мотря прикривала на ніч своєю спідницею.

Баба Мотря померла четвертою — вже на третій день. Померла вона з голоду, а найбільше з спраги.

Німці не давали пити. Казали, що й під ногами в ямі води досить: наберіть багнюки, відцідіть — от вам і пиття! Була осінь, дощ перішив день у день — підставляй жмені і напивайся! Їсти першого дня спустили на мотузці рідкого й пісного кулешу, на третій день скинули трохи гнилої картоплі, а далі й по тому. Відразу пробували люди подавати голос — гукали нагору, що ми, мовляв, не злодії якісь, а заложники, дайте ж бодай трохи попоїсти! Та згодом покинули це.

Отак люди й жили.

П'ятим умер товариш Чепурний.

Товариш Чепурний був не з села, і його в колгоспі ніхто не знав. Об'явився він на колгоспній свинофермі того ж дня, як прийшли у село німці. Свинарка Вівдя — та сама, що возила своїх льох на Всесоюзну виставку у Москву, — тільки зачула, що наші відійшли за місток, а з лісу жене німецька кавалерія — кинулася мершій до сажу: хотіла вигнати льох геть, щоб не дісталися німцям. Аж глянула, а в засіках лежить хтось, дивиться на неї і тільки пальцем манить. Роздивилась, а то наш-таки командир,

весь у крові і на ногах не встоїть. Молодший лейтенант. Відійшов він, виявляється, від своїх удвох з вістовим, заліз на дерево і подавав сигнали, корегуючи кулеметний огонь. Та під деревом вибухла міна, він звалився поранений, ледве й добрався до колгоспного сажу. А німці в цей час вдарили танкетками з флангу та й відрізали лейтенанта від своїх. Отак і зостався товариш Чепурний на нашій колгоспній землі, тимчасово окупованій ворогом. Вівдя мерщій на плечі його — кремезна була дівка — і до своєї хати. Обмила, рани перев'язала, переодягла в одягу чоловіка — чоловік її на фронті з першого дня війни, і не мала вона від нього ніяких відомостей. Німці й не розібралися, забрали Вівдю разом з товаришем Чепурним — сказала вона, що то її чоловік хворий лежить.

Так от, рани в товариша Чепурного загноїлися, кинуло його в огонь, марив він, матір кликав, Вівдю призивав — і вмер на четвертий день.

А Вівдю того дня покликано на допит, чи що, словом нагору — разом з агрономом. Скинули мотузку і наказали — лїзь! А Вівдя відмовилась, не схотіла, каже: «Вбивайте мене й тут!» Бо знала, що на неї нагорі чекає — вродлива була, гарна жінка, дарма що котрий день у нужі та бруді, а так і світила своєю вродою та красою. «Не піду, каже, на глум на наругу, не звалтуєте мене, тут і вбивайте!» Ну, німці вистрілили разів з п'ять. Поранили Максима Полторака в руку, Гаю Северин — у ногу та мертвому Чепурному прострелили живіт. Тоді Вівдя полізла. Бачить, що постріляють за неї всіх, і мертвих і живих, і полізла. І не заплакала, тільки й сказала:

— Ну, люди, хто живий зостанеться та мститися буде за наші смерті, помстїться й за мою жіноцьку честь. А побачите мого Володимира, скажіть... ні, не кажіть нічого, хай йому моє лихо не стоїть горем до смерті перед очима...

Агронома скинули назад за годину. Він був мертвий — з перебитими руками й ногами. Видно, катували його не в жарт.

Вівдя впала до ями вже аж уночі. Голісінька була, і волосся спалене. До офіцера її водили. Глянув на неї гер лейтенант — такий сухорлявий, гарний навіть з лиця, тільки у бруді весь і давно невмиваний — та й ногами заступотів:

— У неї, кричить, у волоссі, мабуть, паразити є!
Чиркнув сірником і спалив волосся.

Після того взявся допитувати агронома.

— А що ж,— питаємо,— в агронома випитували, чи не чула? І за що його вбито, не знаєш?

— Не знаю,— каже Вівдя,— не чула, чого допитувались. Тільки потім, як уже викинули його в сіни мертвим, перекладач вийшов — перекладач при них є з німецької на нашу мову, такий чубатий і жовто-блакитна стрічка на рукаві — вийшов і лається: «Ех, забули, кричить, запитати, де ж він обладнання своєї хати-лабораторії заховав! Там, кажуть, аж два відра горілки чи спирту було! Рано, ремствує, чоловіка вбито, треба ж було попереду запитати!..» А спирт Василенкина мама в льошку з усім іншим начинням держала, а льошок якраз в перекладача під ногами, де він стоїть. Правда,— питається в Василенки,— в твоїй мамі все в льошку під лабораторією було — і спирт, і гербарії, і мішечки з сортами пшениці?

— Правда,— сказала Василенка.

Померла Вівдя під ранок. В гарячці була і сміялася все.

Після неї й Максим Полтораки помер — через ту рану прикинувся йому антонів огонь.

Тільки Галя Северин та Василенка ще й були живі. Галя нагору не брали, бо негарна вона з себе була — не молода вже й шкутильгала. В хвору ногу їй куля і влучила. Отож і лежала вона собі недвижна — рана пекла і з голоду сил нема звестися.

У полудень того дня до краю ями підійшов сам гер лейтенант з перекладачем.

— Гей! — гукнув перекладач.— Хто там є ще живий? Подавай голос — розстрілювати будемо!

Галя Северин голос і подала:

— Я,— каже,— ще жива, мене розстріляйте.

Її й пристрелили.

Після того лейтенант команду подав — накидати в яму соломи з стіжка, що поруч стояв, і запалити солому — для дезинфекції.

А в стіжку тому вже котрий день я лежав.

І вибратися не міг, бо ноги простріляні і стільки ж днів нічого, крім кількох зернин, не їв, тільки пив — вода соломою стікає і по краплинці за день можна напитись. Ми тоді з товаришем Чепурним одною міною поранені були — він на дереві, а я під деревом біля телефону. Він попереду опритомнів і до сажу доплазував, а я згодом — як

німці вже в селі були. Тільки до стіжка я й добрався, та так і зліг, в солому зарившись — і от досі ніяк вмерти не міг. Як почув я, що офіцер наказав, страшно мені зробилось, в жар мене кинуло, — прийшов, думаю, й мені кінець, та страшний же який: побачать німці мене — мучитимуть перед смертю.

Та тут подала з ями голос і Василянка:

— Не вбивайте мене, я вам покажу, де агроном з мамою чистий спирт заховали!..

Її мерщій з ями і витягли.

Стоїть дівчинка перед ними — змучена така, вся аж світиться, на ногах не держиться, тільки очі великі й горять.

— Ну? — кричить перекладач. — Де той твоєї мами спирт?

— У льошку, — каже Василянка, — що під самою хатою-лабораторією. Два відра...

Кинулись туди. Справді, зразу й не помітили — з хати ляда, а під нею льох. Полізли — в чотирьох суліях спирту точно два відра. Ото реготу й радощів поміж німців було! Давно вже їм горілки не підвозили — жили у селі на «своїх» харчах. Ну, витягли, порося з чиеїсь хати, зарізали, засмажили і бенкетувати. Спочатку офіцер з перекладачем, а тоді всі солдати. Не було тільки двох — у дозор за село пішли.

Офіцер з перекладачем напилися, як свині, та зразу й послули. А солдати на ганочку пили і теж хутко один за одним куняти почали. За годину такий храп пішов, аж гуде. Заснув навіть вартовий біля під'їзду. Тільки Василянка тупцює поміж послулих, заглядає в манерки, чи не зосталось і їй попоїсти.

Думав я в ту хвилину Василянці голос подати, може б, порятувала вона мене якось, та не сила була моя — голосу з горла добути не міг. Охляв з голоду та негоєних ран.

Тільки ж дивлюся, Василянка щось таке надумала, чи зовсім розуму збулась. Бере одного п'яного солдата за ноги та й тягне по землі геть. Просто спиною волочить — в того тільки голова по стежці гупає, а не прокинеться сп'яна. Притягла вона його до ями та й штовхнула ногами. Він у яму і гепнув. Василянка тоді знову до ганку йде — другого солдата бере за ноги. Слабенька така, квола, з голоду сама на ногах не встоїть, а — дивіться ж, де й сили ті в неї беруться — тягне й другого солдата до ями! А за

другим і третього. До ями від ганку кроків із двадцять. Василюк проволочить півпуті, сяде, перепочине, і далі тягне — просто за ногу або за руку, як мішок. Четвертого, п'ятого — прокидаються, правда, декотрі, бубонять щось, гудуть, белькочуть; на блювання їх тягне, звестися навіть пробують чи ногою брикнути, але, мов якісь почманілі всі, і сили зовсім чорта.

Покидала Василюк солдатів, тоді і в хату пішла — за кілька хвилин офіцера за холошу тягне. Мучиться, падає, плаче, а тягне. Витягла і — до ями теж. І перекладача за ним. Ще не запала ніч, а вона вже всіх десятих німців — цілий постой — без двох, що в дорозі, перетаскала.

Тоді дивлюсь — Василюк до мене, до стіжка йде. Висмикнула віхоть, висмикнула другий, набрала оберемок, і назад до ями. Зрозумів я, нарешті, і застогнав-таки.

Перелякалася Василюк страх — думала, німець за стіжком сидить. А тоді отямилась, роздивилась, води мені принесла.

Я їй шепочу: може, там спирту трохи зосталось, так дай і мені ковток, може, це мені сили додасть. А Василюк каже:

— Є там спирту ще багацько, тільки ж тобі пити його не можна. Бо то спирт — тільки подивитися чистий, а насправді не чистий він, затруєний чимось: у мамі та агронома для якоїсь наукової роботи з зерном був — шкідників труїти, чи що. Не бачив хіба, як німці почманілі враз?

Гомонить Василюк зі мною, а соломку носить та й носить. Потягла один оберемок, другий, половину стіжка перетаскала, насипала повно у яму, ще й купую привалила зверху. А тоді до мене — і питається, чи нема в мене сірників.

Були в мене сірники. Дав я тоді Василюку мої сірники. Раз тотальна війна, значить, тотальна!

Ох, і вдарило ж тоді в чорне небо вогнем! З свистом і шерехом встав над землею вогнистий стовп і освітлив колгоспне подвір'я навкіл. Тільки колгоспні хати замерехтіли рожевими відблесками навкруги.

І весело це, і страшно було. Весело — бо зогріла вогнем серце помста, страшно, бо горіло ж на селі, а така тиша стояла, як у степу: ні на гвалт не б'ють, ані на сполох не призивають — жодна душа з хати не вийшла, навіть пси не забрежали на вогонь.

Чи вмерло вже всеньке село, чи боялися люди, а було коло вогню нас тільки двоє— я у стіжку та Василюк на ганку лабораторії проти ями.

І страшна була мала Василюк у відблисках вогню. Скулилась, тремтить, в кулачок покашлює, а очі якісь немов невидючі — тільки вогники полискують, спалахуючи та гаснучи у зінцях. Сидить Василюк і дивиться в огонь, одведе очі миттю набік, погляне на мовчазні, мертві хати рідного села, на зруйновані й спалені колгоспні гамазеї, на чорні незорані ґрунти до обрію, прислухається, яка тиша довкола стоїть, і знову дивиться в огонь...

Та нараз стало чути — коні десь тупотять. Відразу здаля вітром принесло, а тоді ближче, зовсім близько — і просто в двір заскакують двоє на конях. Підскочили до вогню — німці.

— А що за вогонь? — питається з них один.— Пожежа чи сигнал який?

Василюк тільки худенькими плічками повела:

— А то,— каже,— у німців у ямі заложники були — повмирали всі або повбивані, так офіцер наказав дезінфекцію після них зробити...

— А офіцер же,— питається другий,— де?

— Та у ямі ж,— відказує Василюк.

— Що? — аж кинулися обидва.

Василюк й злякалася, чи просто до пам'яті прийшла.

— Поїхали,— бреше мерщій,— геть усі й поїхали! За селом партизани об'явилися, так вони, мабуть, вигонити партизанів з лісу поїхали.

— А ти ж,— питаються,— дівчинко, чия? І чого тут сидиш?

— А я,— каже Василюк,— гріюся коло їх вогню. Мами в мене нема, їсти мені нічого, і замерзла я дуже.

Тут тільки осягнув і я, що двоє ці хоча і в німецькій одежі, а ведуть до Василюк мову по-нашому, скидають шапки і голови схиляють:

— Вічна,— кажуть,— пам'ять дорогим товаришам...

Виявляється, вони — двоє — партизани й були. Отих двох німчиків, що в дорозі, виловили вони, вбили, вбралися в їхню одежу, і прискакали на їхніх конях, думали порішити з усім німецьким постоем. Двоє їх, тих партизанів, тоді всього й було — голова місцевого колгоспу та колгоспник з сусіднього села. Опізнилися вони — Василюк вже й сама цілому німецькому постоему раду дала.

Побачила Василюнка, хто проти неї стоїть, і заплакала. Та зразу заспокоїлась, призналась в усьому, як діло було, і на мене вказала.

Забрали вони мене тоді з собою в ліс — виходили згодом. Василюнка за нами пішла.

Отак тоді й ішли: двоє верхи на конях, межі кіньми на ношах я, а позаду Василюнка бреде. Не схотіла перед сідлом сидати — пішки пішла. Іде, під ноги в болото дивиться, тільки інколи очі зведе і гляне в ніч навкруги — на чорні незорані поля, на почорнілі хати при дорозі, на чорні руїни, на всю чорну смерть навкіл по просторах, де наше кольористе, прекрасне життя було. Місяць тоді високо стояв і ясно світив.

Стало, отже, з того вечора в партизанському загоні нас четверо.

А невдовзі загін наш уже чималенький був і багато фашистам лиха заподіяв на нашій довічно вільній колгоспній землі, тимчасово захопленій і поруйнованій лютим ворогом. Звався наш загін «Десята смерть» — наче на знак того, що мала тоді Василюнка десятою в ямі загинути, а замість себе знищила десятох проклятих фашистів.

ВІРА

Історія жихівських лісовичок — найстрашніша з усіх, які в час глибокого рейду по фашистських тилах довелось почути бійцям батальйону, де командиром товариш Харченко.

Жихівські ліси заходять у пущу і далі в'яжуться з лісами Брянськими, Орловськими, ба й Рязанськими — лісовим півднем середньої Росії. Батальйон товариша Харченка йшов зі сходу, пробираючись на південний захід — в партизанські краї українського лісостепу.

Розкішний і глушинний український північний ліс! Над роздолами просторо розкинулась могутня дубина, над плесами струнко спинаються явори, в низинах тісниться осика, буйніє ліщина. Густі гаї немов чорно обходять селища та ораниці, западають у мочарі та грузі, а на піщаних пагорках велично здіймаються стрункі, височенні бори. Глушина в північних українських лісах страшна, мирного часу віддалік селищ на десятки і сотні гонів не зустріти людини.

На стан жихівських лісовичок натрапила розвідка сержанта Хоруженка, коли пробивалась узліссям понад старим закинутим торфищем.

В зарослях сосняка бійці раптом набрали на могилку: над горбочком похилилась струнка сосна, проти сходу на ній стесано кору, і на оголеному стовбурі видряпано, а тоді наведено синім хімічним олівцем:

«МАРИНА — 18/ХІ, НАСТЯ — 19/ХІ, ІРИНА ПАВЛІВНА — 19/ХІ»

Хімічний олівець розплився, дощі змили його, решту всмоктало й винесло смолою дерево, але в глибоких порізах деревини ще zostались примітні риски.

Бір тихо гув верховіттям, на болоті цвірінчала пташня, стовбуром надмогильної сосни поволі стікала набрякла крапля смоли. Нижче обтесаного місця на краю кори смола застигала кришталевим, прозорим бурштиновим грибом. Комашня сновигала стовбуром вгору і вниз, обминала грибок і держала далі свою путь шорсткими зморшками літер.

Бійці поскидали шапки і на мить похилили голови над піщаним пагорком. Три смерті ховала в собі невідома могила. Три людські трагедії. Три життя.

За півгодини бійці знову натрапили на могилу. На сосні над могилою вирізано, як і перше:

«НАТАЛКА Б. — 23/XI, НАТАЛКА М. — 24/XI»

Не важко собі уявити й прочитати історію цих невідомих могил. Брели лісами втікачі з окупованих територій, тікали геть від німецького лиха невідомо куди, — небезпека, негода, голод були їх вірними супутниками. Сили покинули п'ятох, страшна смерть далеко від рідної сторони склепила їм очі навіки. Товариші поховали їх, смутно вшанували пам'ять і побрели далі на схід.

Та у вибалку чекала на бійців ще одна несподіванка. Під молодим сосняком лежали два мерці, ледве присипані чистим піском. Очевидно, й над ними був насипаний горбок, але після дощів ішла вода і знесла пісок у яругу. Мерці були давні, останки прикривало зотліле шмаття — шматки хустинок, уривки спідниць.

— Жінки та й жінки, — тоскно сказав Хоруженко. — Вигибає наш край...

Інші змовчали. Постояли понуро з кашкетами в руках, зітхнули й пішли. За рік війни бійці надивились на страждання, на кров і на смерть. Ненависть і жадання помсти жевріли в їх зраних душах. Перших разів, коли доводилось натрапляти на розтерзані тіла, — кров закипала і вдаряла буйною хвилею в серце. Бійці кидались наосліп вперед — куди завгодно, на що завгодно — тільки б ближче до ворога, знищити його, вгризтися в горло. Потім ненависть і жадання помсти дисциплінували запальних юнаків. Вони мовчки й похмуро дивились ще на одну смерть, але стримували свою лють — ховали ненависть для остаточного переможного удару: щоб не тільки відплатити, але розплатитися сповна.

— До бою! — раптом прошепотів Хоруженко.

Бійці впали у пісок і виставили автомати.

Хоруженко пильно придивлявся до хащів сосняка. Сумніву не було: між молодою заростою ворушилась людина. Гілля тремтіло, осипався пісок у яружку, почувся шелест і знову стихло.

— Встать! Руки вгору! Чекати так, поки підійдемо! — наказав Хоруженко.

Але на крик Хоруженка не обізвався ніхто.

Тоді Хоруженко підняв бійців, і вони наблизились, оточуючи сосняк.

Стіна молодих сосенок була не широка, за нею розлягалась піщана лисина. На лисині у піску тут і там лежали тіла. Їх було шестеро. І знову це були жінки. Шість мертвих жінок. Осторонь, під сосною, лежала сьома. Вона була не при пам'яті, але ще жива.

Жінка розкинулась горілиць, пальці її рук вгрузли в пісок, обличчя зашерхло і почорніло, губи порепались, очі закотились — немов порожньо і бездумно дивились угору. Жінка була жива, але жити їй зоставалось недовго: вона вмирала з голоду і виснаження.

Кілька краплин горілки на ясна видобули з грудей жінки кволий стогін, холодна вода на голову примусила її кліпнути повіками, ковток гарячого бульйону з термоса Хоруженка дав їй сили зітхнути й заплющитись проти сонця.

Тоді бійці швидко зв'язались з групою, поклали жінку на носі і віднесли до батальйонного лікаря.

До вечора лікареві пощастило повернути жінці притомність. Зогріта під кількома шинелями, вона заснула на бівуаку, а вранці, напоена гарячим консервованим молоком, вона заговорила.

— Людоньки... — прошепотіла жінка і затихла надовго.

Вона мовчала довго, мовчала, як нежива, тільки тремтіння тканини над грудьми свідчило, що в цьому висхлому тілі ще жевріють рештки життя. Вона заплющила очі, і вії не тремтіли над чорними, зморщеними повіками. Командир Харченко, лікар, бійці стояли довкола і терпляче чекали. Але жінка не мовила більше ні слова. Тільки за якийсь час з-під зморщених повік викотилась сльоза і побігла через щоку.

— Заплакала, — сказав лікар, — тепер оживе. Молодість візьме своє і перебере...

— Молодість? — перепитав командир Харченко. І всі подивились на жінку. Волосся її було сиве, обличчя рясно посмужене глибокими зморшками.

— Їй од сили двадцять два роки, — сказав лікар, — мо-
лоде дівча...

Жінку понесли на ношах за батальйоном.

До вечора жінка опритомніла зовсім, її нагородовано обе-
режно, але поживно, і вона змогла дещо розповісти. Яс-
ний розум і пам'ять zostавались при ній.

Ось, з її розповіді, історія жихівських лісовичок.

Їх було двадцять три, коли вони отаборились у жихів-
ських лісах. Дев'ятеро в різний час не повернулись до та-
бору, пішовши на партизанські діла. П'ятьох, вмерлих від
голоду і хвороб, живі поховали під соснами: колгоспниця
Марину і Настю, учительку Ірину Павлівну, колгоспницю
Наталку Б. і студентку Наталку М. Дві вмерли пізніше,
коли в живих не було вже сили рити могилу, і їх у вибалку
тільки присипали піском. Це були: зайшла Хвесья і кол-
госпниця Олександра. Інші на піщаній лисині в хащах
сосняка ще боролись за смертю за своє безталанне, страд-
ницьке життя. Але доходила краю снага, і одна по одній
вмирала й вони. Вмерла Ріва, рахівничка з рафінарні,
вмерла колгоспниця Варка, командирська дружина Одарка,
колгоспниці Меланя, Мокрина, Явдоха. Останньою вми-
рала Віра — це її й знайшла розвідка Хоруженка. Віра
була зоотехніком у жихівському колгоспі «Червоний пра-
пор».

Багато лиха зазнало жихівське жіноцтво за дні окупа-
ції. Оселі їх зруйновано, господарство пограбовано, а самих
примушувано каторжно робити на німецькі потреби. Вони
мужньо й терпляче зносили все, бо вірили, що незабаром
повалиться влада німецьких катів і повернеться радян-
ське життя. Вони вирішили витерпіти все до останку,
тільки б дожити до перемоги.

Та несподівано чимало жихівських жінок одержали з ні-
мецької комендатури повістки: з'явитись для відправки на
роботу в Німеччину.

Цього не могли знести жінки. Вони ладні були терпіти
страшні муки в чеканні перемоги, але вони не згодні були
йти в рабство до ворожої, ненависної країни. Вони змови-
лись поміж собою і вночі перед явкою зникли з села. Жін-
ки не знали далеких і плутаних у пуші доріг, але розуміли,
що, коли йти проти сходу сонця, то дійдеш до фронту, а

за фронтом — своя, рідна, радянська сторона. І вони пішли. Втекти, врятуватись, пробитись до своїх — у них не було іншої мрії. Мерщій, мерщій!

Та, опинившись у лісі, вони поміркували і вирішили інакше. Забагато гніву і люті набралось в їх серцях, щоб отак покинути запоганену ворогом рідну землю і тікати світ за очі. А постріляні батьки? А загиблі діти? А сплюндрований край, грабунки, знущання, насильства? Так, за все це розплатиться Червона Армія, коли вижене окупантів. Але жінки жадали невідкладної помсти. І вони вирішили зостатись у лісі та розплачуватись з фашистами, як зуміють. Вони могли б пробитись до своїх, але не схотіли: вони не могли.

Жихівські лісовички не мали зброї, щоб стріляти ворога з-за кущів. У них не було й вибухових речовин, щоб висаджувати в повітря поїзди і фашистські склади. Вони не мали чим убивати і нищити. У них були тільки голі руки і лють.

Та винахідлива людська лють.

Лісовички виходили на шлях назустріч карним загонам, які поспішали приборкувати непокірні в лісових хащах селища й хутори, викликались провести карателів навпростець потайними лісовими стежками, заводили їх у грузі і потопали разом із німцями. Так прогинула разом із німцями трясовина колгоспницю Теклю і п'ятнадцятилітню школярку Килю.

Лісовички пробирались до військових німецьких постоїв і підпалювали фураж або пускали за димом скирти у полі, щоб не загарбали українську пшеницю німецькі кати. Коли їх ловили, то вшали на телеграфних стовпах. Так повішено колгоспницю Галину і Докію та студентку Олесю.

Лісовички прикидались перекупками, виходили на базар і труїли ласих фріців ряжанкою з соком вовчої ягоди чи цікутою. На цьому загинули Мотря, Варвара й Любина.

Жили лісовички у пуші. Літо годувало їх дикою ягодою, осінь — коріннями. Потрапляли в сильця птахи, інколи вбивали ковінкою необачного зайця чи лиса. Їли кисліци, терен, глід. Їли мишей, жаб, вужів. Варили юшку з болотяної водорості. Хвороби валили їх з ніг, і вони гинули від різі в шлунку. Сили залишали їх, і вони вмирали з виснаження. А інші жили далі, бо їх тримала віра, що таки прийде час перемоги...

Віра пережила всіх. Їй не дали загинути бійці.

Бійці слухали Вірину розповідь мовчки. Непорушні й суворі були їх обличчя. Забагато горя побачили вони вже за свій молодий вік. Віковий ліс здіймався круг них мурами і сходився вгорі склепінням. Між високим гіллям вже займалися тихі зорі, рідне небо було на захід, на схід, на північ і південь. Вітрець гув у вершках сосни, біг над гаями, через піски й мочарі, слався над широкою рідною землею, залитою кров'ю, всіяною трупом, аж лункою від стогону, люті й ненависті. Заходили на цю землю татари, турки, польські пани, реґіменти германського імператора Вільгельма. Приймала українська земля в свої надра всіх ворогів. Не вертаються з цієї землі до свого дому вороги — лягають тут трупом. А земля й далі стоїть. І далі живе на землі народ.

— А з чого ж то пішла поміж вас, жіноцтва, отака люта ненависть до німецьких фашистів? — запитав котрийсь з бійців.

Інші поглянули на нього невдоволено. Хіба й так не ясно, чого і за що ненавидить окупантів вільний український народ?

Віра також мовчала. Боець зняквів і відступив з кола. Мовчали всі. Кожний роздумував про своє.

Але Віра передихнула і заговорила. Вона відповідала на запитання бійця.

— У всіх,— сказала Віра,— однаково. Але в кожній своє...

Вона промовчала, передихнула і тоді заговорила тихо й монотонно, неначе не вперше проказувала ці слова:

— У Марини чоловіка забито на фронті... У Явдохи померла дитина з голоду... Варвариного нареченого німці спалили вогнем... У Наталки другої розстріляно батька і матір... Наталку першу вони згвалтували... Настю покалічили на все життя... Докію...

— Ну, а в тебе? — запитав Харченко.

Віра примовкла.

— Та в мене нічого,— нарешті сказала вона,— і батьків не вбито, бо я сирота, і наречений живий з армією пішов, і не гвалтували мене, і трапилось так, що й не били... Й Олесі та Галини так само немовби й не скривдили ніяк... Тільки ж народ весь покривджено, і країну сплюндровано. А я дуже люблю рідний край.

Вона замовкла. Мовчали всі. Так часто доводиться чути ці слова: «Люблю рідний край». Вони прості і надто величні, ці слова. Віра виборолала і вистраждала високу і урочисту простоту цих великих почуттів.

Бійці похилили голови й мовчали. Доповна набралися ненависті їх серця. Доходила краю їх стримувана напруга.

— Люблю,— ледве чутно прошепотіла ще Віра,— люблю.

ПОДАРУНОК

Я хочу ще розповісти про подарунок, який одержала одна моя знайома — Марія.

Марія — морячка; вона працює буфетницею на нашому радянському пароплаві.

Пароплав, на якому працює Марія, був у флотилії, що приставляла колись до далекої Індії хліб — подарунок радянського народу голодуючим індійським селянам і робітникам. Того ж року, восени, пароплав Марії знову рушив у далеке плавання: радянський народ знову від щирого серця послав подарунки італійським трудящим, які зазнали тяжкого лиха від поводи на півночі Італії.

Кліка італійських правителів витрачає усі народні гроші на мілітаризацію своєї країни — для американських паліїв війни, і не дбає про народні достатки та народне господарство. Дамби, які стримують могутні води північних італійських річок, давно вже не ремонтувалися, зробились ветхі та слабкі, і не змогли стримати плину води після осінніх дощів у горах. Вода ринула в низину і залила лани та ґрунти, затопила сотні сіл і зруйнувала тисячі жител італійських трудящих. Та буржуазний уряд Італії не подав нещасним людям допомоги. Дружню руку помочі подали італійським злидарям радянські трудівники.

Пароплав Марії вирушив у плавання з мукою, цукром і молоком — для італійських дітей, з добірним пшеничним зерном — для засіву полів італійських хліборобів.

Але в Середземному морі страшний ураган ішов назустріч нашому судну. Щоб зберегти цілим дорогоцінний вантаж і не поспувати його, судно повинно було уникнути зустрічі з ударами урагану і держатись на тихій воді; воно

тимчасом ухилилось від курсу на Геную і борознило хвилі у західній частині Середземного моря. Екіпаж дбайливо щадив вугілля, але довга боротьба з штормовими хвилями пожерла вугілля надміру — і судно здрейфувало аж у французькі та іспанські води. Шторм нарешті стих, але потрібно було поповнити запас вугілля і вертатись до італійських берегів.

Береги Іспанії були ближче, ніж французькі порти, і радянський капітан звернувся до іспанського порту з проханням продати йому вугілля.

Чудова країна Іспанія!

Південне сонце, золотий виноград, зелені вруна поміж суворих гранітних скель. І веселий, життєрадісний, мужній народ. Ви пам'ятаєте — багато років тому він першим став на барикади проти фашистського мракобісся? І щедро пролив свою гарячу кров свободолюбців... Але чорний каудільо, фашистський генерал Франко, за допомогою італійських та німецьких фашистів, залив кров'ю іспанського народу іспанську землю, накинув ярмо іспанським трудівникам на шию і поверг Іспанію в морок фашистського пекла. Стогне нині і заливається кров'ю прекрасна Іспанія під п'ятою фашистського звіра, стогне і заливається кров'ю іспанський народ — під тягарем гарячкових готувань до нової війни гітлерівського вигодованця і американського посіпаки генерала Франко...

Радянські пароплави ніколи не заходять в іспанські порти.

Можете собі уявити, який зчинився тепер шарварок в іспанській гавані, коли радянський пароплав, спинившись на кордоні іспанських вод, зажадав, щоб йому продали вугілля?

Вугілля — за дуже дорогу ціну — все ж таки згодились продати, але пароплав не пустили навіть на рейд. У відкрите море, в нейтральні води, до нього вийшла іспанська вугільна баржа.

П'ятнадцять іспанських вуглярів піднялися з неї на вугільну палубу нашого пароплава, і слідом за ними полізли п'ятнадцять жандармів з автоматичними пістолетами напоготові. Вуглярі з цікавістю озирались — це ж був перший радянський корабель, на який ступила нога іспанського вугляра за ці роки неволі іспанського народу! Але жандарми підштовхували їх колодками пістолетів і гнали мерщій у вугільний трюм.

Марія стояла на містку біля камбуза і дивилась униз, у вугільну яму. Всі наші матроси, на вимогу командира іспанської жандармської охорони, були негайно відкликані з частини пароплава, де мали працювати вуглярі: боронь боже перекинутись словом іспанському вугляреві з радянським матросом! Марія була єдина, яка змогла бачити, як працюють іспанці.

То були гарні хлоп'ята — брунатні, як зерна підсмаженої кави, а коли піт стікав по їхніх спинах, то на чорному вугільному поросі він лишав смуги й патьоки лискучі й золотаві. І в кожного вугляра за шнурком цератового беретика стирчала яскрава червона квітка гвоздики.

Вони були хвацькі хлоп'ята, ці золотаво-брунотно-чорні, змокрілі від поту молодики...

Перевантажування відбувалось без механізмів, вручну — не витрачається на трудову техніку іспанська буржуазія! На баржі вугляреві кидали на плечі лантух з сипким антрацитом, він метко перебігав хистким містком, шпарко видобувався по хиткому трапу і стрибав на вугільну палубу радянського пароплава, висипав вугіль у пащу ями — і знову біг підтюпцем на баржу, назад. І щоразу, за кожним вуглярем — за кожнісінькою ходкою кожного вугляра — трусив позаду й жандарм: Кожний вугляр мав свого власного охоронця! Охоронець підганяв його — щоб швидше робив, охоронець не дозволяв йому спинятись, охоронець пильнував, щоб, скинувши тягар, вугляр не озирнувся і мерщій біг назад. Охоронці стерегли, щоб ні словом, ні поглядом не обізвались іспанські вуглярі навіть до стін чорної палуби радянського пароплава.

Але радянських матросів і близько не було, і тільки одна Марія — там, високо вгорі, біля камбуза на містку — стояла і поглядала вниз на працю іспанських вуглярів. І кожний вугляр, щоразу повертаючись з ходки, все ж таки встигав на якусь мить підвести вгору лице і блиснути до Марії білим оскалом зубів, у веселій і кличній посмішці.

Понад три години тривало перевантаження, і понад три години Марія не сходила з свого місця біля камбуза на містку. Це було, як спорт, і наче виконання якогось неписаного і неказаного обов'язку. Вугляр пробігав, миттю підводив до неї своє в чорному бруді лице, бризкав золотом посмішки, і Марія теж миттю ясно всміхнулась до нього. Жандарм гилив колодкою вугляреві в спину і

зводив до Марії свою злющу пику,— і Марія відповідала йому німим поглядом ворожості й презирства,— і зразу знову ясно всміхалась черговому вугляреві у відповідь на його золотаву посмішку.

Це була наче демонстрація, організований протест, бій на вулицях і барикадах, безперечна змова між п'ятнадцятьма іспанськими вуглярами і одною радянською дівчиною — там угорі, біля камбуза на містку,— дарма що жодного слова між ними не було сказано. Ні, це не був спорт, це було виконання невисловленого, але святого обов'язку. І Марія нізащо б не зійшла з місця,— як не зійшла б, коли стояла на вахті біля піднятого прапора на щоглі корабля...

Так тривало три години, а довкола, скільки сягало око, лежало тихе й урочисте після бурі море в мертвому штилі, і сліпучо, нестерпно палило сонце.

Вантаження скінчено. Вуглярі висипали останні мішки і спинились при сходнях. Серце Марії стислося — вони цього разу не глянули на неї. Вони стерли піт з облич і щось сказали до своїх конвоїрів. Командир охорони в цю хвилину оформляв документи і одержував гроші від помічника капітана радянського пароплава. Один з конвоїрів підійшов до них і щось сказав, і тоді помічник капітана звів голову вгору і гукнув до Марії:

— Товаришко Маріє, подайте, будь ласка, напитися вуглярам!

Марія вбігла в камбуз, вхопила баняк з свіжою, остудженою на льоду водою і мерщій збігла по трапу вниз.

П'ятнадцять вуглярів стояли натовпом, оточені п'ятнадцятьма жандармами і, зморені та виснажені, дивились собі під ноги, не сміючи звести очі.

Марія поставила баняк і п'ятнадцять разів зачерпнула та п'ятнадцять разів подала воду. Кожний вугляр брав кухоль, мовчки вихилив і мовчки повертав випорожнений кухоль схвильованій дівчині. От вихилив і п'ятнадцятий...

Тоді враз, наче змовившись, всі п'ятнадцятеро висмикнули з-за шнурків беретів свої червоні гвоздики і, знову блиснувши золотавими посмішками, всі п'ятнадцятеро простягли руки вперед — в кожній руці тремтіла яскрава червона гвоздика. Вони враз звели руки до купи — і тепер всі п'ятнадцять гвоздик були стулені в один букет. І тоді одна рука взяла цей букет і простягла його Марії.

Марія вхопила букет, притисла його до грудей і навіть відсахнулася, боячись, щоб жандарми не видерли в неї

цей несподіваний, дорогоцінний подарунок. Бо той, що подав букет, вже дістав колодкою пістолета в обличчя, облившись багряною кров'ю, а всі п'ятнадцятеро вуглярів уже стрибали на баржу, п'ятнадцять жандармів били і підштовхували їх. Та Марія ще встигла почути, як прошепотів до неї крізь залиті кров'ю губи той, що подав букет з п'ятнадцяти червоних гвоздик, прошепотів лише кілька слів:

— Но пасаран... Війна не пройде!

Но пасаран! Прекрасне гасло, народжене в дні лютих бойовищ на залитих кров'ю полях Іспанії іспанським народом, що першим прийняв на свої груди удар світового фашизму. Но пасаран! Це гасло пролунало знову, через багато років, сьогодні — з закривавлених губ іспанського вугляра до дівчини з радянського пароплава, — першої людини з країни Волі і Миру, яку побачив іспанський вугляр! Но пасаран! — прозвучало з самих надр іспанського народу, пригнобленого, але нескореного реакцією — з країни, де сьогодні знову згуртувались недобитки фашизму і де готується нове лихоліття загарбницької війни.

Но пасаран! Війна не пройде!

1953

МАТРОС ЦЕ НА БЕРЕГ

Коли Юлієві, токареві механічного заводу, сповнилось вісімнадцять років, він був призваний до армії і призначений на флот.

Відбувати службу довелося в береговій охороні Балтійського моря, і катер, на якому Юлій служив матросом, стояв на приколі біля острівця — на виході до «нічийних» вод.

Острівець цей на географічних картах не був позначений, назви теж не мав, і в лоції значився тільки під номером. Був він такий маленький, що на ньому не вмістилася б навіть середнього розміру колгоспна садиба — і в лютий шторм хвилі перекочувались через нього з краю в край. Це була просто невеличка мілина з купою дрібних скель. Берега — великої землі — команда катера не бачила по кілька тижнів вряд, і щасливчиком вважався той матрос, котрому траплялось інколи, з доручення командира, рушати моточовном до екіпажу, розташованому на більшому острові, або й до ескадри, що стояла в глибині затоки.

І можна собі уявити, як же кортіло кожному матросові побувати на суші — щоб під ногами у тебе була не хитка палуба, а тверда земля, як хотілось зійти на берег і віддатися сухопутним справам: походити поміж людей, погуляти на моріжку або забігти до моряцького клубу на нехитру забаву.

Разом з Юлієм було на катері чоловіка з двадцять таких же молодиків — теж морячків першого року служби, і тільки старшині за рік мав вийти повний флотський строк.

Перший рік служби минав для Юлія та його товаришів у великому матроському труді — точному й чіткому, стільки ж важкому, як і романтичному, — день і ніч під вітром і серед хвиль, завжди в піднесенні готового щохвилини прикордонного дозору.

«ЧП», тобто надзвичайних подій, протягом року трапилось тільки дві.

Восени прийшов здоровенний шторм, катер завчасу відшвартувався і відійшов на глибоку воду, але могутня хвиля раз у раз кидала його знову до приколу, і команді довелося добре попрацювати. В боротьбі з хвилею кілька матросів дістали незначні травми, а старшину — того самого, що йому виходив останній рік флотського строку, — вдарило уламком реї по зубах і вибило шість верхніх і чотири нижні.

Це й був перший випадок «ЧП».

Команда катера пережила цей «ЧП» у великому хвилюванні. Катер був врятований, він не був навіть пошкоджений — за це в наказі вийшла подяка всім двадцятьом морячкам, але сердешного старшину було дуже жаль. По-перше, це таки боляче, коли тобі вибиває одним ударом десяток зубів; по-друге, зуби у роті недурно ростуть, потрібні кожному і вдруге не виростають. До того ж сердешному старшині зуби були особливо потрібні, бо, відбувши за кілька місяців флотський строк і списавшись на берег, мав старшина йти в загс і записуватись на шлюбне життя з дояркою Мариною з колгоспу «Шлях до перемоги» на Чернігівщині. Чи ж годиться женитися і починати життя сім'янина — без зубів? Чи перейметься сухопутна доярка Марина романтичним захопленням з приводу того, що її милий втратив зуби в боротьбі проти стихії та при виконанні обов'язків на посту? І взагалі — яке значення має відсутність зубів у коханні двох сердець, що пристрасно й терпляче чекають одне одного аж чотири роки?

Правда, за якийсь час після тої події — коли рана загоїлась зовсім, а ясна набули сталої форми, старшина відбув в екіпаж і повернувся, блискаючи сталевим протезом, яким він вільно кусав рафінад, гриз сухарі й навіть перекушував нитку. Та ні він сам, ані його товариші не були певні, що сталевий блиск зубів личить його молодому кирпатому обличчю і що цей тьмяний, синюватий лиск припаде до серця примхливій Марині. Тому поміж товаришів вирішено казенні сталеві зуби з рота старшини вийняти і замінити їх золотими зубами. А що золоті зуби в медпункті

екіпажу не вставляли і за них треба було заплатити кілька сот карбованців в сухопутному стоматологічному інституті, то рішення було ухвалене таке: скинутися всім — хто скільки має — і стягтися старшині на потрібну суму. Протягом місяця потрібна сума була зібрана, асигнації покладені в конверті, і конверт захований у сундучок старшини: там гроші мали перележати до тої пори, поки в черговий рейс до екіпажу старшина матиме змогу покласти їх в ощадкасу, на строковий внесок — до дня демобілізації його року...

Другий випадок «ЧП» мав пряме відношення до нашого Юлія.

Закони додержання військової таємниці не дозволяють розповісти про цю подію в усіх захоплюючих деталях і подробицях, але смисл другого «ЧП» полягав у тому, що в наших водах був затриманий порушник кордону — диверсант. І у затриманні його відзначився якраз Юлій.

Цей «ЧП» команда катера теж переживала у великому хвилюванні. І звичайно, найбільше хвилювався сам Юлій, бо порушник кордону не впав у воду з ясного неба, а знаходився на іноземній шхуні невідомої держави, виявив яку в наших водах Юлій і самочинно, без наказу командира, організував її арешт. І тепер він чекав покарання за самоуправство та побоювався, чи не виникне з цього приводу, отже, з його вини, міждержавний конфлікт, а, може, і нова світова війна.

Нова світова війна, правда, не почалась, міждержавного конфлікту теж наче не виникало, але за кілька днів Юлій раптом був покликаний до командира катера — зразу після того, як радист передав командирові щойно одержану шифровку командира ескадри.

Юлій похолов і завмер серцем, але, як і належить на флоті, прибув до командира бігцем — десять кроків по палубі, дванадцять східців трапу, три кроки по рубці — і витягся струнко, рапортуючи:

— Матрос Юлій Лемський прибув за вашим наказом!

І зразу ж Юлієві довелось перехвилюватися ще дужче.

Командир пішов йому назустріч, привітно посміхаючись, підійшов, міцно потис руку і сказав:

— Контрадмірал просить переказати вам, товаришу Лемський, подяку. Подяка за хоробрість та ініціативу при виконанні солдатського обов'язку буде записана вам у наказі по ескадрі і оголошена перед фронтом. А тимчасом

контрадмірал наказав надати вам відпустку на берег на два тижні. Відпустка належить вам ще тільки за півроку, але контрадмірал наказав надати вам відпустку позачергово.

Після того командир вдарив Юлія по плечі так, що той ледве встояв на ногах, і додав сміючись:

— Так що, Юлій, біжи до старшини, бери документи і паняй на берег хоч би й зараз: моточовен до екіпажу якраз піде за десять хвилин. Встигнеш? Літер тобі виписано до твого рідного Києва: коли хочеш, їдь, порадує своїх батьків.

За півхвилини Юлій був уже в кубрику. Така радість! Він влетів у кубрик і, захлинаючись, сповістив новину товаришам. Товариші зустріли цю новину щирим радінням: кожному морячкові — радість списатись на берег, але не менша радість, коли іде на берег і твій товаришок. Спочатку Юлія підхопили на руки і підкинули вгору — так що він добре вдарився об низьку стелю, потім кожний з двадцяти товаришів міцно обійняв його, ще міцніше потис у обіймах і разів кілька вгилів по спині — так що після такого вияву радості Юлій вже ледве тримався на ногах. Щирому радінню не було б кінця, і невідомо, чи залишився б Юлій живим після дружніх обіймів — коли б більше було часу. Але часу не було: моточовен рушав за кілька хвилин, а ще ж треба було зібратись у дорогу і взяти документи у старшини.

Почистити шинель, запхати речі у рюкзак, тернути щіткою по черевиках — «колесах», — ото й були всі матроські лаштування до подорожі. І поки Юлій виконував усе це, за допомогою товаришів, серце йому колстилось з радощів як несамовите, а в голові вихором линули солодкі, хвилюючі й захоплюючі уявлення. Він сходить на сушу, він — вільний як вітер, він аж два тижні належить тільки собі самому і може робити, що забажається. Він їде до рідного Києва, з'являється несподівано і без попередження додому, бачить батьків, сестру, зустрічається ще й з... ну, словом, з одною дівчиною, і разом з нею іде на завод, а потім до школи, де вчився, до друзів і товаришів — він, матрос, красунь у тільнящі та широченному кльоші, ще й у відпустці, наданій йому за виявлену хоробрість та кмітливість і таке інше. Єдине тільки трохи турбувало і засмучувало Юлія: літер додому — безплатний, сухий пайок йому теж видають на дорогу, але на різні непередбачені

витрати в дорозі грошей у нього зовсім не було. В кишені у нього залишилось якихось там п'ять карбованців і двадцять копійок. Хіба розгуляєшся на такі гроші? Дві пачки «Казбеку» — і вже! А молодому матросові, коли він сходить на берег уперше, та ще й з'являється додому — треба ж бодай «пофорсити»! Ну, розпустити потай кльош на два сантиметри проти уставної норми; ну, вийти «фертом» із перукарні підстриженим під бокс; ну, почастувати батька кухлем пива; ну, піти з... словом, з дівчиною в кіно... Хіба ж мало є спокус на світі, особливо коли ти прожив цілісінький рік відлюдно на закинутому між морських хвиль острові? Хіба нема чим пофорсити матросові — в широченному кльоші, в білосніжній тільняшці та безкозирці на лівій брові — перед колишніми товаришами по семирічці, перед друзями по заводу, тим паче перед дівчатами — перед усіма на світі сухопутними дівчатами?

Минуло ще п'ять хвилин, і Юлій вже з'явився перед старшиною — тим самим старшиною, що блискав сталевиими зубами і носив у кишені конверт з грошима на зуби золоті. Документи були вже готові, Юлій вихопив їх з рук старшини, не вислухав навіть його напучування на дорогу, тільки гаркнув: «Єсть, товаришу старшина!» — і вже стрімголов летів до борту, за яким у цю мить загурчав мотор: моточовен був готовий відшвартуватись і, звичайно, не чекатиме зайвої хвилини на Юлія.

Вже на ходу, коли Юлій біг до борту, товариші накинули йому на плечі шинель і сунули до рук рюкзак. Вони всі вибігли з кубрика проводжати Юлія — помахати йому безкозирками і погукати хороші слова на щасливу дорогу і веселе відпустку.

Та коли Юлій вже хотів стрибнути через облавок, його ще спинив командир.

— Матрос Лемський! Хвилинку!

Юлій спинився і виструнчився перед командиром.

Командир швидко йшов від своєї каюти, простягаючи руку; тільки простягнутою була не права, а ліва рука, і правою командир поспіхом відстібував з лівої свій наручний годинник. Відстебнувши, він простяг його Юлієві.

— Що таке? — не зрозумів Юлій.

— Як — що таке? — навіть обурився командир, і, вхопивши Юлійову ліву руку, почав застібувати на ній годинник. — Таж у тебе нема годинника! Хіба це видане діло,

щоб матрос ходив по сухопуттю, поміж сухопутних людей, без годинника на руці? Хіба годиться матросові ганьбити флот і питатися в кожного «штафірки», котра зараз година?.. Ану, мершій! Ти ж затримуєш моточовен! Гей, на човні! — гукнув командир. — Віддать кінці! — і підштовхнув Юлія через борт.

Юлій стрибнув через борт, вже в повітрі прокричав: «Спасибі!» — і мало не шубовснув у воду, бо на наказ командира моточовен якраз відштовхнувся від катера і стрілою полинув геть у напрямі до берегів.

Юлій стояв на кормі — лицем назад, до рідного катера — дивився, як двадцяттеро товаришів махали йому безкозирками, і сам розмахував безкозиркою над головою, дихаючи на повні груди, завмираючи серцем від радості і ледве тримаючись на ногах — чи то від радісного оп'яніння, чи то від коливання човна на хвилі.

Серце йому завмирало в солодких передчуттях: скільки радощів чекало попереду на нього за ці такі довгі, такі нескінченні два тижні вільного, привільного життя!

От вже й не розібрати, як товариші вимахують безкозирками, от вже й катера майже не видно, от уже пішов він цяткою вниз, наче проглинутий хвилиєю, от мелькнув ще на мить — і знову зник, вже назавсім за хвилястою лінією горизонту.

І тільки коли катер зовсім зник з очей, Юлій покинув вимахувати безкозиркою, надів її на голову, розправив хвацьки груди на весь шир, засунув руки в кишені, і обернувся обличчям до далекого ще, такого принадного берега.

Та руки в кишені чомусь не засовувались — в кишенях щось було: чогось було напхано в обидві кишені шинелі.

І це Юлія здивувало, бо знав він точно, що кишені в нього зовсім порожні.

Він помацав пальцями — що ж там таке?

Під пальцями щось шаруділо. Якихось папірців було повно в обох кишенях.

Записки!.. Юлій відразу це збагнув. Товариші понаписували записки, або, може, й листи, і поклали їх Юлієві до кишень, щоб він зразу, зійшовши на берег, вкинув ті листи до поштової скриньки, а може, й просто так — розніс по адресах. Що ж, це треба зробити неодмінно і невідкладно — першим ділом, тільки зійде він з човна на берег. Але — як це вони вправились — понаписувати листи за ті кілька

хвилини, поки він бігав до беззубого старшини за документами?

Юлій вийняв з кишені жмут папірців і роздивився на них.

Це не були записки, це були гроші. Багато грошей. Троячки, п'ятірки, десятки, двадцятип'ятки...

Звідки вони? Що ж це таке?

А було це звичайне поміж матросами діло. Товаришок ішов на берег, на два тижні життя на сухопуттю, поміж сухопутних людей, — хіба ж годиться, щоб на сухопутті, поміж сухопутних людей, морячок опинився без грошей? Хіба личить матросові без грошей з'явитись додому? Хіба мало на світі спокус? Хіба морячок не повинен показати себе поміж сухопутних?

І товариші в кубрику напхали товаришеві, що йшов на берег, гроші в кишені. Це були троячки, п'ятірки, десятки, двадцятип'ятки — кожний, хто що мав, вийняв з своєї кишені і поклав у кишеню товаришеві.

Юлій витяг весь цей жмут грошей і, нарешті, аж у глибині кишені намацав-таки й лист — товстий лист у конверті. Він вийняв конверт і подивився на нього. Був це, справді, конверт, але листа в ньому не було: в конверті знову були гроші.

І були це ті гроші, які зібрали хлопці між собою, скинувшись, хто що міг, на золоті зуби старшині. Коли ще там ті зуби вставляти, а товаришок же йшов на берег зараз, і йому гроші в цю хвилину були більше потрібні...

ЮРИДИЧНИЙ ВИПАДОК

Одного травневого вечора в Києві на вулиці Чудновського трапилась дивовижна пригода.

На височенній тополі на рівні четвертого поверху перехожі раптом помітили дівчину. Вона міцно вхопилась обома руками за гілку і позирала вниз, силкуючись дістати ногами нижню рогулю. На оклики дівчина не озивалась, але прибіг двірник — і, за допомогою пожежної драбини, дівчина, нарешті, опинилась на землі.

Люди зразу обступили дівчину. Та на всі запитання вона не відповідала і, соромливо затуляючись, відверталась. Коли ж нагодився міліціонер і кваліфікував поведінку дівчини як порушення порядку і спокою, вона аж зраділа і мерщій пішла за ним: їй хотілось якнайшвидше позбутись цікавих.

В районі дівчина дала показання: Ляля Кравченко, сімнадцять років, закінчує десятий клас, батьків має, проживає на Куренівці. Але на всі запитання про те, що ж таке сталося і яким чином вона потрапила в таку незвичайну і небезпечну позицію, Ляля Кравченко уперто мовчала.

Лише після довгих всовіщувань ретельного у виконанні своїх обов'язків начальника району Ляля Кравченко прошепотіла, стидуючись, що вистрибнути з вікна четвертого поверху вона була вимушена...

— Чому були вимушені? — стрепенувся начальник району.

Ляля не відповіла і відвела очі набік.

— Ви, отже, вистрибнули, щоб уникнути небезпек?

Ляля опустила очі долу й кивнула.

— Ви, очевидно, з кимось посварились?

Ляля мовчала потупившись.

— Може, вас хотіли пограбувати?

Ляля похилила голову ще нижче.

— Може, вам загрожувало... згвалтування?

Ляля зовсім поникла.

Але після короткого вагання вона ледь помітно кивнула головою.

— Від кого? — пожвавішавши, запитав начальник. — Хто він такий?

Ляля мовчала потупившись.

Робітники міліції, надіслані на місце пригоди, знайшли квартиру, що виходила вікнами проти означеної тополі, зовсім порожньою.

Керуючий будинком дав довідку, що в квартирі цій постійно прописана і проживає самотня жінка-пенсіонерка і кілька днів тому вона виїхала за місто на дачу.

За невідомою жінкою негайно ж послано, була викликана і мати Лялі Кравченко з Куренівки, і була б Ляля ще довго затрималась у міліції для остаточного з'ясування обставин, коли б за годину до іншого району міліції не з'явився молодий чоловік — чорнявий, очі карі, над бровою шрам, без інших особливих прикмет, але з багатьма орденськими стрічками на грудях. Він був у дуже пригніченому стані і заявив, що годину тому призвів до самогубства невідому йому дівчину в будинку по вулиці Чудновського.

При очній ставці Ляля заховала обличчя, але молодий чоловік пополотнів і аж кинувся до неї: він був радісно вражений, що дівчина, виявляється, не загинула, і, отже, жива та здорова.

Незабаром відбувся і суд.

Обвинувачений — студент, під час війни офіцер і кавалер бойових орденів — визнав себе винним, що став причиною того, що дівчина виплигнула з вікна, уникаючи насильства з його боку.

Радянський закон непримиренний до будь-якого насильства або й заміру на насильство, особливо коли це створює загрозу життю, призводить до замаху на самогубство. Вирок був суворий: тюрма!

Почувши цей вирок, Ляля Кравченко злякано скрикнула.

Потім вона встала і, хвилюючись, попросила скасувати рішення суду.

— Громадянку Кравченко! — мовив лагідно суддя.— Ваша великодушність зворушлива і свідчить про добрість вашого серця. Але закон карає порок.

Ляля Кравченко заплакала.

— Але ж я не можу, щоб через мене людина потрапила в тюрму!

— Людина покарана не через вас,— суворо і повчально сказав суддя,— а за тяжкий злочин, який вона вчинила проти моральності і закону.

— Але ж він... не вчинив ніякого злочину!..

— Громадянку Кравченко,— лагідно зупинив її суддя,— чи ви свідомі того, що кажете? Адже, коли ваші слова зараз прийняти як заяву до суду, то стають під сумнів всі ваші попередні свідчення. В такому разі справу треба переглядати знову судовим порядком, і ви несете відповідальність за введення суду в оману.

Ляля Кравченко тяжко страждала. Вона то блідла, то знову шарілась. Нарешті вона промовила тихо,— хвилюючись і соромлячись,— але мова її на цей раз була зовсім тверда:

— Я розумію відповідальність... Але я не сказала суду правди...

Спантеличений суддя звернувся до засудженого:

— А ви?

Засуджений встав і виструнчився по-армійському між двома вартовими, бо після оголошення вироку був негайно взятий під стражу:

— Я сказав правду.

Того травневого вечора Ляля йшла вулицею Леніна вниз до Хрещатика.

Було чудове — київське — весняне надвечір'я: сине прозоре небо, тепле скісне проміння призахідного сонця і пахощі весняного цвіту. Обабіч височіли шеренги зелених каштанів у білому шумовинні, а на перехрестях квітничарки продавали нарциси, конвалії, півонії, останній бузок і перші троянди. Пахощі квітів, здавалось, пливли з вулиці до вулиці — слідом за Лялею. Ляля купила собі білу троянду і пришила її до корсажа. Лялі було хороше на серці: випускні іспити в школі проходили добре, і

серед оцінок не було у Лялі жодної трійки. Вона вийшла зараз пройтись, щоб перепочити перед найстрашнішим іспитом — з математики.

Біля театру російської драми Ляля розминулась з молодим чоловіком. Ляля кинула на нього оком через плече і, зашарівшись, пройшла далі. Цього молодого чоловіка Ляля зустрічала не вперше. Раз у раз їм траплялось розминатись отак десь на вулицях у цьому районі. Очевидно, він проживав десь поблизу. І щоразу, розминаючись, Ляля отак кидала погляд через плече, а відійшовши кілька кроків, ще й озиралась. Не витримала та озирнулась Ляля і на цей раз. І це сталося саме тоді, як і молодий чоловік озирнувся теж. Що гріха таїти: цей хлопець — стрункий, чорнявий, гарний, з двома планками орденських стрічок на кітелі — запов-таки Лялі в око. Що гріха таїти: Ляля відчувала, що й вона привернула увагу цього невідомого молодого чоловіка. Отже, Ляля не стрималась і озирнулася ще раз. О сором! Молодий чоловік спинився і поглядав Лялі вслід.

Тяжко засоромившись, Ляля прискорила ходу: мерщій заховатись за спасенний ріг гастронома!

Лялі в ту хвилину було і приємно, і досадно: як він сміє! Це ж просто нахабство — стояти отак і дивитись! Це ж, мабуть, він і загіпнотизував її — щоб вона озирнулась вдруге: Ляля чула про таке — коли дивитись людині невідривно в спину, людина неодмінно відчує це і озирнеться!

І хоча в ту хвилину неможливо було точно встановити, хто на кого подивився першим і хто кого загіпнотизував, Ляля враз рішуче спинилась: треба дати нахабі одкоша, нехай зрозуміє, що не можна так поводитись з дівчатами!

Ляля, отже, спинилась, обернулась і зміряла хлопця зневажливим поглядом з голови до ніг.

Але — диво! Тільки хлопець побачив, що Ляля спинилась теж, він одразу рушив з місця і пішов, посміхаючись, просто до Лялі.

— Здрастуйте! — сказав він, спиняючись, і раптом замовк, не знаючи, що сказати далі. Він зовсім розгубився, тільки посмішка так і не тікала з його обличчя — широка посмішка зніяковіння й... зачарування. Так, так, хлопець був зачарований з Лялі, але, наважившись до неї підійти, вкрай зніяковів.

Ляля суворо і погордливо поглянула на нього, всім виразом обличчя підкреслюючи свій подив і своє обурення. Вона готова була сказати йому зараз таке... таке, що він запам'ятає на все життя!

— Здрастуйте...— прошепотіла, розгубившись, Ляля.

— Мене звуть Віктор! — радісно відгукнувся хлопець, щасливий з Лялиної відповіді, і простяг до неї руку.

— А мене... Ляля...

В Лялі це прохопилось само собою, і вона зразу ж почервоніла і суворо нахмурилась. Але руку подала.

Тепер вони вже були знайомі, і самі собою народились між ними слова для першого знайомства: де ви працюєте чи де ви вчитеся, куди зараз простуєте чи де живете, і що більше любите — конвалії чи троянди?

Вони постояли трохи на місці, потім Віктор провів Лялю до гастронома, куди їй, сказала вона, конче треба було зайти. Але в крамницю вони не зайшли, тільки постояли на порозі, а тоді повернули назад і пішли вгору по вулиці — туди, сказав Віктор, йому конче треба було йти. На розі Пушкінської вулиці вони постояли ще трохи.

Ляля вже знала, що Віктор — студент, і в нього теж іспити, але готується він не вдома, де тісно живеться і галасують маленькі сестри і брати, а тут-таки, поруч, на вулиці Чудновського, в квартирі у тітки. Туди він зараз і простував з оберемком книжок — готуватись до чергового іспиту.

Ляля по одній перебрала Вікторові книжки. То були все незнайомі, серйозні, аж страшні книжки — інтеграли, диференціали, всяка там вища математика — бррр! Ляля нізащо не піде на математичний факультет і не обере собі професію інженера! Вона вже вирішила остаточно, тільки мама ще не дала згоди: Ляля піде в інститут фізичної культури — ви ж знаєте, вона заповзята спортсменка!..

На розі вулиці Чудновського Віктор відповів уже і на запитання Лялі про ордени: оцей за Корсунь-Шевченківський, оцей за Карпати, за озеро Балатон. А медалі — за визволені міста...

Вони вирішили трошки пройтись, подихати свіжим повітрям — перед тим, як засісти знову за книжки: Ляля за звичайну математику, а Віктор — за математику вищу. Вони підуть на годинку-півтори до Дніпра, після того, з свіжою головою, легше буде впоратись з усіма тими

інтегралами чи диференціалами... Але книжок у Віктора було надто багато, їх було важко нести, і вони заважали Вікторові взяти Лялю під руку. Були книжки й у Лялі, які заважали їй подати руку Вікторові, і Віктор запропонував зайти до тітки і покинути книжки там. Вони поперечались якийсь час,— бо ж з тіткою Ляля не була знайома і їй ніяково було заходити в незнайомий дім,— але тимчасом вже підійшли до будинку на вулиці Чудновського, і Віктор відчинив двері своїм ключем. Тітка для зручності дала йому другий ключ: хто знає, коли йому трапиться година для праці і чи буде на той час тітка вдома?

Вони ввійшли в квартиру. Тітки, як виявилось, вдома не було, і Віктор запропонував Лялі відпочити в кріслі. Ляля охоче сіла. Не того, що втомилась, вона зовсім і не втомилась, а просто так — дуже цікаво було сісти і роздивитись, куди ж це вона потрапила і як тут живуть люди? До речі, тут же на столі лежали якісь креслення, і Віктор почав пояснювати Лялі, що це він креслить і в чому була його похибка, коли він викреслював деталь якоїсь машини. Він розповідав про це з обуренням на себе самого та безжальною іронією до себе самого. Він взагалі страшенно захоплювався, коли про щось розповідав.

Лялі Віктор сподобався. Тепер, коли вони розговорились, він подобався їй навіть більше, ніж раніше, коли вони з ним тільки розминались і кидали крадькома погляд через плече. Звичайно, він був дуже гарний — стрункий, чорнявий, але ще приємніше було те, що він так просто і вільно говорив про такі страшні речі, як математика і всякі там інтеграли і диференціали. А ще цікавіше було слухати про його життя: було йому тільки двадцять три роки, а він уже пройшов крізь війну, побував на різних фронтах, вчинив героїчні подвиги і побачив половину Європи.

Крім того, він був безпосередній, як хлопчик. Наприклад, він прямо сказав Лялі, що вона йому сподобалась з першого погляду. Він признався також, що давно вже хотів з нею познайомитись, але ніяк не наважувався до неї підійти. Він і досі не розумів, як же це трапилось, що він таки наважився і підійшов. Ляля теж не могла уявити собі, як це так трапилось, що замість сказати суворе: «Яке ви маєте право, це нахабство!» — вона раптом промимри-

ла тільки: «Здрастуйте!» І вони довго сміялись, глузуючи з себе, після чого Ляля трохи повагалась і відповіла Вікторові, що й він їй теж... трішечки... до вподоби...

Віктор страшенно зніяковів — не знав, що з собою робити і від зніяковіння сів просто на бильце крісла, в якому сиділа Ляля. Але він зразу ж підхопився і підбіг до вікна.

— Ах, Ляля! — гукнув він. — Подивіться, як гарно заходить сонце!

Сонце, справді, заходило дуже гарно. Величезний кругляк багряного сонця виднівся крізь гушавину саду імені Шевченка, і його промені пробивались між листям, наче довгі, туго напнуті розпечені дроти — густочервоні при початку та іскристі, сріблясто-золотаві на кінчиках. Здавалось, що ці гарячі золотисті кінчики проміння були ось тут, просто перед тобою, перед самісінькими очима. На них так боляче було дивитись, що Ляля, стоячи у вікні біля Віктора, навіть замружилась. А коли вона розплющила очі знову, то побачила, що Віктор теж не може дивитись на сонце, і тому дивиться на неї.

Ляля мерщій відвернулася і почала дивитись вниз за вікно.

В Шевченківському саду галасливо бавилась дівтора, мандрівний фотограф когось фотографував, накрившись своїм романтичним чорним покривалом, а перед вікнами будинку, вздовж тротуару, росли височенні крилаті тополі — їх вершини сягали ген вище четвертого поверху, а гілки простяглись до самісінького вікна.

Словом, було дуже гарно дивитися звідси, з вікна четвертого поверху, на весняне надвечір'я, і було дуже приємно, що поруч стоїть Віктор — такий гарний і прийнятний юнак. Щоб уміститись в отворі вікна, вони стояли так тісно, що плечі їхні майже торкались, а інколи і зовсім торкались — коли Віктор або Ляля робили якийсь рух. Вітрець повівав просто в вікно і ворушив кучму Лялиного буйного волосся. Окремі пасомка — коли вітер дуже поривав — лоскотали навіть Вікторові скроню. Ляля тріпонула волоссям, відкидаючи його назад, щоб не заважати Вікторові дивитись; але від того її скроня на мить торкнулась Вікторової скроні, і Лялі здалось, що Вікторова скроня в цю секунду умисне притулилась до її скроні. Але це було тільки на мить, і вони знову далі дивились у вікно — дивились,

аж поки багряний кругляк сонця заховався за будинок Міністерства освіти.

Сонце сіло, і Ляля мерщій відійшла від вікна, притиснувши кінчики пальців до скронь.

— Що вам? — стурбовано запитав Віктор.

Він подумав, що Лялі раптом зробилось недобре.

— Нічого, — відказала Ляля, — це тільки так...

Але вона, очевидно, зблідла, бо обличчя Віктора стало тривожним.

— Ви, мабуть, здорово перевтомились від цих іспитів? — стурбовано сказав він.

І він підтримав Лялю під лікоть, коли вона зробила ці кілька кроків від вікна до крісла.

Але в крісло Ляля не сіла. Вона спинилась, дивлячись на Віктора, а Віктор стояв, позираючи на неї. Очі Віктора були зовсім близько, а Лялине серце — здавалося їй — колотилося теж десь зовсім тут, біля самісінького горла...

Словом, Ляля не може точно пояснити судові, як це трапилось, що вони з Віктором поцілувались. Вона навіть не пам'ятає цього факту, пригадує тільки, що такий факт, справді, був. Хто кого поцілував — Ляля Віктора чи Віктор Лялю — на це запитання Ляля також не може відповісти точно. Можливо, що першим поцілував Віктор, але можливо також, що й Ляля... Тобто, вона не хоче цим сказати, що перша кидається хлопцям на шию і починає з ними цілуватись — такого з нею ніколи в житті не було, але... Словом, раз вона дала присягу говорити тільки правду, вона повинна признатись, що... у неї було таке бажання... ну — поцілувати Віктора. Словом, ви розумієте самі...

.. Суддя розумів і дивився на Лялю, трохи ніяковіючи і над силу стримуючи посмішку. Члени суду теж відводили очі від Лялі, а заразом і один від одного. Прокурор також не дивився на громадянку Кравченко: перед ним лежала «справа», і він був заклопотаний тим, що шукав у ній якесь місце, яке в цю хвилину стало йому особливо потрібне. Розумів і оборонець. Відвернувшись до вікна, він поглядав на верхів'я тополь, які височіли і тут, зразу за вікном зали засідань. Але погляд в оборонця був суворий і сумний.

Розуміли, словом, усі, хто був у залі суду, а більше в

залі нікого, крім секретаря і експертів, не було, бо справа,— як всяка судова справа, що торкається інтимного життя,— розглядалась закритим судовим порядком.

— Ви можете не пояснювати,— м'яко сказав суддя,— зрозуміло. Але в інтересах ведення справи я повинен запитати вас — що було далі?

— Далі? — Ляля безпорадно поглянула по сторонах, уникаючи глянути комусь просто в очі.— Далі... Далі я попросила Віктора принести мені склянку води.

— Склянку води?

— Так. Я хотіла випити води...

— Зрозуміло. І..?

— І Віктор пішов принести мені води.

Ляля дуже розхвилювалась, коли дійшла до цього місця своїх зізнань. Це місце, очевидно, важило особливо багато в усій її розповіді. Вона довго не могла повести мову далі, і оборонець подав їй склянку води. Ляля ковтнула, заспокоїлась і тоді заговорила далі.

— Першою була тоді в мене думка — втекти! Отак вибігти геть з квартири і мерщій вниз по сходах. Віктор мене б ніколи не наздогнав — я добре бігаю і брала призи на шкільних змаганнях, навіть встановила обласний рекорд по класу неповнолітніх.

Вона зрозуміла, що говорить не до ладу і, зніяковівши, урвала мову.

Суддя поспішив їй на допомогу.

— Чому ж ви хотіли втекти? Хіба з боку Віктора, чи пак — обвинуваченого, були проявлені якісь акти насильства?

Ляля зачервонілась і опустила очі долу:

— Що ви! Ні!.. Але я так розхвилювалась... я була така схвилювана, що...

Ляля знову спинилась, розгублено позираючи навкруги і ховаючи очі, щоб ненароком на когось не глянути.

— Ви розхвилювались,— допоміг їй суддя,— але зараз мала бути принесена вода, і це б заспокоїло вас. Чому ж ви хотіли тікати? Адже зараз мав повернутись Віктор, тобто обвинувачений, і ви...

— От-от! — натрапила таки Ляля на свою думку.— Зараз мав повернутись Віктор з склянкою води, я б його побачила, і тоді...

— Що — тоді?

Ляля зітхнула на повні груди і, нарешті, наважилась:

— Я б його побачила і... і ми б знову почали цілуватись...

Ляля випалила ці слова одним духом і тепер дивилась просто на суддю, але, мабуть, його не бачила, бо погляд її був поглядом переляканого на смерть.

— Зрозуміло,— лагідно мовив суддя.— Чому ж ви просто не встали і не пішли геть?

— Мені... мені не хотілось...— ледь чутно прошепотіла Ляля і потупилась почервонівши. Але зразу ж вона знову звела очі і глянула просто на суддю.— І потім, щоб вийти з квартири, треба було пройти через сусідню кімнату, а в ній же був Віктор, і я повинна була пройти мимо нього.

— Ви боялись, що він вас затримає? — запитав прокурор.

— Як — затримає? — Ляля знову потупилась.— Затримав би, звичайно... Коли б я його побачила, я б уже не змогла пройти мимо, і...

— Далі? — урвав її прокурор.

— Далі? Віктор приніс мені склянку води.

— Ви випили?

— Випила.

— І що було далі?

Ляля дивилась вбік. Вона промовила тихо.

— Ми знову поцілувались...

— Що ж було далі? — знову запитав суддя. Йому дуже не хотілось питати, але, виконуючи приписи процесуального кодексу — в інтересах встановлення істини та торжества справедливості — він мусив ставити це запитання: що ж було далі?

Ляля відказала зовсім просто.

— Я знову попросила принести мені води.

— Зрозуміло! — сказав суддя.

— Ні, пробачте, не зрозуміло! — подав голос оборонець.— Маю запитання. Чому ви знову попросили води? Ви ж випили тільки що цілу склянку? Хіба ви ще не напились?

— Я була дуже перехвильована,— відповіла Ляля.— І потім я хотіла... щоб Віктор знову вийшов з кімнати.

— Для чого вам було потрібно, щоб Віктор, тобто, підсудний, знову вийшов з кімнати?

Тепер Ляля вже переступила межу і могла пояснити спокійно:

— Коли він був біля мене, коли я його бачила, я нічого не могла зробити з собою, а коли він виходив, я опановувала себе і мені легше було від нього втекти.

— Але ж ви сказали, що коли він вийшов перший раз, то ви все одно не могли втекти, бо вихід із кімнати був тільки один...

— Атож! — жваво перебила Ляля. — Я не могла вийти в двері мимо Віктора, але ж тепер я зрозуміла, що в кімнаті є ще вікно!

— Ви хотіли викинутись з вікна? — запитав прокурор.

— Що ви? — сплеснула Ляля руками. — Навіщо? Я ж могла вистрибнути у вікно, поки він наливає воду в склянку!

— Вистрибнути з вікна четвертого поверху?

— Але ж перед вікном росли тополі!

— Ви хотіли плигнути з вікна на тополю?

— Звичайно!

— Хіба це можливо? Це ж пов'язано з ризиком для життя! — скрикнув суддя.

— Ну, що ви! — Ляля миттю оглянула огрядну постать судді. — Тополя ж росте тільки за метр від вікна!

— І ви встигли на все це роздивитись і зміркувати?

— А що там роздивлялись та міркувати? Раз є тополя, це так просто! — Ляля зробила навіть рух до вікна, за яким і тут росли тополі — правда, трохи далі, метрів за три від вікна. Але, очевидно, в разі потреби, вона б плигнула і через ці три метри. — Це ж зовсім просто! Мені доводилось і не таке! Я — член гуртка альпіністів. Йй-право, це кожний може! — Вона знову з сумнівом поглянула на огрядну постать судді.

— Що було далі?

— Я стрибнула на підвіконня. В цю хвилину Віктор вийшов у кімнату з склянкою в руці. Тоді я плигнула на тополю. Я чула ще, як він скрикнув і забряжчала розбита склянка, впавши на підлогу...

Ляля замовкла. Вона закінчила.

Мовчали в залі засідань суду всі: суддя, члени суду, прокурор і оборонець.

Нарешті суддя докірливо запитав:

— Чому ж ви не розповіли зразу про все, як було?

Ляля опустила очі:
— Мені було соромно... Про це нехороше розповідати.
І нехороше розпитувати...

Потім допитували обвинуваченого.

Все було точно так, як і розповіла Ляля. Розбіжність свідчень була тільки в тому, що обвинувачений твердо пам'ятав, що він перший поцілував Лялю. Нічого не поробиш, він змушений кваліфікувати це як насильство: адже він старший і мусив стримати себе. Тим паче, що результати промовляли самі за себе: дівчина викинулась з вікна...

Прокурор сказав обвинуваченому:

— Ви визнаєте свою вину. Це добре. Ви самі з'явилися з повинною. Це також добре. Але чому тоді, зразу як дівчина стрибнула з вікна, ви втекли, а не кинулись їй на поміч?

— Вона плигнула з четвертого поверху. Я не уявляв собі, що вона могла залишитись живою. Я думав, вона вбилась. І я злякався.

Оборонець запитав:

— Бувши в армії, ви були нагороджені орденами?

— Був.

— За що ви були нагороджені?

— За хоробрість і відвагу.

Голова суду:

— Як же поєднати це? Кілька нагород за хоробрість і прояв ганебного боягузтва?

— Я не боявся воювати з ворогом. Але так страшно стати причиною загибелі ні в чому не винної людини...

— Зрозуміло! — сказав суддя. — Але ж тепер, після заяви... гм, потерпілої та її пояснень справа обертається так, що насильства не було, не було й замаху на самогубство?

— Тоді я не знав цього. Я тільки бачив, що вона виплигнула з вікна. А висновки мусив робити сам. Звичайно, коли б я не втік з переляку, а побіг їй допомогти, все було б інакше...

— Куди ж ви втекли?

— Я побіг на кручу — з думкою утопитись і собі в Дніпрі. Потім вирішив, що треба віддати себе в руки правосуддя.

— В чому ж ви визнаєте себе винним тепер?

— В нерозважливості. В прояві боягузтва та негідній радянської людини поведінці. В тому, що завдав болю живим людям і зайвого клопоту державі...

Прокурор відмовився від обвинувачення.

Але оборонець не відмовився від свого права на захист.

А втім, промова його була коротка.

Він почав дещо вітєвато: про те, що закони писані для живих людей і крізь букву закона слід завжди бачити живу людину.

Він кваліфікував справу, як прикрий життєвий інцидент, одначе не карний судовий казус.

Він говорив про те, що перед судом — дві живі людини: дівчина Ляля і юнак Віктор. Але Віктор не тільки нестримний у своїх почуттях молодий індивід, але й чесний радянський юнак, непримиренний в самокритичному ставленні до себе самого. А Ляля не тільки екстравагантне дівчисько, яке стрибає з вікон, але й порядна, чиста і благородна радянська дівчина, яка шанує свою честь, одначе не згодиться задля показної репутації на несправедливість.

Він говорив про саму силу радянського життя, яке навіть слабодухим дає волю і яке виховує в людині благородство, що витримує іспит навіть перед загрозою тяжкого покарання.

І знову трохи вітєвато він закінчив на тому, що карний кодекс не може, звичайно, розглядати в своїх параграфах дівочу сором'язливість як право на брехню, а юнацьке рицарство як привід для кари, одначе радянський суд — суд радянських людей — повинен крізь кожну букву закону бачити всю азбуку людських почуттів.

Суд — голова, члени суду і прокурор, а також експерти і охоронці — слухали ніяково, але ясно і схвально посміхаючись.

Обвинувачений та потерпіла сиділи червоні, потупивши очі.

Весілля справляли восени.

ВНОЧІ В ДОРОЗІ

Ми їхали шляхом на південний захід.

Заходила ніч, і нам треба було поспішати в місто. Ми проїхали, не спиняючись, понад двісті кілометрів — і втома, ритмічне похитування на м'яких ресорах та й сама пізня пора хилили нас до сну. Але нас було лише двоє, супутник мій вів машину — і йому не можна було засинати. Я ж куняв, провалюючись у затишну безодню і виринаючи в лінивому, сонному потерпанні. І щоразу я позирав на годинник: мені здавалось, що я спав довго, але здебільшого сон тривав лише кілька хвилин, ба й секунд — і нам треба було ще їхати й їхати.

Раптом сильний поштовх збудив мене. Я подумав, що ми вже приїхали і спинились, але то був тільки стрибок на вибою, і машина бігла далі по шосе. Праворуч від шляху, трохи віддаля, рясніли електричні вогні.

— Нарешті! — сказав я. — Он воно й місто!

— Що ви! — відказав мій супутник. — До міста ще дуже далеко.

— А це? — кивнув я на рясні електричні вогні.

— Не знаю. Якийсь колгосп.

Ми їхали далі і швидко проминули вогні. І знову темрява стояла довкола нас, і тільки проміння від фар довгим віялом бігло попереду, вирізьбляючи шосе з пільми. Синє небо ледь ясніло над чорними невиразними обр'яями. І я знову заснув.

Поштовх знову вивів мене із сну. Здається, на цей раз я проспав довго. Перед нами над шляхом вставала заграда, і за хвилину назустріч нам виринула лінія електричних огнів.

— Аж ось воно! — сказав я, вдаючи, що зовсім і не проспав цей час.

— Що? — перепитав мій супутник.

— Таж місто.

— Ні, — сказав він, — це колгосп імені Першого травня. Я проїздив тут торік.

Ми проминули велике село, що розкинулось по обидва боки шляху, залитого сяйвом ліхтарів, і знову поринули в темінь нічної дороги.

Я подивився на годинник: було по півночі, і до міста нам лишалось ще добрих півста кілометрів.

Я прокуняв ці півста кілометрів, прокидаючись інколи — на вибоях, чи від реву зустрічної машини, або просто від власного чекання скорого кінця сну. І щоразу, як прокидався, я знову впадав в оману: бо знову і знову приймав огні випадкового придорожнього колгоспу за сяйво над великим містом, до якого ми прямували.

І коли за якийсь час я прокинувся від того, що машина спинилась, то побачив мого супутника біля машини. Я вирішив, що трапилось щось із машиною і він вийшов поглянути на мотор, і сидів собі далі в машині, дарма що довкола шерегами стояли вуличні ліхтарі. Я не думав, що ми вже приїхали до міста і був певний, що то просто черговий придорожній колгосп.

В ГРОЗУ

То була страшна гроза.

Блискавка була така часта й близька, що удари грому навіть не зливались в безперервний гуркіт — бо за кожним новим ударом не ставало чути відлунювання попереднього — а били один за одним, як постріли під час артилерійської канонади.

Дощу ще не було, але дощем пахло так сильно, немов він уже пройшов: повітря було аж насичене вологою. Важкі хмари густо клубочились низько над землею — як виприски диму після важкого вибуху — і обертали і без того темну ніч на непроглядний чорний морок. Дощу ще не було, але от-от вже мала впасти на землю злива страшна і лиховісна.

Ми стояли під стіною хати, спостерігаючи це біснування огню, коли вдарила ця, найдужча за всю грозу, блискавка. Вона була така близька, що удар грому розітнувся одночасно з виблиском, і така сильна, що навіть крізь повіки яскраве світло боляче різонуло по очах.

Коли я розплющив очі і, нарешті, зміг знову глянути в чорну п'тьму — просто передо мною, за кількома хатами, побачив огонь. Минуло ще кілька секунд — і там уже палахкотіло величезне і яре багаття. Блискавка запалила хату. Страшна пожежа в селі!

Хата стояла край села — на кутку, що тепер звався «третя бригада», колгоспна пожежна команда прибула хвилин за п'ятнадцять — і під рясною зливою згарище на місці хати вже навіть і не курилось.

Злива тривала, проте, зовсім не довго, страшним могоутнім потоком вона прибила городи і вистелила траву, але вона пронеслась, як вихор, — і за кілька хвилин між роз-

дертих хмар уже залиснів місяць. Невдовзі і сліду хмар не залишилось на шатрі густозоряного неба.

Ми довго не могли заснути в ту ніч. Гроза пройшла, але тривога ще довго ярила серце і неспокій відгонив сон. І ми говорили про грози,— коли ти не в високій міській кам'яниці і гроза веселить тебе, а на самій землі — в лісі чи полі — сам, і гроза робить тебе трагічно самотнім на світі.

В нашій пам'яті ще з далеких дитячих років залишилися страшні спогади про грози і грізні сільські пожежі. Ми згадували сільських погорільців, які колись щоліта ходили від села до села і побирались в провінціальних містах, прохаючи шматок хліба та жебраючи по копійці на побудову нової хати. Ми пригадували і цифри, величезні цифри — з статистичних зведень колишньої дореволюційної Росії — про кількість щорічних погорільців, і сумні записи про їх тяжку долю. Рідко коли селянин-погорілець стягався на побудову нової хати. Звичайно, пішовши на заробітки, щоб стягтися на нову хату, він так і залишався в батраках і вікував у тяжких злиднях. В колишній, дореволюційній Україні, поряд з великими соціальними кривдами — експлуатацією поміщиків, визиском куркулів та несплатними податками — і стихійні лиха, а найперше, саме погоріння від грози були значною причиною пауперизації злиденного селянства.

На ранок ми виїздили з села. Коли ми прощались з головою колгоспу, я сказав до нього, ніяковіючи з неуміння належно висловити співчуття:

— Ах, яке лихо сталося сьогодні у вас у селі!

— О так! — скрушно зітхнув голова. — Погоріли Удовиченки. Не поталанило їм: тільки ж того року побудувались після фашистської руйнації. А хата ж стояла, як лялечка!

— Що ж тепер буде? — запитав я.

— Так, так! — сказав голова, і обличчя його на цей раз було повите не стільки скрухою, як заклопотанням. — Доведеться завтра побудувати нову! Друга бригада вже досі розтягла головешки, а ставитиме третя.

За півгодини, виїздячи за околицю, ми проминали те місце, де вночі погоріли Удовиченки. На чорній від втоленої сажі землі вже стояли закопані три товсті наріжні стояни, а четвертий саме закопували дівчата, виводячи «Чумака». Дружна і гучна дівоча пісня линула нам навздогін, аж поки ми спустились в долину до річки.

РОЗМОВА ПРО ПОДВИГ

Я не знав, за який подвиг він одержав це високе звання — я бачив його уперше — і погляд мій в час нашої розмови раз у раз мимоволі вертався до Золотої Зірки на вилозі його піджака.

Під піджаком, накинутим наопашки, на ньому була військова гімнастюрка, така мочена дощами, сушена вітрами й палена сонцем, що з зеленої вона зробилась жовтобілою — тільки і на лівому, і на правому боці грудей залишилися видовжені темні плями в тих місцях, де були ордени. Зараз на гімнастюрці не було ні орденів, ні медалей — тільки Золота Зірка на піджаку: багато героїв ордени та медалі одягають тільки у свято, але ніколи не розлучаються з зіркою. Коли я позирав на темні плями з-під орденів, я, слухаючи його розповідь, визначав собі, який там має бути орден чи яка медаль.

Ми сиділи біля току — молотарка ритмічно постукувала, інколи перегукувались дівчата або горлав шофер, намагаючись перекричати і гудіння мотора, і форкання власної машини: йому нетерпеливилось, бо він зобов'язався зробити до приймального пункту за добу двадцять рейсів. Електромолотьба була в повному розпалі, тік був добре організований — і бригадир сказав, що має вільний час побалакати зо мною зараз. І все ж таки що п'ять чи десять хвилин він уривав мову на півслові і поспішав то до молотарки, то до дівчат, що одгортали соломі, то до хлопців, що насипали зерно в мішки — ні на хвилину він не спускав з ока цілого току.

Перше, що він — на моє запитання — розповів про свою участь у війні, була коротка інформація про час і місце демобілізації: весна сорок шостого, Берлін.

Мені кортіло зразу довідатись, за що він дістав звання героя, про самий подвиг, але мені було незручно прямо поставити це запитання: герої здебільшого соромляться розповідати зразу про свій подвиг і на таке запитання дають відповідь незадовільну. Тому я чекав, щоб у пліні загальної нашої розмови він сам розповів мені про це.

Але, коли він повернувся до мене після навідування до хлопців біля мішків і короткої перепалки з шофером — друге, що він мені розповів, була така ж коротка інформація про те, коли і де він починав війну: літо сорок першого, Київ.

Після того він знову відлучився на хвилину — до дівчат, що відгортали солому.

Коли він повернувся другий раз, я знову перепросив і знову запитав, чи не відриваю його від роботи і чи не докучаю йому своїми розпитуваннями? Але він відказав, що аж ніяк, і час зараз у нього «абсолютно вільний». Після того його зразу ж покликали до молотарки, а потім він пішов до підвід, що приїхали по солому. «Вільність» його часу була дуже умовна і аж ніяк не «абсолютна». Так і тривала наша розмова — добрих дві-три години в переміжках між ділом.

Він, як здебільшого всі герої війни, не вмів і соромився розповідати про свої подвиги та й взагалі про свою участь у боях. Та все ж таки за якийсь час з уривчастих відомостей я міг скласти собі загальне уявлення про його бойовий шлях. То був солдатський шлях — солдатський шлях, яких мільйони: бойовий путь піхотинця від Києва на Дон і на Волгу, потім від Волги на Донець і на Дніпро, і далі — в верхів'я Карпат, у Сілезію, за Одер і на Берлін.

Але то була тільки військова географія — по ній я міг визначити медалі, які залишили темні плями на його гімнастюрці, але так і не міг встановити, за що ж він дістав звання Героя Радянського Союзу.

В його бойовій біографії було чимало героїчних епізодів — декотрі мені пощастило від нього почути, одначе, згадавши про кожний із них, він, як завжди в таких випадках буває, розповідав не про себе, а про товаришів, їх бойові діла, їх подвиги і солдатську кмітливість. Щоразу виходило якимось так, що героїчний вчинок здійснили інші

або всі разом, цілим підрозділом, і він робив тільки усе те, що робили всі — ніяк не більше.

Це була манера розповіді старих солдатів і скромних людей — захоплюватись діями товаришів і лишати себе в тіні, але ж мені конче потрібно було почути про його бойову діяльність і за який подвиг його удостоєно високого звання.

В усьому, що він розповідав, було багато такого, за що я — коли б я нагороджував за бойові заслуги — присудив би йому це звання, дарма що з скромності він зовсім затушковував свою роль: я відчував його роль і значення в цих епізодах за прихованими деталями і замовченими подробицями.

Наприклад: коли в бою при форсуванні річки Донець його підрозділ прикривав переправу артилерії, німці зайшли в тил, і артилерія разом з підрозділом прикриття опинилась в оточенні. Але підрозділ прикриття — дарма що весь офіцерський склад його загинув, а зв'язок з командуванням було втрачено — взяв на себе ініціативу прориву, розтяв зашморг і забезпечив переправу артилерії, гарантувавши їй постачання боеприпасами.

Він хвилювався і зараз, коли розповідав про відвагу і героїзм солдатів, його товаришів по підрозділу, і ні слова не сказав про себе, але я зрозумів, що прийняв командування і наважився на ініціативу ніхто інший, а саме він, тоді тільки молодший сержант.

Або: в час одчайдушних намагань німців видертись із Корсунь-Шевченківського казана його частина здержувала ворога якраз у шийці зашморгу, в горловині, якою намагались видертись німецькі технічні групи. Якійсь частині з них, власне, і пощастило б видертись, коли б вони проходили через міст, що залишився незруйнованим. Наша артилерія і танки через невідгідний рельєф місцевості не могли як слід накрити міст, а піші наші частини якраз були сковані значно переважаючими силами оскаженілого з жаху ворога. Тоді послана була ударна група, в її складі і він, і ця група, з якої живими залишилось небагато, зірвала міст достеменно під ногами у німців.

Або ще: в боях за Одером він, тоді вже старший сержант, був посланий в розвідку з кількома товаришами, щоб розвідати підступи до якогось хутора, розташованого в кількох кілометрах за фронтом, на перехресті трьох доріг, що живили цю ділянку німецького фронту, і який був,

власне, головною перешкодою броскові нашої дивізії вперед. Але німці виявили розвідку, і наші хлопці цілий день відстрілювались з якихось руїн. З настанням ночі троє наших розвідників, що залишились живі — в тому числі і він — вислизнули з руїн і прохопились простісінько в той самий хутір. На хуторі у підвалі було замкнено десятків зо три наших полонених, яких при навальному наступі наших частин німці не встигли евакуювати або розстріляти за своїм звичаєм. Вони втрюх тихцем знищили охорону і випустили на волю полонених, тут же передавши їм зброю винищеної охорони. Тоді вчинили стрілянину, створили враження, що прорвався наш десант, зняли паніку в самісінькому серці розташування німецької оборони — і тим дали змогу своїй дивізії здійснити готований бросок далеко вперед.

Коли він розповів мені цей епізод, для мене вже не було сумніву, що високе звання Героя він одержав саме за цей подвиг.

І я не стримався і запитав:

— Це тоді ви й одержали звання Героя?

Він глянув на мене непорозуміло, і мені був дивний і незрозумілий його розгублений погляд.

— Ми одержали тоді ордени «Слави»,— сказав він, і зніяковів, кинувши короткий погляд на зірку на вилозі свого піджака.

Але за хвилину причина його зніяковіння стала мені зрозумілою.

— Це в мене зірка Героя Соцпраці, а не Героя Радянського Союзу,— пояснив він.— Я одержав її за урожай милого року в нашому колгоспі,— додав він ще.

І, як завжди, розповідаючи про подвиг інших, він так і не сказав, за що ж саме йому присуджене це високе звання — і знову вийшло так, немовби його присуджено всьому колгоспові, за подвиг, який зробили всі. Бо далі, в короткій інформації — про кількість центнерів та гектарів — він, як і в коротких інформаціях про бойові діла, ні разу не сказав «я», а весь час говорив тільки «ми».

РОЗМОВА ПРО ЗАЗДРИСТЬ

Вона вперто відмовчувалась або відповідала на мої запитання малозначними «ні», «еге», «атож» та «хто його знає» — це була одна з найтрудніших і найбезнадійніших розмов, які мені доводилось будь-коли провадити.

З дівчатами, коли вони ніяковіють або почувають себе не в своїй тарілці, чи й просто затнуться на своїй дівочій упертості — розбалакатись важко, а ця дівчина була і взагалі вдачі неговіркої, і крім того — цілком очевидно — на когось сердита.

Але я мусив розговоритися з нею, бо мені неодмінно треба було знати, в чому секрет успіху славної не тільки в цих місцях, а й на всю республіку ланки буряківниць, — чому на ділянці ланки героїні показники врожаю так значно різняться від показників на інших ділянках? Мені конче треба було зрозуміти, як працює вславлена на всю нашу державу молода Героїня Соціалістичної Праці.

Якщо ви цікавитесь досягненнями індустріального робітника — видатного стахановця — ви здебільшого на ваше запитання до нього можете почути конкретну і вичерпну відповідь про засоби та обставини, що зумовлюють його роботу, яка в основному, бодай схематично, розкриє вам секрет його успіху. Коли ж ви обізнані з самим виробництвом і не вперше спостерігаєте роботу в цьому виробничому профілі, то навіть без запитань, лише провівши якийсь час у цеху, де працює цікавий для вас новатор, та постоявши біля його верстата і придивляючись до його праці — ви й самі можете осягнути, як організовано та на-

лагоджено його роботу, і, отже, збагнути самий сенс його новаторства.

Зовсім інша річ, якщо вас цікавить робота стахановця-хлібороба. Блискучі результати його плідної діяльності — ось вони, як на долоні: видатні цифри врожаю значно перевищують показники попередніх років на цій же землі, перевищують показники роботи інших хліборобів в цих місцях, ба й середній і навіть вищий рівень у цілій окрузі. Однак секрет його успіху ніколи не може бути розказаний кількома словами, бо причини і успіху, і «секрету», елементи самого новаторства ніколи не сконденсовані в будь-якому одному виробничому акті, а заховані в ряді заходів, які розкидані в усьому сільськогосподарському виробничому процесі на протязі цілого виробничого року.

Саме тому, перше ніж говорити з самою героїнею, що вславилася такими видатними показниками, щоб найглибше збагнути самий «секрет» її новаторства і найширше осягнути обставини, які зумовили її успіх — я й вирішив насамперед поговорити з членами її ланки, з керівниками колгоспу, агротехніками та партійними організаторами, а також з дівчатами, які працюють у сусідніх ланках — і аж тоді, наостанку, поговорити вже з самою героїнею.

І от ми балакали з дівчиною — рядовою буряківницею з сусідньої з героїнею ланки. Все, що про неї міг би я сказати при початку, це був би опис її одягу — високі чоботи, рясна спідниця з торочкою, ватяна кофта і тепла хустка, чорна в червоні троянди.

Ми сиділи на купі викопаних буряків, а трохи віддала була купа буряків на ділянці Героїні. Вантажні машини повертали від дороги до буряків просто по бурячищу: вони вивозили буряки на завод — там буряки при прийманні і важили. Але тут, на полі, теж стояла вага: керівництво колгоспу привезло вагу в поле, щоб виміряти й визначити загальні показники зібраного врожаю. Все вже було виміряно і визначено: ланка Героїні дала з гектара по сімсот, ланка дівчини, з якою я розмовляв — по триста п'ятдесят.

Дівчина сиділа похмура, лузала насіння і дивилась кудись мимо моєї голови.

— Ви давно працюєте на буряках? — запитав я.

— Ні.

— Я чув, що тільки з минулого року?

— Еге.

— Бачили, які в неї показники? — кивнув я головою на сусідню ділянку.

— Атож.

— Як ви думаєте, чому їй пощастило зібрати такий високий врожай?

— А хто його зна...

Вона не виказувала ніякого потягу до дальшої розмови.

З попередніх інформацій про цю дівчину мені було відомо, що їй тільки сімнадцять років, що працювати на буряках вона почала з минулої осені, цього року дуже не хотіла іти в ланку буряківниць, бо заявляла своє бажання поратися біля птиці на птахофермі, а освіта її поки що вичерпувалась п'ятьма класами — до школи їй довелось піти з великим запізненням, бо в час німецької окупації школу в селі, звісно, було закрито.

Шукаючи дороги до її товариськості, я вирішив відкласти тимчасом прямі запитання і піти манівцями.

Я запитав, чи збирається вона цього року іти в шостий клас.

— А хто його знає, — була неохоча відповідь.

— Казали мені, що ви хотіли на птахоферму?

— Атож.

— Бачу, що вам буряки так і не припали до душі?

— Еге.

— Мабуть, покинете тепер ланку?

— Ні.

Ні! Це вже була, нарешті, перша пряма відповідь на мої запитання. Вона не хотіла на буряки, але покинути ланку буряківниць вона не збиралась. Це була пряма відповідь, але в ній заховувався якийсь двозначний зміст.

Я перемовчав трохи і повів мову про життя дівчини взагалі. Я розпитував її про родину, про те, як училась вона в школі і які книжки їй довелось читати.

Я розпитував її про все це добрих півгодини, і поміж її неодмінних «ні», «еге», «атож» та «хто його знає» — я все ж таки почув, що батька її фашисти погнали в сусіднє село і там застрелили разом з великим гуртом колгоспників; що мати працює на свинофермі, що за школою вона не скучила, бо в одному класі з нею самі малюки; а читати вона не любить, бо «дрібно надруковано», і читала вона лише «Кобзаря» та «трохи із Горького». Читала вона, правда, і ще щось, але прізвища авторів не запам'ятала, а може, й

не подікавилась подивитись, та з коротких анотацій змісту — в її схематичній інтерпретації — я зрозумів, що то були «Хіба ревуть воли, як ясла повні» і «Земля» та ще окремі оповідання наших сучасних радянських письменників — переважно про Вітчизняну війну.

Отже, потроху вона розбалакувалась. Власне, не розбалакувалась, а на мої вихитрювані запитання я діставав її звичайні «атож» або «хто його знає», здобуваючи сяку-таку змогу на висновки та узагальнення.

Вона трималась при розповіді якось безчасно, сиділа випростана, як при столі, непорушна, як у сні, без жодних жестів і навіть без будь-якої міміки. Її очі дивились мимо мене некліпно, жодна тінь не перебігала її рисами, і єдиним порухом на її кам'яному обличчі був зовсім короткий і скороминучий порух вуст, коли, лузнувши зернятко, вона миттю спльовувала набік. Інколи лушпинка від насіння приліплялась до нижньої губи, і тоді вона коротко дмухала через губу, щоб лушпинка злетіла — і мені від цього ставало навіть легше, бо тоді м'язами нижньої щелепи перебігав зовсім короткий рух, який наче засвідчував, що її обличчя все ж таки живе, а не витесане з каменю.

Я дуже стомився за ту нашу розмову, і не можу не признатися зараз у цьому.

Нарешті, втративши останню снагу — вже навіть сердито — я запитав її:

— Скажіть, і чого ви така сердита?

— Пхі! — пхикнула вона і сплюнула лушпинку через губу.

І це знову була вся її відповідь на моє запитання.

І я зрозумів, що з розмови нашої діла не буде, що всі мої обхідні маневри аж ні до чого і що від неї я не дістану жодних потрібних мені інформацій. І, тяжко зітхнувши, я звівся з купи буряків.

Вона збагнула, що я збираюсь іти, і очі її вперше зрушили з місця, піднялись вгору і глянули на мене. Мені навіть здалось, що в них промайнув вираз облегшення — нарешті, я таки давав їй спокій!

Очі дівчини раптом глянули на мене гостро, і вона раптом проказала, як мені здалося, навіть зі злістю:

— І нехай вона собі й не думає!

— Хто?

— Таж вона... — Дівчина хитнула головою на сусідню

ділянку, де порядкувала ланка Героїні,— хіба ви не про неї хотіли мене допитатися?

Я так давно вже розчарувався почути від дівчини щось про Героїню, що не відразу й збагнув, про кого вона тепер вела мову.

— А! — навіть зрадів я.— Ви, мабуть, сердиті на неї? За віщо?

— Пхі! — сіпнулася дівчина.— Ото б я ще сердилася! Вона одвернулася і знову взялася заповзято лузати насіння.

Хоча в її словах прямої відповіді на моє запитання було ще менше, як у першому «ні», яке довелось розшифровувати не за прямим змістом слова, а тільки за його інтонацією — я зрозумів, що це, власне, і є початок жаданої розмови.

Я знову присів на буряки поруч із дівчиною.

— Отже, ви не сердиті? — сказав я, аби щось сказати, готуючись її далші слова знову розшифровувати насамперед через інтонації. З інтонації, яка прозвучала в словах дівчини, я здогадувався про те почуття, яке, очевидно, і опанувало дівчиною насамперед і над усе: заздрість! Заздрість до подруги, яка дійшла свого і вславилася між усіма, яка інших дівчат осоромила перед усіма.

Але я раптом знову почув мову, зовсім неждану за змістом і несподівану за тоном. Дівчина раптом повернулася до мене цілим корпусом і, гнівно дивлячись мені в очі, мало не закричала:

— А підживлювала вона тільки раз! І коли підживлювала? Як прорвали після першої шаровки! А другий раз вона не здогадалася підживити! Коли б підживила ще раз, після того, як другий раз прошарувала міжряддя, коли б підкинула тоді суперфосфату та калійної солі — хіба ж такі були б в неї буряки?

— Вірно! — сказав я.— Але ж сімсот вона все ж таки взяла!

— Пхі! А вісімсот хіба взяти не можна?

— Можна,— погодився я,— тільки ж ваша ланка взяла лише по триста п'ятдесят, і хіба таких буряків?

— Отож я й кажу! — вже зовсім зарепетувала дівчина, насуваючись на мене.— Хіба б ми не взяли сімсот? От, ей-бо, присяй-бо, взяли б, коли б внесли суперфосфату та калійної солі, а не самого курячого посліду! Та коли б ще й по-людському проривали! А то, бачте, жаль нас узяв:

листочки ж воно повикидало, ну, як його виполювати, наче бур'ян? А може ж, з нього ще буряк буде? От і не схотіли часто проривати, а воно й не стало бурякові звідки воду тягти...

І тут її раптом справді прорвало. Вона насувалась на мене, викладаючи всі причини, чому, на її думку, на ділянці її ланки не вродило, і які, за її висновком, були взагалі хиби в роботі ланки,— вона виклала мені цілий курс агро-техніки і плекання буряків принагідно до хиб, які стали їй ясні після цього року невдачі ланки. І вона тут же виклала мені всі хиби в роботі сусідньої ланки — ланки уславленої Героїні,— яка дала такі високі показники, але яка могла б, за думкою моєї дівчини, дати ще вищий врожай. Вона була категорично певна, що, коли б Героїня підживляла молоду поросль не раз, а двічі й тричі, коли б вона зробила проривку ще частішу, щоб дати місце «настоящому буряку», коли б вона ще взимку, замість затримувати сніг тільки розкиданням хмизу по снігу, вивезла на плантацію криги з ставка з півста підвід — то врожай на плантації Героїні був би ще вищий, не сімсот, а вісімсот, а може, й уся тисяча!

Словом, я вже знав про всі недоліки в роботі ланки, якою керувала Героїня, отже, й способи, якими можна було б ще збільшити врожай на цій ділянці,— тільки так досі і не почув про те, що мене найбільше цікавило: про досягнення й новаторство, які обумовили та запоручили і без того безсумнівний успіх Героїні.

І, коли я тепер вже просто запитав дівчину,— що ж все ж таки забезпечило такий безперечний успіх — сімсот з гектара — дівчина раптом знову охолола, і обличчя її просто на моїх очах почало знову кам'яніти.

Вона тільки знизала очима й кинула:

— А хто її знає...

Тоді я розсердився і сказав їй просто:

— Слухайте, та ви просто заздрі до неї, і вже!

— Заздра? — перепитала дівчина, флегматично спльовуючи лущиння через губу.— Може, й заздра. То й що?

І я не знав, що сказати на це, бо й справді: ну й заздра, то й що?

Потім, одійшовши трохи, дівчина ще додала:

— У нас і на бригаді вже обговорювали, і в клубі тепер, мабуть, буде загальна конференція про те, як вона досягла врожаю. Тільки ж усе, що погано, це мені

зразу видно, а що добре, то я ще не можу сказати, бо тільки ж перший рік, як я на буряках. А погане як не побачити, як я усе літо, і ще з весни, підглядала, як вони собі там пораються?

Тоді я запитав:

— Ну, добре, а того, що ви підгледіли поганого, чи думаєте на той рік уникнути на своїй ділянці?

— Атож,— сказала дівчина,— і нехай вона собі і не думає! Бо ми як візьмемось, то у нас ще більше буде!

І вона зразу повідала мені, що за цю зиму її ланка набірає курячого посліду більше за всіх, і суперфосфату нехай голова дає скільки треба, бо в'язи йому скрутимо, а сніг затримуватимемо цілу зиму, а не те, щоб тільки під весну, і криги навеземо аж сто підвід! І книгу вона собі дістане, де чисто все про буряки описано, і до агрошколи вона ходитиме кожного разу, як тільки буде заняття, і все таке інше, багато чого!

І коли, набалакавшись досхочу, я мило з нею розпрощався і пішов собі геть — на ділянку до Героїні — дівчина раптом гукнула мені, щоб я почекав. Зірвавшись, вона прудко наздогнала мене і зашепотіла мені притьмом на вухо:

— Слухайте, а ви ж будете з нею балакати? Еге? Розпитувати ж її будете? Еге ж? — Вона жарко дихала мені в лице, збуджена й схвильована.— Поспитайте її, а тоді мені розкажете? Добре? Може, ми чогось не побачили, а вам вона сама скаже? Атож? Вона, звісно, і на бригаді розказуватиме, і в клубі на конференції ділитиметься досвідом, а може ж, ми щось не второпаємо, а ви нам розкажете краще? Бо ж ми її на той рік, от побачите, на змагання викличемо, і ще хто його знає, хто переможе! Поспитаєте? Еге ж? Еге?

Я пообіцяв, і ми розстались найліпшими друзями.

ЗА КУХЛЕМ ПИВА

Буває щодня між ділом багато випадкових розмов, які навіть не завжди залишаються в пам'яті точно, але в свідомості яскраво і міцно закарбовується висновок з почутого мимохідь. І, найчастіше, цей висновок незрівнянно важливіший за саму розмову.

Була спека, і ми зайшли випити пива.

На дворищі МТС — за півгони від Сільпо — дзвінко вдарило в рейку два рази. Так подавалося в майстернях МТС знак до початку роботи, до обіду й на шабаш, але це було, як удари годинника на вежі, для цілого села.

— Одбой! — сказав по цей бік прилавка літній чоловік і з досадою додав: — Ну, що б їм, як положено, за всіма правилами, бити склянки? Скільки разів я їм про це говорив! Ех, нема тут у нас морячків...

Це був, безперечно, старий матрос. Одяг його, правда, не мав жодних слідів колишньої професії — чоловік був у полотняних штанах та косоворотці, але на голові, хвацьки заламана на одну брову, ледве трималася чорна капітанка з білими кантами і з дірочками та темнішим, неvigорілим місцем там, де колись, без сумніву, був «краб». Тут, у степових просторах, де ні моря, ані порядної річки і близько не було, ця морська деталь виглядала особливо несподівано.

Ми стовпились — чоловік шість чи сім — довкола бочки, поставленої «на попа». В селі не було пивного кіоска, в чайній пивом не торгували — і в крамниці Сільпо пиво доводилось пити наспіх, навстоячки, біля прилавка. Кухлів у продавщиці було тільки чотири — і доводилось чекати, поки вихилить кухля сусід.

Ставний хлопець в синьому комбінезоні глянув на свій годинник на руці й сказав:

— Точно!

Хлопець в кітелі без погонів прийняв повний кухоль і зауважив на слова моряка:

— Склянки — не варто: не всякий розуміє вашу морську арифметику. Просто — треба вибивати години, як на дзвіниці.

Хлопець у комбінезоні негайно відгукнувся:

— Ну да! Йому — склянки, тобі — дзвіниці, а третій вимагатиме курантів з музикою. А то — в Пруссії, в одному монастирі, бачив я — щогодини виходять на вежу дванадцять лялькових апостолів і співають псалми!.. Б'ють на роботу, на обід, і на шабаш — і добре. А треба тобі абсолютної точності — пильнуй свого власного годинника. Красиві були б мої трактористи, коли б одміряли гектари на оранці, дослухаючись до твоїх склянок чи до співу апостолів.

— Не в кожного ж є годинник на руці, — подав голос чоловік у гімнастюрці без пояса.

— Треба, щоб був у кожного, — відрубав хлопець у комбінезоні. — Не старосвітські поміщики, а робочий народ. Що, в тебе нема ста карбованців, щоб годинник купити!

Молодий хлопець у блакитній майці-безрукавці пирснув за спинами:

— То в Микити емтеєсівський патріотизм: раз у них на МТС, значить, все точно і правильно.

Хлопець у комбінезоні прийняв від продавщиці кухоль, сьорбнув піну і спокійно відказав:

— Нема емтеєсівського патріотизму, як нема зернового, бурякового, городницького, ба й піонерського.

Всі засміялись. Хлопець у майці почервонів. «Піонерський» — то був безперечно натяк на його молодість, хоча віку він був, звичайно, не піонерського, а комсомольського.

— А МТС, справді, вас усіх тягне — і зерновиків, і бурячників, і навіть твоїм артистам дрова у клуб підкидає.

Хлопець зашарівся ще дужче. Мова про «артистів» теж мала в собі якийсь певний натяк, нам, стороннім, одначе незрозумілий.

— Ач, хвалько! — добродушно обізвався старий матрос у капітанці.

— Бо є один, радянський патріотизм, — суворо сказав хлопець у комбінезоні, — і нічого, коли про патріотизм мова, хахоньки стріють.

— Вірно! — подав голос хлопець у чорній футболці з одним пришпиленим рукавом: він був однорукий. Досі він стояв осторонь і мовчки чекав черги на кухню.

— Це, звісно, вірно, — погодились усі.

— Таж я пожартував, — ще дужче шаріючися, виправдував хлопець у майці, — що я, не розумію?

— Ну то й не кажи дурниць, бодай перед сторонніми людьми! — сказав хлопець у комбінезоні і одним духом вихилив кухню.

Всі присутні скося позирнули на нас: це ми були тут сторонні, незнайомі, проїжджі.

Так ми всі і познайомились — чи довго познайомитись біля пивної бочки? І так зав'язалась наша коротка розмова — хіба багато скажеш, поки вип'єш кухню пива і сусіда чекає на посудину за твоєю спиною?

Але, випивши свої кухлі і розплатившись, ми вже знали коротко про кожного співрозмовника. Колишній старий матрос у капітанці був колгоспний тесля, він двадцять років плавав по морях і океанах і об'їздив усі світові порти. Хлопець у кітелі без погонів завідував сільською електростанцією, колгоспним радіовузлом і провадив зараз міжколгоспну телефонізацію; лише три місяці тому, в званні лейтенанта, він демобілізувався в Берліні. Хлопець у комбінезоні працював механіком у МТС, в складі Далекосхідної армії він у вересні сорок п'ятого року брав участь у безприкладному в історії героїчному марші через азіатські пустелі. Чоловік у гімнастюрці без пояса робив у польовій бригаді, за роки війни він піхотинцем витоптав рідну землю від Волги і до Дунаю, а закінчив свій бойовий визвольний похід аж на австрійських кордонах, ставши віч-на-віч проти англо-американців. Однорукий у футболці був бригадиром на городництві — в сорок другому році німці загнали його в рабство, і він потрапив до Франції, де втратив руку на важких роботах, але з госпіталю втік і, приставши до франтірерів, з одною рукою пройшов партизанську боротьбу французьких патріотів, поки не потрапив у концентраційний табір. І, нарешті, наймолодший поміж усіх — хлопець у майці — щойно закінчив десятилітку і, вийшовши з гуртка юних мічурінців, розгортав зараз свою діяльність в колгоспному садку, на парниках, на дослідних дільницях та в хаті-лабораторії, а водночас керував у клубі драматичним гуртком, за що й був піднятий на добродушний глум. Коли почалась війна, йому було

тільки десять років, і вся його участь у Великій Вітчизняній війні, на його превеликий жаль, вичерпалась на тому, що в гурті сільських товаришів-однолітків він збирав порожні пляшки, бив їх і розкидав скалла на шляху, щоб нарізались німецькі машини. На його рахунок було лише два проколоти скати. Правда, сільським хлопчикам один раз пощастило спалити цистерну з німецьким бензином.

Всі вони — нові наші знайомі — були з одного колгоспу, і всі народились тут-таки, в цьому селі.

Наша попередня розмова, урвана на згадці танкіста про куранти з апостолами в пруському монастирі, відновилась знову в площині вражень від перебування на іноземлях.

Тракторист-танкіст, тобто хлопець у комбінезоні, сказав:

— Ну, в Маньчжурії діло понятне: народ там просто нещасний. Сидить у своїй фанзі, зверху вода біжить, і дим виїдає очі, висіє свій гаоян, а він йому візьме й не вродить — не орють же вони, а просто длубаються своїми мотигами на піввершка. Чи там японці, чи китайські дуки, чи й свої власні маньчжурські багатії — все одно не давали маньчжурі ходу і умисне в темноті держали. А от був я перед тим у нашому наступі через Пруссію, так, повірите, диву дався. Говорили-балакали, у німців — культура! Звісно, у поміщиків там і машини, і поля від морського вітру загороджені, а батраків, як панам і полагається, держали у чорних бараках на буряку й картопляному лущинні. Словом, капіталістична «цивілізація» хоч куди! А повірите, картоплі вирощувати не вміли. Дарма що картопля — «картофель», так по-їхньому називається — у них перша страва, попереду навіть хліба. Повірите, про лисенковський спосіб посадки очками навіть не чули! «Культура» у них, повірите — темна: жили на самому визиску. Ну, тепер у східній зоні поламали вони цю «культуру» і беруться по-людському жити.

Він хильнув другий кухоль пива — так само одним духом, як і перший, заплатив, попрощався і швидко пішов. Він поспішав: була, правда, обідня пора, але він саме на неї і розраховував, щоб «змотатись у поле» на своєму мотоциклі і перевірити, як працюють трактори і чи все там у порядку.

Чоловік у гімнастюрці без пояса прийняв від нього спорожнілий кухоль, і поки продавщиця наточувала йому,

а він суворо пильнував, щоб одстій був по нормі, до засічки на стінці кухля, він, не поспішаючи, розважливо проказав:

— Н-да... Микита, хоч і запальний хлопець, а, нада полагать, правду каже. І справді, дивно якось ведеться по тих закордонах. В Австрію ми, правда, не в сезон прийшли: якраз весняна відлига була, і до роботи в полі, нада полагать, ще не брались. Та й бої, звичайно. Так що про австрійців не могу сказати. А от на Балканах так я всі країни пройшов — і Румунію, і Болгарію, і Югославію, та й в Угорщині ще осінні польові роботи застали. Низький там рівень хліборобської культури був, не знаю, як тепер — нада полагать, раз там тепер нова демократія, то, мабуть, посунулись уперед, та й в газетах пишуть, що беруться вже й вони до спільного обробітку землі — земельні кооперативи, вроді як наші колгоспи. А раніше не давали там народові ходу, у темноті держали, це Микита правду сказав. Посіють — чи там кукурудзу, чи й пшеницю — і сидять собі, згорнувши руки, від бога урожаю ждуть. Ні агротехніки, ні справжньої боротьби за врожай: рости, мовляв, як тобі на небі записано. Нема, бачте, нашої колгоспної хватки.

Продавщиця доточила пива до позначки, він підніс кухню до вуст, обережно здув піну і почав пити повагом, не поспішаючи, з насолодою — дрібними ковточками.

— Скрізь воно там так, — сказав, хвилюючись, однокрукий у футболці. — Я в Німеччині робив під нагаєм і автоматом на заводі. Ну, потім, як відвоювали Францію, я й самих англійців з американцями теж побачив, і психологію їхню, знаєте, не важко вхопити: кожний про себе, і кожний для себе. Але пролетаріат у Франції гарячий, революційний, і за діло кров свою до краплі віддасть... Не знаєте, де французьких книжок дістати? Хотів би попрактикуватися, раз я по-їхньому вже трохи осягнув. Може, зайдете ввечері по роботі? Ото, бачите, за вербою соняшники над тином? Моя хата. А зараз, пробачте, поспішаю: у нас на городницькій бригаді тепер саме пора — давно дощу не було, так ми поливку організуємо. Бувайте!

Хлопець у кітелі без погонів задумливо проказав, коли хлопець у футболці без руки зник за дверима:

— Добрий хлопець, тільки здорово його там замучили по концтаборах. Наші його з Бухенвальда виколупали. Нічого, одійшов, тільки все сумний ходить і, як про фашистів почує, то блідне і труситься починає; ненависть у нього

сильна, аж корчить його. А каже, звичайно, правду: сили у народу там є, тільки провокаторів всяких і перевертнів там, ви собі й уявити не можете, скільки.

Він допив пиво і теж розпрощався:

— Телефонізацію зараз міжкологспну здійснюємо, ні хвилинки вільного часу. Оце кухоль пива й тараня, а обідати аж увечері! Хотілось би побалакати, та,— він посміхнувся і кивнув на старого матроса в капітанці,— вам Іван Ферапонтович краще за мене розкаже.

Він вийшов, і старий матрос шумно зітхнув, зсунув капітанку з брови на потилицю і сказав:

— Так от, я й кажу...

Він мовчав весь час, поки хлопець у комбінезоні, хлопець у футболці, хлопець у кітелі і чоловік у гімнастюрці розповідали, але почав свою мову так, неначе наша з ним розмова триває вже ген скільки часу, і все, що розповіли попередні промовці, сказав саме він.

І він говорив добрих півгодини — поки ми допили пиво, і коли вийшли разом, і далі на розі, спинивши нас, бо нам треба було в інший бік. Після того він ще й пішов нас трохи проводити, і ми знову постояли, поки розпрощалися. Він розповідав про свої подорожі по океанах і морях — в Америку, Африку, Азію і довкола Європи. Він розповів десятки епізодів і згадав сотні пригод, і, може, тисячі людей промайнули в його розповіді — під сонцем Африки, в затишку американських портів, в штормових хвилях Великого або Атлантичного океану. Його розповіді вистачило б на цілу книгу захоплюючого роману. Але все, що він розповідав, вряд як згадку, що мимохіть спало на думку,— все зводилось до однієї теми: рабство в країнах капіталізму. Він розповідав про китайських кулі і про англійських докерів, про малайських риболовів і про неонів в південній Америці, про чорноробів в іспанських портах і про негрів в Сполучених Штатах Америки. Він дивився на весь світ, але бачив в ньому тільки рабів. І це викликало в нього — вільної людини — подив, обурення й гнів. І тоді він брав мене — співрозмовника — за груди, трусив сорочку на мені і грізно допитувався — доки ж так буде?

Ми розпрощалися з ним, коли вдруге прилинули з майстерень МТС два удари об залізну рейку. Перерва на обід в майстернях скінчилася, і знову починалась робоча пора. Він хутко тицьнув нам руку і мерщій подався в протилежному напрямкові — робота кликала й його.

І ми залишилися тоді тільки з хлопцем у блакитній майці — він весь час невідступно йшов слідом. Видно було, що він уже не раз чув цю розповідь з вуст старого моряка, але слухав з повною уважністю, навіть трохи розтуливши рота.

Він заговорив уперше, коли постать матроса зникла в темному отворі великого дощатого сарая, де містилися колгоспні теслярські майстерні і де зараз спішно робили парти для школи, бо незабаром вже мав починатися навчальний рік.

Хлопець у майці якийсь час дивився вслід матросові, потім сказав до нас — гордо, навіть зухвало, але зразу ж зашарівшись з ніяковості:

— Бувалі люди у нас в колгоспі, правда?

І зразу ж, не дочекавшись відповіді — та й відповідати йому, власне, не було що, бо люди, справді, були бувалі, — він додав:

— І це не тільки в нашому колгоспі. Я в усьому нашому районі по колгоспах був, бо ми, юні мічурінці, обмінюємось досвідом, — так скрізь такі люди: побачили світу!

Він зітхнув і признався:

— Я, знаєте, всю нашу бібліотеку перевернув — доводиться тягтись за всіма: народ освічений, а я тільки школу скінчив. Так, щоб не соромитись, багато чого треба знати.

Він додав знову гордовито:

— Зате географію нашої країни краще від мене не знає ніхто! Якщо треба якусь довідку, то зразу до мене. То вони тільки так собі насміхались, що я в драмгуртку, а мене вони шанують, хоч і дражнять піонером.

Він почервонів, перехопивши себе на хвастовстві, похапцем попрощався й пішов.

Йому дуже кортіло теж стати бувалою людиною, як його старші односельці.

Вони, справді, були бувалі люди. Війна показала їм світ і дала багато побачити. Але вони зуміли побачити цей світ наскрізь — докорінно — в перспективі і на весь шир — як можна побачити тільки згори, як уміє бачити тільки той, хто стоїть вище.

Бо «бувалими» ці люди стали іще до того, як пішли на війну. Бо ще перед тим вони збудували свій світ самі — високий світ, з якого далеко видно.

І хлопець у майці повинен знати, що й він — хлопець бувалий, бо він народився у цьому світі.

СЕЛО НА НАШІЙ УКРАЇНІ

Ми стояли на трибуні — і панорама села широко розкинулася перед нашим зором. Праворуч профільований шлях уходив між садиб в степовий простір, просто — за господарськими будівлями колгоспного дворища — по хвилястому обриві синіла смуга далекого лісу, ліворуч — за будинком клубу, за стовпищем нових стріх і етернітових покрівель — виднілася розлога заплава, і по ній між кучерявих дібров сріблилася нитка ріки.

Трибуна була розташована край майдану, за нашими спинами здіймалися молоді акації і тополі, висаджені на місці старих, обгорілих, коли гітлерівці спалили школу, яку оточували ці дерева. На місці спаленої школи тепер був лише сквер — школу відбудовано в іншому місці, а тут запроектовано спорудити пам'ятник, бо саме тут, у цьому приміщенні, не раз і не двічі бував, живши тут і працювавши серед селян, великий пролетарський письменник, пам'ять якого зібрались всі вшанувати сьогодні, як і завжди, рік у рік, саме в цей день.

Олексій Максимович Горький провів тут, у цьому українському селі, два літа — і кожний ступінь на цих просторах і роздолах був пов'язаний з пам'яттю про нього. Он там, де зараз розкинулось море тучної колгоспної ниви, він колись виходив на смужки бідняцьких ґрунтів і махав косою, кладучи рівні покоси тощого бідацького жита. Ось тут, де тепер стоїть новий клуб на місці спаленого німцями, була за його часів велика клуня, в якій він улаштовував з місцевими аматорами театральні вистави і виступав у них сам як режисер, артист і співака. Он у тій діброві над річ-

кою він збирав сільський актив на потаємні від урядника сходки і сіяв правду революційного слова в серця пригноблених людей. Ось тут, де стоїть тепер нова хата під залізним дахом, стояла колись сільська розправа, і саме там вів з ним свої «розмови з пристрасністю» місцевий жандарм, пост якого в цьому селі був встановлений спеціально в зв'язку з перебуванням тут неблагонадійного і небезпечного народного діяча. Он там, у тому тихому плесі на заплаві, Горький любив ловити рибу. Аж он у той ліс він ходив з сільськими дівкаками по гриби.

Живі друзі письменника — учасники улаштуваних ним майовок, партнери у театральних виставах, хлопчачки, що ходили з ним по гриби — тепер уже літні діди — стояли на трибуні, і ми були серед них. Вони забирали слово, згадували про години, проведені вкупі з Олексієм Максимовичем, розповідали про його великі й малі діла і закликали молодь наслідувати приклад буревісника, вчитися життю і боротьбі з слів, творів і діяльності великої людини, друга, вождя і вчителя народу Леніна. Вони плакали, висловлюючи сум з приводу його передчасної загибелі, вони запалювались, виповідаючи свій гнів проти підступного ворога, що вкоротив йому віку, і вони багато і докладно промовляли про величезні досягнення в соціалістичному перетворенні нашого села — за ці тридцять минулих років, за час від смерті народного трибуна, і зокрема за роки, що пройшли після закінчення Великої визвольної Вітчизняної війни проти гітлерівського фашизму.

Перед трибуною — в сліпучому сяйві яскравого літнього дня — вирував і юрмився народом майдан. Усе багатобарв'я веселки іскрилося в одежах святково зодягнутих людей. Барвисті рясні спідниці молодиць, різноколірні шовки дівчачих суконь, усі можливі фарби в стрічках на дівчачих вішаках, кольористі і строкаті майки й футболки, зелені гімнастюрки й тьмяножовтаві кітелі нещодавно демобілізованих юнаків, сині й чорні піджаки поважних людей. Але над усе — аж ріжучи око сліпучим проти сонця блиском — ясніла біла тканина: жіночі сорочки, чоловічі тужурки, дівочі хустинки — дівочі хустинки понад усе!

На селі проживало півтори-дві тисячі дорослих і малих, але майдан заповнило багато тисяч: на цей день сюди сходились і з'їздилися з усіх околиць колгоспів і за п'ять, і за десять, і за двадцять п'ять кілометрів. Щорічний день пам'яті Горького в цьому селі перетворився на великий день

для цілого району. Не сходилися в цей день люди тут лише в роки фашистської неволі: в ті роки люди сходилися далі, он там, у лісі — в партизанських загонах.

І я пригадав інший всенародний день — на Чернечій горі, на могилі Тараса Шевченка. І там не сходились люди лише в рік фашистського панування, а по околицьких лісах, у партизанських таборах у цей день приймали партизанську присягу. Але я був там у цей день перед війною — трибуна і пам'ятник великого народного діяча потопали тоді у багатотисячному натовпі, іскрилася буйна веселка народних строїв, розлягалася тисячоголоса пісня по байраках і над долиною Дніпра. А довкола весь натовп був оточений колом — у два і в три кільця — вантажними та легковими машинами: то з околицьких колгоспів за десятки кілометрів поз'їздилися селяни. Українське село, перетворивши своє господарювання на соціалістичних основах, на той час уже перестало бути пішим і сіло на машини.

Після того прийшла в нашу країну велика руйна, завдана фашистськими варварами: злетіли в повітря тисячі заводів, лягли згарищами тисячі міст, пішли за димом десятки тисяч сіл і колгоспів, а сотні тисяч наших бойових машин прогуркотіли в навальному наступі на лігво фашистського звіра.

Але от село Мануйлівка — воно теж було випалене німецькими руйначами — знову стоїть все, пове до останньої хати, сліпучо біле в сяйві щедрого сонця, стоїть, як стоять уже знову, вдруге побудовані, всі десятки тисяч зруйнованих ворогом колгоспних сіл. І ось знову розлогий майдан, залитий святково прибраним народом, оточують — в два і в три кільця — ряди вантажних і легкових автомашин. Село не піше, село на машинах!

І машини все прибували — з усіх трьох доріг — мітинг вже почався, вони спізнювались і поспішали мерщій висадити групи святково зодягнених людей. За машинами гучними стрілами проносились мотоцикли, здебільшого — з причіпними колясками. А за машинами і за мотоциклами — безперервним потоком — стікались до майдану поодинокі і цілими кавалькадами велосипедисти, хлопці й дівчата, в майках чи в комбінезонах. То поспішала молодь з сусідніх колгоспів.

За часів Горького — можна поручитися — тут у селі і по всіх околицьких селах не було жодного велосипедиста. Хіба міг селянський хлопець за тих часів придбати собі

веломашину? За моїх юнацьких років з велосипедиста, який заїздив з міста на село, сміялися і глузували, а сільські дівтаки бігли позаду й заляпували його багнюкою та кізками. І був то зовсім не вияв некультурності, то був своєрідний вияв класової зненависті, бо велосипедом в ті часи міг їздити лише буржуйський синок. Але сьогодні в колгоспному селі парубок вважає за ганьбу, якщо не має власної веломашини. Молодий колгоспник розглядає сьогодні велосипед не тільки як нормальний засіб зручної комунікації в наших величезних міжколгоспних просторах, не тільки як зовсім необхідний в юнацькому побуті спортивний інвентар, він розцінює велосипед, як своєрідний знак його діловитості та працьовитості: ти — ледар, якщо не заробив собі на веломашину трудоднів! Мотоцикл став ще вищим мірилом і спортивної витривалості, і технічної дозрілості, і робочої снаги: колгоспний бригадир купує собі мотоцикл, бо він допомагає йому краще організувати його роботу і водночас засвідчує перед усіма його робочу кваліфікацію та його колгоспний добробут. Сьогодні мотоцикл у парубка — щось на кшталт посагу у дівчат.

Так сказав мені білявий парубок у кітелі без погонів, але з двома рядами орденських стрічок на грудях. Він демобілізувався минулого року, робив бригадиром на буряках, був заповзятим спортсменом і якраз готувався ввести в щойно побудовану нову хату свою молоду дружину. В нього уже був мотоцикл — марки «Київ» — і він якраз шукав, де придбати причіп.

— Для чого вам причіп? — поцікавився я, уявляючи собі, як бригадир об'їздить свою ділянку плантації від ланки до ланки.

Він легко зашарівся і, глянувши вбік, відказав трохи грубувато, щоб заховати своє зніяковіння:

— А що ж я дитячу колясочку буду до нього чіпляти?

Мотоцикл був потрібний йому і в роботі, і після роботи.

Ми стояли і дивились на барвистий майдан — мітинг уже закінчився, але народ не розходився, люди й далі стояли під палючим промінням літнього сонця. Бо слідом за урочистою частиною почалася частина розваг: на новій дерев'яній естраді розсунулась завіса, і дівчина-конферансьє проголосила, що розпочинається концерт.

На тому концерті виступали і колективно, і індивідуально самодіяльники села: хор, танцюристи, співаки, декламатори. Потім виступали самодіяльники з околиць сіл.

Потім виступали ансамблі дітей з будинків для сиріт героїв Вітчизняної війни. І, коли програма вичерпувалась і концерансье виходив оголосити про закінчення концерту, раптом прибувала ще машина, і з неї виплигував, поспішаючи до естради, новий ансамбль, нова група самодіяльників. Ансамблі і групи прибували одна за одною — то була імпровізована самодіяльна олімпіада, присвячена пам'яті лютого письменника.

І то був надзвичайний концерт, якого мені досі не доводилось бачити: він тривав з полудня аж до заходу сонця, а коли посутеніло, він перенісся в приміщення клубу і тривав далі, аж до півночі.

Ми, в супроводі бригадира і гурту юнаків, обходили тимчасом майдан. Біля яток, що розташувалися попід плотами довкола майдану, товпився народ, і найбільш завізно було біля яток з морозивом, холодними напоями та книжками й журналами. За новими книжками вишикувались черги, видання минулого року купували вроздріб і цілими бібліотечками. Кіоскер розповів мені, що він продав всі, які були в нього, старі журнали за минулий і позаминулий рік.

Трое хлопців-десятикласників із сусіднього — за сімнадцять кілометрів — села прив'язували паки книжок до рам своїх велосипедів. Один хвалився, що йому пощастило придбати обидва томи «Войны и мира», другий вихвалявся останнім виданням «Молодої гвардії», але третій перевершив усіх — він роздобув цілу збірку вибраних творів Олексія Максимовича, єдину на весь базар збірку, яка продавалась в кіоску антикварних видань.

Старенький чоловічок, у солом'яному брилі і синьому піджаку, обходив юнака із збіркою творів Горького з усіх боків. Він умовляв відступити збірку йому, аргументуючи тим, що, по-перше, він її ще раніше побачив, тільки бігав додому по гроші, по-друге, він уже скільки років мріє її собі придбати, по-третє, він старий, далеко йому не піти, а юнакові «пара пустяків» змотатись на своїй машині хоч би до обласного центра.

Біля останнього кіоска була ціла сварка — покупці насідали на продавця, вичитуючи йому за те, що в нього немає книжок, яких вони вимагали. Покупці — не шкодуючи гострих слів — лаялися за те, що книжок мало і книжок ніде дістати, а кіоскер виправдувався тим, що його діло

продавати, а друкують книжки видавництва, і нехай із скаргами звертаються «хоч би й в Раду Міністрів!».

Ми необачно встряли в цю суперечку, і не минуло й хвилини, як були притиснуті до паркана великим гуртом незадоволених людей. Тут були й батьки, які висловлювали своє обурення з приводу нестачі підручників, були й зовсім малі дітваки, які пред'являли претензії за те, що «прийдеш в бібліотеку і нема нічого читати!» Натовп обурено гув — ми мусили відповідати і нести перед ним відповідальність.

Потім в цій суперечці хтось висловив свою думку про недавно прочитану книжку — то була відома книжка сучасного письменника, і вона мала те, що на літераторській мові зветься «доброю пресою», але читач висловлював свою незгоду з оцінкою в газеті і книжку гудив. Тоді відгукнувся другий із натовпу — він якраз прочитав книжку, яку в газетах добре полаяли, але яка йому особисто, навпаки, дуже сподобалась. І тоді зав'язалась вже суперечка в цій площині, і кожний з суперечників аргументував іншими творами згаданого письменника, а потім поширював свої аргументації посиланнями на інші та інші книжки. В суперечку негайно встряло ще кілька, а тоді всі почали адресуватись до нас. І наші відповіді викликали негайну реакцію — бурхливу реакцію згоди й незгоди — і от, тут же під парканом, розпочалася заповзята літературна дискусія, предметом якої були найновіші, останні книжки сучасної літератури та їх оцінка газетною і журнальною критикою. Книжки трудно потрапляли сюди, в село, але газети читали всі.

А ми стояли й розглядали цей гурт збуджених суперечкою людей, зачеплених за живе найважливішими питаннями з поля літератури. В гурті цьому були старі і малі, але найбільше — молодь, і все це були колгоспники, люди праці біля землі, а не фахівці мистецтва й загальних питань культури.

І я думав відразу про те, як багато стало в сучасному селі інтелігенції, але згодом я змінив свою думку, і думав вже про те, що наше сучасне село взагалі — і напрочуд швидко — стає інтелігентним.

І це викликає подив тільки на перший погляд, але далі сприймається як звичайна нормальність. Адже за ці роки перетворення нашого села на соціалістичних основах стільки народилося в селі нових професій, які спрямовують лю-

дину на шлях активного культурного життя. Адже в цьому гуртку, що так заповзято дискутував про літературу та її проблеми, були не тільки учителі, лікарі та студенти, а були зоотехніки, бригадири, механіки, трактористи, комбайнери, фельдшери, ланкові. І все це були професії, яких раніше не знало наше село. І все це були професії, які першими знищують ту різницю між містом і селом — між фізичною та розумовою працею — яка віками розламувала народ на дві половини.

Дідок, який в драматичному гуртку, керованому Максимом Горьким, подвизався в ролі суфлера, озираючи зірким оком майдан, сказав:

— За старих часів тільки на храм з'їздилося стільки народу, та й то хіба стільки?

Я запитав тоді в гуртка людей, що стояли до мене найближче:

— Що б було, коли б Олексій Максимович побачив ваше село тепер?

Поважний дядько з рясними вусами донизу посміхнувся і сказав:

— Мабуть, попросив би чарку й випив би з нами!

І він отер долонею вуси згори вниз, неначе справді щойно перехилив з Олексієм Максимовичем добру чарчину.

Стара жінка поруч із ним — можливо, то була його дружина — сказала:

— А я думаю, обійняв би нас усіх та й заплакав би...

І вона витерла крайкою хустинки очі, відразу почервоніла.

Молодик в офіцерському кітелі без погонів сказав:

— Він, мабуть, написав би прекрасну книгу.

Дівчина в білій хустинці зашарілася і сказала:

— Не поїхав би він більше на Капрі.

А босоногий і білоголовий хлопчак з піонерською краваткою закричав:

— А ми б попросили дядю Горького, щоб він із нами пішов в ліс по гриби!

В цей час в самодіяльному концерті був проголошений антракт на обід — і весь барвистий майдан загомонів, зашумував, завирував. Захурчали мотори автомашин, загуркотіли мотоцикли, і лавиною потекли в вулицю велосипедисти. Замість обіду всі — хто був молодий або й старий, але молодший від свого віку — рушили до річки купатись на горьковських місцях.

Тисячі людей ввійшли в воду Псла, і над річкою, перемагаючи веселий гамір і сміх, забриніла пісня. Вона ширилась і росла, до співу прилучались нові й нові голоси, в пісню вступали нові й нові хори — пісня дзвеніла над річкою, над лугом, в дібровах і по обох берегах. То була «Зібралися всі бурлаки» — улюблена пісня Олексія Максимовича — і її, здавалось співали всі.

Це був день смерті Олексія Максимовича Горького — день суму і гніву. Але — чому всі були такі піднесені, і відчуття свята сповнювало всіх?

Бо — переживаючи сум, виповідаючи свій гнів, гартуючи в цьому переживанні й виповіданні свою пильність та витривалість — люди зібралися справді на всенародне свято, яке повно виявляло народну снагу і здійснення того нового, на боротьбу за яке велика людина віддала ціле своє життя. Бо це були саме ті нові люди, яких вимрїювала ціле своє життя велика людина.

ПОСАГ НАЙМОЛОДШОЇ ДОНЬКИ

Ця непередбачена поїздка стала цікавою з усіх поглядів, але причина, яка привела нас у це село, була для нас самих несподівана: ми приїхали на весілля. І треба додати, що на це весілля нас не запрошували ні наречена, ані наречений.

Трапилося це так.

Ми поспішали додому, але змушені були спинитись біля майстерень МТС, бо несподівано задеренчала права ресора. При пильному огляді виявилось, що спідні листки ресори лопнули і треба було замінити їх зовсім новими. Поки ковалі справлялись з роботою, ми вирішили пройтись до радгоспу по сусідству і подивитись на його вславлене тваринницьке господарство. Вказати нам дорогу тут же взявся якийсь дідок. Але, провівши нас, він так і залишився з нами, невідступний на кожному кроці. Дарма що робітники радгоспу охоче показували нам загони і ферми, даючи до ладу всі потрібні пояснення, дідок, прийнявши на себе роль нашого провідника, вважав своїм обов'язком ці пояснення поширювати і деталізувати — з захватом і педантичністю заповзятого гіда.

Кожнісіньке речення радгоспівських робітників дідок негайно переказував від себе — як сумлінний перекладач, дарма що в цьому не було жодної потреби, бо і ми, і радгоспівський персонал, так само, як і наш дідок, говорили одною, нашою спільною, українською мовою. Але дідові, очевидно, здавалось, що пояснення радгоспівців, неточні і неясні, в його інтерпретації стануть точнішими і яснішими, і він кожную інформацію радгоспівців негайно коментував,

узагальнював і подавав нам, так би мовити, в аспекті минулого і в перспективі на майбутнє. Він почував, безперечно, певні права на нас — раз він привіз нас сюди — тому зразу взяв собі і право вирішити за нас — куди нам іти, на яку ферму дивитись і який загін можна обминути, не удостоївши оглядом. Він заповзято клопотався і метушився, і взагалі почував себе господарем, віддаючи робітникам радгоспу розпорядження і навіть гримаючи на недостатньо спритних. Попри всьому тому виявилось, що до радгоспу він ніякого відношення не має, працює при МТС, а сьогодні, в неділю, і взагалі вихідний.

Але хто не знає цієї категорії людей, які не можуть залишитися в стороні, коли будь-що відбувається поблизу? Вроджена непосидючість, ініціативність та активність неодмінно тягнуть їх у самісінький вир подій.

А втім, можливо, в нашого дідка і були певні підстави на таку поведінку. По-перше, за віком він був тут найстарший поміж усіма, по-друге, тут, у цих місцях, він і народився: все навколо з'явилося на світ на його очах. За його словами, він ще батракував тут у пана, в сімнадцятому році робив тут революцію, в дев'ятнадцятому встановлював Радянську владу — «отут-таки, від отих горбів аж туди у долину», в двадцять дев'ятому ліквідував куркулів, а в тридцять другому організував перший в цих місцях колгосп.

Правда, з його розповіді взагалі виходило так, що без нього ніщо не могло обійтись, а вмів він усе на світі і знався абсолютно на всьому. Він був, скажімо, найпершим орачем, але й сіяча не було ліпшого від нього на цілу округу. Викохування цукрових буряків було для нього любісінькою справою — він знав усі таємниці вирощування цієї культури. Крім того, він був фахівцем овочівництва, городництва та розведення корисних трав. Такий же величезний досвід він мав і в бджільництві або в тому ж тваринництві. В кожному разі він брав колись меду по пуду за взяток, а кабанів вигодовував по дванадцять пудів, і довгий час їздив жокеєм на кінському заводі — що «он там за горою, як повертати до міста». Поза всім цим, він признався, що «має смак до заліза», — був добрим ковалем, слюсарем на всі руки, ба й механіком, бо без його порад не ремонтувалася жодна сівалка, жнивварка, трактор, навіть комбайн. Між ділом він міг також пошити чоботи, справити «піп-жак» або вичинити смушок.

Така ж всеоб'ємна була і його компетенція в усіх галузях знання: порадити щось з медицини, вирішити суперечку з юриспруденції, погмоніти нащот політики й міжнародних питань або ж дати якусь довідку з зоології. Особливо відчутна була його ерудиція в орнітології: йому, наприклад, був відомий точний графік перельоту птахів — для кожної породи окремо, а також і всі місця, де качок, нирків, лисок та бекасів було «видимо-невидимо».

Взагалі він дуже скидався на мисливця чи рибалку — самим способом висловлювання та безперечним нахилом до нестримного буяння фантазії — і ми ставились до його слів з певною осторогою.

Робітники радгоспу теж не відважувались ствердити всі його розповіді та інформації, дарма що знали його не перший день, але категорично свідчили, що, коли вони всі прийшли сюди після війни, він тут уже був, так би мовити, першою людиною на голій землі просто голого неба. Це саме він першим почав длубатись у післявоєнному згарищі, щось там таке відкопуючи, щось там таке спинаючи на рівні, щось там таке ставлячи і щось там таке пристосовуючи. Таким чином. вся післявоєнна відбудова і МТС, і радгоспу — досі вже цілковито завершена — справді відбувалась на його очах і за такою чи сякою його безпосередньою участю, бо весь час він робив тут, при МТС, сторожем, і, на першу потребу, міг дати вичерпну довідку про все, що тут було до війни і руїни. Це, очевидно, і ствердило його безперечний авторитет у цих місцях, хоча сам він приходив сюди тільки «в должность», а проживав «ондечки, за горою» — за сім кілометрів — і мав там стару (тобто, жінку) та чотирьох молодичок (як він казав на своїх дочок).

І от, коли мова дійшла саме до цієї згадки — про стару і чотирьох молодичок, — він раптом запнувся, примовк на хвилинку — вперше за ці три години — і несміливо поспитав, котра може бути зараз година? Довідавшись, що незабаром буде полудень, він раптом зблід і з переляком подивився на нас, безсумнівно нас навіть не бачачи, кинувся був бігти в напрямі «аж он туди за гору», де було його село, — але зразу ж спинився і навіть сів, отираючи з чола піт. Переляк явно підрізав йому ноги

На наші запитання, що з ним таке, він прибитим голосом — аж ніяк не схожим на недавнє стрекотіння — промимрив, що сьогодні ж неділя, сьогодні він видає заміж

останню, четверту, доньку, але, забалакавшись з нами, спізнився на весілля і — що ж тепер буде йому від старої? Він висловив здогад, що вона його, мабуть, уб'є...

Переляк і горе щасливого батька — який видавав заміж вже четверту доньку — були такі великі, непідробні й безвихідні, що не можна було покинути його напризволяще і треба було якимсь чином зарадити його лихові.

Машина тимчасом була готова, і ми від щирого серця запропонували дідкові такий варіант: він сідає з нами в машину, і ми приставляємо його додому. На цьому, поперше, якоюсь мірою все ж таки буде надолужено час, отже, скорочено години запізнення, по-друге, поява його в товаристві незнайомих людей та їхнє свідчення, що він опізнився не з своєї вини, може якоюсь мірою змилостивити стару, зм'якшити її серце та спинити її каральну десницю.

Наша пропозиція миттю повернула дідка до життя, він жваво підхопився на ноги і прожогом, першим, ускочив в машину. Йому негайно повернулась бурхлива нестримність рухів, жестів, міміки й мови, а обличчя знову зацвіло рожевими барвами.

Переїзд тривав якихось п'ятнадцять хвилин, але за цей час дідок устиг повідати нам історію місць, якими ми їхали, а також і всіх інших місць поблизу, і саме дійшов до днів Жовтневої революції, коли машина пірнула в гущавину яблуневих садків — ми були вже в селі — і дідок негайно взяв на себе роль штурмана, направляючи шофера: лівої, лівої руки! Поза школу! Цобе, цобе! Тпру! Приїхали! І ми спинились перед хатою, достоту взятою в облогу натовпом дівчат в суконьках чи корсетках та хлопця-ми в гімнастюрках та піджаках. Шофер вимкнув мотор — і ми почули троїсті музики: баян, скрипку і бубон. Весілля було в повному розпалі.

Дідок вийшов з машини останнім, і неохоче, саме в ту хвилину, коли примовклий і зацікавлений натовп хлопців та дівчат оточив нас, а, розштовхуючи всіх, до машини простувала огрядна жінка в старовинному очіпку. З виразу і кольору обличчя дідка було очевидно, що це й є його стара. Якусь мить він весь був спрямований на те, щоб знову юркнути назад у машину, але в останню хвилину, в ту хвилину, коли руки старої сплеснули догори — він таки перемиг своє ганебне стремління, опанував себе і з достоїнством випростався.

— Но, но, но! — сказав він, одводячи руку старої.— Хіба не бачиш, що я допіру з должности і при должносних товаришах состою?

Заява ця вирішила все, і наші поспішні свідчення, що, справді, ми стали причиною його спізнення, будши вимушені затримати його при виконанні його службових обов'язків, і тепер поспішаємо кур'єрською машиною приставити його на родинне свято — всі ці свідчення були вже зайві: Стара вже впала своєму старому на груди і поливала його рясними сльозами, поздоровляючи з великою радістю — одруженням дочки — та бідкаючись на велике горе — потребу відірвати від їх спільного серця рідну, кохану дитину. Між ними зразу опинилась кремезна дівчина, правда, трохи кирпата, в величезному вінку, з цілим віялом різнобарвних стрічок і з шістьма чи сьома рясними рядами намиста на шиї. Це і була, очевидячки, наречена, четверта і остання донька щасливих батьків. Троїсті музики вдарили щось таке захватне, що весь двір і вулиця вмиль вкрились хмарою куряви — десятки пар кинулись в одчайдушний козачок. А стара вже кланялась в пояс, тицяла в потилицю старого, нашого дідка, щоб він кланявся теж, підштовхувала молоду — щоб і вона кланялась — і запрошувала зробити їм усім честь: випити за здоров'я та щастя молодих і покуштувати весільного пирога, якого вона спекла з муки нового врожаю.

Сунучись через двір з усім гуртом хлопців-друзків та дівчат-дружок, ми встигли тільки мигцем глянути на загальний пейзаж. Але й цього було досить, щоб помітити всю його дивовижність. Двір, власне, не був схожий на двір, це було скоріше щось подібне до окремого павільйону сільськогосподарської виставки. В глибині двору стояла полуторка, повна золотої пшениці, з червоним прапором, увіткнутим просто в масу зерна. Поруч, затуляючи контури сусідньої хати, височіла величезним конусом купа картоплі. Зразу за нею — мало чим менша купа яблук: антонівка та ранет. А далі починалось звалище червоних помідорів та зеленаво-перламутрових качанів капусти. Ще далі було щось, але ми вже не встигли роздивитися, бо гурт гостей застував зір, а стара й молода вели нас за руки в хату. Ми тільки почули розповідь старої, що все те — доньчині трудовні, бо правління колгоспу має собі такий звичай, що, як котрась з дівчат іде заміж, зразу завозити їй у двір — як посаг на весілля — все, що вона

виробила своїми роботящими руками: на здоров'я й на щастя — щоб їлося й пилося досхочу і на весілля, і весь рік, і взагалі все життя.

Все це було дуже цікаво, але ми не мали часу віддати-ся приємним переживанням та повній оцінці багатства нареченої та її очевидної працьовитості, бо вже вступили в хату, де, начальницьки покрикуючи на всіх, вже порядкував сам господар — наш дідок — біля весільного пирога.

Це, справді, був усім пирогам пиріг! Такого пирога мені не доводилося бачити за все моє життя, дарма що прожив я півстоліття.

Відразу мені взагалі здалося, що ніякого пирога в хаті нема, а на всю просторінь хати стоїть великий чотирикутний стіл, наготовлений прийняти страви для частування гостей. Одначе при уважнішому огляді я зрозумів, що то був зовсім не стіл, а якраз пиріг — величезний пиріг, пиріг-велетень, на всю просторінь кімнати — завбільшки щонайменше два на два метри. Його було покладено на дошки, намощені на скриню, поставлену в центрі кімнати, і наш господар, озброївшись ножем, уже кравав його з того кінця, припадав на красний куток хати — під портретами вождів.

Я пригадую, що я промимрив законне запитання, в якій же печі спечено такого величезного пирога і яким же способом його внесено до хати? Я висловив здогад, що поскільки в двері він не міг увійти, то, мабуть, доводилось розбирати стіну. Мені й на думку не спало зразу, що пекли його частинами — чотирикутниками по площі поду нормальної печі — і потім хитромудро з'єднували одним візерунком.

Мое зауваження викликало загальний сміх, так під сміх і жарти ми весело випили за здоров'я і щастя молодих. Тільки тут ми, нарешті, познайомилися і з молодим. Це був добрячий, могутньої будови тіла хлопець, у військовій одежі, при орденах та медалях, молодший лейтенант з усіма знаками відзначення. Згодом нам стало відомо, що з армії він демобілізований давно і зараз працює бригадиром польової бригади, а військову форму одяг сьогодні, нехай і всупереч уставу, але з огляду на виключну урочистість дня і з бажання при цій нагоді вшанувати свій заслужений у боях мундир. Наречений нам, безумовно, сподобався. Молодій він подобався, мабуть, ще більше, бо вона не відступала від нього і на крок і дуже охоче відкликалась на кожну вимогу — гірко!

Не буду описувати докладно всього чудесного весілля, непроханими, але надзвичайно привітно прийнятими гостями якого ми стали. Згадаю лише один епізод, коли батько — наш дідок — проголосив, що тепер пора гостям піти й оглянути посаг молоді.

Ми перейшли до сусідньої світлиці — і на столах, лавах та скринях, і зокрема на новенькому нікельованому ліжку, — ми побачили цілу виставку жіночого одягу. Мені ще ніколи не доводилось бачити зразу стільки жіночої одежі! Тут були гори рясних спідниць, купи хусточок, напірники й простирадла, килимки, кофточки і, звичайно, сорочки — мережані, вишивані і просто з фабричними марками, кілька костюмів, два пальта, чоботи, туфлі й калози. Але царювали над усім рушники! Дванадцять розпрочудесних рушників — вишитих чорночервоним традиційним народним орнаментом — були розкладені поверх усього іншого манаття і краму на столах, лавах та скринях. Ах, які то були рушники! Від старовинних вони відрізнялися тільки тим, що були зроблені не з цупкого, сурового доморобного полотна, а з звичайного фабричного — тонкого і білого.

Ось що почули ми тут же про рушники. Зараз, восени, по врожаю, в селі справлялися десятки весіль — графік весіль був розписаний мало не до нового року. А дівчата в цьому селі, які були на виданні, виявляється, змагалися між собою — то було неофіційне змагання — на тому, котра до видання надбає більше і власноручно више рушників. Для визначення успіху змагання бралися до уваги, певна річ, і рясність вишивки, і тонкість малюнка, і саму майстерність, але, — і за всіма цими вимогами — дванадцять рушників нашої молоді господині, за загальним присудом, були визнані найкращими, і господиня наша, отже, дістала щось на кшталт звання рекордсменки, як найліпша вишивальниця. Кількість — дванадцять — теж була рекордна на все село. Десять чи вісім вважались добрим показником. На шість і п'ять дивились поблажливо. З двох чи трьох просто глузували.

Словом, все придане нашої молоді господині було визнане, як найкраще, і власниці його — достойною господинею дому.

І ми довго сиділи ще при столі, власне, не при столі, а саме при пирозі, ласуючи різними стравами, зготованими з того, що ми бачили в дворі, і чого не бачили, бо

воно переховувалось і у льохові і в коморі. Обговорювалось, звичайно, майбутнє життя молодих: молода була ланковою на буряках, молодий — бригадиром польової бригади. Але молодий хотілось би на кок-сагиз та інші нові технічні культури, а молодий мріяв організувати в колгоспі консервне підприємство — перероблення лишків овочів та городини для транспортування в область, столицю, а може, і в Москву та Ленінград.

І раптом при цій розмові мені знову прийшло на думку — про посаг. Не той умовно названий «посаг» — трудодні — який лежав горами у дворі, а справжній посаг — одежа й білизна — які лежали й пишалися за стіною в сусідній світлиці.

Користаючись з того, що чарка дозволяє говорити все, я висловив думку, що, власне, посаг є одним з пережитків капіталізму в нашому побуті.

Відразу мое зауваження створило замішання, люди зникли і всі примовкли. Але зразу ж вся хата аж загула, а господарі — і молоді, і старі — достеменно кинулись у бій.

Першою озвалася молода. Мова її була пристрасна і визивна:

— Пхі! Хіба це погано, коли молода господиня на своє хазяйство приходять з надбаним, щоб усе було гарно й чепурно, щоб жити по-культурному?

Її зразу підтримав молодий. Його мова була спокійна, і він трохи ніяковів, що доводиться вдаватись до «учених» слів, але, безперечно, вкладав у своє зауваження легку іронію:

— Знаєте, як подумати, то й посаг піде на користь новим взаєминам між чоловіком та жінкою. Знаєте, жінка, як подумати, своїм посагом здобуває певну самостійність та незалежність — господинею приходять у хату.

Стара навіть не дала молодим договорити. Стерясшись першої хвилини, вона швидко оговталась, і в її мові виразно бриніла готовність — коли що, то й вигнати з хати нерозумного і зухвалого гостя.

— Людоньки! — скрикнула вона. — Та що він говорить! — Вона апелювала до всіх присутніх. — Капіталізм! Та колись, при тому капіталізмі, то ж батьки мали надбати, щоб дочку випхати заміж! А тепереньки то ж вона сама, своєю власною працею надбала собі на заміжжя! Я, щоб ви знали, хіба що навчила її ще змалечку гапту-

вати та мережити! Та що ж то буде за мати, яка не навчить! А він каже — капіталізм! Людоньки!

Вона б говорила ще, але тут господар, наш дідок, раптом владно — зовсім з нежданою від нього твердістю — поклав руку на її плече і спинив її мову. Він навіть випростався за столом і поглянув на мене зверху вниз, згорда. Всі замовкли, в хаті стало тихо. І господар заговорив. Його мова на цей раз аж ніяк не була схожа на всю недавню його поведенцію — метушливу й дещо запобігливу, він говорив спокійно і стримано; неголосно і повагом, але велике достоїнство було в кожному його слові і в кожніснійкій інтонації. Він виголосив так цілу промову:

— Е, ні, товаришу, ви не кажіть. Нам навіть обидно таке від вас почути. Раніше, так багатих батьків дівка бувало зразу вискочить хоч за кого, а бідна — так весь вік свій діувала, коли не трапиться по любові такий, як і вона, гольтіпака, ще й одчайдушний, бо кохатися — воно всім приходить, а завести своє господарство і діточок голими і голодними у світ приводити — не кожний одважиться, хто розсудливий. Ото й був капіталізм, щоб йому доброї згадки між людей не було! А тепер, товаришу, повинен я вам сказати, що в колгоспі, так воно шанси, сказати б, для всіх рівні. Хто робить, той надбає, хто ледар, або непутящий, чи там п'яниця — той в злиднях. Раз тепер дівчина з добрим посагом віддається, то що про неї люди скажуть? Роботяща, добра колгоспниця, ще й господиня путяща — дбайлива та ошадна. Який же тут капіталізм, прошу вас, товаришу, не знаю, хто ви такий будете? Воно якраз інакше виходить: посаг вроді як посвідка, що дівчину тільки бери за руку та й веди простісінько в комунізм, бо раз надбала вона собі на посаг, значить, вона передусім на колгосп надбала, на загальну справу постаралась, і, мабуть, у соціалістичному змаганні перед вела. У багатіїв було надбати — щоб спродати дівку заміж, а у нас, у колгоспі, надбати — щоб колгосп у своєму запланованому розвитку вперед пішов, разом з усіма колгоспниками та їхніми достатками. І ви, товаришу, не кажіть і не думайте так, бо це нам навіть обидно. Дуже обидно. Аж он як обидно!

Він повторив це «обидно» стільки разів, що стара, яка вже охолола в своєму гніві, навіть смикнула його за полу — щоб був чемніший до гостя і не образив нікого.

Але господар одвів її руку, поклав на стіл і зверху при-

тисною своєю — владно і твердо. І говорив далі — він ще не закінчив своєї промови:

— Я, конешно, гаптувати чи там мережити не навчений, не вмю цього і нічим не міг допомогти донечці моїй справити собі посаг..

Він сказав це роздумливо і на хвилину примовк,— і це вперше за час нашого знайомства він признавався, що є такі справи, яких він не вміє. Але це признання — після всього баченого тут і після всього, що він щойно сказав,— лише стверджувало, що все, про що він нам раніше казав, була правда, а не хвальба: він, справді, знався на всьому, він, справді, умів і робив усе в житті, бо сам був господарем життя.

— Але,— півів він після короткого роздуму,— дітей своїх ми з старою у світ пустили людьми, а правильному погляду ми навчені, бо люди ми трудові.— Він подивився мені просто в очі.— От я, приміром, на старості літ роблю собі в должності сторожа при МТС. Бо на сільськогосподарські роботи по інвалідності вже негодящий. І, поскільки являюсь знавцем і старим фахівцем в області МТС, колгосп мене й відпустив на цю державну роботу. Нічого, справляюсь, і на шматок хліба на себе зароблю. Але, скажіть мені, прошу вас, товаришу, чи зміг би я в должності сторожа заробити на добрий посаг всім чотирьом? Ні, дорогий товаришу, должність не та. І вона в нас сама, до останньої ниточки, справила собі посаг, як передова ланкова нашого колгоспу. Про це вам стара моя вже зауваження сказала. Але я от про що розповісти вам хочу. Перша дочка вже мені й онуків в армію послала. А як я її колись заміж віддавав? З посагом? Ні, тільки що до роботи беручка була. А друга, що її пуцвірки вже й до школи бігають? З посагом пішла? Що на ній було, з тим і пішла, хіба що дві подушки та два рушники з хати забрала. А третя? І третій ми посагу не дали, бо неспроможні були. Тільки вона вже собі й сама трохи надбала: теж до війни в нашому колгоспі ланковою була в огородницькій бригаді. Виділилася вона і вже у власну хату перейшла: колгосп допоміг матеріалом, колгосп і підводи дав, і так само трудові на весілля завозив, а ставили посусідськи, гуртом. Тільки посагу свого принесла вона тоді небагато — всього п'ять рушників справилась надбати, ну, і там всячини трохи. Тепер вже нічого: і добра є в хаті, і малих дітей. А от сьогодні останню нашу до-

нечку віддаємо,— стара схлипнула, і він знову поклав свою долоню на її пальці на столі, другою рукою він пригорнув до себе з лівої руки свою молодичку.— Що хату вже поставлено, про це й мови нема — ввечері від нас просто до себе й підуть.— Молода засоромилася й зачервонілась, і він погладив її заскорузлою шершавою долонею по щоці.— Що надбала вона у нас на загальну справу, на колгосп, про те можете бачити з того, що їй на трудові припало, і в дворі лежить та по коморах поховано. А як вона дбала за громадську справу і яка вона така є в роботі й ощадності своїй — про це вам її посаг, її власними руками надбаний, і може засвідчити краще від усякої посвідки з печатками і підписами державних осіб. Так що, дорогий товаришу, не знаю, хто ви будете, скажу я вам, що мені від дочки до дочки, від весілля до весілля наче історія нашого життя і розвитку нашого колгоспного ладу просто як на долоні. Не шмаття ото — її посаг. А весь наш колгоспний лад — оце і є її посаг. Так що ви не скажіть. Не скажіть, товаришу. Не обижайте нас.

Він закінчив.

Я встав і сказав, що прошу мені пробачити, бо висловив я невірні думки. І я підніс чарку і запропонував тост за те, щоб усі чотири молодіці, дідові дочки, викохали б на щастя людям своїх дітей і щоб дружки-дівчата, які були тут присутні при столі, і всі дівчата колгоспу, які тут присутні не були, а також і всі колгоспні дівчата в нашій країні також були б найбагатшими нареченими в світі.

І зі мною радо цокнулись усі. А дідок-господар, цокаючись, сказав мені, що моєю самокритикою він задоволений.

У СЕКРЕТАРЯ ОБКОМУ ПАРТІЇ

Ми застали секретаря в його кабінеті вдвох з помічником. Помічник стояв біля міжміського телефону, викликав район за районом, запитував вечірнє зведення про сьогоднішній вивіз хліба державі і доповідав секретареві. Секретар записував цифри на великий полінований аркуш паперу, що лежав перед ним на столі, одночасно роблячи помітки в блокноті, покладеному поверх аркуша. Інколи він повертався до карти, що висіла зразу за його спиною на стіні, і кидав оком на простори величезної області розміром в Бельгію разом з Голландією та Люксембургом. Очевидно, він прикидав на звичне око відстань від колгоспу до залізниці чи районного елеватора. Обстановка дуже нагадувала фронтову — коли подаються в штаб армії зведення з різних ділянок фронту, але секретар і справді тільки минулого року демобілізувався, а позаминулого бравим генералом вів переможний наступ радянських піших дивізій у центрі Європи. А перед тим саме його війська визволили від фашистських загарбників цю область. І прекрасним нагадуванням про це була сама карта області, на стіні за спиною секретаря: то була ще карта бойових дій і її всю покреслювали сині й червоні лінії напрямку головних ударів і обхідних маневрів.

Наша розмова спочатку відбувалась уривками між короткими рапортами помічника від телефону, і на кожную цифру, яку з його слів секретар записував на свій аркуш, він негайно давав нам коротку інформацію про район та наслідки врожаю в цьому районі. Таким чином, за годину, протягом якої було одержано відомості з усіх районів, ми

вже могли скласти собі загальну уяву про врожай, стан збиральної та хід хлібозаготівель по області. Одночасно нам стали відомі особливо визначні успіхи та особливо прикрі неуспіхи по окремих колгоспах, а слухаючи наші репліки про враження від перебування в різних колгоспах області, секретар в блокноті щось нотував швидкими розмашистими ієрогліфами. Він порекомендував нам відвідати ще кілька колгоспів, без знайомства з якими враження від області, на його думку, було б неповне. Особливо він рекомендував колгоспи, де головами були колишні фронтовики, і надто один колгосп, в якому працювали півтораєста демобілізованих — все солдати з дивізії, якою він недавно командував. Цей колгосп вів перед і в збиральній, і в народних будівництвах — електростанцій, лікарень, шкіл, а відбудову після фашистської руйнації здійснив протягом одного року.

Коли помічник подав відомості про останній район, секретар підрахував колонку цифр, записав суму вниз і подивився на помічника запитливо:

— А тепер?

— А тепер, — сказав помічник, зиркнувши на годинник, що стояв перед секретарем на столі, — вам треба додому: о восьмій ви наказали подати машину, щоб їхати в район.

Він вкладав в свою мову інтонації дуже м'які і заразом дуже настійні, майже суворі.

Секретар теж глянув на годинник. Якусь мить він прикро і непохвально поглядав на невблаганно-сувору округлість циферблата, але зразу ж перевів погляд знову на помічника. З очей його майже не зникав відблиск прихованої хитрої посмішки.

— Правильно, — сказав він, — о восьмій ми поїдемо в район. Але машину нехай подадуть зараз.

Помічник звів брови, але секретар пояснив:

— Ми з товаришами зараз оглянемо місто.

Помічник з благанням глянув на нас.

Ми поспішили запротестувати. Ми аргументували тим, що секретар втомився, що вранці йому треба в район, що ми можемо оглянути місто самі, та й взагалі — зараз ніч.

Але ми докінчили все це вже внизу, в вестибюлі, і на тротуарі перед обкомом. Велика відкрита машина секретаря вже чекала біля під'їзду.

Глянувши на машину, секретар раптом своє рішення змінив:

— В гараж! — наказав він. — Ми підемо пішки: хто ж оглядає місто з машини?

І ми пішли.

— Знову! — журно зітхнув вартовий міліціонер при вході до обкому і непохвально подивився нам услід.

Так почалася ця ніч — щось середнє між пізнавальною екскурсією по величезній країні та задушевною розмовою за склянкою чаю при столі.

Ми рушили головною вулицею міста, що звалася тут «Проспект» і яка справді була проспектом — широкою алеєю між двома шерезами густих дерев і з двома перспективами — в долину і вгору. Проспект був майже безлюдний в цей пізній час, але разки ліхтарів освітлювали його з кінця в кінець, і руїни найбільших колись у місті будинків понуро бовваніли за межею електричного світла. Секретар розповідав нам, за яких обставин спалили чи висадили ці будинки, відступаючи, фашисти — війська секретаря, чи, пак, тоді генерала визволяти це місто. А втім, секретар і родом був звідсіля, здається, з крейдяних копалень на заході області. Руїни будинків не всі стояли під риштуванням, але секретар з пам'яті називав дати цього і майбутнього року, на коли ці руїни будуть закінчені відбудовою. Відбудова затримувалась, головним чином, через нестачу робочої сили, а також і брак потрібних матеріалів. Обком і облвиконком, одначе, знайшли вже спосіб зарадити справі відбудови: в першу чергу по області утворювались розробки лісу, вапна, глини, каменю і ставились заводи, які випускатимуть будівельні матеріали. Треба було почекати ще якийсь час, і тоді відбудову буде здійснено одним могутнім стрибком. Щодо робочої сили, то секретар спинився на такому тимчасовому заході: будівельним організаціям доручено переробити плани й пристосувати методи будівництва з літа на зиму і, отже, будувати переважно зимою, коли звільняється робоча сила в колгоспах цієї, переважно хліборобської області. Секретар назвав нам всі необхідні цифри — і робочої сили, і будматеріалів, але я вже їх не пригадую: ми одержали зразу забагато відомостей, поки проминали ці кілька кварталів від обкому до міського саду. Відомості ті торкались переважно тих колгоспів, з яких секретар чекав припливу ро-

бочої сили або в яких зараз організовувались виробництва будматеріалів — а там же були і тартаки, і вапнярки, і цегельні, і майстерні готових деталей для стандартного будівництва. То були переважно плоди народних будов — колгоспні підприємства, які разом задовольняли першочергові потреби міста і збагачували колгосп.

Коли за рогом рясно замерехтіли вогні міського саду, мова секретаря зробилась особливо піднесеною та запальною. Міський сад був гордістю секретаря: за його словами, сад був збудований за один місяць без витрати й копійки державних грошей поза тими, що бюджет передбачає на щорічне упорядкування й догляд.

Я бував у цьому місті і тридцять, і двадцять, і десять років перед цим — і завжди, скільки я себе самого пам'ятав, в цьому місті, тут на цьому ж таки місці, завжди був міський сад. І тому я не зовсім розумів ентузіазм секретаря і ставився дещо скептично до його самохвальства: сад був завжди, що ж тут було «будувати»? До того ж саме слово «будувати» в приложенні до такого рослинного явища, як сад, мене турбувало: я не люблю надмірного абстрагування точної термінології, а надто трансплантації терміна з одного ґрунту у другий, йому аж ніяк не притаманний. Дерева, кущі та квіти слід садити і сіяти, а не будувати. Очевидно, вживаючи термін «збудував», секретар мав на увазі ті різні легкі будівлі, які неодмінні в саду загального громадського користування: літній театр, кінорстонда, оркестріон, ресторанчики та кіоски. І я побоювався, що в запалі будівничого ентузіазму в міському саду набудовано стільки дощатих сараїв, що за ними, мабуть, не побачити й дерева, квітів і трави.

Але ми були до краю вражені, коли ввійшли в сад, і ще більше, коли його обійшли. А обходили ми його більше як дві години. На місці колишнього садочка біля дощатої халабуди літнього театру тепер, справді, був зовсім новий сад, величезний сад-парк, яких мало навіть по найбільших містах нашої країни! Купи старезних дерев пишно здіймались угору, молодші віком деревця стояли суцільним лісом обабіч довжелезних широких алей, залитих сльвом матових ліхтарів, чагарник хащами окантовував межі території понад урвищем над рікою, клумби квітів багатобарвними озерами заливали всі вільні від дерев та кущів місця і паморочили пахоццями тютюну, матіюли, левкоїв і ще якогось медового цвіту.

Звідки він взявся, цей парк,— я вилазив хлопчаком тут всі куточки в дичавині понад урвищем, і тут завжди були тільки зарості бузини, лопух, будяк та величезні гори сміття загальноміського звалища.

Але секретар нам пояснив. Він об'єднав усі сади і двори, які, за звичаєм старого планування міста, задами виходили до ріки, прилучив до них сусіднє старе кладовище, закрите для поховання ще до революції, переорав міський смітник, прирізав суміжні пустирі над урвищем — і вийшла територія завбільшки в добре провінціальне містечко — з купами старезних дерев, з молодими посадками, з заростями кущів. Лишалось підсадити молодняку, засіяти квіти й прорізати прості алеї через увесь масив. Струнки, акуратні будівлі: нового театру на місці спаленого німцями, кінотеатру і кіноестради, оркестріону, бібліотеки, кіосків, ресторанів, кафе,— були так рідко розкидані на колишніх пустирях, що ніяк не грабували зелений масив, а, навпаки, заглиблювали його затишність.

Потрібні були, справді, мільйони, щоб виконати всі роботи, впорядкувати і саме — побудувати таке царство природи, та ще й протягом одного тільки весняного місяця! Метод народної будови ошадив державі ці кошти. Обкоми партії і комсомолу звернулись до молоді і дітей: місто не може бути без парку, давайте самі в вільний від роботи і школи час зробимо собі парк! Молодь з захватом кинулась улаштовувати місце для розваг. За дітьми прийшли батьки — вони більше, як хто інший, хотіли для дітей затишного, зручного й здорового місця відпочинку. За всіма молодшими на будівництво рушили всі дорослі. Все місто будувало сад. І збудували його за місяць.

Нам дуже не хотілось іти з цього відрядного затишку, і ми заздрили міліціонерам, які на садових постах куняли в затишку старих лип чи серед полів матіюли. Але нашому провідникові, секретареві, треба було рано їхати, і ми рушили геть.

Ми знову вийшли в місто. Ми йшли то великими вулицями, то глухими завулками, то переходили майдани, то поринали в тісняву старих закарпелків. Інколи ми потрапляли в тупик, і тоді секретар виступав наперед і впевнено вів нас через прохідні двори або й просто городами завчасу попереджаючи, де є перелаз, а де треба стрибнути і де слід обминути лихого пса на цепу. Ми йшли так — навпростець — бо це було ближче, ніж обходити

квартали, коли секретареві ставало потрібним показати нам то відбудовану школу, то руїни заводу, то місце, куди перенесений цей самий завод і щойно початий відбудовою, то спалений гітлерівцями музей-пам'ятник сивої давнини, то щойно впорядкований гуртожиток для ремісничого училища.

Секретар був мрійник. В темряві ночі — коли не бачиш один одного, але так гостро відчутна спільність думок — мріється особливо легко й задушевно. І він щедро ділився з нами своїми мріями про цілковиту зміну зовнішності і самого характеру міста. Він був романтиком краси міста і житла, але він був і скрупульозним практиком економіки й побуту. Мрії його, довірені тоді нам, здались би звичайною фантастикою, коли б були висловлені сто років тому, і навіть двадцять п'ять, а не цієї чудесної несподіваної ночі — сьогодні. Секретар розповідав про місто і мріяв про зміни в ньому, завжди дуже хитро і хитромудро пов'язуючи вимріяні заходи перебудови з тими потребами й конкретними можливостями, які висувала й давала вся область в цілому. Якщо він розповідав про задумане будівництво нового заводу, то він зразу наводив цифри покладів сировини, яка є в області, і яку нікуди дівати, і про використання якої досі якось і не подумали. Наприклад: стебління соняшників, якого в цій області, де густо поширені технічні культури, не використовується мільйони пудів. Якщо він розповідав про перепланування кварталів, то це мало прямий зв'язок і було конечною необхідністю з огляду на автостраду, яка за кілька років має перерізати місто. А маленький заводик пластмас мав бути споживачем глини, які дощами і повинню змиваються по густих яругах і заболочують поля, і мав присвятити, так би мовити, свою діяльність упорядкуванню житла всередині: виробляти весь дріб'язок хатнього начиння. Секретар водив нас по місту вночі і мріяв майбутнім, але було враження, що ми мандруємо по цілій області ясного сонячного дня і саме — сьогодні.

Коли ми повертались від річки, я пригадав, що десь тут недалеко стояв до війни прекрасний, збудований за всіма найновішими досягненнями сценічної техніки, театр. Я запитав секретаря, чи правда, що фашисти зруйнували його дощенту?

— Правда, — була відповідь.

— Чи думаєте ви його відбудувати?

Замість відповіді, секретар поглянув праворуч та ліворуч, визначив напрям у непроглядній чорній темряві безмісячної ночі — і ми знову поринули в пільму провулків, закопелків й задвірків. Ми знову йшли напростець, і за кілька хвилин з темряви на фоні неба перед нами вирізьбилась якась висока будова. Це мить — і я впізнав знайомі контури величного театрального приміщення...

— Театр! — скрикнув я. — Так він же стоїть!

— Вже стоїть, — відповів секретар. — На Жовтневі свята ми відкриємо в ньому сезон.

— Це неможливо, — висловив я сумнів, — поставити коробку — ще туди-сюди, але внутрішні роботи! На них потрібно куди більше часу: стіни, стеля, барельєфи, меблі і техніка сцени.

Ми вже підійшли до самої будівлі, але вона була обнесена високим будівельним парканом. Іти до брами треба було далеко, аж за ріг, і секретар потяг нас до лазу між двома стовпами, очевидно, відомого тільки йому. Ми протислись у тісну щілину, і зразу ж від головних воріт почувся грізний окрик: — Гей, хто там? — І за секунду: — Це ви, товаришу секретар?

За півста кроків, та ще крізь темряву безмісячної ночі, годі було розпізнати людину, ба навіть вглядіти обрис: вартувий питав так, бо, очевидно, звук, що саме цим лазом, найближчим від обкому, приходить на будівництво секретар.

І ми ввійшли у середину. Секретар ішов попереду, попереджаючи, де треба переступити, де перестрибнути, а де похилити голову, щоб не наштовхнутися на рихтування. Секретар присвічував до стін: стіни вже фарбували, ліпні роботи були в повному розпалі, внизу, у партері, лежали купи дощок і гори стільців. Театрові було вже недалеко і до відкриття. З царства мрій він переселився в відчутну реальність.

Коли ми повертались назад і йшли в напрямі до обкому, секретар здебільшого розповідав нам про події на фронті під час війни, про своє дитинство та книгу, над якою він зараз працює.

Але до обкому він не дійшов — до будинку, де він мешкав, було в інший бік, а вже розвиднювалось — і він з жалем розпрощався, щоб переспати дві-три години перед виїздом рано в район.

Ми повертались до готелю самі мимо обкому, і міліціонер, який тоді, при початку ночі, скрушно зітхнув нам

навздогін, був, мабуть, крім нас, єдиний, хто не спав у цілому місті. Ми спинились перекурити з ним і з його розповіді зрозуміли значення журного «знову», яке він кинув нам услід, коли ми вирушили на оглядини міста. Він поскаржився нам, що секретар дуже часто отак уночі — коли хтось приїде, або просто стомившись після роботи — іде в місто і бродить десь по міських околицях та закапелках.

— Самі посудіть! Чоловікові ж зранку знов до роботи, а він ходить по ночах, немов якийсь закоханий студент, — ну, скажіть на милість, хіба так положено секретареві обкому партії?

Він помовчав трохи в журній задумі і закінчив:

— Словом, хороший у нас генерал!

— Секретар, — поправили ми.

— Я й кажу, секретар, — сказав невдоволено міліціонер. — Це я помилився: я ж на фронті в його дивізії був. Раз був такий конфуз, закуняв я на посту — такий гріх і ганьба. Прокидаюсь, бо хтось біля мене некоторі слова проказав. Дивлюсь — генерал! Якраз пішов у нічну прогулянку. Ну, конешно, й на пости, думає, дай подивлюсь!... — Міліціонер довго мовчав, потім таки закінчив. — Ну, з того часу вже ніколи мене сон на посту не бере — бо під трибунал слід було мене тої ж хвилини. Ну, от... А як побачив він мене тут після демобілізації, зразу і каже просто до мене: «А ти іди в міліцію, думаю, добрий буде з тебе тепер постовий...» Ну, покурили, і йдуть собі, товариші. Знаєте, на посту я стою...

ЦВІТ ЯБЛУНІ

Ви знаєте, що таке травень на Україні.

В травні на Україні квітує земля.

І ви не раз зазнавали цієї невимовної радості, цього невичерпного щастя — радості і щастя відчуження буття, — віддаючись чарам української природи у травневому цвітінні.

Єдине гірке почуття дошкуляє вам: неможливо протягом одного травневого місяця вдихнути запаморочливий аромат цвітіння яблуні від Донбасу і до Дунаю, вишні на Подніпров'ї, сливи на Поділлі, черешні на Приазовщині, груші в Поліссі, абрикоса понад Дністром, лимона на Чорномор'ї або майже не чутний, але такий жаркий і скрізь різний дух виноградного цвіту: на лозах по Дніпробугському лимані, на лозах Закарпаття або під Осипенко та Ждановом. Це доступно хіба що якомусь авіаторові-мандрівникові.

Але от ви їдете по Полтавщині — і ви зачаровані не лише величчю і багатством самої природи. Вас зачаровує — як багатство природи оточило життя людини і як людина примусила ці багатства природи служити їй на добробут. Вас зачаровує особливо, що ніде ви не бачите цей добробут привілеєм одиниць.

Ви їдете, запаморочені п'янкими пахощами плодового цвітіння, мальовничі села Полтавщини у долинах між пагорбами мерехтять обабіч понад шляхом, і кожна хата в кожному селі визирає, як бджола з квітки, з рясного яблунового, вишневого, грушевого та сливового цвіту. Але ви минаєте село, і неодмінно зразу за селом знову починаються суцільні хащі квітучих яблунь, вишень, груш чи

слив, і дбайливо підмазані білим вапном деревця стоять вишикувані строгими шерегами на десятки гектарів. То ви проминули колгоспний сад. Ви щойно спинялись біля подвір'я славетного в цьому селі садівника-мічурінця і милувалися його розплідником з десятками сміливих щеп, з грядками дбайливо вирощуваних саджанців і вислухали цілу лекцію про новий оригінальний спосіб окуліровки. І коли ви рушили далі — від села до села — ви вражено й зачаровано констатуєте, що й дорога між селами у цвітінні. Не просто тополями, кленами а чи вербами обсаджено нові шляхи між селами: у захистку міцних стійких порід понад дорогами вишикувались у буйному цвітінні теж яблуні, вишні, груші і сливи — достаток, який є власністю всіх. Восени ви теж, проїжджаючи, спинитесь і вільно зірвете яблуко з цього дерева, щоб вдовольнити свою спрагу.

І ви не можете не відзначити, що хіба тільки побіля хат у подвір'ях ви бачили старі дерева — півстолітню грушу, сорокалітню яблуню чи вишню-тридцятилітку. В колгоспних фруктових садках ви не побачите дерева, старшого від двадцяти років, а молодим фруктовим посадкам понад шляхами нема ще й п'яти. І тоді до вас приходить гостре відчуття новизни баченого, новизни усього навколишнього життя.

І все ж таки, проминувши Лохвицю, ви спинитесь знову здивовані й вражені.

Скільки сягає ваше око, по запалому обриві за узвишшям, на якому ви зупинились, ви не бачите нічого, крім буйного білорожевого цвітіння. Ви стоїте на шляху — і шлях цей немов пролягає по узбережжю білорожевого пінного моря, достоту моря, бо вітрець із заходу котить цим білорожевим пінним морем хвилю просто на вас; хвиля котиться з-за горизонту, наближається, накочується на берег, до ваших ніг, і навіть бризки злітають з її гребеня і б'ють вам в лице, обсипають вам плечі, м'яко падають вам до ніг — міріади дрібних, ніжних білорожевих і білих бризок: обвіяні вітром пелюстки яблуневого, вишневого, сливового чи грушевого цвітіння.

До обриву, на сотні гектарів, розлігся перед вами величезний плодоовочевий радгосп імені Мічуріна. Але, майте на увазі, що на Україні таких фруктових садів багато та й на самій Полтавщині не один.

Радгосп імені Мічуріна постачає своєю живою продукцією — свіжою ягодою та свіжими фруктами — полуни-

цями, порічками, малиною, агрусом, черешнями, вишнями, яблуками, грушами й сливами — Москву, Ленінград, Донбас, Київ. Вино, вироблене в радгоспі імені Мічуріна із цих плодів, ви купуєте в кожній гастрономічній чи продуктової крамниці під маркою Укрсадовинтресту. Саджанці й щепи з радгоспу імені Мічуріна виростають у дерева по плодських садах усіх колгоспів та по садках колгоспників біля хат на Полтавщині. Центральні, республіканські наукові установи провадять тут свою дослідницьку роботу.

Цей грандіозний сад розкинувся на шестистах гектарах. Тридцять років тому тут було чисте поле.

І на цьому чистому полі споконвіку і пшениця, і жито родили гірше, як скрізь по околицях. Тут, на цьому горбі, піднятому над усіма околицями, палюче сонце та сліпі вітри утворили своєрідний «мікроклімат»: вітри гнали хмари ярами геть — скрізь густо випадали дощі, а тут жарке сонце випивало й зимову вологу з верхніх шарів ґрунту, тут навіть трава, буйно зазеленівши навесні, жовкла й вигоріла до початку літа. Одним одна криниця була тут при дорозі, і це від неї пішла й старовинна назва цієї місцевості — її так і названо «Криниця». І жив тут біля тієї криниці якийсь глитай. На всій садибі росла єдина велетенська, столітня груша. Груша родила рік у рік — рясно і багато, куркуль торгував соковитими та солодкими грушками на базарі.

Пізніше, після революції, на місці куркульського двору розташувалася молочарська ферма. Старої груші вже не було, але від пня щоліта буйно підіймалися й підіймалися знову могутні зелені пагініці серед вигорілої, спаленої сонцем трави: коріння старої груші тягли вологу з глибин, з родючого жирного ґрунту.

Ми стоїмо зараз з садоводом радгоспу імені Мічуріна в центрі величезного квітучого масиву — як на острівці серед бурхливого моря — на вершині старовинної могили козацьких, а може, ще й скіфських часів. Могила — це все, що є тут від старовини. Все навколо побудоване, зведене, поставлене, вирощене в роки соціалістичного будівництва: сад виріс і розквітнув разом із соціалізмом на нашій землі, він такий же молодий, потужний і спрямований у майбутнє.

Садовод подає нам свій бінокль і вказує на ряди цвітіння — білого, білорожевого і рожевого — і каже:

— Антонівка, бойкен, кальвіль сніжний, пепін литов-

ський, пепін шафрановий, бельфльор-китайка... Ці два останні сорти особисто надіслав нам Іван Володимирович. А ото — процівське.— Садовод чомусь соромиться і додає.— То вже наше, самі вивели з місцевих сортів, найкраще приживається, знайдете біля кожної хати на Полтавщині.

Вивести яблуко з місцевих сортів було мрією садовода, коли він ще був учнем полтавської школи садівництва. Але тоді, у вісімнадцятому році, йому довелося змінити свої садівничі ножиці на гвинтівку і йти на фронті громадянської війни. Він почав здійснювати свою мрію, повернувшись до мирної праці. Це він, надісланий сюди радянськими земельними органами, засаджував тут перший гектар посадковим матеріалом, взятим з інших молодих радянських радгоспів України. Він був тут першим — і садівник, і робітник — і вся зброя його тоді була: лопата, ножиці та ще цеберко, яким він носив воду з криниці.

Ми зачаровано дивимося на шумовиння цвіту довкола, скільки сягає око і окуляри бінокля, і бачимо в морі цвітіння водонапірну вежу над артезіанською свердловиною там, де колись була цямрина старої криниці, бачимо квадрат господарського двору і ряди будівель під залізом та черепицею: контора, лабораторії, майстерні, сушарня, винарня, склепи, льохи, будинки персоналу.

Величезний купол небозводу покриває це казкове море цвіту і у величому просторі, що розлягається над морем, наша мова бринить тихо — наче приглушена, зм'якшена самим велетенським простором. Всі звуки навколо тут зм'якшені, приглушені — теж самим простором, а може, й м'якістю, безлунністю величезних хвиль буйного цвіту. Два звуки — зм'якшені й наче притишені — панують тут над цим величним морем. Один — тихий, як шепіт, але потужно-багатоголосий гуд, другий — настирливий, ритмічний, металевий, але також зм'якшений і притишений, То — бджоли і трактори з культиваторами. Міриади бджіл вирують над цвітінням, здається, двигтливий серпанок стоїть-повиває рясний цвіт плодкових дерев. Бджоли збирають мед і несуть його в сотні колгоспних і індивідуальних пасік навколо Лохвиці. А попід деревами, по міжряддях тихо посуваються, гуркочучи й сопучи, маленькі трактори: вони провадять розпушування ґрунту.

А ще по міжряддях крізь буйний білий і білорожевий цвіт там і тут прозирають кольористі цяточки — зелені,

червоні, сині, строкаті. То дівчата-садівниці працюють біля дерев.

— Що вони роблять? — питаємо ми. — Оббирають гусінь?

— О ні, — посміхається садовод, — де ви бачили? Гусінь ми труїмо з літаків.

Потім ми проходимо дослідні плантації з окуліривою за різними способами і поміж них — спеціально поставлений тут дослід: окуліровку на метр від землі, щоб стовбур ріс дичкою, не розніжений, міцний, стійкий і проти морозу, і проти посухи, а вище розвивався тонким і ніжним висококультурним сортом.

Ціла область, завбільшки з європейську державу, дістає звідси посадковий матеріал — тисячі саджанців. Тисячі тонн плодів, тисячі літрів вина одержують звідси споживачі по всій нашій республіці.

Тисячі тонн врожаю чекають тут і на цей рік.

— А дощ? — питаємо ми. Питаємо з затаєною тривою, бо травень у повному розквіті, але дощу цієї весни ще не було.

— Дощ? — перепитує садовод. — Дощ, певна річ, не завадив би. Полегшив би людську працю, прикоротив би графіки, налив би соком яблуко. Але, — додає він, — буде дощ чи не буде, свій урожай ми візьмемо сповна.

— Як так?

Садовод поглядає на нас непохвально, і ми відчуваємо себе нетактовними невігласами.

Але садовод пояснює нам:

— Всі агротехнічні заходи проведено — буде повний урожай. Вологу в глибинах ґрунту збережено, а де треба, ми підливаємо помаленьку. Примхи природи не повинні впливати на державний план.

— І сад родить з року в рік?

Садовод посміхається, даруючи нам ще раз наївне запитання, засноване на старовинному уявленні, що дерево родить не рік у рік, а через рік. Це запитання, справді, недоречно тут, де дерево не одне, а десятки тисяч дерев на шестистах гектарах.

Але садовод перестає посміхатись і стає враз суворий.

— Ні, — раптом каже садовод, — один рік сад не родив.

— Був недорід?

— Не недорід, а не родив зовсім. Жодного яблука!

— Стихійне лихо?

— Так, лихо,— сумно каже садовод,— фашистська окупація. В той рік сад не вродив.

Він розуміє наше мовчання, як недовіру, і каже, посміхаючись:

— Таке, як бачите, патріотичне дерево — ворогові не дає плодів.

Потім, цілком серйозно, він пояснює:

— Дерево, викохане людською працею, без людської праці не живе. Того року, як вдерлись сюди фашисти, воєни і потім навесні не було проведено ніяких агротехнічних робіт — люди пішли на фронт або в партизани. А сам сад без людини не вродить. Не цвіли яблуні в дні фашистської окупації, не зародилось плодів на цих деревах, не покуштував фашист яблучка з цього саду.

Потім він суворо дивиться на нас і проказує урочисто, як вимовляють присягу або закляття:

— Ви думаєте, то природа цвіте? То цвіте людська праця, товариші!..

І от ви їдете далі полями Полтавщини — по пагорбах і долинах — і зачаровано дивитесь на це травневе цвітіння. Ви визнаєте цієї невимовної радості, цього невичерпного щастя — радість і щастя відчуження буття. Ви цілком віддаєтесь чарам української природи у травневому цвітінні. Але, крім радості відчуження буття, велич баченої вами розкішної природи вселяє у вас значно дужче почуття — почуття гордості за людину, яка творить життя і саму природу, почуття гордості за людську працю, за колективний труд.

Рясне, буйне, духмяне цвітіння плодкових дерев ви вже перестаєте сприймати, як чарівний дар природи людині, а починаєте сприймати, як прекрасний дар людини — природі. Бо в цьому цвітінні ви бачите багатющий плід соціалістичного будівництва. Бо, проминаючи колгоспні сади і їдучи далі понад придорожніми посадками плодкових дерев, ви розумієте, що на цю благословенну колективною людською працею землю вже ступає комунізм.

ХАЗЯЇНИ

Путь нам не лежала на цукроварню імені Сталіна. Цукроварня імені Сталіна була ген-ген від нашої путі,— ми, три члени комітету по святкуванню столітнього ювілею класика української літератури Панаса Мирного, чимдуж поспішали з Києва на ювілей в Полтаву,—але хіба ж могли ми, три радянські письменники, проскочити прожогом простим шляхом на столітній ювілей, коли на гакові в якихось півста кілометрів була гордість усієї сучасної Полтавщини, цукроварня імені Сталіна?

Іздити простим шляхом взагалі дуже трудно. Не тому, що трудний самий шлях,— які можуть бути труднощі на асфальтованій магістралі? — а тому, що весь час, що-кілометра є куди звернути з простого шляху: на кожні-сінькому роздоріжжі, де відбігає від простого шляху бічний і ви читаєте на придорожньому стовпчику, куди саме він відбігає, вам кортить завернути в колгосп, у радгосп, у розплідник тутового шовкопряда, до електричного млина чи на будівництво міжколгоспної гідроелектростанції — поглянути на буяння довколишнього життя.

До того ж ми якраз пригадали, що саме там, де стоїть тепер славетна цукроварня імені Сталіна, півстоліття тому жили, діяли, боролись і гинули добре пам'ятні персонажі творів Панаса Мирного. І ми зразу відчули конечну потребу саме перед ювілеєм побувати в цих місцях.

Отже, ми звернули з простого шляху і подалися гаком — на цукроварню імені Сталіна.

Про славетну цукроварню імені Сталіна ми, проте, знали небагато: по-перше, що це найбільша на Полтавщині і одна з найбільших на Україні цукроварня, по-друге, що в час війни гітлерівці зруйнували її дощенту.

І хоча, таким чином, цукроварні зараз неначебно вже й не було, і ми самі в цих місцях не бували ніколи — ми зразу її впізнали, тільки вискочили на пагорб і в долині перед нами відкрилася заплава Сули. По той бік широкої долини, на другому березі річки, буйно кучугурились зелені садки, вишикувались понад рівними вулицями білі будиночки, в центрі здіймалися багатопверхові житлові корпуси та заводські споруди, а над усім височів новісінський димар. Перед нами розкинулась типова панорама цукроварні — і дивно було б її не впізнати, навіть ніколи раніше не бачивши.

Славетний первісток соціалістичних п'ятирічок — вславлений в довоєнні роки своєю потужністю, своїм найдосконалішим оснащенням і якістю своєї продукції, поруйнований в роки війни гітлерівськими загарбниками — знову вдруге побудований, стояв і красувався перед нами.

Ми під'їхали до прохідної і подзвонили до директора. Директора в кабінеті не було — він ходив десь у заводі, а його заступник, розпитавшись, хто ми та звідки, люб'язно дозволив видати нам перепустки. Директора, за його словами — якщо нам пощастить — ми могли знайти десь на території: завод завершував відбудову і готувався до відкриття сезону цукроваріння — і директор міг бути скрізь, у цехах, у допоміжних цехах або десь між цехами і допоміжними цехами.

Ми зразу вирішили не відривати директора від справ — і оглянути завод самостійно, за допомогою будь-кого з робітників, які нам зустрінуться.

Такий випадковий провідник негайно й трапився, як тільки ми ввійшли в браму. Це був хлопчик років дванадцяти — він саме збирався вийти з території заводу, несучи в руках кошик з порожнім глечиком і мокрою ложкою. Були підстави сподіватися, що час у цього юного громадянина не дуже обмежений, і тому ми зразу й адресувались до нього:

— Батькові обід носив? — поцікавилися ми.

— Обід.

— А тепер ідеш додому?

— Додому.

— А вдома робота жде?

Хлопчик знизав плечима і підозріливо поглянув з-під брів.

— Поводи нас по території заводу,— запропонували ми.— А тоді покажеш, де тут у вас крамничка, і ми тобі купимо цукерок.

Хлопчик зміряв кожного з нас поглядом ще підозріливішим і твердо заявив:

— Не треба мені цукерок, я не маю права показувати завод, бо я ще не директор.

— Ну,— спробували ми жартом розбити його суворість,— ще ти не директор, але ж колись будеш директором.

Хлопчик одвернувся від нас і гукнув до робітника, що стояв біля автомашини, з якої вивантажували цемент у паперових мішках:

— Дядінко! Тут якісь на завод пробиваються, оглядати хочуть...

Робітник озирнувся на голос і підійшов ближче.

— Перепустки маєте? — запитав він, відповівши на наше привітання.

Ми показали наші перепустки і разом розповіли, що одривати директора від діла не хочемо і воліли б оглянути завод самі.

Якусь хвилинку робітник щось прикидав в умі, потім заявив, що він якраз має час, радий познайомитися з письменниками — і охоче поведе нас по території заводу.

І ми пішли слідом за ним.

Хлопчик вагався одну хвилину, тоді теж рушив за нами віддаля, додержуючи певної дистанції.

Наш провідник був типовий робітник-цукровик: є щось таке специфічне в робітниках цукрових заводів, навіть у зовнішності. Як цукрові заводи в цілому, в усій своїй організації, є якоюсь перехідною ланкою від хліборобського господарювання до індустріальної організації, так і цукровики в живому образі вміщують щось від індустріального робітника і щось від хлібороба. Ці протилежності були дуже різучі за старих, дореволюційних часів — за часів дрібного селянського господарства й абсолютної сезонності цукрового виробництва з вічною плінністю робітничої сили — і дедалі зникають за наших часів соціалістичного господарювання, коли і саме сільське господарство стало великим, організованим та машинізованим

виробництвом у колгоспах та радгоспах, і цукрові заводи, не втрачаючи, певна річ, до кінця за своєю специфікою елементів сезонності, перетворилися однаке на цілком сталий індустріальний осередок. Можливо, саме в цукровому заводі — в силу цієї специфіки виробництва — і став тепер найбільш виразним, найкраще видимим процес зникання меж поміж робітником і хліборобом, поміж містом і селом. В нашому провідникові ці риси ще ледь збереглися, можливо, найбільше в самій зовнішності. Було йому років за сорок, і був він поважний саме на ці роки, навіть спецівка сиділа на ньому з якоюсь особливою, властивою старим цукровикам, статечністю.

— Давно працюєте на заводі? — поцікавилися ми.

— З першого дня будівництва, коли ще був тут навкруги голий степ! — Він обвів поглядом навкруги, від берегів річки аж у глиб степу, і посміхнувся широкою посмішкою. Була в цій посмішці і радість, і задума — спогади, певне, виринули перед ним. — Самий голий степ був тут, скільки око гляне, а там, понад річкою, очерета... — закінчив він.

І ми зразу відчували, що натрапили на цікавого і цінного провідника, — всю історію будівництва тут, у степу оазис цукрового заводу, всю історію створення тут, на голий землі, індустріального гіганта з величезним селищем довкола нього, всю історію тисяч людей, що зводили цей завод і тепер працюють на ньому — міг, очевидно, повідати нам наш випадковий провідник.

Але наші сподівання були в дальшій розмові навіть перевершені. Поки ми переходили з цеху до цеху, оглядаючи складне оснащення заводу, його найновішу техніку та вислуховуючи пояснення самого виробничого процесу, ми почули з вуст нашого провідника також і передісторію заводу, хвилюючу розповідь про часи минулі, але не давні, коли залягав тут тільки широкий голий степ, а по глибоких балках понад річкою тіснилися напрочуд мальовничі, але й надивовижу нужденні села.

В цьому розкішному і багатющому краєві — Полтавщині — наш народ жив сутужно і злиденно. Земля суціль була поміщицька — страшне безземелля гнітило народ, але й копійки на панському полі заробити було нелегко, бо примітивне поміщицьке господарювання не потребувало багато робітної сили. В результаті два тяжкі лиха з року в рік били й нищили покоління за поколінням

місцевих людей: переселення і заробітчанство. З року в рік місцеві люди, цілі родини, ба й цілі села вирушали звідси шукати землі — переселялися на Зелений Клин, аж до Примор'я. Щороку, тільки заходила пора сільськогосподарських робіт — десятки тисяч парубків та дівчат, ба й старших людей, рушали звідси шукати заробітку аж у Таврію. І щоосені поверталися вони такими ж злидарями, виснажені й вимучені експлуатацією поміщиків та херсонських колоністів. Цілі покоління місцевих селян так вік свій і звікували у заробітчанах: хлопці лишалися у парубках, а дівчата в старих дівках аж до сивого волосся — і так і помирали здебільшого в самотині. А коли й одружувалися, сполучаючи два гірких життя, то діти приходили в світ батраками: змалку було їм роковане тільки страшне заробітчанство. Пісня — тужна й трагічна пісня про горе й горювання заробітчана, про їх каторжний труд і безпросвітне життя — ось що залишилося в пам'яті нашого народу і до сьогодні про ті страшні, минулі, але недавні часи.

Наш випадковий провідник і сам пам'ятав ті часи, але не зазнав лиха до краю тільки тому, що замолоду простелився йому шлях волі, вибитий Жовтневою революцією, тому що за молодих років прийшов він сюди з усім народом не просто будувати корпуси цукроварні, а зводити велетенську споруду нового життя для себе і для свого народу, тому що, споважнівши і здобувши життєвий досвід, зв'язав назавжди своє життя з заводом.

Ми мовчали, зажурені його розповіддю, що сколихнула тяжкі спогади про старі часи, і слухали, як провідник наш розповідав далі про те, які складні проблеми і труднощі виникли зразу ж перед заводом, як тільки він був збудований: дарма що буряк на цій землі родить щедро, його тут ніколи й не сіяли — панські заводи були далеко; дарма що вільних людських рук, пожадливих до праці, було тут скільки завгодно, заводові важко було з кадрами, бо потрібні були кваліфіковані робітники, які б уміли опанувати техніку найскладнішого оснащення, а таких рук тоді не було.

— Як же вирішено цю проблему? — запитали ми.

Наш провідник поважно повів плечем.

— Вирішено, як вирішується всяка проблема, — сказав він спокійно, кинувши оком на складну апаратуру цеху, — ще задовго до війни, другого і третього року існування

заводу, ми опанували виробничу потужність, а далі з року в рік перевищували плани і виробничі показники. Народ наш кмітливий, тільки повчити його треба. А до техніки він просто жадібний. Словом, опанували техніку... Оті парубки та дівчата, заробітчани колишні, і стали у нас на заводі майстрами та технологами. У нас, бачите, окрім десятирочки, при заводі і різні курси, і ФЗУ, і технікум, а невдовзі, сподіваємось, і цукровий інститут доведеться відкривати. База добра... А синок мій,— раптом додав він,— зараз ще в Києві, в інституті цукроваріння навчається...

Він, очевидно, хотів ще щось додати — про сина, але враз урвав: згадка про сина вирвалася зненацька, і він засоромився її. В нашій розмові запала пауза.

— А от у війну...— раптом почувся позаду дитячий голосок, і ми озирнулись.

Хлопчик з кошиком, глечиком і ложкою, порушивши дистанцію, стояв зовсім біля нас. Він, очевидно, уважно слухав усе, що говорилось між нами, і встрияв у розмову без дитячої соромливості, як її рівноправний учасник, якому доконче треба вповісти і свої думки.

— А от у війну,— схвильовано сказав він,— так фашисти нагнали до нас на завод аж двісті п'ятдесят танків, аж двісті п'ятдесят, от їй-богу! — Він блимнув оком на нашого провідника, неначе чекаючи від нього підтвердження і посвідчення, що це правда і що він не перебільшує такого значного для танків числа. Робітник коротко, але схвально кивнув, і хлопчик заговорив ще з більшим запалом.— Двісті п'ятдесят! Тигрів та пантер! Побили їх наші,— аж наскрізь подовбали отакенну-от броню! — Він наочно продемонстрував товщину броні, відстовбурчивши пальці правої руки від лівої, в якій тримав кошик, мало не на півметра, і, захлинаючись від хвилювання, заторохтів далі: — Зігнали вони на майдан у двориче усіх робітників, і генерал їхній, такий худющий та довгий, як заверещить: «Шнель мені, швайн, ремонтуйте зразу, щоб танки усі цілі були, як один!» — Хлопчик мусив спинитись, бо хвилювання забивало йому дух, і глибоко передитхнув. В очах його грали іскорки обурення й ненависті, іскорки захвату й піднесення.

— Ну, ну? — заохотили ми його.

— А наші,— переміг, нарешті, хлопчик хвилювання,— стоять собі та й мовчать. Він знову своєї, а наші стоять та

й мовчать. Він знову, а вони мовчать. Він аж слиною сходить, ногами тупотить, нахваляється і посікти, і повішати, і постріляти. А наші мовчать та й мовчать. От, їй-богу! — Захоплення так затопило хлопчика, що дихання йому знову забракувало і він мусив спинитись. Очі його горіли, обличчя пашіло жаром, він розмахував руками, забувши про глечик і ложку в кошику, і ложка вже кілька разів брязкала на дзвінку долівку із білої і синьої кахлі.

— Ну, ну? — все ж таки заохотили ми юного розповідача. — І що ж було далі?

Далі — як вималювалося з захопленої розповіді хлопчика та з переказу нашого провідника з чужих слів, бо він в цю пору тут не був, воювавши на фронтах, — в дворі заводу, біля побитих фашистських танків та перед фашистським генералом і численною вартою відбулась хвилююча сцена.

З похмурого мовчазного натовпу робітників, оточеного з усіх боків кулеметами, раптом висунувся дід і сказав розлюченому фашистському генералові:

— Ваше превосходительство, вибачайте, коли не так вас величаю, як по-вашому, по-німецькому, полагається бо люди ми руські і по-німецькому не втнемо. Але допойміть же, будьте такі ласкаві, що ваших, німецьких, танків ми ремонтувати не можемо!

— Чому?! — люто зарепетував генерал.

Дід якусь хвилинку мовчав — теж люто позираючи на генерала і збліднувши від хвилювання й ршучості — і раптом зухвалі іскорки засвітилися в його гнівних очах.

— А тому, ваше превосходительство, — ехидно сказав дід, — що нашу, советську, техніку, ми дійствительно превзойшли на всі сто, а от вашої, німецької, техніки не пони-маємо...

Але витримки на дальшу ехидність дідові забракувало, гнів таки прорвався крізь вимушену, вдавану придуркуватість і, вдаривши себе в груди, дід раптом закричав:

— Та й нащо вона нам нужна, ваша німецька техніка!!

На майдані вчинився після тих слів шарварок, заторохтіли й автомати — і дідові ледве пощастило врятуватися, заховавшись у натовпі.

Люто помстилися тоді фашисти над робітниками і над заводом: були криваві репресії, попалили хати, а завод понівечили.

Але люди не стали робити на німців...

— А дід і досі робить у заводі сторожем, — сказав наш провідник. Він хотів ще щось додати, але урвав і швидко пішов.

І ми пішли слідом за ним далі з цеху до цеху, оглядаючи найдосконалішу апаратуру заводу, його найскладнішу техніку, якою так вправно оволоділи робітники, яку не схотіли віддати ворогові і яку так чудесно відбудували знову після фашистського зруйнування.

— Як же вирішено було проблему сировини, тоді, в перші роки, як тільки пішов завод? — повернулись ми до нашої розмови.

— Вирішили, як вирішено скрізь у нашій країні. Тепер три райони везуть сюди буряк. Завод наш працює на весь Союз, продукції його вистачило б на величеньку європейську державу, а сировина у нас тільки місцева. Збагатіли місцеві колгоспи на буряки. Буряк це ж не самий тільки цукор. Це ж і жом заразом. А жом — це вирішення проблеми тваринництва: всі колгоспи забирають у нас жом для скотини. Та хіба тільки скотина? На нашому жомі і пшениця росте. Та хіба це тільки добриво? Це ж і паливо. Самі жомом палимо і колгоспи скрізь палять, а раніше холоди і мерзли усі, бо ж палива тут нема. Велике діло буряк для місцевих людей!

Ми вийшли з цеху на просторе заводське дворище — зразу за дворищем шерегами виструнчились тополі і осокори, окантовуючи рівні широкі вулиці. Ряд кількаповерхових будинків стояв за осоками — їдальня, клуб, школа, технікум, житлові корпуси. Осокори розкинули своє віття вже понад дахами високих будівель, це були вже немолоді дерева — і не вірилось, що два десятки літ тут їх ще не було, що не росло тут жодного дерева і був тут тільки голий степ. Буйна зелень вуличних посадок та присадибних садків проривалась тільки в одному місці величезною вікниною — то був великий чотирикутний простір заводського стадіону. Футболісти в трусиках і майках атакували ворота і саме в цю хвилину кричали «ура», забивши противникові гол.

— Наші, — посміхнувся провідник, — тренуються, завтра матч граємо проти Полтави. Наша місцева команда, заводська.

Хлопчик кинувся був до гравців, але зразу ж спинився і повернувся до нас. Він, очевидно, вражав себе все ж

таки нашим провідником і, хоч як кортіло на футбольне поле, не вважав за можливе урвати виконання своїх обов'язків. Ми стояли якраз перед заводською залізничною колією — віткою, що зв'язувала завод із станцією — і в цю хвилину паровоз, важко чачкаючи, проволік мимо нас ешелон з будівельними матеріалами: з станції прибули дошки, цегла, пісок.

— Закінчуємо відбудову, — сказав наш провідник, — і починаємо нове будівництво. Ще одної школи нам треба, лабораторії будемо поширювати, закладаємо учбовий комбінат, складські приміщення потрібні більші, ну, і програму житлового будівництва доводиться теж збільшувати. Тепер прибувають матеріали та апаратура. А в війну, — він махнув рукою, — тут, на колії, як на цвинтарі було: мертво та тихо...

— А в війну, — знову встряв хлопчик, і зразу ж захлинувся від захоплення, — в війну теж один раз ешелон прибув, німецький, як наші вже наступали. Цілісінький ешелон снарядів фашисти сюди пригнали! — Він указав рукою на заводське селище на пагорбку над долиною ріки. — Отам вони, фашисти, виставили свої батареї...

Він раптом зайшовся сміхом. Крізь сміх він ледве видушував те, що поспішав розповісти:

— Так машиніст як почав пари давати, пари та й пари, такої пари нагнав, хмарою, як туман. А тоді раз — і поїхав; глянули фашисти — а ешелона з снарядами й нема. Як у землю пішов! Машиніст умисне хмарою пару підняв, а хлопці наші в тому тумані вагони до паровоза причепили і гайда — вивезли аж на станцію. Батареї їхні без снарядів замовкли, снаряди на станції так і залишилися. Вже потім трофейні команди лічили, лічили — не перелічити, так багато! Йй-богу!

— Було й таке, — підтвердив наш провідник, ласкаво позираючи на запального хлопчика, і погладив його по скуйовдженій голові. — Теж герой росте! — І на роботі героєм будеш, і у війні, як прийдеться, правда, Петю?

Потім він повернувся до нас і сказав, неначе резюмуючи все вищесказане і все щойно оглянуте:

— Великі діла робляться в нашій країні і нашими людьми. І завод наш теж діло велике. І для держави, і для народу. Одне, що місцевим людям добробут дав, а друге — підняв людей, навчив і освідомив. Одне, що з тих колишніх заробітчан вже й інженери повиростали,

а друге — скрізь по селах і наука, і техніка, машинерія всяка пішла. От і маєте: збагачення, ріст народного достатку і підняття рівня свідомості та знань у народі. От яке значення має завод. А скільки таких заводів набудовано в нашій країні! Велика культурна місія заводу для місцевих людей.

Він вимовив ці слова, дещо книжні і неначебто високопарні, але змістом своїм були вони такі доречні, що й прозвучали цілком просто й щиро, точно резюмуючи все вищесказане і щойно побачене.

— А ви самі звідки? — запитав хтось із нас. — Не з місцевих?

— Аякже, з місцевих! — Наш провідник махнув рукою кудись у степ, за течією ріки. — З села Сенча я, там мій рідний куток.

— А на якій посаді працюєте на заводі?

Він посміхнувся.

— На посаді хазяїна... Я директор.

І він швидко перепросив:

— Ви вже пробачте, товариші. Прибув ешелон з матеріалами, і мені треба іти. Прошу вас до нас у їдальню, якраз, мабуть, обід поспів. Петю! — гукнув він до хлопчика. — Ти вже покажи гостям, як пройти. Це нашого сторожа при управлінні внучок. Бідовий! — знову посміхнувся він. — Всю історію заводу може вам розказати, хоча народився він, як завод уже стояв і продукцію понад план давав. Ну, він вам далі все за мене і покаже. Хазяїн! Мабуть, сам колись ставитиме заводи. Вони у нас такі...

ЛЕЛЕКА

Ми йшли селом з головою колгоспу.

Ми говорили про інше, але мою увагу весь час одволікали гнізда лелек на хатах.

Гніздо лелеки на хаті — звичайна річ по наших українських селах. Усім відомо, як люблять у нас на селах лелеку, як шанують цього мирного птаха і бережуть: народна традиція пов'язує з лелекою на хаті добру ознаку миру, добробуту й щастя у хаті. Лелека вільно походить в дворі, їсть з худобою з одного корита, і діти залюбки бавляться з птахом, як з рівнею. Потім лелека злітає до себе в гніздо, стає на гребені хати і, поважно озирючи місцевість, торохтить собі своїм довгим дзьобом. Зустріч з лелекою, коли приїздиш із міста в село, завжди навіває спогади із дитинства, хвилює солодкими почуттями.

Але не самий лелека, власне, привертав зараз мою увагу. На кожнісінькій хаті села неодмінно тьмяно полискували білі фаянсові ролики та іскрилися проти сонця дроти — колгосп був електрифікований та радіофікований, ролики інколи були зразу біля гнізда, і лелека, виструнчившись на одній нозі, заповзято чистив дзьоб об пружно напрутий дріт. Несподіване й незвичайне було це сполучення — лелека біля гнізда і електричний дріт на білих роликах поруч.

— А не буває, — запитав я в голови, перериваючи його мову, — щоб у дощ лелеку вбило струмом?

— Ні, — відказав голова, неуважно кліпнувши оком на лелеку, що чистив свій дзьоб.

Я зникновів, що перервав мову голови недоречним запитанням, і поспішив підтримати нашу розмову далі.

Але ми проминули другу хату, і знову біля гнізда стояв лелека і чистив дзьоб об лискучий дріт на ролику.

Ми говорили з головою про різні можливі проекти сільської хати — під соломою, залізом та етернітом, на дві, три та чотири кімнати з комунальними вигодами, будівництво яких колгосп збирався розпочати. Голова обстоював застосування усіх трьох варіантів — відповідно до потреб родини та задля того, щоб не «стандартизувати» побут. В мові голови, рясно пересипаній спеціальними будівельними термінами, коли він викладав свої плани й проекти, раз у раз з'являлося слівце «примітивка» — і я не відразу збагнув, що воно означає. Я перепитав, і виявилось, що «примітивною» голова іменує звичайну, старовинну українську сільську хату — під стріхою, глинобитну та мазану. Він вимовляв слово «примітивка» з інтонацією іронії та погорди.

Ми доходили до кінця вулиці, до краю села, коли цілий хор дзвіночків задеренчав позаду нас і, ледве ми оступилися з дороги — зграйка дівчат на велосипедах з підв'язаними до рулів сапками, промайнула мимо нас з гучним щebetом і веселими вигуками: «На добридень!»

— На Демидову? — гукнув їм навздогін голова, і з легкої куряви, що огорнула ланку велосипедисток, прилинула і розтанула вдалині дружна відповідь: — Атож, на Демидову!

— На шаровку подалися, — пояснив мені голова, — Демидова плантація у нас найдальша, аж на горбі. Так вони он як крутять. Обідати додому мотались.

І він зразу повів далі перервану мову про розпланування кімнат у проєктованих хатах, про розміри кухонь, глибину льохів та кут падіння площі покрівлі, який вирішено встановити, як обов'язковий, для дахів усіх варіантів хати.

Ми проминали якраз останню хату — і знову на гребені біля гнізда стояв величавий лелека, і білі ролики з іскристим дротом полискували біля його ноги.

— А не траплялось, — знову запитав я, — щоб лелека перекусив або перетер дзьобом дріт?

Голова поглянув, на цей раз пильно, на лелеку біля дроту.

— Ні, — сказав він, — не траплялось...

Він на хвилинку замислився, можливо, думка його пішла саме в цьому напрямі — що ж, справді, робити з лелеками біля дроту? І раптом, без ніякої підготовки до

зміни теми в нашій розмові, він розповів мені старовинну народну легенду про лелеку — звідки лелека з'явився на світі.

— Було то, як кажуть старі люди, за давніх-давен, — посміхнувся він, виказуючи наперед лагідну іронію до того, що має розповісти, але почувалась за тією іронією в його мові і повага до народного переказу. — Було то ще тоді, коли, як ото попи вчили, розділив бог небо і твердь і заходився чимдуж наводити на землі порядки. Гаддя всякого розплодилося тоді на землі видимо-невидимо! От зібрав тоді бог усе гаддя в мішок, дав людині та й каже викинути геть, щоб пропало. А людина вляглася спати та й недогляділа, як усе гаддя з мішка і розповзлось по землі. Ну, богові, звісно, це заїло в печінках, розгнівався він дуже за невиконання наказу, та й сам ледачий — неохота другий раз ганятися за гаддям, визбирувати. От тоді спересердя й обернув бог людину в лелеку. До того такої птиці на землі й не було — то саме бог її й створив і почепив їй такого довгого дзьоба: змилювався, щоб легше було гаддя визбирувати. І сказав тоді бог лелеці, що аж поки не визбирає гаддя чисто все — не бути йому знову людиною. А як визбирає лелека гаддя, тоді бог знову, значить, оберне його на людину...

Голова розповідав легенду цілком серйозно, лише в глибині очей його ледь поблмували іскорки сміху, і закінчив також серйозним висновком:

— Бачите, яка велика користь від того лелеки — гаддя визбирає і всяку нечисть у полі чи по садках.

Він помовчав і додав ще:

— Тому, кажуть старі люди, і держиться лелека завжди коло людей, бо й сам знає, що він людина.

Голова замовк і аж тепер голосно розсміявся.

Ми підіймалися стежкою з вибалка, де лежало село, вгору — до рівного степу. Степ одкрився перед нами, широкий і рівний, — тільки ми зійшли на перший пагорб — і зразу за ланом пшениці починалися майже неозорі плантації буряка. Молода поросль ледь зеленіла рівними рядами на багаті гін.

Але вигляд весняної молоді плантації не був звичайний. Невеличкий літак линув зовсім низько — може, якихось п'ять-шість метрів над землею, випускаючи з хвоста свого сильний струмінь не то пари, не то пороху. Він пролітав уздовж плантації, робив аж над обрієм півколо,

завертав — і знову летів назад, орошаючи плантацію під собою. Долетівши до межі, він знову робив поворот — і летів поруч із забризканою щойно смугою, рясно бризкаючи на сусідню. Кілька дівчат негайно ж бігли за слідом літака і встромляли в ґрунт невеличкі прапорці — на межі забризканої смуги, метрів сто один від одного, а тоді вертались на забризкану смугу і виймали раніше встромлений прапорець, щоб знову ввіткнути його в землю слідом за літаком, на межі нової забризканої смуги.

— Довгоносики труїмо,— пояснив голова і додав: — Пам'ятаєте, як у громадянську війну гасло було: неможливо, на коня! — щоб вибити білу гвардію? А пізніше, в колективізацію, інше на зміну прийшло, щоб подолати куркуля: хлібороб, на трактора! Тепер, як бачите, колгоспник уже сів і на літак,— щоб винищити шкідника...

Ми стояли на пагорбі над селом — село тепер лежало в долині у нас під ногами і видиме було все, як на долоні. Ми стали на високе самотнє дерево, закриваючись від палючих променів сонця, і голова зразу повернувся до нашої розмови про перепланування й перебудову села.

— О,— сказав голова,— пізнаєте, головний орієнтир, будинок нашого правління?

Я не міг зразу зорієнтуватись, уперше побачивши село все зразу згори — в кучугурах буйної зелені садків — погляд мій плутався в густому павутинні дротів, що рясно заснували все село. Дроти іскрились проти сонця, там і тут вони тяглися рівною, ледь вигнутою рельєфом місцевості лінією понад вулицями, випромінювались цілими віями на перехрестях і буквально від кожного стовпа відбігали іскристою ниткою до кожної хати. Мені багато траплялось отак, з височини, дивитися вниз на село в долині — чарівний пейзаж нашої Батьківщини! — але зараз я дивився на цей пейзаж крізь мереживо іскристої сітки дротів. Ця картина чарувала, я через те був неуважний до слів голови і не зумів відразу зорієнтуватись.

— Та он же бачите, пізнаєте? — наполягав голова, і в мові його бринів докір старого солдата, звиклого пізнавати місцевість по ніколи раніше не бачених деталях, тільки раз миттю глянувши перед тим на схематичну триверстку, на якій було визначене йому оперативне завдання.

Голова скрушно зітхнув — чи то на моє невміння швидко зорієнтуватися, чи то на свої власні думки,— і висловив ці думки вголос:

— Місцевість у нас, як бачите, дуже «пересеченная». Через те й будемо вирівнювати тільки головну вулицю. Ну, побачили вже? Бо по ній же пройде колись асфальтова магістраль, а інші вулички так і залишимо, щоб не руйнувати загальний малюнок села.

Шукаючи потрібний мені орієнтир — покрівлю правління колгоспу — я шугнув оком аж за село, і увагу мою спинила якась будова нижче села, біля самої ріки. Я запитав, що то за будова.

— Та то ж будуємо нову гідроелектростанцію. Досі, тимчасово, живемо з движка, як і сусідні колгоспи, — голова махнув рукою понад долиною ріки, — а тепер матимемо міжколгоспну гідроелектростанцію на чотири колгоспи. Мабуть, бачили, як їхали через міст?

Тепер я, нарешті, зорієнтувався. Будівництво міжколгоспної гідроелектростанції ми справді щойно оглянули. Це було дві години тому, але, признаюсь, я не міг тепер зразу точно пригадати деталі будівництва: адже за вчора й сьогодні, переїжджаючи через Ворсклу, Псьол і Сулу, ми бачили будівництва міжколгоспних гідроелектростанцій і на Ворсклі, і на Пслі, і на Сулі — на всіх цих трьох лівобережних допливах Дніпра. Країна наша вкрилась густою мережею колгоспних електростанцій та гідроелектростанцій. В густій мережі іскристих дротів вставав тепер пейзаж рідної країни — такий знайомий, і такий новий, наче вперше бачений.

— Да, — сказав голова задумливо, — мріяв колись Ілліч засвітити лампочку, і — засвітилась. Сміливі були мрії Ілліча, і як чудесно перетворила їх у дійсність наша партія. Пригадуєте, як мріяв Ленін про бодай сто тисяч тракторів?

Він запитав це тихо і звірливо, так, немовби тільки вчора — в особистій інтимній розмові — ми з ним почули ці мрії з вуст самого Леніна, і він довірив їх тільки нам двом.

— А тепер, — весело махнув рукою голова, — гай-гай!

— Товаришу голову, товаришу голову! — розітнулося раптом голосно зовсім біля нас, і я навіть здригнувся з несподіванки і озирнувся, шукаючи людину, якій належав голос. Голос, здавалось, линув з самого дерева, що височіло над нами. — Товаришу голову, вас кличуть з району до телефону. Хто бачить товариша голову, перекажіть, нехай іде в правління до телефону.

Голова засміявся на мою першу розгубленість. Голос лунав справді з дерева, з гучномовця.

— От, бачите, і помріяти не дадуть! — весело сказав голова. — Отака у нас техніка! — І зразу ж додав знову серйозно. — Тут будемо тік робити на жнива, так радисти вже й гучномовець сюди приладнали. Практикуємо ще такі гучні виклики на ціле село, поки не телефонізувалися. Телефонізуватись сподіваємось аж після жнив, на Жовтневі свята. Ви вже вибачайте, доведеться нам повернутись. Мабуть, районний секретар кличе.

Ми швидко пішли стежкою вниз — літак все дуднів і дуднів позаду нас, прасуючи бурякові плантації — і голова знову говорив, знову, за своєю вдачею, легко перескочивши з предмета на предмет. Це була характерна риса його вдачі — вільно й невимушено переходити від одної теми до іншої. Він шугав думкою від одного до другого — думок було так багато, що одна випереджала другу.

І коли ми вже підходили до правління, де чекав біля телефону секретар райпарткому, голова знову несподівано повернувся до нашої розмови про будівництво нових хат:

— Є, знаєте, у нас один дід, що не хоче залізного даху і подає думку налагодити виробництво черепиці на нашій цегельні. Побоюється, бачите, що лелека на залізному дахові, може, й не кублитиметься, не будуватиме гнізда. Обмізкувати це треба, про черепицю: діло серйозне — з свого ж матеріалу, свої робочі руки — може бути великий економічний ефект! Але я думаю собі так, що й на залізному даху, якщо колесо покласти, робитиме лелека гніздо.

Він перепросив, взяв телефонну трубку, що й лежала на його столі і сказав по-армійському:

— Голова колгоспу біля апарата, слухає вас!..

МУЖСЬКА РОЗМОВА

Ми сиділи під грушкою сердиті.

Нас було четверо мужчин, і ми чекали на одну жінку. Вже мало не півгодини вона примушувала на себе чекати.

Нас було четверо — бригадир плантацій тутового шовкопряда, голова колгоспу, голова райвиконкому і я. Трохи осторонь присіла ще дівчина — секретар райкому комсомолу. Вона почувала себе двічі ніяково — і тому, що ми сердились, і тому, що її подруга справді поводитися не гаразд.

Ми чекали на ланкову з плантацій тутового шовкопряда, бажаючи оглянути її ділянку і зазнайомитись із роботою шовківниць.

Голова райвиконкому тоскно простогнав:

— Ну і чого б ото я, справді, барився?

Секретар райкому комсомолу спробувала ще раз примирити непримиренне:

— Товариші, ну, зрозумійте, їй же треба переодягтись!

— І чого б ото я, справді, переодягався?! — розлютився бригадир. — Що вона, графиня, чи що?

— Графиня не графиня, — стримано відповіла секретар комсомолу, — але ж, зрозумійте, що їй соромно показатися перед людьми нечепурною.

— Так з роботи ж вона! — розсердився на цей раз голова райвику. — Хіба це ганьба?

— Ганьба не ганьба, а дівчата і в роботі люблять бути чистими і охайними, — з легким викликом відгукнулася секретарка. — Самі знаєте, яка робота трапилась...

Робота трапилась справді брудна. Бригада буряківниць якраз вивозила на поле гній, бурячище було недалеко від

тваринницької ферми, машина оберталась швидко, дали машину буряківницям лише на кілька годин, гною лежали ще десятки тонн, треба було поспішати, і дівчата з інших ланок кинулися допомагати буряківницям накидати гній. Потім треба було ще й добре вимити та вишарувати після гною машину.

Ми нагодилися без попередження — саме тоді, як вимита начисто машина вирушала до гаража, а дівчата бігли наввипередки до річки — купатись. Нашу ланкову секретарка витягла просто з води, і та мерщій подалася додому — вдягатись у чисте й сухе. Ми її ще не бачили — нечепурою дівчина не схотіла показатися нам. І от уже півгодини двері її хати були замкнені зсередини на засув, вікна щільно занавішені — і на всі наші прохання, благання й умовляння дівчина навіть не озивалася.

— Люди ж не на прийом до неї прийшли! — сказав і голова колгоспу. — Що вона, бальне плаття вдягає, чи що? Ти б, Марійко, постукала їй, всовістила, люди ж не гулящі, відповідальні товариші..

Останнє речення він несміливо заадресував до секретарки.

Ці слова були либонь першими словами голови колгоспу — він був вдачі тихої, соромливої та неговіркої. І це було дещо несподівано, якщо нагадати про його зовнішність. Голова колгоспу був могутньої будови тіла, в усі двері входив тільки боком — бо рівно не міг пронести плечей — і, входячи у двері, змушений був низько прихилитися, щоб не вдаритись головою. На голові в нього була матроська безкозирка, а на плечах — наопашки бушлат. Голова колгоспу тільки недавно демобілізувався із військово-морського флоту, проплававши по морях і океанах понад десять літ.

І те, що заговорив, нарешті, й мовчазний та сором'язливий голова колгоспу, підлило масла в огонь нашого роздратовання, і секретарка поспішила виконати прохання голови колгоспу.

Вона підбігла до хати і постукотіла у вікно. Потім повернулася і непевно запевнила, що дівчина зараз вийде.

— Зараз! — лютував бригадир. — Знаємо цей зараз! Навесні скаже — зараз, так і восени не буде діла... От піду зараз, — рішуче заявив бригадир, не роблячи, проте, жодних рухів, які б свідчили про його готування звестися й піти, — піду під двері та й гукну: «А Варка Слободенчикова

про тебе сказала, що у тебе ніс кирпатий!» — зразу вискочить, як є, і до Варки кине́ться...

— Хіба у неї ніс кирпатий? — поцікавився я, бажаючи бодай змалювати собі портрет нашої недосяжної чарівниці.

— Та чого кирпатий,— заперечив бригадир,— ніс, як ніс, і Варка про її ніс і словом ніколи не обізвалася, подруга її найперша. Тільки ж знаєте, як у тих дівчат — не під'юдиш, то й не купиш. Га? — раптом, справді, звівся бригадир.— Піду? — Він хитро підморгнув до нас.— Зразу вискочить, я їх добре знаю!..

Бригадир сів, не здійснивши, певна річ, своєї жартівливої погрози.

Ми помовчали якийсь час усі, тоскно позираючи на щільно зашпунті вікна хати, і розмова наша поточилася далі на ту ж тему — ми гудили жіноцьку статтю, як уміли.

— Ну, признавайся, Марійко, між нами, чоловіками,— сказав бригадир поблажливо, даруючи секретарці її жіноцьку статтю, з огляду на її відповідальний громадський стан,— от армія у тебе дівоча на цілий район: що у кожній твоєї дівчини в голові найперше?

Секретарка непевно дивгнула плечем.

— Заміж вискочити! — одрубав бригадир.— Неправда, скажеш? Брешу?

Секретарка знову знизала плечима. Нарешті відповіла, намагаючись не заперечувати надто гостро — самій проти чотирьох, але й не зрадити, бодай ненароком, і жіночих інтересів.

— Найперше — не найперше, у кожній — не у кожній, але бувають такі випадки.

— О! — тріумфально вигукнув бригадир.— Бувають такі випадки!..

— Я не розумію,— сухо заперечила секретарка,— що поганого для дівчини в бажанні вийти заміж і виховувати дітей? Ти ж сам теж колись народився, і жінка в тебе є, і дітей аж двоє.

Бригадир трохи розгубився, торкнувся вусів і замирливо пробубонів:

— Я не кажу, що погано. Воно звісно: родина — основа суспільства...

— Ти не звертай, ти не звертай! — перебив його голова райвику, сердито позираючи на секретарку.— Вийти заміж ніяк не погано, свою родину створити дуже похвально,

але ж — коли це насамперед і понад усе — от про що поставлене питання. Що ти заперечиш на це?

— Нічого не заперечу, — згодилась секретарка. — Це, справді, погано, якщо насамперед і понад усе. Але я прошу офіційно заявити мені, де — крім двох-трьох пустомель та вертихвісток — ви бачили, товаришу голово, таких дівчат у нашому районі? Таких, щоб — крім вийти заміж — більше їм знати нічого не хотіли? Нема у нас таких! Не такі вони у нас! Це безпідставно і скидається на наклеп на нашу радянську молодь. — Секретарка запалилась і, здається, збиралась справді піти в наступ. — Може, скажете, не наші буряківниці найкращі на всю область? Або на тутовому шовкопряді премію не наші дівчата взяли? А перехідний прапор вишивальниць хто держить, хіба не наші дівчата? А дороги зараз по цілому району хто кладе? Не дівчата? І на трасі державного значення — дівчата! І на міжрайонній магістралі, яку на той рік асфальтом вкриватимемо — теж дівчата! І всі міжколгоспні шляхи — хто зараз пересипає, підсипає та готує під покриття на кінець п'ятирічки? Не дівчата, скажете?

Це був уже широкий виступ на оборону жіноцтва, і секретарка навіть звелася з своєї колоди. Вона полізла в кишеню і вийняла блокнот — очевидно, в блокноті у неї були записані ще якісь важливі факти, які вона готувалась навести як аргументи проти виступу голови, якщо він і далі обстоюватиме свої позиції.

Проте голова райвику виявився чоловіком принципільним і об'єктивним. Він лагідно сказав:

— Про шляхи я нічого не скажу. Тут дівчата твої показали клас. І, будь певна, облвиконком запише нашому району подяку. Ну, і про буряківниць, шовківниць чи там вишивальниць — це ти теж правду сказала: молодці! Молодці! Але хіба це навдивовижу?

Мені не були відомі показники роботи дівочих і жіноцьких бригад, я не знав і загальних результатів з погляду виконання планів, але я був цілком під враженням картини роботи жінок на будівництві шляхів.

Цього літа, крім будівництва великих трас державного значення, одночасно було піднято ремонтування всіх інших місцевих шляхів. І на це, колосального масштабу, будівництво вийшло в першу чергу колгоспне жіноцтво. Тисячі грабарок, машин, механізмів і, очевидно, мільйони лопат зсипали чи підсипали ґрунт і баласт, рівняли профіль чи

рили кювети. Можна було їхати від сходу сонця і до заходу сонця — ніде, ні на один кілометр не переривалось це велетенське, можливе тільки в нашій країні, всенародне будівництво. І над усім, — над усіма смугами доріг від горизонту до горизонту, скільки сягає людський зір — скрізь майоріли, маяли, маячили білі жіноцькі хустинки. Це була надзвичайна картина — не знаю, чи увічнив її художник. Це був чарівний пейзаж: звичний пейзаж нашої країни, несподівано змінений озерами, струмками і ріками білих хустинок.

Мовчазний голова колгоспу перервав на півслові голову райвику і докинув від себе:

— У нас, у колгоспі, без дівчат я не знаю, що й робив би, справді, вирішальна сила!..

Він не докінчив і засоромився, діставши від секретарки вдячний, приятний погляд.

Цим скористався голова райвику, щоб все ж таки закінчити свою думку:

— Патріотизм у нашого народу у плоті і крові. Проста людина ділами своїми патріотизм доводить, і у неї кожні-сінький порух душі — патріотичний. От у чому річ!

І він зразу ж послався на приклади, які засвідчували патріотизм жіноцтва. Приклади ці були, так би мовити, з його державно-адміністративної практики у районному масштабі. Хто в районі першим підписався на позику? Жіноцтво. Хто достроково сплатив внески готівкою? Теж жіноцтво. А хто в усіх кампаніях перед веде — в згадуваній вже роботі на шляхах, на очистці снігу на колії або на возовиці буряків? Знову жіноцтво.

— Свідомо наш народ працює, — констатував голова, — і особливо, повинен признати, пішло це між жіноцтвом після війни. А чому? Бо стільки лиха в війну зазнав наш народ, і стільки труду впало на жіноцькі плечі! Бо ж мужики в цей час подвиги вершили на фронтах. Знову ж, після визволення, хто перші хати на згарищах ставив, хто вперше плугом по забур'яненій землі пройшов, хто, поки війна кінчилась і демобілізація пройшла, всі роботи в колгоспах виконував?

— Та й тепер... — вставив мовчазний голова колгоспу, зразу й засоромившись, бо наперед дістав приятний погляд секретаря райкому комсомолу.

— Це правда!.. — підтримав і бригадир. — Без них куди ж...

Але він раптом розсердився:

— От вони й користуються! Знають собі ціну і починають вихляси строїти та каверзувати — і те мені не так, і се мені отак, і тее, і онеє...

— О, на це вони хвацькі! — підтримав голова райвику. — Що вже вередувати, так моє вам поважання! От хоч би й оця: люди до неї не в піжмурки бавитись прийшли, а за ділом, а їй хоч би що — загорділа, бач, що по тутовому шовкопряду перша на цілу область...

— Пробачте, — перебив я голову, відчувши, що він зраз поверне нашу розмову до першоджерел, але цікавлячися поширити і поглибити тему. — Пробачте: трапляється ще, як мені здається, інше нездорове явище поміж колгоспного дівочтва. Я хотів би знати, чи й у вас поширене це явище...

— Яке, яке? — охоче відгукнулись мужчини, раді знаходженню ще одної вади жіноцької статі. — Яке явище?

Діставши від секретаря комсомолу не зовсім дружелюбний погляд, я, проте, взявся викладати питання, яке мене цікавило. Мені, правда, самому, як городянинові, не доводилось особисто спостерігати явище, про яке мова, але чути про нього доводиться.

— Чи є, — запитав я, — у вас таке явище, що дівчата прагнуть податися в місто — на легше й веселіше, як вони собі уявляють, життя, ніж життя хлібороба?

По моему запитанню запанувало мовчання, всі зосереджено роздумували, очевидно, поставившись до запитання цілком серйозно.

Першою порушила мовчанку секретар комсомолу:

— Ні, — сказала вона, — у нас такого явища нема.

— Почекай, почекай, не спіши, — спинив її голова райвику, — ти так зразу не рубай. Зваж наперед. От себе приміряй попервах, а тоді прикинь, як у тебе в організації на цей щот, а тоді вже й в масовому, так би мовити, масштабі. Питання, знаєш, серйозне.

Секретарка стенула плечем.

— Добре, нехай так: про себе, про комсомолок, а тоді в масовому масштабі. Про себе: ланку я тільки минулого року залишила, як обрали мене на секретаря. Скажіть, товаришу голову, ви й тоді членом бюро райкому були — про що я тоді просила?

— Просила, щоб не обирали тебе...

— А чому просила?

Голова намружив лоба, пригадуючи.

— Може, просилася, щоб у місто на учобу направили?

— Ну, на учобу чого ж... діло хороше, і тут нічого такого нема...— почав був бригадир, але секретарка спинила його, знову запитуючи голову.

— Може, просилася на роботу до міста?

— Теж не було б нічого поганого, як на тебе, бо ж чоловік твій тоді ще в городі на заводі працював,— знову відгукнувся бригадир.

Голова колгоспу при тому почервонів, і я зразу зрозумів, що він і є чоловіком секретаря райкому комсомолу.

— Ні,— пригадавши, нарешті, сказав голова райвику,— ти просила залишити тебе ланковою і не займати, бо саме в смак увійшла коло тих буряків.

— Правильно!— зраділа секретарка з доброї пам'яті голови.— То, виходить, про себе я вже відповіла?

— Про себе відповіла,— погодився бригадир,— давай далі.

— Ні, почекай ще хвилинку,— зупинила його секретарка, раптом хитро примружившись до голови райвику,— ще не відповіла. Бо не тільки нездорового настрою до втечі з колгоспу я, виходить, не проявила, а ще й, коли правду казати, зміцнила колгоспні кадри. Ви розумієте, про що я кажу?

Вона питала, трохи зашарівшись, зате голова колгоспу зарум'янився так, що змушений був заховати своє лице за комір бушлата. Все було ясно: матрос подався з міста в колгосп, знаджений саме цією чарівницею.

Голова райвику і бригадир реагували добродушним підсміюванням.

— Ну, а тепер по другому пункту — про комсомол,— грайливо тріпонувши волоссям і ставши враз дуже привабливою і по-жіноцькому спокусливою, сказала секретарка.— На Донбас у нас дівчата поїхали?

— Ну, на Донбас,— сказав голова райвику,— завдання державного порядку! Кровна справа — доливання молодих сил в нашу ростущу індустрію!

— Отже, це не втеча?

— Та йди ти! — навіть розсердився голова райвику.— Бюро тобі спеціально це доручало: агітацію налагодити серед дівчат.

— Добре,— кивнула секретарка,— а по вузах в області і столиці з нашого району двісті дівчат вчаться?

— Ну, яка ж це втеча! Кадри спеціалістів готуємо для республіки!

— Отже, не втеча?

— Пробачте,— сказав я,— а чи багато з тих, що вчать-ся по вузах, повертаються назад в колгосп?

— Ви що,— обурився раптом мовчазний голова колгоспу,— заперечуєте потребу вищої освіти для дівчат?

Він явно стояв на обороні інтересів своєї жінки, комсомольського секретаря. За свій обурений вигук він зразу ж і дістав схвальний, приязний погляд.

— Ні,— зняковів я,— я не заперечую, але мене цікавить, з якою метою йдуть дівчата вчитися?

Секретарка подивилась на мене холодно.

— Ви в нашій лікарні були? — запитала вона.

— Був.

— А в яслах і дитсадках по колгоспах?

— Бував.

— А зоотехніків по колгоспах бачили?

— Ну?

— А в школи заходили? На районній нараді агрономів були?

— Правильно говориш, Марійко! — схвально сказав голова райвику.— Бачу, куди вернеш.

Він позирав на секретарку з задоволенням, навіть з гордістю, а на мене кинув хитрий погляд. Він теж, почувалося, передавався в табір противника.

— Так от,— сказала секретарка,— скільки із тих двохсот дівчат, що вчаться зараз по вузах, повернуться у свої колгоспи, рано ще казати. Але лікарки, виховательки, учительки, агрономи навіть, та й взагалі більшість нашої районної інтелігенції — жінки. Всі вони не з попівен чи поміщиць вийшли, а з народу, з колгоспів. З наших, місцевих або й з інших районів — хіба це має значення, з нашого колгоспу вони чи з іншого? З нашого народу вони!

— Правильно! — гукнув бригадир.— Здорово сказала Марійка.

Він теж передався в табір противника.

А втім, передався в цей табір і я.

— Прошу пробачення,— сказав я,— ви відповіли вже разом на другий і на третій пункт. Я здаюсь.

Секретарка переможно оглянула нас всіх і з особливим задоволенням подивилась на свого чоловіка. Йй було дуже приємно, що обличчя того виявляло цілковите захоплення.

Вона ще раз тріпонула волоссям і сказала до мене почально:

— Думка про те, що дівчата рвуться до міста й прагнуть втекти з села — невірна. Вона заснована на колишніх, традиційних уявленнях: колись дівчата і справді тяглися до міста на легше й веселіше життя, бо тоді, за старих часів, життя на селі було, справді, темне й нужденне. Повірте, що саме колгоспники найдужче відчують зникання різниці поміж містом і селом. І повірте також, що найбільше прагнення колгоспної дівчини тепер — якраз залишитися при землі..

— Хто й зна,— жартівливо почухав потилицю бригадир,— може, вони того й заміж норovskyють вискочити, щоб міцніше за землю вхопитися...

Ми всі засміялися, секретарка голосніше від усіх.

Тільки її чоловік, голова колгоспу, матрос — залишився серйозний.

— Правильно це Марійка сказала,— сказав він, не червоніючи, як раніше,— все діло, я полагаю, у чому? Раніше, за старих часів, тікали з села від голодухи, а хто кмітливіший був, розумніший, з пориванням у душі — того, знаєте, тягло на спеціальність. Однаково, що дівчат, що хлопців. Спеціальність мати у житті — от вопрос! По собі суджу. А яка була тоді, раніше, спеціальність при землі? Ніякісінької. У глюю копатися та й уже. А тепер коло тієї ж землі стільки спеціальностей, що й очі розбігаються, до котрої взятись: тут тобі і трактор, і комбайн, і агротехніка, і різні культури, і тваринництво, і хімія, і електрика, і які хочете науки. Спеціалістом стаєш — як на власні ноги став. От у чому, я полагаю, вопрос...

Потім він закінчив, трохи подумавши:

— У мене в колгоспі не спостерігається таких настроїв. А розмови такі,— він повернувся до мене,— і я, правда, чув, як у місті робив після демобілізації. Полагаю, це нестоящі розмови. Хай нас в такому разі питають. Ми завжди дамо наш одвіт.

Секретарка, не стидаючися нас, пригорнулася до чоловіка і сколошкала йому чуб, що визирав з-під безкозирки.

— Ну, ну, облиш,— сором'язливо пробубонів голова колгоспу.

— Ач, ач, як увивається! — без серця вколов голова райвику.— З ними хіба раду собі даси? Куплять...

— Куплять! — зарепетував бригадир, зриваючись на ноги. Він трусив рукою з годинником перед лицем секретарки. — Зуби нам заговорила! А ми вже годину тут сидимо, чекаємо на ту хорошунку! Голово! — насів він на голову колгоспу. — На правління її викликати, я сам на загальних зборах тарарам підніму, якщо ти не поставиш!

Ми тільки-но збирались прилучити свої голоси до гучного голосу справедливого обурення бригадира, бо це й справді було чорт зна що — чекати цілу годину, коли двері хати ланкової раптом розчинилися, і вона сама з'явилась перед наші розлючені очі.

Власне, незрозуміло було, чого вона так довго морочилася з своїм туалетом, бо одягнена вона була хоча чисто та охайно, навіть із смаком, але нічого особливого в її одягові не було: на одягання тієї кофтинки та спіднички потрібно було од сили п'ять-десять хвилин. Ну, ще й коси заплести і викласти — максимум три хвилини.

— Здрастуйте! — дзвінко та весело вітала нас дівчина і вклонилася в пояс, по-народному. — Вибачайте, що затримала вас. Але таке діло вийшло: як прибігла з річки переодягтись, гульк, а на столі телеграма лежить — з інституту з Києва: вимагають сьогодні ж, негайно ж, повітряною поштою зведення надіслати по експериментальних коконах у моїй ланці. Так я кинулася мерщій писати, бо ж рейсовий кукурузник з району якраз за дві години летить — хоч-нехоч, а треба поспішати. Бо завтра ж засідання наукової ради інституту і питання підкормки шовкопряда стоїть. Ви вже вибачайте, прошу покорно!

Вона знову вклонилася в пояс.

— Ну, що ти їй скажеш? — розсміявся голова райвику.

Ланкова зійшла з порога назустріч нам і по черзі потисла кожному руку.

— Заходьте, прошу, до хати. Перед тим, як на плантації йти, підкріпитися треба трішечки. До вечора не повернемось: поки я все покажу та розкажу! Прощу вас: доки писала я, воно якраз і поспіло снідання.

Вона знову, втретє, вклонилася в пояс — і ми мусили зайти.

На столі посеред хати була виставлена легка закуска. Парувала варена картопля, шкварчали на сковорідці гарячі

млинци, у мисці пирскала салом ячня, а між горщиків та сковорідок товпилися і огірки, і помідори, і капуста, і сало, і масло, і сметана, і сир, і ще всячина. Ну, звичайно, соромливо загорнута у рушник, стояла собі й півлітрівка.

— Сідайте, призволяйтесь,— припрошувала господиня.

— Купила! — скрушно, але захоплено простогнав бригадир.— От жіноцьке кодро хитрюще!...

ТЕЛЕСКОП МОГО БАТЬКА

В Білій Церкві проминули три роки мого дитинства.

З тої пори мені траплялось бувати в Білій Церкві лише проїздом і коротко. А з тисяча дев'ятсот двадцять другого року — двадцять сім років — я не був там і проїздом.

З хвилюванням я під'їздив зараз до Білої Церкви. Я пізнавав і не пізнавав давно знайомі місця: де росли колись старезні дерева, тепер було голе місце, де були колись пустирі, тепер стояли сади, переліски, височіли крилаті дерева. В центрі міста за моїх часів був величезний ярмарковий майдан. Тепер майже на весь простір тут розкинулись палісадники, купи кущів і дерев міського саду. Саме тут — на колишньому майдані — проживав я з батьками. Батько мав казенну квартиру у приміщенні гімназії, і вікна нашої квартири — я й досі пам'ятаю кожнісінький її закуток — виходили якраз на цей майдан. Тепер не було майдану, але не було й вікон — це крило величезної будівлі колишньої гімназії стояло ще в руїнах після війни. Я попросив спинити машину і підійшов ближче.

Я підійшов сам—супутник мій залишився біля машини.

Обгорілі стіни, провалля на місці вікон, купи трощеної цегли — скімливий сум руїни панував на місці моїх легких і радісних дитячих літ. Велика скляна галерея, яка завершувала будівлю з того краю, що виходив у парк, була знесена, очевидно, ще раніше, бо на її місці можна було пізнати сліди колишнього палісадника — він і з'явився, і зник вже після мене. Не було сліду і від великої веранди, повитої колись виноградом — справжнім виноградом, грона якого

ми зривали щороку восени. Батько, заповзятий садівник-аматор, акуратно й залюбки ходив біля цього винограду, підрізаючи, підсипаючи та підливаючи його. Я в цю хвилину раптом точно згадав, не згадав, а просто відчув у роті смак і навіть аромат нашого винограду: він був кислуватий, а в пахощах було щось від мигдалю. І це було особливо хвилююче, і якимось навіть тривожно та сумно — так раптом і так точно відчуті знову цей смак і аромат. Це почуття — реальне відчуження давнього минулого — не можна вивістити, воно неточне: тягар і полегкість, туга і радість разом.

Тепер на місці колишнього балкона, повитого виноградом, були сліди залитої асфальтом площадки.

Далі колись стояв старезний парк. Він залишився частково і досі — там, десь в глибині, тільки дерева були не ті, хоча й не молоді. В найближчій же частині колишнього парку — в якому і проминули мої дитячі роки, де й буяла моя дитяча романтика, який був мені і гайдамацьким Чорним Яром, і хащами над Амазонкою, і льяносами, і пампасами — тепер височів новий триповерховий величезний будинок сільськогосподарського інституту. На місцях, де відбувались колись закарбовані в мої пам'яті визначні для мого дитячого формування події, мої історичні події — гімназичні заворушення на відгук революції п'ятого року, пошуки експропріаторів, які підпалили гімназію, і багато-багато іншого — тепер не було нічого, ніяких слідів мого минулого, і минулого взагалі. Відчуття, що це все було, але зникло із світу і пам'яті людської зовсім — назавсім — перейняло мене болісним сумом. Це було дуже гірке почуття. І я стояв покурюючи і озираючи все довкола — нове й краще, ніж було при мені, але зросло на попелищі мого дитинства.

Супутник підійшов до мене. Він був веселий, як завжди, і з цими місцями у нього не було зв'язано жодних спогадів.

Я запропонував: ходімо навпроти, на гору до костьолу, там, очевидно, тепер музей, а за костьолом урвище над річкою: на тому урвищі, на найвищому місці, мій батько, заповзятий астроном-аматор, завжди встановлював свій телескоп і дивився з гімназистами на небо. Але там взагалі чудовий краєвид і історичні місця: з тої гори, званої при мені «Ксьондзівською» і перейменованою гімназистами на «Учениківську», колись, за переказами, які, можливо, відповідають дійсності, був міст через річку, і він завалився

під гарматами якогось польського короля, гнаного козаками і запорожцями. А в тій костюльній вежі, за переказом, який, безперечно, не відповідає дійсності, немовби сидів ув'язнений Мазепою Кочубей. В підземних ходах під костюлом ми, хлопчаків, розшукували череп Кочубея, але знайшли лише одну криву козацьку шаблю і кілька старовинних срібних і мідних монет. Там було дуже страшно, у тих льохах.

І ми пішли до костюлу, до урвища, на пагорб, де колись день у день височів на тринозі телескоп мого батька.

Ми проминули костюл, замшлий і півзруйнований, і вийшли на пагорб. Я мимоволі вхопив руку супутника, і він глянув на мене запитливо.

Телескоп мого батька стояв на своєму місці.

Телескоп стояв там, де стояв рівно сорок один рік тому.

Це була містика, і я навіть засміявся.

Але телескоп стояв.

І це не був якийсь пам'ятник старовинному телескопові, ба й моему батькові з телескопом. Це був звичайний, справжній телескоп — біля нього стояв якийсь чоловік і двоє хлопчаків. І вони дивились у телескоп на небо.

Це була містика, і я навіть засміявся.

Ми підійшли.

І ми заговорили з чоловіком біля телескопа і з хлопчаків.

Хлопчаки були учнями десятилітки — вони вивчали плями на сонці і зразу показали нам аркуші паперу з відбитим рисунком виявлених плям. Чоловік розповів нам щось про те, які сонячні плями цього року, і пояснив щось про гіпотези зв'язку форми й періодичності появи сонячних плям із змінами клімату на землі, з посухою та дощами. Він був учителем фізики і математики в місцевій десятилітці. Точнісінько, як мій батько був колись учителем фізики і математики в місцевій гімназії. Тільки мій батько був старий, бородатий і в чорних окулярах. А це був чоловік не старий, і на ньому були ордени і шрами — сліди участі у Вітчизняній війні.

Але й телескоп був не той.

У мого батька був телескоп фабричного виробництва, виписаний батьком з Німеччини, бо в колишній царській Росії таких тонких оптичних інструментів не виробляли. А цей телескоп, дарма що тепер у першій-ліпшій крамниці наочних учбових приладів у кожному обласному центрі

можна придбати добрячий телескоп нашого вітчизняного виробництва — був зроблений руками самих учнів під керівництвом учителя фізики і математики. Вони змайстрували його з різних частин, добутих у залізному брукті на полі боїв, і його лінзи, здобуті теж з розчавленої військової техніки, були незрівнянно дужчі нормальних учбових приладь.

Але не тільки цим вичерпувалась різниця між цим телескопом і телескопом мого батька. Мій батько, російський астроном-аматор, був членом французької асоціації астрономів і кореспондентом Паризької обсерваторії. Бо в колишній царській Росії не було асоціації астрономів, а в кореспонденти державної обсерваторії його не зачислили, бо він не мав належної і обов'язкової для того «політичної благонадійності». Батьків наступник, радянський учитель фізики і математики, був членом «Всесоюзного астрономічного товариства» і кореспондував до Академії наук УРСР. Мій батько працював над астрономічними завданнями з невеличким гуртком близько знайомих гімназистів і про це в гімназії навіть не повинні були знати, принаймні офіційно. Бо це не входило в курс гімназичних наук, а будь-які позашкільні заняття, тим паче будь-які гуртки, навіть самоосвітні, були суворо заборонені, як акт антидержавний, крамольний і революційний. Батьків же наступник, учитель радянської середньої школи, керував постійно діючим гуртком юних астрономів, який був у постійних і найтісніших зв'язках з іншими гуртками юних астрономів на Україні та по інших радянських республіках, хоча це також не входило в програму середньої школи.

Новий телескоп тільки стояв на тому ж місці, де стояв батьків телескоп,— батько обрав це місце для астрономічних спостережень на високому пагорбі, вище вранішнього туману з ріки, під чистим небом, на місці, яке овівали усі вітри. Але це був зовсім інший телескоп — телескоп нової епохи.

Ми подивились в нього на небо, на сонячні плями, я розповів моєму супутникові про батьків телескоп — і ми поїхали далі. І мені було легко, і ніякий сум за зниклим минулим з мого дитинства не тривожив мене.

— Це дуже добре,— сказав мій супутник Максим Тадейович Рильський,— коли минуле зникає, і на його місці буйніє сучасне. Саме тоді особливо реально відчуваєш майбутнє і себе самого — часткою цього майбутнього.

БІЛА ХУСТИНКА

Це було господарство з найширшим запровадженням усіх агротехнічних заходів. Сівозміна й травопільна система тут були здійснені цілком.

Добір сільськогосподарських культур тут теж був великий: пшениця яра й озима, кількох поширених у цих місцях сортів і сортів ще не поширених масово, але перспективних; ячмінь, сіяний в цих краях здавна, і новий — південний, посухостійкий; кукурудза на різних ґрунтах — чорноземлі, глинистих, піскуватих, піщаних та солонцюватих; просо, яке мало не боятись ні дощу, ні спеки; трави — віка, люцерна і люпин; і навіть олійні та технічні культури — цукровий буряк, льон-довгунець, коноплі, соняшник та кок-сагіз.

За полями починався фруктовий сад — із старіших дерев місцевих порід та з молоденькими деревцями нових мічурінських сортів. Рівними, строгими рядами стояли тут яблуні, груші, сливи, черешні і вишні. Всі вони були щеплені та коліровані різними способами — про що свідчили відповідні написи на табличках. У міжрядді фруктових дерев вишикувалися кущі агрусу та порічок, далі були кущі малини й охайні грядки полуниць.

За садом розлігся й город: картопля, капуста, помідори, морква, цибуля та інше.

Окремо був розташований питомник декоративних дерев.

Організація господарства позначалася акуратністю: технічні культури були обведені захисними рівчачками, грядки на городі помежовані стежками, кожне дерево в

саду — окопане. На ріжку кожної ділянки стояв стовпчик з дощечкою. На табличці було написано прізвище бригадира ділянки, а в пографленому аркушику були й помітки бригадира: про строки й кількість підживлення та штучних підливань, а також метеоспостереження — про кількість одержаних сонячних годин та природних опадів на квадратний сантиметр.

Така ж табличка була й на кожному дереві в садку — з прізвищем садівника, який персонально доглядав саме це дерево.

Словом, складалося таке враження, що були це не просто собі поля та плантації, а поля та плантації дослідної станції, сільськогосподарського інституту чи будь-якої іншої наукової установи. Тут ставилося заразом за мету і збагачення методів перетворення природи новими здобутками, і підвищення та поглиблення у дослідників знань, і поширення цих здобутків та знань у масовій практиці хліборобства, садівництва та овочівництва.

І проте це не була ні дослідна станція, ні експериментальний інститут, ані будь-яка інша наукова установа...

Закінчивши огляд полів, плантацій, саду й питомника, ми повернулися до великого двоповерхового будинку, що височів зразу понад шляхом.

Місцева преса була представлена тут щотижневою газетою, яка охоплювала питання теорії й практики громадського життя, побуту та культури і відгукувалась також на загальнополітичні — місцеві, державні та міжнародні — події. Щомісяця виходила тут також спеціальна гумористична газета, під назвою «Колючка», яка — в фейлетонах, віршах та карикатурах — виявляла всілякі місцеві неполадки та бичувала вади. Щомісяця виходив тут і другий спеціальний орган — літературна газета, яка систематично висвітлювала новини з поля вітчизняного красного письменства, а також друкувала перші спроби у прозі та віршах місцевих початківців. Раз на рік — наприкінці року — видавався тут і товстий альманах з більшими творами з прози й поезії. Цей літературний альманах був багато ілюстрований місцевими художниками — графіками, пейзажистами та портретистами. Це було розкішне видання — на гарному папері з вінєтками та заставками і з кольоровими вклейками. Оправа була виконана із смаком — теж місцевими силами. Такі видання на мові поліграфістів звуться «люкс». Крім того, випускали в світ тут і різні принагідні видан-

ня — листівки, газети, брошури — до великих свят або гурткам мічурінців, радіоаматорів, спортсменів, шахістів та ін...

Словом, редакційно-видавнича діяльність була тут розгорнута в широкому обсязі та на високому рівні і свідчила про неабиякі творчі кадри літераторів, художників та науковців і про неабияку популярність літератури й мистецтва в широких масах. Складалося враження, що ми знаходимося в нехай і маленькому, але добре поставленому видавництві або в творчій літературній організації.

І проте це не було видавництво, не була й літературна організація...

Обійшовши спеціальні кабінети, присвячені різним галузям знання, ми ввійшли в зал.

Це було дуже до речі, бо в залі — серед запашних та барвистих букетів — якраз відбувалися іспити.

Юнак стояв біля чорної дошки і виписував довжелезні алгебраїчні формули — з іксами й ігреками, ступенями й коренями. Формула закінчувалась хитромудрим значком — плюс і мінус безконечність.

Ми були на випускних іспитах в рашівській школі-десятилітці.

І це була звичайна, рядова сільська школа, яких сотні і тисячі у нашій країні.

І не вона — сільська школа — була при описаних вище полях, плантаціях, питомниках та садах, а описані вище поля, плантації, питомники та сади були при цій школі. Від великих, справжніх, вони відрізнялися тільки масштабом: поля, плантації, питомники та грядки вимірювались тут не в гектарах, а в метрах, а інколи і в сантиметрах. Фруктові дерева різних сортів та ягідні кущі представлені були в садку не сортовими масивами, а лише одиничними сортовими екземплярами. І все це господарство вільно уміщалося в розлогій, правда, садибі школи — в її саду, подвір'ї та городі. Воно, це культурне господарство, не було справжнім, і тільки таблички на стовпчиках при ділянках та на плодкових деревах були не зменшені в масштабі — нормального, звичайного для таких табличок розміру. І прізвища бригадирів та садівників на них теж були справжні — прізвища учнів, школярів.

Так само і описана вище преса — газети, журнали, альманахи й інші видання — були не справжніми видання-

ми, друкованими в поліграфічних підприємствах, а звичайними шкільними стінними газетами та журналами або альманахами і брошурками, писаними від руки чи друкованими на машинці. І тираж кожної із них був мінімально можливий — один примірник. Це було не справжнє видавництво, не справжня літературна організація. І тільки автори її — письменники, поети, критики та художники — були справжні: ті ж учні, школярі.

Люди двох величезних периферій будують у нашій країні життя: люди міста і люди села. В величому перетворювальному процесі соціалістичного будівництва місто й село дедалі зближуються, стираючи грані поміж собою. Але в нашій радянській школі вже стерто психологічну грань поміж містом і селом. Міська школа від сільської різниться, здебільшого, тільки умовами самої шкільної садиби та можливостями зв'язку школи з іншими культурними та виробничими закладами: сільській — ближче природничі, міській — технічні та гуманітарні. Якоюсь мірою це подекуди позначається на профілі навчання учнів та характері здобутих ними знань. Але вже й зараз багато міських шкіл наблизили до себе одмінності школи сільської — з подібними, скажімо, до описаної дослідної станції заходами, а чимало шкіл сільських опанували одмінностями, які були досі лише привілеями шкіл міських, — широкий розмах культурно-мистецьких заходів та технічне оснащення учбових кабінетів. Міська і сільська школи чимдалі стають одноріднішими, чимдалі стають одноріднішими й учні.

Мені здається, що ніколи ще школа не була такою вірною і такою перспективною, як саме зараз.

І я хочу принагідно розповісти тут про одну зустріч, яка спіткала мене в дорозі.

Це була випадкова зустріч і за обставин буденних, звичайних в час подорожування від села до села: ми зустрілися біля криниці.

Вона підійшла, коли я пив з цebra воду — холодну, свіжу воду, таку чудесну в літню спеку.

— Чи добра вода? — весело запитала вона ще здалеку. — Здрастуйте!

— Здрастуйте, — відказав я, — вода добра!

Вона прийняла цebro і жадібно припала до вінця — спрага, видно, вимучила її.

Поки вона пила, я — чекаючи черги, щоб напитися ще — роздивлявся на неї збоку.

Нічого особливо примітного в її зовнішності не було. Молоде, але жорстоко обвіяне вітрами, обличчя її було приемне й привітне, якесь доброзичливе й м'яке, але не позначалося видатною красою. Йшла вона, очевидно, здалеку і курною ґрунтовою дорогою, бо легкий шар пилу вкривав обличчя і шию — кілька крапель води потекли в неї мимо вуст і лишили по собі ясні патьоки на підборідді. Руки її, що цупко тримали важке дерев'яне ґебро, були міцні і звичні до роботи — шкіра на руках ледь пошерхла, спечена сонцем, і була засмалена начорно. Такі ж засмаглі були й ноги, — вона йшла боса, а черевички, власне — туфлі-спортсменки, зв'язані шнурками, вона, припавши до води, недбало кинула на землю разом з вузликом. Коли вона тільки підходила, і черевики, і вузлик вона несла на короткому патичку — як тримають гвинтівку солдати по команді «на плече».

Одягнута була вона точнісінько так, як сотні і тисячі інших дівчат та молодиць по селах навкруги: неодмінна біла хустинка, аж сліпучобіла проти яскравого сонячного проміння, зав'язана на два хвістики під підборіддям. Блакитна майка з короткими рукавами й білим відкладним комірцем — на плечах трохи вигоріла на сонці. Коротка широка спідниця, пошита не міським вузьким фасоном, а зібрана частими зборками: рясна спідниця — так кажуть про цей давній сільський фасон.

— Добра вода! — констатувала вона, напившись досхочу і повертаючи мені ґебро, і засміялась.

— Здалеку? — запитав я.

Вона назвала село.

— Ого! Це ж звідси кілометрів двадцять п'ять?

— Тридцять.

— І все пішки?

— На своїх.

— Хіба не трапилось машини?

— Траплялось, — знову весело засміялась вона, — але шофери мені не подобались, так я й не схотіла сідати.

— І далеко ще?

— У Гадяч.

— Ще п'ять кілометрів?

— Сім.

— І нічого?

— От перепочину хвилини десять і піду. До вечора треба неодмінно поспіти.

— Мабуть, нагальна справа?

— А нагальна...

Вона не сказала — яка саме справа, і я відзначив собі, що досі розпитую тільки я, а вона не виказувала до моїх справ зацікавлення і не поставила мені жодного запитання.

За якою ж справою поспішала ця дівчина пішки тридцять сім кілометрів?

Я почав допитуватись далі:

— До родичів?

— Ні.

— До знайомих?

Вона знову засміялася — на моє причепливе розпитування — і похитала заперечливо головою. Але вона не сказала, чого вона йде до Гадяча, — може, не вважаючи за потрібне відкривати свої справи випадковому стрічному, а може, й бажаючи трохи подратувати. Ясно було одне: йде вона не знічев'я, а справді у нагальній справі.

Я придивлявся до неї, прикидаючи, що вона робить — які, отже, справи могли покликати її так настійно?

Але мені важко було визначити її професію: зовнішність не давала будь-яких виразних вказівок; вона могла бути і рядовою колгоспницею, і ланковою, а може, й якоюсь колгоспною спеціалісткою — зоотехніком, рахівником, медсестрою або й трактористкою.

— Мабуть, на якусь нараду чи конференцію? — нарешті подав я ще один здогад, намагаючись пригадати, чи готується сьогодні на вечір у Гадячі щось подібне. Я щойно з Гадяча, був, так би мовити, в курсі районних справ, але не міг пригадати, щоб цими днями там скликалося якусь конференцію чи нараду.

Та дівчина зовсім і не збиралася мене інтригувати. Вона легко і просто задовольнила мою цікавість:

— Не на конференцію і не на нараду. До Гадяча приїхали українські радянські письменники і сьогодні ввечері мають виступати у клубі.

Я зніяковів. Я був з тих письменників, що приїхали до Гадяча і мали сьогодні ввечері виступати у клубі. Я був зворушений, але мені було й прикро, що дівчина аж тридцять сім кілометрів іде пішки — щоб потрапити не на таку вже визначну подію, як літературна вечірка.

І тоді я все ж таки наважився запитати її про професію.

Відповідь була неждана.

— Учителька,— відповіла моя випадкова знайома.

Її відповідь була нежданою тому, що зовні моя знайома ніяк не була схожа на учительку — таку, як звично собі уявляти осіб цієї професії. Звичайно, пора вже давно зректися традиційного уявлення, пов'язаного з давніми часами, коли ходило до школи моє покоління: учителями були тоді здебільшого поважні віком люди, але й учительська молодь в ті часи носила на собі цю печать свого менторського стану. Сучасний учитель давно став подібним до всіх інших смертних людей. Але в новій моїй знайомій її зовнішність все ж таки збивала мене з пантелику: робоча засмагість обличчя та рук — така характерна і звичайна для хлібороба, та й одяг — ота біла селянська хустинка, майка і босі ноги. Тому її відповідь була для мене несподіваною.

— Ви викладаєте мову і літературу? — впевнено сказав я.

— Ні,— відказала учителька,— я викладаю історію і географію,

— Чому ж тоді...

— Ну, як же проминути таку нагоду: письменники трапились так близько і не піти? Коли ще таке трапиться у нашому глибинному районі? Крім того, мені доручив це наш учительський колектив, щоб розповісти потім, всі ж не могли піти на вечір: робота.

— Тепер же канікули? — заперечив я.

— Але ж починається незабаром збиральна!

І тут почалася наша справжня розмова з учителькою. Вона почалася не з огляду специфічних шкільних справ — про це мова виникла згодом,— а саме з розповіді про те, що робить учитель у нас на селі взагалі.

Я не почув від учительки якоїсь новини. Величезний обсяг діяльності учителя на селі відомий кожному: діяльність нашого сучасного радянського учителя в нашому сучасному радянському селі гідна глибокої і серйозної пошани — адже учитель це справді центральна культурна постать в селі. Я тільки ще раз почув від моєї нової знайомої про участь учителя в заходах сільської Ради й в житті колгоспів: всі державного значення кампанії проходять в першу чергу через учительство, кожне нове перетворення в

колгоспному житті ніколи не обходиться без участі в ньому учителів. Учитель — це відомо всім — перший помічник партії і держави.

Але слухати про це з вуст моєї знайомої — це чути розповідь не в абстрактному викладі, а від реального, живого господаря того величезного — за вагою і значенням — культурного господарства, про яке була мова на початку, або цілковито подібного до нього. Ми не заговорили ще про справи шкільні, але, коли я чув розповідь про всі інші справи, позашкільні, позаучительські навіть, — я бачив перед собою учителя, шкільного робітника насамперед. Це вона, ця учителька, несла на своїх плечах всю величезну шкільну роботу і підіймала всю велич виховання за радянською системою молодих поколінь.

Ми заговорили далі і про шкільні справи. І тут я теж не почув від учительки якоїсь новини. Вона говорила про потреби школи, які вже задоволені і які ще треба задовольнити, про досягнення і вади навчального життя, висловлювала свої думки — схвальні чи критичні — про учбові програми і ділилася своїми спостереженнями над поведінкою школярів.

У неї були свої претензії і свої вимоги до всіх цих справ, засновані на реальному живому досвіді ведення справи. Але вона сказала так:

— Я думаю, що коли заходить мова про успішність чи неуспішність учнів, про задовільність чи незадовільність учбових програм, а тим паче — про поведінку та інтереси школярів, то саме на цій мові треба на хвилинку спинитись і зробити паузу...

І вона справді спинилась і заговорила далі після короткої паузи:

— Бо попереду слід говорити про кваліфікацію, свідомість та інтереси учителя. Обдаровані чи необдаровані діти, добре чи погано складені програми, є чи немає серед учнів провин проти моральності — все це залежить, в першу чергу, від обдарованості, кваліфікації, свідомості та моральності учителя. Учитель, як ніхто, має повну змогу перелитись усім своїм еством у своїх учнів...

Це були прекрасні слова. Може, вони й не були нові, як аналіз освітньої справи, але значення їх в устах учителя величезне: адже вони свідчать не тільки про відсутність будь-якої боязні відповідати за свою справу, а, навпаки, про бажання цю відповідальність максимально збільшити.

Вони були прекрасні, ці слова, ще й тому, що були, отже, реальною програмою життя і діяльності учителя, який сидів передо мною, обмиваючи свої запорошені ноги в калюжі біля криниці. Його світогляд був для нього такий же простий, як сама простота у взаєминах поміж людьми.

І раптом наша розмова повернулася так, що учителька — коли ми вже разом рушили від криниці в напрямі до Гадяча — розповіла мені свою біографію.

І в біографії її, треба признатись, не було якоїсь особливої новизни.

Учительці було по тридцятому році. Походженням була вона з цих же місць, неподалеку. Батьки її стали колгоспниками, коли вона вже ходила до школи. Вона була на той час піонеркою і навіть — вона це розповіла з милою посмішкою — брала посильну участь у підготовці батьків до вступу в колгосп. Після піонерзагону вона зразу вступила до комсомолу. На її комсомольську пору вже не припало участі в боротьбі проти опору куркулів, але вона могла розповісти, як в час перебування в інституті довелося брати участь у боротьбі проти останніх залишків троцькізму та націоналізму. До партії вона вступила вже в час перебування на фронті. На фронт вона пішла добровольцем, з інститутської лави, діставши кваліфікацію медсестри. Всю війну, день у день, вона пробула на фронті, у фронтових госпіталях і від звання сержанта дійшла до молодшого лейтенанта, бо стала хірургічною сестрою. Була поранена, контужена, два ордени, чотири медалі — вона пройшла з своєю частиною від Дніпра до Волги, і від Волги до Одера. Після демобілізації вона повернулася у свій інститут, закінчила і — третій рік працює за основним фахом, викладачем історії та географії.

Це була вся біографія. І таких біографій ми знаємо тисячі і десятки тисяч. Але тим і прекрасна, тим і нова була вона, ця біографія, що таких біографій ми знаємо безліч. І саме в цьому — велична новизна нашого сучасного життя.

Ця біографія складалась водночас із становленням нової історії нашого народу.

І ця біографія в учительки означає ще: теперішнє молоде покоління будівників комунізму виховує в школі те покоління учителів, яке само народжене і виховане в боротьбі за побудову соціалізму.

Власне, цю думку і висловила сама учителька, але вона висловила її так:

— Саме з нашої сучасної школи вийдуть в життя не тільки будівники комунізму, але й жителі комуністичного суспільства в нашій країні. Бачите, яка відповідальність лежить на нас, сучасних учителях!

Я можу сформулювати цю думку ще й так.

От хто сидить сьогодні на шкільній лаві в нашій школі. От хто стоїть сьогодні на класній кафедрі перед школярами.

Ми багато говорили ще. Коли місто вже було недалеко, учителька присіла біля дороги й, перепросивши, зайнялась своїм туалетом.

Вона ще раз вимила біля криниці ноги, руки й обличчя. Тоді розв'язала свій вузлик і дістала шовкові панчохи, свіжу відпрасовану кофтинку й спідничку. Зайшовши за придорожню посадку, вона одягла кофтинку, спідничку, панчохи й туфлі-спортсменки — і пояснила мені, весело посміхаючись:

— Я ж учителька, не гаразд мені йти запорошеною та невмитою: а раптом трапиться хтось із моїх учнів або й так — хто мене знає? Та й взагалі..

Вона ще раз весело засміялась, і ми ввійшли в місто.

Тільки білу хустинку вона не зняла з голови,— і так і йшла, достоту колгоспна дівчина, і хустинка така, яку носять мільйони наших колгоспних дівчат і жінок, була білосліпуча в проміннях сонця.

СИВА ДАВНИНА

В ці місця ми приїхали, спокушені сивою давниною.

В нашій країні ви не знайдете закутка, не позначеного якоюсь видатною подією в історичному минулому нашого народу.

Але тут — у густозаселеному заході правобережжя — пульс визвольної боротьби бив особливо напружено. Соціальний протест тут ніколи не пригасав на протязі століть, приборкувані визвольні рухи чимраз дужчали, народні повстання вибухали одне за одним, всенародна боротьба тривала постійно, лише добираючи інших форм, нових способів вияву.

Ми їхали тепер від села до села, і наше давноминуле у хвильних образах вставало перед нами: по самих назвах сіл можна було читати історію боротьби нашого народу — села зберегли свої назви з сивої давнини. Саме тут, по цих селах і фільварках, найяскравішим, ярим полум'ям палахкотіло колись вогнище коліївщини — могутньої заграви прийдешніх селянських повстань.

Ми їхали від лісу до лісу, від яру до яру — і то були ліси та яри на місцях старовинних лісів та ярів, що за їх назвами народна пам'ять дала імена бойовищам середньовіччя. Десятки разів одмирала й знову проростала після того ці ліси — і стояли тепер наче невмирущі свідки нашої героїчної минувшини. Вдесятеро поглибили весняні води ці яри — і вони залягли тепер, як безсмертні очевидці колишніх кривавих битв. Саме тут, у цих лісах та ярах, знаходила собі захисток гайдамачина,

Ми проїздили часті в цих краях, дрібні, тісні й чудернацькі серед широких просторів піль містечка, і кожне з них, десять разів палене й руйноване, десять разів відбудовуване й перебудовуване — сьогодні, перетворене в умовах нашого сучасного життя, майже не зберегло старовинних обрисів, але неодмінно зберігало або руїни палацу чи монастиря в центрі, або фоси та окопи від фортець чи казарм на околиці. І між двома каменями з руїн або між двома ровами на фортифікаціях, які лежали зараз один від одного в кількох метрах відстані, пролягали інколи десятиліття, ба й століття часу. Камінь з фундаменту єзуїтського монастиря лежав біля рову катерининського бастиону, рештки миколаївських казарм були розкидані між могилами часів козаччини, уламок горельєфу з оздоби палацу польського магната валявся в траві, якою густо поросли окопи років громадянської війни.

Тут наш народ лив кров півтисячі літ тому проти турків і татарів, і після того — проти усіх іноземних загарбників, ласих на ці родючі ґрунти, та власних панів, охочих до визиску людської праці. Він воював проти магнатів, феодалів — проти рабовласництва, кріпаччини, панщини. Він чинив опір владі поміщиків, заводчиків, гендлярів і чиновницькому та поліцейському свавіллю... Він піднявся під ленінським прапором на бій за соціальне й національне визволення. І саме тут — у цих краях — точилися найдовші й найлютіші битви проти іноземної та внутрішньої контрреволюції — проти окупантів та грабіжників кайзерівських, пілсудчиківських, денікінських та проти запроданської української націоналістичної отаманщини — в час громадянської війни.

В боях громадянської війни здійснились, нарешті, одвічні народні мрії про волю, незалежність і справедливий соціальний лад.

Саме тут, на цій землі, було пролито за перемогу найбільше крові українського народу і народу російського, що подав дружню і мужню руку і повів цією рукою наш вистражданий народ вперед.

І в роки Вітчизняної війни, коли всі радянські народи встали на оборону вибореної волі й побудованого соціалістичного життя, цими землями знову перекотилися в огні й громах жорстокі битви проти фашистських нападників і людоморів.

Складний і величний літопис цього древнього закутка нашої землі!

Прекрасні і невмирущі пісні склав наш народ на вічну пам'ять і немеркнучу славу про свою багатовікову боротьбу. Пісня найповніше вивідає почуття, піснею найтісніше встановлюється й найбільш можлива сув'язь поміж окремою людиною та людським загалом або поміж сучасником та минулим. І ми, їдучи, співали пісень — живих для цих місць: пісень, які або прогрімали тут бойовою славою історичних перемог, або й народилися в цих місцях — як відгомін на славні історичні події тут.

Ми проспівали багато пісень. Але нерозлучними з нами були дві пісні. Ми не загадували їх співання собі наперед, але їх мотиви виникали раз у раз самі — як відгук на якусь пам'ятку при дорозі, пов'язану з давніми подіями, що народили їх, як вияв нашої душевної солідарності з почуттями, які охоплювали і піднімали в ту пору народ, як вияв радості і гордості за народні подвиги, оспівані в пісні і вчинені тут.

То були — пісня про Будьонного і пісня про Кармелюка.

Це були дві пісні двох далеких одна від одної епох, але обидві вони навдивовижу близькі духом своїм. Це — дух народу, пронесений крізь лихоліття й випробування на протязі століть чистим і незламним, дух мужності, волелюбства й життєрадісності. Вони, ці пісні, були змістом своїм пов'язані з конкретними подіями в цих місцях, і це живило їх дотепер, але особливо живучими й теперішніми були вони саме тому, що вони оспівували боротьбу й перемогу не для завойовництва і не просто в ім'я звитяги, але — як справедливу народну війну — в ім'я волі, в ім'я мрії віддати свої сили праці.

Ми пройшли райони, де, здавалося, кожний камінь відлунював на слова цих пісень. Героїчна бувальщина нашого народу вставала, оживаючи — і з тридцятилітньої недавньої минувшини, і з давнини двох століть.

Благородне і благодотворне це обертання лицем до минулого твого народу! Погляд у минуле збагачує тебе в твоєму сучасному і гартує твою рішучість у боротьбі за майбутнє.

В місті ми зійшли на пагорб, на якому височіє будинок відомого декабриста.

З душевним трепетом підходили ми до оселі, де жив цей мрійник вольності, світлий лицар в темному царстві —

ненависник свавілля, який поклав голову на ешафот, зали-
тий кров'ю мужніх волелюбців.

Ми підійшли — вона стояла ціла, чиста й охайна, не-
наче святково прибрана, ця оселя мрійника вольності, і
дивилась на нас ясними вікнами з глибини минулого тем-
ного віку.

— Тут музей?

— Ні, — відказали нам, — тут дитячий будинок для си-
ріт воїнів, які наклали життям в боях Вітчизняної війни.

— А що тут було до війни?

— До Вітчизняної війни тут був будинок для дітей ге-
роїв громадянської війни.

В оселі, де жив борець проти темного царства і мріяв
про світлу волю для прийдешніх поколінь, оселилось
тепер наймолодше з прийдешніх по ньому поколінь, осяяне
прапором волі, здобутої батьками. ♣

Зворушені, ввійшли ми в це світле царство молодого
життя, і воно зустріло нас хмільним гомоном безжурних
веселощів і молодого радіння.

І я мимоволі згадав, як незадовго перед тим був на
Полтавщині коло Миргорода в оселі іншого декабриста.
В ту оселю теж прийшло наймолодше покоління і заволоді-
ло ним: в будинку тепер технікум.

Мрії рицарів здійснились і, здійснившись, прийшли
прекрасною живою реальністю в їх же власні оселі.

Ми пройшли з гуртом наймолодшого з поколінь — з го-
мінкою зграйкою щасливої малечі — крізь покої, які стали
тепер рідною домівкою цій малечі, крізь покої, де понад
сто років тому гурток предків пристрасно мріяв про щастя
для майбутніх поколінь, де запально бриніло слово про
вольність, де мрійники-рицарі шукали способу перетвори-
ти це слово в діло.

Це була зустріч поколінь і епох. Поколінь нерозділь-
них і епох невідривних — як безперервна і вічна історія
народу.

Потім ми вийшли на балкон.

Чудове зелене місто в невимовній красі своєї старовини
лежало внизу, залите сонцем погожого літнього дня. Нав-
коло мальовничого зеленого купиння міських садів по згі-
р'ях і долинах — до горизонту золотилися стиглі жита.
Жнива були саме в розпалі — і по близькому, хвилястому
на пагорбах горизонту повз, поринаючи й виринаючи, од-
нокрилий жук-комбайн, лишаючи за собою стьожку сіро-

жовтавої стерні. І тільки в одному місці в золотий обрій
врізався великий ярозелений клин.

— Що то там зеленіє?

— Кукурудза, — відповіли нам.

— Яка буйна!

— А то ж плантації Кармелюка.

— У вас колгосп імені Кармелюка?

— Колгосп імені Будьонного. А ділянка — Кармелюка.

— Імені народного героя?

— Цей рік, мабуть, вийде і на Героя: зобов'язання
взяв по сто десять центнерів з гектара. А ім'я й по бать-
кові його — Яків Іванович.

— Прізвище яке знамените має! Чи не нащадок істо-
ричного Кармелюка?

На це запитання ми не змогли дістати точної відповіді.
Але приблизна відповідь була така: хто його знає, в анке-
тах далі батька не пишемо, а коли розібратись, то всі, ма-
буть, будемо нащадками історичних героїв.

За годину ми були на плантації кукурудзи колгоспу
імені Будьонного — Якова Івановича Кармелюка.

Якова Івановича Кармелюка — не молодого, але кре-
мезного чоловіка — ми застали на межі між ділянками.
Плантація Кармелюка була розділена на дві ділянки: одна
була в долині, друга на схилі горба; одну сіяно рядковим,
а другу квадративим способом; на одній обривалося нижнє
листя зразу, на другій пізніше: на одній опилення здійсню-
валося штучне, на другій — самопилем.

Але з обох ділянок Яків Іванович дав зобов'язання
зібрати однаково — по сто десять центнерів з гектара.

І для обох ділянок взяв Кармелюк насіння давнього-
прадавнього місцевого сорту, який — діди пам'ятають —
сіяли тут колись з року в рік, і з року в рік він... не
родив.

— Чому ж, Якове Івановичу, ви взяли саме цей сорт?

Яків Іванович глянув набік, ховаючи у вуса свою милу
й хитру посмішку:

— Бо ж сорт цей вже акліматизований тут. Привчати
його не треба, тільки поліпшувати.

— А як же ви візьмете своє?

Яків Іванович знову заховав свою посмішку:

— Культивувати тра...

— І візьмете?

— І візьму,

Ми довго говорили з Яковом Івановичем Кармелюком. Він охоче й з великим знанням справи розповідав про свої роботи над гібридизацією кукурудзи, про агротехнічні заходи й інші способи, якими він бореться за високий урожай, але так і не зумів встановити свого прямого родового зв'язку з історичним героєм Кармелюком. Він знайшов і викохав старе зерно, але свій власний родовід загубив в лихоліттях та бурях століть. Та сумніву не було: це саме в його ім'я — в ім'я саме Якова Івановича Кармелюка боролися проти панів історичний герой Кармелюк і червоний полководець Будьонний, оспівані народом у піснях: вони воювали саме за те, щоб Яків Іванович Кармелюк став Героєм Соціалістичної Праці.

Ми довго обходили плантацію, знайомлячися з роботою Якова Івановича. Ми ходили землею, на яку віками лив кров наш народ, на якій наш народ протягом віків не покладав зброї, але ніколи за всю свою історію не вів завойовницької війни. Він воював тільки для того, щоб на цю землю прийшла воля, прийшли справедливий лад і мирний труд. Воля, справедливий лад і мирний труд прийшли під ленінським прапором. Народ побудував на своїй землі соціалізм.

— Тепер народ бореться за комунізм.

Це останнє речення належить Якову Івановичу Кармелюку. Він відповів цими словами на запитання — чому все ж таки він вирішив взяти на себе таке високе і таке трудне в місцевих умовах зобов'язання.

ХАТА В СТЕПУ

На цей раз ми варили обід просто в степу.

В час подорожі ми заїздили у села тільки на ночівлю, з ранку до вечора бували у полі з людьми, а обід варили на багатті десь біля води: над ставком за Немировом на Вінниччині, над озером у Межибожі на Кам'яниччині, над річкою Тією під Новоград-Волинськом абощо.

На цей раз обідня пора заспіла нас, коли довкола був усе степ та степ, і ми вирішили спинитись біля самотньої хати оддалік шляху. Ні річки, ні озера, ані ставка тут не було, але з-поза хати визирав журавель над криницею, отже — вода на юшку була. Ми звернули з дороги й спинились біля самотньої хати у вишневому садку.

З хати назустріч нам вийшов хлопець років чотирнадцяти. Це й був господар: він жив тут, у цій хаті, вдвох із матір'ю. Мати зараз пішла з ланкою на буряки.

Хлопець допоміг нам назбирати сухого бур'яну та кізків на багаття — іншого палива тут, у степу, не знайти. І поки ми збирали це довкола хати по якихось ритвинах та горбках поміж купами попелу й глини, — він розповів нам, що тут до війни було невеличке сільце. Фашисти людей за непокору постріляли або погнали в неволю, а село спалили, вціліла якимось чином одним одним оця хата. Хто повернувся пізніше з неволі, побудувався тепер у селі, ближче до колгоспу, і хлопчик з матір'ю залишились тут тільки вдвох — за вісім кілометрів від села.

— Отут, — сказав хлопець, — якраз межа землям нашого колгоспу. В колгоспі так і кажуть: землі наші від села аж до Марининої хати. Для колгоспу це зручно; поля понад шляхом, скрізь трактором чи комбайном заїхати

близько; а нам непереливки: матері ще роботу дають поблизу, а мені до школи аж десять кілометрів туди, бо школа з того краю села, і десять кілометрів назад. Як гарна година стоїть, то добре, а в заметіль чи мороз — бігцем доводиться. Ну, та нічого, я вже звик...

— А чого ж ви не переселитесь у колгосп? — запитав я.

— Та вже і матеріал давали. Тільки ж матері від могилки не охота йти, кажуть — ще трохи побудуть коло могилки... А мені...

Хлопець замовк.

— Що тобі?

— А мені б хоч завтра, — сказав він і зітхнув. — Ціле ж літо отут сам один, і людей не бачиш... Може б, я в колгоспі щось робив, разом з усіма, або й в школі... У нас же там піонери... — Він не докінчив і насупився.

Коли вже вогонь під казанком весело затріщав і ми з хлопцем сіли до нього, щоб підкидати бур'ян та кізяки, я повернувся до розмови.

— Могила, — запитав я, — батькова тут?

— Дядькова та й усієї його сім'ї. Ми ж сюди в приїми прийшли, дядько ще тоді був живий, сам один жив, ну й нудився, журився за своїми дуже. От мамку мою, сестру, значить, свою, і покликав до себе. Дуже він сумував і, думаю, з тої печалі і вмер: фашисти його жінку, мою тітку, вбили, і дітей їхніх, братіків та сестриць моїх, теж. Дядько сам один тоді порятувався, бо якраз в одлучці з дому був... А ми з мамкою не звідси, сорочинецькі ми, з Сорочинець на Полтавщині, може, чули про таке село? І батько мій у Сорочинцях... — хлопець помовчав, і не сказав «вмер», а сказав — дожив свого. Тільки могили після нього не зосталося...

Я мовчав, не бажаючи надмірною цікавістю розтривожити хлопця. Хлопець теж довго мовчав, підкидаючи кізяки в огонь. Потім сказав:

— Того мамка й держиться тут дядькової могили, що батькової нема...

Йому було чотирнадцять років, але говорив він зовсім наче дорослий — поважно й розсудливо. І видно було, що за своє коротеньке дитяче життя зазнав він чимало і лиха, і турбот.

Що ж, був він не просто сирота, а був з того покоління юнацтва, якому так нагло й жорстоко урвано радісну

дитячу пору: війна застала його на шостому чи сьомому році. Все горе і всі труднощі лихоліття фашистської окупації впали на його дитячі плічка: смерть батька, знущання над матір'ю, боротьба на нужденне існування, утиски, несправедливість, жорстокість, очевидно, — голод, холод і злидні. Така доля змалку заспіла все його покоління. Життя тепер отут, на самотині, в степу — без забавок і товариського гурту однолітків — теж робило його зосередженим, самостійним, неначе старшим проти свого віку. Могила держала тут його матір на відлюдку у степу, і йому — який поривався усіма молодими силами й мріями в широке життя — це було каменем на шиї, що не давав зрушити з місця.

Вода в казанку нагрілась, і це на якийсь час відволікло нас від розмови. Ми мали варити картоплю — і треба було чистити чимдуж, щоб не затримувати обід. Хлопець чистив швидко, і лушпиння виходило з-під його ножа тоненьке, аж звивалося. Я не умів так. І він непохвально поглядав на цілі скибки, що падали з моїх картоплин разом із лушпинням. Коли ми покінчили з картоплею і всипали її в казанок, хлопець старанно зібрав усе лушпиння з споришу при дорозі, де ми розпалили багаття — і пошпурив за окопчик, до себе на город. На мій запитливий погляд він пояснив:

— Там, на городі, або кури склюють, або так зогниє і в землю піде на угноєння, а тут що? Тут воно задурно пропаде: ногами розтопочуться або споришу поживу дасть. — Він посміхнувся. — У нас буряки підживляють, а спориш не підживляємо: він і сам росте.

Він помовчав, потім додав:

— Я його викошую, сушу, а тоді у пічці горить. У нас тут, у степу, з паливом дуже важко. Раніше, старі люди кажуть, сушили спориш, з гноем мішали, робили такі кирпичі — та й було розпрочудесне паливо, що твій антрацит. А тепер гній, ого, дорогої ціни! Де гною більше — там і люди багатші: під хліб, під буряк, під що завгодно угноємо тепер поля. Не знаєте, з чим ото його мішати, щоб отакі кирпичі на паливо робить?

Я не знав.

Помовчавши знову, хлопець сказав:

— У нас зразу за школою МТС, ми з хлопцями часто туди після уроків ходимо, дивимось, як машини ремонтують абощо... Там порозливано по землі мастила старого

перегорілого, що зливають, як свіжим маслом машини заправляють. Ми вже думали з хлопцями — мабуть, горюча та земля, бо ж масна? Що, коли мішати її з споришем на кирпичі? Як ви думаєте? Не чули про таке?

— Не чув,— знову признався я,— але ж скільки там того мастила? Більше землі. Земля ж не горітиме.

— Не горітиме,— погодився хлопчик,— оце нас і турбує. Але Омелянченків Василь, з сьомого класу, каже, що воно і на краще, бо, мовляв, спориш сухий, як займеться — враз і згоряє, а тут земля, негорюча, притримуватиме згоряння. Все діло, каже, в пропорції. Га?

— Це, мабуть, вірно,— погодився я,— але варто наперед спробувати, щоб не марнуватись, коли не годиться.

— Вірно! — зразу згодився хлопець.— Я так і хлопцям скажу: давайте пробу зробимо, а тоді й буде видно. Правда?

Я схвалив. Як же було не схвалити, коли це справді варто було дослідити, а потім — допитливість хлопця шукала поради і підтримки і, коли поради я дати не міг, то підтримку мою він мав від щирого серця.

Ми зазнайомились, таким способом, ближче — довіра встановилася між нами — і тому я дозволив собі запитати його про інтимне:

— Розкажи, як батько... дожив? І чому могили нема? На фронті загинув?

— Загинув,— зразу відказав хлопець,— тільки не на фронті: цей фронт його обминув, бо каліка він був...

Він помовчав, і тоді швидко заговорив — в мові його бринів неспокій, навіть зніяковіння.

— Тільки не подумайте, що якийсь собі так... він був каліка воєнний, інвалід фінляндської війни: йому обидві ноги в тій війні міною перебило, і медаль за відвагу мав. От і не міг він податися з армією, як наші відходили в сорок першому... Дуже тоді тато побивалися, бо тверді були... Героїчний чоловік! Ну, тільки, отаке лихо...

Хлопець тяжко зітхнув, і за тим зітханням було горе дорослої людини. Два горя разом: горе батька, яке хлопець відчув і переживав, і його власне горе — за батька, який — героїчний чоловік! — через свою інвалідність не міг віддати свій героїзм новій війні і стати і в ній героєм.

— Як же загинув батько? — як умів м'яко запитав я.

Але хлопець відповів спокійно й незалежно — він не потребував надмірної жалості, співчуття.

— З усім народом фашисти розстріляли.

Я сумно мовчав.

Хлопець сказав просто:

— Не хотіли колгоспники миритися з фашистом, але сила тоді за фашистом була. Позабирали фашисти найпередовіших колгоспників, вивели на кручу над річкою — і постріляли всіх... Тому й могили нема. Бо падали постріляні з кручі, і водою їх униз знесло. Вісімдесят чи сто двадцять чоловік тоді розстріляли, не пригадаю точно — малий я тоді був. А мамка не розповідає, не може про це говорити, зразу плаче.

— А ти не плачеш?

— Плакав, як малий був, а тепер не плачу. Хіба у сльозах фашистів потопиш? З ними тільки воювати треба.

Я дивився на хлопчика. Він говорив справді спокійно — як мужчина, і розповідав історію загибелі свого батька, як оповідають про найбільші лихоліття та найтяжчі іспити долі у нас в народі. Так розповідають історію народу. І не мало значення, що сидів передо мною тільки маленький, неповнолітній син народу. Він пережив усе те, що пережив весь народ — і, можливо, в його чутливій дитячій душі зазнане в годину лихоліття закарбувалось ще глибше, як у душі дорослого. І він змалку зрозумів, що нападника-ворога не потопити в сльозах: його можна потопити тільки війною... Передо мною сидів — і дбайливий господар, який клопочеться забезпеченням свого господарства, і допитливий трудівник, який метикує, як краще використати свою працю, і твердий солдат, який знає, за що йому воювати, коли б трапилося воювати й йому.

— А от Ольгу Бондаренко, — вивів мене з задуми хлопчиків голос, — так фашисти аж три рази розстрілювали Ольгу Бондаренкову, комуністку, ланкову.

Тепер в очах хлопчика справді світилась ненависть.

Я знав історію колгоспниці Ольги Бондаренко з Сорочинця — мені розповідали про неї, коли я недавно був у тих краях, але мені хотілось почути її тут, далеко від її села, в широкому степу, на самотньому хуторі — від хлопчика чотирнадцяти років.

— Як так, — запитав я, — аж три рази?

— А так. Раз розстріляли разом з усіма, коли й бать-

ка стріляли,— так вона зачепилась за кущ, як з кручі у воду котилась, і жива ще була, тільки поранена в руку. Ну й відповзла... Тільки далеко не заховалась. Побачили її фашисти і знову поставили під розстріл. Поцілили їй в груди, впала вона, як нежива, її кинули в яму та землею притрусили зверху. А вночі вона очуняла, землю розгребла, вилізла і до лісу хотіла доповзти — сил їй допомагав. Ну, на другий день фашисти знайшли і втретє застрелили. І сина Федю застрелили теж. Найменший він був, старші з армією пішли... Я його знав, трохи старший від мене, хороший хлопець...

Він примовк, мабуть пригадуючи якісь подробиці, які врзались йому в дитячу пам'ять, але мовчав і подробиць тих мені не розповідав. Очевидно, він вважав їх зайвими або належними тільки йому. Він розповів коротко й просто, без прикрас, як звичайно розповідають про горе й важливі справи серйозні люди.

— Як же ви з матір'ю прожили під фашистами у Сорочинцях?

Він не відповів на моє запитання, опанований ще своїми думками, і згодом сказав:

— Вона, Бондаренкова Ольга, дочкою була того Бондаренка, що в дев'ятому році в час «Сорочинської трагедії» загинув.

— А! Ти знаєш і про «Сорочинську трагедію»? — здивувався я.

— А чого ж...

— Чув у Сорочинцях від старших?

— І від старших чув, тільки я тоді дуже маленький був, навряд, щоб запам'ятав. А оце тепер прочитав, книжка така є, так і зветься «Сорочинська трагедія», у школі в бібліотеці брав.

І тут хлопчик захоплено і обізнано почав розповідати мені про Сорочинську трагедію дев'ятого року. Він переповідав зміст прочитаної книжки, але доповнював його; очевидно, запам'ятав все ж таки змалку перекази старших людей або й докладніше довідався пізніше від матері. Його розповідь охоплювала життя трьох поколінь, що героїчно боролись за волю — дідів, загиблих у дев'ятому році, батьків, які бились у громадянську війну, і синів, які воювали в армії і партизанах тепер. Це була проста і невимудрована розповідь — в хлопця був

талант оповідача; але цей талант ще не був збагачений знаннями і умінням побудувати розповідь: хлопець збирався інколи, перескакував з предмета на предмет, змішував події, між якими лежали десятки років. Це була не книжка, а жива розповідь і, головне, в ній було щире захоплення оповідача ділами людей, про яких він розповідав. Я слухав, не заважаючи хлопцеві. Діти люблять розповідати прочитані книжки. А він же знав людей, чи бодай нащадків людей, описаних у прочитаній книзі.

Картопля тимчасом зварилась, і ми взялись розмішувати її з салом та цибулею, краяти хліб і мити ложки.

Я знову запитав хлопчика, як же він з матір'ю жив у Сорочинцях в час окупації та після визволення, поки не переїхали сюди.

Але хлопець відповів зразу на другу частину мого запитання:

— А ми там досі й не жили. Гай-гай, де ми з мамкою за цей час не побували! Зразу з Сорочинців ми у Солониці під Лубнами перенеслись. Там мама у колгоспі стали робити. Нас якраз біля Солониць за Сулою наші відбили, як німці гнали в неволю. В Солоницях нам уперше й їсти дали. А солоницькі, свої, ще на той час не повернулись, робити в колгоспі нікому було — ну, мама і лишились. До Сорочинців тяжко їм повертатись було, — коли б бодай батькова могила, а то ж нічогоїсінько не лишилось...

Хлопець говорив про матір то на «ви», як у селі, то на «ти», як у місті, — видно, він побував і там, і там, а до матері ставився з любов'ю й пошаною, але й з ніжною мужською зверхністю: відносини між матір'ю і сином, перерісши відносини матері й сина-малюка, ще не визначились, як відносини матері й сина-парубка.

Але про Солониці мені теж цікаво було почути з вуст хлопця. Тільки весною цього року я побував у Солоницях. Дві речі особливо врізались мені в пам'ять у цьому колгоспі: хата правління колгоспу і робота ланки Загинайло Уляни. Коли ви входите в хату правління колгоспу, вам зразу кидається в очі величезний сволок, що підтримує уподовж усю широку стелю. Сволок — чотирикутний, не менше півметра завтовшки, мореного дуба, аж чорний, не білений і весь різьблений, як різьбили в давнину сволоки в козацьких хатах. А втім, він і був ще з тих часів: поміж хитромудрих візерунків різьби була вибита й дата — 1759 рік. Під цим сволоком сиділи ще козаки:

Солониці — місце історичної битви Наливайка проти Жолкевського. Тепер під цим сволоком засідає правління колгоспу. А ланка Загинайло Уляни Федорівни — виписана точно по іменах та прізвищах усіх її членів — красується зразу під сволоком на дощці пошани: вона найславніша на цілий колгосп, славний в цілому районі. Уляні Федорівні, ланковій — сімдесят третій рік, у ланці — тільки її дочки та онучки. Зобов'язання по бригаді на сорок дев'ятий рік: взяти з гектара сімдесят центнерів кукурудзи, п'ятсот центнерів буряка і сто вісімдесят центнерів картоплі...

— Про Солониці, — знову вивів мене з спогадів хлопчиків голос, — теж книжку написано: про битву Наливайка з польським гетьманом паном Жолкевським.

— Ти і її читав?

— Еге. В школі в бібліотеці є. Бібліотека тільки у нас невеличка... Скажіть, а про всі місця книжки понаписувані? От, коли б нам у школу таку бібліотеку!

Мені стало соромно, що книжки написані не про всі місця, що безліч прекрасних і величних сторінок історії нашого народу — славного і в труді, і в війні — ще не написані, ще чекають пера. І я, не відповівши, запитав:

— А з Солониць ви з мамкою давно?

— Давно. Другого ж року поїхали. Цього літа листа звідти мали.

— Що ж пишуть з Солониць?

— Поправились, — по-хазяйськи статечно сказав хлопець, — пишуть: рогатої худоби мають вже триста тридцять голів, а мусите знати, після фашистів тільки чотири корови залишилось на цілий колгосп. Ну, птахоферму відбудували в довоєнному розмірі. Пасіку знову поставили на п'ятдесят два вулики, а планують на сто. І перейшли цього літа вже на повну сівозміну — десятипілку. Визначають їм з цього року бути насінневим по травах. З центра такий план. Луки там гарні понад Сулою.

Маленького господаря цікавили в тому листі насамперед господарські показники. Інтерес саме до практичних, господарських справ був у нього нерозривний з цікавістю до історичного минулого відомих йому місць. Він жив за своє коротке життя в двох селах — в Сорочинцях та в Солоницях — і в його пам'яті історія тих місць, чувана від

людей або вичитана з книжок, живо пов'язувалась із сучасним життям.

— Ти, я бачу, багато читаєш? — запитав я.

— А читаю, — відказав хлопець, — у нас в школі і гурток такий є — голосного читання, а влітку у пастушки мене до колгоспної отари мати не пускають, щоб хату стеріг, як вони на роботі, ну й сидиш тут без діла... Книжок тільки мало у нас в бібліотеці. Мабуть, усі вже перечитав, деякі вже другий раз читаю.

— А зимою, значить, читаєш тільки у гуртку?

— Зимою уроки, — сказав хлопець, — але зимою читаю теж. — Потім він признався, трохи соромлячись: — А то й по дорозі читаю, як до школи йду та назад вертаю: десять же кілометрів туди, десять назад, теж часу не бракує.

— Що ж ти, отак ідеш і читаєш на ходу?

— Буває, — соромливо посміхнувся хлопець, — так і читаю: дорога ж відома, з дороги не зіб'юсь — чому не читати?

Він почервонів, поколупав, зняковілий, пальцем босої ноги у піску, а тоді все ж таки признався:

— Сміються тоді з мене...

— Чого ж сміються?

— А отак іду собі і читаю, а книжка, буває, за серце бере... я й заплачу. Іду, плачу, сміюся, знов плачу, а відірватись не можу — хіба можна від такого живого відірватись?.. Ну, хто йде мимо, дивиться й думає собі: чи не придуркуватий ото? І сміються, мабуть...

Він копирсав пальцями босих ніг у піску, втупивши очі в землю, зашарілий і сердитий.

— Ну, й що ти тоді?

— Коли?

— Як сміються?

— А що я?.. Я ж не бачу, коли сміються. Мені ж очі сльоза заливає.

— То, може, й не сміються?

Він подумав.

— Може, і не сміються.

Я не міг стриматись, щоб не засміятись собі.

— Чого ж ти кажеш так певно, що сміються?

Він сердито звів брови і нехотя відказав:

— Бо ж думається так мені: як же не сміятись? Іде телепень дорогою, носа в книжку встромив і сльозами сторінки поливає. Смішно!

Він раптом засміявся сам.

Обід був уже готовий і зібраний, сходились і мої супутники. Хлопець, звільняючи місце, посунувся ближче до мене — до мене він уже звик, і між нами встановилась приязнь.

— Ну, а після Солониць,— запитав я,— ви зразу сюди приїхали, як дядько покликав?

— Ні, не зразу. Сюди ми тільки минулого року приїхали — скоро дядько й помер. Отам його,— він махнув рукою на садок,— у садку під вишнями і поховано.

— А де ж ви ці роки були?

— У Золотоноші,— сказав хлопець,— як у Солониці свої люди повертались з неволі та з війни, так ми й подалися: набирали тоді робітників на завод імені Лепсе, мама й вирішили туди на роботу ставати. Два роки там робили. Я там у семирічку почав ходити...

Він зітхнув.

— Чого ж ти зажурився? Краще там, ніж тут, було?

— Краще,— прямо сказав хлопець,— я хотів там школу водіїв машин закінчити. Завод школу має, до кожної машини і водія готує. Дуже хотілось мені...

Він знову, по-дитячому глибоко, зітхнув. Йому, видно, дуже хотілося бути водієм машини.

— А що: гарні машини? — запитав я.

— Гарні...— схвально протяг хлопець,— такі ж гарні! Сказано, машина! Та й не тільки того, що гарні, а спеціальність яка! Ким завгодно можна бути: і трактористом, і шофером, і танкістом у війну, і, взагалі, хоч механіком, хоч слюсарем. Широка спеціальність.

І знову — з-поза чулого романтика, залюбленого в читання книжок, дивився на мене практик, закоханий в техніку, закоханий не безпредметно, а з повним усвідомленням користі від техніки.

На заводі імені Лепсе у Золотоноші я був зовсім недавно, оглядав і його оснащення, і його продукцію. І значення він мав не тільки для державної промисловості, але й для усього цього хліборобського закутка: завод, порядком шефства, дуже допомагав околішнім колгоспам та МТС і звестись на ноги після фашистської руйнації, і в час посівної та збиральної — бригадами спеціалістів. Та ще більш значуща його роль, думається мені, в справі загального піднесення села й зміцнення соціалістичної культури: в цьому, на багато районів хліборобському за-

кутку, він був могутнім індустріальним осередком, що здійснював ідейний вплив на село і виховував, перетравлюючи в своєму горнилі, кадри нових колгоспних спеціалістів. Плин робочої сили з колгоспів у завод і з заводу в колгоспи ніколи не припинявся: діставши кваліфікацію, колгоспники повертались до себе механіками і техніками, а завод проглинав нові молоді сили, щоб виховати, кваліфікувати і випустити знову на село.

Я запитав хлопця, не признаючись, що був на заводі:

— Великий це завод?

— О! — з гордістю сказав хлопець. — Величезний!

Чули, може, про Краматорський на Донбасі?

— Чув.

— Так цей не менший!

Я посміхнувся — Краматорський був все ж таки значно і незрівнянно більший. Я не розчаровував би хлопця в його захопленні, але мені не хотілось, щоб у цього розумного і допитливого хлопця складалось невірне уявлення про масштаби нашої вітчизняної індустрії.

— Ні, — сказав я, — це ти, брат, помиляєшся. Краматорський куди більший. Весь золотоніський завод в один цех Краматорського влізе!

— Хіба? — здивувався хлопець. — Отакий здоровенний?

— Отакий. Я тобі книжечку пришлю про Краматорський завод — почитаєш.

— От спасибі! — зрадів хлопець. — Так ви адресу запишіть!

Він зразу взявся до практичної реалізації моєї обіцянки.

Я записав адресу.

Поки я писав, хлопець ще сказав:

— Нехай і більший, а все одно нехай з нашим ще потягається!

— Чому так? — зацікавився я.

— А так... — сказав він непевно, очевидно, не добираючи зразу аргументів. Потім сказав: — Коли якесь нове замовлення дістає завод, то робітники, приймаючи зобов'язання, завжди на зборах кажуть: зробимо так, що нехай Краматорський з нами потягається!

— Добрі там, значить, робітники? — запитав я.

— Добрі, — впевнено сказав хлопець. — Фашисти, як тікали, вивезли машини, поруйнували устаткування і хотіли

були корпуси та електростанцію зірвати. Ну, проти того, що машини вивезли чи побили, робітники нічого не могли, а зірвати не дали.

— Як же вони це зробили?

— А так: заховалися, коли фашисти проводку до мін тягли, примітили, де вона проходить, а тоді й перерізували — і невідомо де. Почали були фашисти докопуватись, де ж перерізано, а їх тимчасом наші й накрили!

Хлопець розповідав це, аж захлинаючись від хвилювання й захоплення: відвага робітників і їхній опір фашистам викликали в ньому гаряче захоплення, і мені здавалось, що в цю хвилину його думки про героїчні дії золотоніських робітників зливались в одно з думками про трагічну загибель батька. Одним огнем світилися в нього очі і тоді, і тепер.

Ми розпрощались з хлопцем — його звали Миколою — щирими приятелями.

Відіжджаючи, я ще запитав його:

— Ну, а в кіно ти ходиш?

Це було, звісно, недоречне запитання — де ж тут бути кіно за вісім кілометрів від села і за десять від школи?

Але Микола відповів зразу:

— Аякже, ходжу! На село. Жодної переміни не пропускаю.

Для його жадоби до життя ніщо були десять кілометрів туди і десять додому.

Тут, у широкому степу, в самотній хаті жив і ріс хлопчик, точнісінько такий, як всі інші хлопчики по селах чи містах: жив і ріс разом з усіма, для того, щоб віддати себе життю, щоб будувати життя і порядкувати ним.

СЕКРЕТИ СЕКРЕТАРЯ ОБКОМУ

В колгоспі імені Сталіна ми застали секретаря обкому партії.

Вони стояли втрьох — секретар обкому, голова колгоспу і секретар колгоспної парторганізації — перед імпозантною спорудою з червоної цегли і обмінювались короткими, але значущими репліками.

Будівля не була ще вивершена: вона просвічувала червоною цеглою крізь золотисте мереживо риштувань, а крізь широкі пройми без вікон просвічувала небесна блакить, і довкола по соковитому зеленому лужку лежали купи білого вапна, жовтого піску й рудої глини. Кілька дзвінких та високих дівочих голосів — один заспівував, другий виводив, а інші підхоплювали хором — вели пісню про Байду. Вони були невидимі, дівчата-муляри, по різних кутках будівництва — і склалося чудне враження, що людей, власне, й нема, а співає сама будівля людськими голосами.

Трійця стояла спинами до дороги, від якої ми простували моріжком, і коли ми підходили, непомічені, то чули ще уривок розмови:

Секретар обкому. Так скільки ж тобі треба?

Голова колгоспу. Півроку. Ну, на край — чотири місяці.

Секретар. А мені здається, двох місяців досить. Якраз від сьогодні два місяці і шість днів.

Голова. Та бійтеся бога! А артезіанка, а корівник, а водогінна сітка й каналізаційний колектор?

Секретар. Два місяці і шість днів.

Секретар парторганізації. Це, справді, треба.

Пауза.

Голова. Ну, раз треба, значить робитимемо...

Секретар. Слово?

Голова. Та вже...

Секретар парторганізації. Слово!

Секретар обкому (до голови). Інтонація у тебе якась непевна. Ти по-діловому говори. Сам подумаєш, чи допомогти?

Тоді голова колгоспу вимовив чітко, ясно і голосно:

— Єсть, два місяці і шість днів, товаришу секретар!

І після того ми почули його глибоке й тяжке зітхання. Було очевидно: він брав на себе нелегке зобов'язання — два місяці і шість днів — це було йому важкувато.

Ми підійшли, і розмова урвалася. Почались привітання та розпитування, звичайні при випадковій зустрічі. Ми прийшли неждані, звернувши з наміченого в іншому напрямі маршруту. Голова захвилювався — чому не попередили, і він тепер чогось там не встигне як слід приготувати. А секретар парторганізації розгубився і впустив на землю книжку, яку тримав під пахвою: трапився-бо такий збіг обставин, що автором книги, яку оце він читав і носив з собою під пахвою, був саме один із нас, приїжджих.

Нарешті вступна, привітальна частина закінчилась, і ми здобули можливість ставити запитання теж. Наші запитання були, певна річ, про будівлю в риштуванні на зеленому моріжку.

Виявляється, це споруджувався колгоспний будинок культури. І це мала бути грандіозна споруда: півтора десятка різних кімнат, приміщення бібліотеки, спортивне приміщення, театральний зал на сімсот місць з механізованою сценою і, певна річ, з кінобудкою.

— Але для чого ж такий величезний? — здивувалися ми, кинувши оком довкола на дві-три вулиці села середнього розміру, з трьома-чотирма сотнями хат.

Секретар парторганізації тільки-но збирався нам відповісти, але голова колгоспу взяв слово собі. З виразу його обличчя ми зрозуміли, що наше запитання образило його.

В колгоспі, виявляється, було близько семисот дорослих, але секретар парторганізації тут же слушно зауважив, що підлітків та дітей куди більше і ніяк не годиться забувати про наше молоде покоління, навпаки — потрібно в першу

чергу дбати саме про нього. До цього він додав, що будинок ставиться не на рік, а на століття, і він побоюється, що протягом цього століття, в зв'язку з нормальним приростом населення, доведеться зводити по різних кутках села ще з півдесятка таких будинків культури.

Після того він почав загинати пальці:

— Будь ласка,— сказав він,— кожний гурток повинен чи не повинен мати в будинку свою власну кімнату? Маємо гуртки: історії партії та біжучої політики, мічурінців та юних мічурінців — чотири, але нехай по два на кімнату. Але ж хіба можна по двоє сполучати — механізаторів, автомото, радіоаматорів, бджільників, іноземних мов, вишивальниць, хоровий, драматичний, художній, музичний, саносвітний, шаховий, стрілецький, спортивний? Де вже тут у п'ятнадцять кімнат уміститься. Це буде буча при розподілі! Я не кажу вже про літературний та стінгазету, бо для редакції буде приміщення разом з бібліотекою. Робота гуртків у селі це, знаєте, все одно, що університет у місті!

Це було зовсім слушно, і ми не могли проти цього заперечити, і тому тільки висловили думку про можливість зменшення розмірів театральної зали — з метою використання цієї площі під кімнати гуртків, бо, на нашу думку, зала на сімсот місць для села все ж таки завелика.

Тоді секретар парторганізації знову почав загинати пальці:

— Будь ласка: гастролі театру з області щотижня — раз, свій колгоспний драмгурток раз на тиждень — два, кіно два рази на тиждень — маєте чотири, загальні збори якісь або лекція — п'ять, вечір дитячих забавок або молодіжних розваг — шість, концерт або спортивні виступи — сім... А коли мати на увазі різні загальнополітичні заходи та кампанії, то й семи днів на тиждень не вистачить. Культурні запити колгоспника, знаєте, ніяк не менші культурних запитів городянина,— сказав він,— тільки що в місті ви пішли сьогодні до театру, завтра в кіно, післязавтра до філармонії абощо, а тут доводиться все концентрувати в одному приміщенні.. поки що.

Це «поки що» було дуже промовисте само по собі. Але голова колгоспу — ще не одійшовши від першої образи — докинув і від себе:

— Словом, стираємо межі поміж містом і селом, як уміємо.

Секретар обкому знову посміхнувся собі в вуса. А секретар парторганізації сказав:

— По області сорок колгоспів запланували собі такі палаци. П'ять колгоспів цього року вже вивершили будівництво. Цілим колгоспним фронтом на культуру наступаємо.

І ми стояли перед величезною будівлею на зеленому моріжку, — на якому, до речі, мав бути цього ж року розбитий колгоспний парк, — зачаровані, навіть, прибиті величчю того, що робилося на наших очах. Не просто великий будинок зводився на цьому зеленому моріжку, а ціла будівля нового світу.

А втім, будівництво було ще в зовсім чорновому стані: капітальні стіни були виведені до перекриття, і перекриття лежали, але дах ще не був настелений, не було помуровано й внутрішніх переборок. Підлога була вже скрізь, але треба було ще її циклювати, шпарувати, фарбувати, а перед тим — тинькувати стіни, виконувати усі малярські та й побілочні роботи; а також ставити вікна, двері, ну й, звичайно — обладнання, електропроводка, опалення. Словом, роботи було ще чимало, і роботи найбільш клопітної. І тому ми висловили голові наше співчуття, — чи встигне він упоратись з усім цим за два місяці і шість днів?

І це було дуже необачне висловлення співчуття, бо воно остаточно розсердило голову. Він навіть почервонів:

— Як так — чи впораюсь? Та тут і порати нема що! — сердито гримнув він. — Нащо мені ті шість днів? За два місяці закінчимо без тих шести днів. І присилайте інспектора якості, цілу комісію з області присилайте: здамо тільки на «відмінно» по всіх роботах! Подумаєш, шість днів! Хіба що на провірку печей підуть, ті ваші шість днів. Чуєте, товаришу секретар? — звернувся він до секретаря обкому. — Так і запишіть собі, щоб першого листопада була тут комісія, а то чекай її — не дочекаєшся тієї комісії! Два місяці від сьогодні, і вже! Без шести днів! Записали, товаришу секретар?

Секретар обкому вийняв книжечку, зробив у ній помітку і книжечку заховав. При тому він одвернувся, щоб заховати посмішку, яка все лізла і лізла в його неіснуючі вуса.

Секретар парторганізації торкнув мене за рукав, підморгнув на голову, потім на секретаря обкому й тихо сказав каламбур:

— Наш секретар на кожного секретаря має свій секрет. Приїздить до нас на відкриття будинку культури сьомого листопада.

Але голова колгоспу ще довго не міг заспокоїтись,— дошкулили йому оті шість днів! Він довго ще бурмотів на різні голоси — шість днів та шість днів — вкладаючи в ці, ні в чому не повинні, два слова усю силу свого вирішення закінчити будівництво точно за два місяці.

— А чого, власне, так поспішати? — під'юдили ще ми його.— Чому саме на перше листопада?

— А тому,— сердито відрубав голова,— що відкриття має бути сьомого листопада, у день найбільшого свята трудящих! Коли ж і відкривати, як не в таке свято?.. Шість днів! Нехай ці шість днів комісія скрізь полазить та докопається, що не до ладу! Щоб на шостий увечері і акт прийомки підписати на урочистих зборах, присвячених тридцять третій річниці Жовтня. На інший варіант я своєї згоди не даю! Шість днів...

І він бурчав ще довго, поки ми оглядали інші будівництва колгоспу.

А будівництв тих було чимало. Колгосп бурив артезіанську свердловину: годі було поклатись на ласку небес у дощі,— вода з ставка мала піти на зрошення, а артезіанська на споживання та технічні потреби. На той рік мали пролягти і водогінна сітка та колектор каналізації. Електростанцію та радіовузел колгосп мав уже з позаминулого та минулого років, тепер готувалося спорудження телефонної станції. На господарчому дворі аж кипіла робота біля нового корівника. Корівник будувався оригінальним способом: над старим, глинобитним, зводився новий цегляний — вищий і більший. Вже й зараз старий корівник опинився всередині нового, під його дахом. Коли всі роботи будуть закінчені, старий просто розтягнуть і винесуть зсередини геть — коровам жодного разу не доведеться ночувати просто голого неба. Тут же, зразу біля корівника, розгорнули свої роботи й допоміжні, теслярські майстерні будівництва будинку культури. Високо вищала пилорама, похропували рубанки й фуганки, тюкали сокири й молотки — тут робили вікна, двері, наличники й лутки.

Тепер ми стояли на невеличкому пагорбі і бачили навкруги все село. Це не був великий колгосп, колгосп-гігант, це був типовий колгосп-середняк — на півтори тисячі гектарів землі. Будинки колгоспників виглядали новими,

колгосп цілком відбудувався після фашистської руйнації, густа зелень посадок скрізь — і по садках, і по вулицях — теж була не стара, не старша двадцяти-двадцяти п'яти років. Цілком очевидно, це було молоде село. Але назва села була старовинна і на карті нашої Батьківщини фігурувала здавна. Ми зажадали пояснень.

Виявляється, старе село було колись звідси за кілька кілометрів, за горбом у тісній низині. Воно було таке нужденне, старе й тісне, що не мало ніяких перспектив для розвитку, ба й перебудови. І тому після революції село винесло слободу сюди — на широкі й привільні землі. Коли пізніше село колективізувалося — воно цілком перенеслося на широкий простір і збудувалося тут наново. Це було старе, старовинне село, але це було й зовсім нове, молоде село. І з першого дня його постання, з першого дня утворення в ньому колгоспу — усі двадцять п'ять років — незмінним головою колгоспу був його нинішній голова, наш співрозмовець.

І він дуже засоромився, коли ми — тут же серед велично розкинутого будівництва, якому він віддав усі свої думки, слова і діла, все своє свідоме життя і всю свою цілеспрямовану діяльність — зворушено і від усього серця, урочисто привітали його з славним в наші дні, і в віках після нас також, ювілеєм.

З такої нагоди годилось нас почастивати, і на запрошення голови ми посідали в тіні ряслих дерев сільського чепурного бульвару, на зеленій травичці проти правління колгоспу.

На частвування винесли мед, яблука й груші.

Але це тільки з першого слова таке частвування може видатись скромним. Мед був винесений усіх сортів: липовий, гречаний, з акації й мішаний — луговий. І всі чотири сорти треба було покуштувати. Груші: глек, лимонка, бера, дюшес і бергамот. І всі п'ять сортів теж треба було покуштувати. Щождо яблук, то тут кількість сортів може бути обчислена лише добрим знавцем математики. Скажу тільки, що кожного сорту винесено лише миску — кілограмів на п'ять. Але загальна вага усіх винесених на пробу яблук обчислювалась приблизно пудів в десять-дванадцять. І все це також треба було куштувати.

За куштуванням точилась, звісно, легковажна розмова — більше на жартах та анекдотах: це були переповідан-

ня життєвих фактів, схожих на анекдоти, та розповіді анекдотів, подібних до життєвих фактів.

Секретар обкому категорично заявив, що їсти яблука він не буде, не може, не хоче, не має сил. Його ідіосинкразія проти яблук пояснювалась тим, що область була суціль «яблунева», урожай цього року був, за виразом фахівців, «понадзверхвідмінний», викохувала область безліч чудових сортів — і куди б не приїхав секретар обкому (а половина його життя проходила в роз'їздах по колгоспах) — негайно ж йому пропонували покуштувати яблужка. Він запевняв, що для того, щоб не образити традиційну народну гостинність, — мусить з'їдати щоденно не менше пуда яблук, і далі він уже не може — проситиметься перекинути його в область, де яблука не родять.

— Не пощастить, — хитро примружився голова, — тепер яблука родять скрізь, завдяки старанням товариша Мічуріна.

Анекдот секретар обкому розповів такий.

Приходять якось до нього господарники розташованих в області військових частин і просять несміливо, — бо ж відомо, як не люблять секретарі обкомів потурати, коли до них приходять з такими проханнями, — чи не можна б посприяти, щоб відпустили по державних цінах для Будинку офіцера бодай тонн десять яблук?

— Не можна! — сказав я рішуче й суворо, і грізно блимнув на них очима.

Інтендант знігилась, перепросила, і до дверей.

— А я їм: десять тонн! Та як вам не соромно?!

— Ну, тоді, може, одну тонну? Ми ж не знали...

— А я їм: десять тисяч тонн! Тільки вивезти своїм транспортом. Щоб у кожній казармі горою яблука навалили!..

Другий анекдот народився тут же, в розмові.

Мова зайшла про одного відомого новатора колгоспних ланів на півдні України. Секретар обкому, докоряючи голові, що в нього врожаї кукурудзи нижчі, пустився докладно викладати, як, чим і яким способом досягає цього згаданий новатор, принагідно вихваляючи його господарство взагалі.

Голова колгоспу спочатку самокритично визнавав, де і в чому він не дотягає, робив аналіз причин відставання, інформував про заходи їх переборення, обіцяв вжити таких і сяких способів. Потім він тільки притакував на кри-

тичні зауваження секретаря обкому, погоджувався і не заперечував. Далі він похмуро примовк. І, нарешті, він зовсім розсердився.

— Та що ви все — і такий і сякий! Слів нема — великий колгоспний чоловік. Тільки ж хіба великі люди стануть пиріжками на базарі торгувати!

Всі посміялись на обурення голови. Голова вславленого приміського колгоспу — хто його знає, правда цьому чи ні — налагодив, буцім, у себе в колгоспі випікання якихось особливо смачних пиріжків і зробив і це джерелом додаткового прибутку для колгоспу...

Але секретар обкому на роздратовану репліку голови хитро примружився:

— Так ти, виходить, проти колгоспної торгівлі на базарі? Запам'ятаємо. Запам'ятаємо, як підписуватимемо на той рік тобі торгівні права. І секрет твій всім відкрию.

Ми, звичайно, напосіли — розкрити нам секрет.

— Розкриваю! — сказав секретар обкому. — Раз він такий. Та він же, щоб ви знали, колгоспний купець першої гільдії і всесоюзного масштабу. Ви думаєте, куди він діває свій мед, яблука, груші, вишні, черешні і всяку всячину? Він відкрив колгоспний фруктовий магазин у самій Москві на вулиці Горького! І приторгує там на свої радіовузли, корівники та каналізацію. Це вам уже не пиріжки на ятках, це вітрини в шість квадратних метрів, прикажчиці в білих фартушках — з його ж таки колгоспу дівчата-студентки заробляють трудодні. Он він який у нас купець, голова фірми «правління колгоспу й колгоспна компанія»!

Після першої — веселої частини яблуневого банкету — настала, як і завжди в банкеті буває, його друга — серйозна, ділова частина. Мова пішла про діла. Секретар обкому приїхав в колгосп у зв'язку з зерновими та осінньою оранкою. План хлібоздачі по зернових колгосп уже виконав, і зараз тривала здача понад план. Водночас наставали вирішальні дні підняття пару. Секретар бажав особисто почити від роботи критику роботи МТС навесні та його вимоги до роботи в осінній період. Але в секретаря було ще безліч інших справ до голови колгоспу та секретаря колгоспної парторганізації. Наприклад: пенсії інвалідам Вітчизняної війни та утворення колгоспного будинку для дітей-сиріт. Або: широке застосування вдалого досвіду голосного читання художніх творів на клубних колгоспних вечорах. Або ще: діяльність в колгоспі філії обласного спортивного

товариства та спорудження колгоспного стадіону. Крім того, обговорювалось ще питання обміну хліборобським досвідом між колгоспами та організація лекцій передовиків по сусідніх колгоспах, а також і в міському лекторії. Після того мова перейшла до проблем відправки після літніх сільськогосподарських робіт вільної робочої сили з колгоспу на будівництва в місті. Закінчилась розмова згадкою про Пантелея Стабового та Агапію Сушко. Бригадир Пантелей Стабовий — діяльність якого та його родинне життя були секретареві відомі до дрібниць — раптом виявив надмірний нахил до спиртного, і треба було обміркувати, в чому причина та яким способом одвернути чоловіка від зеленого змія. Щодо Агапії Сушко — про дітей якої секретар знав усе, аж до відзнак з алгебри та географії — то вона якраз готувалась до вступу в кандидати партії, і мова йшла про те, хто ж з подруг Агапії тепер на черзі? Голова колгоспу вважав, що це буде Меланя Варник, секретар парторганізації схилився до того, що це буде Устина Палащук. А секретар обкому доводив, що вони обидві цілком готові і підуть зразу вдвох, і треба Меланю втягти в гурток поточної політики, а Устину обрати до ревізійної комісії колгоспу.

Коли серйозна та ділова частина була закінчена, настала, як завжди в банкетах буває, і третя частина — ті кілька перед кінцем тихих хвилин, в які — після веселошів і після вирішення важливих справ — говориться про все і ні про що саме, а найбільше про інтимне. Час задушевних балачок, завітних мрій і розкриття секретів.

І тоді секретар обкому запитав голову про буряки.

Про буряки, загалом кажучи, ще зарано було говорити. Буряки ще набирали вагу у землі, до збиральної було ще півтора і два місяці, цукровистість буряків була в цілковитій залежності від прийдешніх сонячних днів, — стояла та пора, коли вже ні шаровками, ні підживленням нічого не можна додати до урожаю, а треба тільки прополоти та мати терпець. Але секретар все ж таки заговорив, бо не заговорити про буряки він не міг: він був закоханий в буряки. І це був його секрет, з яким він відкривався в інтимні хвилини.

Любов секретаря була палка, пристрасна, але й корислива разом.

Тут же, на піску патичком, секретар почав викладати нам всю велич буряка в колгоспному господарстві. Це були

довгі колонки цифр з складними математичними обрахунками — з плюсами, знаками множення, возведенням у ступінь, і, нарешті, поділом — поділом на трудодні. Але й на цьому обчислення не закінчувались, бо далі починалося приплюсування знову — в зростаючій арифметичній, ба й геометричній, прогресії — прибуткових надвишок за урожайність, понадплановість. Формула була, справді, грандіозна, — з неї міг захоплюватися не лише математик теоретично, але кожнісінький член колгоспу, який вирощував цукрові буряки, — на практиці. Ця культура, справді, була білим золотом — вона збагачувала і державу, і самих виробників, можливо, більше за всяку іншу культуру.

Секретар кинув оком на будівництва в колгоспі довкола і сказав:

— Ви думаете, це що? Цегла, залізо, дерево? Ні, це — буряк. В області за ці роки побудовано сотні електростанцій, поставлено тисячі промислових споруд, казково збагачено техніку, механізацію, тягло, і плануємо сорок отаких палаців культури. Все це, насамперед, буряк. А чи знаєте ви, скільки в Союзі областей виробляють цукор? Отож і прикиньте, який це ефект в загальнодержавному масштабі і в масштабі хати кожного колгоспника!.. Так, ви це правильно сказали: я закоханий в буряк, і я не соромлюся свого кохання!..

Ми виїхали з колгоспу разом з секретарем — нам було по дорозі.

До обласного міста лишалось з півста кілометрів, і на цих кілометрах лежали землі не менше, як десятьох колгоспів. І щоразу, коли назустріч нам розлягалась соковита зелень плантації буряка, секретар негайно ж спиняв машину. Він виходив, простував на плантацію, присідав навпочіпки, відгортав огуддя, підкопувався під тверде, налите бурякове тіло, навіть клацав по ньому пальцями і величав буряк на ім'я та по батькові або й просто на ім'я. Наприклад: Василь Петрович, Докія Опанасівна або просто — Марійка. То були імена голови колгоспу, бригадира або ланкової, на плантації яких ріс і наливався соком буряк, доходячи цукровистості. Після того секретар прикидав, скільки центнерів слід чекати з цієї плантації і чи виконає Василь Петрович, Докія Опанасівна або ж Марійка взяте на себе зобов'язання, точно викарбоване в невичерпній пам'яті секретаря. І коли ми знову сідали в машину, то до наступної зупинки біля слідувочої план-

тації секретар розповідав про Василя Петровича, Докію Опанасівну або ж Марійку. Василь Петрович був ще з партизанів громадянської війни, перед Вітчизняною війною дістав медаль на Всесоюзній сільськогосподарській виставці, у війну партизанув знову, а нині вже перевищив всі довоєнні показники і по зерну, і по буряках, і по тваринництву. Докія Опанасівна мала десятеро дітей, поміж синів — полковника, інженера та агронома, поміж дочок — лікарку та учительку, але славна була не тільки як мати-Героїня, а й як один з найкращих на всю область бригадирів, незважаючи на свій поважний вік. Щодо Марійки, то, крім успіхів на буряках, вона раз у раз брала призи на обласних змаганнях фізкультурників — з бігу, велосипеда та плавби. До комсомолу вона вступила під час Вітчизняної війни, у німецькому тилу, діявши зв'язківцем поміж партизанами в лісі та підпільниками у місті.

Протягом двох годин, які ми їхали до міста, спинаючись біля кожнісінької бурякової плантації, секретар встиг викласти нам цілий короткий курс бурякознавства, переробки буряка на цукор та розповів десятків зо два чудових біографій.

Вже посутеніло, і крізь синювату надвечірню імлу місто раптом спалахнуло нам назустріч рясними різками тьмяних у смерканні електричних огнів.

Секретар нахилився до мене так, як прихиляються, коли мають повідати секрет, і сказав:

— Цукор — цукром, жом — жомом, це — величезні багатства. Але є між ними ще й патока, і це також багатство, оця презрєнна патока. Ми готуємось виробляти з неї...

Він назвав мені продукт, який він збирався виробляти з патоки. Цей продукт ніяк не засекречений: він не є ні військовою, ні промисловою, ні науковою, ні побутовою таємницею. Але ж секретар довіряв мені це, як секрет, і тому я не вважаю себе в праві його розголошувати.

Словом, за обрахунками секретаря, з патоки заводів тільки цієї області можна виробити цього продукту... більше, ніж виробляють його Сполучені Штати Америки.

І секретар сказав:

— Держава не робить ніяких додаткових витрат: продукт вироблятиметься на устаткуванні тих же цукроварень, і якраз у зимовий період, який, відомо, цукроварні нерентабельно простоюють.

— А кадри спеціалістів? — запитав я.

Секретар сховав свою посмішку в неіснуючі вуса:

— Ну, це вже мій секрет. Спеціалісти чекають тільки наказу. От зберемо буряки, виконаємо план, а на той час наспіє і затвердження наших проєктів у вищих інстанціях...— Він раптом розсердився.— Ну, що за наївне запитання—кадри спеціалістів? Та ви знаєте, які тут у нас люди є?! Та от хоч би...

Машина проминала скирти біля якогось колгоспного дворища—і секретар помахав рукою до дідуся, сторожа, що стояв під скиртами, позираючи з-під руки, і скинув шапку, впізнавши машину секретаря.

— Юхим Уласович Пиріжок! Інвалід праці і герой громадянської війни. Сімдесят п'ять років, але категорично відмовляється йти на пенсію. Робить сторожем по змозі. Двадцять років робив по цукроварнях у графа Гейдена, три роки рубав панів у кінноті Котовського, після того ще двадцять років проробив на радянських цукроварнях— всі професії у цукроварні пройшов. Тепер— один з наших консультантів по цукроварінню...

І секретар знову почав розповідати— про Микиту Олексійовича, Варвару Миколаївну та Гафійку— захоплюючі життєписи людей. І поля, які залягали обабіч нашого шляху, враз оживали перед очима і заповнювались барвистим, кипучим людським життям. Бо про Микиту Олексійовича секретар заговорив, вказуючи широко рукою на велику ділянку кукурудзи, бригадиром якої якраз і був Микита Олексійович. Варвару Миколаївну секретар згадав, коли ми проминали ставок, споруджений методом народної будови бригадою Варвари Миколаївни. А Гафійка виникла в розповіді секретаря, коли з-за руля зустрічної машини засміялося до нас засмагле дівоче обличчя—Гафійчине обличчя, шофера МТС. Розповіді секретаря про людей наче бігли назустріч нашій машині— як слався нам назустріч під колеса машини шлях між колгоспних полів. І незрозуміло було— відповідає секретар на запитання про спеціалістів для нового профіля виробництва чи просто продовжує свою нескінченну повість про людей.

І коли ми в'їхали в місто, він урвав свою розповідь з неприємним жалем: відчувалось, що йому доконець потрібно було розповісти ще десять або сто, а може, й тисячу людських життів. То були люди, серед яких секретар жив, з якими будував та господарював, з якими перетворював природу та саме життя і яких вів дорогою до комунізму.

Очевидно, всі ці люди — перетворення їх життя — і були найбільшим секретом секретаря.

* * *

За два місяці газети Радянського Союзу повідомили, що область, про яку мова, достроково вивершила план копання буряка. А ще за місяць область рапортувала про виконання річного плану виробництва цукру і про здачу державі мільйона пудів понад план. Рапорт закінчувався так: виробництво триває далі...

ДЕГУСТАЦІЯ

Дегустація — слово латинське, і означає воно: пробування, куштування, смакування. Словники пропонують таке практичне застосування цього терміну: «Дегустація це є пробування на смак вина, чаю і т. п., іноді особливими спеціалістами, дегустаторами, для визначення якості, сорту і т. ін.».

Отже, як бачимо, дегустація — це не просто собі ласування, а дослід, який має конкретну науку або промислову мету.

Ми не були тими «особливими спеціалістами-дегустаторами», згаданими у словнику, але, сидючи зараз при столі, не просто підхарчувувались чи ласували, а все ж таки проводили дегустацію. Тільки дегустували ми — пробували на смак, куштували та смакували — не чай або вино, а помідори і кавуни. І дарма що ми не були спеціалістами-дегустаторами і перед нами не було ні чаю, ані вина, — ця дегустація була все ж таки справжнісінька, за всіма правилами й приписами дослідження.

Мені доводилось і раніше брати участь у дегустаціях. Не так давно я дегустував різні гатунки тютюну на цигарковій фабриці в Мукачеві на Закарпатті. Там же, на Закарпатті, в люхах виноградників під Береговим, я дегустував різні виноградні вина української лози. Зовсім недавно, цього літа, мені довелося дегустувати вина фруктові — вишневі, яблучні, порічкові, агрусові, навіть бурякові — в лохвицькому радгоспі імені Мічуріна та в уманському заповідникові Софіївці. Ми пробували на смак ці різні вина з спеціальних дегустаційних чарок-пробірок

оригінальної форми: вони з перехватом у шийці та широкими, воронкоподібними краями по вінцю. Така вишукана форма чарки найкраще зберігає, концентруючи, аромат або, як кажуть спеціалісти-дегустатори — «букет» вина. Але ті дегустації були, насправді, все ж таки тільки формальними, бо не мали жодної дослідної мети, а просто — були ласуванням тонкими виробами. На цей же раз — дарма що не було ніякого спеціального приладдя для дегустації — дегустація була все ж таки справжня, дослідна, бо мала на меті ознайомити з різними сортами і визначити їх якість.

Бо ми сиділи при столі в лабораторії відомого народного селекціонера Йосипа Магомета.

Чудний і несподіваний вигляд мав кабінет селекціонера. Як і у всякому кабінеті, були в ньому: письмовий стіл, ще два-три допоміжні столи, шафи під стінами і канапа. Але книжки і рукописи — такі неодмінні в кожному кабінеті — буди, певна річ, і тут, і при тому у немалій кількості — зовсім губились серед незвичайних для кабінету речей. Посеред письмового столу, притискаючи сторінки рукопису — щоб їх не здув вітер на підлогу — лежав величезний, вигнутий садовий ніж. Поруч книга була закладена на недочитаній сторінці — садовими ножицями. На чорнильниці купою лежали сливові кісточки — кожна занумерована хімічним олівцем. З склянки, в яку звичайно встромляють пера та олівці, крім пер та олівців, звисав кетяг горобини. Просто по столу були розсипані горіхи — теж кожний з номером і датою на бочку. А на обох крилах широкого столу — поверх книжок, журналів та газет — були навалені купами і розкидані поодиночі яблука, груші і сливи. Яких тільки яблук, груш, слив там не було.

Яблука були: великі восково-прозорі і маленькі, як горіх, червоні аж синюваті; довгасті, схожі по формі на сливу, і плескаті, наче розчавлені, подібні по формі до кормового гарбуза; округлі та майже кулеподібні і наче поділені на частки, як чищений мандарин; вагою майже у півкіло і легші від сливи: білі, жовті, червоні й рябі; духмяні і зовсім без пахощів; солодкі, кислі і кислосолодкі; скороспілки, літні і зимові.

Щодо груш, то про них можна повторити те саме, що сказано щойно про яблука, з тією тільки відміною, що яблука валялись скрізь і як попало, а кожна груша неодмінно лежала окремо на м'якій підстилці. Але це

було не з якоїсь особливої ніжності до груш, а тому, що сама груша — плід особливо ніжний.

А втім, яблука, груші та сливи лежали не тільки на столі. Вони лежали скрізь, де тільки можна було лежати — на інших столах, на вікнах, у шафах на полицях і просто на каналі. Вони були також і на всіх чотирьох стінах кімнати: деякі яблука, груші та сливи не просто зривалися з дерева, а відламувались разом з галузкою й листям. І ці зелені, прив'ялі гілки, з яких інколи обвисали цілі кетяги яблук, груш або слив, були позастромлювані за картини й портрети або почеплені до гачків скрізь, де тільки знайшлося на стінах місце поміж портретами, картинами та діаграмами.

Це був не кабінет, а сад, оранжерея та льох заразом — і пахощі в ньому стояли такі, що тамувало дух і забивало памороки. Тут було царство плодів і пахощів.

І все це багатство плодів вродилося тут-таки, поза стінами лабораторії, в прилеглому до лабораторії садку, — віти яблунь, груш та слив схилялися просто у вікна кабінету. Яка багатюща й прекрасна наша земля! Який великий труд людини, що запліднює цю землю і збагачує її родючість!

Проте селекціонер недбало відгорнув геть набік яблука, груші та сливи, звільнив побільше місця посередині найбільшого столу — і поклав в ряд кілька десятків помідорів та кілька кавунів.

Нам зробилось страшно, що все це, отже, треба нехай і в ім'я науки, але з'їсти!

Однак селекціонер милостиво пояснив.

— Наїдатись не треба. Куштуйте тільки по скибці від кожного сорту. Надкусіть, посмакуйте і випльоньте геть.

І тоді почалась друга мука: плювати було жаль.

І справді, — як же випльнути свіжу, ніжну, соковиту й запашну м'якоть помідора чи кавуна, коли все єство аж корчиться від бажання мерщій ковтнути цю розкіш, спокушене чарівним смаком, який з'явився у роті?

Господарі в таких випадках — коли гості їдять смачно ще й похвалять страву — радіють і лишаються задоволені з належної оцінки гостювання. Вони навіть сповнюють від того особливої симпатії до гостей і залюбки припрошують — покуштувати ще!

Але господар-селекціонер, хоча й припрошував нас, однак дивився непохвально, коли хтось, замість скибки, з'їдав цілий плід: адже треба було пересмакувати всі виставлені

екземпляри помідорів, а потім ще й кавунів. Виходячи з наукових засад і з досвіду дегустації, він вважав, що з'їсти цілий плід — це забагато смакових почуттів, і їх сума забиває чутливість до смакових одмінностей іншого сорту.

Не знаю, від чого саме це походило, — від нашої неосвіченості та недосвідченості в дегустації, чи від чуттєвої неповноцінності, тобто неуміння точно відзначити одну смакову одмінність проти другої — тільки, коли ми з'їдали помідор одного сорту, відзначали, що він прекрасний на смак, і брались до помідора іншого сорту, ми могли встановити лише, що й він надзвичайно смачний і, справді, чимсь різниться на смак від попереднього, але ж — як він одмінний і чим саме різниться, ми визначити ніяк не могли. Один з нас знаходив, що цей кисліший, другий, навпаки, казав, що цей солодший, а третій обстоював визначення смаку, як кислосолодкого.

А втім, дегустація відбувалася за всіма правилами й приписами: ми наперед нюхали плід, потім брали його на язик, потім ненароком ковтали (що не входило в програму дегустації), і потім полоскали рот водою або з'їдали крихітку черствого хліба — щоб відбити смак попереднього і бути готовими до сприйняття нового смакового відчуття в усій незайманій чистоті відчуттів.

Звичайно, дегустація не відбувалась мовчазно. Селекціонер розповідав.

І це були не звичайні розповіді. Пропонуючи нашій увазі новий сорт, селекціонер тут же розповідав нам історію цього сорту.

В історію сорту входило:

генеалогія, тобто — опис походження сортів, з яких схрещено й виведено цей, новий, сорт;

«куруікулюм віте», тобто — життєпис новоутвореного сорту, агротехнічні заходи в процесі його проростання і досягання;

супутна метеорологія, тобто — довідка про кількість прийнятих сонячних годин та одержаної вологи натуральним і штучним способом;

і, нарешті, «легенда», тобто — події, які так чи інакше були пов'язані з виникненням або самоутвердженням нового сорту, а також різні «казуси», в які потрапляв цей сорт, та всякі принагідні до цього сорту ліричні міркування.

Певна річ, що для нас найбільший інтерес складали

саме подробиці «легенди», які, проте, не мали ніякого наукового інтересу.

Ось, наприклад, казус такий.

Селекціонер Йосип Магомет все своє життя виховував помідори, звісно—поруч із вихованням усіх інших фруктів та плодів: яблук, груш, слив, вишень, черешень, полуниць, кавунів та динь. За своє довголітнє і багатотрудне життя він вивів чимало нових сортів помідорів. І все то були добрі, смачні та поживні сорти. Пішли ці Магометові сорти на усі усюди— по всіх колгоспах та присадибних городах, по всіх базарах та овочевих крамницях, і по всіх консервних фабриках також. Люди їли свіжі помідори, помідори консервовані, їли борщ на тих помідорах, пили томатний сік— та й похваляли. Але селекціонер невтомно і вперто схрещував, культивував і виховував нові й нові сорти. Була в нього така мета— довести цей чудесний плід до найбільшої довершеності— смакової та поживної, а головне,— поширити цей ніжний і тендітний південний плід якомога далі на північ: щоб не тільки на Україні чи в південній частині Росії та по азіатських республіках він родив, а пішов би аж за Ленінград, щоб і там, на півночі, могли мати люди свій свіжий, щойно знятий з грядки в городі, поживний, смачний, вітамінний плід. І треба сказати, багато в цьому напрямі селекціонерові пощастило: кожний новий сорт введених ним помідорів набував більшої та більшої стійкості, проростав та досягав при меншій кількості сонячних годин та меншому тепловому режимі. Далеко вже на північ від України пішли Магометові сорти помідорів. Тільки був усе ще селекціонер незадоволений: за Ленінград, неодмінно на північ за Ленінград хотів посунути пристрасний перетворювач природи сорти найкращих у світі українських помідорів. В своїх теплицях він створював спеціальний «ленінградський» клімат, на грядках затіняв помідори від гарячого українського сонця, визначав збирання плодів за нормами не довгого південного, а короткого північного літа. Насіння введених сортів розсилав ленінградським городникам, карело-фінським колгоспам, північним дослідним станціям... І раптом доходить якось до селекціонера чутка, що поки він тут б'ється й катується над північним помідором з року в рік— там, на півночі, саме в Ленінграді, з'явилися вже чудесні помідори: ростуть вони не в теплиці, а прямо в городі на грядці, досягають протягом короткого північного літа,

відзначаються усіма високими якостями незрівнянного українського помідора — і, будь ласка, продаються в Ленінграді в крамницях та на базарах... Селекціонер негайно ж адресував до Ленінграда листи з проханням прислати йому той північний помідор. Помідор прислали. Покуштувати селекціонер його не зміг, бо в дорозі ніжний та тендітний плід зогнив. Але насіння було — селекціонер висіяв його й собі. Не зійшло навіть те насіння — видимо, був то північний абориген, який не міг прорости в південному кліматі. Для того, щоб він проріс у південному кліматі, треба було його культивувати... з півночі на південь. А поскільки такої потреби не було — культивувати культуру помідора на південь — то селекціонер махнув рукою, порадивши, що, отже, й без нього з'явився таки на світ північний помідор, і жителі півночі тепер ласуватимуть цим чудесним і корисним південним плодом. Але — з чисто наукового інтересу — послав селекціонер у північні селекційні станції запит: як же зветься, щоб він знав, це чудо природи, цей північний помідор, і яким же способом, щоб він знав, це чудо природи виведено?

Відповідь не забарилася і була коротка: північний помідор прозвано «Йосип Магомет»...

Словом, діло було так: років кілька тому вивів Йосип Магомет найбільш стійкий сорт помідорів. Цей сорт посунувся на північ, але не так вже й далеко, і Магомет почав виводити нові сорти — більш стійкі. Але північні народні селекціонери, діставши той сорт і побачивши його високі якості і високу стійкість — взялися й собі працювати над акліматизацією цього сорту. В результаті цей сорт ще посунувся далі на північ. А там, далі на півночі, інші народні селекціонери зразу оцінили всі якості південного плода, що вперто посувається на північ — і давай і собі його далі акліматизовувати. Посунувся, таким чином, цей сорт іще далі. І пішов, таким способом, і в Ленінград, і далі за Ленінград. І вийшов із нього той сорт, про який мова. Був він усіма смаковими й поживними якостями тотожний українському сортові, викоханому Магометом, але не боявся нових кліматичних умов і цілком задовольнявся коротким північним літом та незначним північним теплом.

І дарма що став цей сорт плодом колективної творчості багатьох і багатьох народних селекціонерів — передавався в своєму посуванні на північ від селекціонера до селекціо-

нера, так би мовити, по естафеті — всі звали його, нехтуючи його офіційним, зареєстрованим ім'ям, тільки — «Йосип Магомет». Бо ж, по-перше, цей помідор повторював якості Магометового помідора, а по-друге, вдячний був народ селекціонерів за його великий труд і піклування про північного жителя.

І таку історію мав в цьому кабінеті кожнісінький плід, який лежав перед нами: кожне яблуко, кожна груша, слива, горіх, помідор чи кавун або що — мали тут своє власне ім'я, яким охрещені були при народженні, і свою власну історію, через яку пройшли, аж поки прийшли в світ.

Хіба не прекрасне життя плода — і життя людини, яка викохує плід?

Слухаючи чудесні історії, ми перепробували вже з десятків сортів — і все то були сорти один від одного кращі, і, мабуть, справді треба бути спеціалістом-дегустатором, щоб зуміти абстрагуватися від самої смакової приемності та визначити точно — чим же вони один від одного різняться, ба й чим саме кращі.

Ми обстоювали, що всі сорти помідорів, які ми дегустували — попри всі смакові одмінності — кращі. Але ще краще те, що кожний з селекційних сортів — кращий проти старого, контрольного, так би мовити, сорту, якого не торкалася творча рука селекціонера.

«Кращим» — обстоювали ми — є те, що найкраще відповідає потребам і смакам людини й людей. І це не є примітивний утилітаризм, бо — для того, щоб воно стало таким найкращим, вкладено в нього прагнення людини, перетворені в її діяльність, воно опановане, перетворене або й наново створене людською творчістю й людською працею.

І тоді почали розповідати ми. Ми — кожний з нас, та й усі разом — побували, хоч би й протягом останнього літа, в різних кутках України і побачили чимало чудес природи і чудес опанування та перетворення природи. Як сказати — що з усього найкраще?

Що краще, наприклад, — чарівний шлях від Брацлава до Межибожа, на двісті кілометрів обсаджений старезними двохсотлітніми липами — такий, яким він був кілька років тому, чи такий, яким він зробився тепер, покритий асфальтом? Це було б зовсім наївне зіставлення, але ми додали до опису ще одну рису: їдучи зараз, у розпалі жнив, цим шляхом, ми бачили цей шлях з кінця в кінець засипаний зерном. День у день перепадали дощі, зерно

на токах мокло — і колгоспники придумали використати асфальтове покриття для сушіння зерна. Утилітарне значення шляху — не тільки комунікаційне — незрівнянно підвищилось. Але ми обстоювали, що кращим зробився і самий пейзаж, — він зробився гарнішим і змістовнішим. Саме споглядання пейзажу народжувало тепер більше — кращих і глибших — думок, аніж споглядання того ж красивого старовинного шляху, обсаженого тими ж липами.

І ми почали наводити інші приклади.

Що краще: старовинний дикий пейзаж чарівних річок Ворскли, Псла та Сули чи сучасний — з колгоспними гідростанціями на тих же мальовничих заплавах? Що краще: віддавні дубові хащі на схилах високого берега Ворскли за Малими Будищами — пейзаж, справді, незабутньої краси, — чи ті ж хащі у своїй неперевершеній красі з розкинутими тепер у них плантаціями дубового шовкопряда? Що краще: Писарівські праліси незайманої величності за Диканькою, чи та ж таки дичавина з побудованим нині в ній чудовим господарством зооветеринарного технікуму?..

Ми наводили багато прикладів, і все то були приклади, спрямовані на доказ одної думки: прекрасна і велична природа, ще прекрасніший і величніший труд людини, яка опановує і перетворює природу, — на свою потребу і смак.

І, поки ми заповзято наводили приклади, стіл перед нами спорожнів. Ми з'їли всі виставлені для дегустації взірці. Але нам хотілось ще. Ми тільки ввійшли в смак, і нам кортіло смакувати далі нові й нові сорти.

І от тоді селекціонер поклав на стіл — один помідор і один кавун.

І ми зрозуміли, що перед нами на столі лежать помідор і кавун зовсім нові-новісінькі — щойно з дослідної грядки, виведені тільки цього року, ніколи і ніким ще не пробувані на смак.

І, мабуть, тільки в цю секунду ми справді відчули, що таке дегустація, що це — величне таїнство.

Ми дістали кожний по куснику помідора й по скибці кавуна — і урочисто прийняли їх з рук селекціонера, велетня, що стояв перед нами, який, незважаючи на свою непоказну зовнішність, був одначе дужчий від самої могутньої природи.

Запанувала урочиста тиша, ми смакували мовчки — і очі селекціонера, тривожно й насторожено, перебігали

по наших обличчях, по наших очах. Сам він доторкався до свого кусника помідора і своєї скибки кавуна. Він волів наперед почути вирок від тих, для кого він створював ці плоди, від споживача.

— Чудово! — сказали ми про помідор.

І на зблідлі вилиці селекціонера враз набіг легкий рум'янець.

Потім ми взяли до кавуна.

Вилиці селекціонера знову позбулись рум'янця.

— Надзвичайно! — скрикнули ми.

І селекціонер уперше зітхнув. Він так і сидів весь час, затамувавши дихання.

І помідор, і кавун були, справді, дуже добрі на смак.

Але найважливіше було в самій їхній історії: і для помідорів, і для кавуна взято в основу найпоширеніший, найгрубіший та невибагливий сорт, який проростає і достигає, власне, за будь-яких примх нашого клімату. Такі сорти, звичайно, позначаються низькими смаковими якостями — вони водянисті й несолодкі. Мета селекціонера була — додати солодкості й м'ясистості, не втративши основних якостей.

Ми констатували, як справжні спеціалісти-дегустатори — бо хто ж і є справжнім дегустатором, як не рядовий споживач, — що селекціонер мети своєї досяг.

І він досяг її, як свідчила історія цих плодів, наполегливою щорічною працею над вибраними основними сортами протягом десятка років.

Передихнувши й здобувши рум'янець на вилицях, селекціонер, нарешті, посміхнувся:

— Отож, я схрещував, а ви тепер маєте охрестити. І помідорові, і кавуніві треба наректи імена. Так у нас в селекційній справі ведеться.

І ми нарекли.

Поскільки ці нові сорти помідора та кавуна можна вирощувати за всяких кліматичних примх в нашому поясі і на різних ґрунтах, тобто практично — скрізь і завжди — ми запропонували, на ознаку великої дружби цих плодів з людиною, найменувати ці сорти «Побратим».

З дегустацією, таким чином, було покінчено, і суворий селекціонер зразу перетворився в гостинного господаря. Ми були запрошені до столу — на обід.

І от тут і трапився конфуз. Виявилось, що в домі се-

лекціонера... не було до обіду жодного помідора — нічим було й закусити хрестильну чарку...

В конфузії цьому не було нічого дивного: в масиві помідорів, який ріс собі на грядках селекційного городу, всі кущі були різні, різних сортів, і урожай з кожного куща, навіть задалегідь, був суворо розпланований: плоди треба було розіслати на селекційні станції, дослідним науковим установам, іншим народним селекціонерам — для дегустації, та, насамперед — по кісточці, по зернинці роздати колгоспникам по дворах для індивідуального вирощування та масового засіву.

І ми тепер сиділи перед налитими чарками, позбавлені найкращої, яка може бути в світі, закуски під чарку — помідора — в лабораторії, де помідори народжувались, вирощувались і йшли в світ раз у раз, рік у рік, новими й новими, кращими сортами...

Бо селекціонерів ніколи й на думку не могло спасти — добути собі помідорів там, де добувають їх інші люди: купити на базарі.

До базару було далеко, чарки були налиті, новий сорт помідорів треба хрестити, і дружина селекціонера, одчайдушно махнувши рукою, тоном наказу — бо тепер вже була тільки її влада — сказала селекціонерові:

— Ну, Йосипе, нічого робити: неси вже на закуску нові селекційні!

І на столі — тепер уже не на лабораторному, а звичайному столовому столі — з'явились, з тремтливих рук селекціонера, помідори, які вирости на дослідному кущі і один з яких ми щойно дегустували. Це були первістки, музейні екземпляри.

Ми почували себе варварами.

Звичайно, для того і схрещувався цей сорт, для того він і створювався, для того й додавалося йому кращих і кращих якостей, щоб подати його до столу в усій красі, в усіх смакових його якостях. Помідорові цьому не було іншої долі, як потрапити на стіл. Але ж зараз він доходив своєї долі зарано і передчасно — тільки за рік, за два, пішовши в масове поширення, повинен був стати закускою в обід. Зараз він був — тільки науковим об'єктом. Закони науки над усе! Ми не повинні були їсти ці помідори.

Але ж закони гостинності теж неабищо. І селекціонер

сказав нам стурбовано, тим же тоном, яким навчав нас мистецтву дегустації — покуштувати і не ковтати:

— Тільки ж прошу я вас: ковтайте, але зернятко не ковтіть, я його висію. Тільки й діла...

І він поставив посеред столу мисочку для зерняток дослідного помідора, передчасно перетвореного на закуску.

І ми підняли чарки і випили за новонародженого, і зразу-таки закусили тост за хрещеника — самим же хрещеником.

* * *

І от ми знову їхали далі.

Кінчалося літо — і все довкола стояло урочистим зеленим царством, ледь торкнуте першою позолоттю близької осені та майже невидимо повите легким сріблом бабиного літа. Чорні роздоли ріллі під майбутній врожай залягли безмежно до горизонтів.

Ви знаєте, що таке кінець літа на Україні?

Це золото грандіозних стогів на рудій стерні або на вже піднятому чорному ґрунті — ясними острівцями. Це буйна, ледь посіріла зелень на неозорих просторах бурякових плантацій. Це прижовклі масиви кукурудзяних хащів та свинцюваті зарості похилених широкими лицями долу соняшників. Це обважнілі сади з крислати-ми яблунами, гілля яких аж припадає до землі під нестерпною вагою рясних плодів. Це багатобарв'я городів, з іскристими помідорами, білою та синюватою капустою, рудим картопляним бадиллям, ясною, простеленою по землі огудиною огірків.

Багатство плодів землі оточує вас звідусіль. Ви ідете — наче крізь нескінченне свято.

Весною ви теж їхали тут — і все довкола вас буйніло в нестримному цвітінні, грало усіма можливими барвами, пахло усіма можливими пахощами.

То було свято відродження природи.

Тепер — минуло три місяці — ви ідете знову — і знову свято вітає вас.

Тепер це свято людської праці.

Людська праця зародила ці плоди, людська праця викохала їх, людська праця їх зібрала.

Але це не просто — дари природи людині, це плоди змагання людини з природою, дари людини — природі.

Бо люди в нашій країні не просто користають від природи, вони перетворюють і поліпшують її.

Але людська праця пішла не тільки на поліпшення та збагачення плодів землі, вона пішла й на поліпшення самої землі та збагачення її надалі.

Бо протягом цього року людина знайшла ще нові способи плекання землі та удосконалила старі, вже відомі.

Ми часто говоримо тепер про боротьбу за комунізм — це програма життя нашого народу. Ми робимо, оглядаємо зроблене, пробуємо його на смак, перевіряємо — і знову заглиблюємось у терпеливий труд, щоб досягти більше, щоб піти далі, щоб поліпшити і досягти вершин.

Але от ви йдете широким шляхом, обертаєтесь назад, вдивляєтесь у перейдені гони — і бачите: комунізм вже ввійшов в наші двори, він ходить-походжає, розставляє все по-своєму, порядкує, придивляється і знову порядкує.

Розчиняйте гостинно двері — він стукає у вікно.

В СТРОЮ

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИК

Михайло Ісакович — двадцятип'ятитисячник.

Понад двадцять років тому — коли справа переходу від дрібновласницького до великого, колективного, соціалістичного сільського господарства вирішала долю самої побудови соціалізму в нашій країні — Комуністична партія оголосила мобілізацію двадцяти п'яти тисяч комуністів для посланки їх на село. В масі своїй двадцятип'ятитисячники і стали головами молодих тоді колгоспів.

Партійна організація київського заводу «Червоний гумовик» вирішила послати свій керівний «трикутник»: директора заводу, секретаря партійної організації та голову завкому. Головою завкому був тоді щойно обраний, зовсім молодий комуніст, фахом вантажник з станції Київ-товарний, М. І. Вінарський.

Молодого товариша направили на далеку периферію: село Гоголів — двадцять кілометрів від районного центра Бровари, п'ятдесят від обласного тоді Києва.

Мандат видали Вінарському в обкомі партії; папку з вирізками статей про роботу на селі вручили в партійному комітеті. Михайло Ісакович поклав мандат у партійний квиток і заховав до кишені, папку сунув у солдатську заплічну торбу: службу в Червоній Армії він відбув зовсім недавно — рядовим артилеристом, третім номером орудійної обслуги.

ВІХИ БІОГРАФІЇ

Два промовисті факти неначе обрамляють діяльність колгоспного голови. І наче здіймаються кольористими мальованими верстами в біографії комуніста-двадцятип'яти-тисячника.

Коли, мало не чверть століття тому, прибув Михайло Ісакович — з молодого дружиною Лідією Наумівною та дочечкою Ніною — в село Гоголів і прийняв пост голови колгоспу, до нього зразу ж з'явилась делегація селян. Були в складі тої делегації все люди статечні та шановні — найкращі господарі в селі. Куркулів чи там підкуркульників поміж них не було. Були це аж ніяк не вороги, але й друзі це були з сотнею застережень, та ще й з огляданням на недалекий Броварський ліс, де з обрізами в руках нікали бандити з озвірілої куркульні: щоночі або спалахували вогнем колгоспні скирти за селом, або ж насічена куля пробивала вікно в хаті колгоспного активіста.

І сказала тоді делегація молодому колгоспному голові:

— Чуєш, Михайле Ісаковичу? Лиха ми тобі не бажаємо, але повертай до міста з нашого села! Життя тобі тут не буде...

— А чого так, громадяни? — поцікавився Михайло Ісакович. — Чи вбивати мене збираєтесь?

— Ми тебе вбивати не збираємось, нащо такі слова? — відказали делегати. — Але небезпека є, затим що люттю проти тебе дихають ті, що в лісі сидять, і ті, що поза селом нишпорять. Тільки ж наша мова і не про те. Мова наша про те, що все одно нічого доброго людям ти не зробиш, хоч би й як того хотів: голови колгоспу у нас довше від місяця не затримуються. Якщо бандити не ліквідують, то своя Радянська влада потягне до суду. Там чи плани ти не виконаєш, чи наклеп на тебе буде, що злодюга ти і розкрадаєш народне майно, хоч би ти й зеринки додому не заніс, або й просто зіп'єшся ти, нехай горілки цієї раніше ти ніколи і в рот не брав. Бо візьме тебе тут туга: люди на поміж людей і з людьми жити повинна, а ти поміж нас — чужий. Приходько ти, зайда, перекотиполе — і нема тобі ні любові від людей, ні бодай пошани. Іди краще зразу, покіль до Броварів завидна зайдеш: жінка в тебе молода, і немовлятко у неї на руках. Іди, їй-право, поки живий та здоровий...

Михайло Ісакович не пішов. Бо надіслала його сюди партія як комуніста-бійця. І дружину з дитиною теж від себе не відпустив. Бо жити сюди приїшов надовго, на-зовсім.

Було то тисяча дев'ятсот тридцять другого року — в найтяжчий, який тільки був, колгоспний рік...

А в тисяча дев'ятсот п'ятдесятому році беззмінного тоді протягом вісімнадцяти років голову колгоспу «Червона Україна» в селі Гоголів найвищі керівні інстанції вирішили перекинути на іншу, вищу роботу. Справа була дуже спішна, і секретар районного комітету партії прибув особисто в село, скликав загальні збори і доповів, що з огляду на те, що товариш Вінарський віднині переходить на іншу роботу, належить зараз колгоспові обрати собі іншого, нового голову.

— Які ж будуть пропозиції щодо кандидатури голови, товариші?

— Вінарського Михайла Ісаковича волимо! — як одна людина озвався зал.

Довго довелося секретареві пояснювати, що кандидатура Вінарського сама собою відпадає, адже обирати потрібно якраз замість нього. Пояснення ці так нічогісінько їй не дали. Загальні збори колгоспників категорично відмовились відпустити з поста голови Михайла Ісаковича Вінарського і заявили, що ніякі вищепоставлені організації не мають права порушувати колгоспний статут.

Люди забирали слово один за одним і говорили так:

— Голову можна зняти з роботи за злочин або за непридатність. А ми цілком задоволені діяльністю Михайла Ісаковича і готуємося ввійти в комунізм на чолі з цим головою, який виправдав сповна наше довір'я і цілковито відповідає своєму високому призначенню.

Вищі інстанції вимушені були скасувати своє попереднє рішення про використання товариша Вінарського на іншому посту, і Михайло Ісакович головує в колгоспі «Червона Україна» й сьогодні.

А поміж тих, що виступали на колгоспних зборах у п'ятдесятому році і не дали своєї згоди на звільнення Вінарського, були всі колишні члени давньої делегації тисяча дев'ятсот тридцять другого року.

ПЕРЕДІСТОРІЯ „ЧЕРВОНОЇ УКРАЇНИ“

Колгосп «Червона Україна» утворився, в основному, на ґрунтах дрібномаєткового поміщика Поген-Поля. В тридцять другого році — на світанку свого існування — об'єднував він щонайбільше вісімдесят-сто дворів.

Сьогодні на шести тисячах гектарів землі плачуть тут своє соціалістичне господарство кілька сот колгоспних родин.

Куркульських господарств на час приїзду Михайла Ісаковича в селі Гоголів вже майже не було, але ж агітація підкуркульників була в ті часи особливо дошкульна. Полягала та «агітація» переважно в залякуванні та проповідуванні саботажу.

Однак головна сила, яка на ту пору протистояла піонерам колгоспного будівництва, це була одноосібницька стихія. Втім, і стихією іменувати її буде невірно, бо весь одноосібницький сектор села був непогано організований і напрочуд одностайний. В селі — по вулицях — існувало кілька «одноосібницьких громад», тобто товариств одноосібників, і «громади» ці чинили опір колективізації. Кожнісіньке новозаведення молодих колективізаторів водії «громад» негайно брали на глуз і аргументували завжди жупелом особистого зиску та посиланням на завіти батьків та дідів.

Особливо запеклими оборонцями старовини і відпредківських звичаїв були голови одноосібницьких «громад», вельми шановані в селі і справді найкращі на все село хлібороби — Булавка, Лях та Кременець. Імена ці добре запам'ятувалися молодому тоді і недосвідченому колгоспному голові, а нині — поважному хліборобові Вінарському. А проте і запам'ятовувати їх спеціально не було потреби, бо й досі доводиться йому щоденно перекидатися з кожним із них слівцем. А втім, про це — згодом...

І була в ті роки у селі ще й так звана, і до цього дня не забута, «Чумацька фортеця». «Чумацькою фортецею» прозвали тоді огорожений високим частоколом наділ чотирьох братів-одноосібників, на прізвище Чумаки, — з чотирма хатами, чотирма господарствами, але спільним високим та непроглядним парканом. «Фортецею» ділянка Чумаків прозивалася не тільки за свій зовнішній вигляд, а ще й тому, що неприступні і непохитні були її господарі у всякій спробі залучити і їх до будь-якого суспільного життя.

А втім, і про Чумаків та їх «фортецю» мова також буде окремо.

Отака була, в основному, обстановка в дні народження колгоспу «Червона Україна», і додати до цього можна хіба тільки те, що в молодому колгоспі було голодно і існував тоді для всіх колгоспників навіть «громадський казан» — з щоденним одноразовим харчуванням кулешиком з сочевиці.

НЕМА БІЛЬШОГО ЛИХА ЯК „ПОЧАТОК“

Та найбільшим лихом було для молодого голови колгоспу навіть не це. Найбільше лихо полягало в тому, що загальна освіта вантажника Вінарського вичерпувалася «курсом наук» у двокласній школі, а на хліборобстві він і зовсім аж ніяк не розумівся. Стикатися з питаннями сільського господарства йому до того часу доводилося лише в межах роботи залізничного вантажника — тягаючи мішки з зерном або мукою з вагона на платформу.

Не міг похвалитися молодий керівник сільського господарства і якоюсь особливою допомогою з боку вищепоставлених сільськогосподарських інстанцій. Допомога ця в ті часи обмежувалась переважно численними інструкціями, причому в інструкціях тих раз у раз мали собі відбиток різноманітні шкідницькі «теорії». То інструкції вимагали сіяти зовсім рано — у сніг та болото, то, навпаки, зовсім пізно — коли ґрунт черствів і розсипався пороком. І розібратися в усьому тому — де справжня допомога, а де диверсійні підступи «правих» та «лівих» ворогів колгоспного ладу — темний у питаннях хліборобства молодий комуніст не умів.

Звичайно, сказати, що Вінарському у ті роки ніхто не допомагав, було б брехнею і наклепом. На роботу в селі послав його пролетаріат, він же і підставляв йому в роботі своє тверде плече. Шефство над молодим колгоспом узяв київський завод «Укркабель». І хоч минуло вже два десятиліття, забути тієї допомоги неможливо і до сьогодні. Завод допомагав різними матеріалами, давав машини і механізми, поновлював реманент, надсилав і людей для ремонту та масової політичної роботи. Була то неоціненна поміч — без неї не звівся б у ті роки на ноги молодий колгосп. Єдине, чого бракувало в тій допомозі: в специфічних питаннях землеробства, тваринництва чи полеводства про-

летарі «Укркабеля» допомогти своєму підшефному не зміли.

А втім, була в молодого голови значна підпора і в самому селі. Були то хлібороби-незаможники, і поміж них насамперед такі, як, скажімо, Хан Павло, Мина Тимко або Талаш Василь — той самий Талаш, що пізніше, в роки Вітчизняної війни, з двома синами-офіцерами пішов на фронт, відвоював переможно і повернувся додому комуністом. Була це й з діда-прадіда біднячка, юна ентузіастка будівництва нового життя на селі, Конах Надія — та сама Конах, що нині є членом правління Центроспілки СРСР. В ті роки на її молоді плечі впав найбільший тягар боротьби проти озвірілого куркульства, проти бандитів, а її юний голос гучніше від усіх закликав — до колективізації та за соціалістичне перетворення життя, за комунізм.

Все це була відчутна і значна підпора для молодого голови. Але підтримували його в ті часи все ж таки тільки одиниці, а маси тоді ще завойовані не були. На перешкоді цьому насамперед і стояло те, що молоді ентузіасти не мали ні досвіду, ані глибоких знань у всіх питаннях та галузях сільського господарювання. А для того, щоб повести за собою масу хліборобів, треба насамперед бути самому досвідченим хліборобом, для того, щоб мати право завоювати масу, треба йти попереду всіх, ну, бодай нарівні, і вже в кожному разі не допускатися кричущих похибок. Адже поруч хліборобський авторитет одноосібницьких «громад» був надзвичайно високий, отже, безапеляційний.

І молодий комуніст-колективізатор міцно задумався про тих, хто проти нього стояв. Хіба проти нього стояв ворог? Ні! Проти нього стояв друг. Проти нього стояв саме той, жити й працювати з ким він прийшов, повести кого новими путями до кращого життя прислала його партія! Це був друг, в ім'я добробуту якого й робилося перетворення життя на селі. Це був найперший друг, тільки йшов він старими шляхами індивідуалізму, і свідомість його була з діда-прадіда вихована в тяжінні до індивідуальної власності. Він не сприймав ще нових форм, але в старих, відпредківських формах господарювання був досвідчений, знався на самій суті справи, досконально розумівся на всьому тому, чого не знав молодий комуніст, який прийшов сюди, щоб перебудувати життя і йти до нових, найдосконаліших форм, що розкривали величезні перспективи, — разом з усім народом.

І тоді голова колгоспу прямо прийшов у громади одноосібників і сказав: «Ну, громадо, вчіть же мене!..» За всіма порадами він звертався насамперед саме до них: він неодмінно питався в одноосібників, де що сіяти, коли сіяти, як організувати збирання, чим годувати скотину і як заготовляти корм. Жодної справи не починав він, не порадившись наперед з головами одноосібницьких «громад».

Першими вчителями комуніста-колективізатора стали, таким чином, самі хлібороби-одноосібники, і насамперед голови їх товариств Булавка Дмитро, Лях Федос, Кременець Василь.

Поважним хліборобам приємко було, що молодий комуніст вважає саме їх найпершим авторитетом для себе, а жадання його працювати для загального добра, для поліпшення долі бідняків — викликало у них пошану і співчуття.

Михайло Ісакович учився в одноосібницьких водіїв сіяти і збирати, але водночас він вчив і їх. Він вказував їм на всі труднощі дрібного індивідуального господарювання, розкривав перед ними і всі вигоди господарювання великого на широких просторах — заснованого на використанні техніки та на взаємодопомозі. В них був багатющій особистий досвід і традиції батьків та дідів, і він брав це повною мірою, але натомість віддавав їм те, що сам мав: класове почуття і світогляд, найперші основи великої науки ленінізму, віру і твердість комуніста, слуги народу.

І перша перемога прийшла — спільною. Її здобули разом молоді колективізатори, заводські пролетарі-шефи і вся громада хліборобів. Минув рік, і на другий рік колгоспники «Червоної України» одержали на трудовень по три з половиною кілограми пшениці та всякого іншого, а в складі колгоспу були вже всі колишні одноосібники, на чолі із водіями своїми, і навіть разом із самою одноосібницькою фортецею Чумаків. «Фортеця» Чумаків капітулювала.

Усі Чумаки села Гоголів і досі — члени колгоспу і зразкові його трудівники. Кременець Василь — двадцять років незмінний член правління. Лях Федос — найкращий колгоспний трудівник — поліг смертю хоробрих як воїн Радянської Армії в дні Вітчизняної війни.

До початку Вітчизняної війни колгосп «Червона Україна», керований двадцятип'ятитисячником Вінарським, став одним із найкращих колгоспів в області.

ПРИЙШОВ СОЛДАТ З ФРОНТУ

Гітлерівці зруйнували колгосп «Червона Україна» дощенту.

Не залишилося жодної господарської та громадської будівлі, не залишилося ні худоби, ні реманенту,— не залишилося нічого.

Територію, на якій розкинулись перед війною колгоспні ферми, колгоспний двір, різноманітні будівлі та прибудови, фашистські бузувіри огородили колючим дротом і утворили тут концентраційний табір. Сорок п'ять тисяч радянських людей пройшли тут крізь катування й знущання, дев'яносто чоловік наклали тут своїм прекрасним життям —obelisk на їх братській могилі серед яблунь колгоспного саду височіє на місці їх упокоєння, як страшна пам'ятка про минуле і як гарячий заклик до нещадної боротьби проти фашизму.

Село Гоголів теж було спалене наполовину.

Голова Вінарський воював усю війну сержантом, а далі гвардії старшиною він пройшов Ленінградський, Калінінський, Північно-Західний фронти — Стара Русса, Ржев, Великі Луки, Дем'янівськ. Закінчив він свою бойову путь у складі Першої Ударної Армії, що громила гітлерівців на їх же німецькій землі.

Дощовитим і мрячним осіннім вечором сорок п'ятого року демобілізований старшина з солдатською заплічною торбою добирався до рідного села пішака від районного центра. Двадцять кілометрів — невеличкий перехід для фронтовика, що пройшов пішака і в безперестанному бою пів рідної країни і половину Європи...

Але — де ж село? Де затишні хати з мальованими віконницями серед тінистих вишневих та яблуневих садків? Де колгоспний двір? Де, нарешті, те місце, на якому стояла колись його власна хата, хата голови правління колгоспу?

Нічого цього не було.

Тільки згарища, руїни, пустка та опалене гілля яблунь і вишень.

Серед вулиці, на попелищі, бавилися діти.

Солдат поманив до себе хлопчика.

— Чуєш, хлопче, а чи не знаєш, часом, де тут стояла хата Михайла Вінарського?

Хлопчик довго придивлявся до солдата, потім непевно проказав:

— Тату?..

І це справді був маленький Юрко, що народився тут-таки, в селі Гоголів, в колгоспі «Червона Україна». Пуц-веринком покинув його батько в перший день війни. Тепер перед ним стояв підліток...

Але — витрімо сльози: була ж війна...

І Юрко повів батька, міцно затиснувши його велику долоню в своїй маленькій і ні на хвилинку не випускаючи її: адже досі невідомо навіть було, живий батько, чи, може, загинув.

Дружина лежала в приміщенні школи в тяжкій пропасниці: вже кілька тижнів вона не зводилась з ліжка.

І тут солдат знову витер сльозу. Але хорошу сльозу — радості і великого людського щастя. Дружина прожила роки війни на Уралі, в евакуації. Коли Радянська Армія визволила Київ, вона раптом одержала грошовий переказ на значну суму: колгоспники «Червоної України», не відаючи, живий а чи ні їх колгоспний голова, уклібно просили дружину його прибути до них назад на життя, а в разі коштів на далеку подорож з малечю в умовах суворої зими у неї не знайдеться, висилали їй гроші, зібрані поміж людей, хто скільки зміг... Лідія Наумівна виїхала негайно, але в дорозі тяжко занедужала. Багато тижнів пролежала вона непритомна—і не було тепер у неї ні хати, ні обійстя, ні власного шматка хліба, ні засобів, щоб налагодити медичний догляд. Та і вдень і вночі не відходили від неї люди-односельці, виходжуючи її, як рідну доньку, і невідомо звідки — з поруйнованих господ, із спалених хат, з голодних родин сусідів — з'являлися біля тяжкохворої і яйця, і молоко, і масло, і білий хліб — все, що потрібно хворому для видужання, відновлення сил та життя дітей...

І мовив тоді Михайло Ісакович до дружини:

— А треба думати, люблять нас з тобою тут, у рідному колгоспі, люди, раз таке діло...

І сказав він таке, мабуть, уперше. Якось не траплялося досі замислюватися над тим — люблять тебе чи не люблять. Жили і робили разом. Ну, досягли певного рівня. Ну, в передові вийшли перед війною. І державі, що належало, віддавали, і людям забезпечували, що їсти, пити, у що вдягтися, і всяку іншу, яку потрібно, всячину. Балакали поміж себе багато: про справи, про плани, про роботу.

Сваритися між собою доводилося: без цього при ділі інакше і не буває. Казали інколи один одному гіркі і дошкульні слова. Але щоб про любов... про любов розмова якось не заходила.

А любов ця була, і була вона — велика: всю війну журився солдат за рідним колгоспом, за рідними людьми, і не уявляв свого життя без них.

І любов ця була така, що вийшов голова на другий же день після повернення на роботу — і вийшов за ним на роботу весь народ...

Важко було тоді: голодно, холодно, ні насіння на засів, ні реманенту — нічого, а тут ще й посуха — неврожайний рік. Та, за допомогою держави, спромоглися розставити все с'як-так по своїх місцях. Дещо по-справжньому, а дещо, і, так би мовити, тимчасово — до кращого часу. Так минув перший рік відбудови.

Але от, якщо глянути назад зараз, то що ми маємо на сьогодні? Державні плани виконуються, і колгосп давно вже кращий, ніж був до війни. Тимчасові мазані «врем'янки» (а «врем'янки» ті — корівники, мало не по сто метрів кожний удвож і числом до десятка) замінено вже на кам'яні, криті шифером; до того ж — з ogrіванням, водогонном, механізованою подачею кормів, електродоїнням та усіма іншими технічними удосконаленнями. Заведено оранжерей, яких до війни і зовсім не було, силосні башти і таке інше. Колгоспний сад оточив уже село місяцем з трьох сторін. Словом, вклав колгосп за останні роки в капітальне будівництво кілька мільйонів карбованців.

Те ж і на селі. Хати поставлено всім. А декотрі колгоспники побудувалися уже й вдруге: замінили перші післявоєнні хати новими, кращими і більшими будовами. В кожному дворі — корова, свині, птаство і таке інше.

А після Вересневого пленуму ЦК КПРС п'ятдесят третього року колгосп «Червона Україна» підготував вже й плацдарм для великого стрибка уперед: величезні перспективи відкрилися нині перед приміським колгоспом по лінії овочівництва. Картопля, капуста, помідори, огірки. Перехід на квадратно-гніздовий спосіб та збагачення системи угноєння обіцяють колгоспові значне підвищення врожайності цих культур.

І в першу чергу забезпечує стрибок економіки колгоспу вперед та розгортання переможних боїв на підготованому новому плацдармі особиста зацікавленість кожного дво-

ра через створену у колгоспі систему заохочень, зокрема заохочень за вивіз гною на поля.

Всі галузі колгоспного господарства в колгоспі «Червона Україна» в селі Гоголів сьогодні на підйомі.

ГАЛУЗЬ, ЯКА НЕ ПОВИННА ВІДСТАВАТИ

І от ми ведемо з Михайлом Ісаковичем розмову.

Михайло Ісакович — видатний спеціаліст сільського господарства, людина величезного хліборобського досвіду.

Я розбираюсь у специфічних питаннях сільського господарства приблизно так, як розумівся на них Михайло Ісакович двадцять років тому.

Я питаю його:

— Отже, це — успіх?

— Це ви про що?

— Про стан вашого господарства.

Михайло Ісакович відмахується:

— Та де там! А якість трудодня? А удій молока від кожної корови? А пшениця?.. Все це тільки початок. Стільки ще не зроблено, стільки ще треба зробити!

Та я — профан у окремих специфічних питаннях сільського господарства, але ознайомлений з загальним економічним станом колгоспу — можу уявити собі перспективу, бо бачу реальне забезпечення здобуття цих перспектив. Господарський стан колгоспу може бути кращим, може бути й гіршим. Одного року загальні показники можуть бути вищим, другого — нижчим. Одного року, через кліматичні умови, врожай може бути більший, другого — менший. Завдяки агротехнічним заходам цього року краще вродять одні культури, на другий рік — інші. Але загальна лінія розвитку — лінія, що постійно йде вгору та вгору, дарма що проходить крізь величезні витрати на готування нових удосконалень, які мають дати різючий ефект пізніше, — ця лінія свідчить про постійну успішність господарювання, отже, про безперечний успіх колгоспу.

Михайло Ісакович відповідає мені повчально:

— Інакше воно й не може бути, бо не повинно бути. Але ви вірно підмітили деяку нерівноваженість різних галузей економіки колгоспу. Так воно й насправді є, так воно буде й ще деякий час — аж поки всі галузі нашого колгоспного виробництва будуть максимально удосконалені, і тоді утвориться міцна гарантія рівності усіх ділянок

господарського процесу, тобто однакового успіху в усіх галузях колгоспного господарства.— Він віддикує після занадто довгого і надміру складно побудованого речення і посміхається.— Хоча, треба розуміти, що процес цей не має собі кінця, бо є процес живий: адже наука наша, із практикою вкупі, весь час і далі «удосконалюють удосконалення».

Після цього Михайло Ісакович знову стає зовсім серйозний, закурює і задумується надовго—мабуть, пильно обдумуючи ідею, яку хоче висловити. Нарешті він говорить:

— Але є одна галузь нашого колгоспного життя, яка не повинна залежати ні від сезонності робіт, ні від технічних удосконалень, ні від будь-чого іншого, яка не має права давати коливання, простої або перебої. Ніколи і ні за яких обставин! — гаряче додає він.— Бо вона, ця галузь, якщо її можна так найменувати, просякає усі галузі нашого життя і є гарантією успішності чисто всіх колгоспних робіт, і — завжди!

— Що ж це за така галузь?

Та Михайло Ісакович не відповідає на моє запитання, а веде далі:

— І ця галузь, якщо її можна так найменувати, є найбільш відсталою в нашому колгоспному житті.

Я хочу повторити своє запитання, але він закінчує свою думку:

— Відсталою в нашому колгоспі, але, думаю, і в багатьох та багатьох колгоспах нашої країни.

— Що ж це за галузь?

Михайло Ісакович не відповідає і на цей раз, і натомість сам ставить мені запитання, децю несподіване:

— От, скажімо, чи ви розумієте, що таке — наказ?

ЩО ТАКЕ НАКАЗ

Михайло Ісакович каже так:

— Наказ — це все! Звичайно, він повинен бути розумний, доцільний і вірний. І дається наказ на підставі плану робіт та в ім'я виконання цього плану. Але наказувати — це може, сказати б, усякий. Справа в тому, щоб наказ було виконано. Бо невиконання наказу — це зрив плану насамперед, до того ж ще й не просто дискредитація вашого авторитету, як керівника, а куди гірше: моральний і по-

літичний розклад людей. Тому давати наказ можна лише тоді, коли створено всі гарантії його виконання. А створити ці гарантії, забезпечити реальність виконання наказу має якраз той, хто дає наказ. А чи знаєте ви, що є головним забезпеченням виконання колгоспниками наказу — вірного й розумного наказу, звичайно, — який дає голова колгоспу?

І Михайло Ісакович, не чекаючи моєї відповіді, зразу знову сам ставить запитання:

— Чи зрозуміло вам, що таке трудова дисципліна в колгоспі?

І відповіді поспішає сам:

— Це, звичайно, зрозуміло кожному. Пробачте за таке запитання. Своєчасний вихід на роботу, виконання індивідуального і бригадного завдання, виробіток норми трудоднів і таке інше. Але тільки з настанням повного комунізму можна буде розраховувати на трудову дисципліну, що походить виключно від високої свідомості всіх людей. Сьогодні самосвідомість має дуже високу, але, так би мовити, не на одному рівні: в одного вища, в другого нижча. Тим-то загальний високий рівень трудової дисципліни повинні ще забезпечувати ми, керівники. А як нам забезпечувати його? Отут я й відповім на ваше запитання.

І Михайло Ісакович відповідає не на моє, а на своє власне, попереднє запитання:

— Трудову дисципліну в колгоспі забезпечує, по-перше, якість оплати трудодня: вища якість — міцніша дисципліна, нижча якість — і дисципліна нижча. По-друге, трудову дисципліну забезпечує фахова кваліфікація керівного складу в колгоспі та й у районі також. Добрі керівники — добра і дисципліна, погані керівники — і дисципліна погана. І злочинно, коли бюрократи та горе-адміністратори посилають у колгосп на керівні посади самий людський непотріб, таких собі, знаєте, людей, яких ні до села, ні до міста приткнути неможливо. А то ще, буває, проштрафиться якийсь шанований товариш угорі, от його і направлять «на низовку», для оволодіння, мовляв, досвідом, для «перевиховання», чи що, а насправді — на дачу. Про яку в такому випадку може бути мова дисципліну, якщо сам керівник є достоту нетрудовий елемент?

Михайло Ісакович знову закурює, підходячи, ясна річ, до головної своєї думки.

— І третє, що забезпечує трудову дисципліну, це — масова робота. Так, так! — навіть розсердився Михайло Ісакович, неначе я йому заперечив. — У нас часто невірно розуміють, що саме за цим терміном стоїть. Думають: мітинги, плакати, гасла на кожній стіні і таке інше. Що й казати, все це добре і, безперечно, дуже потрібне. Але головний зміст масової роботи — це робота в масі. На мітингах та зібраннях вона лише дістає, так би мовити, своє завершення. А починається вона зовсім в іншому місці: в полі, на вулиці, в хаті, і неодмінно — в розмові «по душах», віч-на-віч. Бо робота в масах це зовсім не робота зразу з усією масою, а передусім з кожною людиною зокрема. І обов'язково — відповідно до особистих якостей, потреб, навіть хиб та вад кожної людини. Тут починається масова робота, і саме звідси бере свій початок загальне піднесення мас, поважання трудової дисципліни, особисте бажання кожного колгоспника виконати наказ; забезпечення виконання наказу; успіхи, досягнення, достатки й добробут. Така моя думка, — закінчує Михайло Ісакович.

А втім, він зразу ж додає ще:

— Є, знаєте, чимало всяких, так би мовити, дрібничок — часто у нас на них не звертають уваги, нехтують ними і зневажають їх. А «дрібнички» ці такі, що інколи все під себе підгорнуть, якщо їх своєчасно не усунути. І той керівник — не керівник, який не почне саме з усунування подібних дрібниць. Зауважте при тому, що дрібниці такі у кожного свої, у кожного інакші. А побачити, зрозуміти і ліквідувати треба геть-чисто всі. От, наприклад, тітка Марина ніяк не підбере на розмір черевки для своєї онуки. Треба допомогти підібрати. В нашій крамниці нема, треба з Броварів або й з Києва їх привезти. Старому Василю Петровичу гилу треба оперувати, а він не наважується, і вся родина тільки тим і заклопотана, що вмовляє старого. Треба допомогти вмовити дідуся. І треба, щоб операція неодмінно успішна була. У двох дівчат, он, женихи є, а не ладиться щось із приданим. Як не зацікавитися таким питанням? А щоб у кожній хаті соломи вистачило на зиму — ви думаєте, це пусте? Це, знаєте, я б сказав, питання політичної ваги. З цього, можливо, і починається забезпечення трудової дисципліни...

І Михайло Ісакович раптом повертається до питання про наказ.

— Ось вам і шляхи забезпечення виконання наказу — крім, певна річ, технічної сторони, по суті, самого завдання, яку теж треба забезпечити цілковито. Від тої соломи або, скажімо, від своєчасного криття дахів — прямий шлях до особистого бажання виконати виробничі завдання в тої людини, якій покрито хату новим дахом. Бо наказ — це слово і діло, ось що таке, думаю я, є наказ...

А ГОЛОВНЕ

Він замислюється, і закінчує:

— А головне, уміти бути з людьми людиною. Любити людей і щоб вони тебе теж любили...

Любити людей і щоб вони тебе теж любили!

В цьому і справді головна якість всякого керівника. Ця якість забезпечить усе: організацію мас, виконання планів, досягнення, добробут. Любити людей і щоб вони тебе любили, це, безперечно, головна якість.

І я ще раз пригадую все, що розповів мені Михайло Ісакович — комуніст-двадцятип'ятитисячник — про себе і про свою роботу: пригадую ще раз, що розповідали мені про нього люди, з якими він прожив ці двадцять років, працюючи разом з ними, навчаючи їх і беручи від них науку для себе, ідучи з ними завжди поруч і завжди трохи попереду; пригадую дрібниці, якими також заклопотаний він день у день; пригадую ще раз і все те, що побачив у колгоспному дворі і на колгоспних полях, і мені хочеться сказати: чи ж не тому і йде двадцять років у строю — комуністом, солдатом, номером бойової обслуги, котрим поставила його партія, двадцятип'ятитисячник Михайло Ісакович?

1956

БІЛЯ ЛІЖКА ХВОРОГО

Ви захворіли.

І от вас привезено в лікарню.

На порозі лікарні вас зустрічають лікар і сестра.

— Здрастуйте, товаришу! — називає лікар ваше прізвище, і зразу ж — хоча бачите ви його вперше в житті — переходить на товариський тон, іменуючи вас далі тільки на ім'я та по батькові. Він каже і своє ім'я та по батькові і додає: — Я — ваш лікар. Знайтеся, будь ласка, це — чергова сестра.

Ви переступаєте поріг просторного і світлого вестибюля, прикрашеного зеленню, квітами, занавісками на вікнах та порт'єрами на дверях. Ви — в лікарні. Багатьом знайоме це тривожне почуття: віднині ви наче відрізані від цілого світу. Робота, родина, нормальний уклад побуту — все залишилося там, за стінами лікарні, тепер ви цілком під владою незнайомих людей у білих халатах. Ви поглядаєте на них з надією, але й насторожено: всі ваші страждання, саме ваше життя в руках цих людей.

Двері зачинились за вами, і ви справді відчуваєте, що наче потрапили в якийсь інший світ. Незвична тиша неначе проглинає вас. Лікар і сестра вказують вам, куди йти, говорячи тихо — приглушеними голосами, — як говорять у читальних залах бібліотек, де зосереджено працюють багато людей, або в громадських аудиторіях, де зібралися люди, перейняті єдиним настроєм і в очікуванні якогось видатного громадського акту.

І ви мимоволі переймаєтесь почуттям, що там — за рядом цих білих, щільно причинених дверей — зібралися

люди внутрішньо зосереджені, душевно об'єднані, що там, за цими світлими стінами, відбувається зараз щось надзвичайно важливе й урочисте.

В кімнаті, до якої ви заходите разом з лікарем і сестрою, лікар починає розпитувати вас про ваше життя, про вашу професію, про умови, в яких ви і ваша родина живете вдома. Сестра інколи щось нотує в блокнот. Лікар цікавий знати, які ваші звички й смаки: що полюбляєте їсти та пити, чи любите квіти і які саме, яка вана думка про музику і малярство, які читаете книжки, і, особливо, — які ж ваші дальші, після виходу з лікарні, плани в житті й роботі? Принагідно він каже:

— Дуже просимо вас почувати себе у нас як вдома, і твердо запам'ятати девіз, який, якщо ви помітили, вирізьблений на фронтоні нашої лікарні: «Лікар хворому — батько, здоровому — друг». Але ми тут забалакались, а на вас чекає ванна. Прошу!

Ви йдете до дверей, трохи дивуючись, що не було очікуваного лікарського огляду та опиту, не відбулося заповнення анкет та ознайомлення з вашими аналізами, взагалі ніякої розмови про вашу хворобу.

І ви приймаєте ванну. Відчуття відокремленості від світу — тривожне, прикре відчуття — ще не покинуло вас, але вам спокійніше після товариської розмови з лікарем. Ви переступаєте третій поріг — у коридор вашого корпусу. По той бік дверей вас знову зустрічають ваш лікар і сестра, щоб показати вам палату.

Ви мовчите — ви схвильовані. Та мовчите ви ще й тому, що в коридорі вас щось вражає. Палати розміщені по обидва боки, денне світло просякає в довгий коридор тільки крізь велике вікно в кінці, але в коридорі ясно — ясно якоюсь теплою ясністю, дарма що на дворі похмурий осінній день і сонце в цю хвилину заховалось за хмари. А втім, ви відразу здогадуєтесь, у чому річ: стіни коридора пофарбовано не так, як звичайно по лікарнях — сірим кольором ще й з темною «панеллю», а прозорим, жовтогарячим тоном. Це дуже гарно, і мимоволі ви думаєте про те, як, мабуть, прийшло — після довгого лежання в ліжку, — одужавши, вийти в такий світлий і веселий коридор.

Та вражає вас зараз ще й інше. У вестибюлі з вами розмовляли впівголоса, а тут, у коридорі, — дарма що до нього виходять двері багатьох палат, а туди й назад сновигають сестри, перемовляючись між собою, та санітарки

з щітками, мисками та іншим причандаллям для прибирання,— тут, у коридорі, стоїть якась відразу відчутна, повна й глибока, непорушна тиша. Підлога коридора вистелена товстими доріжками, на ногах у сестер та санітарок капці з повстяними підшвами, а балакають між собою всі — і лікарі, і сестри, і санітарки — тільки пошепки.

І ви розумієте тоді, що ця тиша не випадкова, що вона створюється навмисне і її суворо додержуються. Вам, хворому, це подобається, і ви звертаєтесь до лікаря — звичайно, теж пошепки.

Але лікар посміхається:

— Чому ви шепочете? Це ми, персонал, говоримо між собою пошепки, щоб не турбувати хворих. Вам, звичайно, нема потреби галасувати, але й шепотіти — аж ніяк не є для вас обов'язковим.

Ви приймаєте цей ввічливий дозвіл, але й далі говорите тихо — загальна обстановка мимоволі схиляє вас до того, крім того, ви розумієте, що в лікарні не ви один хворий, і вам також годиться шанувати спокій своїх товаришів.

В палаті — вона на три ліжка — в цю хвилину нема нікого: ваші сусіди, виявляється, вийшли у сад на прогулянку.

Лікар і сестра вказують вам: це — дзвоник до сестри, це — вмикач вашої лампи, це — радіотрансляційна розетка. Сестра, виходячи, залишає на вашому столику біля ліжка конверт. Ви берете його й роздивляєтесь: на конверті ваше прізвище, ім'я та по батькові — лист адресований вам. Здивований, ви розкриваєте його, і з нього випадає три аркушки паперу.

— Ага! — зразу ж радієте ви першій картці.

На першій картці надруковано прізвище та ім'я і по батькові вашого лікаря. Схвильований, ви забули, як його звуть, і це непокоїло вас, бо ви почуваете незручність звернутися тут просто — доктор! сестра! няня! — вам хочеться звертатися до них так само дружньо і привітно, як і вони говорять до вас. На другій картці — правила внутрішнього розпорядку: коли сніданок, обід, вечера, години огляду лікарів, медичних процедур і години сну протягом ночі і дня. Це дуже зручно: вам не доведеться нікого розпитувати. Третя картка особливо спиняє вашу увагу. На перший погляд вона схожа на запрошення до клубу на урочистий вечір: текст друковано друкарським способом на

двох внутрішніх сторінках і вгорі стоїть звернення «Дорогий товаришу!» Зовні картка оформлена гарним бронзованим орнаментом, і в центрі її портрет великого російського фізіолога Івана Петровича Павлова. Ви швидко пробігаєте очима текст. Це й справді запрошення. Лист медичного персоналу лікарні запрошує вас, хворого, взяти участь у вашому лікуванні і свідомо розібратися разом з лікарями у стані вашого здоров'я. Лист закликає вас, хворого, своїм сприянням допомогти медичному персоналу ліквідувати зовсім вашу недугу, і коротко викладає, в чому ж полягатиме, в основному, метод боротьби з хворобою і яка саме ваша посильна участь потрібна. Вас це зразу зацікавлює, ви вирішуєте якнайважливіше вчитатися в лист, але тимчасом відкладаєте його, щоб роздивитися по кімнаті.

Саме — по кімнаті, бо вам, якому доводилось уже в своєму житті вилежуватися по лікарнях, важко назвати це приміщення палатою. Сонце в цю хвилину прозирнуло крізь хмари і залило кімнату світлом, але ви відчуваєте, що світло це вам тільки приємне і не дошкуляє надмірною яскравістю: стіни кімнати пофарбовано не в біле, як це звичайно буває по лікарнях, а в м'який блакитно-зеленкуватий тон, що зм'якшує різкість сонячного сяяння. І ви зразу пригадуєте, що проминаючи інші палати по коридору, ви звернули увагу на різний колір їх стін — ясножовтий, бузковий, синій. Тепер ви здогадуєтесь, що це не примха архітектора: колір стін доповнює або зм'якшує сонячне освітлення відповідно до того, на який бік виходить вікно палати — на південь, північ, захід чи схід. На широкому вікні вашої палати ви бачите легенькі шовкові занавісочки, але по боках — готові зовсім затулити вас від світла і зробити ніч навіть удень, готові і зовсім ізолювати вас від будь-яких звуків знадвору, — звисають важкі і товсті темносині завіси. Все підвіконня заставлено вазонами, квіти стоять і на тумбочці біля вашого приголів'я, тільки це вже не вазон, а щойно нарізаний з грядки чи з оранжереї букет. І ви з подивом констатуєте, що це — айстри, про які ви тільки що в розмові з лікарем сказали, що в осінню пору це ваші улюблені квіти, і айстри в букеті дібрано тільки одного кольору — саме так, як ви сказали, що любляете.

Мусите признатись, що ви зворушені. Ви підходите до

вікна, щоб глянути в двір. Але перед вікном не двір, а сад. Паркана вдалині ви не бачите, бо він заплетений суціль зеленню, гарно поійнятою зараз золотом і червінню осені. Ближче — купи молодих дерев та кущів, старанно підібраних так, щоб було зелено або квітувало в усі пори року: ялина, береза, клен, липа, каштан, скумпія, горіх. Під деревами і кущами — ослони, на них сидять зараз люди в піжамах, подібних до вашої — ви здогадуєтесь, що то відпочивають ваші товариші по лікарні. Серед дерев та кущів саду стоять великі клітини — в них пурхають пташки, а біля найбільшого вольєра в цю хвилину зібрався гурток дітей, весело плескаючи в долоні: діти спостерігають, як стрибають та граються білочки.

І ви починаєте розуміти, згадавши дружній прийом, ваш здогад про пофарбування палат і дивлячись зараз у парк: все це — людська турбота про вас, хворого. Але це й не тільки турбота: лікарня широко розчинила свої двері природі, бажаючи й саму природу закликати на допомогу вашому одужанню.

Тиша і спокій вже сповили вас, і вам стає якось затишно і гарно на душі: в таких умовах, починаєте думати ви, мабуть, легше буде вилежати той довгий час, який стане потрібний, щоб дати вам полегшення в тяжкій недугі...

Наведена вище сценка приймання хворого і його перших вражень у лікарні не є плодом авторського домыслу. Її записано з природи в сільській лікарні, в селі Макарові на Київщині — звідки й пішов відомий почин «макарівців»: максимально олюднити всі медичні заходи, зробити гуманність символом віри медичного персоналу лікарні, закликати на допомогу медицині — природу.

Макарівська лікарня — не якийсь особливий науковий медичний заклад, і не поставлена вона в будь-які відмінні, кращі проти інших лікарень нашої країни, умови: вона існує на такому ж бюджеті, як і всяка інша лікарня районного масштабу. Це — рядова сільська лікарня. Звичайно, як і більшість районних лікарень, вона обладнана за останнім словом лікувальної техніки: забезпечена відповідною досконалою апаратурою, інструментарієм, медикаментами і кваліфікованим вищим та середнім медичним персоналом. Профілем своїм вона теж не якогось вузького призначення: в її терапевтичному, хірургічному, гінекологічному та дитячому відділах лікують всі хвороби, тобто

всі ті хвороби, які піддаються лікуванню в медичних закладах загального, а не профільного плану. Роблять тут і всі хірургічні операції.

Різниця макарівської лікарні від інших, власне, від тих, які досі не перебудували ще своєї роботи за методами макарівців, — полягає тільки в тому, що молодий і дружний колектив рядової сільської лікарні в Макарові вже не перший рік проводить наукову лікувальну роботу. Лікар-макарівець не просто «практик-цілитель», він ще й науковець — науковий робітник, захоплений перспективами розвитку своєї науки і перейнятий любов'ю до людини, в ім'я якої наука і розвивається.

А специфіка самого лікувального методу макарівців у тому, що — проводячи свою діяльність на основі опанування вчення про нервову систему великого російського фізіолога І. П. Павлова — макарівці творчо сприйняли один із основних принципів павловського вчення — єдність цілого людського організму з зовнішнім оточенням. І зробили з нього практичний висновок: цілеспрямована зміна оточення є ведучим фактором поміж інших способів впливу на організм. На основі цього макарівці і розробили свою систему лікування та організації побуту в лікарні, яку вони найменували охоронно-лікувальним режимом.

У чому він полягає?

Насамперед, звичайно, у широкому застосуванні в сіх, якими тільки володіє радянська медицина, прогресивних та ефективних методів лікування різних недуг.

Однак такою ж мірою він полягає і в створенні охоронних умов для хворого в лікарні, умов, які сприяли б і допомагали б хворому.

Макарівці кажуть: все може спричиняти захворювання, але ж і все може сприяти одужанню. Незначні, на перший погляд навіть непомітні, але шкідливо діючі на організм та психіку хворого «дрібниці» можуть перешкоджати переборюванню хвороби. Ці подразники неодмінно треба знищити, рятуючи хворого від недуги. Однак різні незначні, на перший погляд неначе і непомітні, але корисно діючі на людину дрібниці можуть і сприяти боротьбі хворого організму з хворобою — особливо, якщо їх зібрати всі і мобілізувати на допомогу одужанню. І насамперед, звичайно, зібрати і мобілізувати треба сили самого хворого — його фізичну спроможність, його нервову систему,

Його психіку, його свідомість, зміцнити саме бажання хворого лікуватись і видужати. Це означає, що хворого треба зробити не тільки об'єктом лікувальних заходів та процедур, але й активним учасником цілого лікувального процесу, прямим помічником і співником лікаря в усіх заходах, спрямованих на оздоровлення хворого.

Що ж це таке практично — не на спеціальній медичній мові, а звичайною мовою рядової людини, яку спіткала недуга?

Тиша — насамперед! Тиша біля ліжка хворого, тиша в цілій лікарні: шум у лікарні — це злочин проти спокою, отже, й одужання хворого.

І це зовсім не якесь несподіване «відкриття». Це повинно бути ясно кожному лікареві і ясно кожному хворому. Дивно, що за цю елементарну істину макарівцям доводиться ще боротися. Адже далеко не по всіх наших лікарнях додержуються цієї елементарної умови. В багатьох лікарнях самі лікарі дозволяють собі занадто гучні розмови, а сестри і санітарки дзвічкими голосами перегукуються в коридорах та по палатах. Пів на шосту ранку — поспішаючи закінчити прибирання — санітарки бряжчать відрами, гупають шітками, ляпають ганчірками, і тим болісно уривають дорогоцінний сон хворих.

Широко розповсюджене хибне уявлення про те, що хворі погано сплять у лікарні тому, що вони... хворі. Цієї думки досі дотримуються чимало лікарів: хворі сплять погано тому, що в хворому організмі порушено функцію нормального сну. Звичайно, буває і так — при тяжких захворюваннях нервової системи, — коли хворий потребує спеціального лікування сном. Але макарівці прийшли до висновку, що нормальний сон хворих порушується передусім самим режимом лікарні, порушує його раз у раз сам медичний персонал.

А сон — це ж найкращий допоміжник лікуванню, бо уві сні людина відпочиває і набирається сил, так потрібних для переборення хвороби.

І макарівці почали боротьбу за якісне поліпшення та продовження фізіологічного сну — не тільки встановленням абсолютної тиші, не тільки вживанням снотворних медикаментів, але й шляхом нормалізації режиму у лікарні, цілим комплексом охоронних та психотерапевтичних заходів, спрямованих на ритмізацію нервової системи хворого.

Мова йде не про спеціальне лікування сном, яке теж широко застосовується в макарівській лікарні, як і по багатьох інших медичних закладах, у спеціальних «сонних» палатах — для лікування спеціальних недуг. Мова про збільшення годин сну для хворих будь-якою хворобою.

І макарівці цього досягли: у макарівській лікарні хворі сплять не шість, сім чи вісім годин на добу, а — десять, дванадцять і п'ятнадцять.

Отже, в лікарні стало тихо, і хворі сплять...

І тоді — в абсолютній тиші лікарні — макарівці раптом особливо виразно почули стогін. Хворі стогнуть, і цей стогін непокоїть інших хворих і, насамперед, травмує того, хто стогне. А що таке стогін? Це — біль. Хворий стогне тому, що йому болить.

Отже, біль — один з найбільших ворогів хворого, одна з найбільших перешкод лікуванню.

Біль теж треба знищити!

І макарівці рушили в бій проти болю: хворому не повинно боліти! Досягти цього треба всіма способами: словом — всовіщуванням, одволіканням уваги хворого, підвищенням його загального настрою, застосуванням заходів психічного впливу і медикаментозними заходами, нарешті.

Таким чином, боротьба з болем стала одним із головних маневрів на загальному фронті боротьби з хворобою в макарівській лікарні, ведучим принципом у всьому охоронно-лікувальному режимі.

Багато кому доводилось хворіти, багатьом доводилось вилежуватись у лікарнях. Чого хоче хворий? Хворий хоче видужати, і якнайшвидше! В ім'я цього він готовий на все, і на своє посильне сприяння лікареві, звичайно, теж.

Ось чому так втішно сприймає хворий, який потрапив до макарівської лікарні, її режим. Пройдіться по палатах лікарні і поговоріть з хворими, навіть найтяжчими: вони охоче приймають всі приписи лікарів і радо виконують все, чого вимагає макарівський метод, виконують навіть певні трудові процеси, які рекомендуються для того, щоб організм не млів, не ослаблювався в процесі лежання, а, навпаки, набирався сил і міцнів.

Хворі усвідомлюють, що «одволікання» уваги від прикрих симптомів недуги — це аж ніяк не «нехтування» проявами хвороби, а зміцнення віри в кінцевий результат, в одужання. Макарівці «мобілізували» для свого охорон-

ного режиму кожна деталь лікарняного побуту, і хворі ставляться до цих «дрібниць» з повагою: вони усвідомлюють, що важлива не кожна «дрібниця» сама по собі, а вся сума дрібниць.

Звичайно, окремо кожна з цих «дрібниць», з яких складається режим макарівської лікарні, може викликати в сторонньої людини посмішку, може бути недооцінена і визнана незначною. Але хіба в цьому справа? Можна, наприклад, заперечувати якийсь із способів навіяння рефлексорно-умовного сну: наприклад, «шумовий» — отой штучний дощ за вікном чи далеку хорову пісню; або «ритмовий» — оте плавання рибок в акваріумі чи зеленкувате світло в воді. Можна заперечити перший-ліпший із цих прийомів або запропонувати якийсь інший. Ніхто, звичайно, не поставить під сумнів силу слова, як лікувального засобу, але можна не погоджуватись із застосуванням магнітофона, і обстоювати тільки жив у розмову лікаря з пацієнтом. Або можна не погодитись з розпорядком, при якому сестрі невільно заходити у палату під час сну хворих; у макарівців — за допомогою відповідної прихованої системи світлової та радіосигналізації — сестра щохвилини знає, як спить хворий, а якщо він не спить, то механічний автомат-спостерігач сам повідомить сестру — навіть коли сестра засне. Можна взагалі розкритикувати величезний «асортимент» макарівського охоронного режиму та весь комплекс психотерапії — з початку до кінця і запропонувати інакшу, подібну систему.

Не в тому справа.

Справа в тому, що охоронно-лікувальний режим дав прекрасні результати: хворому дали спокій і сон, тривалість лікування скорочено. Справа в тому, що «олюднено» всі медичні заходи і процедури. Справа в тому, що цей режим створено з запалом молодечого ентузіазму — на основі загально визнаних блискучих ідей геніального павловського вчення про нервову діяльність. Справа в тому, що в практичному застосуванні всю цю систему не огульно «запатентовано», як якусь стабільну «догму», а вся вона — в бурхливому розвитку, і головне в ній — пристосування до потреб і вимог хворого, до специфіки його організму і психіки. Макарівський метод спрямовується до того, щоб, відповідно до нервової системи пацієнта, максимально індивідуалізувати охоронний режим кожного хворого, тобто метод спрямовується на «носунтологію»,

а не «носологію», як кажуть медики своєю таємничою мовою.

Охоронно-лікувальний режим, створений з ініціативи колективу макарівської лікарні кілька років тому, був зразу підхоплений колективом виноградовської лікарні в РРФСР, а нині він уже широко застосовується в багатьох і багатьох лікарнях Радянського Союзу — на Україні, в РРФСР, Латвії, Литві, Естонії, Киргизії, Вірменії і далі. Сотні листів зібрано зараз в архіві макарівців з усіх кінців радянської країни. Це — листи від медиків з повідомленням позитивних результатів застосування охоронно-лікувального методу, з новими ідеями, з діловими пропозиціями. Що найцінніше в листах лікарів? Ствердження, що хворі охоче йдуть назустріч заходам медичного персоналу і що строк перебування в лікарні, тобто тривалість лікування по всіх хворобах значно скоротилась. Хворі, отже, задоволені, задоволені й лікарі. У зв'язку з продовженням сну, сприянням хворих заходам лікарів, спокійним станом навіть у найтяжчих хворих — у медичного персоналу звільнилось чимало часу, який медики можуть потратити тепер на наукову роботу, на роботу над собою, на вивчення хворого та перебування з ним, тобто — повернути цей додатковий час знову хворому. Що сказати про листи хворих? Хворі дякують — за видужання, за скорочення часу лікування, за гуманне, любовне ставлення до них, за те, що вони повернулися до роботи і знову стали повноцінними трудівниками, за те, що вони не тількивилікувались, але й відпочили.

Характерна деталь, теж із «дрібниць», — макарівська організація побуту лікарні. Макарівський охоронно-лікувальний метод надзвичайно «заразливий»: він захоплює. Прекрасним прикладом може бути сам головний лікар макарівської лікарні, хірург Зубков Костянтин Митрофанович. Він прийшов у лікарню тільки цього року — коли охоронно-лікувальний метод був уже створений, і Костянтину Митрофановичу в своїй практиці не доводилось раніше стикатися з теорією і практикою макарівського режиму. Але він зразу ввійшов у наукову роботу колективу, опанував її принципи і з ентузіазмом допомагає науковому керівнику лікарні, ініціатору і основоположнику макарівського руху, кандидату медичних наук Бейліну Павлу Юхимовичу.

Сьогодні особливо хвилюють матеріали переписки з макарівською лікарнею лікарів і хворих з країн народної демократії. Охоронно-лікувальний метод, розроблений на основі павловського вчення, пішов уже далеко за межі Радянського Союзу. Колективи лікарів і окремі лікарі в Болгарії, Чехословаччині, Угорщині стали постійними кореспондентами колективу медичних працівників у селі Макарові на Київщині.

Ось пишуть комсомольцям макарівської лікарні молоді лікарі і сестри з лікарні у Михайловграді, члени Дмитровської спілки народної молоді Болгарії: «Ваш почин... зачарував і полонив наші серця. Тепер ми з захопленням і енергією запроваджуємо макарівський режим для лікування хворих».

А колектив лікарів хірургічного відділу лікарні Кутвольда в Будапешті на Угорщині повідомляє макарівців: «Використовуючи досвід макарівців, ми хочемо тепер вивести наше хірургічне відділення в ряди передових».

Повідомляє і міністр охорони здоров'я Чехословацької народної республіки: «В Празькому Інституті охорони матері і дитини існують палати, які мають назву «макарівських». Лікарі й сестри зазнайомились з основами лікувально-охоронного режиму, створеного в українській лікарні, і все, що змогли, здійснили тут».

Та всіх листів не перецитуєш.

Лікарня у селі Макарові, де зародився охоронно-лікувальний метод, в час війни була дощенту зруйнована гітлерівцями. Після війни їй довелося тимчасово розташуватися в сусідньому селі Копилові, в невідповідних умовах. Цього літа лікарня перебазувалась у рідне село — в нове, щойно збудоване власне приміщення.

Який жаль, що нові корпуси побудовано за старим, скажемо прямо, застарілим архітектурним проектом! Керівники обласного відділу охорони здоров'я повинні були б добре задуматись над тим, що лікарні будуються не на один рік і не на десять, що будівлям нових лікарень існувати вже в комуністичному суспільстві. Ніяк не можна сказати, що будівлі макарівської лікарні спрямовані в наше комуністичне майбутнє.

Але скільки сили, енергії, ініціативи і вигадки доклали самі макарівці, щоб максимально поліпшити й удосконалити не зовсім відповідні за своїми масштабами та

принципами побудови приміщення і всю територію лікарні!

Загляньте ще раз в палати, в лікувальні кабінети, пройдіться коридорами корпусів, прогуляйтеся по молодому парку, спочиньте над штучним озером.

Ви думаєте, все це — удосконалення, поліпшення та максимальне використання всіх ресурсів — впало макарівцям з неба?

Ні. Це сам колектив макарівців — ентузіастів своєї справи — зумів поширити і збагатити свій заклад.

Яким способом?

Способом організації громадської думки, громадської уваги і громадської допомоги.

Колектив макарівців зумів організувати насамперед громадськість свого району — колгоспи, які вони обслуговують, колгоспників, які зціляються в палатах лікарні. Зумів поставити в центрі уваги партійних і радянських організацій справу медичного обслуговування населення, турботу про здоров'я радянської людини.

Енергійний колектив макарівської лікарні зумів також привертнути увагу і ширших громадських та державних організацій за межами свого сільського району, зумів зацікавити і втягти в свою творчу роботу ряд творчих організацій. Спорудити і обладнати нову лікарню та всю її територію макарівцям допомогли — консультацією, шефством, товариською порадою або дійовим сприянням — газети, архітектори, художники, градобудівники, біологи, садоводи, ботаніки, композитори, робітники промислових артілей.

Чи погано це? Ні, це добре. Здоров'я трудящих — справа самих трудящих. І найкраще можна переконатися в цьому, коли глянути, як приходять до макарівської лікарні її колишні пацієнти і питають: «А чи не треба вам чимось допомогти? Може, щось зробити треба?»

Державні органи охорони здоров'я — районні, обласні, республіканські і всесоюзні — чимало сприяють поширенню прогресивного макарівського охоронно-лікувального методу.

Але для того, щоб макарівський досвід поширився скрізь і щоб метод цей став реально діючим, щоб ідеєю оберігання хворого від негативних подразників перейнялися всі лікарні, — недостатньо тільки ухвал на наукових конференціях або тільки вказівок вищепоставлених

керівних інстанцій. Потрібне широке сприяння громадських організацій, потрібні насамперед ентузіазм самих медичних працівників. Широка громадськість повинна вимагати від медичних працівників, щоб свою роботу вони провадили на основі максимальної турботи про хворого, на основі справжнього соціалістичного гуманізму. Але всяка вимога тільки тоді буде реальною, дійовою і стільки ж гуманною, коли ставити її на основі сприяння, допомоги, турботи самої широкої громадськості про лікувальні заклади і про центральну в ній фігуру — лікаря, медичного працівника.

Чи не настала пора — утворити при кожній лікарні — в сільському районі і в місті — громадський орган сприяння?

Чи не слід широкій радянській громадськості стати на допомогу лікарським колективам, людям, що виконують найважливішу, найдорожчу справу в нашій країні — турбуються про наше здоров'я?

Кожну лікарню, кожного лікаря, кожного медпрацівника треба оточити особливою увагою самого народу.

Треба дати їм всі можливості творити свою велику і беззавітну справу — стояти на сторожі нашого життя!

Я був нещодавно в новій макарівській лікарні. Я не медик, і в специфічних медичних справах — профан. Благочинно ходив я по корпусах та всій території лікарні. Я чув її тишу, говорив сам тихим голосом і з макарівськими лікарями, і з видужуючими — бо, справді, макарівських пацієнтів краще іменувати видужуючими, а не хворими. І найбільше вразили мене серед усього, що я побачив, це — обличчя видужуючих (хворих). На обличчях пацієнтів макарівської лікарні лежить якийсь особливий вираз — навіть у тих, які тільки вчора зійшли з операційного стола після найважчої хірургічної операції. Це — обличчя спокійних людей. Спокій, душевна рівновага! Ось що світиться в очах, що пронизує весь вираз обличчя у макарівських пацієнтів.

Очевидно, макарівцям справді щастить високо підняти в хворому бажання одужати і віру в одужання; можливо, їм справді пощастило зробити із своїх хворих свідомих і активних учасників лікування.

Але, знаєте, що — здається мені, не медикові, а пацієнту — є найголовнішим у досягненні макарівців, як результат застосування охоронно-лікувального методу?

Хворим не болить. Стогонів у лікарні не чути. Подолати цього ворога — біль — макарівцям уже значною мірою пощастило. Перемога здобувається всіма способами — великими і малими, або краще сказати — великим способом, який включає в себе і всі ті «дрібниці», на які звикли не звертати уваги або з якими звично миряться. Перемогу здобуто великим фронтом загальної боротьби.

Геть біль, геть сум, геть душевний занепад! Дати хворому любов до життя, бажання одужати, радість буття, оточити його усім тим, що дає цю радість, дати йому веселу посмішку — в легку, і в трудну хвилину життя, навіть у хвилину тяжкої недуги, дати віру в переборення недуги і цим недугою подолати, — хіба не найбільша це радість і для хворого і для лікаря, для медицини і для всієї громадськості?

І досягти цього можна тільки від великої любові до людини.

Охоронно-лікувальний режим — це могутній помічник і неодмінний компонент охорони здоров'я в країні соціалістичного гуманізму — так думається нам, не медикам, а пацієнтам.

ТРИ ЗУСТРІЧІ З АРХІТЕКТОРОМ С.

Серпень тисяча дев'ятсот сорок першого року був на Україні особливо напружений.

В ті дні Київ боронився у ворожому оточенні, і центральні республіканські установи перебазувались до другої столиці України — Харкова. Через харківський залізничний вузол безперервно йшли на фронт ешелони бійців та військового спорядження, а з фронту прибували санітарні поїзди з пораненими.

День і ніч працював Харків на оборону. По дрібних і середніх підприємствах робота йшла в три зміни; населення, здатне носити зброю, навчалася в народному ополченні та винищувальних батальйонах; старі й малі несли протиповітряну оборону міста та санітарну службу по госпіталях: щонаочі налітали хвилями фашистські бомбардувальники; великі заводи розпочали евакуацію.

Вранішні, денні й вечірні зведення Радянського Інформбюро приносили хвилюючі вісті про мужність та героїзм радянських воїнів на фронтах, але й сумні повідомлення про тимчасове залишення цілих районів за Дніпром. Удари на наші фронти в ті дні падали один за одним.

І з усіх місцевостей за Дніпром безперестанку тяглися ешелони з евакуйованими людьми та майном до другої столиці України.

Та прибували ті ешелони не тільки з українських міст.

Біженці текли звідусюди з загарбаних гітлерівцями земель: з Бессарабії, з Литви, з Польщі.

Чимало евакуйованих з інших міст приймали й ми, письменники харківської організації. Львівські та київські товариші розташовувалися у нас по квартирах, а наш літературний клуб ми перетворили на гуртожиток для літераторів з різних країн. Наш величеський двоповерховий особняк швидко переповнився — дарма що, з огляду на осадний стан у місті, приймати можна було тільки відомих нам літераторів: тимчасова прописка дозволялась після відповідного посвідчення керівництва Спілки письменників.

І от одного ранку, зразу після чергового нальоту німецької авіації на заводи, залізницю і місто, в подвір'я нашого клубу в'їхав мотоцикл з колясочкою.

За рулем сидів чоловік років під тридцять — весь зазмаглий від вітру й сонця, простоволосий, з руським чубом; одягнутий він був у потріпаний і засмальцьований френч солдата польської армії. В колясочці сиділа молода жінка — знесилена, виснажена, ледь притомна від втоми й хвороби.

Поляк-мотоцикліст рекомендувався і коротко розповів про себе. Отак, мотоциклом, він їде від самої Варшави, прохопившись крізь фашистські застави і відходячи далі разом з радянськими військами. Бензин на радянській території підливали йому, від доброго серця, де — в військових частинах, де — в колгоспах та МТС. Жінка тяжко захворіла в довгих і трудних мандрах.

Він просить притулку і медичної допомоги для жінки. — Ви — літератор? — поцікавилися ми.

— Ні, архітектор.

Архітектора ми, письменники, не мали права приймати. Але жінка була непритомна, до неї вже покликано лікаря.

Ми вдалися до польських письменників — львов'ян та варшав'ян — чи не знає хто з них молодого варшавського архітектора С.

Варшавському архітектору С. пощастило: двоє чи троє письменників-поляків знали його особисто.

Тепер керівникам Спілки треба було приймати рішення. Перед нами був не письменник, якого ми мали право прийняти, а просто у злигоднях і безвиході громадянин братньої слов'янської країни. Рідна країна його лежала в

розорі і руїнах, її загарбав лютий нападник, але він не схотів залишитися під п'ятою хижого загарбника і разом з дружиною пробився до нас, у нашу країну, що бореться проти спільного ворога. Куток, де б притулити втікачів, уже був знайдений, вже несли й ковдри та інше начиння, а для хворої жінки вже влаштували ліжко в лікарні.

Ми внесли архітектора з дружиною в наші списки.

І вони почали жити одним життям з усіма іншими біженцями під нашим дахом.

Та минув місяць — місяць тяжких бомбардувань — і в результаті наглого прориву фашистські дивізії підкотилися під Харків. Керівництво Спілки дістало наказ — готувати письменників до евакуації.

Першим ешелonom вирішено евакуювати іноземних літераторів та тих радянських письменників, які потребували виїзду першими.

І от, телефон задзвонив по квартирах, по всіх кімнатах нашого клубу-притулку, — і письменники з Литви, Польщі, Румунії, родини письменників-фронтовиків та наші старіші віком і німечні письменники з'явилися, щоб одержати посадочний талон до евакуаційного ешелону. Ешелон мав рушати за кілька годин — маршрутом у глиб радянської країни, але точно невідомо куди, бо гітлерівці бомбили залізницю за Харковом і руйнували комунікації: можна було виїхати на південь, а потрапити на схід, і — навпаки.

Разом з посадочним талоном ми видавали кожному довідку про те, що пред'явник її є письменником тамтої країни, який евакуюється разом із письменниками харківської організації радянських письменників України. Ми вирішили видати такі довідки тому, що багато біженців не мали взагалі ніяких документів, а якийсь же документ людина повинна мати; а ті, що й мали власні документи, повинні були якось посвідчити законність свого перебування в тому місці, в якому вони опиняться.

Після всіх до кабінету ввійшов архітектор С. Весь цей місяць він працював разом з нами.

— Що маю робити я?

Він знав, що талони і довідки видаються тільки письменникам.

Ми мовчки дивилися на поляка-архітектора.

Ми прийняли його, коли й думки не було про евакуацію Харкова, прийняли, щоб він, втративши свою бать-

ківщину, міг перебути до її визволення на нашій радянській землі.

Ми подали йому допомогу, прийняли його в свій гурт і взяли на себе відповідальність за нього, відповідальність і перед законом, і перед совістю: за те, як він поведеться, але й як поведеться йому. Але тепер справа обернулась так, що ворог пішов далі, гарбав і нашу країну,— знімались з рідних місць і ми самі. Яка ж доля чекала тепер на нашого приймака?

Були ми тепер з ним товариші по нещастю.

Ми взяли талон і бланк довідки — і підписали їх архітектором С. з дружиною.

Того ж дня вони виїхали першим ешеленом — разом з польськими письменниками і письменниками радянськими.

Така була моя перша зустріч з архітектором С.

В липні тисяча дев'ятсот сорок третього року — коли я перебував у Москві, редагуючи журнал «Україна», — мене терміново викликав Голова Президії Верховної Ради УРСР і повідомив, що мені разом з представником Академії наук УРСР випала висока честь. Ми повинні були їхати в розташування Першої, імені Тадеуша Костюшка, дивізії Війська Польського, яка завтра, п'ятнадцятого липня, в роковини славетної історичної битви під Грюнвальдом, мала скласти присягу народу польському і Народній Польщі — щоб зразу після того вирушити на позиції і вступити в бій проти гітлерівських загарбників. На урочистому акті прийняття присяги першою частиною визвольної польської армії мали бути представники всіх дружніх держав, що борються проти фашистської Німеччини. Ми мали представляти Україну.

За п'ять хвилин наша машина линула вже на південний захід від Москви, в напрямі розташування дивізії Костюшка в заокських лісах.

Трьох годин виявилось цілком достатньо, і у визначений строк сріблясті води Оки блиснули попереду. Та все ж таки прибули ми пізніше за інших і, коли наша машина виїхала на лівий берег Оки, остання з машин делегацій вже сходила з порома на правому березі. Лівий берег був уже зовсім порожній, і, спинившись біля перевозу, ми могли тільки спостерігати, як машини усіх делегацій виши-

кувались одна за одною і рушили під гору, а далі в ліс. Аж після того пором знову відчалив — щоб перевезти і нашу машину.

Коли ми переправились і наша машина зійшла з порома — правий берег був уже також пустинний: крім кількох солдатів у польській формі, що вартували, там не було вже нікого. Очевидно, представник Війська Польського вже рушив з передніми машинами, і, роздосадувані, ми вийшли з машини, щоб розпитати в польських солдатів, куди ж нам тепер рушати, щоб потрапити до таборів.

Та, тільки вийшли ми з машини, з бліндажа, який ми помітили аж тепер у схилі високого берега, з'явилось двоє польських офіцерів. Вони попростували до нас — один, старший, попереду, другий, молодший, трохи позаду.

Не дійшовши трьох кроків, офіцери спинилися і чітко взяли на честь:

— Представник Війська Польського! — рапортував передній, старший чином, здається капітан.

— Представники Української Радянської Соціалістичної Республіки! — відказали ми, відповідаючи на привітання.

І раптом представник Війська Польського, стрункий і підтягнутий капітан, тихо зойкнув, поточився до мене — і я відчує себе в міцних і гарячих обіймах. Не знаю — чи дозволяє це військовий статут Війська Польського і чи входить це в дипломатичний етикет, але це було саме так.

— Дорогий товаришу! — скрикнув представник Війська Польського. — Дорогий товаришу! Яке щастя знову побачитись!

Представником Війська Польського, капітаном визвольної армії польського народу був архітектор С.

Ми довго обіймались тоді на піщаному березі російської ріки — українець і поляк, двоє товаришів, рідні батьківщини яких були загарбані тоді ненависним ворогом і лежали в ті дні сплюндровані, в руїнах і згарищах.

Ми двоє — польський архітектор і український письменник — були в ту хвилину товаришами по щастю: ми були разом, ми не були самітні на світі — за нами і за нас стояла Росія. Російська земля дала нам обом притулок, дала захисток тисячам і мільйонам наших братів, приголубила нас і зогріла, і дала в руки зброю, щоб разом усім, пліч-о-пліч боротися за визволення наших рідних земель і за винищення ворога людства — лютого фашизму!

Архітектор С., вступивши до дивізії імені Костюшка Війська Польського і діставши в ній чин капітана, став ад'ютантом командуючого дивізією. За три дні він мав вирушати з дивізією на фронт.

Я був присутній на тому урочистому й хвилюючому святі — на святі присяги польських жовнів під біломалиновим прапором з написом «За вашу і нашу свободу!» Був удостоєний і високої честі стояти в колі представників різних держав, що приймали парад дивізії. Після того я відвідав підрозділи частин, слухав виступи солдатів на зібраннях, балакав з окремими бійцями. На урочистому прийомі командування дивізії я прилучив свій келих — від імені українського народу — за перемогу, щастя і волю народу польського. З душевним тремтінням я прожив ті три дні на видатному історичному святі утворення визвольного Війська Польського, на святі відродження нової — вільної, незалежної, народної — Польщі.

В шатрі жінок-бійців я побачив і жінку-підпоручника — знайома мені дружину архітектора С. Я зустрівся ще багато з ким із письменників-поляків, які в серпні сорок першого року проживали під дахом клубу радянських письменників міста Харкова. Вони були всі у солдатських френчах і з офіцерськими погонами на плечах: вони рушали на війну за вітчизну, на війну проти фашизму. То були хвилюючі зустрічі, яких не забути ніколи.

Архітектор С. — коли мав час, коли звільнявся від виконання своїх обов'язків — достеменно не відпускав мене ні на крок від себе.

Він розповідав, що евакуація з ешелонам дала йому змогу знайти в радянському тилу поляків, які горіли бажанням боротися за визволення батьківщини; що довідка, яку він одержав від нас — його єдиний документ — на перший час «порятувала йому з дружиною життя», бо стала своєрідним «правом на життєво» і підставою одержувати продуктів карточки. А найголовніше: перебування в колі радянських людей — завдяки тому посадовцю в ешелон талону і тій довідці — дали йому змогу зорієнтуватися політично, що він зумів легко розібратися в складних обставинах того часу і не піти до армії Андерса, яка виявилася потім контрреволюційною, а з'явитися на поклик Союзу польських патріотів, як тільки оголошено було формування визвольного Війська Польського, що мало боротися за демократичну Польщу.

І архітектор С. висловлював своє захоплення тим, що радянські люди взяли на себе відповідальність — велику відповідальність за умов воєнного часу. Він дякував за прояв довіри — довіри між людьми, як довіри між народами.

Ми розлучились щирими друзями.

Така була друга зустріч з польським архітектором С.

А третьої — обіцяної в заголовку — зустрічі з товаришем С. у мене не було.

Власне, зустріч ця була, але тільки, сказати б, «умоглядна».

Архітектора С. я більше не бачив, але якось потрапив мені до рук польський журнал, що видається в теперішній Польській Народній Республіці. Центральне місце в тому номері журналу займав репортаж про відбудову Варшави. В промовистих ілюстраціях і в стільки ж промовистих цифрах розповідалося в репортажі про те, як вставала з руїн багатотраждальна столиця польського народу. Он — потужна магістраль Захід-Схід, ось — чудові впорядковані вулиці між кварталів капітальних кам'яниць, там — шикуються шеренгами чудові житлові будинки і монументальні урядові та громадські будови. Вони більші і кращі, ніж ті, що стояли тут колись, і все це — і будинки, і квартали, і вулиці — на місці згарищ та руїн, які полишили тут після себе ненависні гітлерівські загарбники.

Величезну роботу виконав і виконує далі талановитий, працьовитий і впертий польський народ, відроджуючи і перетворюючи свою рідну країну.

Величезну роботу виконують, зокрема, польські будівники і польські архітектори.

Журнальний репортаж про відбудову Варшави і нові будови в столиці вільної і незалежної, народної Польщі був поданий як інтерв'ю головного архітектора Варшави, керівника славетного будівництва.

Головним архітектором Варшави був товариш С.

Яка чудова, хвилююча зустріч!

Привіт, щирий привіт вам, дорогий товаришу С.!

Ми знову зустрілися з вами.

Зустрілися на полі праці — за вашу і нашу свободу!

„ДИВНА ПРИВІТНІСТЬ“

Ми їхали вулицями Москви вночі і їхали далеко — спочатку в Лефортово, потім по шосе Ентузіастів. Треба було поспіти в один робітничий клуб, потім до іншого.

Це було в січні п'ятдесят четвертого року — якраз у день трьохсотліття возз'єднання України з Росією: від імені письменницької делегації в Москві я мав вітати московських робітників.

Шофер таксі був високий, ставний і кременний хлопець, і говорив він з гучним наголосом на «о», — походженням з далекого села Горьковського краю.

Я балакав з ним, звичайно, по-російському, але раз у раз, мимоволі, окремі українські речення чи слова зривалися з моїх вуст, і шофер звернув на це увагу.

— З України? — поцікавився він. — А звідкіля саме?

— З Києва.

— Ага!..

Він примовк, зосередившись на блиманні світлофорів, шляхових знаках, свистках міліціонерів та всій іншій складній і заплутаній азбуці правил вуличного руху в місті.

— А ви бували в Києві? — поцікавився я, коли машина побігла широкою магістраллю і керувати машиною стало простіше.

— Не те, щоб бував, а так... вроді проскочив, — відповів шофер.

— Проїздом були?

— Проскоком. Танкіст я у війну. Шостого листопада сорок третього наша бригада заскочила до Києва першою, від ріки, і на цей самий, ваш, — як він зветься? Хрущик, чи що?

— Хрещатик?

— От-от! Вулиця, очевидно, велика колись була, казали — центральна вулиця. Тільки ж шостого листопада сорок третього вулиці там не було: руїни зліва, руїни справа, а посередині — саме каміння та щєбінь. По руїнах ще німці сиділи і прямою наводкою били по наших танках. Капітан наш, Шолуденко, — він на головному танку був, — тоді ж і поліг зразу... Ну, розсердились ми, вдарили Хрущиком, чи пак — Хрещатиком, німців праворуч і ліворуч з кулеметів посікли, — і далі, крізь місто, і з міста геть: ножем Київ пройшли і з ходу — на Білу Церкву.

Він помовчав хвилинку, можливо захоплений напливом спогадів про ті героїчні дні, і закінчив у задумі:

— От і виходить — проскоком...

— І більше після того в Києві не бували?

— Не був.

Ми помовчали ще, поки ринали в лабіринті якихось невідомих мені вуличок та перевулочків, — стара Москва з кривоколінними перевулками та присадкуватими особняками була тепер довкола, — і розмова наша відновилась, коли виринули знову на якусь широку і рівну вулицю з багатоповерховими будинками обабіч. Шофер поцікавився, який тепер Київ і чи лежать ще руїни на Хрущуку, чи пак — Хрещатику? Я розповів йому про те, що Київ за ці роки цілковито відбудований, що став він зараз більший і кращий, ніж був до війни, а Хрещатик лежить широкий, впорядкований — між нових, високих і комфортабельних будинків. Потім розмова перекинулась на Україну взагалі. На Україні шофер побував і в час війни — з армією, і після війни: він працював раніше на якійсь автобазі, що раз у раз висилала свої машини далекими рейсами до великих промислових міст України. Найчастіше шлях йому лежав через Харківщину, Полтавщину й Сумщину.

— Подобається вам на Україні? — поцікавився я.

— Нічого не скажеш: гарно у вас на Україні — природа, клімат, харч...

Він помовчав якийсь час — він був взагалі повільний у мові — і додав непевно:

— От тільки народ у вас якийсь... дивний.

— Дивний? — здивувався я. — А що таке? Чому — дивний?

— Привітний якийсь народ...

Я був щиро і глибоко здивований. Слова «дивний» та «привітний» якось не ставали в один ряд. Якщо народ привітний — це дуже добре, чому це має викликати почуття здивування? Мені хотілось почути пояснення, але ніяково було поставити запитання прямо.

Поки я обдумував, як запитати, ми завернули в бічну вулицю і зразу опинились перед приміщенням клубу. Адміністратор, який зустрів мене, підганяв — до часу, на який призначено мій виступ, залишилося дві хвилини. Шофер гукнув мені наздогін, що чекатиме мене біля під'їзду.

Я вийшов на трибуну, зустрінутий привітними оплесками аудиторії, і виголосив привітання, — я говорив про спільну долю двох братніх народів, спільну і в боротьбі, і в труді, спільну на протязі всієї історії. Я говорив про допомогу, яку подавав російський народ народові українському в боротьбі проти іноземних загарбників, про те, як слідом за російським народом український народ пішов на боротьбу проти рабства й експлуатації, і про те, як обидва народи в братній дружбі разом будують нове соціалістичне життя. Аудиторія виповіла свої почуття щирими й гучними оплесками.

За півгодини ми їхали далі.

Шофер почав розмову, як тільки я сів поруч з ним і захопнув дверці.

— Про війну, — сказав він, — говорити не буду: повсюди тоді радість назустріч нашій армії йшла — чи то на Україні, чи то в Польщі, чи в Угорщині, чи в Чехословаччині. Повірите: килими під ноги стелили, квіти під танки кидали, обіймали і цілували, а старі люди — так ті норовили в руку тебе поцілувати. — Він застидався того, що розповідав, і навіть швидким рухом насунув кепку з потилиці на очі, а з очей назад на потилицю. — Соромилися ми, звісно, і руки ховали: незвично це для радянської людини, щоб у руку тебе цілували. Але діло понятне: за кров нашу, за своє визволення люди нам шану і любов виказували...

Він раптом урвав і знову примовк. Але не тому, що увагу його одвернули світлофори чи міліціонери: ми їхали знову бічними вулицями, і світлофорів та міліціонерів було тут не густо. Мовчав він, очевидно, занурений у свої спогади, які проймали його зараз до серця. Я не наважувався сполохати його зосередженість.

Він заговорив знову сам, коли ми виїхали на широченну і рівну, як стріла, автостраду, і це було вже либонь шосе Ентузіастів.

— Але, посудіть самі,— сказав він повільно, неначе й не минав довгий час, неначе й не переривав своєї мови,— їдемо ми вже тепер, ген після війни, від села до села, і, замітьте собі, не легковою «Победою», а «Газ-59», і — питай чи не питай дозволу — можеш заїхати у кожні-сінький двір, щоб перестояти та відпочити. Запитаєш у хазяйки: «А чи не можна завернути до вас у двір, у холодок, бо на шляху спека і від асфальту парить!» — іншої відповіді не почувеш, як: «А чого ж? Заїдьте, голубчики, спочивайте собі в холодочку. Будьте ласкаві!» І ви замітьте собі: подвір'ячко ж невеличке, кури там усякі бігають, так і норовлять під скат потрапити, хіба вбережешся? І вороття теж вузькі — зачепиш за кілок і розтаскаєш геть увесь тин... Ну, словом, від нас, шоферів, людям одні турботи! Так ні! Широ запрошують! Вірте мені: молочка і ячок зразу пропонують. А скажеш, що сирого молока в дорозі не п'єш, кислячком тебе почастують або кинуться у печі розпалювати — пряжити тобі молоко. А з ячок в два щота — яечню, ще й спитують: на салі вам чи на маслі? Ви зважте собі, що це означає для нас, людей переїжджих, шоферів, коли день у день в сухом'ятку живеш. Важливе це питання, товаришу!

Ми підїздили вже до величезного, монументального клубу і, вивертаючи машину, шофер поспішав закінчити свою розповідь. Тепер він говорив швидко, похапцем, і мова його була вже не така характерна — наголос на «о» звучав не так гучно.

— А то, пробачайте, ще хочу вам розповісти. Їдемо ми якось автоколоною, на Сумщині це було, мимо величезного колгоспного саду. Яблуні там, і яблук тих уродило видимо-невидимо! Стільки, скажу я вам, уродило, що гілля вже не держить — сипляться яблука долі і лежать на землі просто шаром, і білі, і червоні, і золотисті, ну,— всякі! Спинилися ми — бо прохолода в спеку від саду іде — і, звичайно, очей не відірвемо від такої розкоші, від такої смакоти: у нас же, знаєте, в місті, за кілограм яблук в черзі треба вистояти і шість сорок віддати. Та й хіба яблука такі? Таких яблук, як у вас на Україні, я за все своє життя ніде не бачив...

Машина вже спинилась перед під'їздом клубу. Я глянув на годинник — до часу, призначеного на мій виступ, лишалось тільки сім хвилин — і я взявся за ручку дверей, але відчинити їх мені було незручно, поки шофер ще розповідав. Він відчував це і говорив поспіхом:

— Дідок тут підходить до наших машин. «Доброго здоров'ячка й удачі, каже, в дорозі, а куди путь держите, питається?» Колгоспний, виходить, сторож біля того яблуневого саду. Ну, ми його зразу: «Дозволь, старичок, яблучка, которі попадали, покуштувати з дороги». А він привітно так і відказує: «Нащо ж, которі попадали? Которі попадали, то падалиця вже, на повидло та вино піде. А ви, люди добрі, подорожани, яблучка з дерева покуштуйте». Ну, так же привітно й прочувствено каже — хіба тут відмовиш старичку?..

Мені дуже хотілось дослухати розповідь до кінця, але час ішов, на мене чекала велика аудиторія, і я нишком поглянув на годинник. Шофер перехопив мій прихований погляд:

— Одну хвилиночку, товаришу!.. І повів нас той дідок по своєму саду, від дерева й до дерева: от цього, каже, покуштуйте, а тепер — от цього. Або зірвіть цього, що бочок рожевий — тимофіївка це... Ну, знаєте, ледве до машин повернулись. Ну, скажіть на милість, що воно таке?.. Вибачайте, ідіть, ідіть, вам тільки п'ять хвилин залишилось — якраз встигнете...

Коли за якийсь час я вийшов з клубу, шофер тупцював довкола машини, підстрибуючи й пританцьовуючи, постукуючи одною ногою в легкому чобітку до другої,— мороз стояв більше двадцяти градусів. Він швидко юркнув у машину, зразу дав газ — мотор був прогрітий — і ми покотили назад, до центра міста.

Довгий час ми мовчали. Сповнений вражень після мого виступу, я був думками ще в залі величезного заводського клубу. Шофер щось хмикав собі під ніс, і коли знімав ноги з газу і тормоза, неодмінно швиденько постукував ними — вони добре промерзли йому на морозі. До розповіді він не повертався.

Нарешті, коли ми виїхали в Маросейку, яку саме в той день перейменовано на вулицю Богдана Хмельницького, шофер вважав своїм обов'язком поінформувати мене про це:

— Сьогодні на честь трьохсотліття возз'єднання перейменовано цю нашу вулицю на вашу...— І зразу після

цього жарту, без паузи, запитав: — Так, думаєте, взяв він з нас гроші?

— Хто? — не зразу зрозумів я.

— Таж дідок той колгоспний, сторож при яблуневому саді! За яблука! Не взяв! «Та що ви, каже! Це у правління треба платити, а до нього, вважай, кілометрів чотири!» Ми йому: «Діду, це тобі за труди й турботи від нас подяка, а в правління колгоспу, що треба, сам заплати, нам не з руки чотири кілометри гак робити». А він: «На такий случай у нас у колгоспі спеціальна ухвала є: коли подорожній спиняється біля саду, рви і їж яблука, скільки душа просить. Потому — путник ти, і в путі ласку до тебе люди повинні мати. А коли вже мене, старого, уважити хочете, то маю до вас, братіки, уклінне прохання». І виймає він при тій мові з кишені калитку, розв'язує її, дістає гроші й подає нам: «Отут, каже, хлопчики, сто тридцять вісім карбованців і п'ятдесят копійок. Захуйте гарненько, щоб у дорозі не загубилися». — «Нащо ж, — питаємося, — нам ще й твої гроші, дідусю?» — «А для того, каже, що ноги в мене хворі, ревматичні в мене ноги, і надзвичайно страждаю взимку, в мороз без повстяних валянців. Валянці в мене до війни були ладні, так фашисти «мобілізували», коли сорок другого року наступ проти генерала-зими вели. З тої пори, каже, й мерзну я в самих онучах поверх чобітків, бо валянців, хоч ти гвалт кричи, у нашому районному універмазі нема! А чув я, від людей чув, що в Москві тих валянців видимо-невидимо, по сто тридцять вісім карбованців п'ятдесят копійок пара, бо Москва, що не кажи, край північний, морози у ній великі, і піклуються валянців тих наставити вдосталь. Так от, прошу вас, хлопці-водители, купіть мені валянці у Москві, а як хтось з московських водителів їхатиме сюди ще раз, повз наш яблуневий сад, нехай і скине валянці коло тої крайньої яблуні — вже виходитиму до крайньої яблуні, виглядатиму...»

Шофер раптом засміявся — чи з добросердної наївності старого колгоспного сторожа, чи до якихось інших своїх думок.

— Ну, ну? — підігнав я його. — Що ж було далі? Взяли гроші? Купили валянці? Передали?

— Та де ви бачили? — образився шофер. — Як же ми могли взяти в старого гроші? Треба ж совість мати!..

Образився, правда, дідок. «Я, каже, до вас по-хорошому, по-свійському, як трудящий Радянського Союзу до трудящого Радянського Союзу, а ви мені чорти батька зна що верзете!» А верзли ми йому про те, що купимо, мовляв, валянці на свої та й завеземо іншим рейсом.

Шофер засміявся знову. Тепер він пояснив причину свого сміху:

— Під яблуню, каже, покладіть! Кимось з московських шоферів, каже, передасте! Та в Москві, може, сто тисяч шоферів — шукай, котрому повз яблуневий сад на Сумщині їхати!

Я запитав:

— Отже, залишився дідусь без валянців?

Шофер зняв руку з баранки, насунув кепку на очі і почухав потилицю.

— Розумієте,— сказав він, ніяковіючи,— у дорозі, як верталися від Сум до Москви, твердо вирішили: будь що буде, а купити дідові валянці неодмінно. Дванадцятеро нас було на машинах, і положили — з кожного по одинадцять п'ятдесят скинутись... Та, діло, знаєте таке... Один зразу у відпустку пішов, другий розрахунок узяв і звільнився з роботи, ще троє на інші бази перекинулись. Шоферське наше діло, знаєте, таке... Я от теж місяця не поробив на автобазі, зимою перевозки згортаються, так я до гаража таксі перейшов. Словом, розійшлися хлопці хто куди...

Він раптом сердито махнув рукою:

— Та воно б ще півбіди! А тут гірше діло стало... Словом, бачу я таке діло, і вирішив самосильно валянці дідові купити та пішов вихідного дня по крамницях. Де там! Прийшов у Центральний універмаг, кажуть — вчора були, сьогодні розпродали, паняй в універмаг на Серпуховську. Прийшов на Серпуховську, кажуть — півгодини як останню пару кінчили, поспішайте на Калузьке шосе — там їх скільки завгодно. А з Калузької довелося на Комсомольську площу... Ну, просто нещастя — зима йде, валянці кожному потрібні! Отак і ганяли по Москві з кінця в кінець — я сам, і жінка, і дочка — їй вже чотирнадцятий пішов... Один вихідний, другий, а тут і зима вдарила, рано вдарила цього року. В газетах читаю, радіо спеціально щодня слухаю — страшні морози на півночі України: двадцять, двадцять один, до двадцяти п'яти доскочило! Уявляєте? А дідусь без валянців там шкандибає!

Біда! Пропаде, думаю, дідок. Розсердився я, пішов на базу, де раніше працював, питаюся: чи буде машина на Сумщину, словом — по тому самому маршруту? Буде, кажуть. Хто веде? Вахмянін Стьопа, завтра їде, он він, з контори в гараж метнувся. Побіг я в гараж, знайшов водителя Вахмяніна Степана, — так і так, кажу, друг, зроби ласку, як водитель водителів... І виклав йому, в чому річ: заскоч повз той садок у правління колгоспу і вручи для діда валянци, бо довго він уже жде, а ногам його ревматичним без валянців у такий мороз ніяк неможливо...

— Стривайте, стривайте! — спинив я його. — Таж валянців ви не дістали!

— Не дістав, — похнюпився шофер. — Може, коли б часу вдосталь, то й перехопив би десь, а то, самі знаєте, у вихідний... Ну, свої вирішив віддати, а собі, коли трапиться, — перехоплю. Сів тоді в гаражі, роззுவся, віддав Степану Вахмяніну для передачі, а додому мене знайомий клопець в онучах довів, бо ж чобітків я з собою не прихопив... Ну, взяв Вахмянін валянци, пообіцяв діло зробити, та тут, розумієте, знову вийшов конфуз...

— Товаришу водитель! — почулося за вікном кабінки. — Ваші права?

За вікном кабінки стояв міліціонер. Ми давно вже під'їхали до гостиниці «Москва» і, виявляється, так довго стояли, що постовий міліціонер підійшов, щоб дати лад у порушенні правил вуличного руху.

Шоферові обійшлося це досить дорого. Прав інспектор в нього не забрав, але в контрольному талоні пробив дірочку — найдошкульніше покарання для шоферів. Протести водителя і мої прохання не змінили нічого: інспектор був при виконанні службових обов'язків і допустити порушення правил руху не міг.

Одержавши пробитий талон назад, шофер зразу включив мотор, готуючись чимдуж від'їхати з забороненого для довгої стоянки місця.

Але мені цікаво було почути, який же трапився ще конфуз, і я пішов поруч з машиною, допитуючись через віконце:

— Так що ж трапилося з валянцями? Який конфуз?

Шофер сердито махнув рукою: не знаю — на недавню прикру пригоду з міліціонером чи на згаданий конфуз.

— А! — швидко сказав він, набираючи швидкість, так що я теж повинен був прискорити кроки.— Четверту пару валянців Степан Вахмянін дідові в подарунок привіз. Троє з наших хлопців йому вже по парі передали. Тепер, хто його зна, може, дід вже й п'яту приміряє...

Я вже не поспівав за машиною, і що далі сказав мій привітний шофер, так здивований з привітності колгоспного діда-сторожа, я так і не почув...

З М І С Т

	Стор.
ТЕАТР НЕВІДОМОГО АКТОРА (<i>Повість</i>)	7
ОПОВІДАННЯ ТА НАРИСИ	
З лікарських оповідань	
Хребет є пасмо гір	206
Історія однієї хвороби	248
Серце красуні	351
З воєнних оповідань	
Дипломна робота	374
Чемпіон	382
Битва	392
Десята смерть	399
Віра	408
З оповідань після війни	
Подарунок	415
Матрос іде на берег	420
Юридичний випадок	427
Розмови в дорозі, 1948	
Вночі в дорозі	440
В грозу	442
Розмова про подвиг	444
Розмова про заздрість	448
За кухлем пива	455
Село на нашій Україні	462
Посаг наймолодшої доньки	470
У секретаря обкому партії	481
Розмови в дорозі, 1949	
Цвіт яблуні	489
Хазяїни	495

Лелека	505
Мужська розмова	511
Телескоп мого батька	522
Біла хустинка	526
Сива давнина	536
Хата в степу	542
Секрети секретаря обкому	554
Дегустація	567
Н а р и с и	
В строю	579
Біля ліжка хворого	594
Три зустрічі з архітектором С.	608
Дивна привітність	615

ЮРИЙ КОРНЕЕВИЧ СМОЛИЧ
Сочинения в шести томах
Том третий
(На украинском языке)

*

Редактор *В. А. Щербак*
Художник *В. Й. Хоменко*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *О. Г. Олешкевич*
Коректор *Л. Г. Зіневич*

*

БФ 01786. Здано на виробництво 17.II 1958 р.
Підписано до друку 30.VI 1958 р.
Формат паперу 84 × 108/32. Папер. арк. 9,812.
Друк. арк. 32,185. Обліково-видавн. арк. 36,238.
Ціна 13 крб. Зам. 398. Тираж 9000.

*

Держлітвидав України, Київ,
Володимирська, 42.

*

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Голооввидаву
Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

13 КРБ.